

कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया ।

२७५

कृतीवत्त्वं च । चेतव्यश्चेत्यनीयो वा घर्मस्त्वया । (केलिमर्'उपसंख्यानम्) ।
 भाषाः । पक्तव्या इत्यर्थः । मिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्या इत्यर्थः ।
 प्रत्ययः । ('वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्) वसतीति 'वास्तव्यः ।

१००० कृत्यचः ८ । ४ । २९ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्नस्य नस्य णत्वं स्यात् ।
 यम् । अचः किम् । 'प्रमग्नः ('निर्विण्णस्योपसंख्यानम्) ।

१००१ णेर्विभाषा ८ । ४ । ३० ॥

प्राग्वत् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् ।

१००२ हलश्चेजुपधात् ८ । ४ । ३१ ॥

हलादेरिजुपधाद्वातोः परस्य कृन्तस्याचः परस्य णो वा । प्रकोपणीयम् । प्रको-

१—भावकर्मणोरर्थयोर्धातोः 'केलिमर्'—प्रत्ययोऽपि वक्तव्य इत्यर्थः, ककारो रेफश्चात्र—इत्संज्ञकः । २—पचधातोः केलिमर्प्रत्यये—पचेलिमाः, मिदधातोश्च भिदेलिमाः इति । अत्र कित्त्वान्तोपधागुणः । सरलाः=वृक्षविशेषाः । ३—केलिमर्-प्रत्ययः कर्मण्यर्थे भवतीत्यर्थः । वृद्धिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यते इत्याह । ४ वसधातोः कर्तरि तव्यत्प्रत्ययो भवति, स च णिद्वद् वक्तव्य इत्यर्थः । ५—तव्य-प्रत्यये णिद्वद्भावात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । ६—कृत्प्रत्ययावयवस्येत्यर्थः । ७—'दुमसजो शुद्धौ' धातोः क्तप्रत्यये ओदितश्चेति निष्ठानत्वे, स्कोरिति सलोपे, चोः कुरिति कुत्वे रूपम् 'प्रमग्नः' इति । अचः परत्वाऽभावात्तस्य णत्वं न । ८—निरपूर्वात् विदधातोः क्तप्रत्यये रदाम्यामिति निष्ठायाः=तकारस्य, दस्य च नत्वे सति, अचः परत्वाऽभावेन णत्वस्याऽप्राप्ते वार्तिकमिदमारभ्यते । तेन परस्य नस्यानेन णत्वम्, पूर्वस्य नस्य च 'ष्टुना ष्टु' रिति ष्टुत्वेन णत्वम्, निर्विण्ण-मिति । ९—उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद् विहितो यः कृत्प्रत्ययः तत्स्यस्य नस्य णो वा स्यात्, इत्यर्थः ।

(धातु से केलिमर् प्रत्यय मो होता है) (वस् धातु से कर्ता अर्थ में तव्यत् प्रत्यय होता है और वह णिद्वत् होता है) ।

१०००—उपसर्गस्थ निमित्त से परे अच् से उत्तर कृत्प्रत्यय के नकार को णत्व होता है । (निर्विण्ण शब्द में णत्व हो जाना चाहिये) ।

१००१—ण्यन्त से पूर्ववत् णत्व विकल्प से होता है ।

१००२—हलादि इजुपध धातु से परे अजुत्तर कृत्प्रत्यय के नकार को णत्व विकल्प से होता है ।

सिंहे विवृतिः हलः किम् । प्रोहणीयम्^१ । इजुपधात्किम् प्रवपणीयम्^२ ।

१००३ इजादेः सनुमः ८ । ४ । ३२ ॥

मेवेः सनुमश्चेद्भवति इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृतत्स्थस्यैव । (इखि गतौ) ।
जुक्ते पञ्चमीयम् । इजादेः किम् । (मणि सर्पणे) । प्रमज्जनीयम् ।

सूयः १००४ वा निंस-निक्ष-निन्दाम् ८ । ४ । ३३ ॥

एषां नस्य णो वा कृति । प्रणिसितव्यम् । प्रणिसितव्यम् ।

१००५ भा-भू-पू-कमि-गमि-प्यायी-वेपाम् ८ । ४ । ३४ ॥

एभ्यः कृतस्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । (ण्यन्तभादोनामुपसंख्या-
नम्) प्रमापनीयम् ।

१००६ कृत्यल्युटो बहुलम् ३ । ३ । ११३ ॥

‘क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

वित्रंविधानं बहुधा समोदय चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

१- प्र + ऊह् + अनीय (र्) = प्रोहणीयम्, नात्र घातुर्हलादिरिति न
णत्वविकल्पः, किन्तु ‘कृत्यचः’ इति नित्यमेव णत्वम् । २ प्र-वप् + अनीय
(र्) = प्रवपणीयम्, नात्र घातुः-इजुपध इति न णत्वविकल्पः, किन्तु ‘कृत्यचः’
इति निष्पन्नं णत्वम् । ३—‘कृत्यचः’ इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रम् । सिद्धौ
सत्याम् आरभ्यमाणो विधिनियमायेति न्यायात् । ४—‘कृत्यचः’ इति प्राप्ते निषे-
धोऽयम् । ५—ण्यन्तानां भा-भू-पू-कमि-गमि-प्यायी-वेपां न णत्वमिति वक्त-
व्यमित्यर्थः । ६—क्वचित्प्रवृत्तिः, अप्राप्तस्यापीति शेषः, यथा-स्नानीयं चूणम्
इत्यत्र करणेऽप्राप्तस्यापि-अनीयर् प्रत्ययस्य प्रवृत्तिः । क्वचिदप्रवृत्तिः प्राप्तस्यापीति

१००३—नुम् सहित से परे यदि णत्व होता है तो इजादि हलन्त से विहित
कृतप्रत्ययस्थित नकार को ही होता है ।

१००४—निंस निक्ष निन्द इन घातुओं के नकार को उपसर्गस्थ निमित्तसे
परे णकार विकल्प से होता है ।

१००५—भा भू आदि घातु से परे कृतप्रत्यय के नकार को णत्व नहीं होता ।
(ण्यन्त ‘भा’ आदि घातुआ से भी णत्व नहीं होता है) ।

१००६—घातु से कृत्य प्रत्यय और ल्युट् प्रत्यय बहुलतया होता है ।

बहुलता का विवेचन करते हैं क्वचित्प्रवृत्तिरिति-कहीं प्रवृत्त होना और कहीं
प्रवृत्त न होना, कहीं विकल्प से प्रवृत्त होना और कहीं अन्यदेव=प्रकृति और अर्थ

स्नान्त्यनेन स्नानीयं^१ चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ।

१००७ ऋदुपधाच्चक्लृपिचृतेः^३ ३ । १ । ११० ॥

क्यप् स्यात् । वृत्-वृत्यम्^४ । वृध्-वृद्धयम् । क्लृपिचृत्योस्तु-कल्प्यम्^५ । ६च

१००८ अचो यत् ३ । १ । १७ ॥

अजन्ताद् घातोयत् । चेयम्^७ । जेयम् । २०४६

१००९ ईद्यति ६ । ४ । ६५ ॥

यति परे आत ईत् । गुणः^८ । देयम् । ग्लेयम्^९ ।

१०१० पोरदुपधात् ३ । १ । १८ ॥

पवर्गान्तादुपधाद्यत् । ण्यतोऽपवादः^{१०} । ११शप्स्यम् । लभ्यम् ।

शेषः, यथा-अग्रसरः, इत्यत्र पूर्वपदस्यैदन्तत्वाप्रवृत्तिर्बाहुलकात् । क्वचिद्विभाषा= विकल्पः, यथा-‘मघवा बहुलम्’ इति विकल्पः । क्वचिदन्यदेव=(विकल्प-प्राप्तस्यापि) नित्यत्वादिकम्, यथा--उन्मत्तगङ्गम् इत्यत्र नित्यमम्-भावः, तृतीयासप्तम्योर्बाहुलमिति बहुलग्रहणात् ।

२--स्नाघातोः करणे अनीयर् प्रत्ययः । २--दाघातोः सम्प्रदाने अनीयर् प्रत्ययः । ३--क्लृपिधातुं चृतिधातुं च वर्जयित्वा ऋदुपधात् घातोः क्यप् स्यादित्यर्थः । ४--‘वृत् वतने’ इत्यस्मात् क्यप् प्रत्यये ‘वृत्यम्’, कित्वान्नोपधागुणः । एवं वृध्-धातोः वृध्यम् । ५--‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति ण्यत्प्रत्यये रूपम्-कल्प्यम् । उपधागुणः । ६--चृत् धातोर्ण्यत्प्रत्यये रूपं चर्त्यम् । उपधागुणः । ७--‘सार्वधातुकार्ध-धातुकयोः’ इति गुणः, चि+य (त्) = चेयम् । एवं जेयम् । ८--दाघातोः यत् प्रत्यये, ईत्वे, सार्वधातुकेति गुणः, देयम् । ९--रल हर्षक्षये इति धातोर्मवि यत् प्रत्यये, ‘आदेच उपदेशेऽशिति’ इति--आत्वे, ईत्वे गुणः--ग्लेयम् । १०--‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति प्राप्तस्य ण्यतोऽपवाद इत्यर्थः । ११--शप् + य (त्) म्-शप्स्यम् । लम् + य (त्) म् = लभ्यम् ।

के व्यत्यय में भो प्रत्यय का होना, एवं विधि के विधान को अनेक रूपों में देखकर शास्त्रज्ञों ने बहुलता को चतुर्विध कहा है ।

१००७--क्लृप् और चृत् धातु को छोड़कर ऋदुपधात् धातु से क्यप् प्रत्यय होता है ।

१००८--अजन्त धातु से यत् प्रत्यय होता है ।

१००९--यत् प्रत्यय परे रहते आकार को ईत् होता है ।

१०१०--अदुपधात् पवर्गान्ति धातु से यत्प्रत्यय होता है ।

सिंहे विंश ११ आङो यि ७ । १ । ६५ ॥

मे १०१२ उप्रात्प्रशंसायाम् ७ । १ । ६६ ॥

जुके प १०१३ शकि-सहोश्च ३ । १ । ९९ ॥

स १०१४ गद-मद-चर-यमश्चानुपसर्गे ३ । १ । १०० ॥

गद्यम् । मद्यम् । चयम् । (चरेराङि चागुरो) अचर्यो-देशः । जगुरो

किम्-आचार्यः=गुरुः । यम्यम् ।

१०१५ अवद्य-पण्य-वर्यागह्य=पणितव्यानिरोधेषु ३ । १ । १०१ ॥

अवद्य=पापम् । पण्यं=विक्रयम् । शतेन वर्या कन्या ।

१-उपपूर्वाद लभेनुम् स्यात् प्रशंसायामित्यर्थः । २-शकिसहिभ्यां धातुभ्यां

प्यतोऽपवादो यत् इत्यर्थः । ३-उपसर्गरहितेभ्यो गदमदादिभ्यो प्यतोऽपवादो यत्

इत्यर्थः । ४-आङि-उपसर्गे सत्यपि चरधातोयत् स्यादेव गुरुभिन्नेऽर्थे । आचार्यो

देशः=गन्तव्य इत्यर्थः । ५-'ऋहलोप्यन्त' इति प्यत्प्रत्यये 'अत उपधायाः'

इति वृद्धिः, आचर + प्यत्=आचार्यः । यम्-धातोयत्-गम्यम् । ६-गर्ह्य-

पणितव्यानिरोधेष्वर्थेषु क्रमेण-अवद्यपण्यवर्या निपात्यन्ते इत्यर्थः । ७-

नबपूर्वकाद् वद् धातोः 'वदेः सुपि...' इति यत् क्यप् च प्राप्तः । तत्र यदेव स्यात्

सोऽपि गर्हायामेवेति निपात्यते । अवद्यम्=अवाच्यम्, गर्हणीयमिति यावत् । पण-

धातोर्प्यतः प्राक्षी पणितव्यार्थे=विक्रयार्थे यत् निपातितः, पण्यम्=विक्रयम् ।

वृद्धधातोः 'एतिस्तुशा...' इति क्यपि प्राप्ते यत् निपात्यते, अनिरोधार्थे=अप्र-

१०११-आङ् से परे लम् धातु को नुम् आगम होता है यादिप्रत्यय परे रहते ।

१०१२-उप से परे लम् आगम होता है प्रशंसा अर्थ में ।

१०१३-शक् और सह् धातु से यत् प्रत्यय होता है ।

१०१४-उपसर्ग रहित गदादि धातुओं से यत् प्रत्यय होता है ।

(आङ् पूर्वक चर् धातु से यत् होता है यदि 'गुरु' अर्थ न हो)

१०१५-गर्ह्य पणितव्य और अनिरोध अर्थ में क्रमशः अवद्य, पण्य, और वर्य ये यत्प्रत्ययान्त निपातन हैं ।

१०१६ वह्यं^१ करणम् ३ । १ । १०२ ॥

वहन्त्यनेनेति वह्यं=शकटम् । बाह्यमन्यत् ।

१०१७ अर्यः^२ स्वामि-वैश्ययोः ३ । १ । १०३ ॥

अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः ।

१०१८ उपसर्या^३ काल्या प्रजने ३ । १ । १०४ ॥

गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्या गोः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोप-

योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम्-उपसर्या काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः ।

१०१९ अजर्यं संगतम्^४ ३ । १ । १०५ ॥

विशेष्यं चेत् । न जीर्यतीत्यजंयम्=सतां संगतम्^५ ।

१०२० वदः^६ सुपि क्यप् च ३ । १ । १०६ ॥

चाद्यत् । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् ।

तिवन्धार्ये । वैद्यो=स्वयंवरेण वरणीया इत्यर्थः ।

१—वह् घातोः करणे ण्यतोऽपवादो यत् निपात्यते, इत्यर्थः । अन्यत्र ण्यतिः बाह्यम् इति । २—स्वामिनि वैश्ये चार्थे ऋधातोऽयंत् निपात्यते (ण्यतोऽपवादः) इत्यर्थः । अन्यत्र ण्यति आर्यः । ('अचो ऽञ्जिति' वृद्धिः) । ३—काल्या प्रजने इत्यस्य गर्भग्रहणे प्राप्तकाला इत्यर्थः । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला स्त्रीपशुव्यक्ति विवक्षिता चेत् तदा उपपूर्वात्सृधातोर्ण्यतोऽपवादो यत् निपात्यते इति सूत्रार्थः । ४—नञपूर्वकाद् जीर्यतेः (जृष्घातोः) कर्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते सङ्गतं चेद् विशेष्यं स्यादित्यर्थः । अन्यत्र कर्तरि तृच् अजरिता । ५—सङ्गतिरित्यर्थः । ६—वद घातोः क्यप् स्यादनुपसर्गो सुप्पुपपदे भावे, चाद्यत् । ७—ब्रह्म-वद + क्यप्—ब्रह्मोद्यम् । 'वचिस्वपियजा...' इति सम्प्रसारणम् । पक्षे यत्प्रत्यये ब्रह्मवद्यम्, ब्रह्म=वेदस्तस्य वदनम्=उच्चारणमित्यर्थः ।

१०१६—करण अर्थ में 'वह्य' शब्द निपातित है ।

१०१७—स्वामी और वैश्य अर्थ में अर्य शब्द यत्प्रत्यान्त निपातित है ।

१०१८—काल्या प्रजने=गर्भग्रहण में प्राप्तकाला अर्थ में 'उपसर्या' शब्द यत्प्रत्यान्त निपातित है ।

१०१९—सङ्गत विशेष्य रहते 'अजर्य' शब्द निपातित है ।

१०२०—वद घातु से उपसर्ग मित्र सुबन्त उपपद रहते भाव में क्यप् प्रत्यय होता है, चकार से पक्ष में यत् भी होता है ।

२८०

मध्यकोमुद्याम्—

सिंहे विशः १२१ सुवो मावे ३ । १ । १०७ ॥

मेवे १२२ हनस्त^२ च ३ । १ । १०८ ॥

जुक्ते पञ्च १२३ एति-स्तु-शास्वृ-दृ-जुषः-क्यप् ३ । १ । १०९ ॥

सू १२४ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६ । १ । ७१ ॥

इत्यः^१ । स्तुत्यः^२ । शिष्यः^३ । वृ इति वृजो ग्रहणं न वृङ् । वृत्यः^४ । वृङ्स्तु। यी ऋत्विजः । आहृत्यः^५ । जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ण्यतो बाधनार्था । अवस्यस्तुत्यः ।

१—कित्वाद् गुणामावः । २—अनुपसर्गो सुप्युपपदे हन्धातोर्भावे क्यप् स्यात् तकारश्चान्ताऽऽदेशः । ३—ब्रह्म-हन्+क्यप् । नकारस्य 'हनस्त' इति तकारः, स्त्रीत्वं लोकात् ब्रह्महत्या । ४—इण्-गतौ, इत्यभ्यात् क्यपि प्रत्यये, इ=य (:) इत्यवस्थायां तुगागमे इत्यः=गन्तव्य इत्यर्थः । एवं स्तुधातोः स्तुत्यः । ५—शास् घातोः क्यप् प्रत्यये 'शास इदङ्हलोः' इति आकारस्य इत्वे आदेशप्रत्यया-वयवत्वाऽनावात् 'आदेशप्रत्यययो'रिति षत्वाऽप्राप्तौ 'शासिवसिघसीनां' चेति षत्वम्, शिष्यः शास्यतेऽसौ इति विग्रहः । ६—वृज् घातोः क्यप् प्रत्यये ह्रस्वस्येति तुक्-वृत्यः । वृङ् घातोस्तु 'ऋहलो' रिति ण्यत्प्रत्यये वृद्धो बहुवचने वार्याः=अवश्यं संमजनीयाः (वृङ् सम्भक्ती) आह+क्यप्, तुक्=आहृत्यः आदरणीयः इत्यर्थः । जुष+क्यप्, जुष्यः=सेवनीयः । ७—ननु 'वदः सुपि' इत्यतोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे (क्यप्-ग्रहणे), पुनरिह क्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह-पुनः क्यबुक्तिरित्यादि । अयं भावः—'ओरावश्यके' इत्यस्य ण्यतोऽवश्यलाव्यमित्यादि-रवकाशः, 'एतिस्तुशासे'—ति क्यपश्च स्तुत्यः-इत्यादिरवकाशः, एवं लब्धावकाशयो-रुभयोरवश्यस्तुत्य-इत्यत्र प्राप्तौ तुल्यबलविरोधे परं कार्यमिति परत्वेन 'ओरा-वश्यके' इति ण्यदेव प्रसज्यते, तन्माभूदिति पुनः क्यबुक्तेः । तेन क्यप् एव ।

१०२१—मू घातु से भाव अर्थ में क्यप् प्रत्यय होता है सुबन्त उपपद रहते ।

१०२—हन् के नकार को तकार होता है और क्यप् प्रत्यय होता है, सुबन्त उपपद रहते भाव अर्थ में ।

१०२३—एति, स्तु, आदि घातुओं से क्यप् प्रत्यय होता है ।

१०२४—ह्रस्व को तुक् आगम होता है पित् कृत्प्रत्यय परे रहते ।

१०२५ मृजेर्विभाषा^१ ३ । १ । ११३ ॥

मृजेः क्यच्चा । मृज्यः ।

१०२६ ऋहलोर्ण्यत् ३ । १ । १२४ ॥

ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च ण्यत् ।

१०२७ चजोः कुघिण्यतोः ७ । ३ । ५२ ॥

चजोः कुत्वं घिति ण्यति च । (निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम्) तेनेह —
गज्यम्^२ । मार्ग्यः^३ ।

१०२८ ओरावश्यके^४ ३ । १ । १२५ ॥

ण्यत् । पाव्यम्^५ ।

‘लुम्पेदवश्यमः^६ कृत्ये तुंकाममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युङ्घनोः ॥

१—मृज्धातोः ऋदुपधात्वात् ‘ऋदुपधाच्चाकल्पि’ इति नित्यं क्यपि प्राप्ते विकल्पार्थोऽयमारम्भः । २—गजं धातुर्हि निष्ठायां सेट्-गजितम् इति तेन न कुत्वम् । ३—क्यपोऽभावपक्षे ण्यप्रत्ययः, ‘मृजेवृद्धि’ रिति वृद्धौ कुत्वे रूपम्—मार्ग्यः=शोधनीयः । ४—उवर्णान्ताद् धातोः क्यप् स्यादवश्यभावे द्योत्ये, इत्यर्थः । ५—पूधातोः ण्यत्प्रत्ययः, ‘अचोऽङिति’ इति वृद्धौ, ‘वान्तो यि प्रत्यये’ आवादेशे पाव्यम् । एवं लाव्यमित्यादि । ६—लुम्पेदिति—अवश्यमः=अवश्यंशब्दस्य, अन्त्यम्=मकारं लुम्पेत्=लोपयेत् पुरुष इति शेषः, कृत्ये=कृत्यप्रत्यये परे, यथा—अवश्य-लाव्यम् । तथा ‘तुम्’ इत्यस्य मकारं लुम्पेत् कामशब्दे मनःशब्दे च परे सति,

१०२५ — मृज् धातु से क्यप् प्रत्यय विकल्प से होता है ।

१०२६ — ऋवर्णान्ति और हलन्त धातु से ण्यत् प्रत्यय होता है ।

१०२७ — चकार और जकार को कुत्व होता है घित् और ण्यत् प्रत्यय परे रहते (निष्ठा में जो अनिट् उसको कुत्व होता है ऐसा कहना चाहिये)

१०२८ — उकारान्त धातु से ण्यत् प्रत्यय होता है अवश्यंभावी अर्थ में ।

लुम्पेदिति—‘अवश्यम्’ शब्द के अन्त्यवर्ण मकार का भी लोप करो कृत्य प्रत्यय परे रहते । और ‘तुम्’ शब्द के मकार का भी लोप कर दो काम और मनस् शब्द परे रहते । हित और तत शब्द परे रहते ‘सम्’ शब्द के अन्त्यवर्ण मकार का भी लोप कर दो । और युङ्घन्त तथा घञन्त पच् धातु से परे रहते ‘मांस’ शब्द के अन्त्यवर्ण अकार का लोप करो ।

सिहे विशिष्टम् ।

मेहे भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ६।३।६८ ॥
जुके पञ्चान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा ।
०३० भोज्य^२ भक्ष्ये ७।३।६९ ॥
सूयामन्यत्^३ ।

१०३१ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ७।३।६७ ॥

न कुत्वम् । वाक्यमन्यत्^४ ।

१०३२ राजसूय^५ सूर्य-मृषोद्य-रुच्य-कुप्य-कृष्टपच्याऽन्यथ्याः २।१।११४ ॥

यथा-कर्तुं कामो, गन्तुमना इत्यादि । एवं हितशब्दे ततश्चब्दे च परे सम्प्रत्ययस्य
अन्त्यम्=मकारं वा लुप्तेत्, यथा-सहितं संहितम्, सततं सन्ततम् । तथा पचि
युद्धभोः=अर्थात् युट्प्रत्ययान्ते घञ्प्रत्ययान्ते च पच्चातो पचनशब्दे पाकशब्दे च
परे सति इति यावत्, मांसस्य=मांसशब्दस्य अन्त्यम्=उकारं लुप्तेत्—उदाहरणं
यथा-मांसपचनम्, मांस्याकः ।

१--भवतीति भव्यः, कर्तरि यत् । गायतीति गेयः, कर्तरि यत्, 'ईदयति'
ईत्वे, सावंधातुकेति गुणः । प्रवक्तीति प्रवचनीयः, कर्तरि अनीयर् । उपतिष्ठते
इति उपस्थानीयः कर्तरि-अनीयर् । जायते इति जन्यः, कर्तरि यत् । आप्लवते-
असौ-आप्लाव्यः, 'ओरावक्ष्यके' इति कर्तरि ण्यत् । आपतति-असौ, इत्यापात्यः ।
'मृहलो' रिति कर्तरि ण्यत् । २--भक्ष्ये गम्ये ण्यत्प्रत्यये भुञ्धातोः कुत्वाभावो
निपात्यते । भोज्यम् । ३--भक्षणीयमिन्नं घनादिकम् इत्यर्थः । ४--वच्चातो-
ण्यत्प्रत्यये कुत्वाभावनिपातने-वाक्यम्=वचनीयं वस्तु, वाक्यम्=एकातिङ्-
रूपम् । ५--एते सप्त क्यप्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः । राजपूर्वात् सुब्-
धातोः क्यप् प्रत्यये दीर्घो निपात्यते, राज्ञा सुयते राजसूयम्=यज्ञविशेषः, अर्घ-
चादि । सृधातोः कर्तरि क्यप्, सरत्याकाशे इति सूयः, निपातनादुक्तं दीर्घश्च ।

१०२९--भव्य गेयादि शब्द कर्ता अर्थं मे कृत्यप्रत्ययान्त निपातित होते हैं
विकल्प से ।

१०३०--भक्ष्य अर्थं मे 'भोज्य' शब्द निपातित है ।

१०३१--वच् के च को कुत्व नहीं होता शब्दसंज्ञा से अतिरिक्त स्थल में ।

१०३२--राजसूय आदि शब्द क्यप् प्रत्ययान्त निपातित हैं ।

१०३३ भिद्योध्यौ नदे ३ । १ । ११५ ॥

नदे किम् । भेत्ता^३ । उज्झिता ।

१०३४ पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे ३ । १ । ११६ ॥

अधिकरणे क्यप् निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थः पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मि

१०३५ विपूय-विनीय-जित्या मुञ्ज-कल्क-हलिषु ३ । १ । ११७ ॥

विपूयो मुञ्जः । विनीयः कल्कः^५ । जित्यो^६ हलिः ।

१०३६ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ३ । १ । ११८ ॥

(छन्दसीति वक्तव्यम्) प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु^७ प्रतिग्राह्यम् ।
अपिग्राह्यम् ।

मृषापूर्वाद् वदधातोः क्यपि 'वचि स्वपोति' सम्प्रसारणम्, मृषोद्यम् । रुच् धातोः क्यप् प्रत्यय रोचते इति रुच्यः । गुप् धातोः क्यप् प्रत्यये गकारस्य कुत्वं निपात्यते, कुप्यम्=सुवर्णरजतादिभिन्नं धनम् । कृष्टपूर्वकात् पच् धातोः निपातनात् कर्मकर्तरि क्यप् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते-कृष्टपच्याः । नक्षपूर्वकात् व्यघ्रधातोः कर्तरि क्यप् निपात्यते, न व्यथतेऽव्यथ्यः ।

१—नदविशेषे कर्तरि मिदेरुज्झेश्च क्यप् निपात्यते इत्यर्थः, उज्झेधत्वं च निपात्यते । २=भिनत्ति इति भेत्ता=भेदनकर्ता । तृच् । एवम् उज्झिता । ३—पुष् धातोः सिध् धातोश्च नक्षत्रे वाच्येऽधिकरणे क्यप् निपात्यते इत्यर्थः । ४—क्यप् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः । ५—कल्कः=पृष्ट औषधिविशेषः । ६—जिधातोः क्यपि तुक् जिप्यः=महदघल=डलिः । जित्यो=बलेन कृष्टव्यः । ७—क्यप् स्यादिति शेषः । ७—प्रति-ग्रहधातोः क्यप्, कित्वाद् ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम्, प्रतिगृह्यम् । एवम् अपिगृह्यम् । ८—न क्यप् किन्तु प्यत्, वृद्धौ प्रतिग्राह्यम् ।

१०३३—नद अर्थ में 'भिन्न' और 'उध्य' ये दोनों क्यबन्त निपातित हैं ।

१०३४—नक्षत्र वाच्य रहते 'पुष्य' और 'सिध्य' शब्द अधिकरण में क्यबन्त निपातित हैं ।

१०३५—मुञ्ज, कल्क और हलि अर्थ में 'विपूय' विनीय 'जित्य' ये क्रमशः निपातित हैं ।

१०३६—प्रति और अपि उपसर्ग पूर्व ग्रह धातु से क्यप् प्रत्यय होता है ।
(वेद में होता है ऐसा कहना चाहिये) ।

२८४

मध्यकोमुचाम्—

१०३७ पदास्वरिवाह्यापक्ष्येषु^१ च ३।१।११९॥सिहे विशृङ्खलम् । प्रगृह्यं पदम् । अस्वरो=परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । ग्रामगृह्या
मेते आर्यगृह्यते-आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ।

जुक्ते पञ्च०३८ विभाषा ३कृवृषोः ३।१।१२०॥

सूक्त्यम्^३ । वृष्यम् । कार्यम्^४ । वर्ण्यम् ।१०३९ युग्यं^५ च पत्रे ३।१।१२१॥

पत्रं=वाहनम् । योग्यमन्यत् ।

१०४० अमात्रस्यदन्यतरस्थाम् ३।१।१२२॥

अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कवित्यमावस्या अमावस्या वा ।

१०४१ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ३।१।१३१॥

१—पद-अस्वरि-वाह्यापक्ष्येष्वर्थेषु ग्रह् धातोः क्यप् स्यात्, इत्यर्थः । क्यपि सम्प्रसारणम् । गृह्यकाः=पञ्जरादिवन्धनेन परतन्त्रीकृताः । ग्रामगृह्या=ग्रामाद् बहिर्भूता इत्यर्थः । आर्यगृह्यः=आर्यपक्षाश्रित इत्यर्थः । २—कृजः ऋदन्तत्वात् नित्यं ण्यति प्राप्ते वृषधातोर्ऋदुपधत्वात् नित्यं क्यपि प्राप्ते च क्यप् विकल्पो-ऽयम् । ३—क्यप्रत्यये तुक् कृत्यम् । वृष्यम्, कित्वाप्नोपधागुणः । ४—पक्षे ण्यत्, वृद्धिः कार्यम् । वर्ण्यम्, उपधागुणः । ५—युज् धातोः क्यप् कुत्वं च निपात्यते वाहनेऽर्थे । अन्यत्र ण्यत्प्रत्यये चजोरिति कुत्वम्, योग्यम् । ६—अमोपपदाद् वसेरधिकरणे ण्यत्, वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते इत्यर्थः । ७—अग्नौ गम्ये परिचाय्य-उपचाय्य-समूह्या इत्येते निपात्यन्ते इत्यर्थः । परिपूर्वकादुपपूर्वकाच्च 'चि' धातोर्ण्यत्प्रत्यय आयादेशश्च निपात्यते परिचाय्यः, उपचाय्यः । सम्पूर्वकाद्ग्रह्धातोः कर्मणि ण्यत् सम्प्रसारणं दीर्घश्च निपात्यते, समूह्याः ।

१०३५—पद, अस्वरि, वाह्या, और पक्ष्य अर्थ में भी ग्रह् धातु से क्यप् प्रत्यय होता है ।

१०३८—कृ और वृष् से क्यप् प्रत्यय होता है विकल्प करके ।

१०३९—वाहन अर्थ में युज् धातु से क्यप् और कुत्वं निपातन से होता है ।

१०४०—अमा उपपद रहते वस् धातु से अधिकरण अर्थ में ण्यत् होता है, वृद्धि हो जाने पर पाक्षिक ह्रस्व भी होता है निपातन से ।

१०४१—अग्नि गम्य रहते 'परिचाय्य' 'उपचाय्य' और 'समूह्या' ये निपातन से सिद्ध होते हैं ।

कृदन्ते कृतप्रक्रिया ।

२८५

अग्नावेते^१, साधवः ।

१०४२ क्रतौ कुण्डपात्य-संचायौ ३ । २ । १३२ ॥

१०४३ चित्याग्निचित्ये च^२ ३ । १ । १३२ ॥चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या^३ । इति कृत्यप्रत्ययाः ।

अथ कृतप्रक्रिया (पूर्वकृदन्तम्) ॥

१०४४ ण्वुल्तृचौ ३ । १ । १३३ ॥

घातोरेतो स्तः । कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे ।

१०४५ युवोरनाकौ ७ । १ । १

यु वु एतयोरनुनासिकयोरेतो स्तः । कारकः^४ । कर्ता ।

१०४६ नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३ । १ । १३४ ॥

नन्दादिर्ल्युग्रह्यादिणिनिः पचादेरञ्स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः^५ । जनार्दनः । लवणः । गणे निपातम्रणत्वम् । ग्राही^६ । स्थायी । मन्त्री । पचः^७ । आकृतिगणोऽयम् ।

१०४७ इगुपध-ज्ञा प्री-किरः कः ३ । १ । १३५ ॥

१—अग्नौ=अग्न्याधारस्यलविशेषे इत्यर्थः । २—‘चित्यः’ अग्निचित्या, इति च अग्नौ निपात्यते । चित्याः कर्मणि ण्यत् तुक् च निपात्यते । ३—अग्निपूर्वकात् ‘चि’ घातोर्ण्यत्, तुक् च । स्त्रीत्वं, लोकात्, अग्निचित्या ॥ इति कृत्यप्रत्ययाः ॥

४—करोतीतिकारकः, कर्ता, ण्वुल्प्रत्यये वृद्धिः, तृचि गुणः । ५—ल्युप्रत्यये ‘यु’ इत्यस्य अनादेशः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । लुनातीति लवणः । ६—ग्रहघातोर्णिनि प्रत्यये-उपधावृद्धिः प्राही, स्थाघातोः णिनिः, आतो युक् चिण् कृतोः इति युक्—स्थायी । ७—पच्घातोश्च, पचतीति पचः ।

१०४२—क्रतु वाच्य रहते ‘कुण्डपात्य’ और ‘संचाय’ ये दोनों निपातित हैं ।

१०४३—‘चित्य’ और ‘अग्निचित्या’ ये दोनों निपातित हैं ।

१०४४—घातु से ण्वुल और तृच् प्रत्यय होते हैं ।

१०४५—यु और वु को क्रम से अन और अक आदेश होते हैं ।

१०४६—नन्दादि से ल्यु, ग्रह्यादि से णिनि और पचादि से अक् प्रत्यय होते हैं ।

१०४७—इगुपध घातु और ज्ञा-प्री-कि घातु से क प्रत्यय होता है ।

२८६

मध्यकौमुद्याम्--

एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः^१ । बुधः । कृशः । ज्ञः^२ । प्रियः^३ । किरः^४ ।

१०४८ आतश्चोपसर्गो^५ ३ । १ । १३६ ॥

प्रजः^६ । सुगलः ।

१०४९ पा-घ्रा-ध्मा-घेट्-दृशः शः ३ । १ । १३७ ॥

एभ्यः शः स्यात् । पिबः^७ । जिघ्रः । धमः । धयः । पश्यः ।

१०५० अनुपसर्गालिम्प-विन्द-धारि-पारि-वेद्युदेजि-चेति-साति
गहिभ्यश्च^८ ३ । १ । १३७ ॥

लिम्पः^९ । विन्दः । धारयः^{१०} । पारयः । वेद्यः । उदेजयः । चेतयः^{११} । सातयः ।

१--इगुपघोदाहरणम्-क्षिपः कित्त्वान्तोपधागुणः । एवं बुधः, कृशः ।

२--ज्ञाघातोः कप्रत्यये 'आतो लोप इाट च' इत्यालोपः । ३--प्रीव-घातोः

कप्रत्यये इयङ्, प्रीणातीति प्रियः । ४--कृ विलेपे इत्यस्मात् कप्रत्ययः, 'ऋत इद्धातो'
रिति इत्वं रपरत्वम् । किरतीति किरः । ५--सोपसर्गात्-आदन्ताद् घातोः कप्रत्ययः ।

स्यादित्यर्थः । ६--प्र-'ज्ञा' घातोः कप्रत्यये, 'आतो लोप' इत्यालोपे प्रजानातीति
प्रजः । सु-'गलै' घातोः कप्रत्यये, 'आदेच' इत्यात्वे, 'आतो लोप' इति लोपः ।

सुगलायतीति सुगलः । ७--पा पाने इत्यस्मात् शप्रत्यये तस्य शित्वेन सार्वधातुक-
त्वात्--'पाघ्राध्मा' इति पिवादेशः शप्, पररूपम्, पिबतीति पिबः । एवं घ्रा-

घातोर्जिघ्रतीति जिघ्रः । धमतीति धमः । धयतीति धयः । दृश् घातो पश्यादेशे,
पश्यतीति पश्यः । ८--उपसर्गरहितेभ्यः सूत्रोक्तेभ्यः घातुभ्यः शप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

९--लिप् उपदेहे इत्यस्मात् शप्रत्यये तस्य शित्वात्सार्वधातुकत्वेन 'तुदादिभ्यः शः'
इति शपोऽपवादः शः, शेमुचादीनाम् इति नुम्, लिम्पतीति लिम्पः । एव 'विदलृ'

लाभे इत्यस्य विन्दतीति विन्दः । १०--घृव-घातोर्ण्यन्ताद् 'धारि' इत्यस्मात्
शप्रत्यये शप्, गुणः, आयादेशः, धारयतीति धारयः । एवं पारयतीति पारयः ।

वेद्यतीति वेद्यः । उदेजयतीति उदेजयः । ११--चित्ती-संज्ञाने इत्यस्मात्
प्यन्तात्-शप्रत्यये, चेतयतीति चेतयः । एवं सातयतीति सातयः । (सातिः

सुखार्थः सोत्रो घातुः प्यन्तात् तस्मात् शप्रत्यये रूपम्) । सह मर्पणे इत्यस्य
प्यन्तस्य, साहयतीति साहयः ।

१०४८--उपसर्गपूर्वक आदन्त घातु से क-प्रत्यय होता है ।

१०४९--पाघ्रा आदियो से श प्रत्यय होता है ।

१०५०--उपसर्ग रहित लिम्प विन्द आदि घातुओं से श प्रत्यय होता है ।

Purva Kirdantam

पूर्वकृदन्तम् ।

BALMEERI LIBRARY

२८७

साहयः । अनुपसर्गात्किम् । प्रलिपः^१ । (गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्^२) । गोविन्दः^३ ।
अरविन्दम्^४ ।

VATA JAIKIKO 2046 BH

१०५१ ददाति-दधात्योर्विभाषा^५ ३ । १ । १३९ ॥

ददः । दधः । पक्षे--वक्ष्यमाणो^६ णः ।

१०५२ ज्वलति-कसन्तेभ्यो णः ३ । १ । १४० ॥

वा स्यात् । ज्वालः^७ । ज्वलः । चालः । चलः ।

१०५३ श्यादूयधासु-संस्त्रतीणवसाऽवह-लिह-श्लिष-श्वसश्च^८ ।
३ । १ । १४१ ॥

अवश्यायः^९ । आत्-दायः^{१०} । धायः । व्याधः । आस्रावः-संस्त्रावः । अत्यायः ।

१--प्रलिम्पतीति प्रलिपः, 'इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः' इति कप्रत्ययः, शविकर-
णाऽमावाप्तं नृम् । २--गवादिषूपपदेषु विन्देः शप्रत्ययो वाच्यः, सञ्ज्ञाया-मिति
नियमः । ('कर्मण्यण्' इत्यस्यापवादोऽयम्) । ३--गाः=उपनिषद्वाचो विन्दति
प्रमाणतया इति गोविन्दः=साक्षात्परब्रह्मपरमात्मा भगवान् श्रीकृष्णः । ४--
अराणि=चक्रे नामिनेभ्योरन्तरालप्रोक्तानि काष्ठानि, तत्सादृश्याद् दलान्यपि अराणि
उच्यन्ते, तानि विन्दतीति-अरविन्दम्=कमलम् । ५--दान्-धान्-धातुभ्यां
शप्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । ६--ददातीति ददः, दधातीति दधः । शः, शप्
जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः, 'श्लो' इति द्विवम्, 'आतो लोपः' इत्यालोपः ।
७--'श्यादव्यध' इत्यादिसूत्रेणेति भावः । ८--ज्वालादिभ्यः कसन्तेभ्यो ण-
प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । ९--णप्रत्यये 'अत उपधायाः' इत्युपधावृद्धिः, ज्वलतीति
ज्वालः, पक्षेऽच् प्रत्ययः ज्वलः । एवम् चलतीति चालः, चलः । १०--श्या-
आत्-व्यध-आसु-संस्त्र--अतीण-अवसा-अवह-लिह-श्लिष--श्वसत्येकादशभ्यो-
ऽनुपसर्गभ्यो नित्यं णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ११--अव-श्यङ् इत्यस्मात् णप्रत्यये
'आदेच' इत्यात्वे, 'आतो युक्' इति युगागमे अवश्यायः=नीहारः, (ओस) ।
१२--आदन्तोदाहरणे ददातीति दायः, दधातीति धायः, दाधाधातुभ्यां णप्रत्यये
युक् । विध्यति-इति व्याधः, णप्रत्यये उपधावृद्धिः । आस्रवतीत्यास्रावः, 'अचो

(गो आदि शब्द उपपद रहते विन्द घातु से 'श' प्रत्यय होता है संज्ञा में)

१०५१--ददाति दधाति से 'श' प्रत्यय होना है विकल्प करके ।

१०५२--ज्वालादि कसन्त घातुओं से ण प्रत्यय होता है विकल्पसे ।

१०५३--श्यङ् और आदन्त तथा व्यध् आदि घातुओं से नित्य 'ण' प्रत्यय
होता है ।

अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ।

१०५४ विभाषा ग्रहः ३ । १ । १४३ ॥

व्यवस्थितविभाषेयम्^१ । तेन जलचरे ग्राहः ।

१०५५ गेहे^२ कः ३ । १ । १४४ ॥

गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम्^३ ।

१०५६ शिल्पिनि ष्वुन् ३ । १ । १३५ ॥

क्रियाकोशलं=शिल्पम् । तद्वत्कर्तरि ष्वुन् स्यात् ।

१०५७ षः प्रत्ययस्य १ । ३ । ६ ॥

आदिरित् । (नृति-खनि-रञ्जिम्य एव) । नर्तकः । खनकः । (असि
षकेऽने च रञ्जेनलोपो वाच्यः) रजकः^५ ।

ज्जिति, वृद्धिः । एवमग्रेऽपि ।

१—ग्रह घातोणंप्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः सूत्रस्य । इयं च व्यवस्थितविभाषा,
अयमर्थः—विशेषे=क्वचित् क्वचित् प्रयोगे, अवस्थितौ=अत्र विधिरेव अत्र निषेध
एवेत्येवंरूपेण नियमितौ विधिनिषेधौ यस्याः सा व्यवस्थिता सा चासौ विभाषा=
व्यवस्थितविभाषा । यद्वा व्यवस्था (अत्र विधिरेव अत्र निषेध एवेत्येवंरूपा)
सञ्जाता अस्या इति व्यवस्थिता, सा चाऽसाविति पूर्ववत् । तेन जलचरे=मत्स्यादौ
वाच्ये णप्रत्यये उपधावृद्धौ ग्राह इत्येव भवति । ज्योतिषि सूर्यचन्द्रादौ वाच्येऽच्-
प्रत्यये ग्रह इत्येव भवतीति । २—गेहे कर्तरि ग्रह घातोः कप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।
“विभाषा ग्रहः” इत्यस्यापवादोऽयम् । ३—ग्रह घातोः कप्रत्यये, ग्रहिज्येति सम्प्र-
सारणम्—गृहम् । गृहशब्दोऽर्थादित्वादुभयलिङ्गः, किन्तु पुलिङ्गे बहुवचनान्त
एव प्रयुज्यते, अत एव ‘गृहाः पुंभूमि’ इत्यमरकोशे उक्तम् । ४—नृत्यतीति नर्तकः,
खततीति खनकः, ‘वु’ इत्यस्य ‘युवोरनाकौ’ इति अकादेशः । पित्वात् स्त्रियां
‘षिदगौरादिभ्यः’ इति ङीष् नर्तकी, खनकी । ५—स्त्रियां पित्वात् ङीष् रजकी ।

१०५४—ग्रह, से ‘ण’ प्रत्यय विभाषा=पाक्षिक होता है ।

१०५५—गेह कर्ता हो तो ग्रह, घातु से ‘क’ प्रत्यय होता है ।

१०५६—शिल्पी अर्थ में ष्वुन् प्रत्यय होता है ।

१०५७—प्रत्यय के आदि षकार की इव संज्ञा होती है ।

(ष्वुन् प्रत्यय नृत् खन् और रञ्ज् घातु से ही होता है) (अस् अक् और
अम् परे रहते रञ्ज् घातु के नकार का लोप होता है ऐसा कहना चाहिये)

१०५८ गस्थकन् ३ । १ । १४६ ॥

गायतेत्यकन् । गायकः^१ ।

१०५९ ण्युट् च ३ । १ । १४७ ॥

गायनः^२ ।

१०६० प्रु-सृ-ल्वः समभिहारे वुन् ३ । १ । १५१ ॥

समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः ।

१०६१ आशिषि च ३ । १ । १५० ॥

वुन् स्यात् । जीवतात्—जीवकः ।

१०६२ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ३ । १ । ६२ ॥

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं यत् कुम्मादि तद्वाचकं पदमुपपद-
संज्ञं स्यात् ।

१०६३ कर्मण्यण् ३ । २ । १ ॥

कर्मण्युपपदे घातोरण् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः^५ (अस्वपदो लौ० विग्रहोऽयम्)

१—गैघातोः थकन्, गायतीति गायकः 'आदेच' इत्यात्वम् । २—

ण्युट् इत्यस्य 'युः', तस्यानादेशः 'युवोरनाको' इत्यनेन । आयादेशे

गायनः । टित्वात् स्त्रियां टिड्ढाणमिति ङीप् गायनी । ३—साधु प्रवते=

गच्छति-इति प्रवकः, वुन्, 'वु' इत्यस्य अकः, गुणः, अवादेशः । एवं साधु

सरतीति सरकः (सृ+वुन्) । साधु लुनातीति लवकः (लू+वुन्) । ४—

आशीविषयाथदृतेर्घातोर्वुन् स्यात्कर्तरि । आशीः=आशासनम्, अयमित्थं भूया-

दिति प्रार्थनारूपमिति । तथा-जीवतादिति जीवकः नन्दतादिति नन्दकः, आशा-

सितुः पुत्रादेरियमुक्तिः । ५—'उपपदमतिङ्' इति समासः—उपपदसञ्ज्ञायाः

फलम् । ६—कुम्भं करोतीति लौकिकविग्रहः । अलौकिकविग्रहस्तु कुम्भ+अम्

कार इति । सुबुत्पत्तेः प्रागेव कारशब्देन समासः कुम्भकारः (षष्ठ्यन्तस्य समासः)

१०५८—'गै' घातु से 'थकन्' प्रत्यय होता है ।

१०५९ गै से 'ण्युट्' प्रत्यय भी होता है ।

१०६०—साधुकारी अर्थ में प्रु सृ और लू घातु से 'वुन्' प्रत्यय होता है ।

१०६१—आशीर्वाद अर्थ में भी 'वुन्' प्रत्यय होता है ।

१०६२—सप्तम्यन्त पद कर्मणि इत्यादियों में वाच्यत्वेन स्थित कुम्मादि के वाचक शब्द की उपपद संज्ञा होती है ।

१०६३—कर्म उपपद रहते घातु से ञ् प्रत्यय होता है ।

१०६४ आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३॥

कर्मण्युपदे आदन्त द्वातोरनुपसर्गात्कः स्यान्नाऽण् । अणोऽववादः । गोदः^१ ।
कम्बलदः । अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः^२ । (मूलविभुजादिभ्यः कः) । मूलानि
विभुजतीति^३ मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽयम् महीध्रः^४ । कुघ्रा ।

१०६५ सुपि स्थः ३।२।४॥

कः स्यात् । समस्थः^५ । विषमस्थः । सुपीति योगविभागादन्यस्मादपि । द्वाभ्यां
पिबति इति द्विपः^७ ।

१०६६ अम्बाम्ब-गो-भूमि-सव्याप-द्वि-त्रि-कुशे-कु-शंक्वङ्गु-
मञ्जि-पुञ्जि-परमे-बहिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ८।२।१७॥

एभ्यः स्थस्य^६ सस्य षः स्यात् । द्विष्टः । त्रिष्टः ।

१०६७ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ३।२।५॥

१--गां ददातीति गोदः, कम्बलं ददातीति कम्बलदः, अणि प्राप्ते तदववादः
क-प्रत्ययः, 'आतो लोप' इत्यालोपः । २--गां संददातीति गोसन्दायः, उभसर्ग-
पूर्वकत्वान्न कप्रत्ययः, किन्तु 'कर्मण्यणि'ति अण्, 'आतो युक्' इति युगागमः ।
३--कित्वात् 'पुगन्ते'ति-उपधागुणो न । विभुजति=विमर्दयति, विपूर्वकाद्
मुजांकोटिष्ये इत्यस्मात् कप्रत्ययः, इहोपसर्गवशात्समर्दनमर्थः । ४--महीं धरतीति-
महीध्रः, कुं=वृथो धरतीति क्रुध्रः कप्रत्ययः, कित्वात् गुणः, ऋकारस्य 'इको
यणि'ते यण् रेफः । ५--सुप्युपदे स्याधातोः कप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अत्र सूत्रे
'सुपि' इति योगो विमर्ज्यते, तेन सुप्युपदे अन्यस्मादप्यादन्तात् कप्रत्ययो भवति,
तेन द्वाभ्यां पिबतीति इत्यादिरपि सिद्धयति । ६--समे तिष्ठतीति समस्थः
कप्रत्यये 'अतो लोप' इत्यालोपः । एवं विषमस्थः । ७--पाधातोः आलोपः,
द्वाभ्याम्=मुखेन शुण्डादण्डेन च पिबति द्विपः=हस्तो । ८--स्याधातोः
सकारस्येत्यर्थः । द्विष्टः इत्याद्युहणानि । कप्रत्यये, आतो लोपः ।

१०६४--कर्म उपपद रहते अनुपसर्ग आदन्त धातु से 'क' प्रत्यय होता है,
अण् नहीं होता । (मूलविभुजादि शब्दों से क प्रत्यय होता है) ।

१०६५--सुबन्त उपपद रहते स्या से 'क' प्रत्यय होता है ।

१०६६--अम्बाम्ब गोभूमि आदि शब्दों से परे 'क' प्रत्ययान्त स्या के
सकार को षकार होता है ।

१०६७--कर्मभूत तुन्द और शोक उपपद रहते परिपूर्वक मृज और अप

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराम्भ्यां^१ कः । (आलस्यसुखाहरणयोरिति^२ चक्तव्यम्) । तुन्दपरिमृजोऽलसः^३ । शोकापनुदः=सुखस्याहर्ता ।

१०६८ प्रे दाज्ञः^४ ३ । २ । ६ ॥

कः स्यात् । सर्वप्रदः^५ । पथिप्रज्ञः^६ ।

१०६९ समि ख्यः ३ । २ । ७ ॥

गोसंख्यः^७ ।

१०७० गापोष्टक् ३ । २ । ८ ॥

कर्मण्युपपदे । सामगः^८ । (पिबतेः^९ सुराशीध्वोरिति वाच्यम्) । सुरापी^{१०} । शीघुपी ।

१—परिमृजापनुदोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठीति भावः । २—पूर्वसूत्रोक्तम् आलस्ये सुखाहरणे च गम्ये स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । ३—तुन्दम्=उदरं परिमार्ष्टि—इति तुन्दपरिमृजः=अलसः । कित्वाद् गुणवृद्धी न भवतः । (अत्र 'मृजेरजादौ' इति पाक्षिकवृद्धिर्न भवति, व्यवस्थितविभाषाश्रयणादित्याहुः) । शोकम् अपनुदति—इति शोकापनुदः=सुखस्याहर्ता, कित्वात्तोपधागुणः । अन्यत्र तुन्दपरिमार्जः, शोकापनोदः, कर्मण्यण् । ४—प्रपूर्वकाद् दाघातोर्ज्ञाघातोश्च कर्मण्युपपदे कप्रत्ययः स्यादित्यर्थः, अणोऽपवादोऽयम् । ५—सर्वं प्रददातीति सर्वप्रदः । ६—पन्थानं प्र-जानाति—इति-पथिप्रज्ञः । कप्रत्यये 'आतो लोपः' । ७—गाः सञ्चष्टे-गोसंख्यः, सम्पूर्वकात् चक्षिङः ख्यानादेशे रूपम्, कप्रत्यये 'आतो लोपः' । ८—गौ शब्दे, पा पाने, इत्याभ्यां कर्मण्युपपदे टक् स्यादित्यर्थः । ९—सामानि गायतीति सामगः । टक् प्रत्यये 'आतो लोपः' स्त्रियां टित्वात् झीप् सामगी । १०—पाघातोः सुराशीध्वोरुपपदयोः टक् स्यादित्यर्थः । ११—पुल्लिङ्गे सुराप इत्यादिप्रयोगस्य 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययेऽपीष्टस्य सिद्धेः सत्त्वात् स्त्रीत्वे विशेषतज्ञापनार्थमुदाहरति—सुरापी शीघुपी (स्त्री)

पूर्वकं नुद से 'क' प्रत्यय होता है । (आलस्य और सुखाहरण अर्थ में होता है ऐसा कहना चाहिये) ।

१०६८—कर्म उपपद रहते प्रपूर्वक दा और ज्ञा घातु से 'क' प्रत्यय होता है ।

१०६९—कर्म उपपद रहते सम्-पूर्वक ख्या से 'क' प्रत्यय होता है ।

१०७०—कर्म उपपद रहते गा और पा घातु से 'टक्' प्रत्यय होता है ।

पा घातु से सुरा और शीघु उपपद रहते टक् प्रत्यय होता है ऐसा कहना चाहिये ।

१०७१ हरतेरनुद्यमनेऽच् ३।२।९ ॥

अंशहराः^२ । अनुद्यमने किम् । भारहारः । (शक्तिलाङ्गलाङ्कुश-तोमर-यष्टि-
घट-घटी-धनुष्पु ग्रहः^३) । शक्तिग्रहः ।

१०७२ वयसि^४ च ३।२।१० ॥

उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः=कुमारः ।

१०७३ आङ्गि^५ ताच्छील्ये ३।२।११ ॥

पुष्पाभ्याहरति तच्छीलः—पुष्पाहरः ।

१०७४ अहः^६ ३।२।१२ ॥

अहतेरज्यात् कर्मण्युपपदे । पूजार्हा^६ ब्राह्मणी ।

टित्त्वात् टिड्ढेति डोप् । कप्रत्ययान्तस्य तु टापि 'सुरापा' इति स्यात् ।

१—अनुद्यमने विद्यमानात्कर्मण्युपपदे ह्रस्वातोः बच् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।
उद्यमनम्=उदग्रहणम्, उत्थापनम् इति । २—अंशं हरति=इति अंशहरः=
भागस्यादाता । ३—शक्त्यादिषूपपदेषु ग्रहघातोर्च् प्रत्ययः स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः ।
अत्र वार्तिके घटग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्घटीशब्दस्य पृथग् ग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया
नित्यत्वज्ञापनार्थम् । शक्तिग्रहः—इत्यादि, अच्प्रत्ययस्य कित्वाऽभावान्न सम्प्र-
सारणम् । ४—कर्मण्युपपदे वयसि गम्ये ह्रस्वातोर्च् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।
अनुद्यमने 'हरतेरनुद्यमने' इत्यनेनैव, सिद्धे—उद्यमनार्थं सूत्रमिदम् । कवचहरः ।
कवचं हरतीति विग्रहः, अत्र कवचधारणयोग्यत्वेन कुमारावस्था गम्यते । ५—
आङ्पूर्वाद् हरतेः कर्मण्युपपदेऽच्प्रत्ययः स्यात् ताच्छील्ये गम्ये । ताच्छील्यं=
तत्त्वमावता । ६—पूजाम् अहतीति पूजार्हा ब्राह्मणी । अच्प्रत्यये स्त्रियां टाप् ।
अणोऽपवादोऽयम् । अण् प्रत्यये तु सति टिड्ढाणविति स्त्रियां डोपि 'पूजार्ही' इति

१०७१—कर्म उपपद रहते ह्रस्वातु से अच् प्रत्यय होता है, उद्यमन से
भिन्न अर्थ में । (कर्मभूत शक्ति लाङ्गल आदि शब्द उपपद हो तो ग्रह घातु से
'अच्' प्रत्यय होता है ऐसा कहना चाहिये) ।

१०७२—अवस्था गम्य रहे तो कर्म उपपद रहते ह्रस्वातु से उद्यमनार्थ में
'अच्' प्रत्यय होता है ।

१०७३—आङ् पूर्वक ह्रस्व से कर्म उपपद रहते ताच्छील्य अर्थ में 'अच्'
प्रत्यय होता है ।

१०७४—अहं घातु से 'अच्' प्रत्यय होता है कर्म उपपद रहते ।

१९७५ स्तम्बकर्णयो रमिजपोः^१ ३ । २ । १३ ॥

(हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्) । ^२स्तम्बेरमः=हस्ती । कर्णेजपः^३=सूचकः ।

१०७६ अधिकरणे^४ शेतेः ३ । २ । १५ ॥

खे शेते खशयः । (पार्श्वदिषूपसंख्यानम्^५) । पार्श्वभ्यां शेते पार्श्वशयः ।
पृष्ठशयः । उदरशयः ।

१०७७ चरेष्टः ३ । २ । १६ ॥

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः^६ ।

१०७८ भिक्षा-सेनादायेषु^७ च ३ । २ । १७ ॥

भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः ।

१०७९ कृजो हेतु-ताच्छील्यानुलोम्येषु ३ । २ । २० ॥ //

स्यात् । (तन्निवृत्तयेऽच्प्रत्ययविधिः) ।

१—स्तम्बपूर्वकात् 'रमु'-धातोः कर्णपूर्वकात् जप्-धातोश्च हस्तिसूचकयो-
रयंयोरच् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । २—स्तम्बे=दर्मादितृणनिचये रमते=क्रीडति,
स्तम्बेरमो=हस्ती । 'तत्पुरुषे कृतिवहुल' मिति सप्तम्याः (डेः) अलुक् ।
३—कर्णे जपति-इति कर्णेजपः=सूचकः पिशुन इति यावत् । अत्रापि पूर्ववत्
डेरलुक् । ४—सुबन्तेऽधिकरणवाचिन्युपपदे शीङ्धातोश्च प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।
खे शेते—खशयः, गुणावादेशी । ५—अच्-प्रत्ययस्येति शेषः । पृष्ठेन शेते
पृष्ठशयः । उदरेण शेते-उदरशयः । ६—कुरुषु=तदाख्यदेशे चरति=अटतीति
कुरुचरः, स्त्रियां टित्त्वात् डीप् कुरुचरी । ७—एषूपपदेषु चरेष्ट इत्यर्थः । भिक्षां
चरति=अजंयति-भिक्षाचरः । सेनायां चरतीति-सेनाचरः । आदायचरः=
लब्धं द्रव्यं गृहीत्वा चरतीत्यर्थः ।

१०७५—स्तम्ब पूर्वकं रम् धातु से और कर्ण पूर्वकं जप् धातु से अच् प्रत्यय
होता है । (हस्ति और सूचक अर्थ में हो ऐसा कहना चाहिये) ।

१०७६ - अधिकरण वाचक सुबन्त उपपद रहते शीङ् धातु से अच् प्रत्यय
होता है । (पार्श्व आदि शब्द उपपद रहते भी होता है ऐसा उपसंख्यान है) ।

१०७७—अधिकरण वाचक उपपद रहते चर् धातु से 'ट' प्रत्यय होता है ।

१०७८—भिक्षा, सेना और आदाय उपपद रहते चर् धातु से 'ट' प्रत्यय होता है ।

१०७९—हेतु, ताच्छील्य और आनुलोम्य अर्थ द्योत्य होने पर कृधातु से 'ठ'
प्रत्यय होता है ।

एषु द्योत्येषु कृणष्टः ।

१०८० अतः कृ-कमि-कंस-कुम्भ-पात्र-कुशा-कर्णीञ्जनव्ययस्य ८ ।

३ । ४६ ।

अत उत्तरस्याज्जनव्ययविसर्गस्य समासे नित्यं सादेशः करोत्यादिषु । ^१यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ।

१०८१ दिवा-विभा-निशा-प्रभा-भास्करोन्तानन्तादि-बहु-नान्दी-किं-लिपि-लिबि-बलि-भक्ति-कर्तृ-चित्र-क्षेत्र-संख्या-जङ्घा-बाह्वर्ह्यत्तद्धनु-रुष्णेषु ३ । २ । २१ ॥

एषु कृणष्टोऽहेत्वादावपि । दिवाकरः । विमाकरः । निशाकरः । कस्कादि-^२त्वात्सः-भास्करः । बहुकरः । एककरः । द्विकरः । अहस्करः^३ । धनुष्करः । अरुष्करः ।

१०८२ न शब्द-श्लोक-कलह-गाथा-वैर-चाटु-सूत्र-^४मन्त्रपदेषु ३ । २ । २३ ॥

एषु कृणष्टो न । शब्दकारः ।

१—यशः करोति-यशस्करी विद्या, विद्या यशो हेतुरित्यर्थे टप्रत्यये 'सावंधा-तुके ति गुणः, स्त्रियां टित्वात् डीप् । श्राद्धं करोति तच्छोलः श्राद्धकरः । वचनं करोति वचनकरः=गुर्वादिवचनानुवर्ती, आनुलोम्योदाहरणमिदम् । २—भास्कर-शब्दस्य कस्कादिगणपठितत्वात् "कस्कादिषु च" इति सूत्रेण विसर्गस्य सत्वमि-त्यर्थः । भासं करोतीति भास्करः=सूर्यः । ३—अहः करोति अहस्करः अहन्निति स्त्वम्, कस्कादित्वात् विसर्गस्य सत्वम् । ४—धनुः करोति धनुष्करः, "नित्यं समासेऽनुसरपदस्यस्य" इति विसर्गस्य पत्वम्, एवम् अरुष्करः इत्यत्रापि । ५—हेत्वादिषु प्राप्तो निषिध्यते सूत्रेणाऽनेन । टप्रत्ययनिषेधादण् भविष्यति, शब्दकारः इत्यादि ।

१०८०-अवर्णं से उत्तर अव्ययमिन्न विसर्गं को नित्य सकारादेश होता है समास में कृ-कमि आदि परे रहते ।

१०८१—दिवा विभा आदि कर्म उपपद रहते हेतुवाञ्छीत्यादि से अतिरिक्त ज्यों में भी कृन् से 'ट' प्रत्यय होता है ।

१०८२—शब्दश्लोकादि कर्म उपपद रहते कृन् से 'ट' प्रत्यय नहीं होता ।

१०८३ स्तम्बशकृतोरिन्^१ ३ । २ । २४ ॥

(ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्) स्तम्बकरिब्रीहिः^२ शकृत्करिवत्सः^३ ।

१०८४ हरतेर्दृतिनाथयोः^४ पशो ३ । २ । २५ ॥

दृतिहरिः । नाथं=नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः=पशुः ।

१०८५ फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च^५ ३ । २ । २६ ॥

एतो निपात्येते । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेटुः ।

‘ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः’ इति मुरारिः^६ ।

१०८६ एजेः खश् ३ । २ । २८ ॥

प्यन्तात् ।

१०८७ अरुद्विषदजन्तस्य मुम् ६ । ३ । ६७ ॥

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य मुम् खिदन्ते न त्वव्ययस्य । शित्वाच्छवादि^८ । जनमे-

१—स्तम्बे शकृति च कर्मण्युपपदे कृन्धातोः इन् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । नकार इत्संज्ञकः । तत्र वार्तिकार्थसहकारेण ब्रीहौ वत्से एव वाच्ये स्यादिति । २—स्तम्बम्=तृणनिचयं करोति, स्तम्बकरिः ब्रीहिः, गुणः, रपरत्वम् । ३—शकृत्=मलं करोति शकृत्करिः=वत्सः । ४—दृतिनाथयोरुपपदयोर्द्वन् इम् स्यात् पशौ कर्तरि । दृतिम्=चर्मभस्त्रिकां हरति दृतिहरिः । एवं नाथहरिः । ५—फलानि गृह्णाति-फलेग्रहिः, उपपदस्य एदन्तत्वम् इन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं विभर्ति—आत्मम्भरिः, आत्मनो मुमागमो भूव इन्प्रत्ययश्च निपात्यते । ६—अनघंराघवनाटके मुरारिकविहित्यर्थः । ७—प्यन्तादेजः खश् स्यादित्यर्थः । ८—‘तिङ्शित्सार्वधातुकमि’ति सार्वधातुकत्वे ‘कर्तरि शप्’, गुणः, अय्—इत्यर्थः ।

१०८३—स्तम्ब और शकृत् कर्म उपपद रहते कृन् से ‘इन्’ प्रत्यय होता है । (ब्रीहि और वत्स अर्थ में ही होता है ऐसा कहना चाहिये) ।

१०८४—दृति और नाथ कर्म उपपद रहते द्वन् धातु से ‘इन्’ प्रत्यय होता है पशु अर्थ में ।

१०८५—फलेग्रहि और आत्मम्भरि ये दोनों इन् प्रत्ययान्त निपातन हैं । (चान्द्रवैयाकरण ‘उदरम्भरिः’ ‘कुक्षिम्भरिः’ भी निपातन से सिद्ध करते हैं) ।

१०८६—प्यन्त एज् धातु से खश् प्रत्यय होता है ।

१०८७—अरुष्, द्विषत् और अजन्त को मुम् होता है खिदन्त परे रहते, अव्यय को नहीं होता ।

२६६

मध्यकोमुचाम्—

जयतीति जनमेजयः^१ । (वात-शुनि-तिल-शङ्खज-घेट्-तुद-जहातिभ्यः खश्)
घातमजा^२ मृगाः ।

१०८८ खित्यनव्ययस्य^३ ६ । ३ । ६६ ॥

ह्रस्वः । शुनिन्धयः^४ । तिलन्तुदः । शङ्खजहा माषाः ।

१०८९ नासिकास्तनयोध्माघेटोः ३ । २ । २९ ॥

(स्तने घेटो नासिकायां षमश्चेति वक्तव्यम्) स्तनन्धयः । ^५टिट्वात्स्तनन्धयो ।

१०९० नाडीमुष्टयोश्च ३ । २ । ३० ॥

ध्माघेटोः खश् । नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः, मुष्टिन्धयः ।

१०९१ उदि कूले रुजिवहोः ३ । २ । ३१ ॥

कूलमुद्रुजः । कूलमुद्रहः ।

१—उल्लामा नृपतिविशेषः । २—वातम् अजन्ति=क्षिपन्ति, इति वात-
मजाः, सुपो लुकि मुम् । ३—खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः, न ह्रस्वव्ययस्येत्यर्थः ।
४—शुनीं धयति शुनिन्धयः, ह्रस्वे मुम् । तिलानि तुदति इति तिलन्तुदः ।
शङ्खम्=अपानशब्दं जहति शङ्खजहाः, अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । ५—घेट् घातोः
टिट्वात्स्याऽचरितार्थत्वेन 'टिट्ठे'ति डोपि स्तनन्धयी । ६—उत्पूर्वार्भा
रुजि-वहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यादित्यर्थः, कूलमुद्रुजः सुपो लुकि मुम् ।
एवं कूलमुद्रहः ।

(वात शुनि आदि कर्म उपपद रहते क्रमशः अज् घेट् आदि घातुओं से
'खश्' प्रत्यय होता है) ।

१०८८—खिदन्त परे रहते पूर्वपद को ह्रस्व होता है, किन्तु अव्यय को ह्रस्व
नहीं होता ।

१०८९ - नासिका और स्तन कर्म उपपद रहे तो ध्मा और घेट् घातु से
'खश्' प्रत्यय होता है । (स्तन पूर्व रहते घेट् से नासिका पूर्व रहते ध्मा और
घेट् दोनों से होता है ऐसा कहना चाहिये ।)

१०९०—कर्म संज्ञक नाडी और मुष्टि शब्द उपपद रहते ध्मा और घेट् से
'खश्' होता है ।

१०९१—उत्पूर्वक रुज् और वह घातु से कूल कर्म उपपद रहते 'खश्'
प्रत्यय होता है ।

१०९२ वह्नाभ्रे लिहः^१ ३ । २ । ३२ ॥

वह्ना=स्कन्धः तं लेढीति वह्नलिहो गोः । अभ्रंलिहो^२=धायुः ॥

१०९३ परिमाणे पचः^३ ३ । २ । ३३ ॥

प्रस्थम्पचा^४ स्थाली । खारिम्पचः कटाहः ।

१०९४ मित-नखे^५ च ३ । २ । ३४ ॥

मितम्पचा ब्राह्मणो । नखम्पचा यवागूः ।

१०९५ विध्वरुषोस्तुदः^६ ३ । २ । ३५ ॥

विधुन्तुदः^७ । अरुन्तुदः ।

१०९६ असूर्यललाटयोर्दृ शितपोः ३ । २ । ३६ ॥

१- वह्ने अभ्रे च कर्मण्युपपदे लिहधातोः खश् स्यादित्यर्थः । वह्नलिहः, अदादित्वाच्छपो लुक् । खशः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वात् नोपधागुणः । २-एवम् अभ्रंलिहः । अभ्रं लेढीति विग्रहः । ३-परिमाणे कर्मण्युपपदे पचः खश् इत्यर्थः । ४-प्रस्थं पचति प्रस्थम्पचा । खश् मुम् । खारिम्पचः, खश्, मुम्, खारीं पचतीति विग्रहः, खित्यनव्ययस्येति ह्रस्वः । ५-मित नखे च कर्मण्युपपदे पचः खश् इत्यर्थः । नखानि पचति=तापयति नखम्पचा, पचिरत्र तापवाचो । ६-विधु, अरुस् अनयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदः खश् स्यादित्यर्थः । ७-विधुं=चन्द्रं तुदति=पीडयति विधुन्तुदः=राहुः । अरुमं तुदति अरुन्तुदः=मर्मवेधी । 'अरुस्'शब्दे सकारात्पूर्वम् उकारात् परतो मुमि कृते सकारस्य संयागान्तत्वेन लांफः । ८-असूर्ये ललाटे च कर्मण्युपपदे दृशेः तपेश्च खश् इत्यर्थः । असूर्यम्पक्ष्या इत्युदाहरणे असूर्यमित्यसमर्थसमासः, सूर्येण ननः सम्बन्धाभावात् ।

१०९२-कर्मभूत वह्ना और अभ्र उपपद रहते लिह् धातु से 'खश्' प्रत्यय होता है ।

१०९३-परिमाणवाचक कर्म उपपद रहते पच् धातु से 'खश्' होता है ।

१०९४-मित और नख कर्म उपपद हों तो भी पच् धातु से 'खश्' होता है ।

१०९५-विधु और अरुष् कर्म उपपद हों तो तुद धातु से 'खश्' प्रत्यय होता है ।

१०९६-असूर्य और ललाट कर्म उपपद हों तो क्रमशः दृश् और तप् धातु से 'खश्' होता है ।

असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना ननः सम्बन्धात् । असूर्यम्पस्या^१ राज-
दाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ।

१०९७ प्रियवशे वदः खच्^२ ३ । २ । ३८ ॥

प्रियंवदः^३, वशंवदः । (गमेः सुपि^४ वाच्यः) मितङ्गमो^५ हस्ती । (विहायसो
विह च^६, खच्च डिद्वा वाच्यः) । विहङ्गमः । विहङ्गः । मुजङ्गमः^७ । मुजङ्गः ।
१०९८ द्विषत्परयोस्तापे^८ ३ । २ । ३९ ॥

खच् ।

१०९९ खचि ह्रस्वः ६ । ४ । ९४ ॥

खचि परे णो उपधाया ह्रस्वः । द्विषन्तं परं वा तापयति द्विषन्तपः^९, परन्तपः ।

सूर्यं न पश्यन्तीत्यर्थे ननो दृशिनाऽन्वितत्वेन सूर्यशब्देनाऽन्वयामावादित्यर्थः ।

१—खश् प्रत्यये अपि पद्यादेशः, मुम् । ललाटन्तपः सूर्यः, सूर्यं पश्यतो
ललाटस्याऽवस्यतापात् । २—प्रिये वशे च कर्मण्युपपदे वद घातोः खच् इत्यर्थः ।
खशि प्रकृते खच्-विधिरुत्तरार्थः । ३—प्रियं वदति, वशं वदति—इति विग्रही ।
४—सुबन्ते कर्मण्युपपदे गमेः खच् । असञ्ज्ञायमिदम् । ५—मितं गच्छति—
मितङ्गमः । ६—(आकाशवाचिनि) ‘विहायस्’-शब्दे उपपदे गमेः खच्,
विहायस् शब्दस्य विहादेशः स खच्-प्रत्ययो वा डिद् वाच्यः, डिद्वाद्भवस्यापि
टेलोपः—विहङ्गः । डिद्वाऽभावपक्षे विहङ्गमः=पक्षी । विहायसा गच्छतीति
विग्रहः । ७—मुजैर्गच्छतीति मुजङ्गः मुजङ्गमः=सर्पः । गमेः सुपीति खच्,
खच्च डिद्वेति डिद्विक्कल्पः । ८—द्विषति परे च कर्मण्युपपदे तापेः खच् । ९—
द्विषत् तापि+अ, इति स्थिते, ‘खचि ह्रस्वः’ इति उपधाह्रस्वे णिलोपे मुमि
संयोगान्तलोपे, द्विषन्तपः एवं परन्तपः ।

१०९७--प्रिय और वश कर्म उपपद हो तो वह घातु से ‘खच्’ प्रत्यय
होता है ।

(सुबन्त कर्म उपपद रहते गम् से ‘खच्’ होता है) (विहायस् शब्द उपपद
रहते गम् से ‘खच्’ होता है । और विहायस् को ‘विह’ आदेश होता है । तथा
खच् प्रत्यय डिद् होता है विकल्प से) ।

१०९८--कर्मसंज्ञक द्विषत् और पर शब्द उपपद हों तो ताप् घातु से
‘खच्’ होता है ।

१०९९--खच् पर णि परे रहते घातु की उपधा को ह्रस्व होता है ।

११०० वाचि यमो व्रते^१ ३ । २ । ४० ॥

खच् ।

११०१ वाचंयम-पुरन्दरौ च ६ । ३ । ६९ ॥

वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते^२ । वाचंयमो=मौनव्रतो । व्रते किम् । अशक्त्या-
दना वाचं यच्छतीति वाग्यामः^३ ।

११०२ पूःसर्वयोर्दारिसहोः^४ ३ । २ । ४९ ॥

खच् । पुरं दारयतीति पुरन्दरः^५ । सर्वंसहः । कथं तर्हि मगं दारयतीति
भगन्दरः^६ ? बाहुलकात्^७ ।

११०३ सर्व-कूलाभ्र^८-करीषेषु कषः ३ । २ । ४२ ॥

सर्वङ्कषः=खलः । कूलङ्कषा=नदी । अभ्रङ्कषः=वायुः । करीषङ्कषा=वात्या ।

११०४ मेघतिभयेषु^९ कृञः ३ । २ । ४३ ॥

१—वाक् शब्दे उपपदे व्रते गम्ये यमेः खच् स्यादित्यर्थः । २—वाचं यच्छति
पुरं दारयति, इति विग्रहे यमेर्दारिश्च खच् । सुपो लुकि वाच् यम्, पुर-यम्, इति
स्थिते वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते, इत्यर्थः । ३—कर्मण्यण् 'अत उपधायाः' वृद्धिः ।

४—पुरशब्दे सर्वशब्दे च कर्मवाचिन्युपपदे दारेः सहेश्च खच् स्यादित्यर्थः । ५—
दारेः खच्प्रत्यये णिलोपे 'खचि ह्रस्व' इत्युपधाह्रस्वे, सुपो लुकि 'वाचंयमे' ति
निपातनादमन्तत्वं निपात्यते, पुरन्दरः=इन्द्रः । सर्वं सहते सर्वंसहः । ६—मग-
न्दरो=रोगविशेषः । ७—बाहुलकादप्राप्तोऽपि खच् भवतीत्यर्थः । कृत्यल्युटो
बहुलमित्यत्र बहुलमिति योगं विमज्ज्य कृन्मात्रस्योपाधिव्यभिचारादिति भावः ।

८—एषूपपदेषु कषघातोः खच् प्रत्यय इत्यर्थः । ९—एषूपपदेषु कृञः खच् इत्यर्थः ।

११००—कर्मभूत वाच् शब्द उपपद रहे तो यम् धातु से 'खच्' प्रत्यय
होता है ।

११०१—वाच् और पुर को अमन्तत्व निपातन होता है ।

११०२—कर्मभूत पुर और सर्व उपपद रहते क्रमशः दारि और सह धातु
से 'खच्' होता है ।

११०३—कर्मभूत सर्वकूलादि उपपद रहे तो कष धातु से 'खच्'
होता है ।

११०४—कर्मभूत मेघ ऋति और मय उपपद हो तो कृञ् धातु से 'खच्'
होता है ।

मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । मयङ्करः । ^१मयशब्देन तदन्तविधिः । अमयङ्करः ।

११०५ क्षेम-प्रिय-मद्रेण् च ३ । २ । ४४ ॥

एषु कृओऽण् चात्खच् । क्षेमङ्करः, क्षेमकारः^२ । प्रियङ्करः, प्रियकारः ।

मद्रङ्करः, मद्रकारः । कथं तर्हि अल्पारम्भाः क्षेमकरा^३ इति । कर्मणः^४ शेषत्व-
विवक्षायां पचाद्यच् । एवं ^५गङ्गाधर-भूषरादयः ।

११०६ ^६आशिते भुवः करणभावयोः ३ । २ । ४५ ॥

खच् । ^७आशितो भवत्यनेन—आशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनम्
आशितम्भवः ।

११०७ संज्ञायां भृ-तृ-वृ-जि-धारि-सहि-तपि-दमः ३ । २ । ४६ ॥

खच् विश्वं विमर्तीति विश्वम्भरः । रथन्तरं^८=साम । शत्रुञ्जयः=हस्ती ।

युगन्धरः=पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः ।

११०८ गमश्च^९ ३ । २ । ४७ ॥

१ - मयशब्दान्ते उपपदेऽपि भवतीत्यर्थः । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः, इति
तदन्तविधेरप्राप्ती वाचनिकोऽयमत्र तदन्तविधिरिति भाष्यम् ।

२—खचोऽभावपक्षे कर्मण्यण्, वृद्धिः क्षेमकारः । ३—कथं तर्हि—“अल्पा-
रम्भाः क्षेमकराः” इति चेत् कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यचि क्षेमकरः । ४—
तथाच कर्मोपपदाऽभावात् अणोऽभावेऽच् प्रत्ययः । ५—घरतीति घरः, गङ्गाया
धर इत्यादिविग्रहः । ६—आशितशब्दे उपपदे करणे भावे चार्थे भूषातोः खच्
स्यादित्यर्थः । ७—पुरुष इति शेषः, यावता ओदनेन अतिथ्यादिर्भोजितो भवति
स ओदन आशितम्भव उच्यते, करणे प्रत्ययः । भावे प्रत्यये आशितस्य भवन-
मिति विग्रहः । ८—सामविशेषस्य सञ्ज्ञेयम् । रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रम्;
नत्ववयवार्थाऽनुगमः । ९—सञ्ज्ञायां खच् इति शेषः । सुतं गच्छति इति विग्रहः ।

(मय शब्दान्त से भी 'खच्' होता है)

११०५—क्षेम प्रिय और मद्र कर्म उपपद रहे तो कृम् से अण् होता है,
पक्ष में 'खच्' भी ।

११०६—सुबन्त आशित शब्द उपपद हो तो भू घातु से 'खच्' होता है,
करण और भाव अर्थ में ।

११०७—सुबन्त कर्म उपपद रहते भृ तृ आदि घातुओं से खच् प्रत्यय
होता है संज्ञा में ।

११०८—गम् घातु से भी संज्ञा में खच् होता है ।

सुतङ्गमः ।

११०९ अन्तात्यन्ताध्व-दूर-पार-सर्वाजन्तेषु^१डः ३ । २ । ४८ ॥

गमेः । अन्तगः । (सर्वत्र-पन्नयोरिति वाच्यम्) सर्वत्रगः । पन्न=पतितं गच्छतीति पन्नगः । (^२उरसो लोपश्च) उरसा गच्छतीत्युरगः^३ । (सुदुरोरधिकरणे^४) सुखेन गच्छत्यत्र, सुगः । दुर्गः^५ । (अन्यत्रापि^६ दृश्यत इति वाच्यम्) । ^७ग्रामगः । (डे च विहायसो विहादेशो वाच्यः) विहगः^८ ।

१११० आशिषि हन्ः^९ ३ । २ । ४९ ॥

शत्रुं वध्यात् शत्रुहः । आशिषि किम्—शत्रुघातः^{१०} । (दारावाहनोऽणन्तस्य च टः सज्ञायाम् ।) दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वादन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वघाटः^{११} । (चारो वा) चार्वाघाटः^{१२} । चार्वाघातः ।

(—एषूपपदेषु गमेडं स्यादित्यर्थः । डित्त्वाट्टिलोपः, अन्तगः अन्तं गच्छति-इति विग्रहः, एवम् अत्यन्तगः अच्चगः इत्यादि । २—उरस्-शब्दे उपपदे गमेडं उरस्-शब्दान्त्यस्य (सस्य) लोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । ३—डित्त्वाट्टिलोपे उरगा =सर्पः । ४—सु-दुर् इत्येतयोरुपपदयोः गमेडं स्यादधिकरणे वाच्ये । ५—दुःखेन गम्यतेऽत्र दुर्गः । ६—अन्येष्वप्युपपदेषु-अन्येभ्योऽपि घातुभ्यो ङप्रत्ययो दृश्यते इत्यर्थः । ७—ग्रामं गच्छति—ग्रामगः डित्त्वाट्टिलोपः । ८—विहायसा गच्छति-विग्रहः । ९—कर्मण्युपपदे हन्तेडं स्यादाशिषि गम्यायामित्यर्थः । शत्रुहः । डित्त्वाट्टिलोपः । १०—शत्रुं हन्ति-शत्रुघातः आशीर्वादाऽभावेन डो न, किन्तु 'कर्मण्यण्' इत्यण्, 'हो हन्ते' रिति हस्य घत्वं, 'हनस्त' इति नस्य तकारः, 'अत उपघायाः' वृद्धिः । ११—दारु-आहन्ति इति विग्रहः, सिद्धिः पूर्ववत् ।

११०९—कर्मभूत अन्त अत्यन्त आदि सुबन्त उपपद रह तो गम् से 'ड' प्रत्यय होता है । (सर्वत्र और पन्न शब्द उपपद हों तो भी गम् से 'ड' होता है) । (उरस् शब्द से परे भी गम् से 'ड' होता है और सकार का लोप होता है) ।

(सु और दुर् उपपद रहते गम् से 'ड' होता है अधिकरण अर्थ में) (अन्य उपपद रहते भी ड होता है) (ड प्रत्यय परे रहते विहायस् को विह आदेश होता है ऐसा कहना चाहिए) ।

१११०—सुबन्त कर्म उपपद रहते हन् से 'ड' प्रत्यय होता है आशीर्वाद अर्थ में । (कर्मभूत दारु शब्द उपपद हो तो आङ् पूर्व हन् से अण् प्रत्यय होता है और हन् को टकार अन्तादेश होता है) ।

(चारु उपपद रहते प्रागुक्त कार्य विकल्प से होता है)

④ ११११ अपे क्लेशतमसोः ३ । २ । ५० ॥

अपपूर्वाद्धन्तेर्ऽङः । ^१अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः^२ पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः ।

१११२ कुमार-शीर्षयोर्णिनिः^३ ३ । २ । ५१ ॥

कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ।

१११३ लक्षणे जायापत्योष्टक् ३ । २ । ५२ ॥

हन्तेष्टक् लक्षणवति कर्तरि ^४जायाघ्नो ना । पतिघ्नो स्त्री ।

१११४ अमनुष्यकर्तृके^५ च ३ । २ । ५३ ॥

^६जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नो पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्येति

किम्—आखुघातः^७ शूद्रः । अथ कथं “वलभद्रः ^८प्रलम्बघ्नः” कृतघ्न इत्यादि । मूल-

१—‘आशिषि हनः’ इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अनाशीरर्थमिति, आशीर्वादमिन्नविषयार्थमित्यर्थः । २—क्लेशम्-अपहन्ति, तमोऽपहन्तीति विग्रहो, ङित्वाट्टिलोपः क्लेशापहः, तमोऽपहः । ३—अनयोरुपपदयोर्हन्तेर्णिनिः स्यादित्यर्थः ।

४—कुमारं हन्तीति कुमारघाती णिनिः, उपधावृद्धिः, घत्वम्, नस्य तकारः । एवं शिरोहन्तीति शीर्षघाती । ५—जायां हन्तीति-जायाघ्नः=जाया-हननसूचक-लक्षण-वान् पुरुष इत्यर्थः । टक्ः कित्वाद् गमहनेत्युपघालोपः, हस्य घत्वम् । ६—अमनुष्य-कर्तृके घात्वर्थे वर्तमानाद् हन्तेः कर्मण्युपपदे टक् स्यादित्यर्थः । ७—जायां हन्तीति विग्रहः, सिद्धिः पूर्णवत्, तिलकालकः=तिलाकारः कृष्णबिन्दुरित्यर्थः । ८—

आखून्=भूषकान् हन्तीति विग्रहः, मनुष्यकर्तृकत्वेन टकोऽमावे ‘कर्मण्यण्’ इत्यण्, उपधावृद्धिः, हस्य घत्व, नस्य तकारः । ९—प्रलम्बम्=तन्नामानम् असुरं हन्तीति प्रलम्बघ्नः=वलभद्रः, कृतं हन्तीति कृतघ्नः=उपकारविस्मर्ता पुरुषः, उभयत्रापि हन्तेर्मनुष्यकर्तृकतया कथं टक् इति प्रश्नः । तत्रोत्तरम् मूलविभुजादित्वात्सिद्ध-मिति, मूलविभुजादिगणपाठात् कप्रत्यये सति, गमहनेत्युपघालोपः, इष्टरूपसिद्धि-

११११—कर्मभूत क्लेश और तम शब्द उपपद रहते अथ पूर्वक हन् घातु से ‘ङ’ प्रत्यय होता है ।

१११२—कर्मभूत कुमार और शिरस् उपपद रहते हन् से ‘णिनि’ प्रत्यय होता है । (शिरस् को शीर्ष आदेश निपातित होता है) ।

१११३—कर्मभूत जाया और पतिशब्द उपपद हों तो हन् से ‘टक्’ प्रत्यय होता है लक्षणवान् कर्ता गम्य रहे तो ।

१११४—अमनुष्य कर्तृक हन् घातु से भी कर्म उपपद रहते ‘टक्’ होता है ।

विभुजादित्वात्सिद्धम् । चोरघातो नगरघातो^१ हस्तीति तु बाहुलकादण् ।

१११५ शक्तौ^२ हस्ति-कपाटयोः ३ । २ । ५४ ॥

हन्तेष्टक् मनुष्यकर्तृकाथंमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चोरः । कपाटेति पाठान्तरम् ।

१११६ पाणिघ^३-ताडघौ शिल्पिनि ३ । २ । ५५ ॥

शिल्पिनि किम्—पाणिघातः^४ । (राजघ उपसंख्यानम्) । राजानं हन्ति राजघः^५ ।

१११७ आढ्य-सुभग-स्थूल-पलित-नग्नाऽन्ध-प्रियेषु च्यर्थेऽवच्यौ कृञः करणे ख्युन् ३ । २ । ५६ ॥

एषु च्यर्थेऽवच्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन्^६ । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनया आढ्य^७—

रिति भावः ।

१—ननु नगरं हन्तीति नगरघातो हस्तीत्यत्राऽमनुष्यकर्तृकत्वेन हन्तेः कुतो न टक् इति चेत्तत्राह—बाहुलकादण् इति । कृत्यत्युटो बहुलमिति सूत्रे बहुलग्रहणादणप्रत्यये समाधेयमिति भावः । २—हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयो-हन्तेष्टक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायामित्यर्थः । ३—पाणिताडयोरुपपदयोः हन्तेष्टक् टिलोपो घत्वं च निपात्यते शिल्पिनि गम्ये, इत्यर्थः । पाणि पाणिना वा हन्तीति पाणिघः । ताडनं=ताडः, तेन तं वा हन्तीति ताडघः=मल्लादिः । ४—शिल्पिनोरन्यत्र कर्मण्यण् । ५—हन्तेः टक्टिलोपः घत्वं च निपातितम् । ६—ख इत्, खित्वान्मुम्, 'यु' इत्यस्य अनादेशः नित्त्वं स्वरार्थम् । ७—ख्युन्प्रत्यये मुमादौ—'आढ्यङ्करण' इत्यस्मात् 'नञ्स्नञ्किक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यान-मिति' स्त्रियां ङोप्, आढ्यङ्करणी=युक्तिर्नीतिर्वा ।

१११५—हस्ती और कपाट कर्म उपपद हो तो ह्यु से 'टक्' होता है शक्ति द्योत्य रहते ।

१११६—शिल्पि अर्थ में 'पाणिघ' और 'ताडघ' ये दोनों निपातित हैं ।

('राजघ' शब्द भी निपातन से सिद्ध है) ।

१११७—अभूततद्भाव विषयक अवच्यन्त आढ्य सुभग आदि कर्म उपपद रहते कृञ् घातु से 'ख्युन्' प्रत्यय होता है ।

हृरणी । अच्यो किम्—आढ्यो कुर्वन्त्यनेन^१ ।

१११८ कर्तरि भुवः खिष्णुच्-खुकवौ ३ । २ । ५७ ॥

आढ्यादिषु च्ययैष्वच्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्य आढ्यो भवति
आढ्यम्भविष्णुः^२ । आढ्यम्भावुकः^३ ।

१११९ सत्सू-द्विष्-द्रुह-दुह-युज-विद-भिद-च्छिद-जि-नी-राजा-मु-
पसर्गोऽपि क्विप् ३ । २ । ६१ ॥

एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गो सत्यसति च सुप्युपपदे । द्युसत्^४ । सदिरप्रतेरिति षः,
उपनिषत् । अण्डसूः^५ । प्रसूः । मित्रद्विट्^६ । प्रद्विट् । मित्रघृट्^७ । प्रघृट् । गोधुक्^८
प्रधुक् । अश्वयुक्^९ । प्रयुक् । वेदवित्^{१०} । निवित् । (अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो
वाच्यः) अग्रणीः^{११} । ग्रामणीः ।

११२० भजो णिवः^{१२} ३ । २ । ६२ ॥

१—अत्र च्विप्रत्ययसत्त्वेन न ह्युन्निति भावः । २—आढ्यपूर्वकात् भूधातोः
खिष्णुच् खित्त्वान्मुम्, सावंधातुकेति गुणे आढ्यम्भविष्णुः । ३—खुकव् प्रत्यये,
मुमि, वृद्धौ, आवादेशे रूपम्, आढ्यम्भावुकः । ४—दिवि सोदतीति विग्रहः,
(द्युसद + क्विप्) क्विपः सर्वापहारे द्युसत् । ५—अण्डानि सूते—अण्डसूः ।
एवम् प्रसूते प्रसूः । ६—मित्रं द्वेष्टि—मित्रद्विट्, षस्य जस्त्वे ‘वाऽवसाने’
जत्वम् । ७—मित्राय द्रुहति—विग्रहः, क्विपः सर्वापहारे, प्रथमैकवचने ‘वा द्रुह
मुहे’ ति विकल्पेन हस्य घत्वे, वशो भष् क्षपन्तस्येति दस्य घत्वे रूपम् । मित्रघृक्-
मित्रघृट् । (घत्वाऽभावे ढत्वम्) । एवं प्रद्रुहतीति-प्रधृक्-प्रघृट् । ८—गां
दोग्धि=इति विग्रहः, ‘दादेर्धातोर्घः’ इति हस्य घत्वम्, जस्त्वम्, चत्वम्,
गोधुक् । प्रदोग्धीति प्रधुक् । अश्वं युनक्ति-इति विग्रहः । १०—वेदं वेत्तीति
वेदवित् । नि-विद्यते-अनया इति निवित् काचिद् ऋक् । (इत्यादि ।)

११—अग्रं नयतीति, नयतेः क्विप्, णत्वे रूपम् । एवं ग्रामं नयतीति
ग्रामणीः=ग्राममुख्यः । १२—सुपि-उपसर्गो चोपपदे भजधातोर्णिवप्रत्यय इत्यर्थः ।

१११८—अभूततद्भाव-विषयक अच्यन्त आढ्यादि कर्ता उपपद रहते भू धातु
से ‘खिष्णुच्’ और ‘खुकव्’ प्रत्यय होते हैं ।

१११९—उपसर्ग पूर्व हो या न हो सुबन्त उपपद रहते सद सू द्विष् आदि
धातुओं से ‘क्विप्’ प्रत्यय होता है ।

११२०—उपसर्ग अथवा तदभिन्न सुबन्त उपपद रहते भज् धातु से ‘णिव’
प्रत्यय होता है ।

अंशभाक्^१ । प्रमाक् ।

११२१ अदोऽनन्ने ३ । २ । ६८ ॥

विट् स्यात् । आममत्तीत्यामात्^३ । सस्यात् । अनन्ने किम्—अज्ञादः^४ ।

११२२ क्रव्ये च ३ । २ । ६९ ॥

अदेविट् । पूर्वेण सिद्धे वचनं वासरूपेति^५ प्राप्ताण्वाधनार्थम् । क्रव्यात्=
जामभांसभक्षकः ।

११२३ दुहः कप्^६ घञ्च ३ । २ । ७० ॥

कामदुघा^७ ।

✓ ११२४ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३ । २ । ७५ ॥

यनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया घातोः स्युः ।

✓ ११२५ नेड्वशि कृति ७ । २ । ८ ॥

वशादेः^८ कृत इण । सुशर्मा^९ । प्रातरित्वा^{१०} ।

१—णित्वाद् 'अत उपधायाः' वृद्धिः । अंशं भजतीति विग्रहः । २—अन्न-
मिन्नोपपदेऽदेविट् स्यादित्यर्थः । ३—आमम् अत्तीति विग्रहः । सस्यम् अत्तीति-
सस्यात् । ४—'कमण्यण्' इत्यण् । ५—क्रव्यस्याज्जन्मित्रत्वेन-अदोऽनन्ने' इत्यनेन
विट् सिद्धयतीति पुनर्विड्विधानं किमर्थमित्यत्रोत्तरमाह—वाऽसरूपेति । वासरूपन्या-
येन पक्षेऽपि प्राप्तस्तदवाधनार्थं पुनर्विधिरित्यर्थः । क्रव्येऽदेविडेवेति भावः ।
६—सुप्युपपदे दुहेः कप् स्यात् प्रकृतेर्घञ्चान्तादेशः इत्यर्थः । ७—कामम्=याव-
दपेक्षितं दुग्धे कामदुग्धा=कामधेनुः, स्त्रीत्वे टाप् । ८—वश्प्रत्याहारघटित-
वर्णदिः कृतप्रत्ययस्येत्यर्थः । ९—सुष्ठु शृणातीति—सुशर्मा, शुवातोर्मनिन् । १०—
प्रातरतीति विग्रहः (प्रातर्यु इ + क्वनिप्) ह्रस्वस्येति तुक्, प्रातरित्वा ।

११२१—अन्न से मिन्न सुबन्त उपपद रहते अद् घातु से विट् प्रत्यय होता है ।

११२२—क्रव्य उपपद रहते भी अद् से विट् होता है ।

११२३—सुबन्त उपपद रहते दुह् से 'कप्' प्रत्यय होता है और घ अन्ता-
देश होता है ।

११२४—अन्य घातुओं से भी 'मनिन्' 'क्वनिप्' 'वनिप्' और 'विच्'
प्रत्यय होते हैं ।

११२५—वशादि कृतप्रत्यय को इट् नहीं होता ।

३०६

मध्यकोमुद्याम्—

(+) ११२६ विड्वनोरनुनासिकस्यात् ६ । ४ । ४१ ॥

विजायत इति विजावा^२ । ओण् अपनयने । अवावा^३ । रोट् । रेट् । सुगण् ।

११२७ क्विप् च ३ । २ । ७३ ॥

अयमपि दृश्यते । उखास्तत्^४ । पर्णध्वत् । वाहभ्रट् ।

११२८ अन्तः ८ । ४ । २० ॥

पदान्तस्यानितेनस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण्^५ ।
(आशासः^६ क्वावुपधाया इत्वं वाच्यम्) आशीः^७ । इत्वोत्वे । गीः^८ । पूः । 'मो
नो घातोः' । प्रतान्^९ । प्रशान् ।

१—विड्वनोः परतोऽनुनासिकस्य आत्स्यादित्यर्थः । २—(वि-जन्+वनिप्)
नकारस्याऽऽकारः । सवर्णदीर्घः विजावनृशब्दस्य विजावा इति प्रथमैकवचने
रूपम् । ३—ओणति=अपनयति, अवावा (ओण्+वनिप्) नकारस्य आत्वे
ओकारस्य अवादेशे अवावनृशब्दः सिद्धयति । ४—रुष् रिष् हिंसायाम् इत्याभ्यां
क्विप् प्रत्ययः । वेरपृक्तस्येति वलोपः । रोषति-रोट्, रेपति-रेट्, जहत्वे चत्वंम् ।
गणेष्विच् सुगण्-सुष्ठु गणयतीति विग्रहः । ५—उखायाः संसते इति—उखा-
स्तत्, क्विपि, "अनिदिता" मिति नलोपः । "वमुसुंमु" इति दत्वम् । एवं पर्णाद्
ध्वंसते इति पर्णध्वत् । वाहाद् भ्रश्यति इति वाहभ्रट्, ब्रश्चादिना पत्वे जस्त्वम् ।
६—प्रपूर्वादिन् घातोः क्विवन्तात्सम्बोधनेकवचने हल्ङ्यादिलोपः, नस्य णत्वम्,
हे प्राण् । नलोपस्तु न 'न डिसम्बुद्धयोः' इति निषेधात् । प्राणितीति विग्रहः ।
७—आङ्पूर्वकात् शासेरुपधाया इत्वं क्विपि, इत्यर्थः । ८—आशासनम्=
आशीः, इत्वे, रुत्वे वोरिति दीर्घः । ९—गुघातोः क्विप्, पुघातोः क्विप्, पूर्वंत्र
'ऋत इदि'ति इत्वे रपरत्वे, उत्तरत्र 'उदोष्ठ्यपूर्वस्ये'ति ऋत उव्वे रपरत्वे, उभयत्र
सुलोपे उपधादीर्घे गोः, पूः । १०—प्रताम्यतीति प्रतान् । क्विपि रूपम् । 'शमाम-
घानाम्' इति दीर्घः । एवं प्रशान् ।

११२६—विट् और वन् प्रत्यय परे रहते अनुनासिक को आत्व होता है ।

११२७—घातु मात्र से क्विप् प्रत्यय होता है ।

११२८—उपसर्गस्य निमित्त से परे अन् घातु के पदान्त नकार को णत्व
होता है ।

(आङ्-पूर्वक शास् घातु की उपधा को इत्व होता है 'क्वि' परे रहते)

११२९ गमः कौ ६ । ४ । ४० ॥

अनुनासिकलोपः । ^१अङ्गनात् । (गमादीनामिति वक्तव्यम्) ^२परीतत् । संयत् । (ऊङ् च गमादीनामिति^३ वक्तव्यम्, लोपश्च) । ^४गूः भ्रूः ।

११३० स्थः^५ क च ३ । २ । ७७ ॥

चात्किवप् । शस्यः^६ । शंस्थाः ।

११३१ सुप्यजातो णिनिस्ताच्छील्ये ३ । २ । ७८ ॥

अजात्यर्थे सुपि घातोर्णिनिस्ताच्छील्ये द्योत्ये । ^७उष्णभोजी । शीतभोजी ।

१--अङ्गान्=तदाख्यदेशं गच्छति--अङ्गनात्, किवपि-अनुनासिकलोपः, ह्रस्वस्येति तुक् । २--परि-तन्+क्विप्, परितनोति-इति विग्रहः, किवपि-अनुनासिकलोपः, तुक् । 'नहिवृति' इत्यादिना पूर्वपदस्य दोषः । परीतत्, 'पुरीतत्'-इति पाठान्तरम्, तत्र पुरिः=हृदयाख्यो मांसखण्डः, तं तनोतीति पुरीतत्-सिद्धिः पूर्ववत्, एवं संपूर्वकात् यम् घातोः किवपि रूपम् संयत्, संयच्छति-इति विग्रहः । ३--क्विपि गमादीनामुपधाया ऊङ् भवति, चकारादनुनासिकलोपश्च वक्तव्य इत्यर्थः । ४--गच्छतीति विग्रहः, गमेरकारस्य ऊङ् मकारस्य लोपः, गूः । एवम् भ्रमतीति भ्रूः, भ्रमेरकारस्य ऊङ् मलोपश्च । ५--उपसर्गोऽनुपसर्गं च सुप्युपपदे स्थाघातोः कप्रत्ययः किवप् च स्याद् इत्यर्थः । ६--शम्-पूर्वकात् स्थाघातोः कप्रत्यये 'आतो लोपः' शंस्थः । किवप् प्रत्यये शंस्थाः=मुखं स्थापयतोत्यर्थः । (अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्थाघातुः) शंस्था इति भाष्यप्रयोगात् घुमास्येति ईद्वं न (बा० मनोरमा) ७--उष्णभोजी उष्णं मुङ्क्ते तच्छीलः, इति विग्रहः । उपधागुणः । एवम् शीतभोजी ।

११२९—गम् के अनुनासिक का लोप होता है । 'क्वि' परे रहते । (गम् आदि के अनुनासिक का लोप होता है ऐसा कहना चाहिये) ।

(क्विप् परे रहते गम् आदि धातुओं की उपधा को ऊङ् होता है और अनुनासिक का लोप भी होता है) ।

११३०—उपसर्ग या अनुपसर्ग सुबन्त उपपद रहते स्था घातु से 'क' प्रत्यय होता है ।

११३१—अजात्यर्थ सुबन्त उपपद रहते धातु से 'णिनि' प्रत्यय होता है ताच्छील्य द्योत्य हो तो ।

११३२ मनः ३ । २ । ८२ ॥

सुपि मन्यतेऽणिनिः । दर्शनीयमानी^१ ।

११३३ आत्ममाने खश् च ३ । २ । ७७ ॥

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् चाणिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितस्मन्यः^२ । पण्डितमानी ।

११३४ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ६ । ३ । ६८ ॥

इजन्तादेकाचोऽस्यात्स च स्वाद्यम्बत्^३ खिदन्ते परे । 'औतोऽम्शसोः' गाम्मन्यः^४ । 'वाऽम्शसोः' स्त्रियम्मन्यः^५ । स्त्रीम्मन्यः । नृ-नरम्मन्यः^६ । भुव-म्मन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते^७ श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारप्रयोगाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च ।

१—दर्शनीयं मन्यते इति विग्रहः, उपधावृद्धिः । दर्शनायमानी । २—खश् शित्वात् सार्वधातुकत्वेन स्यन्, पण्डितस्मन्यः, मुम् । पक्षे णिनिः पण्डितमानी । ३—स्वाद्यन्तर्गतो यथा 'अम्' तथा इत्यर्थः । तेन 'औतोऽम्शसोः', 'वाऽम्शसोः' इत्यादयः प्रवर्तन्ते इति भावः । ४—गाम् आत्मानं मन्यते, इत्यर्थे मनेः खशि स्यन्, सुपो लुक्, गोशब्दादम्, स्वाद्यम्बत्त्वात् 'न विभक्तौ तुस्माः' इति मस्य नेत्वम्, 'औतोऽम्शसो' रिति ओकारस्य आकारः, गाम्मन्यः । ५—स्त्रियम् आत्मानं मन्यते स्त्रियम्मन्यः, स्त्रीम्मन्यः । वाऽम्शसोरित्येडभावपक्षेऽपि पूर्वः इति पूर्वरूपम् । ६—नरम् आत्मानं मन्यते नरम्मन्यः । सुपो लुकि 'नृ मन् स्यन्' नृशब्दादम्, 'ऋतो ङि' इति गुणः । एवं भुवम् आत्मानं मन्यते भुवम्मन्यः । ७—भाष्यकारवचनात् श्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्चेति । अत्र मननक्रियां प्रति कुलत्वेन रूपेण कुलं कर्तुं, तस्यैव कुलस्य अध्यारोपितश्रीत्वेन रूपेण कर्मत्वं चेति स्थितिः । एवञ्च श्रीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गस्यापि कुले लक्षणया वृत्तेन-पुंसकत्वम् । तेन 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्व इत्यर्थः । मुममोरभावश्च वाचनिकः ।

११३२—सुबन्त उपपद रहते मन् घातु से 'णिनि' प्रत्यय होता है ।

११३३—स्वकर्मक मनन हो तो सुबन्त उपपद रहते मन् से 'खश्' प्रत्यय होता है । चकार से 'णिनि' भी होता है ।

११३४—खिदन्त प्रत्यय परे रहते इजन्त एकाच् को 'अम्' आगम होता है और वह स्वादि 'अम्'—बत् होता है ।

('श्रिमन्यं कुलम्' भाष्यप्रयोग से श्रीशब्द को ह्रस्व और मुम् तथा अम् का अभाव होता है) ।

११३५ भूते ३ । २ । ८४ ॥

अधिकारोऽयं वर्तमाने लडिति यावत् !

११३६ करणे यजः ३ । २ । ८५ ॥

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेणिनिः कर्तरि । सोमेनेष्टवान्सोमयाजी^१ ।

११३७ कर्मणि हनः ३ । २ । ८६ ॥

पितृव्यघातो^३ ।

११३८ ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रेषु^४ क्विप् ३ । २ । ८७ ॥

ब्रह्महा^५ । भ्रूणहा । वृत्रहा । क्विप् चेत्येव सिद्धे ब्रह्मादिष्वेव क्विवेवेति द्विविधनियमायमिदम् । एवमग्रेऽपि ।

११३९ सु-कर्म-पाप-मन्त्र-पुण्येषु क्विप् ३ । २ । ८९ ॥

सुकृत्^६ । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् ।

११४० सोमे^७ सुवः ३ । २ । ९० ॥

सोमसुत् ।

१—सोम-यज्+णिनिः, 'अत उपधायाः' वृद्धिः । २—कर्मण्युपपदे भूतार्थ-वृत्तेहंन्घातोर्णिनिरित्यर्थः । ३—पितृव्यं हतवान् इति विग्रहः, वृद्धिः, घट्वं, तकारः । ४—एतेषु पूर्वपदेषु हतो भूते क्विप् स्यादित्यर्थः । ५—ब्रह्म हतवान् ब्रह्महा, ब्रह्महणी, ब्रह्महणः । एवम्-भ्रूणं=गर्भं हतवान् भ्रूणहा, वृत्रम्=असुरविशेषं हतवान् वृत्रहा । ६—सुष्ठु कृतवान्, सुकृत् क्विप्, ह्रस्वस्येति तुक्, एवमग्रेऽपि । ७—सोमे कर्मण्युपपदे भूते सुन् घातोः क्विप्, स्यादित्यर्थः । सोमं सुतवान् इति सोमसुत् ।

११३५—'भूते' यह 'वर्तमाने लट्' तक अधिकार है ।

११३६—करण उपपद रहते भूतार्थवृत्ति यज् घातु से 'णिनि' प्रत्यय होता है कर्ता में ।

११३७—कर्म उपपद रहते हन् घातु से 'णिनि' प्रत्यय होता है ।

११३८—ब्रह्म भ्रूण और वृत्र कर्म उपपद रहते हन् घातु से 'क्विप्' प्रत्यय होता है ।

११३९—सु कर्म आदि पूर्व रहते कृन् से 'क्विप्' होता है ।

११४०—सोम कर्म उपपद रहते सुन् घातु से 'क्विप्' होता है ।

३१०

अन्यकोमुद्याम्--

११४१ अग्नौ चेः ३।२।९१ ॥

अग्निचित् ३।

११४२ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ३।२।९२ ॥

कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप् । अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्या-
याम् । अयेन इव चितः अयेनचित् ३।

११४३ कर्मणीनि विक्रियः ३।२।९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरितिः । (कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्) सोमविक्रयी^१
घृतविक्रयी । सोम इति दीर्घ

११४४ दुरोः क्वनिप् ३।२।९४ ॥

कर्मणि भूते । पारं दृष्टवान्पारदृष्टवा ।

११४५ राजनि युधि कृन्वः ३।२।९५ ॥

क्वनिप् । युधिरन्तर्भावितपण्यः^२ । राजानं योधितवान्-राजयुष्वा । राजकृत्वा^३ ।

१-अग्नौ कर्मण्युपपदे भूते चिनोतेः क्विप् स्यादित्यर्थः । २-अग्निचित्=
अग्न्याख्यं स्थण्डिलविशेषम् इष्टकामिधितवानित्यर्थः । क्विप्, ह्रस्वस्येति तुक् ।
३-समुदायोऽयम् आहवनीयधारणार्थं इष्टकानिमित्तस्थलविशेषे निरुद्धः । ४-
कुत्सिते कर्मण्युपपदे उक्तविधिमंवतीत्यर्थः । ५-सोमं विक्रीतवान्=सोम-
विक्रयी, एवं घृतविक्रयी । सोमस्य घृतस्य च विक्रयो विक्रेतुः कुत्सामावहति-
इति भावः । ६-राजनि कर्मण्युपपदे युष्-कृन्वां भूते क्वनिप् स्यादित्यर्थः ।
७-पण्योऽत्रान्तर्भूतः इत्यर्थः, तथैव विग्रहः । ८-एवं राजानं कृतवान्-
राजकृत्वा ।

११४१-अग्नि कर्म उपपद रहते चिन् घातु से क्विप् होता है ।

११४२-कर्म उपपद रहते चिन् से कर्मकारक में 'क्विप्' होता है भूतकाल
में, अग्न्याधार स्थल विशेष को आख्या हो तो ।११४३-कर्म उपपद रहते विपूर्वक क्रीणाति से 'इनि' प्रत्यय होता है
भूतकाल में । (निन्दा गम्य हो उसी होता है) ।

११४४-कर्म उपपद रहते दृष्ट् घातु से भूतार्थ में क्वनिप् प्रत्यय होता है ।

११४५-कर्मसंज्ञक राजन् शब्द उपपद रहते युष् और कृन् घातु से भूतार्थ
में क्वनिप् प्रत्यय होता है ।

११४६ सहे च ३ । २ । ९६ ॥

सह्युध्वा । सहकृत्वा ।

११४७ सप्तम्यां जनेडः ३ । २ । ९७ ॥

११४८ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६ । ३ । १४ ॥

डेरलुक् । सरसिजम् । सरोजम् ।

११४९ उपसर्गे च संज्ञायाम् ३ । २ । ९९ ॥

प्रजाः ।

११५० अनौ कर्मणि ३ । २ । १०० ॥

अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा ।

११५१ अन्येष्वपि दृश्यते ३ । २ । १०१ ॥

अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिष्यभिचारायः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित् । परितः खाता परिखा ।

१—सहशब्दे उपपदे युष्मद्भ्यां क्वनिप् स्यादित्यर्थः । २—सप्तम्यन्ते उपपदे जनेभूतार्थात् डप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ३—तत्पुरुषे बहुलं सप्तम्या अलुक् स्यात् कृदन्त उत्तरपदे, इति सूत्रार्थः । ४—सरसि जातमिति विग्रहः, बाहुलकात् पक्षे डेरलुकि सरोजम् । ५—प्रजायन्ते स्मेति प्रजाः । 'प्रजा स्यात्सन्तौ जने', इत्यमरः । डप्रत्यये टिलोपे सिद्धिः । ६—(पुम्स् अनु-जन् + ड,) पूर्वपदे सकारस्य संयोगान्तत्वेन लोपः । स्त्रीत्वे टाप् । ७—अन्येष्वप्युपपदेषु जनेडप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । न जातः, इत्यजः । द्वाभ्यां जातः द्विजः इत्यादयो विग्रहाः । ८—परि जन् + ड (:) डित्वाट्टिलोपः, स्त्रीत्वे टाप् । परिखा ।

११४६—सह उपपद रहते युष् धातु से क्वनिप् प्रत्यय होता है ।

११४७—सप्तम्यन्त उपपदक जन् धातु से 'ड' प्रत्यय होता है ।

११४८—कृदन्त उत्तर पद परे रहते सप्तमी का लुक् होता है बाहुल्य से तत्पुरुष में ।

११४९—उपसर्ग उपपद रहते जन् धातु से 'ड' प्रत्यय होता है संज्ञा में ।

११५०—अनु पूर्वक जन् धातु से कर्म उपपद रहते 'ड' प्रत्यय होता है ।

११५१—अनुपूर्व न भी हो कारक भी कर्म के अतिरिक्त ही उपपद हो, सब भी जन् से 'ड' प्रत्यय होता है ।

११५२ पञ्चम्यामजातौ ३।२।९८॥

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेडः । संस्कारजः^१ । अदृष्टजः ।

११५३ क्त-क्तवत् निष्ठा १।१।९६॥

एतो निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

११५४ निष्ठा ३।२।१०२॥

भूतार्थवृत्तेर्घातो निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकमंणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया^२ विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

११५५ अदो जग्धिर्त्यपि किति २।४।३६॥

त्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । जग्धम् ।

११५६ निष्ठायामण्यदर्थे ६।४।६०॥

ण्यदर्थो भावकमंणी, उतोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ।

११५७ क्षियो दीर्घात् ८।२।४६॥

निष्ठातस्य नः । क्षीणवान् । भावकमंणोस्तु-क्षितः^३ कामो मया । (ऊर्णो-

१—संस्काराज्जातः, अदृष्टज्जातः, इति विग्रही । २—भावे प्रत्यये कर्तुंरनुक्तत्वाद् मयेति तृतीया । ३—कर्मणि प्रत्यया, कर्मणोऽनुक्तत्वाऽभावात् द्वितीया, किन्तु प्रातिपदिकायमात्रे प्रथमा, कर्तुंश्च तृतीया । ४—कित्त्वान्न गुणः, कर्तरि क्तवतुः प्रत्ययः । ५—अद-घातोः क्तप्रत्यये जग्धादेशः, 'क्षपस्तयोर्घोऽघः' इति तकारस्य घत्वम्, क्षरो क्षरोति पूर्वबंधकारस्य लोपे जग्धमिति । ६—क्षिघातोः कर्तरि क्तवतुः, निष्ठायामिति दीर्घः, तकारस्य नत्वं घात्परत्वाण्णत्वम् । क्षीणवान् । ७—क्षपित इत्यर्थः, अन्तर्भावित्पण्यर्थोऽत्र क्षिः । अण्यदर्थे इत्युक्तेः न दीर्घन्तवे ।

११५८—जाति वाचक से भिन्न पञ्चम्यन्त उपपद रहते जन घातु से 'ड' प्रत्यय होता है ।

११५९—क्त और क्तवतु की निष्ठा संज्ञा होती है ।

११५१—भूतार्थ वृत्ति घातु से निष्ठासंज्ञक प्रत्यय होते हैं ।

११५२—अद को जग्घ आदेश होता है त्यप् प्रत्यय परे रहते अथवा तादि कित् परे रहते ।

११५६—भावकर्म से भिन्न अर्थ में विहित निष्ठा परे रहते क्षि घातु को दीर्घ होता है ।

११५७—क्षीर्घ क्षि घातु से परे निष्ठा के तकार को नकार होता है । (ऊर्णोति को शुबद्भाव होता है ऐसा कहना चाहिए)

तेषुं वदभावो वाच्यः) तेन एकाच्^१ त्वाच्चेट् । कणुंतः ।

११५८ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ८ । २ । ४२ ॥

रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्य^३ नो निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च^३ । धृ-शीर्णः^५ मिन्नः । छिन्नः ।

११५९ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ८ । २ । ४३ ॥

यण्वत्संयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नः । द्राणः । ग्लानः ।

११६० ल्वादिभ्यः ८ । २ । ४४ ॥

एकविंशतेर्लूनादिभ्यः^५ प्राग्वत् । लूनः । ज्या, ग्रहिज्या^५ ।

११६१ हलः ६ । ४ । २ ।

अङ्गावयवाद्वलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः । जीनः । (दुग्धो-दीर्घश्च^७) दु गतो । दूनः । गु पुरोषोत्सर्गं । गूनः । (पूनो विनाशे^८) पूना यवा । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत्^९ । (सिनोतेर्ग्रासिकतृकस्य^{१०}) । सिनो ग्रासः ।

१—“अयुक्तः किति” ति निषेधान्दे इत्यर्थः । २—क्तवतुप्रत्ययावयवीभूतस्य यकारस्येत्यर्थः । नो=नकारः स्यादिति । ३—क्तवतुप्रत्ययावयवीभूततकारा-पूर्वस्य दकारस्य च नकारो भवतीत्यर्थः । ४—धृधातोः क्तप्रत्यये, ‘ऋत इद्धातो’-रिति इत्वं रपरत्वं हलि चेति दीर्घः, नत्वम्, णत्वम्, शीर्णः । ५—निष्ठातकारस्य नकार इत्यर्थः । ६—ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् इत्यर्थः । यकारस्य सम्प्रसारणम् इकारः, सम्प्रसारणाच्चेति, आकारस्य पूर्वरूपम् । ७—निष्ठान्तत्वं दीर्घश्चेति भावः । ८—विनाशार्थात् पूजधातोः परस्य निष्ठातकारस्य नकार इत्यर्थः । ९—पवित्र-मित्यर्थः । १०—कर्मव कर्ता=कर्मकर्ता, ग्रासः कर्मकर्ता यस्य तयाभूतस्य सिनोतेः, (षिञ्चबन्धने, इत्यस्मात्) परस्य निष्ठातकारस्य नत्वमित्यर्थः ।

११५८—रेफ-दकार से परे निष्ठा के त को न आदेश होता है और निष्ठा की अपेक्षा पूर्व धातु के द को भी न होता है ।

११५९—संयोगादि यण्वात् आदन्त धातु से परे निष्ठा के त को न होता है ।

११६०—इक्कोस लूनादियों से परे निष्ठा के त को न होता है ।

११६१—अङ्गके अवयव हल् से परे जो सम्प्रसारण तदन्त को दीर्घ होता है ।

(दु और गु धातु से परे निष्ठा तकार को नकार होता है और धातु को दीर्घ भी) (विनाशार्थक पूज धातु से परे निष्ठा तकार को नकार होता है और दीर्घ होता है) । (ग्रास कर्मकर्ता हो तो सिनोति से पर निष्ठा के तकार को नकार होता है)

३१४

मध्यकोमुचाम्—

ग्रासेति किम् ? सित^१ पाद्येन सूकरो । कर्मकृतं केति किम् ? सितो ग्रासो देवदत्तेन ।

११६२ ओदितश्च ८ । २ । ४५ ॥

प्राग्वत्^२ । भुजो—भुग्नः । दु ओश्चि—^३शूनः ।

११६३ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः ६ । १ । २४ ॥

द्रवस्य मूर्तौ=काठिन्ये स्पर्शे इयंङः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

११६४ इयोऽस्पर्शो ८ । २ । ४७ ॥

इयंङा निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शोऽयं । शीनं^४ घृतम् । अस्पर्शो किम् ? शीत जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोरिति । किम् ? संश्यानो वृश्चिकः । शीतात्संकुचित इत्यर्थः ।

११६५ प्रतेश्च^५ ६ । १ । २५ ॥

सम्प्रसारणं निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ।

११६६ विभाषाभ्यवपूर्वस्य ६ । १ । २६ ॥

तथा^६ । अमिश्रयानं घृतम् । अमिश्रीनम् । अवश्यानः । अवशीनो वृश्चिकः ।

^७व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह—समवश्यानः ।

११६७ अञ्चोऽनपादाने^७ ७ । २ । ४८ ॥

निष्ठातस्य नः ।

१--बद्धा इत्यर्थः । २--ओदितो घातोः परस्य निष्ठातकारस्य नत्वमित्यर्थः ।

३--श्विघातोः क्तप्रत्यये यजादित्वात्सम्प्रसारणम्, पूर्वरूपम्, 'हल' इति दोषः, निष्ठानत्वम्, शूनः । ४--शीनम्=घनीभूतमित्यर्थः । घातूनामनेकार्थत्वात् ।

५--शीतम्=शीतस्पर्शवदित्यर्थः । ६--प्रतिपूर्वस्य इयंङः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम्, इत्यर्थः । ७--निष्ठायां वा सम्प्रसारणमित्यर्थः । ८--व्यवस्थिता, लब्ध-व्यवस्था विभाषा इत्यर्थः । ९--अञ्चेः परस्य निष्ठातस्य नकारः स्यान्न त्वपादाने, इत्यर्थः ।

११६२--ओदित् घातु से परे निष्ठा के तकार को नकार होता है ।

११६३--द्रवीभूत पदार्थ के काठिन्य और स्पर्श अर्थ में इयंङ् को सम्प्रसारण होता है निष्ठा से परे रहते ।

११६४--इयंङ् से परे निष्ठा के तकार को नकार होता है स्पर्शो मित्र अर्थ में ।

११६५--प्रतिपूर्व इयंङ्को सम्प्रसारण होता है निष्ठा परे रहते ।

११६६--अमि और अव पूर्व रहते इयंङ् को सम्प्रसारण विकल्प से होता है ।

११६७--अञ्च् घातु से निष्ठा के तकार को नकार होता है, अपादान में नहीं होता ।

११६८ यस्य विभाषा ७ । २ । १५ ॥

यस्य क्वचिद्विभाषयेद् विहितस्ततो निष्ठायामिण् न । उदितो वेति क्त्वायां
वेदत्वादह नेट् । समकनः^६ । अनपादाने किम्—उदक्तमुदकं^२ कृपात् ।

११६९ दिवोऽविजिगीषायाम् ८ । २ । ४९ ॥

द्यूनः^५ । विजिगीषायां तु-द्यूतम्^५ ।

④ ११७० निर्वाणोऽवाते ८ । २ । ५० ॥

अवाते इति च्छेदः । निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न ।
निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु—निर्वातो^७ वातः ।

✓ ११७१ शुषः कः ८ । २ । ५१ ॥

निष्ठातस्य कः । शुष्कः ।

✓ ११७२ पचो वः ८ । २ । ५२ ॥

पक्वः ।

✓ ११७३ क्षायो मः ८ । २ । ५३ ॥

क्षामः^८ ।

१--सम्पूर्वकादञ्चतेः क्तप्रत्यये, इटो निषेधे, अनदितामिति नलोपः, चस्य
कुत्वम्, समकनः=सङ्गतः । २--उद्धृतम्-इत्यर्थः, अत्रापादानसममिव्याहारस्य
सत्त्वान्नत्वं नेति भावः । ३--दिवो निष्ठातस्य नकारः स्याद् विजिगीषायाम् । ४--
दिवः क्तप्रत्यये 'च्छ्वो' रिष्युठ्, द्यूनः=स्तुतः इत्यर्थः । ५--द्यूतस्य विजिगीषया
प्रवृत्तेरिति भावः । ६--निर्वाणः=शान्त इत्यर्थः, नत्वे णत्वम् । ७--निर्वातः=
निर्गत इत्यर्थः । ८--क्षै घातोः क्तप्रत्यये, तकारस्य मकारः, 'आदेच उपदेश'
इत्यात्वम्, क्षामः ।

११६८—जिससे कहीं भी इट् विकल्प से किया गया है उस घातु से परे
निष्ठा को इट् नहीं होता ।

११६९—दिव् घातु से परे निष्ठा के तकार को नकार होता है यदि विजि-
गीषा गम्यमान न हो ।

११७०—निर् पूर्वक वा घातु से परे निष्ठा के तकार को नकार होता है
यदि वात कर्ता न हो ।

११७१—शुष् घातु से परे निष्ठा के त को क होता है ।

११७२—पच् घातु से परे निष्ठा के त को व होता है ।

११७३—क्षै घातु से परे निष्ठा के त को म होता है ।

११७४ स्तयः प्रपूर्वस्य ६ । १ । २३ ॥

प्रात् स्तयः संप्रसारणं निष्ठायाम् ।

११७५ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ८ । २ । ५४ ॥

निष्ठातस्य मो वा प्रस्तीमः^१ । प्रस्तीतः । प्रात्किम् ? स्त्यानः^२ ।

११७६ अनुपसर्गात्फुल्ल-क्षीव-कृशोल्लाघाः^३ ८ । २ । ५५ ॥

एते निपात्यन्ते । विकल्पा—फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते । क्वत्वेक-
शेषस्यापीदं निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । अनुपसर्गात्किम्—

११७७ आदितश्च ७ । २ । १६ ॥

आकारेतो निष्ठाया इण ।

११७८ ति च^४ ७ । ४ । ८९ ॥

चरफलो रत् उत् तादी किति । प्रफुल्लः^५ । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोल्ला-
षितः । (उत्फुल्ल-संफुल्लयोरुपसंहयानम्^६ ।)

१--प्रस्त्ये इत्यस्मात् कप्रत्यये सम्प्रसारणम् । पूर्वपम्,—‘हलः’ इति दीर्घः,
तकारस्य मत्वे रूपम्—प्रस्तीमः=सञ्जीभूत इत्यर्थः । २--‘आदेच उपदेश’
इत्यात्वम्, संयोगादेरिति निष्ठातकारस्य नत्वम्, स्त्यानः । ३--एते निपात्यन्ते
उपसर्गात्परा न चेदित्यर्थः । ४--फुल्ल इत्यत्र निष्ठातस्य लत्वं, ‘ति चे’ ति उत्त्वं
तु सिद्धमेव, आदितश्चेतीडभावः क्षीवः, कृशः उल्लाघ इत्यत्र कप्रत्ययावयवस्य
निपातनात्त दोषः । क्षीवो=मत्तः । कृशः=तनुः, उल्लाघो=नोरोगः । ५--चर-
फलोश्चेत्यतः ‘चरफलोः’ इत्यनुवर्तते तदाह—वृत्ती । ६--‘लोघ्रद्रुमं सानुमतः
प्रफुल्लमिति, फुल्ल-विकसने पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थम् । ७--निष्ठा-
तस्य लत्वं वाच्य-मिति भावः । सोपसर्गायं वचनम् ।

११७४--प्र पूर्वक स्तयं घातु को सम्प्रसारण होता है निष्ठा परे रहते ।

११७५--प्र पूर्वक स्तयं से निष्ठा के तकार को मकार होता है विकल्प से ।

११७६--उपसर्ग से परे न हो तो ‘फुल्ल’ ‘क्षीव’ ‘कृश’ ‘उल्लाघ’ ये ४
शब्द निष्ठान्त निपातित हैं ।

११७७--आदित् घातु से परे निष्ठा को इट नहीं होता ।

११७८--चर और फल् घातु के अत् को उत् होता है तादि कित् परे
रहते ।

(उत्फुल्ल और सम्फुल्ल दोनों निपातन से सिद्ध होते हैं)

११७९ नुद-विदोन्द-त्रा-घ्रा-ह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ८ । ३ । ५६ ॥

निष्ठातस्य नो वा स्यात् । नुन्नः । नुत्तः । विन्नः । वित्तः । उन्दी—

(५) ११८० इवीदितो निष्ठायाम् ७ । २ । १४ ॥

स्वयतेरीदितश्च निष्ठायाम् इण् न । उन्नः^२ । उत्तः । इत्यादि ।

११८१ ३न घ्या-ख्या-पृ-मूर्छि-मदाम् ८ । २ । ५७ ॥

एस्यो निष्ठातस्य नो न । घ्यातः । ख्यातः । पूतः^५ ।

११८२ राल्लोपः ६ । ४ । २१ ॥

राच्छ्वोलोपः स्यात्क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । मूर्तः^५ । मत्तः^६ ।

११८३ वित्तो भोग-प्रत्यययोः ८ । २ । ५८ ॥

विन्दतेनिष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तः^७=पुरुषः । अनयोः किम्—विन्नः ।

१—ह्रीघातोरप्राप्ते, इतरेभ्यश्च 'रदाम्या' मिति 'संयोगादे'रिति च नित्यं प्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् । प्राप्तेऽपि विकल्पः, अप्राप्तेऽपि विकल्प इत्युभयत्र विभाषा । २—उन्दी क्लेदने, इति ईदित्, इडभावे रदाम्यामिति तकारस्य दकारस्य च नत्वे रूपम्—उन्नः । ३—रदाम्यामिति संयोगादेरिति प्राप्तं नत्वमनेन निषिद्धयते । ४—पृष्ठातोः क्तः, श्रुयुक्तः कितीति इण्निषेधे 'उदोष्ठचपूर्वस्य' इति उत्वं रपरत्वं, नत्वनिषेधे 'हलि चे'ति दीर्घः, पूतः । ५—मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः, इत्यस्मात् क्तप्रत्यये छलोपे, आदितश्चेत्यनिट्, रदाम्यामिति प्राप्तस्य नत्वस्य निषेधे हलि चेति दीर्घे मूर्तः । ६—मदो हर्षग्लेपनयोः, इत्यस्मात् क्तप्रत्ययः, इवीदित इति नेट् । नत्वनिषेधे चत्वे रूपम्—मत्तः । ७—विन्दतेः (विदलु लाभे इत्यस्मात्) क्तप्रत्यये, नुदविदोन्देति प्राप्तस्य पाक्षिक-नत्वस्याऽभावनिपातने वित्तः । भोग्ये प्रतीते चार्थे निपातोऽयम् । वित्तः=प्रख्यातः ।

११७९—नुद विद् आदि से निष्ठा के तकार को नकार विकल्प से हाता है ।

११८०—स्वि और इदित् धातु से परे निष्ठा का इट् नहीं होता ।

११८१—घ्या आदि धातुओं से परे निष्ठा के तकार को नकार नहीं होता ।

११८२—रेफ से परे छकार और वकार का लोप होता है किंव के विषय में झलादि अथवा अनुनासिकादि प्रत्यय परे रहते ।

११८३—भोग और प्रत्यय=प्रसिद्धि अर्थ में 'वित्तः' शब्द निपातित है ।

११८४ भित्तं शकलम् ८।२।५९ ॥

भित्तमन्यत् ।

११८५ ऋणमाधमर्ण्ये ८।२।६० ॥

ऋतमन्यत्र ३ ।

११८६ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ६।१।२२ ॥

स्फीतः ४ ।

११८७ इग्निष्ठायाम् ७।२।४७ ॥

निरः कुषो^५ निष्ठाया इट् । यस्य^६ विमाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः ।
निष्कुषितः ।

११८८ वसतिक्षुधोरिट् ७।२।५२ ॥

बाभ्यां क्त्वानिष्ठयोनित्यमिट् । उषितः^८ । क्षुधितः ।

१—शकले=खण्डे वाच्ये भिदेः क्तस्य नत्वामावो निपात्यते, इत्यर्थः । २—
ऋणोऽधमः=अधमर्णः, यद्वा—अधमं दुःखप्रदम् ऋणं यस्य सोऽधमर्णः, तस्य
भावः कर्म वा आधमर्ण्यम्, तेन व्यवहारविशेषो लक्ष्यते, सच (व्यवहारः) अन्य-
दीयं द्रव्यं गृहीतम् इयता कालेन इयत्या च वृद्ध्या प्रतिदीयते इत्येवंरूपस्तस्मिन्
विषये ऋणातोः क्तप्रत्यये ऋणमिति रूपं निपात्यते । अप्राप्तस्य नत्वस्य निपा-
तनम्) । ३—अन्यत्र=आधमर्ण्यव्यवहारमिन्ने विषये, ऋतम्=सत्यम् । ४—
स्फायो वृद्धौ इत्यस्मात् क्तप्रत्यये, 'स्वीदित' इतीणनिषेधे स्फीभावे स्फीतः इति
रूपम् । ५—निरः कुष इत्यनुवर्तते । ६—आधमर्णातुकस्येत्येव सिद्धे किमर्थमिदं
सूत्रमित्यत आह—यस्य विभाषेति । कुषणातोः तृजादौ 'निरः कुषः' इति
पूर्वसूत्रेण वेदकत्वात्, 'यस्य विमाषा' इति प्राप्तस्य इग्निषेधस्य बाधनाय पुन-
रिह विधानमित्यर्थः । ७—'एकाच' इतीणनिषेधबाधनार्थमिदं सूत्रम्, इडित्यनु-
वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं 'स्वरतिसूतिसूयति' इत्यतो वागहणानुवृत्तिर्मा भूदित्येवमर्थम् ।
तथा च नित्यत्वं सिद्धयति, तदाह—वृत्तौ नित्यमिति । ८—यजादित्वात्सम्प्रसार-
णम्, 'शासिवसिषसी'ति षत्वम् । वस्+क्तः=उष्+इतः, उषितः ।

११८४—खण्ड अर्थ में 'भित्तम्' यह निपातित है ।

११८५—आधमर्ण्य (देनदारी) अर्थ में ऋण शब्द निपातित है ।

११८६—निष्ठा परे रहते स्फायी धातु को स्फी आदेश होता है ।

११८७—निर पूर्वक कुष् धातु से पर निष्ठा को इट् होता है ।

११८८—वस् और क्षुध धातु से परे क्त्वा और निष्ठा को इट् नित्य होता है ।

- ११८९ अञ्जेः पूजायाम्^१ ७ । २ । ५३ ॥
 क्तवानिष्ठयोरिट् । अञ्चितः । गतौ तु—अक्तः^२ ।
 ११९० लुभोऽविमोहने ७ । १ । ५४ ॥
 क्तवानिष्ठयोरिट्, नतु गाघ्ये । लुभितः । गाघ्ये तु—लुब्धः^३ ।
 ११९१ किलशः क्तवानिष्ठयोः^४ ७ । २ । ५० ॥
 इट् वा । क्लिशितः । क्लिष्टः^५ ।
 ११९२ पूङ्गश्च^६ ७ । २ । ५१ ॥
 क्तवानिष्ठयोरिट् वा ।
 ११९३ पूङ्गः क्त्वा च १ । २ । २२ ।
 निष्ठा सेट्-क्लिन् स्यात् । पवितः^७ । पूतः । ८—क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधा-
 दित्यत्र^८ हि क्तवैव सम्बध्यते ।

१—उदितो वेति क्त्वाप्रत्यये विकल्पात्, निष्ठायां 'यस्य विभाषे'ति निषेधे प्राप्ते वचनम् । २—पूजार्थाऽभावात्-इडभावे कित्वाद् नेदितामिति नलोपे 'चोः छु' रिति कुत्वे--अक्तः । ३--तोषसहलुभेति विकल्पात् निष्ठायां यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते वचनमिदम् 'लुभ विमोहने' इति तोदादिक एव गृह्यते, न तु 'लुभ गाघ्ये' देवादिकः । इडभावे, क्षपस्तथोरिति नकारस्य षत्वे, जश्त्वम्, लुब्धः । ४--'स्वरतिसूति' इत्यतो वेत्यनुवर्तते तदाह--इड् वा । किलश उपतापे, इत्यस्य नित्यं प्राप्ते, किलशू विनाशने, इत्यस्य ऊदित्वाद् विकल्पे निष्ठायां यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थोऽप्यमारम्भः । ५--इडभावपक्षे 'व्रश्चे'ति षत्वे ध्रुत्वम्, क्लिष्टः । ६--'श्र्युकः किति' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ७--निष्ठायाः कित्वाऽभावाद् गुणः अवादेशः--पवितः । ८--नोपधादित्यत्र सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थ-मित्यर्थः । ९--तत्र हि क्त्वाप्रत्ययस्यैवाऽनुवृत्तिरिष्ठा, पूङ्गश्चेत्येवोक्तो तु निष्ठा षोडशित्यतो निष्ठाग्रहणमेवाऽनुवर्तते, इति भावः ।

११८९--पूजार्थक अञ्च् घातु से क्त्वा और निष्ठा को इट् होता है ।

११९०--लुम् घातु से क्त्वा और निष्ठा को इट् होता है यदि गर्द्धा अर्थ न हो ।

११९१--क्लिश् घातु से परे क्त्वा और निष्ठा को इट् विकल्प से होता है ।

११९२--पूङ् घातु से परे क्त्वा और निष्ठा को विकल्प से इट् होता है ।

११९३--पूङ् से परे सेट् निष्ठा कित् नहीं होती ।

११९४ निष्ठा शीङ्-स्विदि-मिदि-क्ष्वदि-धृषः १ । २ । १९ ॥

सेट् किम् । शयितः^१ । (^२आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या) ।

११९५ ^३आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ३ । ४ । ७१ ॥

चाङ्मावकर्मणोः ।

११९६ विभाषा भावादिकर्मणोः ७ । २ । १६ ॥

^४आदितो निष्ठाया इङ् वा । ^५प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । निष्विदेति
म्वादिरत्र गृह्यते । जिद्धिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु^६—स्विदित इत्येव । निमिदा
निष्विदा दिवादी म्वादी^७ च । प्रमेदितः । प्रस्वेदितः । प्रघर्षितः । घर्षितं तेन ।
सेट् किम् ? प्रस्विन्नः^८ । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ।

१—कित्वाऽभावाद गुणेऽयादेशः । २—यत्र दीर्घकालव्यापिनी क्रिया तत्रा-
द्येषु क्रियाक्षणेषु भूतेष्वपि सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाऽभावाद भूते विहिता निष्ठा
न प्राप्नोतीति तदर्थमिदमारम्यते वार्तिकम् आदिकर्मणीति । क्रियाया आर-
म्भकालविशिष्टोऽंशः=आदिकर्म, तत्र विद्यमानाद् घातोनिष्ठा वक्तव्येत्यर्थः ।
३—आदिकर्मणि क्रियाया भूतांशत्रिवक्षया विहितः क्तः कर्तरि स्यात्, चकाराद्
भावकर्मणोरपीत्यर्थः । ४—आदितः=आकार इत् यस्य तस्मादित्यर्थः । भावे
आदिकर्मणि च,—आदितो निष्ठाया इङ् वा—इति सूत्रार्थः ५—‘निष्ठा शीङ्’
इत्यादिना कित्वनिषेधे उपधागुणः, प्रस्वेदितः । चैत्रकर्तृका आरम्यमाणप्रस्वे-
दनक्रियेत्यर्थः । ६—ष्विदा गात्रप्रक्षरणे इति दैवादिकस्येत्यर्थः ‘निष्ठा शीङ्’
ति सूत्रे म्वादेरेव (निष्विदा इत्यस्यैव) ग्रहणं नतु दैवाविदकस्य, तेन नोपधा-
गुणः । ७—गृह्यते इति शेषः ८—‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ इति इङ्भावपक्षे,
कित्वनिषेधेऽभावात् न गुणः । प्रस्विन्नः ।

११९४—शीङ् आदि से परे सेट् निष्ठा किट् नहीं होती । (आदि कर्म=
आरम्भकालिक क्रिया अर्थ में विद्यमान घातु से भी निष्ठा होती है ऐसा कहना
चाहिये) ।

११९५—आदि कर्म में क्रिया के भूतांश में विवक्षा से किया गया क्त प्रत्यय
कर्ता में होता है और भावकर्म अर्थ में भी होता है ।

११९६—आदि घातु से भाव और आदि कर्म में विहित निष्ठा को इङ्
विकल्प से होता है ।

११९७ मृषस्तितीक्ष्णायाम् १ । २ । २० ॥

सेण् निष्ठा किन्न^१ । मर्षितः । तितिक्षायां किम्—अपमृषितं वाक्यम् । अवि-
स्पष्टमित्यर्थः ।

११९८ उदुपधाद्भावादि कर्मणोरन्यतरस्याम् १ । २ । २१ ॥

उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेणिष्ठा वा किन्^२ । द्युतितम् । द्योतितम् ।
मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्योतितः । प्रद्युदितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः ।
उदुपधात्किम्—विदितम् । भावेत्यादि किम्—रुचिरं^३ कार्षापणम् । सेट् किम्—
कृष्टम् । शब्दिकरणेभ्य एवेष्यते, नेह गुध्यतेगुधितम् ।

✓ ११९९ निष्ठायां सेटि ६ । ४ । ५२ ॥

णेलोपः । भावितः भावितवान् ।

✓ १२०० दृढः स्थूलबलयोः ७ । २ । २० ॥

स्थूले बलवति च निपात्यते ।

✓ १२०१ दधातेर्हिः ७ । ४ । ४२ ॥

तादौ किति । हितम् ।

१—तेन मर्षित इत्यत्रोपधागुणः । २—कित्वनिषेधो वेत्यर्थः । तेन वा
गुणः, द्युतितम्, द्योतितम् इत्यादि । ३—अत्र कर्मणि निष्ठा । ४—भावादिभ्य एवे-
त्यर्थः । तेन गुध्यतेदिवादिगणस्यस्य गुधितम् । ५—सेणिष्ठायां णेलोप इत्यर्थः ।
णेरनिटि, इत्यतो णेरिति, आतो लोप इत्यतो लोप इति चानुवर्तते । ६—बलशब्द
अशंभाद्यजन्तो बलवत्परः । अर्थो वृत्ती स्पष्टः । 'दृढ दृहि वृद्धौ' इत्याभ्यां क्तप्रत्ययः,
इडभावः, निष्ठातकारस्य ढत्वं, हकारस्य लोपश्च निपात्यते, इदितो नलोपश्चापि ।
दृढः । ७—'द्यतिस्यती'त्यतः—ति कित्वात्यनुवर्तते । तादौ किति धाधातोः हिरादेशः
स्यादित्यर्थः ।

११९७—तितिक्षा अर्थं में मृष् धातु से परे सेट् निष्ठा कित् नहीं होती ।

११९८—उकारोपध धातु से परे भाव और आदि कर्म में विहित सेट् निष्ठा
विकल्प से कित् नहीं होती ।

११९९—सेट् निष्ठा परे रहते 'णि' का लोप होता है ।

१२००—स्थूल और बलवान् अर्थ में 'दृढ' शब्द निपातित है ।

१२०१—'धा' धातु को 'हि' आदेश होता है तादि कित् परे रहते ।

(+) १२०२ दो दद्धोः ७।४।४६ ॥

घुसंज्ञस्य दा इत्यस्य दध् तादौ किति । चत्वंम्^१ । दत्तः ।

१२०३ गत्यर्थकर्मक-श्लिष-शोङ्-स्थास-वस-जन-रुह-जीर्य-ति-
भ्यश्च ३।४।७२ ॥

एभ्यः^२ कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः । लक्ष्मी-
माशिलशो हरिः । शेषमधिशयितः ।

१२०४ द्यति-स्यति-मा-स्थामिति किति ७।४।४० ॥

एषामित्युत्तादौ किति । वैकुण्ठमधिष्ठितः^३ । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपो-
षितः^४ । राममनुजातः^५ । गृह्णमाखण्डः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा
तेनेत्पादि ।

१२०५ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्य-गति-प्रत्यवसानार्थभ्यः ३।४।७६ ॥

एभ्योऽधिकरणे क्तः चाद्यथाप्राप्तम् ।

✓ मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमाण्तेः ।

१--'ध्' इत्यस्य स्वरि चेति चत्वंम्=तकारः, इत्यर्थः । दत्तः । २--कर्तॄण-
प्राप्तः क्तप्रत्ययो विधीयते । ३--अधिष्ठातातोः क्तप्रत्यये, अकारस्य-इत्वे, अधि-
ष्ठितः । वैकुण्ठे स्थितवानित्यर्थः । ४--उपोषितः । वसेः क्तप्रत्यये यजादित्वात्स-
म्प्रसारणम् । 'वसतिक्षुधोरिट्' श मित्रमिधसोति पः, हरिदिने न भुक्तवानित्यर्थः ।
५-- अनुकृतवानित्यर्थः । ६--उत्तर्याक्रान्तवानित्यर्थः, आरुह् + क्तः, हस्य ढत्वं,
तकारस्य धत्वे, ढत्वे, ढरापे, दोर्घः--आरूढः । ७--जृवातोः कर्तरि क्तः, 'ऋत
इदि'ति इत्वं रपरत्वं, ह्रिक् चेति दीर्घः, रदाम्यामिति नत्वे णत्वम्, अनुजीर्णः ।
८--मुकुन्दस्येति इदम्=पुरो दृश्यमानं मुकुन्दस्य=मगवतः श्रीकृष्णचन्द्रस्य

१२०२--घुसंज्ञक 'दा' घातुको 'दध्' आदेश होता है तादि कित् परे रहते ।

१२०३--गत्यर्थक अकर्मक और श्लिष् आदि घातुओं से कर्ता अर्थ में भी
'क्त' प्रत्यय होता है ।

१२०४--दो, सो, ना और स्था घातु को इत् अन्तादेश होता है तादि
कित् प्रत्यय परे रहते ।

१२०५--ध्रौव्य=स्थिरता, गति=चलना, प्रत्यवसान=मोजन इन अर्थों में
विद्यमान घातुओंसे अधिकरण अर्थ में भी क्तप्रत्यय होता है ।

मुकुन्दस्यासितमिति--"यह मुकुन्द भगवान् का आसित=बैठने का
स्थान है । यह रमापति का यात=आने जाने का स्थान है । यह अनन्त भग-

भुक्तमेतदनन्तस्येत्युच्यो दिदृक्षवः ॥११३५॥

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन ।
गत्यर्थेभ्यः^१ कर्तरि कर्मणि च—रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भजेः
कर्मणि—अनन्तेनेदं भुक्तम् । वर्तमाने इत्यधिकृत्य—

१-०६ वृत्तिः क्तः^२ ३ । २ । १८७ ॥

क्षिक्वणः ।

१-०७ मति-बुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च^३ ३ । २ । १८८ ॥

राज्ञां भतः । इष्टः^४ । बुद्धः । विदितः । अचितः । चकारोऽनुक्तसमुच्च-
यायः^५ । “शीलितः, रक्षितः, क्षान्तः, आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि”^६ इत्यादि ।

आसितम्=आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनस्थानमिष्यर्थः । घ्राव्योदाहरणमिदम् । इदं
च रमापतेः=श्रीकृष्णस्य यातम्=यायते=गम्यतेऽनेति यातम्—मार्गः, गत्यर्थोदा-
हरणमिदम् । एतत्, अनन्तस्य=श्रीकृष्णस्य भुक्तम्=भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तम्=
भोजनस्थानमिष्यर्थः प्रत्यवसानो- (भक्षणो-) दाहरणमिदम् । दिदृक्षवः=दर्शना-
मिलाषिण्यो (अवेषणकाले) गोप्य इति=पूर्वोक्तम् ऊचुः । इति ।

१- गत्यर्थानां सकर्मकतया कर्तरि कर्मणि च क्तो नतु भावे इत्यर्थः । कर्त-
युंदाहरणम्-रमापतिरिदं यातः कर्तुंरुक्तत्वात्प्रथमा, कर्मणश्चानुक्तत्वाद् द्वितीया ।
कर्मण्युदाहरणम् तेनेदं यातम् इति कर्तुंरुक्तत्वात्तृतीया कर्मणश्चोक्तत्वाच्च
द्वितीया, किन्तु प्रथमा । २—“जि” इत् यस्य तस्माद् वर्तमानक्रियानुवृत्तेर्घातोः
क्तप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । यथा—“जिक्विदा” इत्यस्य क्षिक्वणः आदितश्चेति नेट् ।
रदाम्यामिति तकारस्य दकारस्य च नत्वे, णत्वम् । ३—वर्तमाने क्त इति शेषः ।
मतिरहेच्छा, बुद्धेः पृथगुपादानात् । ४—तीषसहेति वेदकत्वाद् यस्य त्रिमाषेति
इणित्पेवः, ष्टुत्वम्, इष्टः । ५—सूत्रेऽनुक्तार्थेभ्योऽपीत्यर्थः । ६—भाष्यश्लोकोऽयम् ।

वान् का भुक्त=भोजन करने का स्थान है” दर्शनामिलाषो गोपियाँ इस प्रकार
कह रहों थीं । (गत्यर्थक धातुओं से कर्ता और कर्म में ‘क्त’ प्रत्यय होता है)
(भुज धातु से कर्म में ‘क्त’ प्रत्यय होता है)

१२०६—भोत् धातु से वर्तमान काल में भो ‘क्त’ प्रत्यय होता है ।

१२०७—मति=इच्छा, बुद्धि और पूजार्थक धातुओं से वर्तमान में क्त
प्रत्यय होता है ।

१२०८ नपुंसके भावे क्तः ३ । ६ । ११४ ॥

क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । हसितम् ।

१२०९ सुयजोर्द्वनिप् ३ । २ । १०३ ॥

भूते । सुत्वा^२ । यज्वा ।

१२१० जीर्यतेरतृन् ३ । २ । १०४ ॥

जरन्^३ । जरन्ती । वासरूपन्यायेन^४ निष्ठापि । जीर्णः । जीर्णवान् ।

१२११ छन्दसि लिट् ३ । २ । १०५ ॥

१२१२ लिटः कानज्वा ३ । २ । १०६ ॥

१२१३ क्वसुश्च ३ । २ । १०७ ॥

भूतसामान्ये छन्दसि लिट् । तस्य कानच्क्वसू वा स्तः । 'तडानावात्मनेपदम्'^५ । चक्राणः^६ । 'म्बोश्च' । जगन्वान्^७ । कवयस्तु बाहुलकाल्लोकेऽपि प्रयुज्यते । 'तं^८ तस्थि-

१—सुन् अमिषवे, इत्यस्माद् यज् घातोश्च इवतिप् स्यादित्यर्थः । २—पित्त्वात् तुक्, सुत्वन् शब्दः, प्रथमैकवचने सुत्वा, एवं यज्वा । ३—जृषघातोः अतृन्, गुणे 'जरत्'-शब्दः, इदित्वान्तुम्, जरन्, जरन्ती, जरन्तः, इति । ४—अतृन्प्रत्ययो हि अपवादः, निष्ठा चोत्सर्गः, न्यायेनानेन उत्सर्गस्य विकल्पेन बाधः । तेन पक्षे निष्ठापोत्यर्थः । ५—इत्यनेनात्मनेपदसंज्ञेत्यर्थः । ६—कृधातोर्लिटः कानच्, द्वित्वेऽभ्यासकायै चक्र+आन (:) इति स्थिते यणि चक्राणः । ७—गम्घातोः लिटः क्वमुः, द्वित्वे जगम्+वसु, इति । म्बोश्चेति मस्य नत्वम् 'जगन्वस्' शब्दः प्रथमायां तुमि दीर्घे, जगन्वान्, जगन्वांसौ इत्यादि । ८—स्याधातोर्लिटः क्वसुः, द्वित्वाद् 'वस्वेकाजादघसा' मिति वसोरिट् । 'तस्थिवस्'-शब्दः प्रथमायां नुमादौ तस्थिवान् तस्थिवांसौ तस्थिवांसः । तस्थिवांसम् इत्यादि, शसि 'वसोः' इति-सम्प्रसारणे 'तस्थुषः' इति ।

१२०८—नपुंसक भाव में घातु से क्त प्रत्यय काल सामान्य अर्थ में होता है ।

१२०९—सु और यज् घातु से भूतकाल में 'द्वनिप्' प्रत्यय होता है ।

१२१०—जृ घातु से भूतकाल में 'अतृन्' प्रत्यय होता है ।

२११—वेद में सामान्यतया भूतकाल में लिट् होता है ।

१२१२—लिट् को वेद में कानच् होता है विकल्प से ।

१२१३—पक्ष में लिट् को क्वसु होता है वेद में । (कवि लोग तो वेद से अन्यत्र-लोक में भी कानच् और क्वसु का प्रयोग करते हैं ।)

वांसं नगरोपकण्ठे' । 'श्रेयांसि 'सर्वाण्यधिजगमुषस्ते' इत्यादि ।

१२१४ वस्वेकाजाद्धसाम् ७ । २ । ६७ ॥

कृतद्विवचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् स्यान्नान्येषाम् । आदि-
वान् । आरिवान् । जक्षिवान् । एषां किम्-अभूवान् ।

१२१५ भाषायां सद-वस-श्रुवः ३ । २ । १८ ॥

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ् वा स्यात्, तस्य च नित्यं क्वसुः ।
'निषेदुषो नासनवन्धवीरः' । 'अध्युषुषस्तामभवज्जनस्य' । शुश्रुवान् ।

१--अधिपूर्वकाद् गम्धातोर्लिटः क्वसुः अधिजगन्वान् इत्यादि । शसि ङसि-
ङसोश्च अधिजगमुषः, गमहनेत्युपधालोपः, वसोः सम्प्रसारणे पूर्वरूपम् । पत्वम् ।

२--एकाजुदाहरणमिदम्--अद् भक्षणे इत्यस्मात्लिटः क्वसुः, द्वित्वं हलादिशेषा
भ्यासदीर्घसवर्णदीर्घेषु कृतेषु, कृतद्वित्वोऽप्ययमेकाज्-इति भवति 'इट्' । आदिवान्
आदिवांसो इत्यादि । शसि-आदुषः । एवम् ऋ-गतो इत्यस्य आरिवान्, ऋच्छत्यु-
तामिति गुणः, द्वित्वादि पूर्ववत् शसि--आरुषः । आदन्तोदाहरणम्-ददिवान्,
डुदाञ् दाने धातुः, लिटः क्वसुः, द्वित्वादि, इट्, 'आता लोपः' इत्यालोपः । घस-
धातूदाहरणम्-जक्षिवान् । अर्देर्लिट् लिटचन्यतरस्यामिति घस्लादेशः, लिटः क्वसुः
द्वित्वादि, इट्, गमहनेत्युपधालोपः । 'जक्षिवस्'-शब्दः, प्रथमायां-जक्षिवान्
जक्षिवांसो इत्यादि, शसि-जक्षुषः । ३ -भूधातोर्लिटः क्वसुः, इडभावे द्वित्वादि
वभूवस्-शब्दः, प्रथमायां वभूवान् वभूवांसो, इत्यादि । शसि-वभूवुषः ।

४- निपूर्वकात्सर्देर्लिटः क्वसुः, द्वित्वे 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्वाऽभ्यासलोपो
इति निषेदिवान् निषेदिवांसो इत्यादि (पुंलिङ्गं) । स्त्रीत्वे, निषेदिवस्-
शब्दात् उभितश्चेति डोप्, वसोः सम्प्रसारणम्, इडभावे पूर्वरूपं पत्वम्,
'निषेदुषी' इति । ५--अधिपूर्वाद् वसधातोर्लिटः क्वसुः, यजादित्वाद्धातो-
र्वस्य सम्प्रसारणम्, पूर्वरूपम्, 'उस्' इत्यस्य द्वित्वम्, हलादिशेषः, सवर्णदीर्घः ।
अध्युषिवस् शब्दः, प्रथमायां नुमादो अध्युषिवान्, अध्युषिवांसो, इत्यादि, शसि,
ङसिङसोश्च, वसोः सम्प्रसारणम्, पूर्वरूपम् (इडभावे) अध्युषुषः । ६--श्रुधा-
तोर्लिटः क्वसुः, द्वित्वम् । शुश्रुवान् ।

१२१४--कृतद्विवचन एकाच् आकारान्त धातुओं से और घस् से परे ही
वसु को इट् आगम होता है अन्य से परे नहीं ।

१२१५--सद्, वसु, श्रु इत धातुओं से भूत सामान्य में लिट् विकल्प से

१२१६ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ३।२।१०९॥

एते निपात्यन्ते । उपादिणो लिङ् वा तस्य क्वसुः । इट् । उपेयिवान् । नात्रोप-
सर्गस्तन्त्रम्^२ । ईयिवान् । अनोऽज्जातेः क्वसोरिडभावश्च^३, अनाश्वान् । अनोर्वचैः
कर्तरि कानच्, वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः^३ ।

१२१७ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे २।३।१२४॥

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये लट् एतौ वा स्तः । शवादि । पचन्तं चैत्रं
पश्य ।

१२१८ आने मुक् ७।२।८२॥

अङ्गस्यातः । पचमानं चैत्रं पश्य । लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणात् प्रथमा-
सामानाधिकरण्येऽपि क्वाचित् । सन् द्विजः ।

१२१९ ईदासः^५ ७।२।८३॥

आनस्य । 'आदेः परस्य^६' । आसीनः ।

१२२० विदेः शतुर्वसुः ७।१।३६॥

(+) वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा । विद्वान्^७ । विद्वान् ।

१—उपेत्युपसर्गग्रहणं न विवक्षितमित्यर्थः, तेन तदभावेऽपि भवतीति भावः ।

२—निपात्यते इति शेषः । ३—अनुवच्+कानच्, कित्वात्सम्प्रसारणम्, पूर्वरूपम्,

सवर्णदीर्घः, अनूचानः । ४—आने परे अङ्गस्थातो मुगागमः स्यादित्यर्थः ।

५—६—आसंघातोः परस्याऽऽनस्य 'इत्' स्यादित्यर्थः । आदेः परस्येति नियमेन

'आन' इत्यस्याद्याऽवयवोभूतस्याऽऽकारस्य 'ईत्' आसीनः (आस्+शानच्) ।

७—'विद् ज्ञाने' इत्यस्मात् लटः 'शतृ' आदेशे तस्य विकल्पेन 'वसु' प्रत्यये

'विद्वम्' शब्दः सिद्धयति । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः, उगित्वान्नुम्,

होता है लोक में । और उसको नित्य क्वसु आदेश होता है ।

१२१६—'उपेयिवान्' 'अनाश्वान्' 'अनूचान' ये तीनों शब्द निपातन से
सिद्ध होते हैं ।

१२१७—अप्रथमान्त के साथ सामानाधिकरण्य हो तो लट् के स्थान में
शतृ और शानच् आदेश होते हैं ।

१२१८—अङ्ग के अत् को मुक् आगम होता है 'आन' शब्द परे रहते ।

१२१९—आस् घातु से परे 'आन' को ईत् आदेश होता है ।

१२२०—विद् से परे शतृ को 'वसु' आदेश विकल्प से होता है ।

१२२१ तौ सत् ३ । २ । १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ।

१२२२ लुटः सद्वा ३ । ३ । १४ ॥

करिष्यन्तं^१ करिष्यमाणं वा पश्य ।

१२२३ ताच्छील्य-वयोवचन-शक्तिषु चानश् ३ । २ । १२९ ॥

अग्नौ जुह्वानः^२ । कवचं विभ्राणः^३ । शत्रु निघ्नानः^४ ।

१२२४ आक्रेस्तच्छील-तद्धर्म-तत्साधुकारिषु ३ । २ । १३४ ॥

विषममिव्याप्य वक्ष्यमाणास्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः ।

१२२५ तृन्^५ ३ । २ । १३५ ॥

कर्ता कटान् ।

‘सान्तमहत’ इति दीर्घः, संयोगान्तत्वेन सलोपः विद्वान्, विद्वांसौ, शसि वसोः प्रसारणे पूर्वरूपे, विदुषः । म्यामादौ ‘वसुसंस्वि’ति दत्वम्, विद्वद्म्याम् । पक्षे (शत्रुन्तत्वे) विदन् विदन्तौ इत्यादि, उगित्थानुम्, तकारस्य संयोगान्तलोपः ।

१—करिष्यतीति तम्=करिष्यन्तं, करिष्यमाणम्, कृञ् उभयपदित्वेन शतृशानचावुभावपि भवतः—इति । २—हु दानादनयोः, इत्यस्मात् चानश् प्रत्यये, (शचाविती) चानशः शित्वेन शपः ष्लुः, ‘श्लौ’ इति द्वित्वं कुहोश्चुरिति चुत्वम्, जुहु + आन (ः) इको यणिति यण्, जुह्वानः=हवनशोल इत्यर्थः ३ हुभृन् घातणपोषणयोः, इत्यस्मात् चानशि रूपम् । विभ्रति तच्छील इति विग्रहः, सिद्धिः पूर्ववत् विभ्राणः । वयस्युदाहरणमिदम्, यौवनबलात् कवचं विभ्राण इत्यर्थः । ४—चानशो लादेशत्वाऽभावाच्चात्मनेपदत्वम्, तेन परस्मैपदिभ्योऽपि घातुभ्यो भवति चानश् । तयोदाहरति—निघ्नानः (नि-हन् + चानश्) शचा-विती, अदादित्वेन शपो लुक्, सार्वधातुकमपिदिति डित्वेन गमहनेत्युपधालोपे, हो हन्तेरिति हस्य घत्वे रूपम् । ‘आन’ इत्यस्यास्तः परत्वाऽभावान्न मुक्, शक्त इत्यर्थः । ५—घातोः तृन् प्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिषु कर्तृषु—इत्यर्थः । करोति

१२२१—शतृ और शानच् की ‘सत्’ संज्ञा हाती है ।

१२२२—लुट् को शतृ और शानच् आदेश होता है विकल्प से ।

१२२३—ताच्छील्य वयोवचन और शक्ति अर्थ में घातु से कर्ता में ‘चानश्’ प्रत्यय होता है ।

१२२४—विषय पर्यन्त जो प्रत्यय कहे गये हैं वे तच्छीलादि कर्ता में होते हैं ।

१२२५—घातु से ‘तृन्’ प्रत्यय हाता है तच्छीलादि कर्ता में ।

१२२६ स्पृहि-गृहि-पति-दयि-निद्रा-तन्द्रा-श्रद्धाभ्य आलुच् ३।२।१५८॥

आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृह्यालुः^१ (शोडो वाच्यः) शयालुः ।

१२२७ अलंकृच्-निराकृच् प्रजनोत्पचोत्पतोन्मद-रुच्यपत्रप-वृत्तु-

वृधु-सह-चर^२ इष्णुच् ३।२।१३६॥

अलङ्कारिणुः ।

१२२८ ग्ला-जि-स्थश्च गस्तुः ३।२।१३९॥

गिदयं नतु कित् । तेन^३ स्थ ईत्वं न । ग्लास्तुः गित्त्वान्न^४ गुणः । जिष्णुः ।

स्यास्तुः । चादमुवः । श्र्युकः कितोत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट्^५ । भूष्णुः ।

१२२९ त्रसि-गृधि-धृपि-क्षिपेः क्नुः ३।२।१४०॥

त्रस्तुः^६ । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ।

१२३० शमित्यष्टाभ्यो धिनुण् ३।२।१४१॥

तच्छोलः कर्ता । 'कटान्' इति कर्म, तत्र कर्तृकर्मणो^७रिति प्राप्ता षष्ठो 'न लोका-
व्यये'ति निषिद्धघते । साधु करोति, इत्यपि विग्रहः ।

१--स्पृहघातोः चुरादिष्यन्तादालुच्, स्पृह इ + आलु (:), अतो लोपः,
स्पृहि + आलु (:) अयामन्तात्त्विति णेरयादेशः स्पृह्यालुः । अल्लोपस्य स्यानि-
वत्त्वान्नोपधागुणः, एवं गृह्यालुरित्यादि । २--सूत्रोक्तेभ्यः तच्छोलादिषु कर्तृषु
इष्णुच् स्यादित्यर्थः । अलङ्कारोति तच्छोल इति विग्रहः, एवमग्रेऽपि । ३--स्या-
स्तुरित्यत्र कित्त्वलक्षणं धुमास्येति-ईत्वं नेत्यर्थः । ४--कङिति चेति सूत्रे गकारोऽपि
प्रश्लिष्यत इति भावः । तेन गित्यपि गुणनिषेधः । ५--नतु भूष्णुरित्यत्र इट्
स्यात्; श्र्युकः किति, इति कित एव इणिवेशार् तत्रोच्ते श्र्युकः कितो-
त्यत्रेति, तेन गित्यपि भवति इणिवेष इति । ६--त्रस्तुरित्यत्र 'नेड् वशीति'
इण् निषेधः । 'गृध्नुः' इत्यादौ कित्वाद् नोपधागुणः । ७--इतिशब्दोऽत्र आदि-
शब्दपर्यायः, शमादयो दिवादौ स्थिताः । तेभ्योऽष्टाभ्यो धिनुण् स्यात्तच्छोलादिषु

१२२६--स्पृहि, गृहि आदि घातुओं से तच्छोलादि अयं में 'आलुच्' प्रत्यय होता है ।

१२२७--अलंकृन् आदि से 'इष्णुच्' प्रत्यय होता है तच्छोलादि कर्ता में ।

१२२८--ग्ला आदि घातुओं से 'गस्तु' प्रत्यय होता है तच्छोलादि कर्ता में ।

१२२९--त्रस् आदि घातुओं से 'क्नु' प्रत्यय होता है तच्छोलादि कर्ता में ।

१२३०--शम् आदि घातुओं से 'धिनुण्' प्रत्यय होता है तच्छोलादि कर्ता में ।

उकार उच्चारणार्थं इति काशिका । अनुवृष इति भाष्यम् । तेन^१ शमिनितरा शमिनोतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । अल्पग्रहणमपकृष्य क्षलन्तानामेव तद्विधानात् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः^३ । शमी । तमीत्यादि ।

१२३१ संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यस-परिसृ-संसृज-परिदेवि-संज्वर-परिक्षिप-परिरट-परिवद-परिदह-परिमुह-दुष-द्विष-द्रुह-दुह-युजाक्रोड-वि-विच-त्यज-रज-भजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ३ । २ । १४२ ॥
घिनुण् स्यात् । संपर्कीत्यादि ।

१२३१ वौ कष-लस-कथ-सम्भः ३ । २ । १४३ ॥

कतृप्, इति भावः । 'घिनुण्' इत्यस्य 'इन्' इत्यवशिष्यते ।

१—तेनेति - भाष्यमतेऽनुवन्धत्वेन उगित्वात् शमिनितरेति ह्रस्वः, काशिकामते उच्चारणार्थत्वेन उगित्वाऽभावात् न ह्रस्वः—शमिनोतरा, इति । एवं मतद्वयेन 'उगित'श्चेति ह्रस्वप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां विकल्पः सिद्धयति । (घिनुण्णन्तात् शमिन् शब्दात् स्त्रियां ऋन्नेभ्य इति डोप्, ततस्तरप्प्रत्ययः, ततष्टाप्, उगितश्चेति मतभेदेन ह्रस्वविकल्पः) । २—ननु भाष्यरीत्या उगित्वाऽभ्युपगमे शमी शमिनो इत्यादौ उगिदचामिति नुम्स्यात्तत्राह—अल्पग्रहणमिति 'उगिदचाम्' इति सूत्रे 'नपुंसकस्य क्षलचः' इत्युत्तरसूत्रात् अल्पग्रहणमपकृष्य, क्षलन्तस्य, नुम् भवतीति व्याख्यानात् नुम् इत्यर्थः । इदं युवोरिति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । ३—घिनुण्प्रत्ययस्य णित्वात् शमादीनामुपधावृद्धिः स्यादित्यत आह—नोदात्तोपदेशेति । ४—संपृच, अनुरुष, आङ्यम-आङ्यस, परिसृज, परिदेवि, संज्वर, परिक्षिप, परिरट, परिवद, परिदह, परिमुह, दुष, द्विष, द्रुह, दुह, युज, आ-क्रोड, वि-विच, त्यज, रज, भज, अति-चर, अप-चर, आमुष, अभ्याहन, इत्येतेषां सप्तविंशतेः द्वन्द्वः । ५—संपृच् + (घिनुण्) इन् । पुगन्तेति गुणः 'चजोः' इति कृत्वम् सम्पर्की । सम्पृक्ते तच्छील इत्यादिविग्रहः । एवम् अनुरीषा, आयामी, (अत् उपधाया वृद्धिः), आयामी, परिसारी, संसर्गी, परदेवो, संज्वारी, परिक्षेपी, परिराटो, परिवादी, परिदाहो, परिमाहो, दोषो, द्वेषो, द्रोहो, दोही, योगी, आक्रोडो, विवेको, त्यागो, रागो, भागी, अतिचारो, अपचारो, आमोषी, अभ्याघाती (हो हन्तेरिति घत्वम्, हन्स्त इति नस्य तकारः उपधावृद्धिः) । ६—विपूर्वभ्यः सूत्रोक्तेभ्यो घिनुण् स्यात्तच्छी-

१२३१—संपृच् आदि घातुओं से 'घिनुण्' प्रत्यय होता है तच्छीलासि कर्ता में ।

१२३२—विपूर्वक कष् लस् कत्य और सम्भ घातु से 'घिनुण्' होता है ।

विकाषो ।

१२३३ अपे च लषः^१ ३ । २ । १४४ ॥

चादौ । अपलाषो । विलाषो ।

१२३४ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ३ । २ । १४६ ॥

चलनार्थच्छब्दार्थान्वि (अकर्मकात्) । युच् स्यात् । चलनः^२ । चोपनः^३ । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात्किम् । पठिता विद्याम् ।

१२३५ अनुदात्तेतश्च हलादेः ३ । २ । १४९ ॥

अकर्मकाद्युच् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम्—भविता^५ । हलादेः किम्—एषिता । अकर्मकात्किम्—वसिता वस्त्रम् ।

१२३६ निन्द-हिंस-क्लिश-खाद-विनाश-परिक्षिप-परिरट-परिवादि-व्याभाषासूत्रो बुब् ३ । २ । १४६ ॥

एभ्यो बुब् । निन्दकः । हिंसक इत्यादि ।

लादिकर्तृप्वित्यर्थः ।

१—अपपूर्वात् विपूर्वाच्च लपेधनुण् । २—चल कम्पने (अकर्मकः) इत्यस्मात् 'युच्', अनादेशः, चलनः=कम्पनशील इत्यर्थः । ३—चुप् मन्दायां गतो, चोपति तच्छीलः, चोपनः । कपि संचलने, कम्पते तच्छीलः कम्पनः । शब्द शब्दने चुरादिः, शब्दयतीति शब्दनः । ४ शब्दे रीति-इति रवणः । ४—हलादेरनुदात्ते-तोऽकर्मकाद् युच् स्यात्ताच्छील्यादिषु-इत्यर्थः ५—भूधातोः अनुदात्तेत्त्वाऽभावान्न युच् किन्तु तृप्, इटि भविता । ६—विनाशेति विपूर्वस्य नश्येयन्तस्य भाविना णिलापन निदेशः निन्द, हिंस, क्लिश, खाद, विनाश, परिक्षिप, परिरट, परिवादि, तच्छीलादि कर्ता में ।

१२३३—अप और वि पूर्व रहते लष धातु से 'घिनुण्' प्रत्यय होता है लच्छीलादि कर्ता में ।

१२३४—चलनार्थक और शब्दार्थक तथा अकर्मक धातुओं से 'युच्' प्रत्यय होता है ताच्छील्यादि अर्थों में ।

१२३५—अनुदात्तेत् हलादि अकर्मक धातु से 'युच्' होता है ताच्छील्यादि अर्थों में ।

१२३६—निन्द हिस् आदि धातुओं से 'बुब्' प्रत्यय होता है तच्छीलादि कर्ता में ।

१२३७ देविक्रुशोश्चोपसर्गे^१ ३ । २ । १४७ ॥

आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम्--देवयिता । क्रोष्टा ।

१२३८ लष-पत-पद-स्था-भू-वृष-हन-कम-गम-शुभ्य उकञ्
३ । २ । १५४ ॥

लापुकः^२ । पातुकः ।

१२३९ जल्प-भिक्ष कुट्ट लुण्ट-वृङ्कः षाकन् ३ । २ । १५५ ॥

जल्पाकः^३ ।

१२४० सनाऽऽशंस-भिक्ष उः ३ । २ । १६८ ॥

चिकार्षुः^४ । आशंसुः । निक्षुः ।

१२४१ स्थेस-भा^५-पिस-कसो वरच् ३ । २ । १६८ ॥

व्यामाष, आसूय, इत्येतेषां दशानां द्वन्द्वः । वुञो नित्येन यथाप्राप्तं गुणवृद्ध्यादिकम्
क्लेशकः, खादकः, विनाशकः, परिक्षपकः, परिराटकः, व्यामाषकः, अनूयकः ।
निन्दात तच्छोल इत्यादिविग्रहाः ।

१- वुञ् स्यादिति शेषः । २-लषतेरुक्ञ्, लषति तच्छीलो लापुकः, अत
उपधावृद्धिः । एवम् पातुकः, पाटुकः, स्थाकुकः (आतो युक्) भावुकः, वर्षुकः,
घातुकः (वृद्धिः, वस्य घत्वम्, नस्य तः), काशुकः, गामुकः, शाहकः । ३-
जल्पति तच्छोलः=जल्पाकः, एवम्-भिक्षाकः, कुट्टाकः, लुण्टाकः, वराकः ।
षाहन्ः शित्वात् स्त्रियां, 'षिद्गोरादिभ्य' इति ङीप्, जल्पाको--इत्यादि । ४-
चिकीर्षतीति तच्छोलः-चिकार्षुः । सन्नन्तात् कृधातोः उप्रत्ययः, चिकीर्षं + उ
(:), अतो लोप इति 'अ'-लोपः ।

१२३७--उपसर्ग पूर्व दिव ओर कुश् धातु से वुञ् प्रत्यय होता है तच्छो-
लादि कर्ता में ।

१२३८--लष् पत् पद आदि धातुओं से 'उकञ्' प्रत्यय होता है तच्छो-
लादि कर्ता में ।

१२३९--जल्प आदि धातुओं से 'षाकन्' प्रत्यय होता है तच्छोलादि
कर्ता में ।

१२४०--सन्नन्त आङ् पूर्वक शंसु और निक्षु धातु से 'उ' प्रत्यय होता है
तच्छोलादि कर्ता में ।

१२४१--स्था ईश् आदि धातुओं से 'वरच्' प्रत्यय होता है तच्छोलादि कर्ता में ।

स्यविरः^१ । मास्वरः—इत्यादि ।

१२४२ यश्च यङ्कः ३ । २ । १७६ ॥

यातेयङन्ताद्वरच् । अतो लोपः । तस्याचः परिस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राहं
१२४३ न पदान्त-द्विवचन-वरेयलोप-स्वर-सवर्णानुस्वार-दीर्घ-
जश्चर्विधिषु १ । १ । ७८ ॥

पदस्य चरमावयवे द्विवचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् ।
इति यलोपं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाल्लोपो व्योर्वलीति यलोपः । अल्लोपस्य स्थानि-
वत्त्वमाश्रित्याऽऽलोपे प्राप्ते (वरे लुप्तं न स्थानिवत्) यायावरः^२ ।

१२४४ भ्राज-भास-धुर्वि-द्युतोर्जि-पू-जुग्रावस्तुवः-क्विप् ३ । १ । १७७ ॥
विभ्राट् । माः^३ । घूः । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । दृशिग्रहणस्यापकर्षणाज्जवतेदीर्घः । जूः ।

१—सूत्रे 'स्था-ईश' इति छेदः, तिष्ठति तच्छीलः=स्थावरः । एवम् ईष्टे-
ईश्वरः, भासते--भास्वरः, पेसति-पेस्वरः, कसति--कस्वरः । २—याघातोः
'नित्यं कौटिल्ये गती' यति यङन्तात् (द्वित्वेऽभ्यासह्रस्वे, 'दीर्घोऽक्षित' इति पुनर-
भ्यासदीर्घः) वरच्, यायाय+वर (:) इति स्थिते 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे ।
तस्य=अल्लोपस्य स्थानिवद्भावे प्राप्ते तन्निषेधे च सति लोपो व्योर्वलीति यलोपे,
'यायावर' इति सिद्धयति । ननु अतो लोपः, इत्यनेन कृतस्य अल्लोपस्य स्थानिवद्-
भावेनाश्रयणात् 'आतो लोप' इति-आलोपः स्यादित्यत्रोत्तरम्—वरे लुप्तं न
स्थानिगात्, वरच् प्रत्यये यल्लुप्तं तन्न स्थानिवदिति निषेधेन अल्लोपस्य स्थानिव-
त्त्वाऽभावाद् आलोपो नेति भावः । यायायते तच्छीलः--यायावरः ।
३—भासते तच्छीलः--भाः, क्विपः सर्वापहारे रुत्वविसर्गा । घूर्वति तच्छीलः
--घूः 'राल्लोपः' इति वलोपः, धुर् शब्दः, वोरिति दीर्घे 'घूः' घुरो घुरः ।
एवम्-विद्योतते-विद्युत् । ऊर्जयति--ऊर्क् । पिपति--पूः क्विप्-उदोष्ठ्येति
श्रुत उत्वे रपरत्वे च 'पुर्' शब्दः, वोरिति दीर्घः, पूः, पुरो, पुरः । ४--
'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' ३ । २ । १७८ इति सूत्रे दृशिग्रहणस्य (दृश्यते इत्यस्य)

१२४२--यङन्त या घातु से 'वरच्' प्रत्यय होता है तच्छीलादि कर्ता में ।

१२४३--पदान्त कार्य अथवा द्विवचनादि कार्य कर्तव्य हो तो परनिमित्तक
अजादेश स्थानिवत् नहीं होता । (वरच् प्रत्यय परे रहते जिसका लोप हुआ हो
वह स्थानिवत् नहीं होता) ।

१२४४--भ्राज् भास् आदि घातुओं से 'क्विप्' प्रत्यय होता है तच्छीलादि

ग्रावस्तुत् । (क्विव्वचि-प्रच्छयायतस्तु-कटप्रु-जु-श्रीणां दीर्घाऽसंप्रसारणं^१ च)
वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तोतीति आयतस्तुः । कटं प्रवते कटप्रुः ।
जूरुक्तः । श्रयति हरिं श्री. ^२ । (ध्यायतेऽसम्प्रसारणं) घीः ।

१२४५ दाम्नी-शस-यु-युज-स्तु-तुद-सि-सिच-मिह-पत-दश-नहः
करणे ३ । २ । १८२ ॥

दावादेः धृन् करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम्^५ । नेत्रम् ।

१२४६ ति^६-तु-त्र-त-थ--सि-सुर-क-सेषु-च ७ । २ । ९ ॥

एषा दद्यानां कृत्प्रत्ययानामिण् । शस्त्रम्^७ । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् ।
तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम्^८ । पत्त्रम् । दंष्ट्रा^९ । नद्घो^{१०} ।

विध्यन्तरविशेषसमर्पकत्वमभिमतं विद्यते, इहापि तदपकर्षाद् विध्यन्तरासिद्धेर्दीर्घः,
इति भावः । 'जु' इति सोत्रो धातुः, क्विपि दीर्घे, जूः, जुवो, जुवः इत्यादि ।
ग्रावस्तुत् क्विप्, तुक् ।

१—क्विप्प्रत्यये, प्राप्तं च सम्प्रसारणं निषिध्यते । उणादिसूत्रमिदं वार्त्तिक-
कञ्च । कटप्रुः कटप्रुवो, इत्यादि (उवङ्) । २—क्विपि दीर्घः, प्राञ्चस्तु श्रयन्त्ये-
नामिति कर्मणि क्विपमुदाहरन्ति, तत्र-कर्तरि कृदिति शास्त्रविरोधोऽपरिहार्यः ।
३—चात् क्विप्, व्यधातोः क्विपि सम्प्रसारणम् 'हल्' इति दीर्घः, घीः । ४—
दाप्-नी, इति छेदः, पकारस्याऽनुनासिको मकारः । ५—दा (प) लवने धातुः,
स्त्रियां षित्वाद् डीष्, दात्री नेत्रीत्यादयः । ६—ति=क्तिन्-क्तिच् (१) तु=तुन्
(२) । त्र = धृन् (३) । त = तन् (४) । थ = क्पन् (५) । सि = क्सि
(६) । सु (७) । सर = सरन् । (८) । क = कन् (९) । स (१०) इति
दश । दाप् दात्रम् । नी-नेत्रम् । शस्-शस्त्रम् । यु योत्रम् । युज्-योक्त्रम् ।
स्तु-स्तोत्रम् । तुद-तोत्रम् । सि-सेत्रम् । सिच्-सेक्त्रम् । ८—मिह-मेढ्रम् ।
(ढत्वघत्वष्ट्रत्वढलोपाः) पत्-पत्त्रम् । १ - दंश्-दंष्ट्रा; अत्र न डीप् । अनित्यः
षितां डीप्, मातामहीशब्दस्य गौरादिषु पाठात्, मातरि षिच्चेति डीषः सिद्धेः ।
१०—नह्-नद्घो (अत्र नहो घः) इति क्रमेणोदाहरणानि ।

कर्ता में । (वच् आदि धातुओं से 'क्विप्' प्रत्यय होता है और अच् को दीर्घ
होता है तथा सम्प्रसारण नहीं होता) (व्यं धातु से 'क्विप्' होता है और सम्प्र-
सारण भी होता है) ।

१२४५—दाप् आदि धातुओं से करण कारक में 'धृन्' प्रत्यय होता है ।

१२४६—ति, तु आदि दश कृत्प्रत्ययों को इट् नहीं होता ।

१=४७ हलसूकरयोः पुवः ३ । २ । १७३ ॥

पूङ्पूजोः करणे घृन् । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा
पोत्रं मुखमित्यर्थः ।

१२४८ अति-लू-धू-सू-खन-सह-चर^१ इत्रः ३ । २ । १८४ ॥

अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ।

१२४९ पुवः संज्ञायाम् ३ । २ । १८५ ॥

पवित्रम्^२ । इति पूर्वकृदन्ताः ॥

अथोणादयः ।

१ कृ-वा-पा-जि-मि-स्वदि-साध्यशूक्ष्य उण् ।

करोतीति कारुः^३ । वायुः । पायुगुन्दम् । जायुरोषधम् । मायुः पित्तम् ।
स्वादुः । सान्नोति परकार्यमिति साधुः । अश्नुते-आशु=शोघ्रम् ।

१—ऋ-अरित्रम्, लू-लवित्रम्, धू-धवित्रम्, सू-सवित्रम्, खन्-खनित्रम्,
सह-सहित्रम्, चर-चरित्रम् । २—पूयतेऽनेनाज्यमिति, पू-पवित्रम् ।
इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ॥

अथोणादयः ।

३—कारुः=शिल्पां, णित्वाद वृद्धिः । वातीति वायुः आतो युगिति युक् ।
एवम् पायुः । जयत्यमिमवाति रोगम् इति जायुः ओषधम्, इकारस्य वृद्धौ-
आयादेशः । (डुमिक् प्रसेपणे) मिनोति=प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति मायुः=
पित्तम् । (स्वदते = रोचते इति स्वादुः = सिताखण्डः । साधुः = परोपकारी ।
अश्नुते-आशु=शोघ्रम् ।)

१२५७—पूङ् और पूज् घातु से कारण में घृन् होता है, वह करण यदि
हल तथा सूकर का अवयव हो ।

१२४८—अति लू आदि घातुओं से करण कारक में 'इत्र' प्रत्यय होता है ।

१२४९—पूङ् और पूज् घातु से इत्र प्रत्यय होता है संज्ञा में ।

इति पूर्वकृदन्ताः ॥

अथ उणादिप्रकरणम् ।

१—कृन् आदि घातुओं से 'उण्' प्रत्यय होता है ।

२ हरिमितयोर्द्रुवः ।

द्रु गतो-इत्यस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डित् । हरिमिर्द्रूयते हरि-
द्रुवृक्षः^१ । मितं द्रवतीति मितद्रुः--समुद्रः ।

३ शते च ।

शतघा द्रवतीति ^२शतद्रुनंदोभेदः ।

४ ^३अन्दू-दृन्भू-जम्बू-कफेलू-ककन्धू-दिधिषूः ।

एते कूप्रत्यायान्ता निपात्यन्ते ।

५ शमेढः ।

बाहुलकात् इत्संज्ञा ढस्य एयादेश इट् च न भवति । 'शण्डः'^४ स्यात्पुंसि
गोपतो ।

६ कमेरठः ।

'कमठः कच्छपे पुंसि णण्डभेदे नपुंसकम्' इति मेदिनी ।

१--कूप्रत्यये डित्वात् टिलोपः । एवम मितद्रुः । २--'सतलुज' इति भाषा-
याम् । ३--अदि बन्धने, इत्यस्मात् कूप्रत्यये अन्दूः=बन्धनम् । इदित्वाप्नुम् ।
दृन्भूः दृमी ग्रन्थे निपातनाप्नुम् निपातनादनुस्वारामाबोऽपीत्येके दृन्भूरिति । जनी
प्रादुमवि, कूप्रत्यये 'घुक्'-आगमः, नकारस्यानुस्वारपरसवणौ जम्बूः=वृक्षविशेषः-
(जामुन), जमु-अदने -- इत्यस्य जम्बूरित्येके । बाहुलकाद् ह्रस्वोऽपि जम्बुः ।
कफं लाति--इति कफेलूः=श्लेष्मातक='लसूढा' इति भाषा । लाघातोः कूप्रत्ययः,
पूर्वपदस्येदन्तत्वं निपातनात् । ककं=बदरीफलं दधाति ककन्धूः=बदरी (वृक्षः),
निपातनाप्नुम् । ककंपूर्वाद् घाघातोः कूप्रत्ययः दिधि=घैयं स्यति=त्यजति दिधिषूः
=पुनर्भूः । दिधिपूर्वाकात् सोऽन्तर्कर्मणि, इत्यस्मात् कूप्रत्ययः । ४--शम् घातोः
ढप्रत्यये रूपम्-शण्डः=गवेन्द्रः (मांड, इति भाषायाम्) चूड इति ढस्य इत्संज्ञा
आयनेयीति एयादेश, इट् च बाहुलकान्न भवति, मकारस्यानुस्वारपरसवणौ ।

२-हरि और मित उपपद रहते द्रु घातु से 'कु' प्रत्यय होता है और वह
डित् होता है ।

३-शत उपपद रहते भो द्रु से 'कु' प्रत्यय होता है और वह डित् होता है ।

४-अन्दू आदि शब्द 'कू'-प्रत्ययान्त निपातित हैं ।

५-शम् घातु से 'ढ' प्रत्यय होता है । ढ को एय आदेश और इट् नहीं होता ।

६-कम् से 'अठ' प्रत्यय होता है ।

७ 'रमेवृद्धिः ।

रामठं=हिङ्गु ।

८ शमेः खः ।

२शङ्खः ।

९ कणेषुः ।

३कण्ठः ।

१० 'वमन्ताद्भुः ।

अमिति प्रत्याहारः । 'दण्डोऽस्त्री लघुडेऽपि स्यात्' इत्यमरः । 'रण्डा मूषिक-
पण्यां च विषवायां च योषिति' इति मेदिनी । 'खण्डोऽस्त्री शकले वेक्षुविकार-
मणिभेदयोः' इति मेदिनी । मन ज्ञाने । 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शंकुभेदे क्लीबं तु
वस्तुनि' । इति मेदिनी ।

११ पति-चण्डभ्यामालम् ।

'पाताल'^१ नागलोके स्याद्विवरे बडवानले' इति मेदिनी । 'चण्डालो=
मातङ्गः । प्रजादित्वादणि चाण्डालोऽपीत्युज्ज्वलदत्तः । तन्न । 'कुलाल-वरुड-
कर्मार-निषाद-चण्डाल-मित्राऽमित्रेभ्यश्छन्दसि' इति चण्डालशब्दात्स्वार्थे णं
विदधता वार्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरोधात् ।

१—रम्धातोः-अठप्रत्ययः, उपधावृद्धिश्चेत्यर्थः । रामठम् । २—शमु उप-
शमे इत्यस्मात् खप्रत्ययः अनुस्वारपरसवर्णौ शङ्खः । ३—कण निमोलने इत्य-
स्मात् ठप्रत्यये, कण्ठः=गलः । ४--'वमडणनम्' इति 'वम्' प्रत्याहारः वम-
न्ताद् धातोः डः स्यादित्यर्थः, 'बाहुलकात् चृद्ध' इति डस्येत्त्वं न । दमु धातोः
डप्रत्यये, अनुस्वारपरसवर्णौ, दण्डः=लघुङः, रमु धातोः--रण्डा । खनु अवदा-
रणे इत्यस्य खण्डः । मनधातोः डप्रत्यये मण्डः । ५—पत् धातोः आलम्
प्रत्ययः, भित्वादुपधावृद्धिः । पतन्त्यास्मिन्निति विग्रहः । ६--चडि कोपे-इत्यस्माद्
आलम्, इदित्वान्नुम् अदुपधत्वाभावान्न वृद्धिः चण्डालः ।

७--रम से 'अठ' प्रत्यय और वृद्धि होती है ।

८--शम् से 'ख' प्रत्यय होता है ।

९--कण् से 'ठ' प्रत्यय होता है ।

१०--वमन्त धातु से 'ड' प्रत्यय होता है ।

११--पत् और चण्ड धातु से 'आलम्' प्रत्यय होता है ।

१२ गम् गम्यद्योः^१ ।

गङ्गा । अद्गः=पुरोडाशः ।

१३ भृन्ः^२ कित् नुट् च ।

भृन् गन्कित्स्यात्तस्य नुट् च । 'भृङ्गाः षिङ्गालिधूम्याटाः' इति विश्वः ।

१४ शृणातेर्ह्रस्वश्च^३ ।

शृङ्गम् ।

१५ अर्ति-स्तु-सु-हु-स्त-धृ-क्षि-क्षु-भा-या-वा-पदि-यक्षि-णीभ्यो मन् ।

एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन् । अमंश्चक्षुरोगः । स्तोमः । सोमः, होमः । समो= गमनम् । धमः । क्षेमं=कुशलम् । क्षोमम् । भामः=आदित्यः । यामः । वामः= शोभनदुष्टयोः । पदमम् । यक्ष्मो=रोगराजः । नेमः ।

१६ अवतेष्टिलोपश्च^४ ।

मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो नतु प्रकृतेः । वन्यया ङित्येव ब्रूयात् ।

१—गम् गतो, अद् मक्षणे इत्याभ्यां 'गन्' प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । गन् + गन्, नस्येत्वे मस्याऽनुस्वारपरसवर्णौ, स्त्रीत्वे टाप् गङ्गा=मागीरयो । अद् + गन्, अद्गः । २—भृन् भरणे इत्यस्मात् गन्प्रत्ययः, तस्य कित्वाद गुणाऽभावः, नुडागमे च, अनुस्वारपरसवर्णौ, बहुवचने भृङ्गाः । ३—धृ हिंसायाम् इत्यस्मात् गन् प्रत्ययो भवति, घातोः ह्रस्वश्च, प्रत्ययस्य कित्त्वं नुट् चेत्यर्थः । शृङ्गम् । ४—ऋ—धमः, मन् प्रत्यये गुणः । स्तु—स्तोमः, सु—सोमः, हु—होमः, वृ—वमः, क्षि—क्षेमः, क्षु—क्षोमम्—प्रज्ञाधण् क्षौमम् । भा—भामः, या—यामः, वा—वामः, पद्—पदम्, यक्ष्—यक्ष्मः नी—नेमः । ५—अव-रक्षणे इत्यस्मात् मन्-प्रत्ययः, मन्-प्रत्ययस्य टिलोपश्चेत्यर्थः ।

१२—गम् और अद् घातु से 'गन्' प्रत्यय होता है ।

१३—भृन् से 'गन्' होता है, वह कित् होता है और उसको नुट् होता है ।

१४—धृ घातु से 'गन्' होता है घातु को ह्रस्व होता है ।

१५—ऋ ऋषि घातुओं से 'मन्' प्रत्यय होता है ।

१६—अव घातु से 'मन्' प्रत्यय होता है और प्रत्यय की टि का लोप होता है ।

१७ ज्वर-त्वर-स्त्रिव्यवि-मवामुपधायाश्च ६।४।२०।

एषामुपधावकारयोः ऋत् क्षलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र कङ्ठितिति^१ नानुवर्तते । अवतेस्तुनि कृते ओतुरिति दर्शनात् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अव-
तीति - ओम्^२ ।

१८ ग्रसेरा' च ।

ग्रामः ।

१९ अवि-सिवि-सि-शुषिभ्यः कित् ।

एभ्यो मन्^४ । ऊर्म=नगरम् । स्यूमो=रश्मिः । सिमः=सर्वः, शुष्ममग्नि-
मीरयोः । धर्मः । घृ घातोनिपातोऽयम् । ग्रीष्मः । ग्रसतेनिपातोऽयम् ।

२० अश्-प्रुषि-लटि-कणि-खटि-विशिभ्यः क्वन् ।

अश्वः^५ । 'प्रुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः' । लट् वा=पक्षिभेदः फलं च । कण्वं पापम् ।
खट् वा । विश्वा ।

१—कङ्ठित्यनुवर्तने तु उपधावकारयोः ऋतोऽभावेन 'ओतुः' इति न स्यात् ।

२—अव+म् (अन्) टिलोपे अच्+म् अकारसहितवकारस्य ऊठि गुणे, ओम् ।
अवतीति विग्रहः । ३—ग्रस् घातोः मन् प्रत्ययः, अन्त्यस्य आकारादेशश्च । ४—
स च कित् । अवतेमन् प्रत्यये ज्वरत्वरेत्युठि सवर्णदीर्घे रूपम्, ऊर्मम् । सिवु घातोः
मनि, छ्वोरिति वस्योठि यणि रूपम्, स्यूमः । सिव् घातोर्मनि, सिमः । शुष्
घातोः मनि शुष्मम् । ५—घृघातोर्मन् प्रत्ययः गुणश्च निपात्यते, एवं ग्रसतेर्मनि,
ईत्वे, ग्रीष्म इति निपातः । ६—'अशू व्यासी' घातोः क्वन् प्रत्यये कनावितो, अश्वः ।
प्रुष घातोः प्रुष्वः । 'लठ् वाल्ये' इत्यस्य लट्वा 'लट् वा करञ्जभेदे स्यात् फले
वाद्ये खगान्तरे' इति विश्वः । 'कण निमीलने' घातोः कण्वम् । 'खटि काङ्क्षायां'
इत्यस्मात् क्वनि खट्वा=मन्त्रकः । विश्वघातोः विश्वा=अतिविषा (औषधभेदः) ।

१७—ज्वरादि घातुओं की उपधा और वकार को 'ऊठ्' होता है विवप्
और क्षलादि तथा अनुनासिकादि प्रत्यय परे रहते ।

१८—ग्रस् से 'मन्' प्रत्यय और आकार अन्तादेश होता है ।

१९—अच् आदि घातुओं से 'मन्' प्रत्यय होता है और वह कित् होता है ।

धर्मः--घृ घातु से मन् होकर धर्म शब्द निपातित है ।

ग्रीष्मः--ग्रस् से मन् प्रत्यय होकर 'ग्रीष्म' शब्द निपातित है ।

२०—अशू आदि घातुओं से 'क्वन्' प्रत्यय होता है ।

२१ कनिन् यु-वृषि-तक्षि-राजि-धन्वि-द्यु-प्रतिदिवः^१ ।

योति—इति युवा^२ । वृषा=इन्द्रः । तक्षा । राजा । धन्वा=मरुः । धन्व=शरासनम् । द्युवा=सूर्यः । प्रतिदीप्यत्यस्मिन्प्रतिदिवा=दिवसः ।

२२ उषि-कृषि-गतिभ्यस्थन् ।

ओष्ठः^३।कोष्ठः।गाथा । अर्थः—‘अथोऽभिधेय-रै-वस्तु-प्रयोजन-निवृत्तिषु’ इत्यमरः॥

२३ पा^४-तृ-तुचि-रिदि-सिचिभ्यस्थक् ।

‘पीथो रविर्धूतं पीथम्’ । ‘तीर्थं शास्त्राऽच्चरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारषिजुष्टाम्भःस्त्रोरजःसु च विश्रुतम्’ इति विश्वः । तुत्योऽग्निः । उक्थं सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकादृचेरपि । ऋक्थम् । ‘रिक्थमृक्थं धनं वसु’ । सिक्थम् ।

२४ ग्लानुदिभ्यां^५ डौः ।

ग्लौः । नौः ।

२५ चिवरत्ययम्^६ ।

१—यु मिश्रणे, वृषु सेचने, तक्षू तनूकरणे, राजू दोषी, धन्वि गती, द्यु अभिगमने, दिवु क्रीडादौ, इत्येतेभ्यः कनिन् प्रत्ययः । कनावितौ (‘अन्’ शिष्यते) ।

२—युधातोः कनिन् प्रत्यये, युवन् शब्दः सिद्धयति । प्रातिपदिकत्वे स्वादयः उपधादोर्धः, नलोपः, युवा । एवम् वृषन्—तक्षन्—राजन्—धन्वन्—द्युवन्—प्रतिदिवन्—शब्दानां सिद्धिः । ३—उष् दाहे-धातोस्थन्प्रत्यये नस्यत्वे गुणे ष्टुत्वे ओष्ठः । कुष् निष्कर्षे-धातोः कोष्ठः । गैशब्दे-गाथा ‘आदेच’ इत्यात्वम्, स्वीत्वे टाप् । ऋ गती—अर्थः । गुणः । ४—पा पाने, तृ प्लवनसन्तरणयोः, तुद व्यथने, वच परिभाषणे, रिचिर् विरेचने, षिचिर् क्षरणे—इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्यक् प्रत्यय इत्यर्थः । पीथः पा+थ (क्) घुमास्येतीत्वम्, पीथः । तीर्थम्—‘त’ धातोस्यक् ‘ऋत इद्धातोः’ इतीत्वे रपरत्वे रूपम् । एवम्—तुत्थः । वचेः—उक्थम् ।

५—ग्लै हर्षक्षये, गुद प्रेरणे, इत्याम्भां डौप्रत्ययः—इत्यर्थः । डित्वाट्टिलोपः । ग्लौः = चन्द्रः नौः = नौका । ६—डौप्रत्ययान्तं शब्दस्वरूपं च्च्यन्तं चेदव्यय-

२१—युआदि धातुओं से ‘कनिन्’ प्रत्यय होता है ।

२२—उष् कृष् आदि धातुओं से ‘यन्’ प्रत्यय होता है ।

२३—पा आदि धातुओं से ‘यक्’ प्रत्यय होता है ।

२४—ग्लौ और नुद धातु से ‘डौ’ प्रत्यय होता है ।

२५—डौ प्रत्ययान्त शब्द यदि चिव प्रत्ययान्त हो तो अव्यय संज्ञक होता है

डौरित्येव । ग्लोरिति । 'कृन्मेजन्तः' इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादि-
प्रत्ययान्तश्चन्त^१ एवेति ।

२६ गमेर्डोः^२ ।

गौर्नाऽऽदित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः ।

स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ तु सुरमावपि ॥

नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिहृग्वाणलोमसु^३ । इति ।

बाहुलकात् द्युतेरपि 'द्यौः' स्त्रीस्वर्गान्तरिक्षयोः^४ ।

२७ राते डैः ।

राः^५ ।

२८ भ्रमेश्च डूः ।

भ्रूः^६ । चादगमेः अग्रेगूः ।

२९ उन्देर्नलोपश्च ।

चाद्युच् । ओदनः ।

३० गनेर्गश्च^७ ।

सञ्ज्ञां स्यादित्यर्थः । अव्ययत्वफलं सुब्लुक् ।

१—च्यन्त एवाव्यय स्यादित्यर्थः, तेन नी-ग्लोशब्दयोः केवलयोरेजन्तत्वेऽपि च्यन्तत्वाऽभावे नाव्ययत्वमिति । २—गम् घातोः—डोप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । गम्+डं, डित्वाट्टिलोपः, सो रूपम् - गौः, (गावौ, गावः) । ३—द्युत् घातोः, बाहुलकात् डोप्रत्यये टिलोपे द्योशब्दः । णिदवदमावे वृद्धौ द्यौः द्यावौ, द्यावः । ४ रा+डं, टिलोपे रेशब्दः, प्रथमायां राः, रायौ, रायः । ५—भ्रम् घाताः डूप्रत्यये टिलोपे भ्रमतीनि भ्रूः, भ्रुवौ, भ्रुवः । अग्रे गम् + डू—अग्रेगूः । ६—उन्दी क्लेदने घातोः युच् स्यात् नकारस्य लोपश्चेत्यर्थः, 'यु' इत्यस्य अनादेशः उपधागुणः, ओदनः । ७—गम् घातोः युच् प्रत्ययः, अन्त्यस्य (मकारस्य) गकारादेशश्च

२६—गम् घातु से 'डो' प्रत्यय होता है ।

२७—रा घातु से 'डै' प्रत्यय होता है ।

२८—भ्रम घातु से 'डू' प्रत्यय होता है ।

२९—उन्द घातु से 'युच्' प्रत्यय होता है, बीर नकार का लोप होता है ।

३०—गम् घातु से 'युच्' प्रत्यय होता है बीर गकार अन्तादेश होता है ।

चाद्युच् । मगनम् ।

३१ कृ-पृ-वृजि-मन्दि-निधावः क्युः ।

किरणः^१ । पुरणः=समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं=स्तोत्रम् । निघनं=कुलनाशयोः ।

३२ धृषेर्धिष्^२ च संज्ञायाम् ।

धिषणो गुरुः । धिषणा=घोः ।

३३ तृन्-तृचौ शंसि-क्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ।

शंसिः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृचौ स्तस्तौ चाऽनिटौ । शंस्ता, शंस्तरो^३, शंस्तरः । क्षदिः^४ सोत्रो घातुः । 'क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे' ।

३४ बहुलमन्यत्रापि ।

मन्--मन्ता । हन्--हन्ता । इत्यादि ।

३५ नष्टृ^५ नेष्टृ त्वष्टृ होष्टृ पोष्टृ भ्राष्टृ जामाष्टृ माष्टृ पिष्टृ दुहिष्टृ ।

एते तृजन्ता निपात्यन्ते । नष्टा इत्यादि ।

स्यादित्यर्थः । गम् + (युच्) अन (म्) मस्य गत्वे गगनम्=आकाशम् ।

१--कृ विसर्पे, घातोः क्युप्रत्यये अनादेशे, ऋत इत्वे, णत्वम्--किरणः । पृ-घातोः पुरणः । उदोष्ठ्येत्युत्वम् । एवम्-वृजी वर्जने- वृजनम्, मदि मन्दनम् । निधान् निघनम् (आतो लोपः) । २-निधृषा प्रागल्भ्ये-इत्यस्मात् क्युप्रत्ययः, घातोः धिषादेशश्च, धिषणः, धिषणा । ३-नप्त्रादिनियमादष्टृ-तृचिति दीर्घो न । पितृवत् । ४-शकलीकरणे मक्षणे चार्थे । ५-तृप्तृचावित्यर्थः । ६-न पतन्त्यनेन पितरो नरके इति नष्टा=पौत्रो दीहित्रो वा, नष्टपूर्व-कात् पत् घातोः तृच् प्रत्यये, नवः प्रकृतिमावः, पत्, इत्यस्मिन् 'अत्' इत्यस्य लोपश्च निपात्यते, नष्टृशब्दः । नयतेः तृचि षुक् गुणश्च निपात्यते नेष्टा । त्विष् घातोः तृचि, इकारस्याऽऽत्वं निपात्यते । ष्टुत्वे त्वष्टा । हु-होता, पून् पोता,

३१--कृ आदि घातुओं से 'क्यु' प्रत्यय होता है ।

३२--धृष् से 'क्यु' प्रत्यय और 'धिष्' आदेश होता है ।

३३--शंस् और क्षदादि घातुओं से क्रमशः 'तृन्' और तृच् प्रत्यय होते हैं और वे अनिट् रहते हैं ।

३४--अन्य घातुओं से भी बहुलतया 'तृन्' 'तृच्' प्रत्यय होते हैं ।

३५--नष्टृ नेष्टृ आदि षब्द 'तृच्' प्रत्ययान्त निपातित हैं ।

३४२

अध्यकीमुचाम्—

३६ सावसेऋन् ।

स्वसा ।

३७ यतेवृद्धिश्च ।

‘मार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः^२ स्युः परस्परम्’ ।

३८ नन्वि च नन्देः ।

न नन्दतीति—ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत इत्येके । ‘ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सा’ इति शब्दार्णवः ।

३९ दियेऋः ।

देवा=देवरः । ‘स्वामिनो देवदेवरो’ ।

४० नयतेर्दिच्च^५ ।

ना । नरो ।

४१ अर्चि-शुचि-हु-सृपि-च्छादि-च्छर्दिभ्यः इसिः ।

‘अर्चिःशोचिरुभे क्लीवे प्रकाशो द्योत आतपः’ । हविः । सपिः ।

भ्राज्-भ्राता । जायां माति—जामाता ‘या’ लोपो निपात्यते । मान् पूजायाम्-माता । पा रक्षणे—पिता, वाकारस्य-इत्वं निपातनात् । दुह्-दुहिता, इट् गुणाभावश्च निपात्यते ।

१—सावुपपदे-असु क्षेपणे’ इत्यस्मात् ऋन् प्रत्यय इत्यर्थः । स्वसा-सु—अस् + ऋ (न्) यणादेशे, अप्तृन्निति दीर्घः । २—यती प्रयत्ने—घातोः ऋन्-प्रत्ययो वृद्धिश्च इत्यर्थः । ३—न नन्दतीति ननान्दा, ‘वृद्धिर्नानुवर्तते’ इति मते ननान्दा । ४—दिवु क्रोडादिषु-घातोः ऋप्रत्यय इत्यर्थः, नित्वाऽभावः स्वर-भेदायः । देवशब्दः, सौ गुणे देवा, पितृवत् । ५—णीञ् घातोः ऋप्रत्ययः स्यात्, स च ङित् इत्यर्थः । ङित्वात् ङिलोपः । नृशब्दः स्वादौ ना नरो नरः । ६—अच् पूजायाम्—घातोः इसि प्रत्यये अर्चिः । सान्तोऽयम् । ण्यन्तादच्, ‘अच

३६—सु पूर्वक अस् घातु से ऋन् प्रत्यय होता है ।

३७—यती (प्रयत्ने) घातु से ‘ऋन्’ प्रत्यय होता है और वृद्धि होती है ।

३८—नन् पूर्वक नन्द घातु से ‘ऋन्’ प्रत्यय होता है और वृद्धि होती है ।

३९—दिव् घातु से ‘ऋ’ प्रत्यय होता है ।

४०—णीञ् घातु से ‘ऋ’ प्रत्यय होता है और वह ङित् होता है ।

४१—अच् आदि घातुओं से ‘इस्’ प्रत्यय होता है ।

४२ इस्मन्त्रन्क्विषु च ३ । ४ । ९७ ॥

छादेह्रस्वः स्यात् । छदिः—पटलम् । छदिः ।

४३ वृंहर्नलोपश्च ।

‘वर्हिर्ना कुशशुष्मणोः’ ।

४४ द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ।

ज्योतिः ।

४५ जनेरुसिः^३ ।

‘जनुजंनजन्मानि’ इत्यमरः ।

४६ अर्ति-पृ-वपि-यजि-तनि-घनि-तपिभ्यो नित् ।

अरुः । परुग्रन्थिः । यजुः । वपुः । तनुः । तनुषी तनूषि । घनुः । घनुरस्त्रियाम् ।

‘तपुः सूर्याग्निशत्रुषु’ ।

४७ एतेर्णिच्च ।

आयुः । आयुषी ।

इरिति इप्रत्यये इदन्तोऽप्ययम् । शुच्-शोचिः, हु-ह्विः, सृप्-सर्पिः, उपघा-
गुणः । छादि-छदिः । णिलोपे ह्रस्वः । छर्द-छर्दिः=वमनम् ।

१—वृहि वृद्धो इत्यस्मात् इसिप्रत्ययः नलोपश्च, वर्हिः, उपघागुणः । २—
द्युत दीप्ती इत्यस्मात् इसिन् प्रत्ययः आदेर्दकारस्य जकारादेशश्चेत्यर्थः ज्योतिः ।
३—जनी प्रादुमवि इत्यस्मात् उस्प्रत्यय इत्यर्थः । जनुः=जन्म । ४—एतेभ्यः
उसिप्रत्ययः सच नित् । स्वरार्थं नित्वम् । ऋ गतो-अरुः=मर्म । पृ परुः । यजु-
यजुः । वप्-वपुः=शरीरम्, तन्-तनुः । घन घान्ये-घनुः=शरासनम् । तप्-
तपुः । ५—इण् गतो इत्यस्मादुसि प्रत्ययः, सच णित् । णित्त्वाद् वृद्धिः, आयुः ।

४२—इस् मन् अन् और ‘क्विप्’ प्रत्यय परे रहते छादि घातु की उपमा को
ह्रस्व होता है ।

४३—वृंह से ‘इस्’ प्रत्यय होता है और न का लोप होता है ।

४४—द्युत् से ‘इसिन्’ प्रत्यय और आदि को जकार आदेश होता है ।

४५—जम् से ‘उसि’ प्रत्यय होता है ।

४६—ऋ आदि घातुओं से ‘उसि’ प्रत्यय होता है और यह नित् होता है ।

४७—इण् से ‘उसि’ प्रत्यय होता है और वह णित् होता है ।

४८ चक्षेः शिच्च^१ ।

चक्षुः ।

४९ मुहेः किच्च ।

मुहुः=पुनः, अव्ययम् ।

५० पा-नी-विषिभ्यः पः ।

पाति=रक्षत्यस्मादात्मानमिति-पाप्म^३ । तद्योगात्पापः । नेपः=पुरोहितः ।

वेष्प=पानीयम् ।

५१ स्तुवो दीर्घश्च^४ ।

स्तूपः=समुच्छ्रायः ।

५२ सुगृभ्यां निच्च ।

चात्कित् । सूपः । बाहुलकादूत्वम् । शूर्पः ।

५३ कुयुभ्यां^६ च ।

कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्निति कूपः । युवन्ति बध्नन्ति अस्मिन्निति यूपः ।

१—चक्षिङ् घातोः उसिप्रत्ययः शित्, इत्यर्थः । शित्त्वात्सावंधातुकत्वेन व्या-
देशो न । चष्टे इति चक्षुः । २—मुह वैचित्ये-घातोः उसिप्रत्ययः किदित्यर्थः ।
कित्त्वाद् गुणाऽभावः, मुहुः=वारं वारम् । ३—पाघातो पप्रत्यये पापम् । पाप-
मस्याऽस्तीति पापः-पुरुषः, अर्शभाद्यच् । नीघातोः पप्रत्यये गुणं नेपः, बाहुल-
काद् गुणाऽभावे, नोपो=वृक्षविशेषः । विष्णु व्यासो घातोः पप्रत्यये वेष्पः ।
४—स्तुघातोः पप्रत्ययो दीर्घश्च घातोरित्यर्थः । स्तूपः । ५—पुल् अभिषवे, शृ
हिंसायाम्, इत्याभ्यां पप्रत्ययः सच नित्, घातोर्दीर्घः सूपः । शृघातोः शूर्पः ।
बाहुलकादूत्वं रपरत्वम् । ६—कु शब्दे, यु मिश्रणे, आभ्यां पप्रत्ययः, स नित्,
घातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः, कूपा, यूपः ।

४८—चक्षिङ् से 'उसि' प्रत्यय शित् होता है ।

४९—मुह घातु से 'उस्' प्रत्यय होता है, और वह कित् होता है ।

५०—पा नी निष् घातु से 'प' प्रत्यय होता है ।

५१—स्तु से 'प' प्रत्यय और दीर्घ होता है ।

५२—सु और शृ घातु से 'प' प्रत्यय होता है वह नित् है, घातु को दीर्घ भी होता है ।

५३—कु और यु घातु से भी 'प' प्रत्यय और घातु को दीर्घ होता है ।

५४ खष्प^१-शिल्प-शष्प-वाष्प-रूप-पप-तल्पाः ।

संते (प) प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।

५५ स्तनि-हृषि-पुषि^२-गदि-मदिभ्यो णेरित्नुच् ।

अयामन्तेति णेरय् । स्तनयित्नुः=मेघः । हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुः=वावदूकः । मदयित्नुः=मदिरा ।

५६ अशेः सरः^३ ।

अक्षरम् ।

५७ वसेश्च^४ ।

वत्सरः ।

५८ सपूर्वाच्च^५ ।

संवत्सरः परिवत्सरः ।

५९ कृ-शृ^६-शलि-कलि-गर्दिभ्योऽभच् ।

१—खन्धातोः पप्रत्यये नकारस्य षत्वम् । खष्पः=क्रोषः । शीलघातोः पः, ह्रस्वश्च शिल्पम्=कौशलम् । शसु हिंसायां घातोः पप्रत्ययो निपातनात् षत्वम् शष्पम्=बालतृणम् । बाधतेः पप्रत्यये घकारस्य षत्वं निपातनात् । वाष्पः=नेत्रजलम् । वाष्पं च । रुधातोः पप्रत्यये दीर्घो निपातनात् रूपम्=सौन्दर्यम् । पृधातोः पः, गुणः पर्पम्=गृहं बालतृणं वा । चुरादिप्यन्तात् तलघातोः प्रतिष्ठायात् पप्रत्यये णिचो लुक् तल्पम्=शय्या । २—एभ्यो ण्यन्तेभ्यः इत्नुच् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः, इत्नुच्-प्रत्यये सति 'अयामन्ते' ति णेरयादेशे—स्तनयित्नुः, इत्यादि । ३—अशू व्याप्ती इत्यस्मात् 'सर' प्रत्ययः । अश्+सर (म्) व्रश्चेति षत्वम्, षठोरिति कत्वम्, परस्य सस्य षत्वम्, क ष संयोगे क्षः, अक्षरम् । ४—वस् घातोः सरप्रत्ययः 'सः स्यावंधातुके' इति घातोः सस्य तः । वत्सरः=वर्षम् । ५—यत्किञ्चित्पूर्वपदाद् वसेरपि सरप्रत्ययः इत्यर्थः । तेन—संवत्सरः, परिवत्सरः । ६—सूत्रोक्तेभ्योऽभच् प्रत्ययः इत्यर्थः । गर्दरम्भं गर्दभः ।

५४—खष्प आदि सात शब्द 'प' प्रत्ययान्त निपातित हैं ।

५५ स्तन् आदि ण्यन्त धातुओं से 'इत्नुच्' प्रत्यय होता है ।

५६—अशू धातु से 'सर' प्रत्यय होता है ।

५७—वस् से भी 'सर' प्रत्यय होता है ।

५८—सम्पूर्वक वस से भी 'सर' प्रत्यय होता है ।

५९—कृ आदि धातुओं से 'अभच्' प्रत्यय होता है ।

करमः । धरमः । शलमः । कलमः=करिशावकः । गर्दमः ।

६० ऋषिवृषिभ्यां कित्¹ ।

ऋषमः । वृषमः ।

६१ रासिवल्लिभ्यां च² ।

रासमः । वल्लमः ।

६२ नियो मिः ।

नेमिः³ ।

६३ अर्तेरुच्च ।

ऊर्मिः⁴ ।

६४ भुवः कित्⁵ ।

भूमिः ।

६५ अङ्गेर्निर्नलोपश्च⁶ ।

अग्निः ।

६६ वहि⁷-श्रि-श्रु-यु-द्रु-ग्ला-हा-त्वरिभ्यो नित् ।

वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूणिः ।

१--अमच् प्रत्ययः कित् इत्यर्थः । तेन गुणाऽभावः ऋषभः, वृषभः ।

२--अमच् प्रत्ययः । ३--मिप्रत्यये गुणः, नेमिः । ४--ऋधातोर्मिप्रत्ययः धातोः

ऊत्,--ऊर्मिः । ५--भूधातोर्मिप्रत्ययः स च कित्, कित्त्वाद् गुणो न भूमः ।

६--अग्नि गती इत्यस्माद् निप्रत्ययः, (इदित्वेन नुम्) तस्य धातोर्नकारस्य

लोपश्चेत्यर्थः । अग्निः । ७--एभ्यो निप्रत्ययो नित् इत्यर्थः । नित्त्वं स्वरायम् ।

क्रमश्च उदाहरणानि--वह्निरित्यादयः । तूणिः=त्वर, त्वर=धातोः निप्रत्यये

६०--ऋष् और वृष् धातु से 'अमच्' प्रत्यय कित् होता है ।

६१--रासि और वल्लि धातु से भी 'अमच्' प्रत्यय होता है ।

६२--नो धातु से 'मि' प्रत्यय होता है ।

६३--ऋ धातु से 'मि' प्रत्यय होता है और धातु को 'ऊत्' होता है ।

६४--भू धातु से 'मि' प्रत्यय कित् होता है ।

६५--अग्नि गती धातु से 'नि' प्रत्यय होता है, धातु के नकार का लोप होता है ।

६६--वह्, आदि धातुओं से 'नि' प्रत्यय होता है वह नित् होता है ।

६७ ^१पातेर्डतिः ।

पतिः ।

६८ सूङ् क्रिः^२ ।

सूरिः ।

६९ ^३अदि-शदि-भू-शुभिभ्यः क्रिन् ।

अद्रिः । शद्रिः=शर्करा । भूरिः=प्रचुरम् । शुभ्रिः=ब्रह्मा ।

७० वलि-मलि-तनिभ्यः कयन् ।

वलयः । मलयः । तनयः ।

७१ मा-छा-ससिभ्यो यः ।

माया । छाया । ^४सस्यम् । बाहुलकात्सव्यं दक्षिणवापयोः ।

७२ जनेर्यक् ।

‘ये विमाषा’ । ^५जन्यं=युद्धम् । जाया ।

७३ सर्वधातुभ्य इन् ।

पचिरगितः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । यज्जिः । काशत इति काशिः ।

‘ज्वर-त्वरे’ति-ऊठि, रषाम्यामिति णत्वम् ।

१—पा रक्षणे इत्यस्मात् डतिप्रत्ययः, डित्वाट्टिलोपः, पातोति — पतिः ।

२—पूङ् प्राणिप्रसवे इत्यस्मात् क्रिप्रत्ययः । सूरिः=घोमान्, कित्वाद् गुणाऽभावः ।

३—एभ्यः क्रिन् प्रत्ययः । कित्वाद् गुणाऽभावः । नित्त्वं स्वराथम् । ४—एभ्यः

कयन् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः, कनावितौ, वलयः इत्यादि । ५—षस् स्वप्ने इत्यस्मात्

यप्रत्यये सस्यम् । ६—बाहुलकात् सुनोतेरपि यप्रत्ययः, गुणे ‘वान्तो यो’ति-अवा-

देशः सव्यम् । ७—जन्धाताः यक् प्रत्यये ‘ये विमाषे’ति नस्य आत्वविकल्पे

जाया, जन्यम् ।

६७—पा धातु से ‘डति’ प्रत्यय होता है ।

६८—सूङ् धातु से ‘क्रि’ प्रत्यय होता है ।

६९—अद् आदि धातुओं से ‘क्रिन्’ प्रत्यय होता है ।

७०—वल् आदि धातुओं से ‘कयन्’ प्रत्यय होता है ।

७१—मा आदि धातुओं से ‘य’ प्रत्यय होता है ।

७२—जन् से ‘यक्’ प्रत्यय होता है ।

७३—सर्व धातुओं से ‘इन्’ प्रत्यय होता है ।

यतिः । मल्लिः । केलिः । 'मसो परिणामे' —मसिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः ।
 'हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे ह्ये रवौ ।
 चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः' ॥ इति ॥

७४ इगुपधात्कि^१ ।

ऋषिः । शुचिः ।

७५ मनेरुचच^२ ।

मुनिः ।

७६ जनिघसिभ्यामिण् ।

३जनिजंनम् । घासिमंस्यमग्निश्च ।

७७ अच^४ इः ।

रविः । तरिः । पविः । कविः । अरिः ।

७८ कुण्डिकम्प्योर्नलोपश्च^५ ।

कुडिः । कपिः ।

७९ इषेः क्सुः ।

६क्षुः ।

१—इगुपधाद् घातोः 'इन्' प्रत्ययः स च कित् इत्यर्थः । कित्त्वाद गुणाऽ-
 भावः । ऋषिः । शुचिः । २—मन् घातोः इन्प्रत्ययः घातोरकारस्य उकारादेश-
 स्चेत्यर्थः । मन्यते मुनिः=पाणिन्यादिः । ३—जनिः, जनिवध्योश्चेति वृद्धि-
 निषेधः घासिः, 'अत उपधायाः' वृद्धिः । ४—अजन्ताद् घातोः 'इ' प्रत्ययः
 इत्यर्थः । ५—रविः, तृ-तरिः, पू-पविः=वज्रम्, कु-कविः, ऋ-अरिः, गुणो
 रपरः । ५—इप्रत्ययो नलोपश्चेत्यर्थः । ६—इष् घातोः क्सुप्रत्ययः, क इत्, षस्य
 'षढो'रिति कः, परस्य सस्य षत्वम्, क पसंयोगे क्ष-इक्षुः ।

७४—इगुपघ घातु से 'इन्' प्रत्यय कित् होता है ।

७५—मन् घातु से 'इन्' प्रत्यय और घातु के 'अ' को उत् होता है ।

७६—जन् और घस् घातु से 'इ' प्रत्यय होता है ।

७७—अजन्त घातु से 'इ' प्रत्यय होता है ।

७८—कुण्ड और कम्प घातु से 'इ' प्रत्यय और न का लोप होता है ।

७९—इष् से 'क्सु' प्रत्यय होता है ।

८० कृषेर्वर्णे ।

^१नक् स्यात् । कृष्णः ।

८१ दाभाभ्यां नुः ।

दानुः=दाता । भानुः=सूर्यः ।

८२ विषेः किच्च^२ ।

विष्णुः ।

८३ सि-तनि-जनि-गमि-सुच्यवि-धाव्-^३क्रुशिभ्यस्तुन् ।

सेतुः । तन्तुः । जन्तुः । गन्तुः । मस्तुदंघिमण्डम् । सक्तुः । ओतुः । घातुः ।
क्रोष्टा ।

८४ अवि-तृ-स्तृ-तन्त्रिभ्य ईः ।

^४अवीर्गारी रजस्वला । तरीः । स्तरीः । तन्त्रीः ।

८५ या-पोः किद् द्वे च ।

ययोः । 'पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः' ।

८६ वातप्रमोः ।

१--नक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः, कित्त्वान्नोपधागुणः, णत्वम्-कृष्णः । २-विष्णु-
व्याप्तौ इत्यस्मात् णुप्रत्ययः स च कित्, कित्त्वान्नोपधागुणः-विष्णुः । ३--एभ्य-
स्तुन्प्रत्यय इत्यर्थः । सिनोतीति-सेतुः । तितुन्नेति नेट्, -तन्तुः । ओतुः,
'ज्वरत्वरे' त्यूट्, गुणः, ओतुः=विडालः । क्रुशघातोः तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः, सो-
तृज्वद्भावे क्रोष्टा । ४--अवघातोः ईप्रत्यये अवीः, डीबन्तत्वाऽभावात् हल्ह्या-
बिति सुलोपो न, एवमग्रेऽपि । ५--याघातोः पाघातोश्च ईप्रत्ययः कित् द्वित्वं
च, कित्वाद् 'आतो लोपः' ययीः=मागं^५, पपीः=सूर्यः ।

८०--कृष् घातु से 'नक्' प्रत्यय होता है वर्णं अर्थ में ।

८१ - दा और भी घातु से 'नु' प्रत्यय होता है ।

८२--विष घातु से 'नु' प्रत्यय कित् होता है ।

८३--सि तनि आदि घातुओं से 'तुन्' प्रत्यय होता है ।

८४--अव आदि घातुओं से 'ई' प्रत्यय होता है ।

८५--या और पा घातु से 'ई' प्रत्यय होता है और वह कित् होता है और
घातु को द्वित्व होता है ।

८६--वातप्रमी शब्द 'ई' प्रत्ययान्त निपातित है ।

निपातोऽयम्^१ ।

८७ लक्ष्मेमुट् च ।

लक्ष्मीः ।

८८ सवधातुभ्यो मनिन् ।

'कर्म' । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्याम !

८९ वृहेर्नोच्च^२ ।

नकारस्य अकारः 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' ।

९० 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन्' ।

संसृते निपात्यन्ते ।

९१ 'साऽतिभ्यां मनिन्मनिणौ' ।

साम । आत्मा ।

९२ 'हनि-मशिभ्यां सिकन्' ।

१— ईप्रत्ययान्तो निपात इत्यर्थः । २—लक्षधातोः ईप्रत्ययो मुडागमश्चेत्यर्थः । लक्ष्मीः । ३— कृ-कर्म, गुणः । चर् चर्म । भस्-भस्म । जन्-जन्म । शृ-शर्म । सर्वे नान्ता नपुंसकलिङ्गाः । ४—वृहिधातोर्मन् प्रत्ययो नुमो नकारस्य-अकारादेशश्च । ब्रह्म, नान्तोऽयम् । ५—एते मनिन्नन्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । म्ना अम्यासे इत्यस्मात् मनिन्, धातोर्नामावो निपात्यन्ते, म्नायतेऽनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः सीमा, सीमानौ । व्येव्रोऽन्त्यस्य ओत्वं निपातनात् व्योम । रुधातोः रोम । लू—लोम । पाधातोः मनिन्प्रत्यये पुगागमो निपात्यन्ते पाप्मा=पापम् । धा धातोः— धाम । ६—षोऽन्तकर्मणि इत्यस्मात् मनिन्, अत सातत्यगमने धातोश्च मनिण् स्यादित्यर्थः । साम 'आदेच' इत्यात्वम् । आत्मा-मनिणो णित्वादुपधावृद्धिः । ७—हन हिंसागत्योः, मश शब्दे, इत्याभ्यां सिकन् प्रत्ययः इत्यर्थः । हन् धातोः—हंसिका,

८७—लक्ष् से 'ई' प्रत्यय और 'मुट्' आगम होता है ।

८८—सव धातुओंसे मनिन् प्रत्यय होता है ।

८९—वृहि धातु से 'मनिन्' प्रत्यय और धातु के (नुम् के) नकार को अकारादेश होता है ।

९०—नामन् आदि सात शब्द 'मनिन्' प्रत्ययान्त निपातित हैं ।

९१—सो और अत् धातु से क्रमशः 'मनिन्' और 'मनिण्' प्रत्यय होते हैं ।

९२—'हन्' और 'मश्' धातु से सिकन् प्रत्यय होता है ।

‘हंसिका हंसयोषिति’ । यक्षिका ।

९३ गिर उडच्^१ ।

गरुडः

९४-शृ-दृ भसोऽदिः^२ ।

शरत् । दरदृदयकूलयोः । भसज्जघनम् ।

९५ त्यजि^३-तनि-यजिभ्यो ङित् ।

त्यद् तद् यद् ।

९६ एतेस्तुट्^४ च ।

एतत् ।

९७ युष्यसिभ्यां^५ मदिक् ।

त्वम् । अहम् ।

९८ इन्देः^६ कमिन्नलोपश्च ।

इदम् ।

९९ कायतेडिभिः^७

मश-मक्षिका । ब्रह्मेति षत्वे षडोरिति कत्वम्, परस्य षत्वे क्षः ।

१--गृधातोः उडच् प्रत्यये गुणे गरुडः । २--एभ्यः अदिप्रत्यया, इकार उच्चारणार्थः । शरत् दरत् भसत् । ३--एभ्यः अदिप्रत्ययः स च ङित्, ङित्वाट्टिलोपः । त्यज्-त्यत् । तन्-तत् । यज्-यत् । ४--इण्घातोः अदिप्रत्ययः तुडागमश्च, गुणः एतत् । ५--युष् इति सौत्रो घातुः, तस्मात्, असु क्षेपणे इत्यस्माच्च मदिक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः, ‘मद्’ इति शिष्यते । ‘युष्मद्’ शब्दः ‘अस्मद्’ शब्दः सौ त्वम्, अहम् । ६--इन्दिधातोः कमन् प्रत्ययो नलोपश्च भवतीत्यर्थः, ‘अम्’ इति शिष्यते, इदम् । ७--कैधातोः डिभि प्रत्यये, ङित्वाट्टिलोपे किम् ।

९३--शृ घातु से ‘उडच्’ प्रत्यय होता है ।

९४--शृ-दृ-भस् घातु से ‘आदि’ प्रत्यय होता है ।

९५--त्यज् आदि से ‘अदि’ प्रत्यय ङित् होता है ।

९६--इण् से ‘अदि’ प्रत्यय और तुट् आगम हाता है ।

९७--इन्दि घातु से ‘कमिन्’ प्रत्यय और घातु के नकार का लोप होता है ।

९८--कै घातु से ‘डिभि’ प्रत्यय होता है ।

किम् ।

१०० सर्वधातुभ्यः ष्टन्^१ ।

वस्त्रम् । वस्त्रम् । शास्त्रम् ।

१०१ अमि-चि-मिदि-शसिभ्यः कत्रः^२ ।

अन्त्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ।

१०२ पुवो ह्रस्वः^३ ।

पुत्रः ।

१०३ स्त्यायतेर्दृष्ट^४ ।

स्त्री ।

१०४ सूचेः स्मन् ।

सूक्ष्मम्^५ ।

१०५ पातेर्दुम्सुन् ।

पुमान्^६ ।

१०६ वसेस्तिः ।

‘वस्तिर्नभिरघो द्वयोः’ ।

१०७ सावसेः^७ ।

१—ष इत् ‘त्र’ इति शेषः, वस्-वस्त्रम् । अस्-अस्त्रम् । शास्-शास्त्रम् ।
२—कित्वाद गुणभावः । चित्रम्, मित्रम् । ३—कत्रप्रत्यये, पूधातोः ह्रस्व-
श्चेत्यर्थः । ४—स्त्यधातोः ‘दृष्ट’ ङित्वाट्टिलोपः ‘स्त्री’ । ५—सूचेः स्मनि चोः
कुरिति कृत्वे परस्य षत्वं सः । सूक्ष्मम् । ६—पाधातोः ‘दुम्सुन्’ ङित्वाट्टिलोपः
‘पुम्स्’ शब्दः सिद्धयति, स्वादौ पुंसोऽमुङिति, वसुङादौ-पुमान् । ७—सुपू र्वा-
दस्तेस्तिप्रत्यय इत्यर्थः । स्वस्ति-स्वरादिपाठादव्ययम् ।

१००—उभस्त धातुओं से ‘ष्टन्’ प्रत्यय होता है ।

१०१—अमि वादि धातुओं से ‘कत्र’ प्रत्यय होता है ।

१०२—पू धातु से ‘कत्र’ प्रत्यय और धातु को ह्रस्व होता है ।

१०३—स्त्य से ‘दृष्ट’ प्रत्यय होता है ।

१०४—सूच् धातु से ‘स्मन्’ प्रत्यय होता है ।

१०५—पा धातु से ‘दुम्सुन्’ प्रत्यय होता है ।

१०६—वस् से ति प्रत्यय होता है ।

१०७—सु पूर्वक वस् धातु से ‘ति’ प्रत्यय होता है ।

२३

कृष्णन्ते उणादयः ।

३५३

स्वस्ति ।

१०८ वौ तसे ।

‘वितस्तिर्वादिशाङ्गला’ इत्यमरः ।

१०९ सर्वधातुभ्योऽसुन् ।

चेतः^१ । सरः । पयः, पयसी, इत्यादि ।

११० अशेर्देवने युट् च ।

देवने=स्तुतो । यशः^२ ।

१११ उब्जेर्वले बलोपश्च ।

भोजः^३ ।

११२ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च ।

श्रयतेः शिर आदेशोऽसुन्किच्च । शिरः ।

११३ अर्तेरुच्च^४ ।

उरः ।

११४ भूरञ्जिभ्यां कित् ।

भुवः । रजः ।

१—चित्ती संज्ञाने-चेतः । सू गतो-सरः । पीड् पाने-पयः (गुणोऽया-
 देशः) । २—असुधातोरसुन् स्याद्देवने=स्तुतो । युडागमश्च, यशः=कीर्तिः ।
 ३—उब्ज् + (असुन्) अस्, बलोपः भोजस्-सी=ओजः, बलमर्थः । ४—
 ऋधातोरसुन् प्रत्ययः, धातोस्तु, रपरत्वम् उरः । ५—असुन्प्रत्ययः कित् स्या-
 दित्यर्थः तेन भुवः इत्यत्र न गुणः, किन्तु उवङ् । रजः इत्यत्र नलोपः ।

१०८—विपूर्वकं तस् धातु से ‘ति’ प्रत्यय होता है ।

१०९—सर्व धातुओं से ‘असुन्’ प्रत्यय होता है ।

११०—अश धातु से स्तुति अर्थ में ‘असुन्’ प्रत्यय होता है और युट्
 आगम होता है ।

१११—उब्ज् धातु से बल अर्थ में ‘असुन्’ प्रत्यय और वकार का लोप होता है ।

११२—श्रीज् धातु से स्वाङ्ग अर्थ में ‘असुन्’ प्रत्यय और धातु को शिर
 आदेश होता है, प्रत्यय कित् होता है ।

११३—ऋ धातु से ‘असुन्’ प्रत्यय और धातु को उत् आदेश होता है ।

११४—भू और रञ्ज् धातु से ‘असुन्’ प्रत्यय कित् होता है ।

११५ वसेणिञ्च^१ ।

वासो=वस्त्रम् ।

११६ चन्देरादेश्च^२ छः ।

छन्दः ।

११७ पचि^३-वचिभ्यां सुट् च ।

‘पक्षसो तु स्मृतो पक्षो’ । वक्षः ।

११८ नवि^४हन एह च ।

अनेहा । अनेहसो ।

११९ विधानो वेध^५ च ।

वेधाः ।

१२० चन्द्रे मो डित् ।

चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स च डित्^६ । चन्द्रमाः ।

१२१ उषः कित्^७ ।

१—असुन्प्रत्ययो णित्, णित्त्वाद् उपधावृद्धिः, वासः । २—चन्देरसुन्, धातोरादेश्च छत्वं स्यादित्यर्थः, छन्दः । ३—असुन् सुडागमश्चेत्यर्थः । कुत्वषत्वे, क्षः । पक्षः, वक्षः । ४—नवपूर्वात् हन्धातोःसुन् प्रत्ययः, हन एहादेशश्चेत्यर्थः । सो ऋदुशानसेति—अनङ्, अनेहा—समयः । ५—विपूर्वाद् धाव् धातोःसुन् प्रकृते-र्वेधादेशश्चेत्यर्थः । विदधातीति वेधाः । ६—डित्वाट्टिलोपे ‘चन्द्रमस्’ शब्दः, अत्वसन्तस्येति दीर्घः—चन्द्रमाः । ७—उष दाहे धातोः असिप्रत्ययः, सच

११५—वस् धातु से ‘असुन्’ प्रत्यय णित् होता है ।

११६—चन्द धातु से ‘असुन्’ प्रत्यय और धातु के आदि को ‘छ’ आदेश होता है ।

११७—पच् क्षीर वच् से ‘असुन्’ प्रत्यय और सुट् आगम होता है ।

११८—नव् पूर्वक हन् धातु से ‘असुन्’ प्रत्यय और ‘एह’ आदेश होता है ।

११९—विपूर्वक धाव् धातु से ‘असुन्’ प्रत्यय और प्रकृति को वेध आदेश होता है ।

१२०—चन्द्र उपपद रहते मा धातु से ‘असि’ प्रत्यय होता है और वह डित् होता है ।

१२१—उष धातु से ‘असि’ प्रत्यय कित् होता है ।

उषः ।

१२२ सतँरपूवाँदसिः ।

प्रायेणाऽयं ^१भूमि । अप्सरसः ।१२३ वशोः ^२कनसिः ।

उशाना ।

१२४ ^३अदिमुवो डुतच् ।

अदमुतम् ।

१२५ गुषेरूमः ^४ ।

गोधूमः ।

१२६ तृहेः कनो हलोपश्च ।

तृणम् ^५ ।१२७ उदि चेडँसिः ^६ ।

उच्चैः ।

कित्, कित्वाप्नोपधागुणः, उषः ।

१—भूमि=बहुवचने, अप्सरसः । २—वश कान्तो इत्यस्मात् कनसि-
प्रत्ययः, 'अनस्' इति शिष्यते । कित्वात्सम्प्रसारणम्, पूर्वरूपम्, सो 'ऋदुशन-
सि'ति 'अनङ्', नान्तत्वेन दीर्घः, नलोपः उशाना=भार्गवः । ३—अद इत्यव्ययम्;
आश्चर्ये 'अद'-पूर्वात् भूधातोः डुतच् प्रत्ययः, डित्वाट्टिलोपः, अद्भुतम्=
आश्चर्यम् । ४—गुष परिवेष्टने इत्यस्माद् 'ऊम्' प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । गुच्यते=
परिवेष्टयते प्राणिमिरिति गोधूमः=अन्नम् उपधागुणः । ५—तृह धातोः कन-
प्रत्यये हलोपे 'तृन' इत्यत्र ऋवर्णान्नस्य णत्वमिति तृणम् । ६—उत्पूर्वाच् चि-
धातोः डँसिप्रत्ययः, डित्वाट्टिलोपः । स्तोश्चुरिति तकारस्य चत्वे—उच्चैः, ।

१२२—अप् पूर्वकं सृ धातु से 'असि' प्रत्यय होता है ।

१२३—वश् धातु से 'कनसि' प्रत्यय होता है ।

१२४—अद पूर्वं रहते भू धातु से 'डुतच्' प्रत्यय होता है ।

१२५—गुष् धातु से 'ऊम्' प्रत्यय होता है ।

१२६—तृह् धातु से 'कन' प्रत्यय और ह का लोप होता है ।

१२७—उद पूर्वकं चि धातु से 'डँसि' प्रत्यय होता है ।

१२८ नौ दीर्घश्च^१ ।

नीचैः ।

१२९ पूवो यण्गुन्निस्वश्च^२ ।

यत्प्रत्ययः । पुण्यम् ।

१३० उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च^३ ।

उदरम् ।

१३१ ङित्वनेर्मट् चोदात्तः ।

अजल् च ङित्वातोर्मुट् । मुखम् ।

१३२ 'अमेः सन् ।

अंसः ।

१३३ 'मुहेः खो मूर्च ।

मूर्खः ।

१३४ नहेर्हलोपश्च ।

नखः ।

१—निपूर्वात् चिघातोः ङित्प्रत्यय, नीत्यस्य दीर्घः, नीचैः । २—पूव-घातोः, यत् प्रत्ययः, गुणागमश्च ह्रस्वश्चेत्यर्थः, पुण्यम्=सत्कर्म । ३—उदि-उपपदे, दृ विदारणे इत्यस्मात् अच्प्रत्ययः, अल्प्रत्ययश्च स्यात् (अजलोः स्वरे भेदः) उदो दकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । उदरम्, गुणः । ४—खनु अवदारणे इत्यस्मात् 'अच्' अल्, तौ च ङितौ घातोर्मुङागमश्चेत्यर्थः । ङित्वाट्टिलोपः । सुखम्, घातोरादिमुट्, तस्य ट एव इत् । ५—अमृगती-सन् प्रत्ययः, अंसः । ६—मुह् घातोः खप्रत्ययः, घातोः 'मूर्' इत्यादेशः । ७—नह् + ख (ः) हलोपे नखः ।

१२८—नि पूर्वकं चि घातु से 'ङित्' प्रत्यय होता है और नि को दीर्घ होता है ।

१२९—पूव से 'यत्' प्रत्यय णुक् आगम और प्रकृति को ह्रस्व होता है ।

१३०—उद पूर्वकं दृ घातु से 'अच्' और 'अल्' प्रत्यय होते हैं, उद के द का लोप भी होता है ।

१३१—खन् से 'अच्' या 'अल्' प्रत्यय ङित् होते हैं, और घातु को मुट् आगम होता है ।

१३२—अम् घातु से 'सन्' प्रत्यय होता है ।

१३३—मुह् घातु से 'ख' प्रत्यय और घातु को मूर् आदेश होता है ।

१३४—नह् से 'ख' प्रत्यय और ह का लोप होता है ।

१३५ शीङो ह्रस्वश्च ।

शिखा^१ ।

१३६ माङ् ऊत्तो मय च ।

मयूख ।

१३७ जनेष्टन्नलोपश्च ।

जटा ।

१३८ क्लिशेरन् ललोपश्च ।

केशः^५ ।

१३९ फलेरितजादेश्च पः ।

पलितम्^५ ।

१४० कृवादिभ्यः संज्ञायां वुन्

करकः । कटकः । नरकः । 'नरको नारकोऽपि च' इति द्विरूपकोशः ।

१४१ चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च^० ।

कीचकः ।

१—शीङ्घातोः खप्रत्यये ह्रस्वे शिखा, स्त्रीत्वे, टाप् । २—माङ्घातोः ऊखप्रत्ययः प्रकृतेर्मयादेशश्चेत्यर्थः, मयूखः=किरणः । ३—जनघातोष्टन्प्रत्यये नलोपे जटा, स्त्रीत्वे टाप् । ४—क्लिश्घातोः अन् प्रत्यये, लकारलोपे च केशः । ५—फलघातोः इत्च् प्रत्ययः फकारस्य पकारादेशः, पलितम् । ६—कृ-करकः =कमण्डलुः (वु-इत्यस्य अकादेशः, गुणः), कटे घातोः-कटकः । नृ घातोः-नरकः । ७—चीक आमन्त्रणे इत्यस्मात् वुन् प्रत्ययः आद्यन्तविपर्ययश्चेत्यर्थः । कीचकः=वेणुः ।

१३५—शीङ् घातु से 'ख' प्रत्यय और ह्रस्व होता है ।

१३६—माङ् से 'ऊख' प्रत्यय और मयू आदेश होता है ।

१३७—जन् से 'टन्' प्रत्यय और न का लोप होता है ।

१३८—क्लिश् से 'अन्' प्रत्यय और न का लोप होता है ।

१३९—फल् से इत्च् प्रत्यय और आदि को प होता है ।

१४०—कृवादि घातुओं से संज्ञा में 'वुन्' प्रत्यय होता है ।

१४१—चीक् घातु से 'वुन्' प्रत्यय और आद्यन्त विपर्यय होता है ।

१४२ जनैररष्ट्र^१ च ।

जठरम् ।

१४३ हर्यतेः कन्यन् हिर^२ च ।

हिरण्यम् ।

१४४ कृन्वः पासः ।

कर्पासः^३ । बित्वादिक्वात्कर्पासिम्^४ ।

१४५ ऊर्णोतेडः ।

ऊर्णा ।

१४६ दधातेयन् नुट् च ।

धान्यम्^५ ।

१४७ चतेरुरन् ।

चत्वारः^६ ।

१४८ प्राततेररन् ।

प्रातः ।

१—जन् धातो 'अर' प्रत्ययः, धातोः ठकारश्चान्तादेशः, जठरम्=उद-
रम् । २—हर्य कान्तौ इत्यस्मात् कन्यन् प्रत्ययः, प्रकर्तेहिरादेशश्चेत्यर्थः । हिर-
ण्यम् । ३—कृन् धातोः पासप्रत्यये कर्पासः, गुणे रूपम् । ४—अणि, कार्पासिम्=
वस्त्रम् । ५—धाधातोर्यन्प्रत्यये नुडागमे धान्यम् । ६—चते याचने इत्यस्मात्
उरन् प्रत्ययः, प्रत्यये अकार उच्चारणार्थः, नकार इत्, चतुर्शब्दः सिद्धयति,
जसि—चतुरनडुहोरित्याम्—चत्वारः । ७—प्र—पूर्वाद् अत्-धातोः अरन्-
प्रत्ययः, प्रातः—स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

१४२—जन् धातु से 'अर' प्रत्यय होता है, और धातु को ठकार अन्ता-
देश होता है ।

१४३—हर्य धातु से 'कन्यन्' प्रत्यय और 'हिर' आदेश होता है ।

१४४—कृन् से 'पास' प्रत्यय होता है ।

१४५—ऊर्णुं से 'ड' प्रत्यय होता है ।

१४६—धा धातु से 'यन्' प्रत्यय और नुट् आगम होता है ।

१४७—चत् धातु से 'उरन्' प्रत्यय होता है ।

१४८—प्र पूर्वक अत् धातु से 'अरन्' प्रत्यय होता है ।

१४९ अमेस्तुट् च ।

अन्तः^१ ।

१५० दहेर्गोलोपो दश्च नः ।

दहेर्गप्रत्ययो घातोरन्तस्य लोपो दस्य नः । नगः ।

१५१ हन्तेरच्^२ घुर च ।

घोरम् ।

१५२ तरतेर्हिः^३ ।

त्रयः ।

१५३ ग्रहेरणिः ।

ग्रहणिः ।

१५४ प्रथेरमच् ।

प्रथमः ।

१५५ चरेश्च^४ ।

चरमः ।

१५६ मङ्गेरलच् ।

मङ्गलम्^५ ॥ इत्युणादयः ॥

१—अम् घातोः अरन् प्रत्यये तुडागमे रूपम्, अन्तः । २—हृत्घातोः अच् प्रत्ययः घुरादेशश्च, गुणः, घोरम् । ३—तृघातोः ड्रिप्रत्ययः, डित्वाट्टिलोपे त्रिशब्दः सिद्धयति, जसि गुणे अयादेशे त्रयः । ४—अमच् प्रत्यय इत्यर्थः । ५—मगिघातोः अलच्, इदित्वान्नुम्, मङ्गलम् ॥ इत्युणादयः ॥

१४९—अम् घातु से 'अरन्' प्रत्यय और तुट् आगम होता है ।

१५०—दह् घातु से 'ग' प्रत्यय होता है और घातु के अन्त का लोप तथा द को न होता है ।

१५१—हन् से 'अच्' प्रत्यय और घुर आदेश होता है ।

१५२—तृ घातु से 'ड्रि' प्रत्यय होता है ।

१५३—ग्रह से 'अणि' प्रत्यय होता है ।

१५४—प्रथ् से 'अमच्' प्रत्यय होता है ।

१५५—चर् से भी 'अमच्' प्रत्यय होता है ।

१५६—मगि घातु से 'अलच्' प्रत्यय होता है ॥ इत्युणादयः ॥

अथोत्तरकृदन्तम् ।

१२५० उणादयो^१ बहुलम् ३ । ३ । १ ॥✓“सञ्ज्ञासु^३ घातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु” ॥

१२५१ दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने ३ । ४ । ७३ ॥

एतो^४ निपात्येते । दाशन्ति अस्मिं दाशः । गां हन्ति अस्मिं गोघ्नः=अतिथिः ।

अथोत्तरकृदन्तम् ।

१—‘वर्तमाने लट्’ इत्यतः वर्तमाने ‘पुवः सञ्ज्ञायाम्’ इत्यतः सञ्ज्ञायाम् इत्यनुवर्तते । २—बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमाह—केचिदविहिता अप्यूह्या इति । तेन शङ्केरविहितोऽपि डुलज् भवति, शङ्कुला । ३—बाहुलकत्वमेव विशदयति—सञ्ज्ञास्त्विति, सञ्ज्ञासु=यदृच्छाशब्देषु वायु-दाश-गवादिशब्देषु डित्यडवित्यादिषु च, घातुरूपाणि=सम्भवन्तस्ते ते घातवः ऊहनीयाः=कल्पनीया इति शेषः । ततः=घातुम्यश्च परे यथासम्भवं प्रत्ययाः उण् बुण् डो-इत्यादयः कल्पनीयाः । तेषु च कार्यात्=कार्यानुरूपमित्यर्थः । गुणवृद्धिदिलोपसम्प्रसारणादिकार्यानुसारमिति यावत्, अनुबन्धम्=अनुबन्धम् (‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये’ इत्युपसर्गदीर्घः) णकार-ककार-ङकारादिकं विद्यात्=जानीयात्, कल्पयेदिति यावत् । उणादिषु एतत्=पूर्वोक्तम् शास्त्रम्, शासितव्यमित्यर्थः । भाष्यस्थोऽयं श्लोकः । शाकटायनप्रणेतानि ‘कृ-वा पा-जि’-इत्यादिसूत्राणि तु, अस्यैव बहुलग्रहणस्य प्रपञ्च इत्यर्थः । बहुलग्रहणेनैव पाणिनिना तानि सङ्गृहीतानीति भावः । ४—कप्रत्ययान्तो सम्प्रदानेऽर्थे निपात्येते इत्यर्थः । दाशु दाने, दाशः । गां=वाचम्, ‘आगम्यताम्, आस्यताम्, स्वागतं वः’ इत्यादिरूपां हन्ति=उच्चारयति गृहस्थोऽस्मिं—इति गोघ्नः=

अथ उत्तरकृदन्ताः ।

१२५०—उणादि प्रत्यय वर्तमान काल में संज्ञा अर्थ में बहुलता से होते हैं ।

सञ्ज्ञासु इति—सञ्ज्ञा शब्दों में यथासम्भव घातुओं की कल्पना करो, और उनसे परे यथायोग्य प्रत्ययों की कल्पना करो, कार्य के अनुसार प्रत्ययों में अनुबन्धों की कल्पना कर लो, उणादियों में वही शास्त्र=विधान है ।

१२५१—दाश और गोघ्न शब्द सम्प्रदान अर्थ में ‘क’ प्रत्ययान्त निपातित है ।

१२५२ तुमुन्-प्बुलौ क्रियायां^१ क्रियार्यायाम् ३ । ३ । १० ॥

क्रियार्यायां क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थं घातोरेतो स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् ।
कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति ।

१२५३ काल-समय-वेलासु^३ तुमुन् ३ । ३ । १६७ ॥

कालः समयो वेला वा मोक्तुम् ।

१२५४ भावे ३ । ३ । १८ ॥

सिद्धावस्थापन्ने घात्वर्थे वाच्ये घातोर्धन् । पाकः^५

अतिथिः । 'हानिः' उच्चारणार्थः=शब्दार्थः—प्रसिद्ध एव, यथा 'भयं आह्वयन्ते' इति ।

१—क्रिया-अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था क्रिया, तस्याम् उपपदे, क्रियोद्देश्यीभूतक्रियावृत्तिघातो—उपपदे इत्यर्थः । तुमुन्प्रत्यये नकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, 'तुम्' इत्यवशिष्यते, अयं हि मकारान्तः कृत्प्रत्ययोऽतः 'कृन्मे-जन्तः' इति सूत्रेणाऽव्ययसञ्ज्ञा, ततश्च—'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात् तुमुन् भावे भवति । प्बुल् तु कर्तरि, णलावितौ, 'वु' इत्यस्य अकादेशः ।
२—दृश्+तुम्, 'सृजिदृशोऽन्त्यमकिति' इत्यम्, ऋकारस्य यण् रेफः—व्रश्चेति शस्य षत्वं, ष्टुत्वम् द्रष्टुम्, कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनार्थं यानम्=गमनमित्यर्थः । अत्र यातीत्युपपदम् । 'न लोकाव्यये'—ति षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । एवं 'कृष्णं दर्शको याति' इत्यत्रापि स एवार्थः । कृष्णं द्रश्यन् तदर्थं यातीत्यर्थः ।
'अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः' इति षष्ठीनिषेधः । ३—कालसमयेति पर्यायग्रहणम् अर्थोपलक्षणार्थम्, तथा चायमर्थः—कालार्थेषूपपदेषु घातोः तुमुन्निति । ४—भावो=घात्वर्थः, स द्विविधः साध्यावस्थापन्नः, सिद्धावस्थापन्नश्च, तत्र तिङ्वाच्यो लिङ्गसङ्ख्याद्यन्वयाऽयोग्यः साध्यावस्थापन्नः कृदवाच्यस्तु 'कृदभिहितो भावो द्रव्य-वत् प्रकाशते' इति लिङ्गसङ्ख्याद्यन्वययोग्यः सिद्धावस्थापन्नः, तस्मिन्=सिद्धावस्थापन्ने भावे=घात्वर्थे वाच्ये घञ् स्यादिति भावः । पदरुजेति सूत्रात् घञनुवर्तते ।
५—पञ्घातोः घञि, उपधावृद्धिः । 'चजोः कुः' इति कुत्वे पाकः ।

१२५२—क्रियार्थक क्रिया उपपद रहते भविष्यदर्थं में घातु से तुमुन् और प्बुल् प्रत्यय होता है ।

१२५३—कालार्थक उपपद रहते घातु से तुमुन् प्रत्यय होता है ।

१२५४—सिद्धावस्थापन्न घात्वर्थ वाच्य रहते घातु से 'घञ्' प्रत्यय होता है ।

३६२

मध्यकोमुद्याम्—

१२५५ अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्^१ ३ । ३ । १९ ॥
कर्तृमिन्ने कारके घञ् ।

१२५६ घञि च् भावकरणयोः ६ । ४ । २७ ।

रञ्जनेलोपः^२ रागः^३ । अनयोः किम्—रज्यत्यस्मिन्निति रङ्ग^४ ।

१२५७ निवास^५-चिति-शरीरोपसमाधानेच्वादेश्च कः ३ । ४ । ४१ ॥

एषु चिनोतेर्षवादेश्च कः । उपसमाधानं=राशीकरणम् । निकायः । आकायः ।
कायः । गोमयनिकायः ।

१२५८ एरच् ३ । ३ । ५६ ॥

इवर्णान्तादच् । घयः ।

१२५९ ऋदोरप् ३ । ३ । ५७ ॥

ऋदन्तादुवर्णान्तादप् । करः^६ । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः ।

१—रूढी—इत्यर्थो व्याख्यानात् । २—रञ्जघातोः—घञि, नलोपे उपघा-
वृद्धौ, 'चजोरि'ति कुत्वे रागः=रञ्जनम्, रञ्जनसाधनं वा । ३—अत्राधिकरणे
घञ्, तेन नकारलोपो न । ४—निवासे—निकायः (काशी), वृद्धिः, आयादेशः
आदेशस्य कुत्वम् । चितौ यथा—आकायः=अग्न्याधारस्थलविशेषः,
आचीयन्तेऽस्मिन्निष्ठा इति विग्रहः, अधिकरणे घञ् । शरीरे यथा—कायः,
चीयतेऽस्यादिकमन्त्रेति विग्रहः । उपसमाधाने—गोमयनिकायः । ५—एः अच्,
इति छेदः, घातोरित्यधिकारः, तद्विशेषणम् एरिति, विशेषणं तदन्तस्येति—
तदन्तत्वं लभ्यते, तेन इवर्णान्ताद् घातोः अच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । चि—चयः
'सावंधातुके'ति गुणेश्यादेशः । एवम्—जि—जयः, इ—अयः । ६—कृ—करः, अप्
प्रत्यये 'सावंधातुके'ति गुणः, किरतीति विग्रहः । एवम्—गृ—गरः । शृ—शरः ।
यु—युवः । लू—लवः । पू—पवः । स्तु—स्तवः ।

१२५५—घञन्त से संज्ञा गम्य रहते कर्तृमिन्ने कारक में 'घञ्' होता है ।

१२५६—रञ्ज घातु के न का लोप होता है भाव और करण अर्थ से
विहित घञ् प्रत्यय परे रहते ।

१२५७—निवास, चिति शरीर और उपसमाधान अर्थों में चिन् घातु से
'घञ्' प्रत्यय होता है, और आदि के च को क आदेश होता है ।

१२५८—'इवर्णान्त घातु से 'अच्' प्रत्यय होता है ।

१२५९—ऋवर्णान्त घातु और उवर्णान्त घातु से अप् प्रत्यय होता है ।

(घर्ग्ये कविधानम्^१) प्रस्थः^२ । विघ्नः ।

१२६० ड्वितः^३ क्त्रिः ३ । ३ । ८८ ॥

भावे स्वभावात् ।

१२६१ कत्रेर्मम् नित्यम् ४ । ४ । २० ॥

क्त्रिप्रत्ययान्तान्मन्निर्वृत्तये । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । हुवप्-उप्त्रिमम्^५ ।

१२६२ द्वितोऽथुच्^६ ३ । ३ । ८९ ॥

अयमपि भावे । दुवेष्ट कम्पने-वेपथुः^७ ।

१२६३ यज-याच-विच्छ-प्रच्छ-रक्षो नङ् ३ । ३ । ९० ॥

यत्तः^८ । याचूना^९ । यत्तः । विस्तः^{१०} । प्रश्नः^{११} । रक्षणः ।

१२६४ स्वपो नन् । ३ । ३ । ९१ ॥

१—यस्मिन्नर्थे घल् भवति, तस्मिन्नर्थे कप्रत्ययोऽपि वक्तव्य इत्यर्थः २—प्रस्था
+(क) (:) कित्वात् 'आतो लोपः' इत्यालोप प्रस्थः, विघ्नः गमहनेत्युपधा-
लोपः, हो हन्तेरिति कुत्वम् । ३—यस्य घातोः 'डु' इत् स्यात्तस्माद् घातोः 'क्त्रि'
प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अयं स्वभावात् भावे । ४—'मप्' इति । 'यरोऽनुनासिके'ति
मत्वम् । ५—कित्वाद् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् उप्त्रिमम् । एवम् डुलमष्-
लप्त्रिमम्, डुधाङ्—हित्रिमम् ('दघातेहिः' इति हित्वम्) डुकृल्—कृत्रिमम्,
दत्त्रिमम् (दो ददघोरिति दत्) । ६—'टु' इत् यस्य स ट्वित्, तस्मात् (घातोः)
भावे-अथुच् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ७—दुओस्वि-श्वयथुः । दुभ्राजू-भ्राजयुः ।
दुनदि-नन्दयुः । दुओस्फूर्जा-स्फूर्जयुः । ८—यज्ञः नस्य श्चुत्वेन नः, जलोर्जः ।
९—नस्य श्चुत्वेन नः याच्ना स्त्रियामिति लिङ्गानुशासनम् । १०—विच्छधातुः,
'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति शत्वम्, विहनः=प्रतापः । ११—प्रच्छ+न (ङ)
(:) नङो डित्वेऽपि 'प्रश्ने चासन्नकाले' इति निर्देशात् "ग्रहिज्ये" ति सम्प्रसारणं न ।

(वा०—घर्ग्ये में क प्रत्यय होता है ।)

१२६०—डु जिसका इत् हो ऐसे घातु से 'क्त्रि' प्रत्यय होता है ।

१२६१—क्त्रि-प्रत्ययान्त घातु से 'मप्' प्रत्यय नित्य होता है निर्वृत्त अर्थ में ।

१२६२—टु जिसका इत् हो ऐसे घातु से 'अथुच्' प्रत्यय होता है भाव में ।

१२६३—यज-याच् यत् विच्छ प्रच्छ रक्ष घातुओं से 'नङ्' प्रत्यय होता है ।

१२६४—स्वप् घातु से 'नन्' प्रत्यय होता है ।

स्वप्नः ।

१२६५ उपसर्गे घोः किः^१ ३ । ३ । ९२ ॥

प्रधिः । उपधिः^२ ।

१२६६ स्त्रियां क्तिन् ३ । ३ । ९४ ॥

स्त्रीलिङ्गे भावाद् क्तिन् । घञोऽपवादः । कृतिः^३ । स्तुतिः (ऋत्वादिभ्यः^४ क्तिन्निष्ठावद्वक्तव्यः) तेन नत्वम् । ^५कोणिः । गोणिः । घूनिः । लूनिः । पूनिः^६ । (सम्पदादिभ्यः क्विप्) । सम्पत् । विपत् । आपत् । क्तिन्पीड्यते । सम्पत्तिः । विपत्तिः । आपत्तिः ।

१२६७ ऊति^७-यूति-जूति-साति-हेति-कीर्तयश्च ३ । ३ । ९७ ॥

१—उपसर्गपूर्वकात् 'घु' संज्ञकाद् घातोः किप्रत्ययः । अत्रेदं बोध्यम्-सर्वेऽपि किप्रत्ययान्ताः पुंलिङ्गा भवन्ति । २—एवम्—व्याधिः, आधिः, समाधिः, जलधिः, विधिः, सन्धिः, अभिसन्धिः, इत्याद्याः किप्रत्ययान्ताः पुंलिङ्गाः । सर्वत्र “आतो लोपः” इत्यालोपः । ३—कित्वान्न गुणः । ४—ऋकारान्ताद् त्वादिभ्यश्च परः क्तिन्-प्रत्ययो निष्ठावद् भवति । निष्ठावद्भावे “रदाम्याम्....” इति नत्वम्, णत्वम्, गृ-गोणिः, सिद्धिः पूर्ववत् । घू-घूनिः लू-लूनिः ६—विनाशः । पवित्रता-यान्तु-पूतिः । पूतिगन्धिरित्यादौ तु ‘पूयी दुर्गन्धे’ इत्यस्य रूपम् । “पूजो विनाशे” उदात्तस्वरौ निपातनप्रयोजनम्, ऊतिः=अवनम् । यूतिः, जूतिः, उभयत्र दीर्घनिपातनम् । सातिः (सोऽन्तकर्मणि) इत्यस्य, अत्र ‘द्यतिस्यति’ इत्वे प्राप्ते तदभावो निपात्यते, ‘आदेच उपदेशे’ इत्यात्वम् । हेतिः=हृन् घातोः क्तिन्, अनुदात्तेति नलोपः, अकारस्य एत्वं च निपात्यते । कीर्तिः=कृ घातोः ण्यास-अन्येति युच् प्राप्तः, क्तिन् निपात्यते, ‘उपधायाश्च’ इतीत्वे रपरत्वम् ।

१२६५—उपसर्ग उपपद रहते घुसंज्ञक घातु से कि प्रत्यय होता है भाव आदि में ।

१२६६—घातु से क्तिन् प्रत्यय होता है स्त्रीलिङ्ग भाव में ।

(वा०—(१) ऋकारान्त तथा त्वादि घातु से किया गया क्तिन् प्रत्यय निष्ठा के सदृश होता है । (२) संपदादिबोधों से क्विप् प्रत्यय होता है । (३) संपदादिबोधों से ‘क्तिन्’ प्रत्यय भी होता है भाव में और कर्ता से भिन्न कारक में ।

१२६७—ऊत्यादि शब्द निपातन से सिद्ध होते हैं ।

एते निपात्याः ।

१२६८ कृन्वः ३ । ३ । ९९ ॥

क्यप् । कृत्या^१ ।

१२६९ श च ३ । ३ । १०० ॥

कृन्वः शः । चात् क्तिन् । प्रक्रिया^२ । कृतिः ।

१२७० इच्छा^३ ३ । ३ । १०१ ॥

इषेनिपातोऽयम् ।

१२७१ अ प्रत्ययात् ३ । ३ । १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः । चिकीर्षा^४ । पुत्रकाम्या^५ ।

१२७२ गुरोश्च हलः ३ । ३ । १०३ ॥

गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामप्रत्ययः । ईहा^६ । ऊहा ।

१२७३ षिद्धिदादिभ्योऽङ् ३ । ३ । १०४ ॥

१—पितृत्वेन ह्रस्वस्येति तुक्, कृत्या, कित्वाद गुणाभावः । २—प्र-कृन्वः शप्रत्यये, 'रिङ् शयग्लिङ्क्वि'ति ऋकारस्य रिङ्-प्रक्रिया स्त्रीत्वे टाप् । क्तिनि-कृतिः । ३—इषु-इच्छायाम् इत्यस्य शप्रत्ययान्तोऽयं निपातः, स्त्रियां टाप् । ४—सप्तन्तात् कृन्वः ('चिकीर्षा' इत्यस्मात्) 'अ' प्रत्यये 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः स्त्रियां टाप्-चिकीर्षा । ५—काम्यच्प्रत्ययान्तात् 'पुत्रकाम्य'—धातोः 'अ' प्रत्यये, 'अतो लोपः' स्त्रियां टाप्—पुत्रकाम्या । ६—ईह चेत्यायाम्, ऊह वितर्क—इत्यायाम् 'अ' प्रत्यये स्त्रियां टापि ईहा, ऊहा । ७—षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियां भावे अङ् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । जृष् वयोहानौ-धातोः अङि, डित्त्वलक्षणं गुणनिषेधं बाधित्वा 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः, जरा, स्त्रियां टाप् ।

१२६८ - कृन् से क्यप् प्रत्यय होता है भाव में ।

१२६९—कृन् से भाव में 'श' प्रत्यय भी होता है, और 'क्तिन्' भी होता है ।

१२७०—इष् धातु से भाव में 'श' प्रत्यय होता है यक् का अभाव भी निपात से होता है ।

१२७१—प्रत्ययान्त धातुओं से 'अ' प्रत्यय होता है स्त्रोलिङ्ग में ।

१२७२ - गुरुमात्र हलन्त धातुओं से 'अ' प्रत्यय होता है स्त्रोलिङ्ग में ।

१२७३—षित् धातु और भिदादि धातुओं से 'अङ्' प्रत्यय होता है ।

जृष् 'ऋदृशोऽङि गणः' । जरा । जृष् जृप् । मिदा । विदारणे एवायम् ।
मित्तिरन्या । छिदा । मृजा । (कृपेः सम्प्रसारणं च) । कृपा ।

१२७४ आतश्चोपसर्गे ३ । ३ । १०६ ॥

अङ् स्यात्-उपदा । अन्तर्धा ।

१२७५ ण्यासश्रन्थो युच् ३ । ३ । १०७ ॥

अस्यापवादः । कारणा ।

१२७६ रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ३ । ३ । १०८ ॥

प्रच्छदिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । वचर्चि । शिरोतिः । (धात्वर्थनिर्देशे
ण्वुत्वक्तव्यः) । आसिका । ('इक्षितपो धातुनिर्देशे) । पचि । पचतिः ।

जृप्—जृपा । मिदि —मिदा=भेदनम् । अङो ङित्वाप्त गणः ।

१—अन्यत्र क्तिन्नेवेति भावः । २—छिदिर् छिदा, मृजृप्-मृजा, ङित्वा-
न्तोषागुणः । ३—गणसूत्रमिदम्, कृपधातोः 'अङ्' प्रत्ययः सम्प्रसारणं च
भवतीत्यर्थः, कृपा । ४—उपसर्गे उपपदे आदन्ताद् धातोः अङ्-प्रत्ययः स्यात्,
भावेऽकर्तरि च कारक इत्यर्थः । उप-दा धातोः अङि, 'आतो लोपः' इत्यालोपः,
टाप् उपदा । एवम्—अन्तर्-धा धातोः अङि, टाप् अन्तर्धा । श्रदन्तरो-
रुपसर्गवद् वृत्तिः, इति 'अन्तर्' शब्दस्य उपसर्गत्वेन 'अङ्' । तथा च वार्तिकम्
'अन्तश्शब्दस्याङ्-किविधि-णत्वेऽपसर्गत्वं वाच्यम्' इति । ४—प्यन्ताद्—
असधातोः श्रन्थेश्च युच् स्यादित्यर्थः । प्यन्तात् यथा—कारणा (कारि=
(यु) अन) णिलोपः, णत्वं स्त्रीत्वे टाप् । आस—असना, श्रन्थ—श्रन्थना ।
६—'अ'—प्रत्ययस्य,—अप्रत्ययादिति । विहितस्येत्यर्थः । ७—प्रच्छद्-धातोः-
ण्वुल्, वोरकः स्त्रीत्वे टापि, अत इत्वम् प्रच्छर्दिका=वमनरोगः । प्र-वह-
प्रवाहिका=ग्रहणी । विचर्चं-विचर्चिका=पामा । ८—बहुलग्रहणादिति
भावः । शिरोऽतिः=शिरःपीडा । अद् धातोः क्तिन् । तितुत्रेति नेट् । ९—आस-
धातोः ण्वुलि रूपम्, आसिका, आसनमित्यर्थः । एवम्—शायिका-इत्यादयः ।
१०—धातुस्वरूपे निर्दोष्ये इक्-क्षितपो वक्तव्यावित्यर्थः । पचः—इक्प्रत्यये

१२७४—उपसर्गं पूर्वकं आदन्त धातु से 'अङ्' प्रत्यय होता है ।

१२७५—प्यन्त, आस्, श्रन्थ धातुओं से 'युच्' होता है ।

१२७६—रोगाख्या वाच्य हो तो धातु से 'ण्वुल्' प्रत्यय होता है बहुलता
से । (धात्वर्थ निर्देश करना हो तो 'ण्वुल्' प्रत्यय होता है ऐसा कहना चाहिये) ।
(धातु का निर्देश करना हो तो 'इक्' और 'क्षितप्' प्रत्यय होते हैं)

(वर्णत्कारः^१) निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः । (रादिफः^२) । रेफः ।

१२७७ नपुंसके भावे क्तः ३ । ३ । ११४ ॥

१२७८ ल्युट् च ३ । ३ । १२५ ॥

हसितम् । हसनम् ।

१२७९ करणाधिकरणयोश्च । ३ । ३ । ११७ ॥

ल्युट् । अनुमानाः^३ । अनुमानी ।

१२८० पुंसि संज्ञायां घः^४ प्रायेण १ । ३ । ११८ ॥

१२८१ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ३ । ४ । ९६ ॥

द्विप्रभृत्पुसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो धे । दन्तच्छदः^५ । आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः ।

१२८२ अवे तृस्त्रोर्घच्^६ ३ । ३ । ३ १२० ॥

पचिः, शिष्टपप्रत्यये पचतिः=पचधातुरित्यर्थः । शिपः शित्वात् सावंधातुकत्वेन शवादिः ।

१—वर्णस्वरूपनिर्देशे कर्तव्ये वर्णानुकरणात् ‘अ-इ-उ-’ इत्यादिप्रातिपदिकात् कारप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । २—वक्तव्य इति शेषः, कारप्रत्ययाऽपवादोऽयम् वाऽसरूपन्यायेन कारप्रत्ययोऽपि, (न च स्त्रियां क्तिन्नित्युत्तरपठितत्वाद् अस्त्रिया-मिति निषेधात् वाऽसरूपन्यायस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम्, अत्र स्त्रियाम् इत्यस्याऽनुवृत्तेरनभ्युपगमात्) तेन ‘रकारादीनि वर्णानि शृण्वतो मम पार्वन्ति !’ इत्यादि संगच्छते । ३—अनुमोयतेऽनेन वल्ल्यादि सोऽनुमानो धूमादिः, स्त्रियां ल्युट् टित्वात् ङीप्—अनुमानो । ४—करणाधिकरणयोरित्येव, पूर्वसुत्रापवापः । ५—दन्ताः छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः=ओष्ठः । ६—‘अव’ इत्युपसर्गो उपपदे

(वर्णं से निर्देश अर्थ में ‘कार’ प्रत्यय होता है) । (‘र’ से निर्देश अर्थ में ‘इफ’ प्रत्यय होता है) ।

१२७७—धातु से ‘क्त’ प्रत्यय होता है नपुंसकलिङ्ग भाव में ।

१२७८—धातु से ‘ल्युट्’ प्रत्यय भी होता है नपुंसकलिङ्ग भाव में ।

१२७९—करण और अधिकरण अर्थ में धातु से ‘ल्युट्’ प्रत्यय होता है ।

१२८०—धातु से ‘घ’ प्रत्यय होता है पुल्लिङ्ग में, संज्ञा में, बहुलता से ।

१२८१—द्विप्रभृति उपसर्गरहित छादि धातु को ह्रस्व होता है ‘घ’ परे रहते ।

१२८२—अव उपपद रहते तू धातु और स्तु धातु से करण और अधिकरण अर्थ में ‘घञ्’ प्रत्यय होता है संज्ञा में पुल्लिङ्ग में ।

अवतारः । अवस्तारो=अवनिका ।

१२८३ हलश्च ३ । ३ । १२१ ॥

हलन्तादघञ् । घापवादः^१ । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः^२ । अपमृष्यतेऽनेन व्याख्यादिकमित्यपामार्गः^३ ।

१२८४ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ३ । ३ । १२६ ॥

एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे-कृष्करा कटो भवता^४ । अकृच्छ्रे-ईषत्करः । सुकरः ।

१२८५ आतो युच् ३ । ३ । १२८ ॥

खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः ।

१२८६ आवश्यकामघमर्ण्ययोर्णिनिः ३ । ३ । १७० ॥

अवस्यङ्कारी । शतंदायी ।

१२८७ कृत्याश्च ३ । ३ । १७१ ॥

‘तृ-स्तृ’ इत्याभ्यां । घञ् पुंसि संज्ञायां प्रायेणेत्यर्थः । अवतारः, अवस्तारः ।

१—पुंसि संज्ञायामिति विहितस्य घप्रत्ययस्याऽपवादः इत्यर्थः । २—अधिकरणे घञ् र।मः=परमात्मा तदवतारो दाशरथिश्च । ३—अप-मृज्घातोः-घञि, ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्य’ इत्युपसर्गस्य दीर्घः, मृजेवृद्धिः, ‘चजोः कृः’ इति कृतवश्च अपामार्गः=ओषधभेदः, (ऊंगा-पुठकंडा) । ४—नलोकाव्ययेति षष्ठीनिषेधात् कर्तरि तृतीया । ५—ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु आदन्ताद् घातोः युच् स्यादित्यर्थः । युच्—‘यु’ इत्यस्य अनादेशः । ईषत्पानः इत्यादि । ६—आवश्यक-आघमर्ण्ये च गम्ये घातोः कर्तरि णिनिः स्यादित्यर्थः ।

१२८३—हलन्त घातुर्गो से घञ् प्रत्यय होता है करण और अधिकरण बर्थ में ।

१२८४—दुःखार्थक और सुखार्थक ईषत् दुस्-सु उपपद रहते कृच्छ्र और अकृच्छ्र अर्थ में घातु से खल् प्रत्यय होता है ।

१२८५—आदन्त घातु से युच् प्रत्यय होता है, ईषदादि उपपद रहते ।

१२८६—आवश्यक और आघमर्ण्य अर्थ गम्य रहते घातु से कर्ता में ‘णिनि’ प्रत्यय होता है ।

१२८७—आवश्यक और आघमर्ण्य अर्थ गम्य रहते घातु से कृत्प्रत्यय तव्यत् आदि भी होते हैं ।

तथा^१ घातोः । अवश्यं सेव्यो हरिः । शतं देयम् ।

१२८८ क्तिच् तौ च संज्ञायाम् ३ । ३ । १७४ ॥

आशिषि । वातिः=वायुः । शिवो देयादेनं शिवदत्तः ।

१२८९ अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ३ । ४ । १८ ॥

प्राचामिति^१ पूजार्थम् । प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा । 'दो दद घोः' । अलं दत्त्वा^३ । 'धुमास्थे' तीत्वम् । पीत्वा खलु । अलंखल्वोः किम्-मा कार्षीः । प्रतिषेधार्थयोः किम्-अलङ्कारः^४ ।

१२९० समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३ । २ । २१ ॥

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा । 'अव्ययकृतो भावे' । भुक्त्वा व्रजति । ^५द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा पीत्वा व्रजति ।

१२९१ न क्त्वा सेट् १ । २ । १८ ॥

१-आवश्यकामर्ण्ययोग्ययोः घातोः कृत्यप्रत्ययाः=यत्-तव्यदादयः स्युरित्यर्थः । सेल्यम् इत्यत्र ण्यत् । देयम् इत्यत्र 'अचो यत्' 'ईद्यति' । २-'उदीचां माडो व्यतिहारे' इत्युत्तरसूत्रे उदीचां ग्रहणादस्य नित्यत्वावश्यकत्वात् प्राचां ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह-प्राचां ग्रहणं पूजार्थमिति, आदरार्थमित्यर्थः, न तु विकल्पार्थम् इति भावः । ३-अलं-दा-घातोः क्त्वाप्रत्यये 'दद्' आदेशे, चत्वे, अलं दत्त्वा=दानेन किञ्चिदपि साध्यं नास्तीत्यर्थः । पाधातोः क्त्वाप्रत्यये ईत्वं पीत्वा खलु । ४-भूषणार्थोऽत्रालंशब्दः घञि रूपम् । ५-इत्यनेन भावे क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः । ६-सूत्रे समानकर्तृकयोरिति द्वित्वम् अविवक्षितम् इति भावः । तेन अधिकयोरेऽपि-पूर्वकाले विद्यमानेभ्यः सर्वेभ्योऽपि (द्वाभ्यां त्रिभ्यो वा) भवतीति यावत् । यथा-स्नात्वा भुक्त्वा-पीत्वा व्रजति । स्नानभोजनपानोत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः ।

१२८८-संज्ञा गम्य रहते घातु से 'क्तिच्' और 'क्त' प्रत्यय होते हैं आशीर्वाद में ।

१२८९-निषेधवाची अलं और खलु उपपद रहते, घातुओं से क्त्वा प्रत्यय होता है ।

१२९०-समानकर्तृक धात्वर्थों में पूर्वकालिक क्रिया में विद्यमान घातु से क्त्वा प्रत्यय होता है ।

१२९१-सेट् क्त्वा कित् नहीं होता ।

सेट् क्त्वा किन्न । शयित्वा^१ । सेट् किम् । कृत्वा^२ ।

१२९२ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च १ । २ । २६ ॥

इवर्णोवर्णोपधाद्धलादेरलन्तात्परो क्त्वासनो सेटो वा कितौ स्तः । द्युतित्वा^३, द्योतित्वा । लिखित्वा, लेखित्वा । व्युपधात्किम्-वर्तित्वा^४ । रलः किम्-सेवित्वा^५ । हलादेः किम्-एषित्वा । सेट् किम्-भुक्त्वा ।

१२९३ उदितो वा ७ । २ । ५६ ॥

उदितः परस्य क्त्वा इड्वा । शमित्वा, शान्त्वा^६ । देवित्वा, 'छ्वोः शूडनुनासिके चे' ति ऊङ्, द्यूत्वा^७ । दधातेहिः । हित्वा ।

१२९४ जहातेश्च^८ क्त्वा ७ । ४ । ४३ ॥

हित्वा । हाडस्तु-हात्वा^९ ।

१२९५ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ७ । १ । ३७ ॥

अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यवादेशः । तुक् । ^{१०}प्रकृत्य । अनञ् मिम्-अकृत्वा । अव्ययपूर्वपदात्किम्-परमकृत्वा ।

१—कित्वाभावाद गुणनिषेधो न, किन्तु 'सार्वधातुके'ति भवति गुणः, अयादेशः, शयित्वा । २—कृन् धातुहि-अनिट्, इति न कित्वनिषेधः, तेन गुणभावः । ३—कित्वे गुणभावः, अकित्वे गुणः, इति रूपद्वयं सिद्धयति । ४—वृत्धातुः ऋदुपधः, न इकारोकारोपधः । ५—सिद्धधातुः रल्प्रत्याहारघटितवर्णान्तो नास्तीति न कित्त्वविकल्पः, किन्तु 'न क्त्वा सेट्' इति कित्वाऽभावे उपधागुणे रूपं सेवित्वा । ६—शमुषधातुः, इडभावे 'अनुनासिकस्य' इति दोषः । अनुस्वारपरसवर्णौ, शान्त्वा । ७—दिवुधातुः-इडभावे ऊठि रूपं द्यूत्वा । ८—ओहाक् त्यागे इत्यस्य क्त्वाप्रत्यये हिमावो भवतीत्यर्थः । ९—ओहाङ् गतो इत्यस्य रूपम्—हात्वा । १०—प्रकृन् धातोः क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यपि, ल्यपः पित्वात् ह्रस्वस्येति तुक् प्रकृत्य ।

१. १२— इवर्णोपध उवर्णोपध हलादि रलन्त धातुओं से परे सेट् क्त्वा और सन् विकल्प से किन्तु होता है ।

१२९२—उदित् धातु से परे क्त्वा को इट् होता है विकल्प से ।

१२९४—ओहाक् धातु को हि आदेश होता है क्त्वा प्रत्यय परे रहते ।

१२९५—अव्यय पूर्व पद रहते नञ् मिन्न समास में क्त्वा को ल्यप् होता है ।

१२९६ वा ल्यपि ६ । ३ । ३१ ॥

अनुदात्तोपदेश-वनति-तनोत्यादीनामनुनासिकलोपः । स च^१ व्यवस्थितः ।
(मान्तानिटां वा) । (नान्तानिटां नित्यम्) । आगम्य, आगत्य । प्रहृत्य । अदो
जग्धिः प्रजग्ध्य ।

१२९७ न ल्यपि^२ ३ । ४ । ६९ ॥

घुमास्थेतीत्वम् । प्रदाय^३ । प्रमायेत्यादि ।

१२९८ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ३ । ४ । २२ ॥

पौनः पुन्ये द्योत्ये क्त्वा-विषये णमुल् क्त्वा च ।

१२९९ नित्य-वीप्सयोः ८ । १ । ४ ॥

आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्वित्वं स्यात् । आभीक्ष्ण्ये तिङन्तेष्व-
व्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचति^४ पचति । स्मारं^५ स्मारं नमति गुरुम् । स्मृत्वा
स्मृत्वा । पायम् २ । भोजम् २ । श्रावम् २ ।

१-सः=लोपो व्यवस्थितः, व्यवस्थितविभाषेयमित्यर्थः । तेन=व्यवस्थितविभा-
षात्वेन, मान्तानिटां वा, नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम्-आगम्य, आगत्य, वाऽनु-
नासिकलोपः । प्रहृत्य, नित्यं लोपः । २-ल्यपि परे घुमास्थादेरीष्वं नेति सूत्रार्थः ।
३-प्र-दाघातोः क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यपि 'घुमास्था' इति ईत्वस्य न ल्यपीति निषेधः
=प्रदाय एवं प्रघाय, प्रमाय । ४-तिङन्ते द्वित्वोदाहरणमिदम् । ५-स्मृघातोः
आभीक्ष्ण्ये णमुलि, णित्वाद् वृद्धिः, द्वित्वम्-स्मारं स्मारम् । पक्षे क्त्वा स्मृत्वा
स्मृत्वा । पाघातोः णमुल्, (आतो युक्) पायम् पायम् । भुज् घातोः भोजनम्
भोजम्, लघूपघ-गुणः । श्रुघातोः-श्रावं श्रावम्, वृद्धिः ।

१२९६-ल्यप् परे रहते अनुदात्तोपदेश वनति तनोत्यादियों के अनुनासिक
का लोप विकल्प से होता है । (यह विभाषा व्यवस्थित है ।)

(मान्त अनिट् घातुओं के नकार का लोप विकल्प से होता है) । (नान्त
अनिट् घातुओं के नकार का लोप नित्य होता है ।)

१२९७-ल्यप् परे रहते ईत्व नहीं होता ।

१२९८-आभीक्ष्ण्य और वीप्सा अर्थ द्योत्य होने पर क्त्वा के विषय में
णमुल् होता है ।

१२९९-आभीक्ष्ण्य और वीप्सा अर्थ द्योत्य होने पर पद को द्वित्व होता है ।

१३०० अन्यथैवं—कथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ३ । ४ । २७ ॥

एषु कृजो णमुल्स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत्कृज् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानहं^१
इत्यर्थः । अन्यथाकारम्—एवङ्कारम्—कयङ्कारम्—इत्यङ्कारं भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्ते
इत्यर्थः । सिद्धेति किम्—शिरोऽन्यया कृत्वा^२ भुङ्क्ते ।

१३०१ यावति ३विन्दजीवोः ३ । ४ । ३० ॥

यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते^४ ।

१२०२ निमूलसमूलयो^५ कषः ३ । ४ । ३४ ॥

कर्मण्युपपदे ।

१३०३ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ३ । ४ । ४६ ॥

यस्माणमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्यः । निमूलकाषं^६ कषति । समूलकाषं
कषति । निमूलं—समूलं कषतोत्यर्थः ।

१३०४ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ३ । ४ । ३५ ॥

१—अन्यथादिशब्दानां योऽर्थस्तस्माद् विशिष्टोऽर्थः कृजो न स्यादिति भावः ।
अर्थस्याविवक्षितत्वेऽपि णमुल्प्रत्ययसाधुत्वायं तरत्रयोगः (कृज्प्रयोगः) इति
बोध्यम् । २—अत्र न कृजः प्रयोगोऽन्यथासिद्धः, किन्तु—आवश्यकः । अतो न
णमुल् । ३—यावत्—शब्दे उपपदे विन्दतेः जीवतेश्च णमुलित्यर्थः । यावद-
विदधातोः—णमुल् लघूपघगुणः, यावद्वेदम् मान्तत्वादव्ययत्वम् । ४—यावद्
जीवति तावदधीते इत्यर्थः । ५—निमूले समूले च कर्मण्युपपदे कषधातोः णमुल्-
त्यर्थः । ६—निर्गतं मूलमस्येति निमूलम्, सह मूलेनेति समूलम्, निमूलसमूल-

१३००—अन्यथा, एवं, कथम्, इत्थम् उपपद रहते कृज् धातु से णमुल्
प्रत्यय होता है, कृज् का प्रयोग व्यर्थ होने पर ।

१३०१—‘यावत्’ शब्द उपपद रहते विन्द और जीव् धातु से ‘णमुल्’ प्रत्यय
होता है ।

१३०२—निमूल समूल उपपद रहते कष धातु से ‘णमुल्’ प्रत्यय
होता है ।

१३०३—णमुल् होने पर कषादियों में उसी धातु का अनुप्रयोग होता है
जिससे णमुल् हुवा है ।

१३०४—शुष्क चूर्ण रूक्ष शब्द कर्म वाचक होकर उपपद हो तो पिष धातु
से ‘णमुल्’ प्रत्यय होता है ।

एषु कर्मसु पिषेणंमुल् । शुष्कपेष पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूणपेषम् ।
रूक्षपेषम् ।

१३०५ समूलाकृत^१-जीवेषु^२हन्कृद्ग्रहः ३ । ४ । ३६ ॥

कर्मणोत्येव । समूलधातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति ।
जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ।

१३०६ करणे हनः^३ ३ । ४ । ३७ ॥

पादधातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः ।

१३०७ स्नेहने पिषः ३ । ४ । ३८ ॥

स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेणंमुल् । उदपेष^३ पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः

१३०८ हस्ते वर्ति-ग्रहोः ३ । ४ । ३९ ॥

हस्तार्थे करणे^४ । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोती-
त्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति^५ । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ।

१३०९ स्वे पुषः ३ । ४ । ४० ॥

करणे इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन^६ स्वरूपे पर्याये विशेषेषु च णमुल् ।

कषणामिन्नं कषणमित्यर्थः ।

१—समूलादिषु कर्मसूपपदेषु हन्-कृब्-ग्रहधातुभ्यो णमुल् इत्यर्थः । समूल-
धातम् । णमुलि वृद्धिः, होहत्तेरिति घत्वं, हनस्त इति तत्वम् । २—णमुलिति
शेषः । ३—‘उदकस्योदः’ इत्यनुवृत्तौ ‘पेष-वास-वाहन-धिषु च’ इति सूत्रेणोदक-
स्योदादेशः । ४—हस्तार्थे करणे उपपदे वर्तिग्रहोणंमुल् स्यादित्यर्थः । ५—हस्तेन
गृह्णातीत्यर्थः । ६—स्वरूपे = (स्वशब्दे), पर्याये = (घनादिशब्दे) विशेषेषु
स्वविशेष- (घनविशेष)-गवादिशब्देषु उपपदेषु पुषधातोर्णंमुल् इत्यर्थः ।

१३०५—कर्म संज्ञक समूल, कृत, जीव शब्द उपपद हो तो हन् कृब् और
ग्रह् धातु से ‘णमुल्’ प्रत्यय होता है ।

१३०६—करण उपपद रहते हन् से ‘णमुल्’ प्रत्यय होता है ।

१३०७—गीला करने वाला करण उपपद हो तो पिष् धातु से ‘णमुल्’
प्रत्यय होता है ।

१३०८—हस्तवाचक करण उपपद रहते वृत् और ग्रह धातु से ‘णमुल्’
होता है ।

१३०९—स्व वाचक या स्व विशेष वाचक करण उपपद रहते पुष् धातु से
‘णमुल्’ प्रत्यय होता है ।

स्वपोषं^१ पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ।

१३१० समासत्तौ ३ । ४ । ५० ॥

तृतीयासप्तम्योर्णमुल् सन्निकर्षे । केशग्राहं युध्यन्ते । हस्तग्राहं युध्यन्ते ।

१३११ स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृन्वोः ३ । ४ । ६१ ॥

वत्त्वानमुलो स्तः । मुखतःकृत्य^२ । मुखतःकृत्वा । मुखतःकारम् । मुखतोभूय ।
मुखतोभूत्वा । मुखतोभावम् ॥ इति कृदन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ विभक्त्यर्थाः^३ ।

१३१२ प्रातिपदिकार्थ-लिङ्ग-परिमाण-वचनमात्रे प्रथमा २।३।४६॥

१—घनेन पुष्णातीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । २—सन्निकर्षोऽव्यवधानेन संयोगः ।
केशग्राहं युध्यन्ते, केशेषु ग्रहणं भवतु मा वा भवतु सन्निकर्षप्रतिपादनपरमेतत् ।
अत्यन्त सन्निहिता युध्यन्ते इत्यर्थः । एवं-हस्तग्राहं युध्यन्ते । ३—तस् प्रत्ययो
यस्मादिति बहुव्रीहिः, तत्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृन्वो भुवस्व क्त्वा । णमुल्
चेत्यर्थः इह यथासङ्गं न व्याख्यानात् । ४—‘क्त्वा च’ इति सूत्रेण समासपक्षे
क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यपि, तुकि रूपम्, मुखतःकृत्य । असमासपक्षे ल्यपोऽभावे मुखतः-
कृत्वा । णमुलि मुखतःकारम्, एवमग्रेऽपि ।

इति श्रीप्रमाकरीविवृतौ मध्यकोमुदीटीकायां कृदन्तप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

अथ विभक्त्यर्थाः ।

५—‘ङ्घाप्प्रातिपदिका’—दित्यधिकृत्य ‘स्वीजसमी’ इत्यादिना ङ्घाप्प्रा-
तिपदिकेभ्यः स्वादिप्रत्ययाः (प्रथमादिसप्तम्यन्ताः सप्तविभक्तयः) सप्रपञ्चं निरू-
पिताः । अथेदानीं सप्तानामपि विभक्त्योनामर्थविशेषव्यवस्थार्थं विभक्त्यर्थप्रकरणमा-
रभ्यते । प्रायः कारकाधिकारात्कारकप्रकरणमपीदमेव । ६—प्रातिपदिकार्थं लिंग-
पारिमाणञ्चेति द्वन्द्वः, मात्रशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकमभिसंबन्धः । मात्रशब्दार्थः

१३१०—अव्यवहित संयोग गम्य हो तो तृतीयान्त और सप्तम्यन्त उपपद
रहते णमुल् प्रत्यय होता है ।

१३११—तस् प्रत्ययान्तस्वाङ्ग उपपद रहते कृन्व और भू धातु से ‘क्त्वा’
और ‘णमुल्’ प्रत्यय होता है । इति कृदन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ विभक्त्यर्थाः ।

१३१२—प्रातिपदिकार्थं मात्र में लिङ्गमात्राधिक्य में परिमाण मात्र में और
संख्यामात्र में प्रथमा विभक्ति होती है ।

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदि-
कार्यमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये सङ्ख्यामात्रे च प्रथमा । प्रातिपदिकार्थमात्रे-^२उच्चैः ।
नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । लिङ्गमात्रे^३-तट । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे-
द्रोणो^४ ब्रीहिः । वचनं=सङ्ख्या । एकः^५ । द्वौ । बहवः ।

एवावधारणम् । तेन प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्ग-
परिमाणवचनमात्रम्-इत्यस्वपदविग्रहः । अर्थो वृत्तौ स्पष्टः ।

१-स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गश्च सङ्ख्या कारकमेव च ।

अमो पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः ॥

इति प्रातिपदिकार्थपञ्चकसिद्धान्ते त्रिकसिद्धान्ते चापि लिङ्गस्य नामार्थत्वात्=
प्रातिपदिकार्थत्वात् पृथग्रहणं व्यर्थमेवेत्याशङ्क्य प्रकृते विवक्षितं प्रातिपदिकार्थं
निरूपयति-नियतेति । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः
सोऽत्र प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थः । २-अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदि-
कार्यमात्रस्योदाहरणानि । उच्चैः, नीचैरादयोऽलिङ्गाः । कृष्णादयो नियतलिङ्गाः ।
३-अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्योदाहरणानि यथा तट इत्यादि । ४-न
चेह प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्येव प्रथमास्त्विति वाच्यम् । तथा सति द्रोणरूपपरि-
माणस्य ब्रीहेश्च द्वयोरपि प्रातिपदिकार्थत्वेन=नामार्थत्वेन 'नामार्थयोरभेदेनान्वय'
इति न्यायाद् द्रोणामिन्नो ब्रीहिरित्यनिष्टार्थलाभे द्रोणरूपपरिमाणस्य परिच्छेदपरिच्छे-
दकभावविधयाऽन्वयो न स्यात् । परिमाणार्थे पृथक् प्रथमात्रिधाने तु प्रत्ययार्थे परि-
माणसामान्ये प्रकृत्यर्थो=द्रोणशब्दार्थो विशेषपरिमाणमभेदेन संसर्गेण विशेषणम् ।
द्रोणामिन्नं यत्परिमाणमित्यर्थः । तस्य च परिच्छेद-परिच्छेदकभावेन ब्रीहौ विशेष-
णतयाऽन्वयस्तथा चायमर्थः-द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो ब्रीहिरिति ।

चतुर्भिः कुडवैः प्रस्यः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ।

आढकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोण इत्यभिधीयते ॥

५-ननु एको द्वौ बहव इत्यत्र कत्व-द्वित्व-बहुत्वानां नियमेनोपस्थित्या 'प्राति-
पदिकार्थे'-इत्येव सिद्धे, सूत्रे वचनग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न, प्रकृतिमिरेवैकत्वादीना-
मुक्तत्वादुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन प्रथमाविभक्तेरप्राप्ता तदर्थं सूत्रे वचनग्रहणं
न्याय्यमेवेति । तथा च विभक्तिरिहाऽनुवादिका शब्दसाधुत्वार्थं प्रयोज्या 'न केवला
प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्ययः' इति न्यायात् । अत एवोक्तं भाष्ये
'उक्तेष्वप्येकत्वादेषु प्रथमेति' ।

१३१३ 'संबोधने' च २ । ३ । ४७ ॥

प्रथमा स्यात् । हे राम ।

१३१४ कर्तुरीप्सिततमं कर्म १ । ४ । ४९ ॥

कर्तुः क्रिययाप्तुमिष्टतमं ^२कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

१३१५ कर्मणि द्वितीया २ । ३ । २ ॥

^३अनुक्ते । हरि मजति । ^४अभिहिते तु कर्मादौ प्रथमैव । अभिधानं च प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमासैः । हरिः सेव्यते । लक्ष्म्या सेवितो हरिः । शतेन क्रीतः शत्यः अश्वः । प्राप्तानन्दश्चैत्रः क्वचिन्निपातेनाभिधानम्^१ । 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' ।

१—सम्बोधनेऽधिके गम्येऽपि प्रथमा स्यादित्यर्थः सम्बोधनञ्च अभिमुखी-कृत्य ज्ञापनम् । हे राम इति । मां पाहोति शेषः । २—कारके-इत्यधिकारादिदं लभ्यते । कारकत्वञ्च क्रियाजनकत्वम् । करोति=क्रियां निर्वर्त्तयतीति भाष्ये व्युत्पत्तिदर्शनात् । कारकाणि च षट्—

कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च ।

अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट् ॥

ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यतीत्यत्र ब्राह्मणस्याऽन्ययासिद्धत्वात् क्रियाम्प्रति जनकत्वाभावेन न कारकत्वम् । अत एव षष्ठो कारकत्वेन न व्यवह्रियते । ३—अनभिहिते-इत्यधिकादिदं लभ्यते । अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यादित्यर्थः । ४—आभिहिते=उच्यते तु प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव । ५—अभिधानम्=बोधनम् । तथा च तिङ्गा=तिङ्प्रत्यययेनाभिधानम्=बोधनं भवति, कृता=कृतप्रत्ययेन चाभिधानम्=बोधनं भवति तथा तद्धितेन समासेन च । 'हरिः सेव्यते' तिङन्तेनाभिहितत्वाद् हरेः कर्मणो न द्वितीया । 'लक्ष्म्या सेवितो हरि' रित्यत्र कृताऽभिहितं कर्म हरिस्तेन प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । तद्धितोदाहरणं 'शतेन क्रीतः' शत्यः=अश्वः । समासोदाहरणञ्च 'प्राप्तानन्दः' । ६—प्रायेणेत्यस्य फलं दर्शयति—क्वचिन्निपातेनेति क्रमादमुगित्यत्र इतिशब्दरूपेण निपातेन नारदनिष्ठं कर्मत्वमभिहितमिति न द्वितीया, किन्तु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव ।

१३१३—सम्बोधन में प्रथमा विभक्ति होती है ।

१३१४—कर्ता को क्रिया के द्वारा प्राप्त करने के लिए इष्टतम कारक की कर्म संज्ञा होती है ।

१३१५—अनुक्त कर्म में द्वितीया विभक्ति होती है ।

१३१६ अकथितं च १।४।५१ ॥

अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

“दुह्याच्-पच्-दण्ड्-घि-प्रच्छि-चि-ब्रू-शासु-जि-मन्य-मुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नी-हृ-कृष्वहाम्” ॥

गां दोषि पयः । बलि याचते वसुधाम् । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्वि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं^{१०} धर्मं ब्रूते, शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां

१—अकथितशब्दं व्याचक्षाण आह—अपादानादिविशेषः । अर्थात् अपादानसम्प्रदानाधिकरणादिकं यदाऽपादानत्वादिविशेषरूपेण न विवक्षितं किन्तु सम्बन्धसामान्यात्मनैव विवक्षितं तदा तत्कारकं कर्मसंज्ञकमित्यर्थः । २—ननु—नटस्य शृणोतीत्यत्र नटसम्बन्धिश्रवणमित्यर्थके (वाक्ये) नटस्यापि कर्मत्वं स्तात्तस्य क्रियाव्यवहित्वेन कारकत्वात् वस्तुतोऽपादानस्य सम्बन्धित्वेन विवक्षितत्वाच्चेत्याशङ्क्य परिगणयति—दुह्याजिति । दुह्यादीनां द्वादशधातूनां तथा नोहृकृष्वहां चतुर्णां मुख्यकर्मणा यद् युज्यते (अपादानादि तदेवाऽकथितं कर्मेति परिगणनार्थः । तेन च एते एव धातवो द्विकर्मका इति सिद्धम् । ३—पयःकर्मकं गोसम्बन्धि दोहनमर्थः । पयोऽत्र मुख्यं कर्म कर्तुरीप्सिततमत्वात्, गोश्चावधित्वेन प्राप्तस्याऽपादानत्वस्याऽविवक्षणादकथितकर्मत्वम्=गौणकर्मत्वम् । ४—प्राथम्यार्थस्य याचेवं-सुधा मुख्यं कर्म, तेन युक्तो बलिर्वस्तुतोऽवधिरपि (अपादानमपि) तदविवक्षायामकथितं कर्म । ५—निर्वर्तनार्थस्य पचरोदनो मुख्यं कर्म, तण्डुलास्तु करणत्वाऽविवक्षायामकथितं कर्म । ६—ग्रहणार्थस्य दण्डधातोः शतं मुख्यं कर्म, गर्गान्स्त्वपादानत्वाविवक्षायां गौणं कर्म । ७—अत्र गोमुख्यं कर्म व्रजोऽधिकरणत्वाविवक्षायामकथितं कर्म । ८—अत्र पन्था मुख्यं कर्म माणवकस्य करणत्वाऽविवक्षायां गौणकर्मत्वे द्वितीया । माणवकेन पन्थानं ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः । ९—फलानि मुख्यं कर्म वृक्षाच्चापादानत्वाऽविवक्षायां गौणं कर्म । वृक्षात्प्रच्याव्य फलान्यादत्ते—इत्यर्थः । १०—अत्र धर्मो मुख्यं कर्म बोधनानुकूलव्यापारो ब्रूजोऽर्थो बोधद्वयेण कर्मणाऽमिप्रेयमाणत्वात्माणवकः सम्प्रदानम्, सम्प्रदानत्वाविवक्षायां तस्य गौणकर्मत्वे द्वितीया । माणवकाय धर्मं बोधयतीत्यर्थः । ११—ग्रहणानुकूलताड-

१३१६—अपादानादि से अविवक्षित कारक की कर्म संज्ञा होती है ।

दुह्याच् इति—दुह याच् आदि षोडश धातुओं के कर्म से युक्त कारक की ही ‘अकथित’ सूत्र से कर्म संज्ञा होती है ।

क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां^३ नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं 'धर्मं भाषते अभिघत्ते वक्तो' त्यादि । ('अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्) कुलम्^६ स्वपिति । मासमास्ते^७ । गोदोहमास्ते^८ । क्रोशमास्ते ।

नादिव्यापारो 'जि' धातोरर्थः, शतं प्रधानं कर्म देवदत्तस्त्वपादानत्वाऽविवक्षायां गौणं कर्म । देवदत्तात्ताडनादिना सुवर्णशतं गृह्णातीत्यर्थः ।

१—सुधा प्रधानं कर्म, क्षीरनिधिस्तु सुधोद्भवम्प्रत्यपादनत्वाऽविवक्षायां गौणं कर्म । क्षीरनिधेः सकाशात्सुधां अन्यनदण्डभ्रामणेनोद्भावयतीत्यर्थः । २—शतं मुख्यं कर्म, परस्वामिकद्रव्यस्य स्वामिनः सकाशादपनीयाऽऽदानानुकूलो व्यापारो 'मुष्' धातोरर्थः, अपनयनावधित्वाद् देवदत्तोऽपादानम्, अपादानत्वाऽविवक्षायां तस्य गौण-कर्मत्वम् । अपश्यति देवदत्ते तदोयं सुवर्णशतं तस्मादपनीयाऽऽदत्ते—इत्यर्थः ।

३—अत्राऽजा प्रधानं कर्म, ग्रामस्य चाऽधिकरणत्वाऽविवक्षायां गौणकर्मत्वम् । अजां ग्रामे प्रापयतीत्यर्थः । ४—अयम्भावः—परिगणितानां धातूनां यो योऽर्थस्तत्तदर्थकधातुयोगेऽकथितकर्मत्वमिति । तथा चैतदर्थकधात्वन्तरसंयोगेऽपि द्विकर्मकत्वं लभ्यते, कैयटादिभिरपीत्यमेव व्याख्यातम् । ५—ननु 'कुलम् स्वपिति देवदत्तः' 'मासमास्ते' इत्यादौ कुवदिरनुद्देश्यत्वात् 'कतु'रोप्सिततम' मिति कर्मत्वं न सम्भवति । कतुं रेव स्वापादिक्रियाश्रयत्वात्, 'तथा युक्त' मित्यपि न कर्मत्वमित्यत आह—अकर्मकधातुभिरिति । इह देशशब्देन कुरुपाञ्चालादिरूप एव देशो गृह्यते ननु ग्रामादिरपि । अन्यथा—'अधितिष्ठति वैकुण्ठ' मित्यत्रानेनैव कर्मत्वे सिद्धे "आधशोड्स्यासां कर्म" इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अत्रोक्तं हरिणा—

कालभावाऽध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ।

सर्वैरकर्मकेयोगे कर्मत्वमुपजायते ॥

६—स्वपितोत्यकर्मकधातुना योगे देशः कर्मसंज्ञः, जनपदवार्चनां स्वभावाद् बहुवचनान्तरा । कुरुषु निद्रां लभते इत्यर्थः । ७—अकर्मकेणाऽऽसुधातुना योगे कालविशेषस्य मासस्य कर्मत्वम्, इहाऽधिकरणसंज्ञां बाधित्वा कर्मसंज्ञा । ८—दोहनम्=दोहः । भावे धञ्, गवां दोहः=गोदोहो गोदोहनकाले लासणिकः । नच तथा सति कालत्वादेव "कालाध्वनो" रिति सिद्धिः स्यादिति वाच्यम्, लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्याहोरात्रसमूहस्य मासादेरेव तत्र ग्रहणात् । ९—गन्तव्याऽध्वा-

अर्थनिबन्धनेयमिति—यह कर्म संज्ञा दुहादि के अर्थ के योग में होती है ।

१३१७ गति-^१बुद्धि-प्रत्यवसानार्थ-शब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता
स णौ १ । ४ । ५२ ॥

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ।

“^२शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयच्चामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिम् ।

आसयत् सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिरिति” ।

(३नीवह्योनं) नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन । नियन्तृकर्तृकस्य^४ वहेरनिषेधः) ।

दाहरणमिदम्—क्रोशमास्ते—इति ।

१—गतिः = गमनम्, बुद्धिः = ज्ञानम्, प्रत्यवसानम् = मक्षणम् अर्थां
येषाम्, शब्दः कर्मं येषामिति बहुव्रीहिः । अविद्यमानं कर्मं येषां तेऽकर्मकास्तेषाम् ।
तथैवाह वृत्तो गत्याद्यर्थानामित्यादि । २—शत्रूनगमयदिति । स श्रीहरिर्मम
मम गतिः=संरक्षको भूयात्, यः शत्रून् स्वर्गमगमयत्=शत्रवः स्वर्गमगच्छन्
श्रीहरिस्तान् प्रैरयत्—इति श्रीहरिः शत्रून् स्वर्गमगमयत्, अप्यन्तावस्थायां कर्तारः
शत्रवः प्यन्तावस्थायां कर्मीभूताः सन्तीति द्वितीयाविभक्तिः, गत्यर्थोदाहरणमिदम् ।
बुद्धयर्थोदाहरणमाह—वेदार्थमिति । स्वे=स्वकीया वेदार्थमविदुः श्रीहरिस्तानवेदय-
दिति । प्रत्यवसानार्थोदाहरणं ब्रूते—आशयच्चामृतमिति । देवा—अमृतमाश्नन्
श्रीहरिर्देवानमृतमाशयत्=अमोजयदिति । शब्दकर्मोदाहरणमाह—वेदमध्या-
पयदिति । विधिः=ब्रह्मा वेदमभ्येत, श्रीहरिर्विधि वेदमध्यापयत्=अपाठयदिति ।
अकर्मकोदाहरणमाह—आसयत् सलिले इति । सलिले=जले पृथ्वी-आस्त,
श्रीहरिः पृथ्वीमासयत्=उपावेशयदिति । ३—प्रापणमपि गत्यन्तर्गतमिति गत्यर्थ-
त्वेन पूर्वसूत्रप्राप्तं कर्मत्वमनेन निषिध्यते । प्यन्तयोरनयोः प्रयोज्यकर्तृ^५नं कर्मत्व-
मित्यर्थः । कर्मत्वाभावे प्रयोज्यकर्तृ^६रनुक्तत्वावृत्तीया । ४—नियन्तृकर्तृकस्य च वहेनं

अकर्मकेति—अकर्मक धातुओं के योग में देश काल भाव और गन्तव्य
मार्ग की कर्म संज्ञा होती है, ऐसा कहना चाहिये ।

१३१७—गमनार्थक ज्ञानार्थक मक्षणार्थक तथा शब्दकर्मक और अकर्मक
धातुओं के अप्यन्तावस्थीय कर्ता की प्यन्त में कर्मसंज्ञा हो जाती है ।

शत्रूनगमयदिति—वह श्रीहरि भगवान् हमारे रक्षक हों जिन्होंने शत्रुओं
को स्वर्ग पहुँचाया, अपने भक्तों को वेदार्थ जनाया, देवताओं को अमृत भाजन
कराया, ब्रह्मा को वेद पढ़ाया और जल में पृथ्वी को ठहराया था ।

वाहयति रथं वाहान्सूतः^१ । (^२अदिखाद्योर्न) । आदयति खादयति वा अन्नं वटुना । (^३मक्षोरहिंसाथस्य न) मक्षयत्यन्नं वटुना । अहिंसाथस्य किम्-भक्षयति बलीवदान् सस्यम्^४ । (^५जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानम्) जल्पयति माषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः । (^६दृशेच्च^६) । दर्शयति हरिं भक्ताम् । (^७शब्दायतेर्न) । शब्दाययति देवदत्तेन ।

१३१८—हृक्रोरन्यतरस्याम् १ । ४ । ५३ ।

हृक्रोरणी यः कर्ता स णी वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति भृत्येन भृत्यं

निषेधः । प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं भवत्येवेत्यर्थः ।

१—वाहा रथं वहन्ति सूतस्तान् प्रेरयति इति वाहयति रथं वाहान् सूतः ।
२—प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे प्राप्ते निषेधमाह—अदिखाद्योर्निति । अति खादति वाऽन्नं वटुस्तं प्रेरयतीति आदयति खादयति वाऽन्नं वटुना । ३—अहिंसाथस्य 'मक्ष' धातोः प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं नेत्यर्थः । चुरादिष्यन्ताद् भक्षधातोर्हेतुमणिच्च भवत्युदाहरणम्—भक्षयत्यन्नं वटुना इति । ४—क्षेत्रे प्ररुढं हरितमलूनं सस्यमित्युच्यते, तस्यामवस्थायां तस्य चेतनत्वात् तद्भक्षणं हिंसैवेति भावः । तथा च भवति प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वम् । ५—एतेषामणी यः कर्ता स णी कर्म स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । ६—दृशिर् प्रेक्षणे—इत्यस्यापि-अणी यः कर्ता स णी कर्म स्यादिति वक्तव्यम् । भक्ता हरिं पश्यन्ति तान् प्रेरयति गुरुरित्युदाहरणार्थः । ७—धात्वर्थसंगृहीतकर्मकत्वेनाऽकर्मकत्वाद् "गतिबुद्धौ"ति प्राप्तं कर्मत्वमनेन निषेध्यते । शब्दाययतीत्यत्र शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दवैरकलहे' त्यादिना क्यङ्, ततो हेतुमणिच्च शब्दायते देवदत्तस्तं यज्ञदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः । ८—हा च का च हृक्रो, तयोरिति विग्रहः । ९—पक्षेऽनुक्तत्वात्प्रयोज्यकर्त्तरि तृतीया ।

(नी और वह् धातु का कर्ता पूर्वोक्त रूप में कर्म संज्ञक नहीं होता) ।
(किन्तु नियन्तृकर्तृक वह् का निषेध नहीं है)

(अदि और खादि का पूर्वकर्ता ण्यन्तावस्था में कर्म संज्ञक नहीं होता) ।
(अहिंसाथं मक्ष धातु का पूर्वकर्ता ण्यन्त में कर्म संज्ञक होता है) । (दृश् धातु का पूर्वकर्ता कर्म संज्ञक होता है) । (क्यङ् प्रत्ययान्त शब्दायति का पूर्वकर्ता ण्यन्त में कर्म संज्ञक होता है) । (क्यङ् प्रत्ययान्त शब्दायति का पूर्वकर्ता ण्यन्त में कर्म संज्ञक नहीं होता) ।

१३१८—ह और कृ धातु का पूर्वकर्ता ण्यन्त में कर्म संज्ञक विकल्प से होता है ।

भृत्येन वा कटम् । ('अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्) । अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तौ भक्तं वा ।

१३१९ अधिशोड्स्थासां कर्म १ । ४ । ४६ ॥

अधिपूर्वाणामेवामाधारः^२ कर्म स्यात् । अधिशेते अधिनिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ।

१३२० अभिनिविशश्च १ । ४ । ४७ ॥

अभिनोत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् । क्वचिन्न^३ । पापेऽभिनिवेशः ।

१३२१ उपान्वध्याङ्वसः^४ ४ । ४ । ४८ ॥

उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति

१—हेतुमण्यन्तस्याऽभिपूर्वक-‘वद्’-धातोर्ण्यन्तस्य ‘दृश्’ धातोश्च—आत्मने-पदिनोऽणौ कर्ता णौ कर्म वा । २—अधिकरणसञ्ज्ञापवादोऽयम् । ३—“परि-क्रयणे सम्प्रदान” मिति-सूत्रात् मण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्यां-ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थित-विभाषाश्रयणादाह-क्वचिन्नेति । समर्थसूत्रे—‘एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानाम्’ इति भाष्य प्रयोगोऽत्र मानम् । वस्तुतस्तु क्वचिन्नेति चिन्त्यम्, अभिनिविशश्चेति सूत्रे अभि-नि-विश-इत्येतेषामविकृतरूपग्रहणेन प्रकृते=‘पापेऽभिनिवेशः’ इत्यत्र प्रकृत-सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति, अकारस्य पूर्वरूपेण विकृतत्वात् न च ‘अर्थेष्वभिनिवि-ष्टानाम्’ इति भाष्यप्रयोगः कथं सङ्गच्छेतेति वाच्यम्, अत्रापि ‘विश’ इत्यस्य ‘व्रश्चे’ ति षत्वेन विकृतत्वान्नास्ति तावत्काचिद्विप्रतिपत्तिरिति । ४ उप-अनु-अधि-आङ् इत्येतेषां द्वन्द्वः, ‘उपान्वध्याङ्पूर्वो वस’ इति विग्रहे शाकपायिवत्वात्समासः ।

(आत्मनेपद में अभिवादि और दृश् धातु का पूर्वकर्ता ण्यन्त में विकल्प से कर्मसंज्ञक होता है ।

१३१९—अधिपूर्वक शोड् स्था और आस् धातु का आधार कर्म संज्ञक होता है ।

१३२०—अभिनि पूर्वक विश् धातु का आधार कर्म संज्ञक होता है ।

१३२१—उप, अनु, अधि, आङ् पूर्वक वस् धातु का आधार कर्म संज्ञक होता है ।

(पूर्वोक्त उपसर्ग रहते भोजनाभावायं वस् का आधार कर्म संज्ञक

आवसति वा वैकुण्ठं हरिः । (अमुक्यर्थ^१ तु न) । वने उपवसति ।

✓ उभसर्वतसोः^२ कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयात्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाऽमक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः । अव्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् । ३ ऋते कृष्णम् । (अमितः—परितः—समया^४—निकषा—हा—प्रातः—योगेऽपि) अमितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लङ्काम्, हा कृष्णाऽमक्तम् । बुभुक्षितं न प्रतिमाति किञ्चित् ।
१३२२ अन्तरान्तरेण युक्ते २ । ३ । ४ ॥

१—उपेत्युपसर्गपूर्वस्य वसतेर्मौजनाभावोऽर्थस्तत्र न भवति कर्मत्वमिति भावः ।
'वसेरक्षयर्थस्य प्रतिषेध' इति वार्तिकमत्र मूलम् । २—अथोपपदविभक्तिं द्वितीयां
श्लोकवार्तिकेन सङ्गृह्णाति, उभसर्वतसोरिति, अस्यायमर्थः—उभशब्दस्य तसन्तस्य
प्रयोगे सर्वशब्दस्य च तसन्तस्य प्रयोगे द्वितीया कार्या, यथा 'उभयतः कृष्णं गोपाः'
'सर्वतः कृष्णं गोपाः' । धिक्शब्दप्रयोगे द्वितीया कार्या, यथा 'धिक् कृष्णाऽमक्तम्'
तथाऽत्रेडितान्तेषु उपर्यादिषु त्रिषु द्वितीया कार्या, 'द्विरुक्तस्य परं रूपमात्रेडित'
तदन्तेषु कृतद्विवचनेष्विति यावत् (उपर्यादिषु त्रिवित्यत्र 'उपर्यव्यधसः सामीप्ये'
इतिसूत्रोपात्तानि—उपरि—अधि—अधः—इति त्रीण्यव्ययानि गृह्यन्ते) उदाहरणत्रयं
मूले स्पष्टम् । ततोऽन्यत्रापि दृश्यते उक्तप्रदेशेभ्योऽन्यत्रापि द्वितीया दृश्यत
इत्यर्थः । तदुदाहरणञ्च 'ऋते कृष्णम्' इति । ३—यद्यपि—ऋते योगे 'अन्यारादित-
रते' इति पञ्चमी प्राप्ता, तथापि ततोऽन्यत्रापीति वार्तिकोक्तेः भवति क्वचिद्
द्वितीयापि । एतेन—'फलति पुरुषाराधनमृते' इति महिम्नःस्तोत्रपाठोऽपि व्याख्यातः ।
४—समया=समीपे । निकषेत्यस्याप्ययमेवार्थः । हा कृष्णामक्तमित्यत्र तस्य शोच्यते-
त्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिमातीत्यस्य क्षुधार्तस्य न किञ्चिदपि परिस्फुरतीत्यर्थः ।
नहीं होता) ।

कभसर्वतसोरिति—तस् प्रत्ययान्त उभ तथा सर्वशब्द के प्रयोग में द्वितीया होती है । धिक् शब्द के योग में द्वितीया होती है । आत्रेडितान्त अर्थात् कृत द्विवचन उपरि अधि और अधस् शब्द के योग में भी द्वितीया विभक्ति होती है । प्रयोग से ज्ञात होता है कि इनसे अन्यत्र भी द्वितीया हो जाती है ।

(अमितः आदि छे शब्दों के योग में भी द्वितीया होती है ।)

१३२२—अन्तरा और अन्तरेण शब्द के योग में द्वितीया होती है ।

द्वितीया । अन्तरा त्वां मां वा हरिः । अन्तरेण हरि न सुखम् ।

१३२३ कर्मप्रवचनीयाः^१ १ । ४ । ८३ ॥

इत्यधिकृत्य ।

१३२४ अनुलक्षणे १ । ४ । ८४ ॥

लक्षणे द्योत्ये अनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । ^२अभ्युपसर्गसंज्ञापवादः ।

१३२५ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया २ । ३ । ८ ॥

जपमनु ^३प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः ।

१३२६ तृतीयार्थे^४ १ । ४ । ८५ ॥

अनुक्तसंज्ञः । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थः ।

१३२७ हीने^५ १ । ४ । ८६ ॥

अनुक्तसंज्ञः । अनु हरि सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ।

१३२८ उपोऽधिके च १ । ४ । ८७ ॥

अधिके हीने च उपेत्यव्ययं प्राग्वत्^६ । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने--उप
हरि सुराः ।

१३२९ 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान-भाग-वीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः १।४।९०॥

१--अन्वर्थेयं सञ्ज्ञा कर्म=क्रियां प्रोक्तवन्त इति कर्मप्रवचनीयाः । अधिक-
कारसूत्रमिदम् । २--तेन क्रियायोग एव कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञेति संसूच्यते । ३--
हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । कदा पर्जन्योऽवर्षदिति प्रश्ने--उत्तरमिदम् ।
जपो लक्षणं वर्षणं लक्ष्यम् । ४--तृतीयार्थे=साहित्ये इत्यर्थः । ५--हीनेऽर्थे
द्योत्ये, 'अनुः' कर्मप्रवचनीय-सञ्ज्ञा इत्यर्थः । ६--कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञमित्यर्थः ।
७--उत्कृष्टादेव द्वितीया शब्दशक्तिस्वभावात् । ८--लक्षणम्=ज्ञापकम्, अयं
प्रकारः इत्यम्, तम्प्राप्त इत्यम्भूतः तस्याऽऽख्यानमिन्ध्यम्भूताख्यानम् । भागः=

१३२३--यह अधिकार सूत्र है ।

१३२४--लक्षण द्योत्य रहते 'अनु' की कर्म वचनीय संज्ञा होती है ।

१३२५--कर्म प्रवचनीय के योग में द्वितीया विमक्ति होती है ।

१३२६--तृतीयार्थ=सह अर्थ में 'अनु' की कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है ।

१३२७--हीन अर्थ में 'अनु' की कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है ।

१३२८--अधिक और हीन अर्थ में 'उप' की कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है ।

१३२९--लक्षणादि चार बयों में 'प्रति' 'वरि' और 'अनु' की कर्मप्रवच-

उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे--वृक्षं प्रति पर्यनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्यम्भूता-
ख्याने-मक्तो विष्णुं प्रति पर्यनु वा । भागे-लक्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु वा । हरेर्भागे
इत्यर्थः । वीप्सायाम्-वृक्षं प्रति पर्यनु वा सिञ्चति : एषु किम्-परिसिञ्चति^२ ।

१३३० अभिरभागे १ । ४ । ९१ ॥

भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः^३ स्यात् । हरिमभिवर्तते^४ । मक्तो^५ हरिमभि ।
देवं^६ देवमभि सिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र ममामिष्यात्तद्दीयताम्^७ ।

१३३१ सुः पूजायाम् १ । ४ । ९१ ॥

सुसिक्तम्^१ । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वात् षः । पूजायां किम्--^{१०}सुषिक्तं किं
तवात्र । क्षेपोऽयम् ।

१३३२ अतिरतिक्रमणे च १ । ४ । ९५ ॥

चात्पूजायामतिरुक्तसंज्ञः । अति देवान्कृष्णः^{११} ।

स्वीकार्योऽयः प्रकृते च तत्त्वामी विवक्षितः वीप्सा=व्याप्तुं कात्स्न्येन सम्बद्ध-
मिच्छा, द्वन्द्वाद् विषयसप्तमी, एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रतिपर्यन्तवः कर्मप्रवचनीय-
सञ्ज्ञका इत्यर्थः ।

१--'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम्, द्विवचनेनैव च वीप्सा द्योत्यते । २--
लक्षणाद्यभावात्कर्मप्रवचनीयत्वामावे उपसर्गत्सुनोतीति षत्वम् । ३--कर्मप्रवचनीय-
सञ्ज्ञ इत्यर्थः । ४--जयः क्व ? इति प्रश्ने-उत्तरमिदम् । हरिलक्ष्यो जय इत्यर्थः ।
लक्षणेऽभेः कर्मप्रवचनीयता । ५--इत्यम्भूताख्याने-उदाहरणमिदम् । हरिविषयक-
मक्तिमानित्यर्थः । ६--अत्र वीप्सायामभेः कर्मप्रवचनीयत्वेन द्वितीया । ७--
अत्राऽभिर्मागद्योतकः । मम भागः स्यादित्यर्थः । अभागे-इति कर्मप्रवचनीयनिषे-
धादुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वम् । ८--पूजार्थकः सुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः ।
९--कर्मप्रवचनीयसंज्ञयोपसर्गसंज्ञावाधात् "उपसर्गत्सुनोतीति" पत्वन् । सुसिक्तं,
सुस्तुतम् । १०--अत्र निन्दा गम्यते नतु पूजा, तेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावे उप-
सर्गत्वात् 'उपसर्गत्सुनोतीति' इति षत्वम् । ११--संसार-संरक्षणविषये देवानतिक्रम्य
नीय संज्ञा होती है ।

१३३०--भाग अर्थ को छोड़कर शेष लक्षणादि अर्थों में 'अभि' की कर्म-
प्रवचनीय संज्ञा होती है ।

१३३१--पूजा अर्थ में 'सु' की कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है ।

१३३२--अतिक्रमण अर्थ में 'अति' की कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है ।

१३३३ १कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे २ । ३ । ५ ॥

इह द्वितीया स्यात् । २मासं कल्याणी । मासमधीते । मास गुडघानाः । क्रोशं^१ कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम्—मासरय^२ द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । स्वतन्त्रः कर्तेति कर्तृसंज्ञा ।

१३३४ साधकतमं करणम् १ । ४ । ४२ ॥

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं^३ करणसंज्ञं स्यात् ।

१३३५ कर्तृ-करणयोस्तृतीया २ । ३ । १८ ॥

अनमिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण वाणेन हतो^४ वाली । (प्रकृत्यादिभ्य^५ उपसंख्यानम्) प्रकृत्या^६ चारुः । प्रायेण^७ याज्ञिकः । गोत्रेण^८ गार्ग्यः । समेनैति^९ । विषमेणैति । द्विद्वेणेन^{१०} धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून्तुल्लति । सुखेन^{११} दुःखेन वा यातीत्यादि ।

१३३६ दिवः^{१२} कर्म च १ । ४ । ४३ ॥

वर्तते कृष्ण इत्यर्थः । देवानामपि पूज्य इति वार्थः ।

१—निरन्तर-संयोगः=अत्यन्तसंयोगः । गुणक्रियाद्वयः कालाध्वनोरविच्छिन्न-संयोगे गम्ये द्वितीया स्यादित्यर्थः । २—मासेऽविच्छिन्नमङ्गलवतीत्यर्थः । एवं मासमधीत इत्यादि । ३—अध्वसंयोगोदाहरणमिदम् । एवं क्रोशमधीते-इत्यादि । ४—त्रिषद्दिनात्मके मासे द्वयोर्दिनयोः प्रतिदिनमेकवारमेवाधीते-इत्यर्थः । ५—यद्व्यापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टोपकारकम् । ६—अनमिहिते-इत्यधिकारः । अनुक्ते इत्यर्थः । ७—हत इति-हृत् घातोः कर्मणि क्तः, तेन कर्ता (रामः) करणं (वाणः) अनमिहितमित्युभयत्रापि तृतीया, कर्मणो वालीत्यस्योक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न तु द्वितीया । ८—प्रकृत्यादिगणपठितेभ्यस्तृतीया वक्तव्येत्यर्थः । ९—स्वभावसम्बन्धचारुत्ववानित्यर्थः । १०—बहुलाचारसम्बन्धियाज्ञिकत्ववानित्यर्थः । ११—गोत्रमस्य गार्ग्य इत्यर्थः । १२—सम विषमश्च गमनं करोतीत्यर्थः । १३—द्वयोर्द्वेणयोः समाहारो द्विद्वेणम्—द्विद्वेणसम्बन्ध धान्यमित्यर्थः । १४—सुखजनकं दुःखजनकं वा यानं करोतीत्यर्थः । १५—दिवुषात्वर्थं प्रति साधकतममित्यर्थः ।

१३३३—काल और अध्वा का अत्यन्त संयोग हो तो द्वितीया होती है ।

१३३४—क्रिया सिद्धि में साधकतम कारक की 'करण' संज्ञा होती है ।

१३३५—अनुक्त कर्ता और करण में तृतीया विभक्ति होती है । (प्रकृत्यादि शब्दों से तृतीया होती है) ।

१३३६—दिव् घातु का साधकतम कारक कर्म संज्ञक और करण संज्ञक होता है ।

दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञं च । अक्षरक्षान्वा दीव्यति ।

१३३७ सहयुक्तेऽप्रधाने २ । ३ । १९०१५०

सहाय्येन युक्तेऽप्रधाने तृतीया । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकं—साधं—समं—योगेऽपि । विनापि^१ तद्योगं तृतीया । वृद्धो यूनेति निर्देशात् ।

१३३८ येनाङ्गविकारः २ । ३ । २० ॥

येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गानो विकारो लक्ष्यते तत्तृतीया । अक्षणा^२ काणः । अक्षि-सम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

१३३९ अपवर्गे तृतीया २ । ३ । ६ ॥

अपवर्गः फलप्राप्तिः, तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोचेन^३ वानुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम्—मासमधीतो नायातः^४ ।

१३४० हेतौ २ । ३ । २३ ।

तृतीया । ५ दण्डेन घटः ।

१—पितुरागमनसम्बन्धः शब्द इति तस्य प्राधान्यम्, पुत्रस्य तु—आर्थिक इति तस्याप्राधान्यमिति तत्तृतीया । २—ननु पुत्रेणागतः पितेत्यत्र सहादिवशब्दाभावात्कथं तृतीया—इत्यत आह—विनापि तद्योगमिति । ‘वृद्धो यूना’ इति सूत्रे सहशब्दाऽयमेव तृतीयानिर्देशात् । ३—अङ्गान्यस्य सन्तीत्यङ्गम्=शरीरम्, “अशंआद्यच्” अङ्गस्य विकार इति विग्रहः । येनेत्यनेनाङ्गं परामृश्यते । अर्थो वृत्तौ स्पष्टः । ४—काणशब्दः काणत्ववति वर्तते । सम्बन्धस्तृतीयार्थः, स च काणत्वेऽन्वेति, तदाह—अक्षिसम्बन्धीति । ५—अह्नि क्रोचे वा निरन्तरमध्ययनेनानुवाको गृहीत इत्यर्थः । ६—नायातो=न गृहीतः । निरन्तराव्ययनेऽपि फलप्राप्तिर्नाभूदिति न तृतीया, किन्तु ‘कालाध्वनो’ रिति द्वितीयैव । ७—हेतौ=कारणे तृतीया स्यादित्यर्थः । ८—अत्र दण्डो घटम्प्रति हेतुः=कारणम् ।

१ ३७—सहायक शब्दां के योग में अप्रधान से तृतीया होती है ।

१ ३३८—जिस अंग के विकृत होने से अंगी विकृत लगता हो उस अंग वाचक शब्द से तृतीया विभक्ति होती है ।

१ ३३९—फलप्राप्ति द्योत्य हो तो काल और अध्वा के अत्यन्त योग में तृतीया होती है ।

१ ३४०—हेतु में तृतीया होती है ।

✓ १३४१ इत्थंभूतलक्षणे^१ २ । ३ । २१ ॥

तृतीया । जटामिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

१३४२ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि २ । ३ । २२ ॥

संपूर्वस्य^२ जानातेः कर्मणि तृतीया वा । पित्रा पितरं वा संजानीते ।

१३४३ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्^३ १ । ४ । ३२ ॥

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः ।

१३४४ चतुर्थी संप्रदाने २ । ३ । १३ ॥

^४अनुक्ते । विप्राय गां ददाति (क्रियया^५ यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम्)^६पश्ये शेते ।

१--अयम्प्रकारः--इत्थं तं प्राप्त इत्यभूतस्तस्य लक्षणे=ज्ञापके, प्रकार-विशेषं प्राप्तस्य ज्ञापके तृतीया स्यादित्यर्थः । २--ज्ञा-अवबोधने, इत्ययमेव गृह्यते नतु-‘जनी’-प्रादुर्भावं इति, तस्याऽकर्मकत्वात् । द्वितीयापवादोऽयं तृतीयाविकल्पः । ३--अन्वर्थेयं संज्ञा । सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै तस्मिन्प्रदानमिति । अत एवाह-दानस्येति अर्थात् दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रैति=संबन्नाति सम्बद्धमुप्सति वा उत्कारकं सम्प्रदानमिति । तेन हस्तं निदधाति वृक्षे, इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । दानञ्चाऽपुनग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनम् । अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यत्र सम्प्रदानत्वन्न भवति । अत्र हि - अधीनीकरणेऽर्थे ददातिप्रयोगो भाक्त इति वृत्तिकाराः । भाष्यकारास्तु-अन्वर्थतायामाग्रहं निराकुर्वन्तः खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटं ददातीति प्रयुञ्जते । तेन दानातिरिक्त-क्रियाकर्मणापि सम्बद्धमिष्टस्य सम्प्रदानत्वं भवत्येव । रजकस्य वस्त्रं ददातीति प्रयोगस्तु सम्प्रदानस्य शेषत्वविवक्षायां भविष्यति । ४-अनभिहिते सम्प्रदाने चतुर्थी स्यादित्यर्थः । ५--क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वाभावात् (कर्मसंज्ञाभावात्) तयाऽभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण संज्ञा न प्राप्नोति-इति वार्तिकमिदमारभ्यते । ६-शयनक्रियया पति सम्बद्धमुप्सतीत्यर्थः । कर्मान्तरव्यापृतः पतिर्मन्त्रेण शयनं दृष्ट्वा सोऽपि शयीतेत्यभिप्रायेण शयनं करोतीति भावः ।

१३४१--इत्थंभूत के ज्ञापक से तृतीया होती है ।

१३४२--संपूर्वक ज्ञा-घातु के कर्म में तृतीया विकल्प से होती है ।

१३४३--कर्ता जिसको दान के कर्म से सम्बद्ध करना चाहता है (अर्थात् जिसको कुछ देना चाहता है) उसकी सम्प्रदान संज्ञा होती है ।

१३४४--अनुक्त संप्रदान में चतुर्थी विभक्ति होती है । (क्रिया से जिसको सम्बद्ध करना चाहते हैं उसकी भी संप्रदान संज्ञा होती है) ।

१३४५ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् १ । ४ । ४४ ॥

नियतकालं भृत्या स्वीकरणं=परिक्रयणं तस्मिन्साधकतमं कारकं संप्रदानं वा स्यात् । शतेन शताय^१ वा परिक्रीतः । (तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या) । ३मुक्तये हरि भजति । (उत्पातेन ज्ञापिते च । वाताय कपिला विद्युत् ।

१३४६ नमः-स्वस्ति-स्वाहा-स्वधाऽलं-वषडयोगाच्च २ । ३ । १६ ॥

एमियोगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । प्रजाम्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । (अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्) तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि ।

१३४७ ध्रुवमपायेऽपादानम् १ । ४ । २४ ॥

अपायो^८ विश्लेषस्तस्मिन् साध्ये ध्रुवमवधिभूतमपादानम् ।

१—मुवर्णादि यत्किञ्चिद्द्रव्यशतेनेत्यर्थः २—‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । तस्मै इदं तदर्थं तस्य भावः तादर्थ्यम्, तेनोपकार्योपकारक-भावसम्बन्धो विवक्षितः । तत्र-उपकार्यदेव चतुर्थी । ३—मुक्त्यर्थमित्यर्थः । एवं यूपाय दारु, कुण्डलाय हिरण्यम् इति । ४—अशुभसूचक आकस्मिको भूतविकार उत्पातः । तेन सूचितेऽर्थे विद्यमानाच्चतुर्थीत्यर्थः । ५—महावातस्य सूचितेत्यर्थः । अत्रायं समग्रः श्लोकः—

वाताय कपिला विद्युदातपायाऽतिलोहिता ।

पोता वर्षाय विज्ञेया दुर्मिक्षाया सिता भवेत् ॥

६—अलमित्यनेन पर्याप्त्यर्थकशब्दानां ग्रहणमित्यर्थः । ७—प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयत्वं ध्रुवत्वम् । ८—अपायशब्दस्यार्थो विश्लेषः=वियोगः । ध्रुवशब्दस्याऽयंमाह—अवधिभूतमिति । ध्रुवशब्दस्य स्थिरार्थत्वे तु धावतोऽङ्वात्सततीत्यत्रापादानत्वं न स्यादश्वस्य स्थिरत्वामावात् ।

१३४५—परिक्रयण (अर्थात् नियतसमय के लिए वेतनादिस्वीकरण) में साधकतम कारक की संप्रदान संज्ञा विकल्प से होती है ।

(तादर्थ्य में चतुर्थी होती है ऐसा कहना चाहिये) । (उत्पात से ज्ञापित अर्थ में चतुर्थी होती है) ।

१३४६—नमः स्वस्ति आदि शब्दों के याग में चतुर्थी होती है । (‘अलम्’ से ‘पर्याप्त’ अर्थ लेना) ।

१३४७—विभाग साध्य रहते अवधिभूत कारक की अपादान संज्ञा होती है ।

१३४८ अपादाने पञ्चमी २ । ३ । २८ ॥

ग्रामादायाति धावतोऽश्वात्पतति इत्यादि ।

१३४९ जनिकर्तुः प्रकृतिः^१ १ । ४ । २५ ॥

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः^२ प्रजाः प्रजायन्ते । (^३ल्यब्लापे कर्मण्यधिकरणे च) । प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य, आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः ।

१३५० विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् २ । ३ । ३० ॥

गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । गुणे किम्-घनेन^४ कुलम् । अस्त्रियां किम्-बुद्ध्या मुक्तः । ^५विभाषेति योगविभागाद्-गुणे स्त्रियां च क्वचित् । ^६धूमादग्निमान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः^७ ।

१३५१ पृथग्विना-नानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् २ । ३ । ३२ ॥

एभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमोद्वितीये च । पृथग् ग्रामेण ग्रामाद् ग्रामं वा । एवं विना^८ नाना ।

१--प्रकृतिरित्यस्य हेतुरर्थः । तदाह वृत्ती जायमानस्येति । २--हिरण्य-गर्मादित्यर्थः । ३--ल्यबन्तस्य लोपे=अदर्शनेऽप्रयोगे वा सति गम्यमानतदर्थम्प्रति कर्मणि—अधिकरणे च पञ्चमी वाच्येत्यर्थः । ४--घनं न गुणः, किन्तु द्रव्यम् । तेन हेतौ तृतीयैव । ५--ननु धूमादग्निमान् इत्यादौ कथं पञ्चमी, धूमादेरगुणत्वा-दित्यत आह—विभाषेति योगविभागात्, हेतौ वा पञ्चमी स्यादिति योग-विभागार्थः । ६--अगुणेऽपि योगविभागात्पञ्चमी । ७--स्त्रियामपि योगविभागा-त्पञ्चमी । ८--विना रामेण रामाद् रामं वा, एवं नाना रामेण रामाद् रामं वा । रामस्य वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः । नानाशब्दस्य वर्जनमर्थः, “पृथग् विनान्तरेणतं हिरद् नाना च वर्जने” इत्यमरात् ।

१३४८--अपादान में पञ्चमी होती है ।

१३४९--उत्पद्यमान पदार्थ का कारणीभूत कारक अपादान संज्ञक होता है । (ल्यबन्त के लोप=अप्रयोग में ल्यबन्तार्थ के प्रति कर्म अथवा अधिकरण में पञ्चमी होती है) ।

१३५०--अस्त्रीलिङ्ग हेतु भूत गुण में पञ्चमी विकल्प से होती है ।

१३५१--पृथक् आदि शब्दों के योग में तृतीया होती है, पञ्चमी और द्वितीया भी होती है ।

१३५२ अन्यारादितरते-^१दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते २।३।२९॥

अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम्^२ । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् ।
आरात्^३ वनात् । ~~ऋते~~ कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः,
तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि^४ भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । प्राक् प्रत्यन्त-
ग्रामात् । आच्^५, दक्षिणा ग्रामात् । आहि^६, दक्षिणाहि ग्रामात् ।

१३५३ अप-परी वर्जने १।४।८८ ॥

एतो वर्जनार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञो स्तः ।

१३५४ आङ् मर्यादावचने १।४।८९ ॥

आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः^७ । वचनग्रहणादभिविधावपि ।

१३५५ पञ्चम्यपाङ्परिभिः २।३।१० ॥

एतैः कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमो । अप हरेः, परि हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने=
साहचर्यात् । लक्षणादौ तु^८ हरि परि । आ मुक्तेः^९ संसारः । ^{१०}आसकलाद् ब्रह्म ।

१-अन्य-आरात्-इतर-ऋते-दिक्शब्द-अञ्चूत्तरपद-आच्-आहि-एतैरष्टभि-
योगे पञ्चमो स्यादित्यर्थः । २-अन्यशब्दस्याऽन्यार्थकशब्दग्रहणोपलक्षणावयवक-
थनस्य प्रयोजनकथनार्थमिति यावत् । ३-वनस्य दूरं समोपं वेत्यर्थः । ४-
कृष्णस्य वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः । क्वचिद् ऋतेशब्दयोगे 'फलति' गुरुषाराधनमृते'
इत्यादौ द्वितीयापपत्तौ-वार्पत्वं शरणम् । ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इति वा द्वितीया ।
चान्दास्तु "ऋते द्वितीया च" इति द्वितीयामपि साक्षादेव विदधति । ५-
कदाचिद् दिग्वाचकानामिदानीं दिग्वाचकत्वाभावेऽपि भवति पञ्चमोत्यर्थः ।
६-आच् प्रत्ययः, तदन्तयोगे पञ्चमो-उदाह्रियते । ७ आहि-इत्यपि प्रत्ययस्त-
दन्तयोगे पञ्चमो । एतयोयोगे दिक्शब्दत्वादेव पञ्चमोसिद्धो चिन्त्यप्रयोजनम्—
'आच्-आहि'-ग्रहणमिति तत्त्वबोधिनी । ८-कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः । ९-
लक्षणेऽप्यभूतेत्यादिसुत्रप्रतिपादितेऽर्थे तु द्वितीयैव । १०-मुक्तेः प्रागित्यर्थः ।
मुक्तिपर्यन्तमिति भावः । ११-सकलमभिव्याप्य ब्रह्म वर्तते-इत्यर्थः ।

१३५२-अन्य आरात् इत्यादि के योग में पञ्चमो होता है ।

१३५३-'अप' और 'परि' को वर्जनं अर्थ में कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है ।

१३५४-आङ् की मर्यादा वचन में कर्मप्रवचनीय संज्ञा होती है ।

१३५५-कर्मप्रवचनीय संज्ञक अप आङ् और परि के योग में पञ्चमो
होती है ।

१३५६ प्रतिः प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः १ । ४ । ९२ ॥

एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञा^१ स्यात् ।

१३५७ प्रतिनिधि^२-प्रतिदाने च यस्मात् २ । ३ । ११ ॥

अत्र कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी । प्रद्युम्नः कृष्णात्^३ प्रति । तिलेभ्यः^४ प्रति-
यच्छति माषान् ।

१३५८ षष्ठी शेषे^५ २ । ३ । ५० ॥

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः^६ शेषस्तत्र षष्ठी । राज्ञः^७
पुरुषः । कर्मादीनामपि^८ सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम्^९ । ^{१०}सर्पिषो
जानीते । मातुः^{११} स्मरति । एषोदक^{१२} स्योपस्कुरुते । ^{१३}भजे शम्भोश्चरणयोः । फलानां

१—कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञक इत्यर्थः । २—मुख्यस्याभावे तत्सदृशो य उपादीयते
स प्रतिनिधिः, दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । एतदर्थविषये-इत्यर्थः । ३—
कृष्णप्रतिनिधिः प्रद्युम्न इत्यर्थः । ४—तिलग्रहणपूर्वकं तत्समानमूल्यकमाषप्रत्यपं-
णमिति बोधः । ५—उक्तादन्यः शेषः, कारकप्रातिपदिकार्थावृक्तौ, तदव्यतिरिक्तः
सम्बन्धस्तत्र षष्ठी स्यात् । ६—आदिशब्देन जन्यजनकभावोऽवयवावयविभावः
पाठ्यपाठकभावादिसम्बन्धश्च गृह्यते । ७—प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थमप्रति प्राधान्याद-
प्रधानादेव षष्ठी । प्रत्ययार्थस्त्वह पुरुषविशेषणमेतदभिप्रेत्येदमुच्यते—“द्विष्टो यद्यपि
सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात्” । ८—सतां गतमित्यादौ कर्तृत्वृतीयादिक-
माद्यङ्क्याऽऽह—कर्मादीनामपि । कर्मत्वकर्तृत्वादीनामपि सम्बन्धत्वसामान्या-
त्मना विवक्षायां षष्ठ्येव ननु कारकविमक्तय इत्यर्थः । ९—सत्सम्बन्धिगमनमि-
त्यर्थः । कर्तृत्वाविवक्षायामिह षष्ठी । १०—सर्पिषोऽप्येन प्रवर्तन्ते—इत्यर्थः ।
करणत्वस्य सम्बन्धत्वविवक्षायां षष्ठी । ११—मातृसम्बन्धिस्मरणमित्यर्थः । कर्मत्वस्य
शेषत्वविवक्षायाम्, एषोदकसम्बन्ध्युपस्करणमिति बोधः । १२—शम्भुचरणसम्ब-
न्धिमजनमित्यर्थः । ‘चरणयोः’ कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।

१३५६—प्रतिनिधि और प्रतिदान अर्थ में ‘प्रति’ की कर्मप्रवचनीय संज्ञा
होती है ।

१३५७—कर्मप्रवचनीय ‘प्रति’ के योग में पञ्चमी होती है ।

१३५८—शेष (अर्थात् कारक और प्रातिपदिकार्थ से अतिरिक्त स्वस्वामि-
भावादि सम्बन्ध) में षष्ठी विमक्ति होती है ।

तृप्तः^१ ।

१३५९ कर्तृकर्मणोः कृति २ । ३ । ६५ ॥

कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी । कृष्णस्य कृतिः^३ । जगतः^४ कर्ता कृष्णः (गुणकर्मणि वेष्यते^५) । नेताश्चस्य^६ सुध्नं सुध्नस्य वा । ^७कृति किम्—तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् ।

१३६० उभयप्राप्तौ कर्मणि २ । ३ । ६६ ॥

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति^८ तत्र कर्मण्येव षष्ठी : आश्चर्यो^९ गवां दोहोऽगोपेन ।

१—फलसम्बन्धिनी तृप्तिरिति बोधः, करणत्वस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।
 २—कृद्योगे=कृदन्तशब्दप्रयोगेऽनभिहिते कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यादित्यर्थः ।
 ३—करणम्=कृतिः, स्त्रियां क्तिन् भावे, कृष्णः कर्ताऽनुक्तः, तस्मिन् षष्ठी ।
 ४—कर्मण्युदाहरणमिदम् । कर्तरि तृच् । अनुक्ते कर्मणि षष्ठी । कर्तुस्तृचाऽभिहितत्वात्ततो न षष्ठी । ५—कृदन्तद्विकर्मकधातुयोगे गुणकर्मणि=अप्रधान-कर्मणि षष्ठीविकल्प इष्यत इत्यर्थः । प्रधानकर्मणि तु नित्यैव षष्ठी । ६—अत्राऽश्वः प्रधानं कर्म, सुध्नस्तु कर्मत्वाऽविवक्षायाम् “अकथितञ्चे”ति गोणं कर्म, तत्र वा षष्ठी । पक्षे कर्मणि द्वितीया । ७—नन्विह कर्तृकर्मण्यां क्रियाऽऽक्षिप्यते तद्वाची तु धातुरेव । धातोश्च द्विविधाः प्रत्ययास्तिङः कृतश्च । तत्र तिङ्योगे ‘कटं करोती’-त्यादौ ‘न लोकाव्यये’ति षष्ठीनिषेधः स्यादेव, ततश्च परिशेषात् कृद्योग एव षष्ठी भविष्यति, तर्हि कृदग्रहणेनेति पृच्छति—कृति किमिति, तत्रोत्तरम्—तद्धिते मा भूत् कृतपूर्वी कटमिति । तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थिति विषयक्रियायाः कर्तरि कर्मणि च माभूदित्यर्थः । कृतपूर्वी कटमित्यत्र कटः पूर्वं कृतोऽनेनेति लौकिकविग्रहः ‘सुप्सुपे’ति समासः । ‘सपूर्वाच्च’ इतीति प्रत्ययस्तद्धितस्तत्र करोति-क्रियापेक्षया कटस्य कर्मत्वादानेन षष्ठीप्राप्ति—तद्धितयोगान्न भवति । इति कृदग्रहणस्य सप्रयोजनत्वं सुस्पष्टमेव । ८—भावे कृतप्रत्यये कर्तुः कर्मणश्चोभयोरप्यनुक्तत्वादुभयत्र षष्ठीप्राप्ति नियमोऽयं कर्मण्येव नतु कर्तरि । ९—दोह इत्यत्र भावे घञ्, गवामिति कर्मणि षष्ठी, ‘अगोपेने’ति कर्तरि तृतीया । अगोपकर्तृको

१३५९—कृत के योग में अनुक्त कर्ता और कर्म में षष्ठी विभक्ति होती है । (गोण कर्म में उक्त षष्ठी विकल्प से होती है यह इष्टि है)

१३६०—जिस कृतप्रत्यय के योग में कर्ता और कर्म दोनों में (अनुक्त होने से) षष्ठी की प्राप्ति हो वहाँ केवल कर्म में ही षष्ठी होती है ऐसा नियम है ।

१३६१ 'कृत्यानां कर्तरि वा २ । ३ । ७१ ॥

षष्ठी । मया मम वा सेव्यो हरिः ।

१३६२ क्तस्य च वर्तमाने २ । ३ । ६७ ॥

वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी । न^२ लोकेति वक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादः ।

राज्ञां मतः बुद्धः पूजितो वा ।

१३६३ अधिकरणवाचिनश्च २ । ३ । ६८ ॥

क्तस्य^३ योगे षष्ठी । 'इदमेषां शयितम् ।

१३६४ न लोकाव्यय^४-निष्ठा-खलर्थ-तृनाम् २ । ३ । ६९ ॥

एषां योगे षष्ठी न । लादेशः-कुर्वन्^५ कुर्वाणः सृष्टि हरिः । उः-हरि दिदृक्षुः^६,

गोकर्मांको यो दोहः सोऽद्भुत इत्यर्थः ।

१-कृत्यानामपि कृतसञ्ज्ञत्वात्कर्तृकर्मणोरिति नित्यप्राप्तो विकल्पोऽयम् । कृत्यप्रत्ययान्तयोगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादित्यर्थः । यथा-मया मम वा सेव्यो हरिः । सेव्य इत्यत्र "ऋहलोप्यन्त" इति कर्मणि ण्यत्प्रत्ययः, अस्मच्छब्दार्थस्य कर्तुर-मिहितत्वाद्वा षष्ठी, पक्षे तृतीया २-"न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" मिति सूत्रे निष्ठासंज्ञत्वेन क्तयोगे षष्ठी निषिध्यते वर्तमानार्थकक्तयोगे तन्निषेधापवादोऽयमित्यर्थः । राज्ञां मत इत्यादौ "मतिबुद्धिपूजार्थे"ति वर्तमाने क्तः । ३-अधिकरणवाचिनः क्तस्य योगे षष्ठी स्यादित्यर्थः । इदमपि 'न लोके'ति निषेधापवादः । ४-ज्ञेतेऽस्मिन्निति शयितम् । शीङ् धातोः "क्तोऽधिकरणे चे"ति अधिकरणे क्तप्रत्ययः, एषामिति कर्तरि षष्ठी । ५-लश्च-उश्च उक्तश्च-अव्ययञ्च निष्ठा च खलर्थश्च तृन् चेति तेषाम् । ल इति लडादीनां सामान्येन ग्रहणम् । तेषाञ्च साक्षात्प्रयोगामावात्तदाऽऽदेशः शत्रादयः कृतप्रत्यया गृह्यन्ते । 'कर्तृकर्मणो'रिति प्राप्तायाः षष्ठ्या निषेधोऽयम् । ६-"लटः शतृशानचौ" इह कर्मणि षष्ठीनिषेधाद् द्वितीया । ७-दृशेः सन्ननात् "सनाशंसमिक्ष उ" रित्युत्प्रत्ययः, षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया ।

१३६१-कृत्य प्रत्ययों के योग में कर्ता में विकल्प से षष्ठी होती है ।

१३६२-वर्तमानार्थक क्त प्रत्यय के योग में षष्ठी होती है ।

१३६३-अधिकरणार्थक क्त के योग में भी षष्ठी होती है ।

१३६४-लादेश, उ, उक्त, अव्यय, निष्ठा (क्त क्तवतु), खलर्थ, और तृन् प्रत्ययान्त के योग में षष्ठी नहीं होती ।

अलङ्कारिष्णुर्वा^१। उक्तः—दैत्यान् धातुको^२ हरिः॥^(३)कमेरनिषेधः)। लक्ष्म्याः कामुकः।
अव्ययम्—^४जगत्सृष्ट्वा। निष्ठा^५—दैत्यान् ^६हतवान् विष्णुः। विष्णुना^७ हता दैत्याः।
खलर्यः—ईषत्करः^८ प्रपञ्चो हरिणा। तृन्निति^९प्रत्याहारः। शतृशानचाविति तृशब्दा-
दारम्य तृनो नकारात्। शानन्^{१०}—सोमं पवमानः। चानश्—आत्मानं मण्डयमानः।
शतृ—वेदमधीयन्। तृन्—कर्ता लोकान् (द्विषः^{११}शतुर्वा) मुरस्य मुरं वा द्विषन्।
सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः^{१२} प्रतिषेधः, शेषे षष्ठी तु स्यादेव, ^{१३}ब्राह्मणस्य कुर्वन्।
नरकस्य ^{१४}जिष्णुः।

१—अत्र हरिमित्यनुषज्यते। “अलं कृन्” इत्यादिना—इष्णुच् प्रत्यय उकारान्तः।
२—“लष पते”ति ह्यधातोर्लृक्प्रत्यये—उपधावृद्धौ “हो हन्ते”रिति धावे “हनस्तोऽचि-
ण्णलो”रिति तकारे धातुक इति सिद्धयति। ३—उक्तान्त—कमेरयोगे षष्ठ्या निषेधो
नास्तीत्यर्थः। ४—हरिरास्ते—इति शेषः। समानकर्तृकयोरिति क्त्वाप्रत्ययः। “क्त्वा-
तोऽमुक्तमुन” इत्यव्यायत्वम्। ५—“क्तक्तवत्तु निष्ठा” तावदाह्नियेते इत्यर्थः। ६—
भूते कर्त्तरि क्तवतुः। कर्मणि षष्ठीनिषेधाद् द्वितीया। ७—अत्र “भूते” इति
कर्मणि क्तः। कर्त्तरि षष्ठीनिषेधात्तृतीया। ८—खलर्योदाहरणमिदम्। “ईषद्-
दुस्सु” इति कर्मणि खल्। अथग्रहणेन “धातो युच्” इत्यादयोऽपि खलर्या
गृह्यन्ते। तेन ईषत्पानः सोमो भवता। ९—तृन्निति न केवलः प्रत्ययो गृह्यते,
किन्तु तृशब्दादारम्य तृनो नकारपर्यन्तं प्रत्याहारः। १०—तृन्प्रत्याहारे शानन्-
चानश्-शतृ-तृनां ग्रहणम्। ते च क्रमेणोदाह्रियन्ते। पवमान इत्यत्र ‘पूङ्यजो।
शानन्’। मण्डयमान इत्यत्र ‘ताच्छीत्यवयोवचने’ इति चानश्। अधी-
यन्निति ‘इङ्धाव्यो’रिति शन्प्रत्ययः। कर्ता लोकानिति। “तृन्” इति सूत्रेण
तृन् प्रत्ययः। ११—अत्रन्तद्विषधातुयोगे षष्ठीनिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः। द्विष-
न्निति ‘द्विषोऽमित्रे’ इति शतृप्रत्ययः। १२—अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति
न्यायेन कारकषष्ठ्या एव प्रतिषेधो नतु शेषषष्ठ्याः। शाब्दबोधे प्रकारवैलक्षण्यमेव
फलम्। १३—हरिरिति शेषः। लटः शत्रादेशः। मुखतो ब्राह्मणसबन्धिसृष्ट्यनु-
कूलव्यापारवात्त्यर्थः। कर्मत्वाऽविवक्षायां शेषषष्ठी। कर्मत्वविवक्षायां तु द्वितीयव
स्यात्। १४—“ग्लानिस्त्यश्च” इति जिघातोः ग्स्तुप्रत्ययः। नरकामुरसम्बन्धि-
जयवानित्यर्थः। अत्रापि पूर्ववदेव शेषषष्ठी।

(उक्त प्रत्ययान्त कम धातु के याग में षष्ठी का निषेध नहीं होता) ।

(शतृ प्रत्ययान्त द्विष् के योग में षष्ठी निषेध विकल्प से होता है) । (यह
सब कारक षष्ठी का ही निषेध है) ।

१३६५ अकेनोर्भविष्यदा^१धमण्ययोः २ । ३ । ७० ॥

भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमण्ययिनश्च योगे षष्ठी न । सतः ^२पालकोऽवतरति । ब्रजं^३ गामी । ^४शतं दायी । (निमित्तपर्यायप्रयोगे^५सर्वासां विभक्तीनां प्रायदर्शनम्) । किनिमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं, का हेतुः, किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः ^६प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ।

१३६६ षष्ठ्यत^७सर्थप्रत्ययेन २ । ३ । ३० ॥

ग्रामस्य दक्षिणतः^८, पुरः^९, पुरस्तात्, उपरि^{१०} उपरिष्ठात् ।

१—अकश्च—इन् च तयोरकेनोः । भविष्यच्च आधमण्यं च तयोरिति द्वन्द्वः । यथासङ्ख्यं नेष्यते तथा व्याख्यानात् । आधमण्यमकेन नान्वेत्यसंभवात् । इने-स्तुमयोरन्वयः संभवात् । तदेवाह वृत्तो—भविष्यत्यकस्येति । २—सज्जनात् पालयिष्यन् हरिः प्रादुर्भवतीत्यर्थः । ‘तुमुन्नुलौ क्रियाया’ मिति भविष्यति ण्वुल् । ‘वु’ इत्यस्य अकः । ३—गोष्ठं गमिष्यन्नित्यर्थः । ४—ऋणत्वेन गृहीतं शतं प्रत्यर्पयतीत्यर्थः । गामीत्यत्र ‘भविष्यति गम्यादयः’ इत्युक्तेरिनिप्रत्ययो बाहुलकाद् वृद्धिः । दायीत्यत्र ‘आवश्यकधमण्ययोः’रिति णिनिप्रत्ययः । ५—निमित्तपर्यायाणां प्रयोगे तेभ्यस्तत्समानाधिकरणेभ्यश्च सर्वासां विभक्तीनां प्रयोगो भवति प्रायेणे-त्यर्थः । ६—प्रायग्रहणप्रयोजनमाह—प्रायग्रहणादिति । असर्वनाम्नः=सर्वनाम-भिन्नात् । ७—‘दक्षिणोत्तराभ्याम्’ इति विहितो योऽस्तसुचप्रत्ययस्तस्यार्थो दिग्देश-कालरूपः, स एवार्थो यस्य सोऽस्तसर्थप्रत्ययस्तदयोगे षष्ठी स्यादित्यर्थः । ८—दक्षि-णोत्तराभ्यामित्यतसुचप्रत्ययः । ९—पुर इत्यत्र पूर्वशब्दादस्तात्पर्ये ‘पूर्वाधरावरा-णामसिपुरधवश्चैवाम्’ इत्यसिप्रत्ययः पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । पुरस्तादित्यत्र पूर्व-शब्दादस्तातिप्रत्यये “अस्ताति चे” ति पूर्वशब्दस्य परादेशः । अर्थः समानः । १०—‘उपर्युपरिष्ठाद्’ इति सूत्रेण—ऊर्ध्वशब्दाद् रिल्प्रत्यये रिष्ठातिरूपप्रत्यये च प्रकृते-रुपादेशो निपात्यते, उपरि—उपरिष्ठात् ।

१३६५—भविष्यदर्थक अक जीर भविष्यत् तथा आधमण्यार्थक ‘इनि’ के योग में षष्ठी नहीं होती ।

(निमित्त के पर्यायवाची शब्दों के योग में प्रायः सभी विभक्तियाँ होती देखी जाती हैं) ।

१३६६—अतसर्थक प्रत्यय के योग में षष्ठी होती है ।

१३६७ एनपा^१ द्वितीया २ । ३ । ३१ ॥

एनपेति^२ योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन^३ ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरण ।

१३६८ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् २ । ३ । ३४ ॥

एतैर्योगे षष्ठी पञ्चमी^४ च । दूरं निकटं वा ग्रामस्य, ग्रामाद्वा ॥

१३६९ दिवस्तदर्थस्य^५ २ । ३ । ५८ ॥

द्युतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी अस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम्—ब्राह्मणं दीव्यति । स्तोत्रीत्यर्थः ।

१३७० विभाषोपसर्गो^६ २ । ३ । ५९ ॥

द्यतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ।

१३७१ आधारोऽधिकरणम् १ । ४ । ४५ ॥

१—एनप् प्रत्ययान्ते योगे द्वितीया स्यादित्यर्थः । २—षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठ्या नित्यम्प्राप्तौ—आह—योगविभागादिति । एनपेति पृथक् सूत्रम् । तत्र षष्ठ्येत्यनुवर्तते—एनप्प्रत्ययान्तेन योगे षष्ठी स्यादित्यर्थः । ३—‘एनवन्यतरस्यामद्वारे पञ्चम्याः’ सूत्रेणैव । ४—षष्ठ्यमावेऽपादाने पञ्चमोऽत्यतोऽनुवृत्ति पञ्चमीति भावः । द्वितीया-तृतीये च सन्निहते अपि न समुच्चयेते व्याख्यानात् । ५—तच्छब्देन पूर्वसूत्रनि-दिष्टो व्यवहृ-पणा परामृष्येते । तयोर्व्यवहृपणोरर्थ एवार्थो यस्येति विग्रहः । तदेवाह वृत्तो-द्युतार्थस्येति । ६—उपसर्गो सति व्यवहृपणार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी वा स्यादित्यर्थः ।

१३६७—एनप् प्रत्यय के योग में द्वितीया होती है और (योग विभाग करने से) षष्ठी भी होती है ।

१३६८—दूरार्थक और समीपार्थक शब्दों के योग में षष्ठी विकल्प से होती है, पक्ष में पञ्चमी होती है ।

१३६९—द्युतार्थ तथा क्रय-विक्रयार्थक दिव् धातु के कर्म में षष्ठी होती है ।

१३७०—पूर्वोक्तार्थक सोपसर्ग दिव् धातु के कर्म में षष्ठी विकल्प से होती है ।

१३७१—कर्म और कर्ता द्वारा कर्म और कर्तृनिष्ठ क्रिया का आधारभूत कारक अधिकरण संज्ञक होता है ।

कर्तृकर्मद्वारा 'तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् ।

१३७२ सप्तम्यधिकरणे च २ । ३ । ३६ ॥

चादूर्णान्तिकार्येभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा ।
१-कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे 'इच्छास्ति । सर्वस्मिन्' आत्मास्ति । वनस्य
दूरेऽन्तिके वा । (क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंहयानम्) । 'अधीती व्याकरणे ।
'साध्वसाधुप्रयोगे' च) साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले । (निमित्ता-
त्कर्मयोगे^{१०}) ।

चर्मणि^{११} द्वीपिनं हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

१—तन्निष्ठक्रियायाः=कर्तृकर्मनिष्ठक्रियाया इत्यर्थः । २—उपश्लेषः= संयोगादिसम्बन्धः, तत्प्रयोज्य आधार औपश्लेषिकः । विषयतासम्बन्धकृत आधारो वैषयिकः । सकलावयवव्याप्तिकृत आधारोऽभिव्यापकः । ३—कर्तृद्वारकमोप-
श्लेषिकाधारमुदाहरति 'कटे-आस्ते' इति । कर्मद्वारकौपश्लेषिकाधारोदाहरणमिदम्, स्थाल्यां पचतीति । ४—वैषयिकाधारोदाहरणमिदम् । मोक्षस्य विषयतासम्बन्धेना-
धारत्वम् । ५—अभिव्यापकाधारमुदाहरति—सर्वस्मिन्निति । ६—इन्-प्रत्ययान्तो यः क्तप्रत्ययान्तस्तस्य कर्मणि सप्तमी वाच्येत्यर्थः । ७—क्तप्रत्ययान्तादिष्ठादिभ्य-
श्चेति कर्त्तरोनिः । तत्र कर्मविशेषजिज्ञासायां व्याकरणमध्ययने कर्मत्वेनान्वेति । अधीतीत्यस्य-अधीतवानित्यर्थः पर्यवस्यति । कृतपूर्वी कटमिति वद् द्वितीयायां प्राप्तायामनेन सप्तमी । ८—साध्वसाधुशब्दयोगे । सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः । ९—साधुः= हितकारी । असाधुः=अहितकारी । उभयत्र शेषषष्ठ्यपवादोऽयम् । 'साधुनिपुणा-
भ्यामर्चाया' मित्येव सिद्धे—इह साधुग्रहणमनर्चायम् । १०—कर्मयोगे हेतुवाचका-
त्सप्तमी वाच्येत्यर्थः । निमित्तशब्देनेह फलं गृह्यते । इष्टसाधनताज्ञानप्रवर्तकतया फलस्यापि हेतुत्वाद् । योगश्च संयोगः समवाय एव वा ग्राह्यः । ११—चर्मणीति चमरूपफलप्राप्त्यर्थं व्याघ्रं हन्तीत्यर्थः, चर्मद्वीपिनोः समवायः संबन्धः । दन्तयोः=

१३७२—अधिकरणकारक में सप्तमी विमक्ति होती है, द्वारार्थक ओर समोपायकों से भी सप्तमी होती है ।

(इन् विषय क्त के योग में कर्म से सप्तमी होती है) । (साधु तथा असाधु शब्द के प्रयोग में भी सप्तमी होती है) । (कर्म के साथ फल का योग हो तो निमित्त अर्थात् फलवाचक शब्द से सप्तमी होती है) ।

१२७३ यस्य च भावेन भावलक्षणम् २ । ३ । ३७ ॥

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी । गोषु दुह्यमानासु गतः ।

१३७४ षष्ठी चानादरे २ । ३ । ३८ ॥

अनादराधिक्ये भावलक्षणे^३ षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्रात्राजीत् ।
रुदन्तं पुत्रादिकमनाहत्य संन्यस्तवानित्यर्थः ।

१३७५ स्वामीश्वराधिपति-दायाद-साक्षि-प्रतिभू-प्रसूतंश्च २ ।

३ । ३९ ॥

अभियोगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । गवां गोषु वा स्वामी ।

१३७६ आयुक्त-कुशलाभ्यां चासेवायाम्^५ २ । ३ । ४० ॥

दन्ताय कुञ्जरम्=हस्तिनं हन्तीति, अत्रापि समवाय एव, दन्तयोरेवयवत्वात् ।
जमरीम्=तदाख्यमृगविशेषं केशेषु=केशार्थं हन्ति, सीम्नि=अण्डकोशप्राप्त्यर्थं
(तत्र फस्तरिकासत्त्वात्) पुष्कलकः=गन्धमृगो हतः । यद्वा-सीम्नि=सीमावाप्त्यर्थं
पुष्कलकः=ग्राममुल्लयो हतः ।

१—सूत्रे भावशब्दौ क्रियापर्यायी तथैवाह वृत्तौ । २—देवदत्तः कदा गत इति
प्रश्ने-उत्तरमिदम् । गवां दोहनक्रियया गमनक्रिया लक्ष्यते, इति गोशब्दात्सप्तमी
तद्विशेषणत्वेन दुह्यमानशब्दादपि सप्तमी । ३—भावलक्षणे-इत्यस्य क्रियया क्रिया-
न्तरलक्षणे इत्यर्थः । अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः
षष्ठी सप्तमी चेत्यर्थः । ४—कदा संन्यस्तवानिति प्रश्ने-उत्तरमिदम् । अनादरवि-
शिष्ट-प्रव्रजनं घात्वर्थः । वाक्यार्थबोधमाह-रुदन्तं पुत्रादिकमिति । ५—आसेवा-
यामित्यस्य तात्पर्यमर्थः औत्सुक्यमिति भावः । 'तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त
उत्सुकः' इत्यमरः ।

१३७३—जिसकी क्रिया से किसी अन्य क्रिया की प्रतीति हो उससे सप्तमी
होती है ।

१३७४—अनादराधिक्य गम्य हो तो भावलक्षण अर्थ में षष्ठी और सप्तमी
होती है ।

१३७५—स्वामी आदि शब्दों के योग में षष्ठी और सप्तमी होती है ।

१३७६—आयुक्त और कुशल शब्द के योग में षष्ठी और सप्तमी होती है
आसेवा गम्य रहते ।

आम्यां योगे षष्ठो-सप्तम्यौ स्तः । आयुक्तो=व्यापारितः^१ । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । आसेवायां किम् । आयुक्तो नोः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ।

१३७७ यतश्च निर्धारणम् २ । ३ । ४१ ॥

^२जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं यतस्ततः षष्ठो-सप्तम्यौ स्तः । नृणां ^३नुषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवो गोषु वा कृष्णा^४ गौर्वहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा ^५घावनं शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः^६ पटुः ।

१३७८ ^७पञ्चमी विभक्ते २ । ३ । ४२ ॥

विभागो=विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी । माधुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतराः ।

१७७९ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां^८ सप्तम्यप्रतेः २ । ३ । ४३ ॥

मातरि साधुनिपुणो वा । अर्चायां किम्-निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्व-कथने तात्पर्यम् । (^९अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्) । साधुनिपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा ।

१३८० अधिरोश्चरे १ । ४ । ९७ ॥

१—आयुक्तः=व्यापारितः प्रवर्तित इत्यर्थः । २—जात्या गुणेन क्रियया संज्ञया वा पृथक्करणे-इत्यर्थः । ३—जात्या पृथक्करणमुदाहरति । अत्र ब्राह्मण-त्वेन जात्या पृथक्करणम् । ४—अत्र कृष्णवर्णेन गुणेन पृथक्करणम् । ५—अत्र घावनक्रियया पृथक्करणम् । ६—अत्र मैत्रसंज्ञया पृथक्करणम् । ७—विभक्ते-इत्यत्र भावे क्तप्रत्ययः, यतश्च निर्धारणमित्यनुवर्तते । यत्र निर्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य च भेदः स्यात् नतु केनाप्युपात्तरूपेणाभेदस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । ८—शेषषष्ठ्यपवादोऽयम् । ९—प्रति-परि-अनु-एतैर्योगे सति साधुनिपुणाभ्यां यागेऽपि न सप्तमोति भावः ।

१३७७.—जाति गुण क्रिया खोर संज्ञा द्वारा पृथक्करण करने में षष्ठी खोर सप्तमी होती है ।

१३७८.—निर्धार्यमाण का जहाँ भेद ही हो वहाँ पञ्चमी होती है ।

१३७९.—साधु खोर निपुण शब्द के योग में पूजा गम्य रहते सप्तमी होती है, प्रति शब्द का साथ प्रयोग न हो तो । (प्रति परि अनु इनके प्रयोग में सप्तमी नहीं होती ऐसा कहना चाहिये ।)

१३८०.—स्वस्वामि सम्बन्ध में 'अधि' कर्मप्रवचनीय संज्ञक होता है ।

१स्वस्वामिसन्वन्वेऽधिः कर्मप्रवचनीयः ।

१३८१ यस्मादधिकं^२ यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी २ । ३ । ९ ॥

अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी । उपपराधे हरेगुणाः परार्थादधिका इत्यर्थः ।
ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्यां^३ पर्यायेण सप्तमी । अधिभुवि रामः । अधिरामे भूः ।

॥ इति विभक्त्यर्थाः (कारकाणि) ॥

अथ समासप्रकरणम् ।

समासः पञ्चधा । तत्र समसः^५ समासः । स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवल-
समासः प्रथमः । प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो^६ द्वितीयः । प्रायेणोत्तरपदार्थ-
प्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीयः^७ । तत्पुरुषभेदः^८ कर्मधारयः । कर्मधारयभेदो द्विगु^९ । प्रायेणा-

१—कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारः । ईश्वरशब्दः स्वामिवाचकः । ततो लभ्यते
इदम् । २—अधिकार्थे च कर्मप्रवचनीययोगे सप्तमी । ३—अन्यतरस्मादुत्पन्नयैक
सप्तम्या तदितरनिष्ठसम्बन्धस्याप्युक्तत्वाद् युगपदुभयभ्यां न सप्तमीति भावः ।

४—अत्रायं सप्त विभक्ति-प्रयोग-सङ्ग्रहश्लोकः—

कृष्णो रक्षतु नो जगत्त्रयगुरुः कृष्णं नमस्याम्यहम्

कृष्णेनाऽमरशत्रवो विनिहताः कृष्णाय तस्मै नमः ॥

कृष्णादेव समुत्थितं जगदिदं कृष्णस्य दासोऽस्म्यहम्

कृष्णे तिष्ठति सर्वमेतदखिलं हे कृष्ण ! रक्षस्व माम् ॥ १ ॥

[कुलशेखरस्य]

इति श्रीप्रभाकरीविवृती मध्यकौमुदीटीकायां विभक्त्यर्थाः (कारकाणि) ।

अथ समासप्रकरणम् ।

५—अनेकपदानाम् एकीभवनमित्यर्थः । ६—यथा—भूतपूर्वः । ७—यथा—
अधिहरि । ८—यथा—राजपुरुषः । ९—यथा—नोलोत्पलम् । १०—यथा—पञ्चगवम् ।

१३८१—अधिकार्थं गौर ऐश्वर्यार्थक कर्मप्रवचनीय के योग में सप्तमा होती
है । इति विभक्त्यर्थाः ।

अथ समासाः ।

समास पाँच प्रकार का होता है । अनेक पदों के एकपदोभाव को समास
कहते हैं । (१) विशेष संज्ञारहित केवल समास होता है । (२) प्रायः पूर्वपदार्थ-
प्रधान अव्ययीभाव होता है । (३) प्रायः उत्तरपदार्थ-प्रधान तत्पुरुष होता है ।

ज्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थः^१ । प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः^१ पञ्चमः ।

१३८२ समर्थः^३ पदविधिः २ । १ । १ ॥

पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ।

१३८३ प्राक्कडारात्^५ समासः २ । १ । ३ ॥

कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ।

१३८४ सह सुपा^५ २ । १ । ४ ॥

सुपसुपा सह वा समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपो लुक् । परार्थामि-
धानं=वृत्तिः । कृतद्धितसमासकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । वृत्त्यर्थावि-
बोधकं वाक्यं=विग्रहः । स च लौकिकोऽलौकिकश्च^६ द्विधा । तत्र पूर्वं भूत इति
लौकिकः । पूर्वं अम् भूत सु इत्यलौकिकः । भूतपूर्वः । भूतपूर्वं चरडिति निर्देशा-
त्पूर्वनिपातः । (इवेन^७ समासो विभक्त्यलोपश्च) । वागर्थो^८ इव वागर्थार्थविव । इति
केवलसमासः ।

१—यथा—लम्बकर्णः, पीताम्बरः । २—यथा—रामलक्ष्मणौ, धवखदिरौ । ३—

सामर्थ्यं द्विविधम्—व्यपेक्षारूपं एकार्थीभावरूपं च, तत्र —आकाङ्क्षादिवशात्
पदानां परस्परसंबन्धो व्यपेक्षा, तद्रूपं सामर्थ्यं वाक्य एव भवति यथा—‘राज्ञः
पुरुषः’ इत्यादौ । अपृथगुपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभावत्वम्=(एकार्थीभावरूपं
सामर्थ्यम्) । तच्च समासादिवृत्तावेव भवतीति बोध्यम् । ४—प्राक्कडारादिति—‘प्राक्-
डारात्’ इत्येव ‘प्राग्’ इति सिद्धे प्राग्रहणमेकसञ्ज्ञाधिकारेऽपि—अव्ययीमावादि-
सञ्ज्ञासमुच्चयार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । सम्पूर्वकस्य—अस्यतेरेकीकरणात्मकः

संश्लेषोऽर्थः । समस्यतेऽनेकं पदमिति समासः । अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्” इति
कर्मणि घञ् । अत एव मूले समस्यते इति वक्ष्यते । तथा च—अन्वर्थेयं संज्ञा ।
५—“सुवामन्त्रिते” इत्यतः सुबित्यनुवर्त्तते । सुवन्तेन सहोच्चारितं समाससंज्ञं
भवतीति फलति । ६—प्रयोगयोग्यो लौकिकस्तद्विज्ञोऽलौकिकः । ७—‘हरीतकीं
मुङ्क्व राजन्! मातेव हितकारिणीम्’ इति तु समासेऽसमासेऽपि च—उपमानोपमेय-

(तत्पुरुष का ही एक भेद कर्मधारय है) । (४) अन्य-पदार्थ-प्रधान बहुव्रीहि
होता है । (५) प्रायः उभय पदार्थ प्रधान द्वन्द्व होता है ।

१३८२—पदसंबन्धी विधि को समर्थाश्रित जानना चाहिए ।

१३८३—“कडाराः कर्मधारये” सूत्र के पहले ‘समास’ का अधिकार है ।

१३८४—सुबन्तों का सुबन्तों के साथ समास होता है विकल्प से ।

(वा०—इव के माय समास होता है और विभक्ति का लोप नहीं होता) ।

अथाव्ययीभावसमासः ।

१३८५ अव्ययीभावः २ । १ । ५ ॥

अधिकारोऽयं प्राक्तत्पुरुषात् ।

१३८६ अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यूहचर्याभावात्ययासंप्रति-
शब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्यथानुपूर्व्य-योगपद्य-सादृश्य-संपत्ति-साकल्यान्त -
वचनेषु २ । १ । ६ ॥

विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन नित्यं समस्यते । प्रायेणाविग्रहो नित्य-
समासः, 'प्रायेणास्वपदविग्रहो वा । विभक्तौ हरि-ङि अधि इति स्थिते ।

१३८७ प्रथमानिदिष्टं समास उपसर्जनम् १ । २ । ४३ ॥

समासशास्त्रे प्रथमानिदिष्टमुपसर्जनं स्यात् ।

१३८८ उपसर्जनं पूर्वम् २ । २ । ३० ॥

समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् । इत्यध्वेः^३ प्राक् प्रयोगः । 'सुपो लुक् । एक-
देशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिः । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वा-
त्सुपो लुक् । अघिहरि' ।

योमिन्नविभक्तिकत्वाद् असाध्वेव । मातरमिवेति भवितव्यम् ।

१—न स्वपदविग्रहो यत्र । २—ननु समासे प्रथमानिदिष्टमुपसर्जनमिति
आख्यानमयुक्तम्, समासे सति 'सुपो घातु' इति प्रथमाया लुप्तत्वात् । समासे
चिकीर्षिते प्रथमानिदिष्टमिति व्याख्याने तु कृष्णं श्रितः 'कृष्णश्रितः' इत्यत्र
विग्रहे कृष्णशब्दस्य द्वितीयानिदिष्टत्वाद् उपसर्जनत्वं न स्यात् । अतो व्याचष्टे—
समासशास्त्रे इति । समासपदं समासविधायकशास्त्रपरमिति भावः ।

३—'अधि' इत्युपसर्गस्य । ४—'सुपोघातु' इति सूत्रेण । ५—सप्तम्यर्थस्य-
वात्र द्योतकोऽधिः । हरी इत्यघिहरि 'अव्ययीभावश्चे'ति अव्ययत्वात्सुपो लुक् ।
अदन्तत्वाभावात्तन्मावः । विभक्त्यावदाहरणमिदम् ।

अथ अव्ययीभावः

१३८५—'अव्ययीभाव' इमका तत्पुरुष तक अधिकार है ।

१३८६—विभक्त्यादि अर्थों में अव्यय का सुबन्त के साथ नित्य समास
होता है वह अव्ययीभाव कहलाता है ।

१३८७—समास शास्त्र में प्रथमानिदिष्ट की उपसर्जन संज्ञा होती है ।

१३८८—समास में उपसर्जन का पूर्वनिपात होता है ।

१३८६ अव्ययीभावश्च २ । ४ । १८ ॥

नपुंसकं स्यात् । गाः पातीति गोपाः, तस्मिन्नित्यधिगोपम् ।

१३९० नाव्ययीभावादतोस्त्वपञ्चम्याः २ । ४ । ८३ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य पञ्चमीं विना अमादेशः । कृष्णस्य समीपम् उपकृष्णम् ।

१३९१ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् २ । ४ । ८४ ॥

अदन्तादव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः । उपकृष्णेन उपकृष्णम् । बहुलग्रहणात् सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ नित्यमम्भावः । मद्राणां समृद्धिः = संमद्म् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । मक्षिकाणामभावो=निर्मक्षिकम् । हिमस्या-त्ययोऽतिहिमम् । निद्रा संप्रति न युज्यतेऽतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाशः इति-हरिः । विष्णोः पञ्चादनुविष्णुः । योग्यता-वीप्सा-पदार्थानतिवृत्ति-सादृश्यानि यथार्थाः^{१०} । रूपस्य योग्यमनुरूपम्^{११} । अर्थमर्थं प्रति^{१२}प्रत्यर्थम् । शक्तिमनतिक्रम्य

१—विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासे सुबुक् नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वे सति । “नाव्ययीभावाद्” इत्यमि पूर्वरूपमिति भावः । २—समीपोदाहरणमिदम् । एतत्सूत्र-विहितसमासस्य नित्यतयाऽस्वपदविग्रहः, एवमग्रेऽपि बोध्यम् । अत्र संमत्स्य-मानस्य-उपशब्दस्य स्थाने समीपमिति प्रयुक्तम् । ३—‘सम्’ इत्यव्ययपर्यायः समृद्धि-शब्दो विग्रहवाक्ये बोध्यः । ४—विगता ऋद्धिः=वृद्धिः “दुर्”-शब्दार्थको-ऽत्र वृद्धिशब्दः । ५—विग्रहे ‘निर्’ शब्दसमानार्थक्रमभावपदमिति भावः । ६—अत्ययः=ध्वंसः । ‘अति’-इत्यव्ययपर्यायोऽत्ययशब्दो विग्रहे ज्ञेयः । ७—‘अति’ इत्यव्ययस्याऽसम्प्रत्यर्थकस्य स्थाने ‘सम्प्रति न युज्यते’ इति विग्रहवाक्यं बोध्यम् । ८—‘इति’ इत्यव्ययं शब्दप्रकाशे वर्तते । तस्य हरिशब्देन स्वरूपपरेण षष्ठ्यन्तेन समास इति भावः । ९—‘अनु’ इत्यव्ययं पश्चादर्थे वर्तते इत्यर्थः । १०—‘यथा’ शब्दस्यार्था इत्यर्थः । ११—अत्र ‘अनु’ इत्यव्ययं योग्यतायां वर्तते । अतो यथार्थं इति भावः । १२—अत्र (विग्रहे) वीप्सायां द्विवचनम् । “लक्षण-

१३८६—अव्ययीभाव समास नपुंसकलिङ्ग में होता है ।

१३९०—अदन्त अव्ययीभाव से परे सुप् का लुक् नहीं होता, किन्तु उसको अमादेश हो जाता है पञ्चमी विभक्ति को छोड़कर ।

१३९१—अदन्त अव्ययीभाव से तृतीया और सप्तमी को बहुलता से अम्-भाव होता है ।

यथाशक्तिः ॥

१३६२ अव्ययीभावे चाकाले ६ । ३ । ८१ ॥

सहस्य सोऽस्याव्ययीभावे न तु काले । हरेः सादृश्यं सहहरि । काले तु सह-
पूर्वाह्लम् । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपत् सचक्रम् । सदृशः सख्या
ससखि । क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रम् । तृणमप्यपरित्यज्यं सतृणम् अत्ति, साकल्ये-
नेत्यर्थः । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्निः ।

१३६३ यथाऽसादृश्ये २ । १ । ७ ॥

असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । नेह—यथा हरिस्तथा हरः ।

१३६४ यावदवधारणे २ । १ । ८ ॥

त्यम्भूताख्यान" इति वीप्सायां द्योत्यायां प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया
(विग्रहे) । समासे तु द्विवचनन्, समासेन वीप्साया द्योतितत्वात् ।

१—अत्र 'यथा' इत्यव्ययं पदार्थानतिक्रमे वर्तते—इत्यर्थः । अव्ययत्वात्सुपो
लुक् । २—कालवाचके परे सहस्य सो नेत्यर्थः । ३—अत्र 'सह' इत्यव्ययं सादृश्ये
वर्तते—इति भावः । ४—अत्र सामीप्यादावव्ययीभावः । ५—कार्यं कृतमिति शेषः ।
६—युगपत्पर्यायस्य सहशब्दस्य चक्रेण—इत्यनेन समासः । ७—'सह' इत्यव्ययं
सदृशार्थकमिति भावः । ८—क्षत्रियाणामनुरूपं कर्मेत्यर्थः । 'सह' इत्यव्ययमत्र
सम्पत्तौ वर्तते—इति भावः । ननु सम्पत्तिसमृद्धिशब्दयोः को भेदः ? इति चेच्छृणु-
ऋद्धेः = धनधान्यादेराधिक्यं = समृद्धिः । अनुरूपः = योग्यः आत्मभावः = स्वो-
चितं वित्तादिकं सम्पत्तिरिति भेदः । ९—तृणशब्दोऽत्राऽपरिवर्जने वर्तते । ननु तृण-
सहभावेऽपीति भावः । नन्वेवं सति साकल्ये कथमिदमुदाहरणं स्यादित्यत आह—
साकल्येनेत्यर्थः इति । पात्रे परिविष्टं सकलं भक्षयतीति यावत् । १०—अन्ते-
उदाहरणमिदम् । सूत्रेऽन्तशब्देन अन्तावयवसाहित्यं विवक्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति—
अग्निग्रन्थपर्यन्तेति । अत्र कृत्स्नस्यानव्येतव्यत्वाद् अग्निग्रन्थपर्यन्ताध्ययने तत्का-
त्स्न्यानवगमात्साकल्यात्पृथगुक्तिः । ११—इयत्तापरिच्छेदे गम्ये 'यावत्' इत्यव्ययं
समस्यते सोऽव्ययीभाव इति सूत्रार्थः । अवधारणे किम् ? यावद्वत्तां तावद्भूतम् ।
इयद्भूतमिति नावधारयतीत्यर्थः ।

१३६२—सह को स आदेश होता है अव्ययीभाव में काल को छोड़ कर ।

१३६३—'यथा' शब्द सादृश्यमिन्न अर्थ में ही समास को प्राप्त होता है ।

१३६४—अवधारण अर्थ में ही यावत् शब्द का समास होता है ।

यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा इति—यावच्छ्लोकम् ।

१३९५ सुप्रतिना 'मात्रार्थे' २ । १ । ९ ॥

शाकस्य लेशः शाकप्रति ।

१३९६ विभाषा २ । १ । ११ ॥

अधिकारोऽयम् ।

१३९७ अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या २ । १ । १२ ॥

अपविष्णु संसारः । अपविष्णोः । परिविष्णु । परिविष्णोः । बहिर्वन्म्^३ । बहिर्वन्नात् । प्राग्वन्म् । प्राग्वन्नात्^४ ।

१३९८ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २ । १ । १७ ॥

एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्त्यो । गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु^५ दोहनकालः ।

१३९९ पारे मध्ये षष्ठ्या वा २ । १ । १८ ॥

पारमध्यशब्दो षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयोनिपात्यते । पारेगङ्गम् । गङ्गापारम् । मध्येगङ्गम् । गङ्गामध्यम् । महाधिकल्पेन वाक्यमपि ।

१—सुबितिच्छेदः । मात्रा=लेशः । तस्मिन्नर्थे विद्यमानेन प्रतिना सुबन्तं समस्यत इत्यर्थः । २—अत्र 'अप' इत्यव्ययं वर्जने । विष्णुं वर्जयित्वा संसरण-मित्यर्थः । 'अपपरी वर्जने' इति—अपेत्यव्ययस्य कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे 'पञ्चम्य-पाङ्परिमिः' इति पञ्चमी । तदन्तेन अपेत्यस्याऽव्ययीभावसमासः, सुब्लुक् । अपेत्य-व्ययस्य प्रथमानिदिष्टत्वात्पूर्वनिपातः । समासात्सुबुत्पत्तिः "अव्ययादाप्सुपः" इति लुक् । एवं यथायथमग्रेऽपि ज्ञेयम् । परिविष्णु अत्रापि परिवर्जने । पञ्चम्यादि पूर्ववत् । ३—अस्मादेव ज्ञापकाद् बहियोगे पञ्चमी । इतरत्पूर्ववत् । अदन्त-त्वादम्भावः । ४—अञ्चूत्तरपदयोगे पञ्चमी । ५—इह शत्रादेशः 'स्त्रियाः पुवत्' इति पुंवत् 'तिष्ठद्गो' शब्दस्य गोस्त्रयोरिति ह्रस्वः ।

१३९५—मात्रा अर्थ में विद्यमान प्रति-शब्द के साथ सुबन्त का समास होता है ।

१३९६—'विभाषा' यह अधिकार सूत्र है ।

१३९७—अप-परि आदि का पञ्चम्यन्त के साथ विकल्प से समास होता है ।

१३९८—तिष्ठद्गु आदि शब्द समस्त निपातित हैं ।

१३९९ पार और मध्य शब्द का षष्ठ्यन्त के साथ विकल्प से समस होता है और दोनों शब्द एदन्त निपातित हैं ।

१४०० संख्या वंशयेन २ । १ । १६ ॥

वंशो^१ द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र सवो वंश्यः, तद्वाचिना सह संख्या समस्यते । द्वौ मुनौ वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां तु त्रिमुनि=व्याकरणम् । एकविंशति-भारद्वाजम्^२ ।

१४०१ नदीभिश्च २ । १ । २० ॥

नदीभिः संख्या वा समस्यते । (समाहारे वायमिष्यते) । ^३पञ्चगङ्गम् । द्वियमुनम्^४ ।

१४०२ अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् २ । १ । ५१ ॥

अन्यपदार्थे सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन 'संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं' नाम देशः । लोहितगङ्गम् ।

१४०३ तद्धिताः ४ । १ । ७६ ॥

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽम् ।

१४०४ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ५।४।१०७ ॥

शरदादिभ्यष्टच् स्यात्पमासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम्^५ । प्रति-

१—वंशः=सन्ततिः । २ अथ जन्मना वंशमुदाहरति—एकविंशतीति । एकविंशतिभारद्वाजा इति कर्मधारयं बाधित्वाऽव्ययीभावः । ३—पञ्चानां गङ्गानां समाहार इति विग्रहे “तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च” इति द्विगुसमासं बाधित्वाऽव्ययीभावसमासः । ४—द्वयोर्मुनयोः समाहार इति विग्रहः । अत्र नदीशब्देन नदी-शब्दविशेषस्य नदीवाचकानाञ्च ग्रहणमिति संख्यासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेन पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम् इत्यादि सिद्धयति । ५—सम्यग् ज्ञायते—इति सञ्ज्ञा । उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्निति वाक्येन देशविशेषस्यानवगमादिह नित्यसमास इत्यर्थः । ६—‘अव्ययं विभक्तिः’ इत्यादिना समीपार्थस्य उपेत्यव्ययस्य ‘शरदः’ इति

१४००—संख्या वाचक शब्द का वंश्य शब्द के साथ समास होता है ।

१४०१—संख्या वाचक शब्दों का नदी वाचक शब्दों के साथ समास होता है । (यह समास समाहार में ही इष्ट है) ।

१४०२—अन्य पदार्थ प्रधान रहते सुबन्ध का नदी वाचकों से नित्य समास होता है संज्ञा गम्य हो तो ।

१४०३—‘तद्धिताः’ पञ्चमाध्याय की समाप्ति तक अधिकार है ।

१४०४—शरदादि शब्दों से समासान्त ‘टच्’ प्रत्यय होता है अव्ययीभाव में ।

विपाशम् । शरत् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह । दिव् । हिमवत् । अन-
डुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् । 'जराया
जरस् च' (ग. सू.) 'उपजरसम् ।

१४०५ अन्नञ्च ५ । ४ । १०८ ॥

अन्नन्तादव्ययीभावादृच् ।

१४०६ नस्तद्धिते ६ । ४ । १४४ ॥

नान्तस्य भस्य टेलोपस्तद्धिते । उपराजम्^३ । अघ्यात्मम् ।

१४०७ नपुंसकादन्यतरस्याम् ५ । ४ । १०९ ॥

अघ्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावादृच् वा स्यात् । 'उपचर्मम् । उपचर्मं ।

१४०८ भयः ५ । ४ । १११ ॥

अयन्तादव्ययीभावादृच् वा स्यात् । उपसमित् । उपसमिधम् ।

१४०९ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ५ । ४ । ११० ॥

षष्ठ्यन्तेनाऽव्ययीभावः, टच्, टचः समासाद्यवत्वेन तदन्तस्याऽव्ययीभावसमास-
त्वात् 'नाव्ययीभावादृ' इत्यम् । अत्र अयन्तानां 'भयः' इति विकल्पे प्राप्ते
नित्यार्थो गणपाठः ।

१—जरायाः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यव्ययस्य जराया इति षष्ठ्यन्ते-
नाऽव्ययीभावसमासे कृते टच्, सुब्लुक्, उपेत्यस्य पूर्वनिपातः । टचो विभ-
क्तित्वाभावात्तस्मिन् परे अप्राप्ते जरसि—अनेन (गण-सूत्रेण) जरस् । टजन्ताद्
यथायथं सुपोऽम्भावः । २—राज्ञः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये—उपेत्यव्ययस्याऽव्ययी-
भावः । "अनश्चेति" टच्, सुब्लुक्, टिलोपः, उपराज-शब्दाद् यथायथं सुप्,
अम्भावः । ३—आत्मनीत्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । शेषं पूर्ववत् ।
४—सामीप्ये—चर्मणः समीपमित्यर्थः । उपेत्यव्ययस्याऽव्ययीभावः । टचि, टिलोपः
अम्भावः । टजभावे—उपचर्मैति रूपम् ।

१४०५—अघ्नन्त अव्ययीभाव से 'टच्' प्रत्यय होता है ।

१४०६—नान्त भसंज्ञक की टि का लोप होता है तद्धित परे रहते ।

१४०७—अघ्नन्त जो क्लीब, तदन्त अव्ययीभाव से 'टच्' होता है विकल्प से ।

१४०८—अयन्त अव्ययीभाव से 'टच्' होता है ।

१४०९—नदी आदि शब्दों से समासान्त 'टच्' प्रत्यय विकल्प से होता है ।

वा टच् स्यात् । उपनदम्^१ । यस्येति चेति इलोपः । उपनदीत्यादि^२ ।

१४१० गिरेश्च सेनकस्य ५ । ४ । ११२ ॥

टच् वा स्यात् । उपगिरम्^३ । उपगिरि । (प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः) । टच् स्यात् । अक्ष्णोऽभिमुखं प्रत्यक्षम्^४ । अक्ष्णः परं परोक्षम्^५ । अत एव समासः । परोक्षे लिङिति निपातनात्परस्योकार इत्यादि । इत्यव्ययीभावः ।

अथ तत्पुरुषसमासः ।

१४११ तत्पुरुषः २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः ।

१४१२ द्विगुश्च २ । १ । २३ ॥

तत्पुरुषसंज्ञः ।

१४१३ द्वितीया-श्रितातीत-पतित-गतात्यस्त-प्राप्तापन्नैः २ । १ । २४ ॥

१—नद्याः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये—उपेत्यव्ययस्याव्ययीभावसमासः टच्, 'यस्येति च' इतीकारलोपः । उपनदशब्दात् सुप्, अम्भावः । २—टजभावे उपनद इति रूपम्, नपुंसकह्रस्वः । 'अव्ययादाप्सुप्' इति लुक् । ३—सेनको नामाचार्यः । गिरेः समीपमित्यर्थः । टचि, यस्येति चेतीकारलोपेऽम्भावः । ४—अक्षिणी प्रतीति विग्रहः । अक्ष्णोरभिमुखमित्यर्थः । 'लक्षणेत्थं' कर्मप्रवचनी-यत्वाद् द्वितीया । 'लक्षणेनाभिगती' इत्यव्ययीभावः, टच्, सुब्लुक्, यस्येति चेतीकारलोपः । प्रत्यक्षशब्दाद् यथायथं सुब्लुपत्तिः, अम्भावः । ५—अक्ष्णः परमिति विग्रहे परमित्यस्य अक्षीत्यनेनाऽव्ययीभावसमासः टच्, सुब्लुक् । परशब्दस्य ओकारोऽन्तादेशः पूर्वरूपम् । परोक्षाद् यथायथं सुबम्भावः । ६—समासान्तविधानसामर्थ्यादेव । ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

१४१०—गिरिशब्द से समासान्त 'टच्' प्रत्यय विकल्प से होता है ।

(प्रति, पर, सम्, और अनुपूर्वक अक्षि शब्द से समासान्त 'टच्' प्रत्यय होता है) ॥ इत्यव्ययीभावः ॥ अथ तत्पुरुषः ॥

१४११—'शेषो बहुव्रीहिः' सूत्र से पूर्व तक 'तत्पुरुषः' का अधिकार जाता है ।

१४१२—द्विगु की भी तत्पुरुष संज्ञा होती है ।

१४१३—द्वितीयान्त का श्रितादि-प्रकृतिक सुबन्त समर्थ के साथ विकल्प से समास होता है और वह समास तत्पुरुषसंज्ञक होता है ।

द्वितीयान्त^१ श्रितादिप्रकृतिकैः सुवन्तैः सह वा समस्यते । कृष्णं श्रितः, कृष्ण-
श्रितः ।^३ इत्यादि ।

१४१४ तृतीया तत्कृतार्थे^३ गुणवचनेन २ । १ । ३० ॥

तृतीयाऽन्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थेन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः
शङ्कुलाखण्डः^४ । धान्येनार्थो धान्यार्थः^५ । तत्कृतेति किम्—अक्षणा काणः ।

१४१५ पूर्व-सदृश-समोनार्थ-कलह-निपुण-मिश्र-श्लक्ष्णैः २ । १ । ३१ ॥

तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे
माषोनं=कार्षापणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः ।
आचारश्लक्ष्णः । (अवरस्योपसंख्यानम्) । मासावरः^६ ।

१—द्वितीया हि प्रत्ययरूपा, 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' उदाह द्वितीया-
न्तम् । २—दुःखमतीतः, दुःखातीतः । गर्तं पतितः, गर्तपतितः । ग्रामं गतः, ग्राम-
गतः । ग्राममत्यस्तः=अतिक्रान्तः, ग्रामात्यस्तः । ग्रामं प्राप्तः, ग्रामप्राप्तः । संशय-
मापन्नः=संशयापन्नः । ३—'तत्कृत' इति लुप्ततृतीयाकम् । ४—देवदत्त इति
शेषः । शङ्कुलयेति करणे तृतीया । शङ्कुलाकृतखण्डनक्रियावानित्यर्थः । ५—अयं-
शब्दो घनपरः । हेतौ तृतीया । धान्यहेतुकं घनमित्यर्थः । अत्र घनस्य धान्यहेतु-
कत्वेऽपि तत्करणकत्वाभावादप्राप्तौ पृथगुक्तिः । 'धान्येन' इति प्रकृत्यादित्वात्-
तीया । ६—न ह्यक्षणा काणत्वं कृतं, किन्तु रोगादिनेति भावः । 'येनाङ्गविकारः'
इति तृतीया । गुणवचनेति किम् ? 'गोमिर्वपावान्' गोसम्बन्धिघृक्षीरादिभोजनेन
(देवदत्तस्य) वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वम् । किन्तु न गुणवचनोऽसौ । ७—
मासेन पूर्वं इति विग्रहः । मासात् प्रागुत्पन्न इत्यर्थः । एवम्—मात्रा सदृशः ।
पित्रा समः, तुल्यार्थेरिति तृतीया । ऊनार्थे उदाहरणसूचनमिदम् । माषे-
णोनम् । अर्थग्रहणञ्च—ऊनेनैव सम्बध्यते, नतु पूर्वादिभिरपि, समसदृशयोः पृथ-
गुपादानात् । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—माषविकलमिति माषेण विकलमिति
विग्रहः, हीनमित्यर्थः । वाक्का कलहः । आचारेण निपुणः । गुडेन मिश्रः । आचा-
रेण श्लक्ष्णः । ८—मासेन पूर्वं इत्यर्थः, न्यून इत्यर्थे—ऊनार्थकत्वादेव सिद्धम् ।

१४१४—तृतीयान्त का तृतीयान्तार्थं से क्रिये गुण वचन के साथ और अर्थ
शब्द के साथ समास होता है विकल्प से ।

१४१५—तृतीयान्त का पूर्व सदृश आदि शब्दों के साथ समास होता है
विकल्प से ।

१४१६ अन्नेन व्यञ्जनम् २ । १ । ३४ ॥

संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन सह प्राग्वत् । दध्ना उपसिक्तमोदनं दध्मोदनम् ।

१४१७ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् २ । १ । ३५ ॥

गुडेन मिश्रा घाना गुडघानाः ।

१४१८ कर्तृकरणे कृता बहुलम् २ । १ । ३६ ॥

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखमिन्नः^१ ।

❀ कृद्ग्रहणे गति-कारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ❀

नखनिमिन्नः^१ ।

१४१९ चतुर्थी तदर्थार्थ-बलि-हित-सुख-रक्षितैः २ । १ । ३६ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनार्थादिमिश्रं चतुर्थ्यन्तं प्राग्वत् । यूपाय दारु उपदारु । तदर्थेन प्रकृतिविकारभाव एवेष्टः । तेनेह न—रन्ध्रनाय स्याली^२ । अश्व-

१—मिश्रीक्रियते खाद्यं द्रव्यमनेनेति मिश्रीकरणं गुडादि । तद्वाचकं तृतीयान्तं भक्ष्यवाचकेन सह समस्यते—इत्यर्थः । कठिनद्रव्यं खाद्यम् । २—बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन 'दानेन लूनवान्' इत्यादी न । ३—नखमिन्न इति विग्रहः । ४—इदं गतिपूर्वस्योदाहरणम् । कारकपूर्वस्य तु 'अवतप्ते नकुलस्थितम्' इति बोध्यम् । ५—नात्र स्याल्यां विकृतिभावः (विपरिणामः) ।

१४१६—व्यञ्जन वाचक तृतीयान्त का अन्न वाचक सुबन्त के साथ विकल्प से समास होता है ।

१४१७—मिश्रीकरण गुडादि वाचक तृतीयान्त का भक्षणीय वाचक सुबन्त के साथ विकल्प से समास होता है ।

१४१८—कर्तृ तृतीयान्त और करण तृतीयान्त का समर्थ कृदन्त सुबन्त के साथ बहुलता से समास होता है और उसकी उत्पुरुष संज्ञा होती है ।

(वा०—कृत् के ग्रहण में गति-कारकपूर्वक शब्दों का भी ग्रहण होता है ।)

१४१९—चतुर्थ्यन्तार्थ के लिये जो पदार्थ, तद्वाचक शब्द के साथ और अर्थार्थियों के साथ चतुर्थ्यन्त का समास होता है विकल्प से ।

(वा०—(१) तदर्थ से प्रकृति-विकृति भाव ही लिया जाता है । (२) अर्थ

घासादयस्तु पठ्ठीतत्पुरुषाः । (अर्थेन नित्यसमासो^१ विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्) ।
द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । मूतबलिः^२ । गोहितम् ।
गोसुखम् । गोरारक्षितम् ।

१४२० पञ्चमी भयेन^३ २ । १ । ३७ ॥

चोराद्वयं चोरमयम् ।

१४२१ स्तोकादन्तिक-दूरार्थ-कृच्छ्राणि क्तेन^४ २ । १ । ३९ ॥

१४२२ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६ । ३ । २ ॥

अलुगुत्तरपदे^५ । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः^६ । अन्तिकादागतः । 'अभ्याशादा-
गतः । दूरागतः । विप्रकृष्टादागतः^७ । कृच्छ्रादागतः ।

१४२३ षष्ठी^८ २ । २ । ८ ॥

१—अन्यथा विभाषाधिकारात् पक्षे द्विजायायं इत्यपि प्रयोगः स्यादिति भावः ।
अर्थशब्दस्य नित्यपुंल्लिङ्गत्वेऽपि “परवल्लिङ्गं.....” इति पुंलिङ्गं बाधित्वाजेन
विशेष्यलिङ्गानुसारेण स्त्रीलिङ्गता नपुंसकता च । द्विजायेयमिति द्विजार्था, द्विजा-
येदमिति द्विजार्थमिति विग्रही । २—भूतेभ्यो बलिरिति विग्रहः । तादर्थ्यंचतुर्थ्यन्त-
स्य बलिशब्देन समासः । एवम्-गोभ्यो हितम्, गोभ्यः सुखम्, गोभ्यो रक्षितम्,
तृणादिकमिति शेषः । ३—पञ्चम्यन्तं भयशब्देन सुबन्तेन समस्यत इत्यर्थः । ‘मी-
त्रार्थानां भयहेतुः’ इति-अपादानत्वात्पञ्चमी । ४—स्तोक, अन्तिक, दूर-एतदर्थ-
कानि कृच्छ्र एतानि, पञ्चम्यन्तानि क्तप्रत्ययान्तेन समस्यन्त इत्यर्थः । अर्थग्रहणं
स्तोकान्तिकदूरेषु सम्बध्यते । ५—स्तोकादिशब्देभ्यः पञ्चम्या अलुग् उत्तरपदे परतः ।
‘उत्तरपद’-शब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः । ६—इदं स्तोकपर्यायस्योदा-
हरणम् । ७—इदम् अन्तिकपर्यायस्योदाहरणम् । ८—इदं दूरशब्दपर्यायस्योदा-
हरणम् । ९—षष्ठ्यन्तं सुबन्तेन समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । राजपुरुष

शब्द के साथ नित्य समास होता है और विशेष्यलिङ्गता भी होती है ।

१४२०—पञ्चम्यन्त भयवाचक शब्द सुबन्त समर्थ के साथ समस्त होते हैं
विकल्प से ।

१४२१—स्तोकाद्यर्थक और कृच्छ्रप्रकृतिक पञ्चम्यन्त तान्तप्रकृतिक के साथ
समस्त हाते हैं विकल्प से ।

१४२२—स्तोकादिक परे पञ्चमी का अलुक् होता है उत्तरपद परे रहते ।

१४२३—षष्ठ्यन्त का प्रातिपदिक सुबन्त के साथ समास होता है विकल्प से ।

सुबन्तेन प्राग्वत् । राज्ञः पुरुषः । राजपुरुषः ।

१४२४ याजकादिभिश्च २ । २ । १ ॥

षष्ठ्यन्तं समस्यते । वक्ष्यमाणस्यापवादः^१ । ब्राह्मणयाजकः^२, देवपूजकः,
(याजक, पूजक, परिचायक, परिवेषक, स्नातक, अध्यापक, उत्सादक, उद्वर्तक,
होतृ, पोतृ, मृतृ, रथगणक, पत्तिगणक, इति याजकादिः) । (गुणात्तरेण तर-
लोपश्च) । तरबन्तं यद् गुणवाचि तेन समासः । सर्वेषां श्वेततरः सर्वंश्वेतः ।
सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ।

१४२५ न निर्धारणे २ । २ । १० ॥

षष्ठी न समस्यते । नृणां^३ द्विजः श्रेष्ठः ।

१४२६ पूरण-गुण-सुहितार्थ-सद्व्यय-तव्यसमानाधिकरणेन २।२।११

पूरणाद्यर्थः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे—सतां—षष्ठः । गुणे—काकस्य
काष्ण्यम् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः फलानां सुहितः । सत्—द्विजस्य कुर्वन्कुर्वाणो वा ।
अव्ययम्—ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरी-
त्यादि सिद्धम् । तव्यः^४—ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । समानाधिकरणे—तक्षकस्य सर्पस्य ।

१४२७ वतेन च पूजायाम् २ । २ । १२ ॥

इत्यत्र अन्तर्वर्तिनीं विभक्ति प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य नकारलोपः । न च लुका लुप्तत्वान्न
प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यम्, पदत्वस्य सुव्घटितसमुदायवर्मत्वेन तस्याऽङ्गव्यवस्था-
भावादिति गावः, अङ्गकार्य एव 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधः ।

१—“तृजकाभ्यां कर्तरि” इत्यस्य । २—ब्राह्मणस्य याजक इति विग्रहः ।
“कर्तृकर्मणोः कृति” इति कर्मणि षष्ठी । एवं देवानां पूजक इति विग्रहः । ३—
गुणवाचकाद् विहितो यस्तरप् तदन्तेन षष्ठी वा समस्यते तरपो लोपश्चेत्यर्थः ।
४—“यत्तश्च निर्धारणम्” इति षष्ठी । ५—तव्यता तु भवत्येव समासः स्वकर्त-
व्यमिति । स्वरे भेदः ।

१४२४—षष्ठ्यन्त का याजकादि सुबन्तो के साथ समास होता है । (षष्ठ्यन्त
का गुणवाचक तरबन्त के साथ समास होता है और तरप् का लोप होता है) ।

१४२५—निर्धारणार्थक षष्ठी का समास नहीं होता ।

१४२६—पूरणार्थक और सदादि शब्दों के साथ षष्ठी समास नहीं होता ।

१४२७—मति, बुद्धि इत्यादि सूत्र से पूजा अर्थ में विहित क्तप्रत्ययान्त के
साथ षष्ठी का समास नहीं होता ।

मतिबुद्धिसूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ।

१४२८ अधिकरणवाचिना च २ । २ । १३ ॥

क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेवामासितं^३ गतं मुक्तं वा ।

१४२९ कर्मणि च २ । २ । १४ ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्वयं गवां दोहोऽगोपेन ।

१४३० तृजकाभ्यां कर्तरि २ । ३ । १५ ॥

कर्त्र्यतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां खण्डा^३ । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः ।

१४३१ कर्तरि च २ । २ । १६ ॥

कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका^४ ।

१४३२ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे २ । २ । १७ ॥

अवयविना सह पूर्वोदयः^५ समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठी-

१—“मतिबुद्धिः” इति वर्तमाने क्तः, ‘क्तस्य च वर्तमाने’ इति षष्ठी । ‘राजपूजितः’ इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः ।

२—‘क्तोऽधिकरणे च ध्रुव्यगतिः’ इति अधिकरणे क्तः, ‘अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । ३—‘ण्वल् तृचो’ इति कर्तरि तृच्, ‘कर्तृकर्मणोः’ इति कर्मणि षष्ठी । एवम् ओदनस्य पाचक इति पचेः कर्तरि ण्वल्, अकादेश इति विशेषः । ४—“स्त्रियां क्तिन्” इत्यधिकारे घात्वर्थनिर्देशे ण्वल्, अकादेशः, टाप् ‘कर्तृकर्मणोः कृती’ति षष्ठी । अत्राऽकस्य कर्त्र्यकत्वाभावात् ‘तृजकाभ्याम्’ इत्यस्य न प्राप्तिः । ५—अवयववाचकाः शब्दाः इत्यर्थः ।

१४२८—अधिकरण अर्थ में विहित क्त प्रत्ययान्त के साथ षष्ठी का समास नहीं होता ।

१४२९—‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ सूत्र से कर्म में विहित षष्ठी का समास नहीं होता ।

१४३०—कर्त्र्यं ‘तृच्’ और ‘अक’ प्रत्ययान्त के साथ षष्ठी का समास नहीं होता ।

१४३१—कर्ता में विहित षष्ठी का ‘अक’ प्रत्ययान्त के साथ समास नहीं होता ।

१४३२—अवयवी के साथ पूर्वोदि शब्द समस्त होते हैं यदि वह अवयवी एकत्व संख्या विशिष्ट हो ।

समासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः^१ । अपरकायः । एकदेशिना किम् । पूर्वं नाम्नेः कायस्य^२ । एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम्^३ ।

१४३३ अर्धं नपुंसकम् २ । २ । २ ॥

समांशवाच्यर्धशब्दो^४ नित्यं क्लीबे स प्राग्वत् । अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली^५ । (एकविभक्तावपठ्यन्तवचनम्) इत्युपसर्जनसंज्ञाबाधाद्भ्रस्वो न । क्लीबे किम्—^६आमाधः । द्रव्यैक्य एव । ^७अर्धं पिप्पलीनाम् ।

१४३४ द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-तुर्याप्यन्तरस्याम् २ । २ । ३ ॥

एताव्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षायाः—द्वितीयभिक्षा^८, एकदेशिना

१—अत्र पूर्वकायः इत्यादौ “षष्ठी”ति समासप्राप्तावपि सूत्रान्तरविधानं पूर्वादिशब्दस्य पूर्वनिपातार्थम् । अन्यथा “षष्ठी”ति समासशास्त्रे प्रयमानिर्दिष्टत्वेन षष्ठ्यन्तस्य (कायादिशब्दस्य) पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । २—पूर्वस्य अंशस्य । नामिरवधिरेव नत्ववयवी । अतो नाभिशब्देन पूर्वशब्दस्य समासो न भयतीत्यर्थः । ३—छात्राणां बहुत्वेन नात्राधिकरणैकत्वमिति न समासः । ४—अर्धमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे पुनर्नपुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणार्थमित्यभिप्रेत्याह—समांशवाच्यर्धशब्द इति । ५—ननु—अर्धं पिप्पल्याः, अर्धपिप्पली । अर्धेन पिप्पल्याः, अर्धपिप्पल्या । अर्धाय पिप्पल्याः, अर्धपिप्पल्यै । अर्धात्—अर्धस्य वा पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याः । अर्धे पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याम् । इति विग्रहेषु पिप्पलीशब्दस्य नियतविभक्तितया ‘एकविभक्ति चापूर्वनिपाते’ इत्युपसर्जनत्वात् “गोस्त्रियो”रिति ह्रस्वः स्यादित्यत आह एकविभक्तताविति ‘एकविभक्ति चापूर्वनिपाते’ इति सूत्रे ‘अषष्ठ्यन्तम्’ इति वक्तव्यमित्यर्थः । पिप्पलीशब्दस्य च षष्ठ्यन्तत्वान्नोपसर्जनत्वमिति न ह्रस्वः । ६—तत्र नायं समासः किन्तु षष्ठीसमासः । अर्धशब्दस्य समांशवाचित्वाभावेन नित्यनपुंसकत्वाभावात् । ७—अत्र द्रव्यैक्याभावान्न समासः । ८—“परवलिङ्ग” मित्यादिना स्त्रीत्वम् ।

१४३३—नपुंसकलिङ्ग में नित्य वर्तमान समांशवाची अर्ध शब्द अवयवविवाचक समर्थ सुबन्त के साथ समस्त होता है विकल्प से ।

(‘एकविभक्ती चापूर्वनिपाते’ इस सूत्र में अषष्ठ्यन्त ग्रहण करना चाहिये, अर्थात् नियत विभक्त्यन्त षष्ठ्यन्त की उपसर्जन संज्ञा नहीं होती) ।

१४३४—द्वितीय आदि शब्दों का एकदेशी के साथ समास होता है ।

किम्—द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य' । 'अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ।

१४३५ प्राप्तापन्ने च' द्वितीयया २ । २ । ४ ॥

पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । प्राप्तो जीवनं—प्राप्तजीवनः । जीवनप्राप्तः । आपन्नजीवनः । जीवनापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति द्यित्वा अकारोऽपि विधीयते । 'तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्त जीविका । आपन्नजीविका ।

१४३६ कालाः परिमाणिना २ । २ । ५ ॥

परिच्छेदवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः ।

१४३७ सप्तमी शोण्डः २ । १ । ४० ॥

सप्तम्यन्तं शोण्डादिभिः प्राग्वत् । अक्षेषु शोण्डः अक्षशोण्डः' । शोण्ड, घूर्त, कितव, व्याड, प्रवीण, संवीत, अन्तर, अधिप, पटु, पण्डित, कुशल, चर्पल, निपुण, इति शोण्डादिः । द्वितीया तृतीयेत्यादियोगविभागादन्यत्रापि द्वितीयादीनां प्रयोगवशात्समासो ज्ञेयः ।

१—अत्र द्वितीयमित्यस्य भिक्षुकस्येत्यनेन समासो न भवति । द्वितीयमप्रति भिक्षुकस्यैकदेशित्वाभावात् । २—ननु विभाषाधिकारेण विकल्पे सिद्धेऽन्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अन्यतरस्यामिति । अन्यथा षष्ठ्यपवादभूतेनाऽनेन समासेन मुक्ते विषये—उत्सर्गः प्रवर्तते, विभाषाधिकारे अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते, इति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा', इति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । ३—प्राप्त-आपन्न, एतौ शब्दौ द्वितीयान्तेन समस्येते इत्यर्थः । (तयोरकारोऽन्तादेशश्च) । ४—तेन=प्राप्तापन्नयोराकारस्य-अन्तस्य स्थानेऽकारविधानेन । ५—अक्षविषयकक्रीडाकुशल इत्यर्थः ।

१४३५—प्राप्त और आपन्न शब्द का द्वितीयान्त के साथ समास होता है विकल्प से ।

१४३६—परिच्छेदवाची सुबन्त के साथ कालवाचक शब्दों का समास होता है ।

१४३७—सप्तम्यन्त शब्द शोण्डादि प्रकृतिक समर्थ सुबन्त के साथ समस्त होते हैं ।

१४३८ दिक्संख्ये संज्ञायाम् २। १। ५० ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्येव सिद्धे संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्व-
‘षुकामशमी । सप्तर्षयः । तेनेह’ न उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ।

१४३९ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च २। ३। ५१ ॥

तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत् ।
पूर्वस्यां शालायां भवाः पूर्वशाला इति समासे जाते । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्व
पुंवत्—

१४४० दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ४। २। १०७ ॥

अस्माद्वाच्यार्थे जः स्यादसंज्ञायाम् ।

१४४१ तद्धितेष्वचामादेः ७। १। ११७ ॥

त्रिति णिति च तद्धिते अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । ‘यस्येति च’^५ । पूर्वशालः^६ ।
पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयो-
स्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः । ‘पूर्वशालाप्रियः’ । दिक्षु समाहारो
‘नास्त्यनभिधानात् । संख्यायान्तद्धितार्थे’—षष्ठां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः ।

१—नियमाकारश्चायम्—तत्पुरुषे दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायामेव समस्येते इति ।
२—पूर्वः—इषुकामशमी, इति विग्रहः । ग्रामविशेषस्येयं सञ्ज्ञा । ३—मरीच्यत्रि-
प्रभृतीनां सप्तानामृषीणां सञ्ज्ञेयम् । ४—सत्त्वेऽपि दिक्सङ्ख्ययोः सञ्ज्ञाया
अभावादिति भावः । ५—इत्याकारलोपः । ६—तद्धितार्थे दिक्समासोदाहरण-
मिदम् । ७—उत्तरपदे परतो दिक्समासोदाहरणमिदम् । ८—समाहारे दिक्पूर्वपद-
समासो नास्तीति भावः । ९—समासे उदाह्रियते इत्यर्थः । षाण्मातुर इति

१४३८—दिग्वाचक और संख्यावाचक शब्दों का केवल संज्ञा में ही तत्पुरुष
समास होता है ।

१४३९—तद्धितार्थ के विषय में उत्तरपद परे रहते और समाहार वाच्य
होने पर दिग्वाचक और संख्यावाचक शब्द समर्थ सुबन्त के साथ समस्त होते हैं ।

१४४०—दिक्पूर्व समास से भावार्थ में ‘ज’ प्रत्यय होता है असंज्ञा में ।

१४४१—त्रि, णि, तद्धित परे रहते अचों में आदि अच् को वृद्धि
होती है ।

(वा०—उत्तरपद परे रहते द्वन्द्व और तत्पुरुष समास नित्य होते हैं) ।

‘मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः’ इति वक्ष्यमाणोऽण् (प्रकृतेरुकारादेश आदिवृद्धिश्च) । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ अवान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे^२ प्राप्ते । (द्वन्द्व-तत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्^३) ।

१४४२ गोरतद्वितलुकि ५ । ४ । ६२ ॥

गोन्तात्तत्पुरुषाट्च् स्यात्समासान्तो न तद्वितलुकि । पञ्चगवधनः^४ ।

१४४३ संख्यापूर्वो द्विगुः २ । १ । ५२ ॥

तद्वितार्थेत्यत्रोक्तः^५ संख्यापूर्वो द्विगुः ।

१४४४ द्विगुरेकवचनम् २ । ४ । १ ॥

द्विवर्थः समाहार एकवत्स्यात् ।

१४४५ स नपुंसकम् २ । ४ । १७ ॥

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ।

१४४६ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २ । १ । ५७ ॥

भेदकं भेदेन समानाधिकरणेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं—नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात्त्वचिन्नित्यम् । कृष्णसर्पः । ‘क्वचिन्न । रामो जामदग्न्यः (अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः) । अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्धः ।

१—उत्तरपदे परतो विहितस्येत्यर्थः । २—महाविभाषाधिकारादिति शेषः । ३—उत्तरपदे परतो यौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ तयोर्नित्यत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । ४—(सङ्ख्यायाः) उत्तरपदे परत उदाहरणमिदम् । त्रिपदबहुव्रीहौ कृते सति धनशब्दे उत्तरपदे परे पूर्वयोस्तत्पुरुषे टचि, अवादेश इति भावः । अत्र द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति वार्तिके द्वन्द्व-स्योदाहरणान्तु वाक् च त्वक् च प्रिया यस्य स ‘वाक्त्वचप्रियः’ इत्यादि बोध्यम् । ५—त्रिविधः । अर्थात्—तद्वितार्थे विषये, उत्तरपदे च परतः, समाहारे च वाच्ये, इत्येवं त्रिप्रकारो यः सङ्ख्यापूर्वः समास उक्तः स द्विगुरिति ।

१४४२—गोशब्दान्त तत्पुरुष से समासान्त ‘टच्’ प्रत्यय होता है; तद्वित के लुक् में नहीं ।

१४४३—संख्यापूर्व तत्पुरुष की द्विगु संज्ञा होती है ।

१४४५—समाहार में द्विगु और द्वन्द्व नपुंसक होते हैं ।

१४४९—भेदक (विशेषण) समानाधिकरण भेद (विशेष्य) के साथ बाहुल्य से समस्त होता है ।

(अपर को पश्च आदेश निपातन से होता है) ।

✓ १४४७ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः २ । १ । ६१ ॥

समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते । सदैवः ।

✓ १४४८ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः^१ ६ । ३ । ४६ ॥

महावैयाकरणः ।

✓ १४४९ तत्पुरुषः समानाधिकरणः^२ कर्मधारयः १ । २ । ४२ ॥

✓ १४५० पुंवत्कर्मधा^३रयजातीयदेशीयेषु ६ । ३ । ४२ ॥

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्परं ऊङ्भावो यस्मिन्तथाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरण्यां प्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महानवमी^३ । कृष्ण-चतुर्दशी । महाप्रिया, पूज्यमानैः किम्—उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ।

✓ १४५१ उपमानानि सामान्यवचनैः २ । १ । ५५ ॥

घनश्यामः ।

१—महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे इत्यर्थः । २—समानाधिकरणानेकपदावयवकस्तत्पुरुषः । कर्मधारयसञ्ज्ञको भवतीत्यर्थः । ३—महती चासौ नवमी चेति विग्रहः । “सन्महत्” इत्यादिना समासः; नवानां पूरणी नवमी । ‘तस्य पूरणे ङट्’ ‘नान्तादसङ्ख्यादेर्मट्’ टित्त्वात् ङीप् । एवम्—कृष्णा चासौ चतुर्दशी चेति विग्रहः । चतुर्दशानां पूरणी चतुर्दशी । ङट्, “नस्तद्विते” इति टिलोपः, टित्वान् ङीप् । महती चासौ प्रिया चेति कर्मधारयः । ४—उपमानवाचकानि समानधर्मवाचकैः समस्यन्त इत्यर्थः । घन इव श्याम इति विग्रहः, इवशब्दोपादानं विग्रहे स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ।

१४४७—सत् आदि सुवन्तों का पूज्यमान समानाधिकरण सुवन्तों के साथ विकल्प से समास होता है ।

१४४८—महत् शब्द को आकार अन्तादेश होता है समानाधिकरण उत्तरपद रहते और जातीयर् प्रत्यय परे रहते ।

१४४९—समानाधिकरण तत्पुरुष की कर्मधारय संज्ञा होती है ।

१४५०—कर्मधारय समास और जातीयर् तथा देशीयर् प्रत्यय परे रहते ऊङ् रहित भाषितपुंस्क पूर्वपद को पुंवद्भाव होता है ।

१४५१—उपमान वाचक शब्दों का समान-धर्मवाचक शब्दों के साथ समास होता है ।

१४५२ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे^२ । १ । ५६ ॥

पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । सामान्याप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । (शाकपार्थिवदीनां सिद्धये उत्तरपदलोपश्च) शाकप्रियः^३ पार्थिवः शाक-पार्थिवः । देवब्राह्मणः ।

१४५३ कडाराः कर्मधारये २ । २ । ३८ ॥

कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्व प्रयोज्याः ।^१ कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ।

१४५४ मयूरव्यंसकादयश्च २ । १ । ७२ ॥

एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः, व्यंसको = धूर्तः । उदक् च अवाक् च उच्चावचम्^४ । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम्^५ । नास्ति किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चनः^६ । (आख्यातमाख्यातेन^७ क्रियासातत्ये) । अशनीतपिवतेत्येवं सततं यत्रा-

१—उपमेयं व्याघ्रादिभिः प्राग्वत्साधारणधर्मस्याऽप्रयोगे सतीत्यर्थः । २—शाकपार्थिवः, शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः, शाकप्रियश्चासौ पार्थिव इति बहुव्रीहिगर्भो विशेषणसमासः । उत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः । एवम्—देवाः प्रिया यस्य स देवप्रियः, स चासौ ब्राह्मणश्चेति विग्रहः, देवपूजको ब्राह्मणो वेति विग्रहः । ३—‘कडाराः’ इति बहुवचननिर्देशात्तदादिग्रहणम् । तदाह मूले कडारादयः इति । कडारश्चासौ जैमिनिश्चेति विग्रहः । ४—उदक्शब्दस्य ‘उच्च’ इत्यादेशः । अवाक्शब्दस्य ‘अवच’ आदेशश्च । ‘उच्चावचं नैकभेद’ मित्यमरः । ५—निश्चित-शब्दस्य निश्चाऽऽदेशः । प्रचितशब्दस्य प्रचादेशः । ६—‘चन’ इत्यव्ययमप्यर्थे । नास्ति किमपि यस्येत्यर्थे बहुव्रीह्यपवादस्त्रिपदस्तत्पुरुषः, नञो नकारस्य लोपश्च निपात्यते । ७—आख्यातम् = तिङन्तम्, क्रियासातत्ये गम्ये तिङन्तं तिङन्तेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । ‘अशनीतपिवता’ इत्यत्र क्रियारूपस्याज्यपदार्थस्य

१४५२—उपमेय का व्याघ्रादि सुवन्तों के साथ समास होता है यदि समान धर्मवाचक शब्द का प्रयोग न हो ।

(शाकपार्थिव आदि शब्दों की सिद्धि के लिए उत्तरपद का लोप भी होता है) ।

१४५३—कर्मधारय समास में कडारादि शब्दों का पूर्व प्रयोग विकल्प से होता है ।

१४५४—मयूरव्यंसक आदि शब्द निपातित हैं । (क्रियासातत्य गम्य रहते तिङन्त का तिङन्त के साथ समास होता है, और वह तत्पुरुषसंज्ञक होता है) ।

भिधीयते सा अशनीतपिवता । पचतभृज्जता । खादतमोदता । नास्ति कुतो भयं यस्य सः—अकुतोभयः^१ । अन्यो राजा *राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ।

१४५५ नञ् २ । २ । ६ ॥

सुपा प्राग्वत् ।

१४५६ नलोपो नञः ६ । ३ । ७३ ॥

नञो नस्य लोप उत्तरपदे । अब्राह्मणः ।

१४५७ तस्मान्नुडचि ६ । ३ । ७४ ॥

लुप्तनकारान्न उत्तरपदस्याजादेर्नुट् । अनुश्वः । नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्पुपेति समासः ।

१४५८ कु-गति-प्रादयः २ । २ । १८ ॥

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुरूपः ।

१४५९ ऊर्यादि चिच-डाचश्च १ । ४ । ६१ ॥

प्राधान्यात् स्त्रीत्वाट्टाप् । एवं 'पचतभृज्जता' इत्यादावपि ।

१—अत्र बहुव्रीहेरपवादस्तत्पुरुषः । २—'न' इति लुप्तपष्ठोक्तं पदं तदाह—
नञो नस्येति । ३—न अश्वः, इत्यत्र नञो नकारस्य लोपे तत्परिशिष्टाङ्कारा-
त्परस्य नुट्, टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, टित्वादाद्यवयव इति । ४—
ननु—नैकधेत्यत्र नञ्समासे नकारलोपे 'तस्मान्नुडचि' इति नुटि, अनेकधेत्येव
स्यादित्यत आह—नैकधेत्यादौ त्विति । एतदर्थमेव 'नञ्' इति सूत्रे 'नलोपो
नञः' इति सूत्रे च अकारानुबन्धग्रहणमिति ।

१४५५—नञ् समर्थं सुबन्त के साथ समस्त होता है विकल्प से ।

१४५६—नञ् के न का लोप होता है उत्तरपद परे रहते ।

१४५७—लुप्तनकार नञ् से उत्तर अजादि शब्द को नुट् का आगम होता है ।

१४५८—कु और गतिसंज्ञक प्रादि समर्थ सुबन्त के साथ समस्त होते हैं ।

१४५९—ऊर्यादि च्यन्त और डाजन्त की गतिसंज्ञा होती है क्रिया के योग में ।

* 'अन्यो राजा' इति नित्यसमाससूचनाय अस्वपदविग्रहः । अन्तर-शब्दो-
न्यपर्यायः, अन्तरशब्दस्य परनिपातो निपातनात् ।

† नायं मात्रच् प्रत्ययः, अपितु—अवधारणार्थको मात्रशब्दः, नित्यसमासत्वसूच-
नायाऽस्वपदविग्रहः । निपातनान्नित्यमनुनासिकः ।

ऊर्वादयश्च्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । 'ऊरीकृत्य । शुक्ली-
कृत्य^३ । पटपटाकृत्य^३ । (कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्) । कारिका = क्रिया,
कारिकाकृत्य ।

१४६० अनुकरणं 'चानितिपरम् १ । ४ । ६२ ॥

खाट्कृत्य । अनितिपरं किम्—खाडितिकृत्वा निरष्टीवत् ।

१४६१ आदरानादरयोः सदसती^३ १ । ४ । ६३ ॥

सत्कृत्य । असत्कृत्य ।

१४६२ भूषणेऽलम्^३ १ । ४ । ६४ ॥

अलङ्कृत्य । भूषणे किम्—अलङ्कृत्यौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरण-
मित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्चिपया^३ ।

१४६३ अन्तरपरिग्रहे^३ १ । ४ । ६५ ॥

अन्तर्हृत्य । मध्ये हृत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम्—अन्तर्हृत्वा गतः, हतं परिगृह्य
गत इत्यर्थः ।

१—गतिसंज्ञायां "कुगतिप्रादयः" इति समासे "समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो
ल्यप्" इति ल्यप् । २—अशुक्लं शुक्लं कृत्वेत्यर्थः । "कृम्वस्तियोगे" इत्यभूत-
तद्भावे च्वि । गतिसमासे सति क्त्वो ल्यप् । "वेरपृक्तस्ये"ति वलोपः । 'अस्य
च्ची' इति—ईत्वम् । ३—पटपटा इति शब्दं कृत्वेत्यर्थः । 'अव्यक्तानुकरणाद्' इति
डाच् 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' इति द्वित्वम्, टिलोपः "नित्यमात्रेडिते डाचि"
इति तकारपकारयोः पकार एकादेशः, गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । ४—अनुकरणं
गतिसंज्ञं स्यात्—इतिपरं वर्जयित्वेत्यर्थः । ५—सदिति, असदिति च अव्यये
आदरानादरयोः क्रमेण विद्यमाने गतिसंज्ञके स्त इत्यर्थः । ६—भूषणे विद्यमान-
मलमित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । ७—कृञ्योगे एव भवतीत्यर्थः । ८—
अपरिग्रहे विद्यमानम् अन्तरित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः ।

(कारिका शब्द की भी गति-संज्ञा होती है) ।

१४६०—अनुकरण की भी गति-संज्ञा होती है यदि इति शब्द परे न हो ।

१४६१—आदर और अनादर अर्थ में प्रयुज्यमान सत् और असत् शब्द
की गति संज्ञा होती है ।

१४६२—भूषण अर्थ में 'अलम्' की गति संज्ञा होती है ।

१४६३—अपरिग्रह अर्थ में 'अन्तर' की गति संज्ञा होती है ।

१४६४ कणे-मनसो अद्वाप्रतीघाते^१ १ । ४ । ६६ ॥

कणेहत्य पयः पिवति । मनोहत्य । कणे-शब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातो-
भिलापाजतिशये वर्तते । मनस्-शब्दोऽप्यत्रैव ।

१४६५ पुरोऽव्ययम्^२ १ । ४ । ६७ ॥

पुरस्कृत्य ।

१४६६ अस्तं च १ । ४ । ६८ ॥

अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तंगत्य ।

१४६७ अच्छ-गत्यर्थवद्देशु^३ १ । ४ । ६९ ॥

अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य^४ । अभिमुखं गत्वा, उक्त्वा चेत्यर्थः ।
अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ।

१४६८ अदोऽनुपदेशे १ । ४ । ७० ॥

अदःकृत्यादःकृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदः कृत्वा अदः कुरु ।

१४६९ तिरोऽन्तर्धौ १ । ४ । ७१ ॥

तिरोभूय ।

१—कणेशब्दो मनःशब्दश्च अद्वाप्रतीघाते=अत्यन्ताभिलापनिवृत्ती गतिसंज्ञको
स्त इत्यर्थः । कणेहत्य पिवति पयः, अत्यन्तमभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पयः पिव-
तीत्यर्थः । २—पुर इत्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । गतिसमासे क्तवो ल्यप् ।
अव्ययं किम् ? (पुरम्, पुरी,) 'पुरः कृत्वा गतः' । ३—गत्यर्थधातुषु वदधातौ च
प्रयुज्यमाने 'अच्छ' इत्यव्ययं गतिसंज्ञं स्यादित्यर्थः । ४—वदधातोः क्त्वा, सम्प्र-
सारणम् । ५—अदश्शब्दोऽनुपदेशे गतिसंज्ञः स्यादित्यर्थः । ६—अन्तर्धिः =
व्यवधानम् । तत्र तिरस् इत्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः ।

१४६४—'कणे' शब्द और 'मनसि' शब्द की 'सर्वथा अभिलाषा निवृत्ति'
अर्थ में गति संज्ञा होती है ।

१४६५—पुरस् अव्यय की गति संज्ञा होती है ।

१४६६—मान्त अव्यय 'अस्तम्' शब्द की गति संज्ञा होती है ।

१४६७—गत्यर्थक तथा वद धातु के प्रयोग में अव्यय 'अच्छ' शब्द की
गति संज्ञा होती है ।

१४६८—अदस् शब्द की अनुपदेश में गति संज्ञा होती है ।

१४६९—तिरस् शब्द की व्यवहित होने अर्थ में गति संज्ञा होती है ।

१४७० विभाषा कृत्रि' १ । ४ । ७ ॥

१४७१ तिरसोऽन्यतरस्याम् ८ । ३ । ४२ ॥

तिरस सकारो वा स्यात्कुप्चोः । तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरःकृत्वा ।

१४७७ उपाजेऽन्वाजे १ । ४ । ३ ॥

एतौ कृत्रि वा गतिसंज्ञौ । उपाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्य^१ । उपाजे कृत्वा । अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ।

१४७३ साक्षात्प्रभृतौ नि च १ । ४ । ७४ ॥

कृत्रि वा गतिसंज्ञानि स्युः । (च्यर्थ इति वक्तव्यम्) । साक्षात्कृत्य^२ । साक्षात्कृत्वा । लवणं कृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् ।

१४७४ अनत्याधान उरसि-मनसौ १ । ४ । ७५ ॥

उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषस्तत्र न । उरसि कृत्वा पाणि शेते ।

१४७५ मध्ये पदे निवचने च १ । ४ । ७६ ॥

एते कृत्रि गतिसंज्ञा वा स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः ।

१—कृत्रि प्रयुज्यमाने तिरस् इत्यव्ययं गतिसंज्ञं वा स्यादित्यर्थः । २—उपाजे, अन्वाजे, इत्यव्यये दुर्बलस्य बलाधाने वर्तते । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । ३—अप्रत्ययं प्रत्ययं कृत्वेत्यर्थः । गतिपक्षे क्त्वो ल्यप् । ४—अनत्याधाने = अनुपश्लेषे 'उरसि' 'मनसि' इति विभक्तिप्रतिरूपके अव्यये गतिसंज्ञे स्त इत्यर्थः ।

१४७०—कृत्र् के प्रयोग में तिरस् की गतिसंज्ञा विकल्प से होती है ।

१४७१—तिरस् के विसर्ग को 'स' होता है विकल्प से कवर्ग पवर्ग परे रहते ।

१४७२—'उपाजे' 'अन्वाजे' दोनों की कृत्र् के योग में गतिसंज्ञा होती है विकल्प से ।

१४७३—साक्षात् आदि शब्दों की गतिसंज्ञा होती है कृत्र् के योग में विकल्प से । (च्यर्थ में ही होती है ऐसा कहना चाहिए)

१४७४—'उरसि' 'मनसि' दोनों विभक्तिप्रतिरूपक अव्ययों की कृत्र् के योग में गतिसंज्ञा होती है अनुपश्लेष अर्थ में ।

१४७५—'मध्ये' 'पदे' 'निवचने' इनकी कृत्र् के योग में विकल्प से गति संज्ञा होती है अनुपश्लेष अर्थ में ।

१४७६ नित्यं हस्ते 'पाणावुपयमने १ । ४ । ७७ ॥

कृञि । उपयमने = विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणीकृत्य ।

१४७७ प्राध्वं बन्धने १ । ४ । ७८ ॥

प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वंकृत्य = बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे—प्राध्वं कृत्वा ।

१४७८ जीविकोपनिषदावौपम्ये १ । ४ । ७९ ॥

जीविकामिव कृत्वा—जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । औपम्ये किम्—जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । (प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया) । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । (अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया) । अतिक्रान्तौ मालामिति विग्रहे—

१४७९ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते १ । २ । ४४ ॥

विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनं न तु तस्य पूर्वनिपातः ।

१४८० गोस्त्रयोरुपसर्जनस्य १ । २ । ४८ ॥

१—'हस्ते' इति 'पाणी' इति च शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ भवतः उपयमने इत्यर्थः । उपयमने किम् ? 'हस्ते कृत्वा सुवर्णं गतः' । अन्यदीयमिति बुद्ध्या दातुं परावृत्त इत्यर्थः । २—प्राध्वमित्यव्ययं नतु द्वितीयान्तम् । बन्धने गम्ये प्राध्वमित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । ३—उपमैव = औपम्यम् । तस्मिन् विषये जीविकाशब्दः, उपनिषच्छब्दश्च कृञो योगे गतिसंज्ञौ स्त इत्यर्थः ।

१४७६—'हस्ते' और 'पाणी' शब्द की विवाह अर्थ में नित्य गतिसंज्ञा होती है कृञ् का योग हो तो ।

१४७७—बन्धन गम्य रहते 'प्राध्वम्' अव्यय की गतिसंज्ञा होती है ।

१४७८—औपम्य में 'जीविका' और 'उपनिषत्' शब्द की गतिसंज्ञा नित्य होती है कृञ् का योग रहते ।

(प्रादियों का गत आदि अर्थ में प्रथमान्त के साथ समास होता है) ।

(अत्यादि शब्दों का क्रान्त आदि अर्थों में द्वितीयान्त के साथ समास होता है) ।

१४७९—विग्रह में नियतविभक्तिक की उपसर्जनसंज्ञा होती है, पर उसका पूर्व निपात नहीं होता ।

१४८०—उपसर्जन जो गोशब्द और स्त्रीप्रत्ययान्त, तदन्तप्रातिपदिक को ह्रस्व होता है ।

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः । अति-
 'मालः । (अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया) अवक्रुष्टः कोकिलयाऽवकोकिलः ।
 (पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या) परिग्लानोऽध्ययनाय—पर्याध्ययनः । (निरादयः
 क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या) निष्क्रान्तः कौशाम्या निष्कौशाम्विः ।

१४८१ तत्रोपपदं सप्तमोऽस्थम् ३ । १ । ९२ ॥

१४८२ उपपदमतिङ् २ । २ । १६ ॥

उपपदं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति
 कुम्भकारः । अतिङ् किम् । माभवान्भूत् । माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङु-
 पपदम् । [गतिकारकोपपदानां कृद्धिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः] । 'व्याघ्री ।
 कच्छपी' । 'अश्वक्रीतीत्यादि ।

१४८३ अमंवाव्ययेन २ । २ । २० ॥

१—'एकविभक्ति चा' इति मालाशब्दस्योपसर्जनत्वाद् 'गोस्त्रियो'रिति
 ह्रस्वः । २—उपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वः । ३—सप्तम्यन्ते पदे कर्मणी-
 त्यादौ वार्ष्यत्वेन स्थितं यत्कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्तस्मिंश्च सत्येव
 वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः । ४—व्याजिघ्रतीति व्याघ्री "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्ययः ।
 व्याङः (सुबुत्पत्तेः प्राक्) घ्रशब्देन गतिसमासः, ततः स्त्रियां जातिलक्षणे डीप् ।
 अन्यथा (सुवन्तेन समासे तु) केवलस्य 'घ्र' शब्दस्य जातिवाचकत्वाऽभावात्
 जातिलक्षणो डीप् न स्यात्; किन्तु टाप् स्यात् । ५—कच्छेन पिवतीति कच्छपी,
 'क' प्रत्ययः, जातिलक्षणो डीप्, व्याघ्रीवत् । ६—अश्वेन क्रीता, इति विग्रहः
 "क्रीतात्करणपूर्वात्" इति डीप् । अत्रापि सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासः । सुवन्तेन
 समासे तु टाप् स्यात्; नतु डीप् ।

(अव आदिओं का क्रुष्ट आदि अर्थों में तृतीयान्त के साथ समास होता है) ।
 (परि आदि शब्दों का ग्लान आदि अर्थों में चतुर्थ्यन्त के साथ समास होता
 है) । (निर् आदि शब्दों का क्रान्त आदि अर्थों में पञ्चम्यन्त के साथ समास
 होता है)

१४८१—सप्तम्यन्त पद "कर्मणि" इत्यादि में वाच्य रूप से स्थित कुम्भादि
 पद की उपपद संज्ञा होती है ।

१४८२—उपपद सुवन्त का अतिङन्त समर्थ के साथ नित्य समास होता है ।

(गति, कारक, उपपद इनका कृदन्तों के साथ सुबुत्पत्ति से पहले ही समास
 हो जाता है)

अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् । 'स्वादुमि णमुल्' इति णमुल् । नेह^३ । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ । अमा^१ चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ।

१४८४ तृतीयाप्रभृत्यन्यन्यतरस्याम् २ । २ । २१ ॥

उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलके-
नोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशम् । उपदंशस्तृतीयायामिति णमुल् ।

१४८५ क्त्वा च । २ । २२ ॥

तृतीयाप्रभृत्यन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः कृत्य । उच्चैः कृत्वा ।

१४८६ अव्यये यथाभिप्रेताख्येन कृजः क्त्वा-णमुलौ ३ । ४ । ५९ ॥

१४८७ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ५ । ४ । ८६ ॥

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाण-

१—स्वादुशब्दस्य नान्तत्वं निपातनात्, 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वम् । २—
उपपदसमास इति शेषः । यद्यपि 'कालसमयवेलासु' इति सप्तमीनिर्देशात्कालसमय-
वेलानामुपपदत्वम्, तथापि कालादीनामुपपदसंज्ञा तुमुना तुल्यविधानैव, नत्वसा ।
अतस्तेषामुपपदत्वेऽपि न समास इत्यर्थः । ३—अमप्रत्ययेन क्त्वाप्रत्ययेन च
सहोपपदसंज्ञाग्रे—प्रथम-पूर्वशब्दानां विहिता, ततश्चोपपदत्वस्याऽमैव तुल्यविधान-
त्वान्न समास इति भावः ।

१४८३—अम् के साथ तुल्य विधान उपपद ही अव्यय के साथ समस्त होता है ।

१४८४—तृतीया प्रभृति उपपदों का अमन्त अव्यय के साथ विकल्प से समास होता है ।

१४८५—तृतीया प्रभृति उपपदों का क्त्वा प्रत्ययान्त के साथ विकल्प से समास होता है ।

१४८६—अव्यय पूर्व रहते कृज् से 'क्त्वा' और 'णमुल्' प्रत्यय होते हैं अथार्थाभिप्रेताख्यान में ।

१४८७—संख्या तथा अव्यय है आदि में जिसके और अङ्गुली शब्द है अन्त में जिसके ऐसे तत्पुरुष से समासान्त 'अच्' प्रत्यय होता है ।

मस्य—द्व्यङ्गुलम्^१ । निरङ्गुलम्^२ ।

१४८८ अहः सर्वैकदेश-संख्यात-पुण्याच्च-रात्रेः ५ । ४ । ८७ ॥

एम्यो रात्रेरच् स्यात् । चात्संख्याव्यादेः । अहर्ग्रहणं^३ द्वन्द्वार्थम् ।

१४८९ रात्राह्लाहाः पुंसि २ । ४ । २९ ॥

एते पुंस्येव । क्षहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः^४ । सर्वरात्रः^५ । पूर्वरात्रः^६ । संख्यात-रात्रः^७ । (संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्) । 'द्विरात्रम्' । अतिरात्रः^८ ।

१४९० राजाहः सखिभ्यष्टच् ५ । ४ । ९१ ॥

एतदन्तात्तत्पुरुषाट् । परमराजः^९ । कृष्णसखः^{१०} ।

१—“तद्वितार्थे” इति द्विगुः “प्रमाणे” इति लुक् । द्व्यङ्गुलिशब्दादचि तस्य तद्वितत्वात्तस्मिन् परे ‘यस्येति च’ इतीकारलोपः । २—‘निरादयः क्रान्ताद्यर्थे’ इति समासः, अच् इलोपः । ३—‘अहनो रात्रिः’ इति षष्ठीतत्पुरुषस्याऽसम्भवादिति । ४—द्वन्द्वाद् अच्, इलोपः, ‘जातिरप्राणिना’ मित्येकवत्त्वम् । ‘स नपुंसक’मिति वाधित्वा ‘रात्राह्लाहाः’ इति पुंस्त्वम् । ५—सर्वा रात्रिरिति विग्रहे ‘पूर्व-कालैक’ इति कर्मधारयः, अच्, इकारलोपः । ६—मूत्रे ‘एकदेश’ इत्यर्थग्रहणम् । इदं तस्योदाहरणम् । पूर्वं रात्रेरिति विग्रहे । ‘पूर्वापराधरोत्तरम्’ इत्येकदेशिसमासः । अच्, इलोपः, ‘रात्राह्लाहाः’ इति पुंस्त्वम् । ७—सङ्ख्यातरात्रः, सङ्ख्याता रात्रिरिति विग्रहे कर्मधारयः । ‘पुंवत्कर्मधारय’ इति पुंवत्त्वम् । एवं पुण्यरात्रः । ८—तद्वितार्थे इति द्विगुः । सङ्ख्यादित्वादच्, इलोपः ‘सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्’ इति नपुंसकत्वम् । ९—‘अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे’ इति समासः । अव्ययादित्वादच्, इलोपः, ‘रात्राह्लाहाः’ इति पुंस्त्वम् । १०—परमश्चासी राजा चेति विग्रहः । समासान्तष्टच् ‘नस्तद्विते’ इति टिलोपः । एवं महाराजः, धर्मराजः, भोजराजः, इति । ११—कृष्णस्य सखेति विग्रहः । समासान्तष्टच् । ‘यस्येति च’ इकारलोपः ।

१४८८ - अहः सर्व आदि पूर्वक रात्रि शब्द से समासान्त ‘अच्’ प्रत्यय होता है ।

१४८९ - रात्र, अह, अह, एतदन्त तत्पुरुष और द्वन्द्व पुलिङ्ग होते हैं ।

(संख्यापूर्वक रात्र शब्द नपुंसक लिङ्ग होता है)

१४९० - राजन्, अहन् और सखि शब्दान्त तत्पुरुष से ‘टच्’ प्रत्यय होता है ।

१४९१ अल्लष्टखोरेव' ६ । ४ । १४५ ॥

टिलोपः । परमाहः ।

१४९२ अल्लोऽल्ल एतेभ्यः ५ । ४ । ८८ ॥

सर्वादिभ्योऽहन्शब्दस्याल्लादेशः समासान्ते परे ।

१४९३ अल्लोऽदन्तात् ८ । ४ । ७ ॥

अदन्तपूर्वपदस्थान्निमित्तादल्लो नस्य णः^३ सर्वाल्लः ।

१४९४ न^३ संख्यादेः समाहारे ५ । ४ । ८९ ॥

अल्लोऽल्लादेशो न । द्व्यहः^४ ।

१४९५ उत्तमकाभ्यां च ५ । ४ । ९० ॥

अल्लोऽल्लादेशो न । उत्तरशब्दोऽन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह^५ । (पुण्यसुदिनाभ्यामल्लः क्लीबतेष्टा) । पुण्याहम्^६ । सुदिनाहम्^७ । एकाहः^८ :

१—एतयोरेव परतोऽल्लटिलोपः स्यान्नान्यत्र । टप्रत्यये उदाहरणम् 'परमाहः' इति । परमञ्च तदहश्चेति विशेषणसमासः 'राजाहः' इति टच् प्रकृतसूत्रेण टिलोपः 'रात्राल्ला' इति पुंस्त्वम्, 'खे' उदाहरणन्तु 'द्व्यहीनः' (क्रतुः) इति । २—सर्वमहरिति विग्रहे 'पूर्वकाले' इति समासे 'राजाहःसखि' इति टच्, अल्लादेशः, गात्वं, पुंस्त्वञ्चेति । ३—समाहारे वर्तमानस्य सङ्ख्यादेरल्लादेशो न स्यादित्यर्थः । ४—समाहारे द्विगुः, टच्, 'रात्राल्लाहा' इति पुंस्त्वम् । सङ्ख्यादित्वात्प्राप्तस्याऽल्लादेशस्य निषेधः । ५—अन्त्यत्वं च पुण्यशब्दस्य "१४८८ अहः सर्वैकदेश" इति सूत्रनिर्दिष्टं बोध्यम् । ६—पुण्यमहरिति विग्रहे विशेषणसमासः, टच् । टिलोपः, 'पुण्यसुदिनाभ्याम्' इति नपुंसकत्वम् । ७—पुण्याहवत् सिद्धिः । ८—एकमहरिति विग्रहे 'पूर्वकाल' इति समासः । टच् टिलोपः ।

१४९१—'ट' 'ख' परे रहते ही अहन् की टि का लोप होता है ।

१४९२—समासान्त प्रत्यय परे रहते सर्वादि पूर्वक अहन् शब्द को अल्ल आदेश होता है ।

१४९३—अदन्त पूर्वपद में स्थित निमित्त से परे अल्ल शब्द के नकार को एकार होता है ।

१४९४—समाहार में संख्यापूर्वक अहन् शब्द को अल्ल आदेश नहीं होता ।

१४९५—उत्तम और एक शब्द से परे स्थित अहन् को भी अल्ल आदेश नहीं होता । (पुण्य और सुदिन शब्द पूर्व रहते अहन् शब्द को नपुंसक लिङ्ग होता है । ऐसी इष्टि है) ।

१४६६ अग्राख्यायामुरसः^१ ५ । ४ । ६३ ॥

टच् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम्^२ । मुख्योऽश्व इत्यर्थः ।

१४६७ ग्रामकौटाम्यां^३ च तक्षणः ५ । ४ । ६५ ॥

ग्रामतक्षः^४ । कौटतक्षः^५ ।

१४६८ अतेः शुनः^६ ५ । ४ । ६६ ॥

अतिश्वो—वराहः^७ ।

१४६९ उपमानादप्राणिषु ५ । ४ । ६७ ॥

अप्राणिविषयोपमानवाचिनः शुनष्टच् । आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः^८ ।

१५०० उत्तरमृगपूर्वाच्च^९ सक्थनः ५ । ४ । ६८ ॥

चादुपमानात् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् ।

१—अग्राख्यायाम् = मुख्ये । अग्रे भवमग्र्यम् = मुख्यम् । २—उरश्शब्देन मुख्यवाचिना षष्ठीसमासः, टच्, “परवल्लिङ्गम्” इति नपुंसकत्वम् । अग्राख्यायां किम् ? देवदत्तोरः । ३—ग्रामकौटाम्यां परो यस्तक्षन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट् टच् स्यादित्यर्थः । ४—साधारण इत्यर्थः । ग्रामे यावन्तो जनाः सन्ति तावतां विधेय इति भावः । टचि टिलोपः । ५—स्वतन्त्र इत्यर्थः । कुटीमेकां सम्पाद्य तत्र वसति नतु परकीयभूमिप्रदेशे । टचि टिलोपः । ६—अतीत्यव्ययात्परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट् टचित्यर्थः । श्वानमतिक्रान्त इति विग्रहः । ७—“अत्यादयः” इति समासः, टचि टिलोपः । श्वापेक्षयाधिकवेगवान् वराह इत्यर्थः । ८—आकृष्यते कुसूलादिगतधान्यमनेनेत्याकर्षः = पञ्चाङ्गुलो दारुविशेषः “उपमितं व्याघ्रादिभिः” इति समासः, टच्, टिलोपः । ९—उत्तर-मृग-पूर्व एभ्य उपमानाच्च

१४६६—मुख्यता गम्य हो तो ‘उरस्’-शब्दान्त तत्पुरुष से ‘टच्’ प्रत्यय होता है ।

१४६७—ग्राम और कौट शब्द पूर्व हों तो ‘तक्षन्’ शब्दान्त तत्पुरुष से ‘टच्’ प्रत्यय होता है ।

१४६८—अति पूर्वक श्वन् शब्दान्त तत्पुरुष से ‘टच्’ प्रत्यय होता है ।

१४६९—अप्राणिविषयक उपमानवाची श्वन् शब्दान्त तत्पुरुष से टच् प्रत्यय होता है ।

१५००—उत्तर मृग पूर्व इन शब्दों से परे और उपमान से परे सक्थि शब्दान्त तत्पुरुष से ‘टच्’ प्रत्यय होता है ।

१५०१ नावो 'द्विगोः ५ । ४ । ६६ ॥

द्विनावम्^३ । त्रिनावम् ।

१५०२ अर्धाच्च^३ ५ । ४ । १०० ॥

अर्धनावम्^३ ।

१५०३ खार्याः प्राचाम् ५ । ४ । १०१ ॥

द्विगोरर्धाच्च खार्याष्टज्वा । द्विखारम्^३ । द्विखारि । अर्थखारम्^३ । अर्धखारि ।

१५०४ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः^३ ५ । ४ । १०२ ॥

द्व्यञ्जलम्^३ । द्व्यञ्जलि ।

१५०५ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ५ । ४ । १०४ ॥

परो यः सक्थिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्च् स्यादित्यर्थः । उत्तरं सक्थीति विग्रहः । पूर्वं सक्थीति विग्रहे 'पूर्वकाले'ति समासः । फल सक्थमित्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात्समासः (सर्वत्र) टच्, टिलोपः ।

१—नौशब्दाद् द्विगोष्टच् स्यान्नतु तद्धितलुकि-इत्यर्थः । २—द्वयोर्नावोः समाहार इति विग्रहे द्विगुः, टच्, अवादेशः, 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । एवं त्रिनावम् । ३—अर्धशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्जित्यर्थः । ४—'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः, टच्, अवादेशः क्लीबत्वं लोकात् । ५—द्वयोः खार्योः समाहारः इति विग्रहे द्विगुः, टच्, यस्येति चेतीकारलोपः "स नपुंसक" मिति नपुंसकत्वम् । टजभावपक्षे नपुंसकह्रस्वः । ६—खार्या अर्धमिति विग्रहः । "अर्धं नपुंसक" मिति समासः, टच्, यस्येति च, क्लीबत्वं लोकात् । टजभावपक्षे नपुंसकह्रस्वः । ७—टज् वा स्याद् द्विगौ । ८—द्वयोरञ्जल्योः समाहार इति विग्रहे द्विगुः, टच्, 'यस्येति च' 'स नपुंसकम्' । टजभावे नपुंसकह्रस्वत्वम्, द्व्यञ्जलि ।

१५०१—नौशब्दान्त द्विगु से टच् प्रत्यय होता है ।

१५०२—अर्ध शब्द से परे 'नौ' शब्दान्त तत्पुरुष से टच् प्रत्यय होता है ।

१५०३—द्विगु समास में खारी शब्द से और अर्ध शब्द से परे खारी शब्दान्त तत्पुरुष से टच् विकल्प से होता है ।

१५०४—द्वित्रिपूर्वक अञ्जलि शब्दान्त द्विगु से टच् विकल्प से होता है ।

१५०५—ब्रह्मन् शब्दान्त तत्पुरुष से टच् होता है जनपद-विशेषवासी गम्य रहते ।

ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः^१ ।

१५०६ कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्^२ ५ । ४ । १०५ ॥

^३कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः^४ । महाब्रह्मा । 'प्रकारवचने जातीयरू' महा-
प्रकारो महाजातीयः ।

१५०७ द्वचष्टनः^५ संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ६ । ३ । ४७ ॥

आत्स्यात् । द्वादश । अष्टादश^६ । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम्—द्वित्राः^७ । द्वच-
शीतिः (प्राक्शताद्वक्तव्यम्) । नेह—द्विशतम् ।

१५०८ त्रैस्त्रयः ६ । ३ । ४८ ॥

त्रिशब्दस्य त्रयसादेशः स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश^८ । त्रयोत्रिशतिः ।

१५०९ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ६ । ३ । ४९ ॥

१—सप्तमीति योगविभागात्समासः । टच्, टिलोपः, "परवलिङ्गम्" इति
पुंस्त्वम् । जानपदेति किम् ? देवब्रह्मा (नारदः) । २—आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात्त-
त्पुरुषे—इत्यर्थः । ३—टचि रूपम्, टिलोपः । ४—महांश्चासौ ब्रह्मा चेति विग्रहः ।
'सन्महत्.....' इत्यादिना समासः 'आन्महत्' इत्यात्वम्, सवर्णादीर्घः, टच्,
टिलोपः, 'परवलिङ्गम्' इति पुंस्त्वम् । ५—द्विशब्दस्य, अष्टन्यब्दस्य च सङ्ख्या-
वाचके उत्तरपदे परे आत्स्यात् नतु बहुव्रीह्यशीत्योरित्यर्थः । ६—अष्टौ च दश
चेति द्वन्द्वः अष्टाधिका दशेति वा । ७—द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहः । 'सङ्ख्या-
व्यय' इति बहुव्रीहिः 'बहुव्रीही सङ्ख्येये' इति डच् । बहुव्रीहित्वाद् द्विशब्दस्या-
ऽऽत्वम् । ८—द्वौ चाशीतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्त्रोत्वं लोकात् । द्व्यधिका-
शीतिरिति वा । अशीतिपरकत्वाद् द्विशब्दस्याऽऽत्वम् । ९—त्रयश्च दश चेति,
त्र्यधिका दशेति वा विग्रहः । सुब्लुकि त्रिशब्दस्य त्रयस्, रुत्वम्, उत्त्वम्,

१५०६—कु और महत् से परे ब्रह्मन् से समासान्त टच् प्रत्यय होता है
तत्पुरुष में विकल्प से ।

१५०७—द्वि और अष्टन् शब्द को आत्व होता है संख्यावाचक उत्तरपद
रहते । किन्तु बहुव्रीहि में और अशीति शब्द परे हो तो आत्व नहीं होता । (शत
से पूर्व ही होता है ऐसा कहना चाहिये) ।

१५०८—त्रि शब्द को 'त्रयस्' आदेश होता है पूर्व विषय में ।

१५०९—चत्वारिंशत् आदि शब्द परे रहते प्रागुक्त कार्य विकल्प से
होते हैं ।

द्व्यष्टनस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् ।
अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं
पञ्चाशत्—षष्टि—सप्तति—नवतिपु ।

१५१० परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः^१ २ । ४ । २६ ॥

कुक्कुटमयूरीविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पलो । (^१द्विगुप्राप्तापन्नालं
पूर्वगतिसमासेपु न) पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः^३=पुरोडाशः । प्राप्तो
जीविकां प्राप्तजीविकः^५ । आपन्नजीविकः । अलंकुमारिः^५ । अत एव ज्ञापकात्
समासः । निष्कौशाम्बिः^५ ।

१५११ पूर्ववदश्ववडवौ २ । ४ । २७ ॥*

द्वित्वमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् ।

१५१२ ^१अपथं नपुंसकम् २ । ४ । ३० ॥

तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु अपयो देशः । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह ।

आद्गुणः । एवं त्रयोविंशतिरिति ।

१—एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । २—द्विगु, प्राप्त, आपन्न, अलंपूर्व,
गतिसमास एतेषु परवल्लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । ३—उत्तरपदस्य नपुंसक-
त्वात्समासस्य नपुंसकत्वं प्राप्तं न भवति । ४—अत्रोत्तरपदस्य जीविकाशब्दस्य
यल्लिङ्गं तत्समासस्य न भवति । एवम् आपन्नजीविकः । ५—अत्रोत्तरपदकुमारी-
ल्लिङ्गं समासस्य न भवति । ६—अत्र कौशाम्बीशब्दलिङ्गं समासस्य न
भवति । ७—न पन्था इति विग्रहे नञ्समासे नञो नस्य लोपे 'ऋक्पूरिति
'अ'—प्रत्यये टिलोपे 'अपथशब्दः' स नपुंसकमित्यर्थः । परवल्लिङ्गतापवादः ।

१५१०—द्वन्द्व और तत्पुरुष में परवत् लिङ्ग होता है ।

(द्विगुसमास और प्राप्त आपन्न अलंपूर्व समास तथा गतिसमास में पर-
वल्लिङ्गता नहीं होती)

१५११—अश्व और वडवा के समास में पूर्ववल्लिङ्ग होता है ।

१५१२—'अपथ' शब्द समास में नपुंसक होता है । (अकारान्त शब्द है
उत्तरपद जिसमें ऐसा द्विगु स्त्रीलिङ्ग में इष्ट है) (आवन्तोत्तरपद द्विगु विकल्प
से स्त्रीलिङ्ग होता है) (पात्रादिशब्दान्त द्विगु को स्त्रीलिङ्गता नहीं होती) ।

*अश्ववडवाशब्दयोर्द्वन्द्वे पूर्ववल्लिङ्गं स्यादित्यर्थः । परवल्लिङ्गापवादोऽयम् ।

अपन्थाः । (अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः) पञ्चमूली^१ । (आवन्तो वा) ।
पञ्चखट्वम्^२ । पञ्चखट्वी । (पात्रायन्तस्य न) । पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ।

१५१३ छाया बाहुल्ये २ । ४ । २२ ॥

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणां छाया-इक्षुच्छायम् ।

१५१४ सभा-राजाऽमनुष्यपूर्वा २ । ४ । २३ ॥

राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । 'इनसभम् । ईश्वर-
सभम् । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम्, पिशाचसभम् ।

१५१५ विभाषा सेना-सुराच्छाया-शाला-निशानाम् २ । ४ । २५ ॥

एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । इत्यादि ।

१५१६ शाला च २ । ४ । २४ ॥

सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसङ्घात
इत्यर्थः । अशाला किम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः ।

१५१७ अर्धर्चाः पुंसि च २ । ४ । ३१ ॥

अर्धर्चादयः पुंसि क्लीबे च स्युः । 'अर्धर्चः । अर्धर्चम् । एवं ध्वज-तीर्थ-
शरीर-मण्डप-यूप-देहाङ्कुश-कलश-सूत्र-पात्रादयः । (सामान्ये नपुंसकम्) । मृदु
पचति । प्रातः कमनीयम् । इति तत्पुरुषः ।

१—समाहारद्विगुः, स्त्रीत्वम्, 'द्विगो' रिति डीप् । २—समाहारद्विगुः, नपुं-
सकत्वे ह्रस्वः । उपसर्जनह्रस्वत्वेऽन्तत्वाद् 'द्विगो'रिति डीप् । ३—इनेश्वरशब्दी
राजपर्यायाविति भावः । ४—ऋचोऽर्धमिति विग्रहे 'अर्धं' नपुंसकमिति समासः ।
'ऋक्' इत्यच् परवल्लिङ्गं स्त्रीत्वं बाधित्वा पुंनपुंसकत्वविकल्पः ।

॥ इति तत्पुरुषः ॥

१५१३—छायान्त तत्पुरुष नपुंसक होता है, पूर्वपदार्थ के बहुत्व रहने पर ।

१५१४—राजपर्यायपूर्वक और मनुष्यपूर्वक सभाशब्दान्त तत्पुरुष
नपुंसक होता है ।

१५१५—सेना, सुरा, छाया, शाला, निशा शब्दान्त तत्पुरुष विकल्प से
नपुंसक होता है ।

१५१६—सङ्घातार्थक-सभा शब्दान्त तत्पुरुष नपुंसक होता है ।

१५१७—अर्धर्चादि शब्द पुल्लिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग होते हैं । (सामान्य में
नपुंसकलिङ्ग होता है) ॥ इति तत्पुरुषः ॥

अथ बहुव्रीहिसमासः ।

१५१८ शेषो बहुव्रीहिः २ । २ । २३ ॥

अधिकारोऽयं प्राग्दन्तात् ।

१५१९ अनेकमन्यपदार्थे २ । २ । २४ ॥

अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते, स बहुव्रीहिः ।

१५२० सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ २ । २ । ३५ ॥

सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् ।

५२१ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ६ । ३ । ६ ॥

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् । कण्ठेकालः । अत एव^२ ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ॥ प्राप्तमुदकं यं स प्राप्तोदको = ग्रामः । ^३ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना=स्याली । पीताम्बरो=हरिः । वीरपुरुषको=ग्रामः । (प्रादिभ्यो घातुजस्य^४ वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः) प्रपतितपर्णः प्रपर्णः ।

अथ बहुव्रीहिसमासः ।

१—उक्तादन्यः शेषः, द्वितीया श्रितेत्यादिना (शास्त्रेण) यस्य त्रिकस्य (विभक्तेः) विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः = प्रथमान्तः इत्यर्थः । २—प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिरिति सप्तम्यन्तस्य तत्र सम्भव एव नास्तीति सप्तम्यन्तस्य 'सप्तमीविशेषणे' इति सूत्रे पूर्वनिपातविधानं व्यर्थं सद् ज्ञापयति 'भवति व्यधिकरणपदोऽपि बहुव्रीहिः क्वचिदि'ति । यथा—कण्ठेकालः । शरेभ्यो जन्म यस्य स शरजन्मा = कार्तिकेयः । ३—ऊढो रथो येन । उपहृतः पशुर्यस्मै । उद्धृत ओदनो यस्याः । पीतानि अम्बराणि यस्य । वीराः पुरुषा यस्मिन्, इति विग्रहाः । ४—प्रादिभ्यः परं यद् घातुजप्रकृतिकं प्रथमान्तं तस्याज्येन प्रथमान्तेन बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्र बहुव्रीहौ

अथ बहुव्रीहिः

१५१८—“चार्थे द्वन्द्वः” सूत्रं तत्र बहुव्रीहिः का अधिकार जाता है ।

१५१९—अनेक प्रथमान्त अन्य-पद के अर्थ में वर्तमान विकल्प से समस्त होते हैं, वह समास बहुव्रीहि कहलाता है ।

१५२०—सप्तम्यन्त और विशेषण का बहुव्रीहि में पूर्वनिपात होता है ।

१५२१—हलन्त और अदन्त से परे सप्तमी का अलुक् होता है ।

(वा०—(१) प्रादि से परे घातुज का अन्य पद के साथ समास होता है) ।

(ननोऽस्त्यर्थानां वाच्यो^१ वा चोत्तरपदलोपः) अविद्यमानपुत्रोऽपुत्रः ।

१५२२ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रिया-
मपूरणीप्रियादिषु ६ । ३ । ३४ ॥

उक्तपुंस्कात्पर ऊङ्भावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव
रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गं उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादी च परतः ।
गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रगुः^३ । रूपवद्भार्यः^३ । अनूङ् किम् ? वामोरुभार्यः^५ ।
पूरण्यां^४ तु ।

१५२३ अप्पूरणीप्रमाण्योः ५ । ४ । ११६ ॥

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् ।
कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमाः^६ = रात्रयः । स्त्री प्रमाणी

प्रादिभ्यः परस्य उत्तरपदस्य धातुजस्य लोपश्च विकल्पेन वाच्य इत्यर्थः । प्रकृष्टं
पतितं प्रपतितं प्रादिसमासः । प्रपतितं पर्णं यस्मादिति विग्रहः । 'प्रपतित' इति
पूर्वपदे धातुजस्योत्तरपदस्य लोपे रूपं प्रपर्ण इति ।

१—ननः परेषामस्त्यर्थवाचिनां सुवन्तानां बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्रास्त्यर्थवाचि-
नामुत्तरपदभूतानां लोपश्च वा वक्तव्य इत्यर्थः । अस्त्यर्थकस्य विद्यमानशब्दस्य लोपे
रूपम्, अपुत्र इति । २—चित्राशब्दस्य पुंवत्त्वमिति भावः । चित्रा गावो यस्येति
विग्रहः । ३—रूपवती भार्या यस्येति विग्रहः । उपसर्जनह्रस्वः, रूपवतीशब्दस्य
पुंवत्त्वम् । ४—वामौ=सुन्दरौ ऊरू यस्या इति बहुव्रीहिः । 'संहितशफलक्षणवामा-
देश्च' इत्यूङ् । पुंवत्त्वनिषेधः । अन्यथा 'वामोरुभार्य' इति स्यात् । ५—पुंवत्त्वनिषे-
धोदाहरणे विशेषो बद्ध्यत इति शेषः । ६—इह बहुव्रीहौ कृते पञ्चमीशब्दे पूरणा-
र्थप्रत्ययान्ते परे कल्याणीशब्दस्य पुंवत्त्वनिषेधः । अप्, यस्येति चेतीकारलोपः ।

और उत्तरपद का लोप होता है विकल्प से । (२) नन् से परे अस्त्यर्थवाचक
शब्द का अन्त्य पद के साथ समास होता है और उत्तरपद का लोप होता है
विकल्प से ।)

१५२२—प्रवृत्तिनिमित्त एक होने पर भाषितपुंस्क से परे ऊङ् के अभाव
वाले स्त्रीवाचक शब्द के पुंवाचक के समान रूप होते हैं, समानाधिकरण स्त्रीलिङ्ग
उत्तर पद परे रहते । पूरणीप्रियादि परे रहते नहीं ।

१५२३—पूरणार्थक प्रत्ययान्त जो स्त्रीलिङ्ग, तदन्त से और प्रमाण्यन्त बहु-
व्रीहि से अप् प्रत्यय होता है ।

यस्य स स्त्रीप्रमाणः^१ । पुं वद्भावनिषेधोऽप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यमेव^२ । रात्री पूरणी-
वाच्या^३ चेत्युक्तोदाहरणं मुल्या । अन्यत्र तु—

१५२४ नद्युतश्च ५ । ४ । १५३ ॥

नद्युत्तरपदादन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् । पुं वद्भावः ।

१५४५ केऽणः ७ । ४ । १३ ॥

के परेणो ह्रस्वः । इति प्राप्ते ।

१५२६ न कषि ७ । ४ । १४ ॥

ह्रस्वः । कल्याणपञ्चमीकः=पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य^४ पक्षस्यान्य-
पदार्थतया रात्रिप्रधानम् । बहुकर्तृकः^५ । अप्रियादिषु किम्-कल्याणीप्रियः^६ । प्रिया ।
मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । स्वसा । कान्ता ।
चान्ता । सभा । चपला । दुहिता । वाला । वामा । श्रवला । तनया । (इति
प्रियादयः) (सामान्ये नपुंसकम्) । * दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः ।

१५२७ तसिलादिष्वाकृत्वमुचः ६ । ३ । ३५ ॥

तसिलादिषु कृत्वमुजन्तेषु स्त्रियाः पुं वत् । परिगणनं कर्तव्यम् । अन्तसौ

१ अप्रत्यये 'यस्येति' चेति इकारलोपः । २—"स्त्रियाः पुं वत्" इति सूत्रे
'अपूरणी' इति सूत्रे च प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिति भावः । ३—नतु कल्याणी-
पञ्चमा रात्रय इत्यत्र पञ्चम्या रात्रेः समस्यमानपदार्थत्वात् कथं प्राधान्यं, बहु-
व्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वादित्यत आह—रात्रिः पूरणी ऋच्येति । उक्तोदाहरणे
पञ्चानां पूरणी रात्रिः समस्यमानपञ्चमीपदार्थत्वेऽपि अन्यपदार्थसमुदायघटकतया
बहुव्रीहिसमासवाच्यापि भवतीति कृत्वा मुल्या भवति इत्यर्थः । ४—कल्याणपञ्च-
मीकः (पक्षः) इत्यत्रेत्यर्थः । ५—रात्रेस्तत्प्रदेशाभावाद् अप्राधान्यमिति भावः ।
६—बहवः कर्तारो यस्येति विग्रहः । ७—कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहः । ८—
इत्याश्रित्येति शेषः । ९—"पञ्चम्यास्तसिल" इत्यारम्भ्य "सङ्ख्यायाः क्रियाभ्या-
वृत्तिगणने कृत्वमुच्" इत्येतत्पर्यन्तसूत्रविहितेष्वित्यर्थः । उत्तरपदपरकत्वाभावात्

१५२४—नद्युत्तरपद और ऋदन्तोत्तरपद बहुव्रीहि से कप् प्रत्यय होता है ।

१५२५—क परे रहते अण् को ह्रस्व होता है ।

१५२६—कप् परे हो तो ह्रस्व नहीं होता है ।

१५२७—कृत्वमुच् तक तसिलादि प्रत्यय परे रहते स्त्रीलिङ्ग शब्द को
पुं वद्भाव होता है ।

* अदाढ्यनिवृत्तिमात्रपरत्वेनात्र न लिङ्गविशेषापेक्षेति सामान्ये नपुंसकम् ।
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तरसमपौ । चरट्—जातीयरौ । कल्पवृक्ष-देशीयरौ । रूप-पाशपौ । थाल् । तिल-
थ्यनौ । एषु परेषु स्त्रियाः पुंवत् । बहुषु इति बहुव्र । बहुव्र' इत्यादि । (त्वतलो-
गुणवचनस्य) शुक्लत्वम् । शुक्लता । (भस्याढे' तद्धिते) हस्तिनीनां समूहो
होस्तिकम् । अढे किम् । रोहिणेयः । (कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु) कुक्कुटाण्डम् ।
मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ।

५२८ वयङ्मानिनोश्च ६ । ३ । ३६ ॥

पुंवत् । एनीवाचरति एतायते^{१०} । श्येनीवाचरति श्येतायते^{११} । दर्शनीयां
(स्वभिन्नां काञ्चित्) मन्यते दर्शनीयमानिनी^{१२} ।

“स्त्रियाः पुंवत्” इत्यप्राप्तौ वचनमिदम् ।

१—‘सप्तम्यास्त्रल्’ इति त्रल् । पुंवत्त्वे डीषो निवृत्तिः । २—‘पञ्चम्यास्त-
स्त्रिल्’ इति तसिल् । पुंवत्त्वात् डीषो निवृत्तिरिति भावः । ३—त्वप्रत्यये तल्-
प्रत्यये च परे गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । ४—ढभिन्ने तद्धिते
परे स्त्रियाः पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । परिगणितेष्वनन्तर्भावाद्बचनमिदम् । ५—
“अचित्तहस्तिघेनोः” इति ठक्, ठस्येक । ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः । पुंवत्त्वाभा-
न्तलक्षणो डीव नेति भावः । ६ ‘वर्णादनुदात्तात्’ इति रोहितशब्दान् डीप् तका-
रस्य नकारश्च । रोहिण्या अपत्यमित्यर्थे ‘स्त्रीम्यो ढक्’ एयादेशः । पुंवत्त्वे तु
डीव्-नकारयोर्निवृत्तिः स्यादिति भावः । ७—पुंवत्त्वं वक्तव्यमिति शेषः । ८—
कुक्कुट्या अण्डमिति विग्रहः । पुंवत्त्वेन जातिलक्षणडीषो निवृत्तिरिति भावः ।
एवम्-अग्रेऽपि । ९- क्यङि मानिनि-च उत्तरपदे परत एतयोः पुंवत्त्वं स्यादि-
त्यर्थः । १०—एता=चित्रवर्णा । “वर्णादनुदात्तात्” इति डीप् नकारश्च ।
उपमानादाचारे ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ इत्येनीशब्दात्क्यङि ‘अकृत्सार्वधातुकयो’
रिति दीर्घः । ११—श्येतः = श्वेतः । क्यङादि पूर्ववत् । १२—‘मानश्च’ इति
गिनिप्रत्यय । उपपदसमासः । ‘ऋन्नेम्यः’ इति डीप् ।

(त्व प्रत्यय और तल् प्रत्यय परे रहते गुणोपसर्जन द्रव्यवाचक शब्द को
पुंवद्भाव होता है) । (ढभिन्न तद्धित परे रहते भसंज्ञक स्त्रीलिङ्ग शब्द को
पुंवद्भाव होता है ऐसा कहना चाहिये) । (अण्डादि शब्द उत्तरपद हो तो कुक्कुटी
आदि शब्दों को पुंवद्भाव वक्तव्य है) ।

१५२८-क्यङ् और मानिन् परे रहते स्त्रीलिङ्ग शब्द को पुंवद्भाव होता है ।

१५२६ न कोपधायाः ६ । ३ । ३७ ॥

स्त्रियाः न पुंवत् । पाचिकाभार्यः^१ । रसिकाभार्यः^२ । मद्रिकायते^३ । मद्रिका-
भानिनी । (कोपघप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहरणम्) । नेह^४ । पाकभार्यः ।

१५३० संज्ञापूरण्योश्च ६ । ३ । ३८ ॥

अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । पञ्चमीभार्यः ।

१५३१ वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्यारक्तविकारे ६ । ३ । ३९ ॥

वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न
पुंवत् । सौघ्नीभार्यः^५ । रक्ते तु काषायकन्यः । विकारे तु^६ हैममुद्रिकः ।

१—पाचिका भार्या यस्येति विग्रहः । पचो ण्वल्, अक्रादेशः, टाप्, इत्वञ्च ।
पुंवत्त्वे तु टाबित्वयोनिवृत्तिः स्यादिति भावः । २—रसोऽस्या अस्तीति रसिका,
सा भार्या यस्येति विग्रहः । 'अत इनि-ठनौ' इति ठन्, ठस्येकः, टाप्, पुंवत्त्व-
निषेधः । पुंवत्त्वे तु टापो निवृत्तिः स्यादिति भावः । ३—मद्राह्ये देशविशेषे
भवा मद्रिका 'मद्रव्रज्योः कन्' टाप्, इत्वम् । मद्रिकेवाचरतीत्यर्थः । ४—
मद्रिकां मन्यत इत्यर्थे 'मनश्च' इति णिनिः । उपपदसमासः ४—तद्धितसम्बन्धी
वुसम्बन्धी च यः ककारस्तदुपधायाः स्त्रिया न पुंवत्त्वमिति भावः । मद्रिकायते
इति तद्धितकोपघोदाहरणम् । पाचिकाभार्य इति वुसम्बन्धिकोपघोदाहरणम् ।
६—नायं ककारस्तद्धितस्य वुप्रत्ययस्य वा किन्तु-उणादिकप्रत्ययो निपातितः 'अर्भक-
पृथुकपाका वयसि' इति सूत्रेण । ७—इयं सञ्ज्ञा । ८—इदं पूरण्या उदाहरणम् ।
पञ्चमी भार्या यस्येति विग्रहः । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति प्राप्तमत्र निषिध्यते । ९—
सूघ्नो देशः । तत्र भव इत्यण् । यस्येति चेत्यकारलोपः । णित्वादादिवृद्धिः
'टिड्ढाण्व्' इति डीप् । सौघ्नी भार्या यस्येति विग्रहः । १०—विकारार्थे विद्यमानस्य
तद्धितस्य न पुंवत्त्वनिषेधः इत्यर्थः । 'अनुदात्तादेशच्' इत्यन्, टिलोपः, आदि-
वृद्धिः, 'टिड्ढा' इति डीप्, हैमीति रूपम् । हेमः = स्वर्णस्य विकारभूते-

१५२९—ककारोपघ स्त्रीलिङ्ग शब्द को पुंवद्भाव नहीं होता । (कोपघ
प्रतिषेध में तद्धित सम्बन्धी और 'वु' सम्बन्धी कोपघ का ही ग्रहण होता है) ।

१५३०—सञ्ज्ञावाचक और पूरण प्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द को पुंवद्भाव
नहीं होता ।

१५३१—वृद्धि शब्द से विहित वृद्धि का हेतुभूत जो रक्त-विकारार्थ-भिन्न-
तद्धित तदन्त स्त्रीलिङ्ग शब्दों को पुंवद्भाव नहीं होता ।

१५३२ स्वाङ्गाच्चेतः^१ ६ । ३ । ४० ॥

स्वाङ्गाच्च ईकारस्तदन्तात्स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः^२ । स्वाङ्गात्किम् । पटु-
भार्यः । ईतः किम् । अकेशभार्यः^३ । ('अमानिनीति वक्तव्यम्) 'सुकेशमानिनी ।

१५३३ जातेश्च ६ । ३ । ४१ ॥

न^४ पुंवत् । ब्राह्मणीभार्यः । शूद्राभार्यः ।

१५३४ संख्याव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये २ । २ । २५ ॥

संख्येयार्थया संख्ययाज्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः ।

१५३५ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ५ । ४ । ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्मादुच्च समासान्तः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उप-
'दशाः । अवहुगणात् किम् । उपबहुवः^५ । उपगणाः ।

त्यर्थः । हैमी मुद्रिका यस्येति विग्रहः ।

१—ईत इतिच्छेदः । २—सु=शोभनाः केशाः यस्याः सा सुकेशी 'स्वाङ्गा-
च्चोपसर्जनात्' इति डीष्, 'स्त्रियाः पुंवत्' इति प्राप्तस्य निषेधः । ३—पटुत्वस्य
स्वाङ्गत्वाभावात् पुंवत्त्वनिषेधः । ४—अविद्यमानाः केशा यस्याः सा अकेशा
'नवोऽस्त्यर्थाना' मिति बहुव्रीहिः । विद्यमानशब्दस्य लोपश्च । स्वाङ्गत्वेऽपि न
डीष् 'सह नम् विद्यमान' इति निषेधात् । अकेशा भार्या यस्येति विग्रहः । ५—
स्वाङ्गाच्चेति निषेधो मानिन् शब्दे परतो न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । ६—सुकेशी
मन्यते इत्यर्थे 'मनश्च' इति णिनिः, उपधावृद्धिः, उपपदसमासः, सुपो लुक् ।
पुंवत्त्वे डीषो निवृत्तिरिति भावः । ७—जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंव-
दित्यर्थः । ८—नवैकादश वेत्यर्थः । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । ९—बहूनां
समीपे ये सन्ति, गणानां समीपे ये सन्ति, इति विग्रहः । 'बहुगणवतुडिति-

१५३२—स्वाङ्गवाचक से जो ई प्रत्यय तदन्त स्त्रीवाचक शब्द को पुंवत्
नहीं होता ।

('स्वाङ्गाच्चेतः' यह निषेध मानिन् शब्द परे रहते प्रवृत्त नहीं होता) ।

१५३३—जातिवाची स्त्रीलिङ्ग शब्द को पुंवत् नहीं होता ।

१५३४—संख्येयार्थक संख्यावाचक शब्द से अव्ययादियों का समास होता
है । वह बहुव्रीहि होता है ।

१५३५—संख्येय अर्थ में हुए बहुव्रीहि से समासान्त डच् प्रत्यय होता है,
बहु शब्दान्त और गण शब्दान्त को छोड़कर ।

१५३६ ति विशतेडिति ६ । ४ । १४२ ॥

विशतेर्भस्य तिश्चदस्य लोपो डिति । आसन्नविशाः^१ । विशतेरासन्ना इत्यर्थः ।
अद्वरविशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा—द्वित्राः^३ ।

१५३७ दिङनामान्यन्तराले २ । २ । २६ ॥

दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत्^५ । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालं
दक्षिणापूर्वा^६ ।

१५३८ तत्र तेनेदमिति सरूपे २ । २ । २७ ॥

सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपोपपदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्त-
मित्यर्थे समस्यते कर्मव्यतिहारे ।

१५३९ इच्च कर्मव्य तहारे ५ । ४ । १२७ ॥

१५४० अन्वेषामपि दृश्यते ६ । ३ । १३७ ॥

दीर्घः । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं—केशाकेशि । दण्डेऽथ दण्डेऽथ

सङ्ख्या' इति सङ्ख्यात्वात्समासः ।

१—विशतिसङ्ख्यासन्नसङ्ख्यावन्त इत्यर्थः । २—त्रिशतोऽद्वरा इति विग्रहः ।
डचि टिलोपः । ३—द्व्यष्टनः सङ्ख्याया' मिति सूत्रादधस्तादस्य सिद्धिर्द्रष्टव्या । ४—
सप्तम्यन्ते, स च बहुव्रीहिरित्यर्थः । ५—स्त्रीत्वं लोकात् । यद्वा—अन्तरालमिह दिगेव
गृह्यते 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवत्त्वम्' इति भाष्यम् । यद्यपि—उपसर्जनत्वान्न
सर्वनामत्वम् । तथापि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वमादाय पुंवत्त्वं भवति दक्षिणा-
शब्दस्य । ६—गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहणं = केशादि, अधिकरणे ल्युट्, तद्विषयो
वाच्यं ययोस्ते, ग्रहणविषये=ग्रहणवाचके—इति यावत् । ७—प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहरणं=
दण्डादि, तद्विषयो वाच्यं ययोस्ते, प्रहरणविषये = प्रहरणवाचके इति यावत् ।
८—अव्ययत्वात् सुपो लुगिति भावः । एवमग्रेऽपि ।

१५३६—भसंज्ञक विशति शब्द के 'ति' का लोप होता है डित् प्रत्यय
परे रहते ।

१५३७—दिग्वाचक शब्दों का समास होता है अन्तराल वाच्य रहते ।

१५३८—सप्तम्यन्त और तृतीयान्त ग्रहण विषय प्रहरणविषय सरूप उपपदों
का 'इदं युद्धं प्रवृत्तम्' अर्थ में समास होता है, कर्मव्यतिहार में ।

१५३९—कर्म व्यतिहार में कृत बहुव्रीहि से समासान्त 'इच्च' प्रत्यय होता है ।

१५४०—कर्मव्यतिहार विषयक बहुव्रीहि समास में पूर्वपद के अन्त को

प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ।

१५४१ तेन सहेति तुल्ययोगे २ । २ । २८ ॥

तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत् तृतीयान्तेन प्राग्वत् ।

१५४२ बोधसर्जनस्य ६ । ३ । ८२ ॥

बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह—सपुत्रः सहपुत्रो वागतः ।

१५४३ प्रकृत्याशिषि ६ । ३ । ८३ ॥

सहशब्दः^१ । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय । (अगोवत्सहलेष्विति वक्तव्यम्) । सगवे । सवत्साय । सहलाय ।

१५४४ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ५ । ४ । ११३ ॥

स्वाङ्गवाचिनः सक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् । दीर्घसक्थः^२ । जलजाची^३ । स्वाङ्गात्किम्—दीर्घसक्थि^४ = शकटम् । स्थूलाचा^५ = वेणुयष्टिः । अक्ष्णोर्दर्शनादिति वक्ष्यमाणोऽच् ।

१५४५ द्वित्रिभ्यां ष भूज्जः ५ । ४ । ११५ ॥

१—सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि इत्यर्थः । २—षच् प्रत्ययः 'यस्येति च' इतीकारलोपः । ३—जलजे इवाक्षिणी यस्या इति विग्रहः । समासे षचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः, षित्वात् डीष् । षित्वं डीष्यमिति भावः । ४—दीर्घे सक्थिनी (सक्थिसदृशौ ईषादण्डौ) यस्येति विग्रहः । प्राणित्यस्यैवाङ्गसंज्ञेति न षच् । ५—स्थूलानि अक्षाणि = पर्वग्रन्थयो यस्या इति विग्रहः । अस्वाङ्गत्वादिह न षच् इति भावः ।

दीर्घ होता है इच् परे रहते ।

१५४१—तुल्य योग में वर्तमान सह शब्द का तृतीयान्त के साथ समास होता है ।

१५४२—बहुव्रीहि के अवयव सह शब्द को 'स' आदेश होता है विकल्प से ।

१५४३—आशीर्वाद में सह शब्द को 'स' आदेश नहीं होता, प्रकृतिभाव होता है । (गो, वत्स, हल परे रहते 'सह' को स आदेश हो जाता है—प्रकृतिभाव नहीं होता ।)

१५४४—स्वाङ्गवाची सक्थि और अक्षि शब्दान्त बहुव्रीहि से 'षच्' प्रत्यय होता है ।

१५४५—बहुव्रीहि में द्वि त्रि शब्दपूर्वक भूज्जन् से 'ष' प्रत्यय होता है ।

आभ्यां मूर्ध्नः पः स्याद्वहुव्रीही । द्विमूर्धः^१ । त्रिमूर्धः ।

१५४६ अन्तर्बहिभ्यां च लोमनः ५ । ४ । ११७ ॥

अप् स्यात् । अन्तर्लोमः^२ । बहिर्लोमः ।

१५४७ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ५ । ४ । १३८ ॥

हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादस्य लोपः । व्याघ्रस्येव पादौ यस्य व्याघ्र-
पात् । अहस्त्यादिभ्यः किम्—हस्तिन इव पादौ यस्य हस्तिपादः । कुसूलपादः ।

१५४८ संख्यासुपूर्वस्य ५ । ४ । १४० ॥

पादशब्दस्य लोपः । द्विपात् । सुपात् ।

१५४९ उद्विभ्यां काकुदस्य ५ । ४ । १४८ ॥

लोपः । 'उत्काकुत् । विकाकुत् ।

१५५० पूर्णाद्विभाषा^५ ५ । ४ । १४९ ॥

पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ।

१५५१ सुहृद्दुहृदौ मित्रमित्रयोः ५ । ४ । १५० ॥

१—द्वौ मूर्धानौ यस्य, त्रयो मूर्धानो यस्येति विग्रही । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।

२—अन्तः लोमानि यस्येति विग्रहः । अप् प्रत्ययः टिलोपः । एवं बहिर्लोमः ।

३—व्याघ्रपादाविव पादावस्येति विग्रहः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येति समासः ।

४—द्वौ पादावस्येति, शोभनौ पादावस्येति विग्रही । ५—उद्-विभ्यां परस्य काकुदस्य लोपो वा स्याद्वहुव्रीहावित्यर्थः । उन्नतं काकुदं=तालु यस्येति विग्रहः ।

६—पूर्णात्परस्य काकुदस्य लोपो वा स्यादित्यर्थः । पूर्णं काकुदं यस्येति विग्रहः ।

७—सुदुर्म्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । शोभनं हृदयं यस्येति विग्रहः ।

१५४६—अन्तर् और बहिर् शब्द से परे लोमन् शब्दान्त बहुव्रीहि से 'अप्' प्रत्यय होता है ।

१५४७—हस्त्यादिवर्जित उपमान से परे पाद के अन्त का लोप होता है बहुव्रीहि में ।

१५४८—'संख्या' और 'सु' पूर्व रहते भी पाद के अन्त का लोप होता है ।

१५४९—'उद्' और 'वि' पूर्व रहते काकुद के अन्त का लोप होता है ।

१५५०—पूर्ण शब्द पूर्व रहते काकुद के अन्त का लोप विकल्प से होता है ।

१५५१—मित्र और मित्र अर्थ में क्रमशः 'सुहृद्' और 'दुहृद्' ये दोनों

सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । (नेतुर्नचत्रे अव्यक्तव्यः^१) मृगो नेता यासां रात्रीणां ताः मृगनेत्राः = रात्रयः ।

१५१२ अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ५ । ४ । १५८ ॥

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् ।

१५५३ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ८ । ४ । ३ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णो न तु गकारव्यवधाने । द्रुखि नासिका यस्य द्रुणसः^३ । (^१खुरखराम्यां वा नस्) । खुरणाः । खरणाः । पक्षे अजपीष्यते । खुरणसः । खरणसः ।

१५५४ 'उपसर्गाच्च ५ । ४ । ११९ ॥

उन्नसः । (वेर्गो वक्तव्यः^४) । विगता नासिकाऽस्य-विग्रः । (ह्यश्च) ❀ । विह्यः ।

१—नचत्रे विद्यमानो यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच्—वक्तव्य इत्यर्थः । मृगः = मृगशीर्षम् । नेता = नायकः । मृगनेतृशब्दादप्, यण्, टाप् । २—बहुव्रीहेरच्, नासिकाशब्दस्य नसादेशः, एत्वम् । द्रुखि = वृच इव । ३—खुरखराम्यां परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहौ सञ्ज्ञायां नसादेशो वा वक्तव्य इत्यर्थः । खुराविव नांसिके यस्येति विग्रहः । नसादेशः, पूर्वपदादिति णत्वम्, “अत्वसन्तस्य” इति दीर्घः । खुररूपा नासिका यस्येति विग्रहः, खुरणाः खरणाः । ४—प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच्, नासिकाया नसादेशश्च, उन्नताः नासिका यस्येति विग्रहः, उन्नसः । ५—वेः परो यो नासिकाशब्दः स आदेशम्प्राप्नोतीति भावः । विगता नासिका यस्येति विग्रहः, विग्रः ।

निपातित हैं । (नक्षत्र अर्थ में नेतृ शब्द से 'अप्' प्रत्यय होता है) ।

१५५२—नासिकान्त बहुव्रीहि से अच् प्रत्यय होता है और नासिका को नस् आदेश होता है, किन्तु स्थूल शब्द पूर्व रहते नहीं होता ।

१५५३—पूर्वपदस्थ निमित्त से परे नकार को एकार होता है, गकार के व्यवधान में नहीं होता । (खुर और खर शब्द से परे नासिका को 'नस्' आदेश विकल्प से होता है) ।

१५५४—उपसर्ग से परे नासिका को 'नस्' होता है । (वि से परे नासिका को 'ग्र' आदेश होता है) । ('ह्य' आदेश भी होता है) ।

❀ नासिकायाः ह्यादेशश्च भवतीत्यर्थः ।

१५५५ नञ-दुः-सुभ्यो हलि-सव्यधोरन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १२१ ॥

अच् वा स्यात् । अहलः^१ । अहलिः । असक्यः । असक्यिः । एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः ।

१५५६ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ५ । ४ । १२२ ॥

नन्दुःसुभ्य^२ एव । अप्रजाः^३ । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

१५५७ घर्मादिनिच् केवलात् ५ । ४ । १२४ ॥

केवलपूर्वपदाद्यो घर्मशब्दस्तदन्ताद्वहुव्रीहेरनिच् । कल्याणधर्मा^४ । केवलात् किम्—परमः स्वो घर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । पञ्चमस्वधर्मः । '१५३९ इच्छमव्यतिहारे'—केशाकेशि । मुसलामुसलि ।

१५५८ प्रसंभ्यं जानुनोजुः ५ । ४ । १२९ ॥

प्रजुः । संजुः ।

१—अविद्यमानो हलिर्यस्येति विग्रहः, अहलः । 'अचि', यस्येति चेतीकारलोपः एवमग्रेऽपि । २—एतेभ्यः पराभ्यां प्रजामेधाशब्दाभ्यां नित्यमसिच् समासान्तः स्यात् स तद्धित इत्यर्थः । असिचः चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । ३—अविद्यमाना प्रजा यस्येति सः—अप्रजाः । 'नवोऽस्त्यर्थाना' मिति समासः असिचि यस्येति चेत्याकारलोपः 'अप्रजस्' शब्दः । तस्मात्सौ 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घः, 'हल्ङ्याप्' इति सुलोपः । एवं प्रायोग्रेऽपि । ४—कल्याणो घर्मो यस्येति विग्रहः । अनिचि "यस्येति च" इत्यकारस्य लोपः सौ 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घः, कल्याणधर्मा । ५—आभ्यां परयोजनिशब्दयोजुं रादेशः स्याद् बहुव्रीहावित्यर्थः । प्रगते जानुनी यस्य, संगते जानुनी यस्येति विग्रहौ 'प्रादिभ्यो घातुजस्य' इति समासः, प्रजुः, संजुः ।

१५५५—नञ् दुस् और सु से परे हस्ति और सक्थि शब्दान्त बहुव्रीहि से 'अच्' प्रत्यय विकल्प से होता है । (सक्थि के स्थान में कहीं शक्ति शब्द का पाठ है) ।

१५५६—नञ् दुस् और सु से परे प्रजा और मेधा शब्दान्त तदन्त बहुव्रीहि से 'असिच्' प्रत्यय नित्य होता है ।

१५५७—किसी एक पूर्व पद से परे जो घर्मशब्द तदन्त बहुव्रीहि से 'अनिच्' प्रत्यय होता है ।

१५५८—प्र और सम से परे जानु शब्द को 'जु' आदेश होता है बहुव्रीहि में ।

१५५६ ऊर्ध्वद्विभाषा^१ ५ । ४ । १३० ॥

ऊर्ध्वजुः । ऊर्ध्वजानुः ।

१५६० ऊधोऽनङ् ५ । ४ । १३१ ॥

कुण्डोष्णी ।

१५६१ घनुषश्च ५ । ४ । १३२ ॥

घनुरन्ताद्वहुव्रीहेरनङादेशः । शार्ङ्गधन्वा^१ ।

१५६२ वा संज्ञायाम्^१ ५ । ४ । १३३ ॥

शतधन्वा । शतघनुः ।

१५६३ जायाया निङ् ५ । ४ । १३४ ॥

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः ।

१५६४ लोपो व्योर्वलि ६ । १ । ६६ ॥

युवतिर्जाया यस्य युवजानिः । (यकारादाकारस्य निङ्, ड इत्) ।

१५६५ गन्धस्येदुत्-पूति-सु-सुरभिभ्यः^१ ५ । ४ । १६५ ॥

१—ऊर्ध्वशब्दात्परो यो जानुशब्दः तस्य जुरादेशो वा स्याद्वहुव्रीहौ इत्यर्थः ।
ऊर्ध्वं जानुनी यस्येति विग्रहः, ऊर्ध्वजुः । २—ऊधोऽनङ् तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्या-
त्स्त्रियाम् । कुण्डमिव ऊधो यस्या इति विग्रहः । अनङि कृते 'बहुव्रीहेर्बसः' इति
डीपि "अल्लोपोऽनङ्" इति भावः, कुण्डोष्णी । ३—शार्ङ्गधनुश्शब्दे सकारस्यानङ्,
ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः । उकारस्य यण्, दीर्घो नलोपरचेति भावः,
शार्ङ्गधन्वा । ४—'घनुषश्च' इत्युक्ताऽनङ् संज्ञायां वा स्यादित्यर्थः, शतधन्वा =
राजविशेषः (स्यमन्तकोपाख्याने प्रसिद्धः) । ५—युवजानिः—युवतिशब्दस्य
पुंवत्त्वात् तिप्रत्ययस्य निवृत्तिः, यलोपः । ६—उत्, पूति, सु, सुरभि, एतेभ्यो
गन्धस्येकारोऽन्तादेशः स्यादित्यर्थः ।

१५५६—ऊर्ध्व शब्द से जानु को 'जु' आदेश विकल्प से होता है ।

१५६०—ऊधोऽनङ् बहुव्रीहि को समासान्त अनङ् आदेश होता है स्त्रीलिङ्ग में ।

१५६१—घनुरन्त बहुव्रीहि को अनङ् आदेश होता है ।

१५६२—संज्ञा में पूर्वोक्त कार्य विकल्प से होता है ।

१५६३—जायान्त बहुव्रीहि को 'निङ्' आदेश होता है ।

१५६४—बल् प्रत्याहार परे रहते वकार और यकार का लोप होता है ।

१५६५—उत्, पूति, सु, सुरभिभ्यो से परे गन्धान्त बहुव्रीहि को समासान्त-

उद्गन्धिः^१ । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः ।

१५६६^२ उपमानाच्च ५ । ४ । १३ ॥

पद्मस्येव गन्धोऽस्य—पद्मगन्धिः ।

१५६७ वयसि दन्तस्य दत्^३ ५ । ४ । १४१ ॥

संख्यासुपूर्वस्येत्येव । द्विदन्^४ । चतुर्दन्^५ ।

१५६८ अग्रान्न-शुद्ध-शुभ्र-वृष-वहारेभ्यश्च ५ । ४ । १४५ ॥

एभ्यो दन्तस्य दत् वा । कुड्मलाग्रदन्तः । कुड्मलाग्रदन्^६ ।

१५६९ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५ । ४ । १५१ ॥

व्यूढोरस्कः^७ । प्रियसर्पिष्कः^८ । (अर्थान्नजः^९) अनर्थकम् । नजः किम् । अपार्थम् ।

१—उद्गतो गन्धो यस्य, स उद्गन्धिः । पूतिः=असुरभिर्गन्धो यस्य सः=पूति-गन्धिः । शोभनो गन्धो यस्य सः = सुगन्धिः । सर्वत्र 'वायुः' इति विशेष्यम् ।
२—उपमानवाचिपूर्वपादात्परस्यापि गन्धशब्दस्य इकारोऽन्तादेशः स्याद्वहुव्रीहावि-त्यर्थः । सप्तम्युपमानपूर्वपादस्येति समासः । ३—संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत्—इत्या-देशः स्याद्वयसि—इत्यर्थः । ४—द्वौ दन्तौ यस्येति द्विदन् । शिशुत्वं गम्यते । दन्तस्य दन्तादेशः । ऋकार इत्, उगित्वान्तम् सुलोपः, संयोगान्तलोपः, तस्या-सिद्धत्वादीर्घो न । चत्वारो दन्ता यस्येति चतुर्दन् शेषं पूर्णवत् । ५—कुड्मलानाम्=मुकुलानाम् अग्राणीव दन्ता यस्येति कुड्मलाग्रदन् । ६—व्यूढम् = विशालम् उरः = वक्षो यस्येति व्यूढोरस्कः । कप्, 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । ७—प्रियं सर्पिष्येति प्रियसर्पिष्कः । कप्, 'इणः षः' इति पत्वम् । ८—नजः परो योज्यशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः कप् स्यादित्यर्थः । अविद्यमानोऽर्थो यस्येति-अनर्थकम् ।

इत् आदेश होता है ।

१५६६—उपमान वाचक से परे गन्धान्त बहुव्रीहि को इत्-आदेश होता है ।

१५६७—संख्या और सु पूर्ण रहते दन्त शब्द को दत् आदेश होता है बहुव्रीहि में अवस्था गम्य रहते ।

१५६८—अग्रादि शब्दों से परे दन्त को दत् आदेश विकल्प से होता है ।

१५६९—'उरस्' आदि शब्दान्त बहुव्रीहि से 'कप्' प्रत्यय होता है ।

(नज से परे रहते अर्थान्त बहुव्रीहि से 'कप्' प्रत्यय होता है) ।

१५७० इनः स्त्रियाम् ५ । ४ । १५२ ॥

इन्नन्ताद्वहुव्रीहेः कप् । बहुदण्डिका^१ = नगरी । (अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधि प्रयोजयन्ति) बहुवाग्मिका^२ ।

१५७१ शेषाद्विभाषा ५ । ४ । १५४ ॥

अनुक्तसमासान्ताद्वहुव्रीहेः कप् वा । महायशाः । महायशस्कः^३ । अनुक्तेत्यादि किम्—व्याघ्रपाद्^४ ।

१५७२ आपोऽन्यतरस्याम् । ७ । ४ । १५ ॥

कपि ह्रस्वः^५ । बहुमालकः^६ । बहुमालः ।

१५७३ न संज्ञायाम् ५ । ४ । १५५ ॥

शेषादिति प्राप्त कप् न । विश्वेदेवा अस्य—विश्वेदेवः ।

१५७४ ईयसश्च ५ । ४ । १०६ ॥

ईयसन्तोत्तरपदान् कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य—बहुश्रेयान् । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे

१—दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी “अत इनिठनी” इति इनिः । बहवो दण्डिनो यस्यामिति बहुदण्डिका । २—वागस्यास्तीति वाग्मी ‘वाचो ग्मिनिः’ इति ग्मिनिप्रत्ययः, नकारादिकार उच्चारणार्थः । तद्धितत्वाद् गकारस्य नेत्सञ्ज्ञा । चकारस्य कुलं जश्लं वाग्मीति रूपम् । बहवो वाग्मिनो यस्यामिति विग्रहः । ३—महद् यशो यस्येति विग्रहः । “आन्महतः” इत्यात्वम् । ‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घः । महायशाः । कप्पक्षे ‘सोऽपदादौ’ इति सत्वम् । ४—“पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः” इत्युक्तसमासान्तोऽयम् । स्थानिद्वारा लोपस्यापि समासान्तत्वात् । ५—कपि आवन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादित्यर्थः । ६—बह्वचो माला यस्येति विग्रहः । सर्गत्र ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति पुंवत्वम् ।

१५७०—इन्नन्त बहुव्रीहि से ‘कप्’ होता है ।

(जहाँ अन् इन् अस् मन् ग्रहण हो वहाँ अर्थवान् अथवा अनर्थक दोनों से तदन्त विधि हो जाती है) ।

१५७१ अनुक्त समासान्त से विकल्प करके ‘कप्’ प्रत्यय होता है ।

१५७२—कप् परे रहते आवन्त को विकल्प से ह्रस्व होता है ।

१५७३—संज्ञा से ‘शेषात्’ सूत्र से प्राप्त कप् नहीं होता ।

१५७४—ईयसुन् प्रत्ययान्तोत्तरपद बहुव्रीहि से कप् नहीं होता । (ईयसन्त

प्राप्ते । (ईयसो 'बहुव्रीहेर्न') बहुश्रेयसीः । बहुव्रीहेः किम्—'अतिश्रेयसीः ।

१५७५ वन्दिते भ्रातुः ५ । ४ । १५७ ॥

पूजार्थभ्रात्रन्तान्न कप् । प्रशस्तो भ्रातास्य प्रशस्तभ्राता । सुभ्राता । वन्दिते किम्—मूर्खभ्रातृकः । नद्युतश्रेति कप् । (सर्गनाम-संख्यायोर्बहुव्रीहौ पूर्णनिपातः) । सर्गश्वेतः । द्विशुक्लः । (संख्याया अल्पीयस्याः^१) । द्वित्राः ('द्वन्द्वेऽपि') द्वादश । (वा प्रियस्य^२) । गुडप्रियः । प्रियगुडः (गड्वादेः परा सप्तमी^३) । गडुकण्ठः । ववचिन्न । वहेगडुः । (वहे=स्कन्धे गडुर्यस्य)

१५७६ निष्ठा २ । २ । ३६ ॥

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्णं स्यात् । कृतकृत्यः^४ । (जातिकालमुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या) । सारङ्गजग्घी^५ । मांसजाता । सुखजाता^६ ।

१—ईयसन्ताद्वहुव्रीहेः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य ह्रस्वो नेति वाच्यमित्यर्थः । २—श्रेयसीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषोऽयम् इति भावः । अत्र ह्रस्वः स्यादेव । ३—न्यूनाधिकसङ्ख्यावाचकशब्दानां समासे न्यूनसङ्ख्यायाः पूर्णप्रयोग इति वक्तव्यमत्यर्थः । ४—इदं वार्तिकं द्वन्द्वेऽपि प्रवर्तते इत्यर्थः । ५—बहुव्रीहौ पूर्णप्रयोगो वक्तव्य इत्यर्थः । ६—बहुव्रीहौ प्रयोज्येति वक्तव्यमिति शेषः । ७—कृतं कृत्यं येनेति विग्रहः । ८—सारङ्गो जग्घो=अक्षितो यस्येति विग्रहः । 'वत्साङ्ग-पूर्णपदाद्वा' इति डीष् । इदं जातिपूर्णस्योदाहरणम् । कालपूर्णस्योदाहरणम्—मसो जातो यस्या इति मांसजाता । सुखपूर्णस्योदाहरणम्—सुखं जातं यस्या इति ।

बहुव्रीहि से परे स्त्रीप्रत्यय को ह्रस्व नहीं होता)

१५७५—पूजार्थक भ्रातृ शब्दान्त बहुव्रीहि से कप् नहीं होता ।

(सर्गनाम और संख्यावाचक का बहुव्रीहि में पूर्ण निपात होता है ।)

(अपेक्षाकृत अल्प संख्यावाचक का पूर्ण निपात होता है बहुव्रीहि में) (द्वन्द्व में भी) (प्रिय शब्द का बहुव्रीहि में विकल्प से पूर्णनिपात होता है) । (बहुव्रीहि में सप्तम्यन्त का पर प्रयोग होता है) (कहीं नहीं भी) ।

१५७६—बहुव्रीहि में निष्ठान्त का पूर्ण निपात होता है ।

* अत्र 'नद्युतश्च' इति नित्यं कप् प्राप्तः, स 'ईयसश्च' इति सूत्रेण प्रतिपिच्यते ईयसन्तग्रहणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया—अस्यापि ग्रहणात् ।

१५७७ वाहिताग्न्यादिषु १ २ । २ । ४७ ॥

आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ।

इति बहुव्रीहिः ।

अथ द्वन्द्वसमासः

१५७८ चार्थे द्वन्द्वः २ । २ । २६ ॥

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरैतरयोग-
समाहारारचार्याः । 'तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्न-
न्वयः = समुच्चयः । भिन्नामट गां चानयेति अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वा-
चयः । अनयोरसामर्थ्यात् समासो न ॥ 'धवखदिरो छिन्धि'ति मिलितानामन्वयः
= इतरैतरयोगः । संज्ञापरिभाषमिति समाहारः = समूहः ।

१—निष्ठायाः पूर्वं प्रयोग इति शेषः । आहिताः = आधानेन संस्कृता अग्नयो
येनेति विग्रहः ।

॥ इति बहुव्रीहिः ॥

अथ द्वन्द्वसमासः ।

२—तत्र-तेषु चार्थेषु समुच्चयेऽन्वाचये च न द्वन्द्वसमास इत्यन्वयः ।

३—धवश्च खदिरश्चेति विग्रहः, इतरैतरद्वन्द्वोदाहरणमिदम् । ४—संज्ञा च परिभाषा
च तयोः समाहार इति विग्रहः । समाहारोदाहरणमिदम् ।

१५७७—आहिताग्नि आदि शब्दों में निष्ठा का पूर्व प्रयोग विकल्प से होता
है । इति बहुव्रीहिः ।

अथ द्वन्द्वसमासः

१५७८—चकार के अर्थ में वर्तमान अनेक सुबन्तों का समास विकल्प से
होता है, और उसकी 'द्वन्द्व' संज्ञा होती है ।

'च' के ४ अर्थ होते हैं—(१) समुच्चय, (२) अन्वाचय, (३) इतरैतर-
योग, (४) समाहार ।

परस्पर निरपेक्ष अनेकों का एक में अन्वय समुच्चय कहलाता है यथा—
"ईश्वरं गुरुं च भजस्व" १ । एक का आनुषङ्गिक अन्वय अन्वाचय कहलाता है
यथा—"भिन्नामट गां चानय" २ । (इन दोनों में सामर्थ्य न होने से समास
नहीं होता) ।

मिलित का अन्वय समुच्चय कहलाता है यथा—"धवखदिरो छिन्धि" ३ ।
समूह को समाहार कहते हैं यथा—"संज्ञापरिभाषम्" ४ (इन दोनों में समास होता है) ।

१५७६ राजदन्तादिषु पस्म् २ । २ । ३१ ॥

एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः^१ । (धर्मादिष्वनियमः^२) ।
अर्थधर्मा । धर्मार्थी । दम्पती । जम्पती । जायापती । (जायाशब्दस्य दम्भावो
जम्भावश्च वा निपात्यते) । आकृतिगणोज्यम् ।

१५८० द्वन्द्वे घि । २ । २ । ३२ ॥

द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिहरी^३ ✓

१५८१ अजाद्यदन्तम् २ । २ । ३३ ॥

ईशकृष्णौ^४ ।

१५८२ अल्पाक्षतरम् २ । २ । ३४ ॥

शिवकेशवौ । (ऋतुनक्षत्राणां समाचाराणामानुपूर्व्येण^५) । हेमन्तशिशिर-
वसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाचाराणां किम्-ग्रीष्मवसन्तौ^६ । (लघ्वक्षरं^७

१—दन्तशब्दस्य पष्ठीतत्पुरुषेऽप्रधानतयोपसर्जनत्वेऽपि परनिपातः । २—अजाद्य-
दन्तशब्दस्य पूर्वनिपातनियमे प्राप्ते तदनियमो वक्तव्य इत्यर्थः । ३—हरिश्च हरश्च
'हरिहरी' हरिशब्दस्य घित्वात्पूर्वनिपातः । ४—अत्र कृष्णस्याऽदन्तत्वेऽपि—अजादि-
त्वाभावान्न पूर्वनिपातः । ५—अल्पसङ्ख्याकं पदं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः ।
६—समानसङ्ख्याकानाम् ऋतूनां नक्षत्राणाञ्च द्वन्द्वे आनुपूर्व्येण = क्रमेण निपातो
वक्तव्य इत्यर्थः । ७—विपमाक्षरत्वादसन्तस्य न पूर्वनिपातः, किन्तु—अल्पाक्षत्वाद्
ग्रीष्मस्य पूर्वनिपातः । ८—लघु अक्षरम् = अत्र यस्य तत् द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्य-
मत्यर्थः ।

१५७६—राजदन्तादि शब्दों में पूर्ण प्रयोगार्ह का पर निपात होता है ।
(धर्मादि शब्दों में यह नियम नहीं है) ।

(जाया शब्द को द्वन्द्व समास में "दं" भाव और "जं" भाव निपातित
होता है) ।

१५८०—द्वन्द्व में घि सञ्ज्ञक का पूर्व निपात होता है ।

१५८१—जो शब्द अजादि है और अदन्त है उसका द्वन्द्व में पूर्ण निपात
होता है ।

१५८२—द्वन्द्व में अल्पाक्षतर का पूर्ण निपात होता है । (ऋतु और नक्षत्र-
वाचक समान अक्षरों वाले शब्दों का आनुपूर्वी क्रम से पूर्ण पर निपात होता है) ।
(लघु अक्षर वाले शब्द का द्वन्द्व में पूर्ण निपात होता है) । (अभ्यहित=श्रेष्ठ का

पूर्वम्) । कुशकाशम् । ('अभ्यहितं च) । तापसपर्वतो । वर्णानामानुपूर्व्येण ।
ब्राह्मण-क्षत्रिय-विट्-शूद्राः । (भ्रातृज्यायसः) । युधिष्ठिरार्जुनौ ।

१५८३ द्वन्द्वश्च प्राणि-तूर्य-सेनाङ्गनाम् २ । ४ । २ ॥

एषां द्वन्द्व एकवत् । पाणिपादम्^१ । मार्दङ्गिकवैणविकम्^३ । रथिकाश्वारोहम्^५ ।

१५८४ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् २ । ४ । ५ ॥

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदक-क्रमकम्^५ ।

१५८५ जातिरप्राणिनाम् २ । ४ । ६ ॥

प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् । घानाशष्कुलि^१ । प्राणिनां तु विट्-
शूद्राः^२ ।

१५८६ विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः २ । ४ । ७ ॥

१—श्रेष्ठः पूर्व प्रयोज्य इति वक्तव्यमित्यर्थः । पर्वतस्य स्थावरतया तापसस्य
तदपेक्षयाऽभ्यहितत्वं बोध्यम् । २—पाणयोः पादयोश्च समाहार इति विग्रहः ।
समाहारे एकवत्त्वं नपुंसकत्वञ्च प्राण्यङ्गोदाहरणमिदम्, पाणिपादम् । ३—मृद-
ङ्गवैणुशब्दो वाद्यविशेषपरो । मार्दङ्गिकवैणविकयोः समाहार इति विग्रहः । तूर्याङ्गो-
दाहरणमिदम्, मार्दङ्गिकवैणविकम् । ४—रथेन चरन्तीति रथिकाः ।
“पर्यादिभ्यश्च” । रथिकानामश्वारोहाणाञ्च समाहार इति विग्रहः । सेनाङ्गोदाह-
रणमिदम्, रथिकाश्वारोहम् । ५—पदान्यधीयते पदकाः । क्रमान् अधीयते
क्रमकाः । “क्रमादिभ्यो वुन्” पदकानां क्रमकाणाञ्च समाहार इति विग्रहः ।
६—घानाश्च शष्कुल्यश्च तासां समाहार इति विग्रहः । जातिवाचित्वादेकवत्त्वम् ।
नपुंसकत्वाद् ह्रस्व इति भावः । ७—विशश्च शूद्राश्चेति विग्रहः ।

पूर्व निपात होता है द्वन्द्व में) । (वर्ण वाचक शब्दों का आनुपूर्वी क्रम से
निपात होता है) । (ज्येष्ठ भ्रातृबोधक शब्द का द्वन्द्व में पूर्व निपात होता है) ।

१५८३—प्राण्यङ्ग तूर्याङ्ग तथा सेनाङ्ग वाचक शब्दों का द्वन्द्व एकवत्
होता है ।

१५८४—जिनकी संज्ञा अध्ययन से निकट पड़ती हो उनका द्वन्द्व एकवत्
होता है ।

१५८५—प्राणिभिन्न जातिवाचक शब्दों का द्वन्द्व एकवत् होता है ।

१५८६—ग्रामवर्ज भिन्नलिङ्गवाले नदी और देश वाचक शब्दों का द्वन्द्व
एकवत् होता है ।

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत् । उच्यश्च इरावती च उच्येरावति । गङ्गाशोणम्^१ । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुक्षेत्रम् ।

१५८७ क्षुद्रजन्तवः २ । ४ । ८ ॥

एषां द्वन्द्व एकवत् । यूकालिचम्^२ । आनकुलाक्षुद्रजन्तवः ।

१५८८ येषां च विरोधः शाश्वतिकः २ । ४ । ९ ॥

प्राग्वत् । अहिनकुलम्^३ । गोव्याघ्रम् । काकोलूकमित्यादौ परत्वाद्विभाषा वृक्षेति प्राप्तं चकारेण वाच्यते ।

१५८९ शूद्राणामनिरवसितानाम् २ । ४ । १० ॥

अवहिष्कृतानां शूद्राणां द्वन्द्वः प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्वहिष्कृतानां तु चण्डाल—मृतपाः ।

१५९० गवाश्वप्रभृतौ च २ । ४ । ११ ॥

यथोच्चारितानि तथैव साधूनि । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि ।

१५९१ विभाषा वृक्ष-मृग-तृण-धान्य-व्यञ्जन-पशु-शकुन्यश्व-चडव-पूर्वा-पराधरोत्तराणाम् २ । ४ । १२ ॥

वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वोऽश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । वृक्षादौ^४ विशेष-

१—गङ्गा च शोणश्च = गङ्गाशोणम् । २—यूकाश्च लिच्छाश्चेति विग्रहः । केशवहुले शिरःप्रदेशे स्वेदजा-जन्तुविशेषाः = यूकाः । लिच्छाश्च प्रसिद्धाः । एकवत्त्वं नपुंसकह्रस्वत्वञ्च । ३—अहिनकुलम् । अहयो नकुलाश्चेति विग्रहः । अनयोः स्वाभाविको विरोधः प्रसिद्धः ! विरोधः=वैरम् । नतु सहानवस्थितिः । तेन 'छाया-तपो' इत्यत्र न भवति । 'देवासुराः' इत्यत्र तु नायमेकवद्भावः, तद्विरोधस्य कादाचित्कत्वात् । ४—तच्चाणश्च अयस्काराश्चेति विग्रहः । ५—अत्रैकवत्त्वनियमः, "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषस्तु निपातान्न । ६—"स्वं रूपं" इति सूत्रे भाष्य-वार्तिकयोस्तथोक्तत्वादिति भावः ।

१५८७—क्षुद्र जन्तु वाचक शब्दों का द्वन्द्व एकवत् होता है ।

१५८८—जिनका सहज विरोध है उनका द्वन्द्व एकवत् होता है ।

१५८९—पात्र से अवहिष्कृत शूद्रों का द्वन्द्व एकवत् होता है ।

१५९०—गवाश्वदि शब्द द्वन्द्व में यथोच्चारित साधु हैं ।

१५९१—वृक्षादि सातों के द्वन्द्व और अश्ववडव आदि तीनों द्वन्द्व विकल्प से

पाणामेव ग्रहणम् । प्लक्षन्यग्रोधम्^१, प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरूपतम्^२, रुरूपतः । कुश-
काशम्, कुशकाशाः । ब्रीहियवम्^३, ब्रीहियवाः । दधिघृतम्^४, दधिघृते । गोमहिषम्^५
गोमहिषाः । शुक्वकम्^६, शुक्वकाः^६ । अश्ववडवम्, अश्ववडवी^७ । पूर्वापरम्,
पूर्वापरे । अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे । (फल-सेनाङ्ग-वनस्पति-मृग-शकुनि-क्षुद्रजन्तु-
धान्य-तृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्)^{१०} वदराणि चामलकानि च
वदरामलकम् । नेह^{११}—वदरामलके । रथिकाधारोहावित्यादि ।

१५६२ न दधि-पयआदीनि^{१२} २ । ४ । १४ ॥

न एकवत्स्युः । दधिपयसी^{१३} । इध्मावर्हिणी, निपातनादीर्घः ।^{१४} ऋक्सामे ।
वाङ्मनसे ।

१५६३ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ६ । ३ । २५ ॥

विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनां ऋदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे ।^{१५} होतापोतारौ ।
मातापितरौ । पुत्रे इत्यनुवृत्तेः—पितापुत्री ।

१—प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्चेति विग्रहः, वृक्षद्वन्द्वोदाहरणमिदम् । २—
रुरवश्च पृषताश्चेति विग्रहः, इदं मृगद्वन्द्वोदाहरणम् । ३—कुशाश्च काशाश्चेति
विग्रहः । तृणद्वन्द्वोदाहरणमिदम् । ४ ब्रीहयश्च यवाश्चेति विग्रहः,
धान्यद्वन्द्वोदाहरणमिदम् । ५—दधि च घृतश्चेति विग्रहः, इदं व्यञ्जनद्वन्द्वो-
दाहरणम् । ६—गावश्च महिषाश्चेति विग्रहः, इदं पशुद्वन्द्वोदाहरणम् । ७—
शुकाश्च वकाश्चेति विग्रहः, इदं शकुनिद्वन्द्वोदाहरणम् । ८ शुकाश्च वकाश्चेति
विग्रहः । ९—‘पूर्ववदश्ववडवी’ इति पूर्णपदवत्पुल्लिङ्गता । १०—‘जातिरप्राणि-
नाम्’ इत्येकवत्त्वम्, बहुवचनान्तावयवकद्वन्द्वात् । ११—बहुवचनान्तावयवक-
द्वन्द्वाभावात् ‘जातिरप्राणिना’ मित्येकवत्त्वम् । १२—एषां समाहारद्वन्द्वो नास्तीत्यर्थः ।
१३—दधि च पयश्चेति विग्रहः । इध्मम्=समित च वर्हिश्चेति विग्रहः ।
इध्मशब्दस्य निपातनादीर्घः । १४—ऋक् च साम चेति विग्रहः । वाक् च मन-
श्चेति विग्रहः । उभयत्रापि “अचतुर.....” इत्यादिनाऽच् समासान्तः । १५—
होता च पोता चेति विग्रहः, इदं विद्यासम्बन्धोदाहरणम् । एवम् माता च पिता

एकवत् होते हैं । (बहुवचनान्त फल सेनादिकों का ही द्वन्द्व एकवत् होता है) ।

१५९२—दधिपय आदि द्वन्द्व एकवत् नहीं होता ।

१५९३—विद्यायोनिसम्बन्धवाची ऋदन्तों के द्वन्द्व में आनङ् होता है उत्तर-
पद पर रहते ।

१५९४ देवताद्वन्द्वे च ६ । ३ । २६ ॥

इहोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङ् । मित्रावरुणी । (^१वायोः प्रयोगे प्रतिषेधः) अग्नि-
वायू । वाय्वग्नी ।

१५९५ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ६ । ३ । २७ ॥

देवताद्वन्द्व इत्येव ।

१५९६ अग्नेः स्तुत्-स्तोम-सोमाः ८ । ३ । ८२ ॥

अग्नेः परेपामेषां सस्य षः समासे । अग्निष्टुत्^१ । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमी ।
अग्नीवरुणी ।

१५९७ इद् वृद्धौ ६ । ३ । २८ ॥

वृद्धिमत्युत्तरपदे अनेरिदादेशो देवताद्वन्द्वे । अग्नामरुती देवते अस्य आग्नि-
मारुतं कर्म । अग्नीवरुणी देवते अस्य आग्निवारुणम्, देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपद-
वृद्धिः । (विष्णी न^३) । अगनावैष्णवम् ।

१५९८ दिवो द्यावा ६ । ३ । २९ ॥

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । ^१द्यावाभूमी ।

१५९९ मातरपितरावुदीचान् ६ । ३ । ३२ ॥

च इदं योनिसम्बन्धोदाहरणम् ।

१—वायुशब्दस्य 'पूर्णपदत्वेनोत्तरपदत्वे वा प्रयोगे सति आनङ्ः प्रतिषेधो
वक्तव्य इत्यर्थः । २—अग्निष्टुत् = क्रतुविशेषः । अग्निष्टोमः = स्तोत्रविशेषस्य
संस्थाविशेषस्य च नाम । अग्नीवरुणी—अग्निश्च वरुणश्चेति विग्रहः । ईत्वम् ।
३—विष्णुशब्दे परेऽग्नेरिकारो नेति वक्तव्यमित्यर्थः, अगनावैष्णवम् इत्वाभावे
पूर्णपदस्याऽऽनङ् । ४—द्यौश्च भूमिश्चेति विग्रहः ।

१५९४—देवता द्वन्द्व में भी पूर्णपद को आनङ् होता है ।

१५९५—अग्नि शब्द को 'ईत्' होता है सोम और वरुण शब्द परे रहते ।

१५९६—अग्नि से परे स्तुत् स्तोम और सोम शब्द के स को ष होता है ।

१५९७—वृद्धिमान् उत्तरपद परे रहते अग्नि को इत् होता है देवता द्वन्द्व
में । (विष्णु शब्द परे रहते नहीं होता) ।

१५९८—देवता द्वन्द्व में उत्तरपद परे रहते दिव् को 'द्यावा' आदेश होता है ।

१५९९—मातृ और पितृ शब्द के द्वन्द्व में उदीच्य आचार्यों के मत से
मातृ शब्द को अरङ् आदेश होता है ।

उदीचां किम्— मातापितरौ ।

१६०० द्वन्द्वाच्च-द-ष-हान्तात्समाहारे ५ । ४ । १०६ ॥

चवर्गान्ताद्-य-हान्ताच्च द्वन्द्वाच्च समाहारे । वाक्त्वचम् । त्वक्त्वजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्वपम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम्—प्रावृट्शरदौ^१ ।

॥ इति द्वन्द्वसमासः ॥

अथैकशेषः

(विरूपाणामपि समानार्थानाम्) । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ ।

१६०१ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः १ । २ । ६५ ॥

यूना सहोक्ती गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेतयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् । गार्ग्यायणौ । यूना किम् । गार्ग्यायणौ^२ । कृत्स्नं किम् । गार्ग्यायणौ^३ ।

१—उदीचां मतेऽरडादेशः । तदभावे 'आनङ् ऋतो' इत्यानङ् । २—वाक् च त्वक् चेति समाहारद्वन्द्वः । क्रमेणोदाहरणानि । विप्रहास्तु स्पष्टा एव । ३—प्रावृट् च शरच्चेति विग्रहः । इतरेतरयोगद्वन्द्वान्न टजिति भावः ।

॥ इति द्वन्द्वसमासः ॥

अथैकशेषः ।

४—एकार्थकत्वे विरूपाणामप्येकशेषो वक्तव्य इत्यर्थः । ५—अत्र गार्ग्यशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च गोत्रयुवप्रत्ययकृतमेव वैरूप्यमिति गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दः शिष्यते—इति भावः । ६—अत्र गार्ग्यशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च युवप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तत्वाभावान्नैकशेष इति भावः । ७—अत्र गार्ग्यशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च गोत्रप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दो न शिष्यते, यूना सहोक्त्या भ्रमावादिति भावः । ८—अत्र गार्ग्यशब्दस्य वात्स्यायनशब्दस्य च न

१६००—चवर्गान्त दकारान्त षकारान्त और हकारान्त द्वन्द्व से टच् प्रत्यय होता है समाहार में । इति द्वन्द्वः ।

अथैकशेषः

(समानार्थक विरूपों का भी एकशेष होता है ऐसा कहना चाहिये)

१६०१—युव संज्ञक के साथ गोत्र संज्ञक की उक्ति हो तो गोत्रसंज्ञक ही शेष रहता है यदि दोनों में गोत्र प्रत्यय और युव प्रत्यय मात्र ही विशेष हो ।

१६०२ स्त्रीपुं वच्च १ । २ । ६६ ॥

यूना सहोक्ती वृद्धा स्त्री शिष्यते ^१तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणी च ^२गर्गाः ।

१६०३ पुमान्स्त्रिया १ । २ । ६७ ॥

स्त्रिया सहोक्ती पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसी ।

१६०४ भ्रातृपुत्रौ ^३स्वसृदुहितृभ्याम् १ । २ । ६८ ॥

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्री ।

१६०५ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् १ । २ । ६९ ॥

अक्लीबेन सहोक्ती क्लीवं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः, शुक्ला शाटी, शुक्लं वस्त्रम्, तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि ।

गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यम्, प्रकृतिवैरूप्यस्य गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतत्वाभावात्, अतो गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दो न शिष्यत इति भावः ।

१—तस्य= शिष्यमाणस्य स्त्रीवाचकगोत्रप्रत्ययान्तस्यार्थः पुमानिव स्यादित्यर्थः । २—गर्गस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः । गार्ग्यादियन्तात् 'यन्नश्च' इति डीप् गर्गाद्यन्ताद् यून्यपत्ये 'यन्नोश्चेति' फक्, आयन् । अत्र स्त्रीत्वकृतवैरूप्याधिक्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचको गार्ग्यशब्दः शिष्यते, स पुंवत्, यन्नो लुक् । ३—स्वसृदुहितृभ्यां सहोक्ती क्रमात् भ्रातृपुत्री शिष्यते—इत्यर्थः । ४—नपुंसकत्वानपुंसकत्वमात्रकृतवैरूप्यञ्चेदित्यर्थः ।

१६०२—युव प्रत्ययान्त के साथ वृद्धा स्त्री की उक्ति हो तो वृद्धा स्त्री शेष रहती है । और पुंवद् भाव होता है ।

१६०३—स्त्री के साथ पुरुष की उक्ति में पुरुष शेष रहता है, तावन्मात्र ही यदि विशेष हो ।

१६०४—भ्राता के साथ स्वसा की उक्ति हो तो भ्राता शेष रहता है और पुत्र के साथ दुहिता की उक्ति हो तो पुत्र शेष रहता है ।

१६०५—अनपुंसक के साथ नपुंसक की उक्ति हो तो नपुंसक शेष रहता है । और विकल्प से एकवद् भाव होता है, यदि दोनों में नपुंसकत्व और अनपुंसकत्व मात्र विशेष हो ।

१६०६ पिता मात्रा^१ १ । २ । ७० ॥

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ ।

१६०७ श्वशुरः श्वश्रूवा १ । २ । ७१ ॥

सहोक्तौ वा शिष्यते । श्वशुरौ । श्वश्रूश्चशुरौ ।

१६०८ त्यदादीनि सर्वे^२नित्यम् १ । २ । ७२ ॥

सर्वेः सहोक्तौ त्यदादीनि शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ । (त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं^३ तच्छिष्यते) । स च यश्च यौ । (पूर्णशेषोऽपि^४ दृश्यते) इति भाष्यम् । स च यश्च तौ । (त्यदादितः^५ शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि) । सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्तश्च तानि ।

१६०९ ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ६ । २ । ७३ ॥

एषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । गाव इमाः^६ । ग्राम्येति किम् । रुर्व^७ इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणाः^८ । सङ्घेषु किम् । एतौ गावौ^९ । अतरुणेषु किम् ।

१—“पुमान् स्त्रिया” इत्यत्र स्वरूपाणामित्यनुवृत्तेरप्राप्ती वचनमिदं विकल्पा-
र्थञ्च । २—त्यदादिगणे यत्परं पठितं तच्छिष्यत इत्यर्थः । शब्दपरविप्रतिषेधाश्रय-
णादिति भावः । ३—परशब्दस्येष्टवाचित्वात्कचित्पूर्वमपि शिष्यत इति भावः ।
४—त्यदादीनां स्त्रीशेषेऽपि सह विवक्षितेषु यः पुमान् यच्च नपुंसकं तद्वशेन
लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्तीत्यर्थः । ५—‘पुमान् स्त्रिया’ इत्येतद् बाधित्वा स्त्री
शिष्यत इति भावः । ननु स्त्रीशेषे पुंशेषे न कोऽपि रूपभेद इत्यत आह—इमा
इति । ६—रुः=कृष्णाख्यो मृगः । अग्राम्यपशुत्वान्न स्त्री शिष्यते । ७—अप-
शुत्वान्न स्त्री शिष्यते । ब्राह्मणी च ब्राह्मणाश्चेति विग्रहः । ८—असङ्गत्वान्न स्त्री

१६०६—माता के साथ पिता की उक्ति में पिता शेष रहता है विकल्प से ।

१६०७—श्वश्रू के साथ श्वशुर की उक्ति में विकल्प से श्वशुर शेष रहता है ।

१६०८—इतर सबके साथ त्यदादियों की उक्ति हो तो नित्य त्यदादि ही शेष रहते हैं । (त्यदादियों की परस्पर सहोक्ति हो तो पर शेष रहता है) ।

(त्यदादियों में स्त्री शेष रहे तो भी लिङ्ग और वचन पुलिङ्ग और नपुंसक ही होंगे) ।

१६०९—अतरुण ग्राम्य पशुओं के सङ्घ की सहोक्ति में स्त्रीवाचक शेष रहता है । (किन्तु यह अनेक शर्तों के लिए ही है) । इत्येकशेषः ।

वत्सा^१ इमे । (अनेकशफेष्टिति वाच्यम्) अश्वा^२ इमे । इत्येकशेषः ।

अथ समासान्ताः ।

१६१० ऋक्पुरब्धः पथामानक्षे ५ । ४ । ७४ ॥

ऋगाद्यन्तस्य^३ समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः, अक्षे या धूस्तदन्तस्य न ।
अर्धर्चः^४ । ('अनृचवहवृचावध्येतयैव') । नेह 'अनृक्=साम । 'वहवृक्=सूक्तम् ।
विष्णुपुरम् । विमलापं=सरः ।

१६११ द्व्यन्तरुपसर्गभ्योऽप ईत् ६ । ३ । ६७ ॥

द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । (अवर्णान्ताद्वा^{१०}) प्रेषम् !
प्रापम् ।

शिष्यते ।

१—तरुणत्वात् स्त्री शिष्यते । २—एकशफत्वान्न स्त्री शिष्यते ।

॥ इत्येकशेषः ॥

अथ समासान्ताः ।

३—ऋक्, पुर, अप्, धुर, पथिन्, एतदन्तस्येत्यर्थः । ४—ऋचोऽर्ध-
मिति विग्रहः । 'अर्धं नपुंसक' मिति समासः, जकारः समासान्तः, अर्धर्चाः पुंसि
च' इति पुस्तत्वम् । ५—अविद्यमाना ऋचो यस्येति विग्रहः । अनृचः=केवल-
यजुरध्येता । बहव ऋचो यस्येति वहवृचः=ऋक्छात्री । इत्युदाहरणम् । ६—
अविद्यमाना ऋचो अस्मिन्निति विग्रहः । ऋच्यनध्युढं प्रजापतेर्हृदयं साम । ७—
बहव ऋचो यस्मिन्निति विग्रहः । ८—द्वि-अन्तर्-उपसर्ग-एतेभ्यः परस्याऽप्—
शब्दस्याऽप्रत्ययान्तस्याऽकारस्य ईत्स्यादित्यर्थः । 'आदेः परस्य' । ९—द्वयोः पार्श्व-
योगता आपो यस्मिन्निति विग्रहः । अन्तर्गता आपो यत्र, प्रतिकूला आपो
यस्मिन्, सङ्गता आपो यत्र, इति विग्रहाः । १०—अवर्णान्तादुपसर्गात्परस्याऽ-

अथ समासान्ताः

१६१०—ऋगाद्यन्त समास का अन्तावयव 'अ' प्रत्यय होता है, अक्ष सम्ब-
न्धी घुर वाचक धूः शब्दान्त समास में नहीं होता । ('अनृच्' 'वहवृच्' से अध्येता
अर्थ में ही 'अ' प्रत्यय होता है)

१६११—द्वि, अन्तर् और उपसर्ग से परे कृत समासान्त अप् शब्द के
अकार को 'ईत्' होता है ।

१६१२ 'ऊदनोदेशे ६ । ३ । ६८ ॥

^३अनूपो = देशः । राजधुरा । अक्षे तु-अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथः । रम्यपथो = देशः ।

१६१३ अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् ^३सामलोमन्तः ५ । ४ । ७५ ॥

प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अवलोमम् । (कृष्णो-
दकपाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते) । कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः ।
द्विभूमः । त्रिभूमः = प्रासादः । (संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च^१) पञ्चनदम्^२
सप्तगोदावरम् । अजिति योगविभागान्यत्रापि-पद्यनाभः^४ ।

१६१४ अक्षणोऽदर्शनात् ५ । ४ । ७६ ॥

अचक्षुःपर्यायादक्षणोऽच् स्यात् । गवामक्षीव गवाक्षः ।

पस्य (अप्रत्ययान्तस्य) ईत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । प्रगता आपो यस्येति विग्रहः ।

१-अनोः परस्याऽपस्य ऊत्स्याद् देशे । ईत्वस्यापवादः । २-अनुकूला
आपो यस्मिन्निति विग्रहः । ३-एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यादि-
त्यर्थः । ४-प्रतिगतं साम, अनुगतं साम, अपकृष्टं साम, प्रतिगतं लोम,
अनुगतं लोम इति विग्रहः, सर्वत्र-अच् प्रत्ययः, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।
५-कृष्णा भूमिर्यस्य, उदीची भूमिर्यस्य, पाण्डुर्भूमिर्यस्य, द्वे भूमी यस्य, तिस्रो
भूमयो यस्येति विग्रहाः । ६-सङ्ख्यायाः परो यो नदीशब्दो गोदावरीशब्दश्च ताम्या-
मजिष्यते-इत्यर्थः । ७-पञ्चानां नदीनां समाहारः, सप्तानां गोदावरीणां समाहारः,
इति विग्रहौ । "नदीभिश्च" इत्यव्ययीभावः । अचि, यस्येति च ईकारलोपः ।
'नान्वयीभावात्' इत्यम् । ८-पद्यं नाभौ यस्येति विग्रहः । वस्तुतस्तु योग-
विभागस्य भाष्येऽदर्शनात्पृषोदरादित्वमेवोचितमिति ।

(अवर्णान्त से परे अप् के अकार को ईत् विकल्प से होता है) ।

१६१२-अनु से परे अप के अकार को 'ऊत्' होता है देश वाच्य रहते ।

१६१३-प्रति, अनु, और अव पूर्वक साम और लोमान्त समास से 'अच्'
प्रत्यय होता है । (कृष्णादिपूर्वक भूमिशब्दान्त समास से अच् प्रत्यय होना
चाहिये) । (संख्यापूर्वक नदी और गोदावरी शब्द से समासान्त 'अच्' होता
है) । ('अच्' ऐसा योग विभाग करने से यह भी सूचित होता है कि इनसे
अन्यत्र भी होता है) ।

१६१४-अचक्षुपर्याय अचि शब्दान्त समास से 'अच्' प्रत्यय होता है ।

१६१५ अचतुर-विचतुर-सुचतुर-स्त्रीपुंस-वेन्वनडुहर्क्-साम-वाङ्-
मनसाक्षिभ्रुव-दारगवोर्वण्ठोव-पदण्ठोव-नक्तन्दिव-रात्रिन्दिवार्हदिव-स-
रजस-निःश्रेयस-पुरुषायुष-द्वचायुष-त्र्यायुषर्ग्यजुष-जातोक्ष-महोक्ष-
वृद्धोक्षोपशुन-गोष्ठश्वाः ५ । ४ । ७७ ॥

एने पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि
चत्वार्यस्य-अचतुरः । विगतानि चत्वार्यस्य-विचतुरः । सचतुरः । (त्र्युपाभ्यां
चतुरोऽजिष्यते) त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे-उपचतुराः । ततः एकादश द्वन्द्वाः ।
स्त्रीपुंसौ । वेन्वनडुहो । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च-अक्षिभ्रुवम्^१ ।
दाराश्च गावश्च-दारगवम् । ऊरू च अष्टीवन्तौ च-ऊर्वष्टीवम्^२, निपातना-
टिलोपः । पदष्टीवम्, निपातनात्पादशब्दस्य पदभावः । नक्तं च दिवा च-नक्त-
न्दिवम् । रात्रौ च दिवा च-रात्रिन्दिवम्, रात्रेर्मन्तत्वं निपात्यते । अहनि च
दिवा च-अर्हदिवम्, वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते, अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति
साकल्येऽप्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः^३=पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो-निःश्रेयसम् ।
तत्पुरुष एव । नेह निःश्रेयान्पुरुषः^४ । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगुः । द्वचा-
युषम् । त्र्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः ।
महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपम् उपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च
निपात्यते गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वाः ।

१६१६ ब्रंहहस्तिभ्यां वर्चसः ५ । ४ । ७८ ॥

अच् । ब्रह्मवर्चसम्^१ । हस्तिवर्चसम् । (पत्यराजभ्यां^२ च) पत्यवर्चसम्^३ ।

१—प्राणयङ्गत्वादेकवत्त्वम् । २—ऊरू = सक्थिनी, अष्टीवन्तौ = जानुनी ।
प्राणयङ्गत्वादेकवत्त्वम् । एणं पादौ चाष्टीवन्तौ चेति द्वन्द्वः । विग्रहास्तु सुकरा एव ।
३—रजोभिः = परागैः सहेति विग्रहः, 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः ।
'वोपसर्जनस्ये' ति सहस्य स । बहुव्रीहित्वान्नाच् । ४—निश्चितं श्रेयो यस्येति बहु-
व्रीहित्वान्नाजिति भावः । ५—ब्रह्मणो वर्च इति, हस्तिनो वर्च इति च विग्रहः ।
६—आभ्यां परो यो वर्चश्शब्दः तस्मादपि अजिति वक्तव्यमित्यर्थः । ७—पलम्

१५१५—अचतुर, विचतुर इत्यादि पञ्चीस शब्द 'अच्'-प्रत्ययान्त निपा-
तित हैं । (त्रि और उप से परे 'चतुर्' शब्दान्त समास से अच् प्रत्यय होता है) ।

१६१६—ब्रह्म और हस्ति शब्द से परे वर्चस् शब्दान्त से समास से 'अच्'
प्रत्यय होता है (पत्य और राज शब्द से भी अच् होता है) ।

राजवर्चसम् ।

१६१७ अव-समन्धेभ्यस्तमसः^१ ५।४।७६ ॥

अवतमसम्^२ । सन्तमसम् । अन्वतमसम् ।

१६१८ अन्ववत्ताद्रहसः^३ ५।४।८१ ॥

अनुरहसम्^४ । अवरहसम् । तसरहसम् ।

१६१९ प्रतेरुरसः सप्तमोस्थान्^५ ५।४।८२ ॥

उरसीति प्रत्युरसम् ।

१६२० अनुगवमायामे ५।४।८३ ॥

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे^६ । अनुगवं=यानम् । यस्य चायाम इति समासः ।

१६२१ उपसर्गादध्वनः^७ ५।४।८४ ॥

प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रयः ।

=मांसं तदर्हति पत्यः = मांसभोजीत्यर्थः, तस्य वर्च इति विग्रहः । राजो वर्च इति विग्रहः ।

१—अव-सम्-अन्ध-एभ्यः परो यस्तमश्शब्दस्तस्मादच् स्यादित्यर्थः । २—

अवहीनं तमः, सन्ततं तमः, इति विग्रही, प्रादिसमासः । अन्धं तम इति विग्रहः ।

३—अनु—अव—तप्त—एभ्यः परो यो रहश्शब्दस्तस्मादच् स्यादित्यर्थः । ४—अनु-गतं रहो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषो वा । अवहीनं रहः, तप्तं रह इति विग्रही ।

परेणान्विगम्यं हि यद्रहो वल्लितसवत् ।

तप्तश्च तद्रहश्चेति तत्तसरहसं विदुः ॥ (पाणिनीयमत्तदर्पणे)

५—सप्तम्यर्थद्योतकात्प्रतेः परो य उरश्शब्दस्तस्मादच् स्यादित्यर्थः । विभ-क्त्यर्थेऽव्ययीभावः । ६—अनुना दीर्घत्वे द्योत्येऽच्प्रत्ययान्तो निपात्यत इत्यर्थः । आयामशब्दो दीर्घपर इति भावः । ७—उपसर्गात्परो योऽध्वन्शब्दस्तस्मादच् स्या-

१६१७—अव, सम्, और अन्ध शब्द से परे तमः शब्दान्त समास से 'अच्' प्रत्यय होता है ।

१६१८—अनु अव तप्त से परे 'रहस' शब्दान्त समास से 'अच्' होता है ।

१६१९—सप्तम्यर्थद्योतक प्रति शब्द से परे जो उरस् शब्द तदन्त समास से 'अच्' होता है ।

१६२०—दीर्घत्व गम्य रहते 'अनुभव' शब्द निपातित है ।

१६२१—उपसर्ग पूर्णक अध्वन् शब्द से 'अच्' होता है समास में ।

१६२२ न पूजनात् ५ । ४ । ३९ ॥

पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा । (स्वतिभ्यामेव) ।
नेह परमराजः ।

१६२३ किमः क्षेपे ५ । ४ । ७० ॥

समासान्तो नेत्यर्थः, कुत्सितो राजा किराजा^१ । किसखा । किंगौ ।

१६२४ नञस्तत्पुरुषात् ५ । ४ । ७१ ॥

अराजा । तत्पुरुषात्किम् -^३अवुरं = शकटम् ।

१६२५ पथो विभाषा ५ । ४ । ७२ ॥

अपथम्^४ । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्येव ।^५अपथो=देशः । इति समासान्ताः ॥

अथालुक्समासः ।

१६२६ अलुगुत्तरपदे ६ । ३ । १ ॥

इत्यधिकृत्य^६ ।

दित्यर्थः । 'अत्यादयः' इति समासः । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।

१—'किं क्षेपे' इति समासः । २—नञ्पूर्वपदात्तत्पुरुषात्समासान्तो नेत्यर्थः ।

३—अविद्यमाना धूर्यस्येति बहुव्रीहिः । नञ्पूर्वपदत्वेऽप्यतत्पुरुषत्वात् "ऋक्पूः"
इति समासान्तस्य न निषेधः । ४—न पन्था इति विग्रहे नञ्तत्पुरुषः । "ऋक्पूः"
रित्यप्रत्यये सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । "पथः सङ्ख्यादेः" इति नपुंसकत्वम् ।

५—अविद्यमानः पन्था यस्येति बहुव्रीहिः । ॥ इति समासान्ताः ॥

अथालुक्समासः ।

६—नायं विधिः, 'राजपुरुषः' इत्यादावतिप्रसङ्गात्, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः'

१६२२—पूजनार्थको से परे समासान्त नहीं होता (सु और अति शब्द से परे ही यह नियम है) ।

१६२३ निन्दार्थक किम् शब्द पूर्ण हो तो समासान्त नहीं होते ।

१६२४—नञ् पूर्वक तत्पुरुष से समासान्त प्रत्यय नहीं होते ।

१६२५—नञ् पूर्वक पथि शब्दान्त तत्पुरुष से समासान्त प्रत्यय विकल्प करके होते हैं । (यह नियम तत्पुरुष में ही है) । इति समासान्ताः ।

अथ अलुक्समासः

१६२६—यह अधिकार सूत्र है । (विधिसूत्र नहीं है)

१६२७ ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः^१ ६ । ३ । ३ ॥

ओजसाकृतमित्यादि^२ । (अञ्जस उपसंख्यानम्^३) । अञ्जसाकृतम् ।

१६२८ आत्मनश्च ६ । ३ । ६ ॥

तृतीयाया अलुक् । (पूरणे इति वक्तव्यम्) । पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मना पञ्चमः^४ ।

१६२९ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ६ । ३ । ७ ॥

(आत्मन इत्येव) । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा ।

१६३० परस्य^५ च ६ । ३ । ८ ॥

परस्मैपदम् । परस्मैभाषा । १५२१ हलदन्तादिति डेरलुक्, त्वचिसारः ।

१६३१ गवियुधिभ्यां स्थिरः ८ । ३ । ९५ ॥

आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः । गविष्ठिरः गवीति वचनादेवालुक् । युधिष्ठिरः^६ । अरण्येतिलकाः ।

१—ओजस्, सहस्, अम्भस्, तमस्, एभ्यः परस्यास्तृतीयाया अलुक् स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः । २—“कर्तृकरणे कृता” इति समासः । एवं सहसाकृतम्, अम्भसाकृतम्, तमसावृतम् । ३—अञ्जशब्दात्तृतीयाया अलुक् उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । अञ्जशब्द आजर्वे वर्तते । ४—आत्मा पञ्चम इत्यर्थः । प्रकृत्यादि-त्वात्प्रथमार्थे तृतीया । अथवा—आत्मकृतपञ्चमत्ववानित्यर्थः, करणे तृतीया । इदं पक्षद्वयमपि भाष्ये स्थितमिति । ५—वैयाकरणाख्यायां परशब्दस्यापि चतुर्थ्या अलुगित्यर्थः । ६—हलदन्तात्संज्ञायामिति अलुक्, एवम्, अरण्येतिलकाः ।

१६२७—ओजस् आदि शब्दों से तृतीया का लुक् नहीं होता उत्तरपद परे रहते । (अञ्जस् शब्द से भी तृतीया का अलुक् होता है ।)

१६२८—आत्मन् शब्द से तृतीया का अलुक् होता है । (पूरण प्रत्ययान्त उत्तरपद परे रहते ऐसा कहना चाहिये) ।

१६२९—आत्मन् शब्द से चतुर्थी का अलुक् होता है वैयाकरणों की संज्ञा विशेष गम्य हो तो ।

१६३०—पर शब्द से भी चतुर्थी का लुक् नहीं होता पूर्ण विषय में ।

१६३१—‘गवि’ और ‘युधि’ से परे स्थिर शब्द के ‘स’ को ‘ष’ होता है ।

संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । (हृद्युभ्यां^१ च) । हृदिस्पृक्^३ । दिविस्पृक् ।

१६३२ मध्याद्गुरौ ६ । ३ । ११ ॥

मध्यगुरुः । (अन्ताच्च^५)—अन्तेगुरुः ।

१६३३ अमूर्ध—मस्तकात्स्वाङ्गादकामे^६ ६ । ३ । १२ ॥

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्धमस्तकात्किम्—मूर्धशिखः । अकामे किम्—मुखे कामोऽयं मुखकामः ।

१६३४ तत्पुरुषे कृति बहुलम्^७ ६ । ३ । १४ ॥

स्तम्बेरमः^८ । कर्णेजपः^९ ।

१६३५ शय-वास-वासिष्वकालात् ६ । ३ । १८ ॥

वा^१ लुक् । खेयः, खशयः । ग्रामेवासः, ग्रामवासः । ग्रामेवासी, ग्रामवासी ।

१—हृच्छब्दात् दिव्शब्दाच्च सप्तम्या अलुक् वक्तव्य इत्यर्थः । असञ्ज्ञार्थमिदम् ।
२—‘पहन्’ इति डौ हृदयस्य द्वादशः । हृदयं स्पृशतीत्यर्थः । दिवं स्पृशतीत्यर्थः ।
इहोभयत्रापि ‘अमूर्धमस्तकात्’ इत्यनेन न अलुक् तत्र सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेः । ३—
गुरुशब्दे परे मध्यशब्दात्सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः । ४—सप्तम्या अलुक् स्याद्गुरौ
परे—इत्यर्थः । ५—मूर्धमस्तकवर्जितात् स्वाङ्गवाचकात् सप्तम्या अलुक् स्यान्नतु काम-
शब्दे उत्तरपदे—इत्यर्थः । ६—तत्पुरुषे सञ्ज्ञायां बहुलमलुक् स्यात्सप्तम्याः कृदन्ते
उत्तरपदे इत्यर्थः । ७—स्तम्बः = तृणसमूहः, तस्मिन् रमते इति स्तम्बेरमः =
हस्ती । ८—कर्णे जपति = परदोषमुपांशु (एकान्ते) आविष्करोतीति कर्णेजपः=
पिशुनः । ‘स्तम्बकर्णयोरभिजपोः’ इत्यच्, उपपदसमासः । ९—शय-वास-वासिन्-
एतेषु परेषु कालभिन्नात्सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः ।

हृद् और घु शब्द से सप्तमी का अलुक् होता है ।

१६३२ मध्य शब्द से सप्तमी का अलुक् होता है गुरु शब्द उत्तरपद हो तो
(अन्त शब्द से सप्तमी का अलुक् होता है)

१६३३—मूर्ध और मस्तक से भिन्न स्वाङ्गवाचक शब्द से परे सप्तमी का
अलुक् होता है काम शब्द भिन्न उत्तरपद परे रहते ।

१६३४—कृदन्त उत्तरपद परे रहते तत्पुरुष में सप्तमी का अलुक् होता है
बहुलता से संज्ञा में ।

१६३५—शय, वास और वासिन् शब्द उत्तरपद रहते काल भिन्न से परे
सप्तमी का अलुक् होता है ।

१६३६ षष्ठ्या 'आक्रोशे ६ । ३ । २१ ॥

घोरस्य कुलम् । आक्रोशे किम्—ब्राह्मणकुलम् । (वाग्दिवपश्यद्भूयो^३ युक्ति-
दण्ड—हरेषु) । वाचोयुक्तिः^१ । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । (आमुष्यायणामुष्य-
पुत्रिकामुष्यकुलिकेति^४ च) । (देवानांप्रिय^५ इति च मूर्खे) । अन्यत्र देवप्रियः ।
(शेष—पुच्छ—लाङ्गूलेषु शुनः) शुनःशेषः^६ । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ।
(दिवश्च दासे) । दिवोदासः^७ ।

१६३७ ऋतो विद्या—योनिस्सम्बन्धेभ्यः^८ ६ । ३ । २३ ॥

होतुरन्तेवासी^९ ।

१६३८ विभाषा स्नस्-पत्योः ६ । ३ । २४ ॥

१—आक्रोशे = निन्दायाम् । २—वाक्-दिक्-पश्यत्-एतेभ्यः परस्याः
षष्ठ्या अलुक् स्यात् युक्ति-दण्ड-हर-एतेषु क्रमादुत्तरपदेष्वित्यर्थः । ३—वाचो-
युक्तिः = शब्दप्रयोगः । पश्यतोहरः = स्वर्णकारः, पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः,
'षष्ठी अनादरे' इति षष्ठी । ४—अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात् फक् ।
अमुष्य पुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका, मनोज्ञादित्वाद्भुज् । एवम् आमुष्यकुलिका ।
५—(दिवु-क्रीडायाम्) देवाः = क्रीडासक्ता मूर्खास्तेषां प्रियोऽपि मूर्ख एव, मूर्ख-
प्रियस्यावश्यं मूर्खत्वात्—इति 'अजेर्वी' इत्यत्र कैयटः । ६—ऋषिविशेषस्य
संज्ञा । ७—कश्चिद्राजर्षिरयम् । ८—विद्यासम्बन्धयोनिस्सम्बन्धवाचिनः ऋदन्तात्
षष्ठ्या अलुक् स्यादित्यर्थः । ९—इदं विद्यासम्बन्धवाचिनः—उदाहरणम् । योनि-
सम्बन्धवाचिनस्तु—'पितुरन्तेवासी' इति बोध्यम् ।

॥ इत्यलुक्समासः ॥

१६३६—आक्रोश गम्य हो तो षष्ठी का अलुक् होता है उत्तरपद परे रहते ।

(वाक् दिक्, तथा पश्यत् शब्द से परे षष्ठी का लुक् नहीं होता है क्रमशः
युक्ति, दण्ड तथा हर शब्द परे रहते) । (आमुष्यायणादि तीनों शब्द षष्ठी के
अलुक् में निपातित हैं) । (मूर्ख अर्थमें 'देवानां प्रियः' यह निपातित हैं) ।
(श्वन् शब्द से परे षष्ठी का अलुक् होता है शेष आदि शब्द परे रहते) । (दिव
से षष्ठी का अलुक् होता है 'दास' उत्तर पद रहते ।

१६३७—विद्या सम्बन्ध वाचक तथा योनि सम्बन्ध वाचक ऋदन्त से षष्ठी
का अलुक् होता है उत्तर पद परे रहते ।

१६३८—स्वसु, और पति शब्द उत्तरपद रहते ऋदन्त से षष्ठी का अलुक्
विकल्प करके होता है ।

४६६

मध्यकोमुद्याम्—

ऋदन्तात्पष्ठ्या वाऽलुक् स्वसृपत्योः परयोः ।

१६३९ मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम् ८ । ३ । ८५ ॥

स्वसुः सस्य पः समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा ।
लुक्पक्षे तु—

१६४० मातृपितृभ्यां स्वसा ८ । ३ । ८४ ॥

स्वसुः सस्य पः समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु—मातुः स्वसा ।
पितुः स्वसा ।

॥ इत्यलुक्समासः ॥

अथ समासाश्रयविधयः ।

१६४१ घ—रूप—कल्प—चेलङ्-ब्रुव-गोत्र-मत-हृतेषु डचोऽने-
काचो ह्रस्वः ३ । ३ । ४३ ॥

भाषितपुंस्काद्यो डी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात्, धरूपकल्पप्रत्यये चेलडा-
दिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा^१ । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा ।
ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि । ब्रुवः पचाद्यचि वच्चादेशगुण-
योरभावो निपात्यते । डचः किम्-दत्तातरा । भाषितपुंस्कात्किम्—ग्रामलकीतरा^२ ।
कुवलीतरा ।

अथ समासाश्रयविधयः ।

१—‘तसिलादिषु’ इति पुंवद्भावस्तु न, ‘जातेश्चे’ति निषेधेनात् । २—ग्राम-
लकीकुवलीशब्दयोर्वृत्तिवाचित्वे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाद् भाषितपुंस्त्वाभावेन ह्रस्व
इति भावः ।

१६३९—मातुः पितुः शब्द से परे स्वसृ शब्द के सकार को पत्व विकल्प
से होता है ।

१६४९—मातृ पितृ से परे स्वसृ के स को पत्व होता है समास में ।
इत्यलुक्समासः ।

अथ समासाश्रयविधयः ।

१६४१—भाषितपुंस्क से जो ‘डी’ तदन्त अनेकाच् को ह्रस्व होता है घ =
(तरप्, तमप्), रूपप्, और कल्पप् प्रत्यय परे रहते तथा चेलडादि उत्तरपद
परे रहते ।

१६४२ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ६ । ३ । ४४ ॥

अङ्यन्तनद्याः ङ्यन्तैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरा ।
स्त्रितरा । स्त्रीतरा । (कृन्नद्या^१ न) । लक्ष्मीतरा ।

१६४३ उगितश्च ६ । ३ । ४५ ॥

उगितः परा नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ^१विदुषितरा । ह्रस्वा-
भावपक्षे पुंवत्^१ । विद्वत्तरा ।

१६४४ पादस्य पदाऽऽज्यातिगोपहतेषु ३ । ३ । ५२ ॥

एपूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्तादेशः स्यात् । पादाभ्याम् अजतीति पदाजिः ।
पदातिः । 'अज्यातिभ्यां पादे च' इतीण् प्रत्ययः । पदगः । पदोपहृतः ।

१६४५ पद्-यत्यतदर्थे ६ । ३ । ५३ ॥

पादस्य पत्त्यादतदर्थे यति । पादौ विध्यन्ति पद्याः = शर्कराः । विध्यत्यघनु-
वेति यत् । अतदर्थे किम् । पादार्थमुदकं = पाद्यम् । पादार्थाभ्यामिति यत् ।

१६४६ उदकस्योदः संज्ञायाम् ६ । ३ । ५७ ॥

उत्तरपदे । उदमेघः (उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्^१) क्षीरोदः ।

१—कृदन्ता या नदी तस्या ह्रस्वो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । 'लक्ष्मेर्मुट्
च' इत्योणादिके ईप्रत्यये मुडागमे च लक्ष्मीशब्दः कृदन्त इति भावः । २—विदेः
शतुर्वसुः' इति वसुप्रत्ययः, उगिदन्तत्वात् 'उगितश्चेति' ङीप्, वसोः सम्प्रसारणम् ।
३—'तसिलादिषु' इत्यनेन । ४—उदकशब्दस्य 'उद्' इत्यादेशः स्यादु-
त्तरपदे संज्ञायामित्यर्थः । ५—उत्तरपदस्य उदकशब्दस्य 'उद' इत्यादेशः स्यात्
संज्ञायामित्यर्थः ।

१६४२—अङ्यन्त नदी और अङ्यन्त एकाच् को ह्रस्व विकल्प से होता है ।
पूर्व विषय में । (कृदन्त नदी संज्ञक को ह्रस्व नहीं होता)

१५४३—उगित् से परे जो नदी तदन्त को घादि प्रत्यय परे विकल्प से
ह्रस्व होता है ।

१६४४—पाद को अकारान्त 'पद' आदेश होता है आजि, अति, ग, और
उपहृत उत्तरपद परे रहते ।

१६४५—पाद को 'पद्' आदेश होता है अतदर्थ 'यत्' प्रत्यय परे रहते ।

१६४६—पाद को 'उद' आदेश होता है संज्ञा में उत्तर पद परे रहते ।
(उत्तर पद में स्थित उदक को भी 'उद' आदेश होता है)

१६४७ पेषं-वास-वाहन-धिषु च' ६ । ३ । ५८ ॥

उदपेपं पितृष्टि' । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः ।

१६४८ एकह्लादी पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्' ६ । ३ । ५९ ॥

उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकैति किम्—उदकस्थाली । पूरयितव्येति किम्—
उदकपर्वतः ।

१६४९ मन्थोदन-सवतु-विन्दु-व्रज-भार-हार-बोध-गाहेषु च' ६ । ३ । ६० ॥

उदमन्यः' । उदकमन्यः । उदोदनः । उदकोदनः ।

१६५० इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ६ । ३ । ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा उत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः' । ग्रामणीपुत्रः' । इकः
किम्—रमापतिः । अङ्यः किम्—गौरीपतिः ।

१६५१ व्यङ्गः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ६ । १ । ६३ ॥

१—पेषमिति एणुलन्तमव्ययम् । तस्मिन् वासवाहनधिषु च परत उदकशब्दस्य
उदः स्यादित्यर्थः । २—उदकेन पितृष्टित्यर्थः । उदवासः, उदकस्य वास इति
विग्रहः । उदवाहनः उदकस्य वाहक इत्यर्थः । करणे ल्युट् । ३—ह्रस्वस्य एकै-
कवर्णधर्मत्वादेव सिद्धे एकग्रहणादसंयुक्तत्वं लभ्यते । पूरयितव्यम् = पूरणार्हम्
(कुम्भादि) । असंयुक्तह्लादी पूरयितव्यवाचके-उत्तरपदे परे—उदकस्य 'उद'-
इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ४—उदकस्य-उदादेशो वेति शेषः । ५—उदकमिश्रो
मन्य इति विग्रहः । द्रवद्रव्यसम्पृक्ताः सक्तवः = मन्यः । भर्जितयवपिष्टानि सक्तवः ।
६—'नी' घातोरीकारोऽयं न तु डीप्प्रत्यय इति भावः ।

१६४७—उदक को 'उद' आदेश होता है । पेषम्, वास, वाहन, और धि—
प्रत्ययान्त उत्तर पद परे रहते ।

१६४८—असंयुक्त ह्लादि पूरयितव्यपात्र वाचक शब्द उत्तर पद पर हो तो
उदक को 'उद' आदेश विकल्प से होता है ।

१६४९—मन्थादि उत्तर पद परे रहते उदक को 'उद' आदेश विकल्प से
होता है ।

१६५०—अङ्यन्त इगन्त को ह्रस्व विकल्प से होता है उत्तर पद परे रहते ।

१६५१—व्यङ्गन्त पूर्व पद को सम्प्रसारण होता है पुत्र और पति शब्द उत्तर
पद परे रहते ।

प्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात् पुत्रपत्योः परतः ।

१६५२ सम्प्रसारणस्य ६ । ३ । १३६ ॥

दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः—कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धी-
पतिः ।

१६५३ इष्टकेषीकामालानां चित-तूल-भारिषु ६ । ३ । ६५ ॥

इष्टकादीनां तदन्तानां च चितादिषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । पक्वेष्ट-
कचितम् । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारि । उत्पलमालभारि ।

१६५४ ज्योतिर्जनपद-रात्रि-नाभि-नाम-गोत्र-रूप-स्थान-वर्ण-
वयो-वचन-बन्धुषु ६ । ३ । ८५ ॥

समानस्य सः । 'सज्योतिः ।

१६५५ चरणे ब्रह्मचारिणि ६ । ३ । ८६ ॥

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सञ्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः =
शाखा । ब्रह्म=वेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरतीति=ब्रह्मचारी । समानस्य
सः, सब्रह्मचारी ।

१६५६ तीर्थे ये ६ । ३ । ८७ ॥

यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः । सतीर्थ्यः=एकगुरुकः । समानतीर्थे
वासीति यत्प्रत्ययः ।

१—समानं ज्योतिर्यस्येति विग्रहः । एवं सजनपदः, सरात्रिः, सनाभिः,
सनामा, सगोत्रः, सरूपः, सस्थानः, सवर्णः, सवयः, सवचनः, सबन्धुः, इति ।

१६५२—सम्प्रसारण को दीर्घ होता है उत्तर पद परे रहते ।

१६५३—इष्टकादि शब्दों को तथा तदन्तों को ह्रस्व होता है चित, तूल और
भारि शब्द उत्तर पद परे रहते ।

१६५४—ज्योतिरादि द्वादश शब्द उत्तर पद हों तो समान शब्द को 'स'
आदेश होता है ।

१६५५—ब्रह्मचारि शब्द उत्तर पद हो तो समान को 'स' आदेश होता है
वेदशाखा की समानता गम्य रहते ।

१६५६—यादि प्रत्यय विवक्षित हो तो तीर्थ शब्द उत्तर पद रहते समान को
'स' आदेश होता है ।

१६५७ 'विभाषोदरे ६।३।८८॥

सोदर्यः, समानोदर्यः ।

१६५८ दृग्-दृश-वतुषु ६।३।८९॥

सदृक् । सदृशः । (दृक्षे च) सदृचः ।

१६५९ 'इदं किमोरीदकी ६।३।९०॥

दृग्दृशवतुषु । 'ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । (दृक्षे च) ईदृचः ।

कीदृक्षः ।

१६६० अषष्ठ्यन्ततीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सु-
कोतिकारक-रागच्छेषु ६।३।९१॥

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा ।
अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अपृष्टी-
त्यादि किम् । अन्यस्यान्येन वाशीः अन्याशीः (कारके छे च नायं निषेधः) ।

१—उदरशब्दे परे समानस्य सभावो वा स्याद् यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव
इत्यर्थः । २—समानस्य स इति शेषः । ३—समानो दृश्यते इत्यर्थः 'समानान्य-
योश्चे'ति दृशेः विवन् कञ् च । ४—समानस्य सत्वमिति शेषः । 'क्सोऽपि वाच्यः'
इति दृशेः क्सः । ५—दृग्दृशवतुषु इदम् ईश् किमः की स्यादित्यर्थः । ६—इद-
मिव दृश्यते इत्यर्थे त्यदादिषु दृशेः विवन्-कञ्चौ । ईशः शित्वं सवदिशार्थम् । वतु-
दाहरणान्तु 'इयान्' इति बोध्यम् । ७—इदं-किमोरीदकी वक्तव्यौ-इति शेषः ।
८—भाष्योक्तमिदम् ।

१६५७—उदर शब्द उत्तर पद हो तो विकल्प से समान को 'स' आदेश
होता है, यदि प्रत्यय विवक्षित रहते ।

१६५८—दृक्, दृश, वतु परे रहते समान को 'स' आदेश होता है ।
(दृच परे रहते भी समान को 'स' होता है) ।

१६५९—इदम् को 'ईश्' और किम् को 'की' आदेश होता है दृक्, दृश,
वतु परे रहते । (दृक्ष परे रहते भी ये आदेश होते हैं) ।

१६६०—षष्ठ्यन्त और तृतीयान्त से भिन्न अन्य शब्द को 'दृक्' आगम होता
है "आशीः" आदि परे रहते । (कारक परे रहते और छ प्रत्यय परे रहते 'अप-
ष्ट्यन्त' और 'अतृतीयान्त' यह निषेध नहीं होता) ।

अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारकः । अन्यस्यायमन्यदीयः ।

१६६१ अर्थे विभाषा' ६ । ३ । १०० ॥

अन्यदर्थः । अन्यार्थः ।

१६६२ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ६ । ३ । १०१ ॥

अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदम्बः । कदन्नम् । तत्पुरुषे किम्—
'कूटो=राजा । (त्री च') । कत्तयः ।

१६६३ रथ-वदयोश्च' ६ । ३ । १०२ ॥

कद्वयः । कद्वदः ।

१६६४ तूणे च' जातौ ६ । ३ । १०३ ॥

कत्तृणम् ।

१६६५ का पथ्यक्षयोः' ६ । ३ । १०५ ॥

कापथम्' । 'काक्षः ।

१६६६ ईषदर्थे ६ । ३ । १०५ ॥

१—अन्यस्य दुर्गति शेषः । २—कुत्सित उष्ट्रो यस्येति बहुव्रीहित्वान्न कदादेशः ।
३—त्रिशब्दे परे कदादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । ४—कोः कत् तत्पुरुषे—इति शेषः ।
५—तृणशब्दे कोः कत्स्याज्जातौ वाच्यायाम् । ६—पथिन्-अक्ष-अनयोः परतः
कोः 'का' इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ६—कुत्सितः पन्था इति विग्रहः । 'कुगति'
इति समासः । 'ऋक्पूः' इत्य-प्रत्ययः । 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः' इति नपुंसकत्वम् ।
८—कुत्सितमक्षम्=इन्द्रियमिति विग्रहे 'कुगति' इति तत्पुरुषसमासः । कुत्सिते
अक्षिणी यस्येति विग्रहे 'बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोः' इति षच् । ९—ईषदर्थे विद्य-
मानस्य कोः 'का' इत्यादेशः स्यादित्यर्थः ।

१६६१—अर्थ शब्द परे रहते अन्य को दुक् आगम विकल्प से होता है ।

१६६२—अजादि उत्तरपद रहते तत्पुरुष में कु शब्द को 'कत्' आदेश होता है । (त्रि शब्द परे रहते भी 'कु' को 'कत्' आदेश होता है) ।

१६६३—रथ और वद शब्द परे रहते 'कु' को 'कत्' आदेश होता है ।

१६६४—जाति वाच्य रहते तृण शब्द परे हो तो 'कु' को 'कत्' आदेश होता है ।

१६६५—पथिन् और अक्ष शब्द परे रहते 'कु' को 'का' आदेश होता है ।

१६६६—ईषदर्थ में विद्यमान 'कु' को 'का' आदेश होता है ।

ईपज्जलं—काजलम् ।

१६६७ विभाषापु षे^१ ६ । ३ । १०६ ॥

कुरूपः । कापूरुपः ।

१६६८ कवं चोष्णे ६ । ३ । १०७ ॥

उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कोष्णम् । कवोष्णम् । कदुष्णम् ।

१६६९ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ६ । ३ । १०८ ॥

पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि । पृषत उदरं पृषोदरम्, तलोपः । वारिवाहको बलाहकः, पूर्वपदस्य वः, उत्तरपदादेशश्च लत्वम् ।

^३भवेद्वर्णागमादंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥'

१६७० मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ६ । ३ । ११६ ॥

दीर्घः^३ स्यात् । अमरावती । अनजिरादीनां किम्—अजिरवती । बह्वचः किम्-

१—कोः का—इत्यादेश इति शेषः । २—भवेद् वर्णागमादिति, हन् घातोः पचाद्यचि समागमे, नस्य 'नश्चापदान्तस्ये'ति—अनुस्वारः, हंसः—इति रूपम् । वर्णविपर्ययात्—सिंहः, हिसि हिसायाम्, इत्यतः पचाद्यचि, इदित्वान्नुम्, नश्चेत्यनुस्वार, हकार-सकारयोर्विपर्यये सिंहः इति रूपमित्यर्थः । 'गूढ आत्मा' इति विग्रहे उत्तरपदादेरकारस्य उकारे पूर्वपरयोः 'आद्गुणः' इति गुणे—गूढोत्मा इति रूपम्, तदुक्तम्—गूढोत्मावर्णविकृतेरिति । पृषत उदरम् इत्यत्र तकारलोपे, आद्गुणे पृषोदरम् इति, तदुक्तं—वर्णनाशात्पृषोदरम् इति । ३—मतुप् प्रत्यये

१६६७—पुरुष शब्द परे रहते 'कु' को 'का' आदेश विकल्प से होता है ।

१६६८—उष्ण शब्द परे रहते 'कु' को 'कव' आदेश होता है पच में 'का' और 'कत्' आदेश भी होता है ।

१६६९—पृषोदरादि शब्द शिष्ट पुरुषों ने जैसे उच्चारण कर दिये हैं वैसे ही साधु हैं ।

भवेद् वर्णागमादिति—वर्ण के आगम से 'हंस' बन जाता है । वर्ण के विपर्यय से 'सिंह' बनता है । वर्ण विकार से (गूढात्मा से उकार होकर) गूढोत्मा बनता है । वर्ण लोप से 'पृषोदर' बनता है ।

१६७०—मतुप् परे रहते बह्वचक शब्द को दीर्घ होता है अजिरादि को छोड़कर संज्ञा में ।

ब्रीहिमती संज्ञायामित्येव । नेह-बल्यवती ।

१६१ शरादीनां च' ६ । ३ । १२०॥

शरावती ।

१६२ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' ६ । ३ । १२० ॥

परीपाकः, परिपाकः । अमनुष्ये किम्—निषादः' ।

१६७३ नरे संज्ञायाम्' ६ । ३ । १२६ ॥

विश्वानरः ।

१६७४ मित्रे चर्षो' ६ । ३ । १३० ॥

विश्वामित्रः । (शुनो दन्त-दंष्ट्रा-कर्ण-कुन्द-वराह-पुच्छ-पदेपु दीर्घो वाच्यः) ।
श्वादन्तः ।

१६७५ प्रनिरःतः-शरेक्षु-प्लक्षान्न-काष्ठ-खदिर-पीयूषाभ्योऽसंज्ञा-
यामपि ८ । ४ । ५ ॥

एभ्यः परस्य वनस्य नस्य एत्वम् । प्रवणम्' ।

१६७६ विभाषीषधि-वनस्पातिभ्यः' ८ । ४ । ६ ॥

परे बहुचो दीर्घः स्यात्संज्ञायां न तु अजिरादीनामित्यर्थः ।

१—मती दीर्घः संज्ञायामिति शेषः । २—उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद् घञन्ते परे न तु मनुष्ये । ३—पुलिन्दो नाम मनुष्यजातिविशेषः, निषीदत्यस्मिन् पापमिति निषादः । 'हलश्चे' त्यधिकरणे घञ् । ४—विश्वस्य दीर्घ इति शेषः । ५—मित्र-शब्दे परे विश्वस्य दीर्घः स्याद् ऋषौ वाच्य-इत्यर्थः । ६—प्रकृष्टं वनमिति विग्रहः । प्रादिसमासः । ७—एभ्यो वनस्य एत्वं वा स्याद् इत्यर्थः ।

१६७१—मनुप् परे रहते शर आदियों को भी दीर्घ होता है संज्ञा में ।

१६७२—मनुष्य भिन्न वाच्य रहते बहुलता से उपसर्ग को दीर्घ होता है घञन्त उत्तरपद हो तो ।

१६७३—नर शब्द परे रहते विश्व को दीर्घ होता है संज्ञा में ।

१६७४—मित्र शब्द परे रहते विश्व को दीर्घ होता है ऋषि वाच्य हो तो ।
(श्वन् शब्द को दीर्घ होता है दन्तादि शब्द परे हों तो ।)

१६७५—प्र, निर् आदि शब्दों से परे वन शब्द के नकार को एत्व होता है असंज्ञा में भी ।

१६७६—औषधि और वनस्पति वाचक शब्दों से परे (निमित्त रहते) वन शब्द के 'न' को एत्व होता है विकल्प से ।

दूर्वावरणम्, दूर्वावनम् । शिरीषवरणम्, शिरीषवनम् । (द्व्यचत्र्यज्ज्यामेव') ।
नेह देवदारुवनम् । (इरिकादिभ्यो न^३) इरिकावनम् । गिरिकावनम् ।

१६७ वाहनमाहितात् ८ । ४ । ८ ॥

आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्ताद्वाहनस्य नस्य एत्वम् । इक्षुवावरणम् ।
आहितात्किम्—इन्द्रवाहनम्^३ ।

१६७८ पानं देशे ८ । ४ । ९ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य एः । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाः= उशीनराः । सुरापाणाः = प्राच्याः ।

१३७९ वा भावकरणयोः^४ ८ । ४ । १० ॥

क्षीरपानम्, क्षीरपाणम् ।

१६८० प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ८ । ४ । ११ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य एो वा । मापवापिणौ । ब्रीहि-
वापाणि । मापवापेण । पक्षे 'मापवापिनावित्यादि ।

१—परस्य वनस्य एत्वं वाच्यमिति शेषः । २—वनस्य एत्वमिति शेषः ।
३—ऐरावतादौ—इन्द्रस्य स्वयमेवारोहणान्नाहितत्वमिति भावः । ४—भावे
करणं च यः पानशब्दस्तस्योक्तविषये एो वा स्यादित्यर्थः । क्षीरस्य पानमिति
विग्रहः । भावे करणे वा ल्युट् । पानक्रिया पानपात्रं वेत्यर्थः । ५—प्रातिपदिकान्त-
नुम्—विभक्तीनां क्रमेणोदाहरणानि ।

(द्व्यचक और त्र्यचक शब्दों से ही होता है) । (इरिकादि शब्दों से परे
एत्व नहीं होता ।

१६७७—जिसे उठाकर ले जाया जाता है तद्वाचक शब्द में स्थित निमित्त
से परे वाहन शब्द के 'न' को एत्व होता है ।

१६७८—देशविशेष गम्य हो तो पूर्वपदस्य निमित्त से परे पान शब्द के
'न' को एत्व होता है ।

१६७९—भाव ल्युडन्त अथवा करण ल्युडन्त पान शब्द के नकार को पूर्व
पदस्य निमित्त से परे एत्व विकल्प से होता है ।

१६८०—पूर्वपदस्य निमित्त से परे प्रातिपदिकान्त नुम् और विभक्ति में स्थित
नकार को एत्व विकल्प से होता है ।

१६८१ कुमति च ८ । ३ । १३ ॥

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत्^१ । हरिकामिणी । हरिकामाणि । हरिकामेण ।

१६८२ पदव्यवायेऽपि ८ । ४ । ३८ ॥

^१रात्वं न । माषकुम्भवापेन । (अतद्धित इति वक्तव्यम्^१) आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ।

१६८३ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ६ । १ । १५७ ।

एतानि समुत्कानि निपात्यन्ते । पारस्करः^२ । किष्किन्धा^३ । (तद्बृहतोः कर-
पत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च) । तात्पूर्वं चत्वेन दकारोऽपि बोध्यः तद्बृहतो-
र्दकारतकारौ लुप्येते करपत्योस्तु सुट् । चौरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः तस्करः^४ :
वृहस्पतिः । (प्रायस्य चित्तिचित्तयोः) 'प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पति-
रित्यादि । आकृतिगणोऽयम्^५ । इति समासाश्रयविधयः ।

१—नस्य नित्यं णत्वं स्यादित्यर्थः । २—'न भाभूपूकमिगमि' इत्यतो नेत्य-
नुवर्तते । पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यादित्यर्थः । ३—अतद्धिते परे यत्पदं तेन
व्यवधानेऽयं निषेधो न तु तद्धितपरकपदेनेत्यर्थः । ४—पारं करोतीति विग्रहः । ५—
किं=किमपि वानरसैन्यं धत्ते—इति किष्किन्धा । "आतोऽनुपसर्गे कः" टाप्, निपा-
तनाद् द्वित्वम्, मलोपः, सुट्, षत्वञ्च । ६—तत्=चौर्यं करोतीति विग्रहः । कृबो
हेतुताच्छील्ये" इति टः । ७—वृहतो=वाक् तस्याः पतिरिति विग्रहः । 'कुक्कुट्यादी-
नामण्डादिष्वि' ति पुं वत्त्वम्, तलोपः, सुट् । ८—प्रायस्य चित्तिश्चित्तं वेति विग्रहः ।

"प्रायं पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम्" इति स्मृतिः ।

९—तेन—शतात्पराणि परश्शतानि सिद्धम् । इति समासाश्रयविधयः ।

इति श्रीमध्यकौमुदीटीकायां प्रभाकरीविवृतौ समासप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

१६८१—कवर्गवान् उत्तरपद रहते पूर्वपदस्य निमित्तं से परे णत्व होता है :
पूर्वं विषय में ।

१६८२—पद का व्यवधान हो तो भी पूर्व विषय में णत्व नहीं होता ।

१६८३—संज्ञा में पारस्कर आदिशब्द सुट् सहित निपातित हैं । (तत् और
वृहत् शब्द से क्रमशः 'कर' और 'पति' शब्द को सुट् होता है और तद् वृहत् के
दकार तकार का लोप होता है, चोर और देवता वाच्य हो तो) । (प्राय शब्द
से परे चित्त और चिति शब्द को सुट् होता है । इति समासाश्रयविधयः ।

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

१६८४^१ समर्थानां प्रथमाद्वा १ । ४ । ८ ॥

इदं पदत्रयमधिक्रियते प्रादिग्न इति यावत् ।

१६८५ प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३ ॥

तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते ।

१६८६ अश्वपत्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८४ ॥

एभ्योऽण् स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वयेषु^१ । अश्वपतेरपत्याद्याश्वपतम्^३ । गणपतम् ।

१६८७ दित्यदित्यादित्य-^२पत्युत्तरपदाण्यः ४ । १ । ८५ ॥

प्राग्दीव्यतीयेष्वयेषु । अणोऽपवादः^४ । दितेरपत्यादि दैत्यः^५ । अदितेरादित्यस्य वा (अपत्यम्) आदित्यः । (यणो मयो द्वे वाच्ये) । मय इति पञ्चमी यण इति पृथीति पक्षे यस्य द्वित्वम् ।

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

१—समर्थानां मध्ये यः प्रथमः तस्मात् अयत् सूत्रे प्रथमोच्चारितशब्द-
बोध्यात् प्रत्ययः वा स्यादिति सूत्रार्थः । २—अपत्यादिपु । ३—‘तद्धितेष्वचामादेः’
इत्यादिवृद्धिः ‘यस्येति च’ इकारलं.पः । ४—दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च ण्यः
स्यादित्यर्थः । ५—‘प्राग्दीव्यतोऽण्’ इति सामान्यप्राप्तस्याऽणः अश्वपत्या-
दिभ्यश्च इति प्राप्तस्य चाऽणोऽपवाद इत्यर्थः । ६—पठ्यन्तात्-दितिशब्दात्
ण्यः प्रत्यय ‘चुट्’ इति णकार इत्, ‘सुपो घातुप्रातिपदिकयोः’ इति सुपः=इसो
लुक्, (एवं सर्वत्रैव तद्धितेषु-सुब्लुक् बोध्यः) आदिवृद्धिः, ‘यस्येति चे’ति
इकारलं पः ।

थ तद्धिताः ।

१६८४—ये तीनों पद अधिकृत हैं ‘प्राग्दिश’ तक ।

१६८५—‘तेन दीव्यति’ से पूर्व अण् का अधिकार है ।

१६८६—अश्वपत्यादि शब्दों से ‘अण्’ प्रत्यय होता है प्राग्दीव्यतीय अर्थों में विकल्प करके ।

१६८७—दिति अदिति आदित्य और पत्युत्तर पद शब्दों से ‘एय’ प्रत्यय होता है प्राग्दीव्यतीय अर्थों में । (यण् से परे मय् को और मय् से परे यण को द्वित्व होता है ऐसा कहना चाहिये) ।

१६८८ हलो यमां यमि लोपः ८ । ४ । ३४ ॥

'वा स्यात् । इत्यसति लोपे द्वित्वे च सति त्रियं रूपम् । असति लोपे द्वित्व-लोपयोर्वा द्वियम् । द्वित्वाभावे च लोपे च सति-एक्यम् । प्राजापत्यः । (देवाशन्नो^१) दैव्यम् । दैवम् । (वहिषष्टिलोपो यञ् च) । ब्रह्मः । (ईकक्^२ च) ।

१६८९ किति च ७ । २ । १२८ ॥

किति तद्धितेऽचामादेरचो वृद्धिः । वाहीकः (गोरजादिप्रसङ्गे^३ यत्) गोर-पत्यादि—गव्यम् ।

१६९० उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६ ॥

औत्सः । (इत्यपत्यादिविकारान्तार्याः प्रत्ययाः) ।

१६९१ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् । १८७ ॥

धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेष्वभ्यामेतौ स्तः । स्त्रैणः^४ । पौंसः^५ ।

१—हलः परस्य यमो लोपः स्याद् वा यमीत्यर्थः । २—प्रजापतेरपत्यं पुमान् प्राजापत्यः । आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' । ३—यञ् च अञ् च वक्तव्यावित्यर्थः । ४—देवस्यापत्यादीति विग्रहः आदिवृद्धिः, यस्येति चेति लोपः । ५—वहिर्भवो बाह्यः वाहीकः, इति च । ६—वहिष ईकक् च स्यात्प्रकृतेष्टिलोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । ७—'अच्' आदिर्यस्य सः—अजादिः प्रत्ययः = अणादिः, तत्प्राप्ती, गो-शब्दाद् यत् स्यादित्यर्थः । ८—'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यव् । ९—उत्स-महानस-पृथ्वी—इत्यादयः—उत्सादयः । १०—स्त्रिया अपत्यम् पुमान्, स्त्रीपुं भवः, स्त्रीणां समूह इति वा विग्रहः, नञ्प्रत्ययो एत्वम्, आदिवृद्धिश्च स्त्रैणः । ११—विग्रहः स्त्रैणवत्, स्नञ्प्रत्यये स्वादिष्विति पदत्वात्, संयोगान्तस्येति सलोपः । आदि-

१६८८—हल् से परे यम् का लोप विकल्प से होता है यम् परे रहते । (देव शब्द से 'यञ्' और 'अञ्', प्रत्यय होते हैं) । (वहिस् शब्द से 'यञ्' प्रत्यय होता है और 'टि' का लोप होता है) । (बहिस् से 'ईकक्' प्रत्यय भी होता है)

१६८९—कित् तद्धित परे रहते अचों में आदि अच् को वृद्धि होती है । (गो शब्द से अजादि प्रत्यय के प्रसङ्ग में 'यत्' प्रत्यय होता है) ।

१६९०—उत्सादि शब्दों से 'अञ्' प्रत्यय होता है प्राग्दीव्यतीय अर्थों में ।

१६९१—स्त्री और पुमस् शब्द से क्रमशः 'नञ्' और 'स्नञ्' प्रत्यय होता है 'धान्यानां भवने' इससे-प्राक् अर्थों में ।

१६६२ तस्यापत्यम् ४।१।६२॥

पष्ठघन्ताकृतसन्धेः समर्थादपत्येर्ध्वे वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः ।

१६६३ ओगुणः ६।४।१४६॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणस्तद्धिते । ओरोदिति^१ वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायंभुवमित्यादि सिद्धम् । उपगोरपत्यमौपगवः^२ । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । पौत्सः ।

१६९४ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४।१।१६२॥

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

१६९५ एको गोत्रे ४।१।९३॥

गोत्रे एक एव अपत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम्-औपगवः^३ ।

१६६६ गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५॥

गोत्रापत्ये । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । वात्स्यः ।

वृद्धिश्च 'पौत्सः' ।

१—'अत इञ्' इत्याद्या वैशेषिका इत्यर्थः । २—ननु उकारस्थाने भवन् गुणः स्थानसाम्यादोकार एव भवतीति लाघवाद् "ओरोत्" इत्येव सिद्धे 'गुण' इति गुर्गुनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—ओरोदिति । गुणशब्दोपादानेऽस्य विधेः संज्ञा-पूर्वकत्वेनाऽनित्यत्वं सिध्यतीत्यर्थः । तेन "स्वायंभुवोऽपत्यादि"—इति विग्रहेऽण-प्रत्यये स्वायम्भुवम्, इत्यत्र गुणाऽभावः, उवङ् । ३—अण् प्रत्यये आदिवृद्धिः । ४—अत्र उपगुशब्द एव प्रत्ययं लभते न तु पुनः 'औपगव' शब्दः, अर्थात् गोत्रापत्येऽण एव भवति न तु तदन्तात्पुनः 'इञ्' । ५—आदिवृद्धिः, यस्येति च,

१६६२—पष्ठघन्त कृतसन्धि समर्थं से अपत्य अर्थ में पूर्वोक्त और वक्ष्य-माण प्रत्यय विकल्प से होते हैं ।

१६६३—उवर्णान्त भसंज्ञक को गुण होता है तद्धित परे रहते । (ओरोत् कह संकते ये तथापि गुण शब्द का प्रयोग किया इसलिये कि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' यह परिभाषा ज्ञापित हो) ।

१६९४—अपत्यत्वेन विवक्षित पौत्रादि की 'गोत्र' संज्ञा होती है ।

१६९५—गोत्र में एक ही अपत्य प्रत्यय होता है ।

१६६६—गर्गादि शब्दों से 'यञ्' प्रत्यय होता है गोत्रापत्य अर्थ में ।

१६६७ यञञोश्च २ । ४ । ६४ ॥

गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक् तत्कृते बहुत्वं न तु स्त्रियाम् ।
गर्गाः । वत्साः ।

१६६८ गोत्रेऽलुगचि ४ । १ । ८९ ॥

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः ।
वक्ष्यमाणो वृद्धाच्छः ।

१६६९ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ६ । १ । १५१ ॥

हलः परस्यापत्यकारस्य लोपस्तद्धिते नत्वाकारे । 'गार्गीयाः' । अनाति किम्-
गार्गीयणः । 'प्राग्दीव्यतीये किम्—गर्गोभ्यो हितं गर्गीयम्' । अचि किम्—
गर्गोभ्यः आगतं—गर्गरूप्यम् ।

१७०० जावति तु वंश्ये युवा ४ । १ । १६५ ॥

वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्धदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यान्न तु
गोत्रसंज्ञम् ।

इत्यलोपः । एवं 'वात्स्य' इत्यत्रापि ।

१—तेन वृद्ध्यभावः । २—गार्ग्यशब्दाच्छप्रत्यय यञोऽलुकि न वृद्ध्यभावः,
यकारस्य लोपे, छस्य—इय्, गार्गीयाः । ३—यञन्तात् युवापत्येऽर्थे यञिञोश्चेति
फक्, फस्य 'आयन्' अकारपरत्वात् यकारस्य न लोपः, गार्गीयणः । ४—
'गोत्रेऽलुगचि' इति सूत्रे इति शेषः । ५—अत्र तस्मै हितमिति गार्ग्यशब्दाच्छः,
तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाभावेन तस्मिन् परे यञोश्चेति लुग् भवत्येव । तथा
चादिवृद्ध्यभावः । ६—अत्र 'हेतुमनुष्येभ्यः' इति रूप्यप् प्रत्ययः । तस्याजादित्वा-
भावाद् यञो नाऽलुक् । ७—वंशः = उत्पादकपित्रादिपरम्परा, तत्र भवो वंश्यः,
दिगादित्वाद् यत् ।

१६६७—गोत्रार्थक यञन्त और अञन्त के अवयव यञ् और अञ् का लुक्
होता है तत्कृत बहुत्व गम्य रहते । किन्तु स्त्री लिङ्ग में लुक् नहीं होता ।

१६६८—अजादि प्राग्दीव्यतीय प्रत्यय विवक्षित रहते गोत्र प्रत्यय का लुक्
नहीं होता ।

१६६९—हल् से परे अपत्यार्थक यकार को लोप होता है तद्धित परे रहते,
आकार परे न हो तो ।

१७००—वंशगत पिता आदि के जीवित रहते पौत्रादि का अपत्य जो
चतुर्थादि उसकी 'युव' संज्ञा ही होती है, गोत्रसंज्ञा नहीं ।

१७०१ गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ४ । १ । ६४ ॥

यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्स्त्रियां तु न युवसंज्ञा ।

१७०२ यजिजोश्च ४ । १ । १०१ ॥

गात्रे यो यजिजी तदन्तात्फक् ।

१७०३ आयनेयोनीयियः फ-ढ-ड-छ-घां प्रत्ययादोनाम् ७ । १ । २ ॥

प्रत्ययादेः फस्य आयन्, ढस्य एय्, खस्य ईन्, छस्य ईय्, घस्य इय्, स्युः ।

गर्गस्य युवापत्यं—गार्ग्यायणः^१ । दाचायणः^२ ।

१७०४ अत इम् ४ । १ । ६५ ॥

अपत्येऽर्थे । दाक्षिः ।

१७०५ बाह्वादिभ्यश्च^३ ४ । १ । ६६ ॥

बाहविः^४ । औडुलोमिः^५ । औडुलोमी । लोमनोऽपत्येषु बहुव्चकारो^६ वक्तव्यः) ।

बाह्वादेरुपवादः । 'उडुलं माः । आकृतिगणं' ज्यम् ।

१७०६ अनृग्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽम् ५ । १ । १०४ ॥

१—यजन्ताद् 'गर्ग' शब्दात् (गार्ग्यात्) युवापत्ये फकि रूपम् । २—इजन्ताद् 'दक्ष' शब्दात् (दाक्षेः) फक् । ३—'अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्प-ष्ठयन्तादिभ् स्यादपत्येऽर्थे' इत्यर्थः । ४—इम् स्यादित्यर्थः । ५—'ओर्गुणः' इति गुणेश्वादेशः, आदिवृद्धिश्च । ६—उडुनीव (= नक्षत्राणीव) लोमानि यस्य स 'उडुलोमा' उडुलोमनोऽपत्यं पुमान् औडुलोमिः । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । ७—बहुवचनेषु । ८—औडुलंमिः, औडुलं मी, उडुलोमाः । औडुलोमिम्,

१७०१ युवापत्य विवक्षित रहते गोत्रप्रत्ययान्त से ही अन्य प्रत्यय होता है, स्त्रीलिङ्ग में 'युव' संज्ञा होती ही नहीं ।

१७०२—गोत्र में जो यण् और इम् तदन्त से 'फक्' प्रत्यय होता है ।

१७०३—प्रत्यय के आदि 'फ' को आयन्, 'ढ' को एय्, 'ख' को ईन्, 'छ' का ईय् और 'घ' को इय् आदेश होता है ।

१७०४—अपत्य अर्थ में अदन्त से 'इम्' प्रत्यय होता है ।

१७०५—बाह्वादि शब्दों से इम् प्रत्यय होता है अपत्य अर्थ में । (लोमन् शब्दान्त से बहुत्व विशिष्ट अपत्य अर्थ में 'अ' प्रत्यय होता है) ।

१७०६ विदादि शब्दों से 'अम्' प्रत्यय होता है, इनमें ऋषिओं से गोत्र अर्थ में ऋषिभिन्नों से अपत्य अर्थ में (अम् होगा) ।

ये त्वत्रानृपयस्तेभ्योऽपत्येऽन्यत्र तु गोत्रे । विदस्य गोत्रं वेदः । वेदो । विदाः^१ । पुत्रस्यापत्यं पोत्रः, पोत्री । यन्मोश्चेति सूत्रे प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्रम् । तेनेह न-
पोत्राः^२ । एवं दीहित्रादयः ।

१७०७ शिवादिभ्योऽण् ४ । १ । ११२ ॥

अपत्ये । शैवः । गाङ्गः ।

१७०८ ऋषिभ्योऽण्-वृष्णि-कुरुभ्यश्च^३ ४ । १ । ११४ ॥

ऋषिभ्यः-वासिष्ठः, वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः-धाफलकः । वृष्णिभ्यः-वासु-
देवः । कुरुभ्यः-नाकुलः, साहदेवः ।

१७०९ मातुरुत्संख्या-सं-भद्रपूर्वायाः ४ । १ । ११५ ॥

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादण् प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः^४ ।
षाण्मातुरः । भाद्रमातुरः ।

१७१० स्त्रीभ्यो ढक् ४ । १ । १२० ॥

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् । वैनतेयः^५ ।

१७११ कन्यायाः कनीनः^६ च ४ । १ । ११६ ॥

उडुलोमान्, इत्यादि ।

१-बहुवचने 'यन्मोश्च' इति 'अक्' प्रत्ययस्य लुक् । २-नात्र गोत्रे प्रत्ययाः,
इति न अत्रो लुक् । ३-अण् स्यादित्यर्थः । ४-द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान्-
द्वैमातुरः, एवं षाण्मातुरः, इत्यादि । ५-विनताया अपत्यम्, ढस्य-एय्, किति
चेत्यादिवृद्धिः, वैनतेयः = गरुडः । ६-कन्याशब्दस्यापत्याय 'कनीन' इत्यादेशो
भवति 'अण्' प्रत्ययश्चेत्यर्थः ।

१७०७-शिवादि शब्दों से 'अण्' प्रत्यय होता है अपत्य अर्थ में
विकल्प से ।

१७०८-ऋषियों से अन्धकों से वृष्णिओं से और कुरुओं से 'अण्' प्रत्यय
होता है ।

१७०९-संख्या, सं, भद्रपूर्वक मातृ शब्द को 'उत्' आदेश होता है और
'अण्' प्रत्यय होता है ।

१७१०-स्त्री प्रत्ययान्तों से 'ढक्' प्रत्यय होता है अपत्य अर्थ में ।

१७११-कन्या शब्द से अपत्य अर्थ में 'अण्' प्रत्यय होता है और कन्या
शब्द को 'कनीन' आदेश होता है ।

चादण् । कानीनो = व्यासः, कर्णश्च ।

१७१२ राजश्वशूराद्यत् १ । ४ । १३७ ॥

(राज्ञो जातार्विव) ।

१७१३ ये चाभावकर्मणोः १ । ४ । १६८ ॥

यादौ तद्धिते अन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः^१ । श्वशुर्यः ।
जातावेवेति किम्—

१७१४ अन् ४ । १ । १६७ ॥

प्रकृत्याणि परे । राजनः^२ । तत्प्राप्त्यर्थम् (अण्—)

१७१५ क्षत्राद्यः^३ ४ । १ । १३८ ॥

क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षत्रिरन्यः^४ ।

१७१६ रेवत्यादिभ्यष्ठक् ४ । १ । १४६ ॥

१७१७ ठस्येकः ७ । ३ । ५० ॥

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः । रैवतिकः^५ ।

१७१८ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक् ४ । १ । ६८ ॥

१—राजन् शब्दात् यति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न, राजन्यः
= क्षत्रियः । २—श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः = श्यालः । "यस्येति च" इति
'अ' लोपः । ३—जात्यतिरिक्तेष्वै राज्ञोऽपत्यं पुमान्-राजनः । अण् प्रत्यये
प्रकृतिभावः । ४—'आयने' इति सूत्रेण घस्य 'इय्' । ५—अजातावित्युक्तेः
न घः, किन्तु इन् प्रत्ययः । क्षात्रिः । 'किति च' इति आदिवृद्धिः । 'यस्येति
च' ईलोपः । रेवत्या अपत्यं पुमान् इत्यादि विग्रहः ।

१७१२—राजन् और श्वशुर शब्द से यत् प्रत्यय होता है अपत्य अर्थ में ।
(राजन् शब्द से जाति वाच्य रहते ही 'यत्' होता है) ।

१७१३—भाव और कर्मार्थक भिन्न यदि तद्धित परे रहते 'अन्' को प्रकृति-
भाव होता है (अर्थात् लोप नहीं होता है) ।

१७१४—अण् प्रत्यय परे रहते अन् को प्रकृतिभाव होता है ।

१७१५—क्षत्र शब्द में जात्यपत्य अर्थ में 'घ' प्रत्यय होता है ।

१७१६—रेवत्यादि शब्दों से 'ठक्' प्रत्यय होता है अपत्य अर्थ में ।

१७१७—अङ्ग से परे 'ठ' को 'इक' आदेश होता है ।

१७१८—गोत्र अर्थ में कुञ्जादि शब्दों से 'चक्' प्रत्यय होता है ।

तद्धितेष्वपत्याधिकारः ।

४८३

१७१६ व्रातच्छ्रजोरस्त्रियाम् ५ । ३ । ११३ ॥

व्रातवाचिभ्यश्चकजन्तेभ्यश्च स्वार्थे ज्यप्रत्ययः स्यात् । कौञ्जायन्यः^१ । कौञ्जायन्यो । बहुत्वे लुक्वच्यते^२ । ब्राध्नायन्यः^३ ।

१७२० नडादिभ्यः फक् ४ । १ । १११ ॥

गोत्र इत्येव । 'नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ।

१७२१ अश्वादिभ्यः फञ् ४ । १ । ११० ॥

गोत्रे । आश्वायनः ।

१७२२ इतश्चानिजः ४ । १ । १२२ ॥

इकारान्ताद् द्व्यचोऽपत्ये ढक् न त्विवन्तात् । दौलेयः^५ । नैधेयः । आत्रेयः ।

१७२३ अत्रि-भृगु-कुत्स-वसिष्ठ-गोतमाङ्गिरोभ्यश्च २ । ४ । ६५ ॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृतबहुत्वे न तु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः^७ ।

१—कुञ्जशब्दात् चफञ् प्रत्यये फस्य आयन्, आदिवृद्धिः, ततः कौञ्जायनशब्दात् ज्यप्रत्यये कौञ्जायन्यः । २—तद्राजत्वात् 'तद्राजस्य बहुषु' इत्यनेन । ३—ब्रध्नशब्दात् षष्ठ्यन्तात् चफञ्, सुब्लुक्, फस्य आयन्, आदिवृद्धिः, ततो ज्यप्रत्यये साधुः । ४—इगोऽपवादोऽयं फक् । नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः । फस्य आयन्, आदिवृद्धिः, एवं चरस्य गोत्रापत्यं चारायणः । ५—अनन्तरापत्यस्य गोत्रत्वाभावात् फकोऽभावे 'अत इजि'ति इत्येव । नडस्याऽनन्तरापत्यम् (पुत्रः) नाडिः । ६—दुलेरपत्यं पुमान् दौलेयः, ढक्, ढस्य एयादेशः किति चेत्यादिवृद्धिः । एवं निधेरपत्यं नैधेयः, अत्रेरपत्यम् आत्रेयः । बहुवचने ढको लुकि सति—अत्रयः । ७—एकवचने द्विवचने च, भार्गवः भार्गवौ ।

१७१९—व्रात वाचक से और चफञ् प्रत्ययान्त से स्वार्थ में 'ज्य' प्रत्यय होता है ।

१७२०—नडादि शब्दों से फक् प्रत्यय होता है गोत्र अर्थ में ।

१७२१—अश्वादि शब्दों से गोत्र अर्थ में फञ् प्रत्यय होता है ।

१७२२—इकारान्त द्व्यच् शब्द से अपत्य अर्थ में 'ढक्' प्रत्यय होता है, इवन्त से नहीं होता ।

१७२३—अत्रि आदि शब्दों से गोत्र प्रत्यय का लुक् होता है तत्कृत बहुत्व में । स्त्रीलिङ्ग में नहीं होता ।

कुत्साः । वासिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ।

१७२४ शुभ्रादिभ्यश्च ४ । १ । १२३ ॥

शौभ्रेयः ।

१७२५ कल्याण्यादीनामिन्ड् ४ । १ । १२६ ॥

एयामिन्डादेशः स्यात् ढक् च । काल्याणिनेयः^३ । वान्धकिनेयः ।

१७२६ कुलटाया वा ४ । १ । १२७ ॥

इनड्मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वैर्णवै^३ । कौलटेयः । कौलटिनेयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा ।

१७२७ चटकाया ऐरक् ४ । १ । १२८ ॥

('चटकादिति वाच्यम्) । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति सिध्यति । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चोटकैरः । (स्त्रियामपत्ये लुग् वक्तव्यः) तयोरेव^५ स्व्यपत्यं—चटका ।

वासिष्ठा, वासिष्ठौ । कौत्सा, कौत्सौ । गोतमः, गोतमी । आङ्गिरसः, आङ्गिरसौ ।

१—ढक् स्यादित्यर्थः । शुभ्रस्यापत्यं—शौभ्रेयः, ढक्, ढस्य एयादेशः, आदिवृद्धिश्च । २—कल्याण्या अपत्यं पुमान् इति विग्रहे ईकारस्य इनडादेशे कल्याणिन्-शब्दात् ढकि एयादेशे आदिवृद्धौ—काल्याणिनेयः । एवं वान्धक्या अपत्यं—वान्धकिनेयः । ३—'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्यनेनैवेत्यर्थः । कुलटाया अपत्यं—कौलटेयः, कौलटिनेयः नित्यत्वादिनङि तदभावे च ढक् । ४—तेन 'चटक' इत्यस्मादपि स्यादेव, स्त्रीलिङ्गात् प्रातिपदिकग्रहणपरिभाषया सिद्धयतीत्यर्थः । ५—चटकस्य चटकाया वेत्यर्थः । चटकाशब्दस्य जातित्वेऽपि अजादिगणपठितत्वात् टाप् ।

१७२४—शुभ्रादि शब्दों से ढक् होता है अपत्य अर्थ में ।

१७२५—कल्याण्यादि शब्दों से अपत्य अर्थ में ढक् प्रत्यय होता है और इनड् आदेश होता है ।

१७२६—कुलटा शब्द को 'इनड्' विकल्प से होता है ।

१७२७—चटका से 'ऐरक्' प्रत्यय होता है । (चटक से कहना चाहिये या) [लिङ्ग विशिष्ट परिभाषा बलात् चटका से भी हो जाता] । (स्त्री अपत्य में 'ऐरक्' का लुक् होता है) ।

तद्विषयेष्वपत्याधिकारः ।

४८५

१७२८ गोधाया ढक् ४ । १ । १२६ ॥

गौधेरः^१ । शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः ।

१७२९ क्षुद्राभ्यो वा ४ । १ । १३१ ॥

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो ढक् वा । पक्षे ढक् । काणेरः^२ । काण्यः । दासेरः । दासेयः ।

१७३० पितृष्वसुच्छण ४ । १ । १३२ ॥

अणोऽपवादः^३ पितृष्वस्त्रीयः^४ ।

१७३१ ढकि लोपः ४ । १ । १३३ ॥

पितृष्वसुरन्त्यस्य लोपः स्यात्-ढकि । अत एव ज्ञापकात् ढगपि । पितृष्वसेयः ।

१७३२ मातृष्वसुच्च ४ । १ । १३४ ॥

पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्त्रीयः^५ । मातृष्वसेयः ।१७३३ कुलः^६ ४ । १ । १३५ ॥

कुलीनः । तदन्तादपि, उत्तरसूत्रे अपूर्वपदादिति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः ।

१७३४ अपूर्वपदादन्तरयां गडढकजो ४ । १ । १४० ॥

१—गोधाया अपत्यं पुमान्-गौधेरः । ढक् एयादेशः लोपो व्योरिति यलोपः, आदिवृद्धिश्चेति । ढक् पक्षे गौधेयः । २—काणाया अपत्यम् काणेरः, काण्यः । दास्या अपत्यं दासेरः, दासेयः । ३—पितृष्वसुरपत्यं पितृष्वस्त्रीयः, छण, छस्य ईयादेशः, णित्वादादिवृद्धिः । सकारात्परस्य ऋकारस्य यण् । ४—मातृष्वसुरपत्यम् इति विग्रहे, छण् प्रत्यये मातृष्वस्त्रीयः, ढकि तु मातृष्वसेयः । ५—अपत्ये इति शेषः । कुलस्यापत्यं कुलीनः खस्य ईनादेशः ।

१७२८—गोधा से 'ढक्' प्रत्यय होता है अपत्य अर्थ में ।

१७२९—अङ्गहीना और शीलहीना क्षुद्रा कहलाती हैं । उनसे 'ढक्' विकल्प से होता है ।

१७३०—पितृष्वसु शब्द से अपत्य अर्थ में 'छण्' प्रत्यय होता है ।

१७३१—पितृष्वसु शब्द के अन्त्य का लोप होता है 'ढक्' पर रहते ।

१७३२—जो कार्य पितृष्वसु शब्द को कहे हैं वे सब कार्य मातृष्वसु को भी होते हैं ।

१७३३—कुल शब्द से 'ख' प्रत्यय होता है । (तदन्त से भी 'ख' होता है) ।

१७३४—पूर्वपद रहित कुल शब्द से विकल्प करके 'यत्' और 'ढकज्' प्रत्यय होते हैं ।

कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः । कोलेयकः । कुलीनः ।

१७३५ महाकुलादज-खजौ ४ । ४ । १४१ ॥

अन्यतरस्याम् इत्यनुवर्तते, पक्षे खः । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः ।

१७३६ दुष्कुलाडढक् ४ । १ । १४२ ॥

वा । पक्षे खः । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ।

१७३७ स्वसुदृच्छः ४ । १ । १४३ ॥

स्वस्त्रीयः ।

१७३८ आतुर्व्यच्च ४ । १ । १४४ ॥

चाच्छः । आतृव्यः । आत्रीयः ।

१७३९ मनोज्ञाताव्यतो^३ षुक च ४ । १ । १६१ ॥

समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मानुष्यः । (तच्चोष्णपसंख्यानम्)

१७४० षपूर्वहन्-घृत-राज्ञामणि ६ । ४ । १३५ ॥

१—स्वसुरपत्यं पुमान् स्वस्त्रीयः । छस्य ईयादेशः, ऋकारस्य यण् । २—
आतृशब्दादपत्येज्यं व्युत्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । आतुरपत्यं आतृव्यः । छप्रत्यये
आत्रीयः । छस्य ईयादेशः, ऋकारस्य यण्-रेफः । १—मनुशब्दात् 'अव्' 'यत्'
एतौ प्रत्ययौ स्तः, तयोश्च मनुशब्दस्य पुगागमः स्यात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन
जातौ गम्यायामित्यर्थः । ४—नात्रापत्यग्रहणं सम्बध्यते इति भावः । अन्यथा
मानुषा इति बहुवचने 'यवब्रीरवे'ति अत्रो लुक् स्यादिति बोध्यम् । जातिभिन्ने च
औत्सर्गिकेऽणि मानवः इति ।

१७३५—महाकुल शब्द से 'अव्' और 'खव्' प्रत्यय होते हैं विकल्प से ।

१७३६—दुष्कुल शब्द से 'ढक्' प्रत्यय विकल्प करके होता है ।

१७३७—स्वसृ शब्द से 'छ' प्रत्यय होता है ।

१७३८—आतृ शब्द से 'व्यत्' प्रत्यय होता है, और 'छ' प्रत्यय भी ।

१७३९—मनु शब्द से 'अव्' और 'यत्' प्रत्यय होते हैं और उनके परे
रहते मनु शब्द को 'वुक' आगम होता है, प्रकृति प्रत्यय समुदाय से यदि जाति
गम्य हो । तच्चन् शब्द से 'अण्' प्रत्यय होता है) ।

१७४०—षपूर्वक जो अन् उसके और हनादिओं के भ- संज्ञक अन् के अकार
का लोप होता है 'अण्' परे रहते ।

तद्धितेष्वपत्याधिकारः ।

४८७

पपूर्वो योज् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि । ताक्ष्णः^१ ।

✓ १७४१ तिकादिभ्यः फिञ् ४ । १ । १४५ ॥
तैकायनिः ।

✓ १७४२ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् १ । १ । ७३ ॥

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिवृद्धस्तद्वृद्धसंज्ञ^३ स्यात् ।

✓ १७४३ उदीचां वृद्धादगोत्रात्^४ ४ । १ । १५७ ॥

आग्रगुप्तायनिः । प्राचां तु—आग्रगुप्तिः ।

✓ १७४४ प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्^५ ४ । १ । १६० ॥

ग्लुचुकायनिः ।

✓ १७४५ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ४ । १ । १६८ ॥

जनपद—क्षत्रिययोर्वाचकादञ् अपत्ये । पाञ्चालः^६ । 'क्षत्रियसमानशब्द-'

१—तच्चणोऽपत्यं पुमान्—ताक्ष्णः, अण् प्रत्यये, तक्षन् इत्यस्याऽकारलोपे णत्वे रूपम् । आदिवृद्धिः । २—वृद्धिः = आ-ऐ-औकाररूपा । यथा शाला, इत्यादि । ३—वृद्धसंज्ञकाद् गोत्रप्रत्ययान्तात् फिञ् स्यात्, उदीचां मते इत्यर्थः । ४—आग्रगुप्तस्यापत्यम् आग्रगुप्तायनिः । फिञ्, फस्य आयन् । प्राचां मते तु 'अत् इन्' आग्रगुप्तिः । ५—अवृद्धसंज्ञकादपत्ये बहुलं फिन् स्यादित्यर्थः । बहुलग्रहणेनैव विकल्पे सिद्धे प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । ग्लुचुकस्यापत्यम्—ग्लुचुकायनिः । ६—पाञ्चालो देशः, राजा च, जनपदवाचित्वे सति क्षत्रियवाचकत्वात्, तस्मादञ् । पाञ्चालस्य (राज्ञः) अपत्यं पाञ्चालः । ७—क्षत्रियवाचकशब्देन समानशब्दो यो जनपदवाचकः शब्दस्तस्मात् पष्ठ्यन्ताद् राजन्यर्थोऽपत्यवत्प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः ।

१७४१—तिकादि शब्दों से 'फिञ्' प्रत्यय होता है ।

१७४२—जिस शब्द के अचों में आदि अच् वृद्धि रूप हो उस शब्द की वृद्धसंज्ञा होती है ।

१७४३—उदीच्य आचार्यों के मत में गोत्रभिन्न वृद्ध संज्ञक शब्द से अपत्य अर्थ में 'फिञ्' प्रत्यय होता है ।

१७४४—प्राच्य आचार्यों के मत में गोत्रभिन्न अवृद्ध शब्द से 'फिन्' प्रत्यय होत है, बहुलता करके ।

१७४५—जनपद और क्षत्रियों के वाचक शब्द से 'अञ्' प्रत्यय होता है अपत्य अर्थ में । (समान रूप से जनपद और क्षत्रियवाची शब्द से राजा अ अपत्यवत् प्रत्यय होंगे) ।

४८८

मध्यकोमुद्याम्—

जनपदात् तस्य राजन्यपत्यवत् । पञ्चालानां राजा—पाञ्चालः । (पूरोरण्) पौरवः ।

१७४६ द्वयञ्—मगध—कलिङ्ग—सूरमसादण् ४ । १ । १७० ॥

द्वयच् । आङ्गः । वाङ्गः । मागधः । (पाण्डोडर्चण्) पाण्डयः^३ ।

१७४७ वृद्धेत्कोशलाजादान्ज्यङ् ४ । १ । १७१ ।

वृद्धात्—आम्बष्ठयः^४ । इत्—आवन्त्यः^५ । कौशल्यः । अजादस्यापत्यम्^६
आजाद्यः ।

✓ १७४८ कुरुनादिभ्यो ण्यः ४ । १ । १७२ ॥

कौरव्यः । नैषध्यः ।

१७४९ ते तद्राजाः ४ । १ । १७४ ॥

अनादयस्तद्राजसंज्ञाः स्युः ।

१—पूरुशब्दस्य जनपदवाचित्वाभावात् प्राग्दीव्यतीयेऽणि सिद्धे तद्राजार्थं वचनम् । पूरोगोत्रापत्यं पौरवः । २—अङ्गस्यापत्यमिति विग्रहः । अङ्गदेशस्य राजा वा । एवमग्रेऽपि । ३—पाण्डोरपत्यं पाण्डुदेशस्य राजा वा—पाण्डयः । ४—जनपदक्षत्रियोभयवाचकाद् इदन्तात् कोशलाद् अजादाच्चापत्ये ज्यङ् इत्यर्थः । ५—आम्बष्ठस्यापत्यम्, तदाख्यदेशस्य राजा वा—आम्बष्ठयः । ६—अवन्तेरपत्यम्, तदाख्यदेशस्य राजा वा आवन्त्यः । एवं कौशल्यः । ७—देशवाचकत्वे तु अजादानां राजेति विग्रहः । ८—कुरुशब्दान् नकारादिभ्यश्च जनपदक्षत्रियवाचकेभ्योऽपत्ये राजनि चार्थे ण्यप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । कुरोरपत्यं कुरुणां राजा वा—कौरव्यः । निषधस्यापत्यं निषधानां राजा वा—नैषध्यः । 'नैषधः' इत्यत्र तु शौषिकोऽण प्रत्ययः ।

(पर शब्द से अपत्य अर्थ में 'अण्' प्रत्यय होता है) ।

१७४६—द्वयच्क और मगधादि जो जनपद क्षत्रियवाची शब्द उनसे अपत्य अर्थ में 'अण्' प्रत्यय होता है ।

१७४७—जनपदक्षत्रियोभयवाचक वृद्ध संज्ञक से, इदन्त से, कोशल से और अजाद शब्द से 'ज्यङ्' प्रत्यय होता है ।

१७४८—जनपदक्षत्रियोभयवाचक कुरु शब्द और नकारादि शब्दों से 'ण्य' प्रत्यय होता है अपत्य अर्थ में ।

१७४९—पूर्वविहित अनादि प्रत्ययों की तद्राज संज्ञा होती है ।

तद्वितेष्वपत्याधिकारः ।

४८९

७५० तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् २ । ४ । ६२ ॥

बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । पञ्चाला इत्यादि ।

१७५१ कम्बोजाल्लुक् ४ । १ । १७५ ॥

तद्राजस्य । कम्बोजः, कम्बोजी (कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्) । चोलः । शक । केरलः । यवनः ।

१७५२ अणिजोरनार्पयोर्गुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ४ । १ । ७८ ॥

ज्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम्, गोत्रे यावणिश्री विहिती अनार्पौ तदन्त्ययोर्गुरुपोत्तमयोः प्रातिपादिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः । 'यङश्चाप्' कुमुदगन्धेर्गो-
त्रापत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्पयोः किम्-वासिष्ठी । गुरुपोत्तमयोः

१—तद्राजस्य = तद्राजसंज्ञकस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः । २—तद्राजप्रत्ययस्याबो बहुवचने लुकि, आदिवृद्ध्यभावः एवमन्यत्रापि । ३—कम्बोजात्परस्य तद्राज-
प्रत्ययस्य लुक् स्यादित्यर्थः । अवहुवचनार्थं सूत्रम् । ४—जनपदशब्दादिति विहितस्य अबो लुक् । कम्बोजस्यापत्यं कम्बोजानां राजा वा—कम्बोजः ।
एवं चोलस्यापत्यं चोलानां राजा वा चोल इत्यादि । ५—कुमुदगन्ध इव
गन्धो यस्येति विग्रहे 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्य उत्तरपदलोपश्चे'ति
बहुव्रीहिः, पूर्वखण्डे उत्तरपदस्य गन्धशब्दस्य लोपश्च । 'उपमानाच्च' इति
इत्वम् । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीति विग्रहेण 'यस्येति च' इतीकारलोपे आदिवृद्धौ
कौमुदगन्धशब्दः । तत्र धकारादणोष्कार उत्तमः । तत्समीपवर्ती गुरुः गकारादकारः,
'संयोगे गुरु' इत्युक्तेः । एवं च गुरुपोत्तमं कौमुदगन्धेत्यणन्तम्, तदवयवस्याणः
ष्यङादेशे स्त्रियां 'यङश्चाप्' इति चाप् प्रत्यये कौमुदगन्ध्या । ६—इन्तोदाह-
रणमिदम् । वाराहस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहः 'अत इञ्' अकारलोपः वाराहिशब्दः ।
तत्र इकारः उत्तमः, रेफादाकारः उत्तमसमीपवर्ती गुरुः । इञ् इकारस्य ष्यङादेशः,
ततश्चाप प्रत्ययः, वाराह्या । ७—अत्र ऋयण् ।

१७५०—बहुत्व अर्थ में तद्राज प्रत्यय का लुक् होता है, बहुत्व यदि तत्कृत हो । स्त्रीलिङ्ग में लुक् नहीं होता ।

१७५१—कम्बोज शब्द से तद्राज प्रत्यय का लुक् होता है । (कम्बोजादियों से तद्राज का लुक् होता है ऐसा कहना चाहिए) ।

१७५१—गोत्र अर्थ में विहित जो अनार्प 'अण्' और 'इञ्' तदन्त गुरुपोत्तम शब्द को स्त्रीलिङ्ग में ष्यङ् आदेश होता है । इत्यपत्याधिकारः ।

४९०

मध्यकोमुद्याम्—

किम्—अपिगवी' । गोत्रे किम्—अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री' ।

॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

अथ रक्ताद्यर्थकाः ।

१७५३ तेन^३ रक्तं रागात् ४ । २ । १ ॥

कपायण रक्तं वस्त्रं—काषायम् । माञ्जिष्ठम् । रागात्किम्—देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

१७५४ लाक्षा-रोचनाठक् ४ । २ । २ ॥

लाक्षिकः । रोचनिकः । (शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्) । शाकलिकः ।
कार्दमिकः । (नील्या अन्) । नील्या रक्तं वस्त्रं—चीलम् । (पीतात्कन्) । पीत-१—अण्णन्तत्वेऽपि गुरुपोत्तमत्वाभावात् प्यडादेशः । २—जातार्थेऽयमण्
न तु गोत्रे इति न प्यङ् । ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

अथ रक्ताद्यर्थकाः ।

३—तेन इति तृतीयान्तात् रागवाचकात् शब्दात् रक्तमित्यस्मिन्नर्थे अण्
स्यदित्यर्थः । एवं सर्वत्रैवविधेषु स्थलेषु—अर्थाः कल्पनीयाः । ४—रागः=रक्तपीत-
कपायादिवर्ण इत्यर्थः । ५—अणोऽपवादोऽयम् । लाक्षया रक्तः पट इति विग्रहः ।
एवं रोचनया रक्तः पटः रौचनिकः । ६—आभ्यां ठक् वाच्य इत्यर्थः । शकलं =
रागद्रव्यविशेषः । शकलेन रक्तः पटः—शाकलिकः । एवं कर्दमेन रक्तः पटः—
कार्दमिकः । ७—नील्या अन् प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । नीली = श्रीपधविशेषः,
'नील' इति प्रसिद्धः । ८—पीतेन = हरितालकादिद्रव्येण रक्तं वस्त्रम् = पीतकम् ।
अणोऽपवादः, कन् ।

अथ रक्ताद्यर्थकाः ।

१७५३—रागवाचक तृतीयान्त शब्द से 'रक्तम्' अर्थ में अण् प्रत्यय
होता है ।१७५४—लाक्षा और रोचना शब्द से पूर्व विषय में 'ठक्' प्रत्यय होता है ।
(शकल और कर्दम शब्द से भी 'रक्तम्' अर्थ में 'ठक्' प्रत्यय होता है) । (तृती-
यान्त नीली शब्द से अन् प्रत्यय होता है 'रक्तम्' अर्थ में) । (पीतशब्द से
'कन्' प्रत्यय होता है) । हरिद्रा और महारंजन शब्द से 'अन्' प्रत्यय
होता है) ।

तद्धितेषु रक्ताद्यर्थकाः ।

४९१

कम् । (हरिद्रामहारजनाम्यामब्) हरिद्रम् । माहारजनम् ।

१७५५ नक्षत्रेण युक्तः कालः ४ । २ । ३ ॥

१७५६ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः ४ । २ । ३ ॥

पुष्येण युक्तं पौषमहम् ।

१७५७ लुवविशेषे ४ । २ । ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य लुप्, पष्ठिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते ।
अद्य पुष्यः ।

१७५८ दृष्टं साम ४ । २ । ७ ॥

तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं—वासिष्ठं साम ।

१७५९ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ४ । २ । ९ ॥

वामदेवेन दृष्टं—वामदेव्यम् ।

१७६० परिवृतो रथः ४ । २ । १० ॥

१—अणोऽपवादोऽयम् अब्, स्वरे भेदः । हरिद्रा प्रसिद्धा, महारजनम्=कुसु-
म्भम् । २—नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यर्थे नक्षत्रवाचकात् शब्दात् प्राग्दीव्यतीयाः
प्रत्यया यथायथं स्युरित्यर्थः । ३—नक्षत्राणि=नक्षत्रवाचकाद् विहितेऽणि प्रत्यये
तिष्य-पुष्यशब्दयोर्नक्षत्राणां लोप इत्यर्थः । ४—अहः दिनम् । ५—अद्य (अहो-
रात्रः) पुष्यः = पुष्येण युक्तः इत्यर्थः । पूर्वेण विहितस्याणो लुप् । ६—तेन
दृष्टं सामेत्यर्थेण स्यादित्यर्थः । ७—अण आदिवृद्धिः । ८—ड्यत्-ड्यौ प्रत्ययौ,
अणोऽपवादा । तकारः स्वरभेदार्यः । ९—अस्मिन्नर्थेऽण् स्यादित्यर्थः ।

१७५५—तृतीयान्त नक्षत्रवाचक शब्द से तद्गुक्तकाल अर्थ में यथाविहित
अणादि प्राग्दीव्यतीया प्रत्यय होते हैं ।

१७५६—नक्षत्र सम्बन्धी अण् प्रत्यय परे रहते तिष्य और पुष्य के यकार
का लोप होता है ।

१७५७—साठ घड़ी काल का अवान्तर विशेष गम्य न हो तो पूर्वविहित
प्रत्यय का लुप् होता है ।

१७५८—तृतीयान्त से 'दृष्टं साम' अर्थ में अणादि प्रत्यय होते हैं ।

१७५९—तृतीयान्त वामदेव शब्द से 'दृष्टं साम' अर्थ में 'ड्यत्' और
'ड्यौ' प्रत्यय होते हैं ।

१७६०—तृतीयान्त समर्थ से 'परिवृतो रथः' अर्थ में अणादि प्रत्यय होते हैं ।

वस्त्रेण परिवृतो - वास्त्री रयः ।

१७६१ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः^१ ४ । २ । १४ ॥

शरावे उद्धृतः—शरावे ओदनः ।

१७६२ संस्कृतं भक्षाः ४ । २ । १६ ॥

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते^२ स्युः । भ्राष्ट्रेषु संस्कृताः—
भ्राष्ट्रा भक्षाः ।

१७६३ शूलीखाद्यत् ४ । २ । १७ ॥

अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं—शूल्यं मांसम् । उख्यम्^३ ।

१७६४ दध्नष्ठक् । ४ । २ । १८ ॥

दधि संस्कृतं—दाधिकम् ।

१७६५ 'सास्मिन्पौर्णमासोति ४ । २ । २१ ॥

इतिशब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषो^४ मासः ।

१७६६ साऽस्त्^५ देवता ४ । २ । २४ ॥

१—पात्रवाचकशब्देभ्यः तत्रोद्धृतमित्यर्थेण स्यादित्यर्थः । २—भक्ष्यन्ते
इति भक्षाः कर्मणि घञ् (बाहुलकात्), भक्ष्यभूता इत्यर्थः । ३—उखा=
पात्रविशेषः, तत्र संस्कृतम्—उख्यम् । ४—अस्मिन्नर्थेण स्यादित्यर्थः । ५—
पौषीशब्दादणि 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । पौषो मासः । एवं माघी पौर्ण-
मासी—अस्मिन्निति माघो मास इत्यादि । ६—प्रथमान्ताद् देवतावाचकात् शब्दात्

१७६१—सप्तम्यन्त पात्रवाचक शब्दों से 'उद्धृतम्' अर्थ में अणादि प्रत्यय
होते हैं ।

१७६२—सप्तम्यन्त समर्थ से 'संस्कृतम्' अर्थ में अणादि प्रत्यय होते हैं,
वह संस्कृत यदि भक्ष=भक्ष्य हो तो ।

१७६३—सप्तम्यन्त शूल और उखा शब्द से संस्कृतं अर्थ में 'यत्' प्रत्यय
होता है ।

१७६४—सप्तम्यन्त दधि शब्द से संस्कृतं अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

१७६५—प्रथमान्त समर्थ पौर्णमासी वाचक से 'अस्मिन्' अर्थ में अणादि
प्रत्यय होते हैं संज्ञा में ।

१७६६—प्रथमान्त देवतावाची शब्द से 'अस्य' अर्थ में अणादि प्रत्यय
होते हैं ।

इन्द्रो देवताऽस्यैन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पतम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्य-
विशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः ।

१७६७ कस्येत ४ । २ । २५ ॥

कशब्दस्य ईकारादेशः स्यात्प्रत्ययसंज्ञियोगेन । यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः ।
को = ब्रह्मा देवताऽस्य—'कायं हविः । श्रीदेवताऽस्य—'श्रायम् ।

१७६८ शुक्राद्धन् ४ । २ । २६ ॥

शुक्रियम् ।

१७६९ सोमाट्टचण् ४ । २ । ३० ॥

सौम्यम् ।

१७७० वाय्वतुपित्रुषसो यत् ४ । २ । ३१ ॥

वायव्यम् । ऋतव्यम् ।

१७७१ रीड् ऋतः ७ । ४ । २७ ॥

अकृद्यकारेऽसर्वधातुक—यकारे च्चौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीडादेशः । 'यस्येति
च' । पितृयम् । उपस्यम् ।

अस्येत्यर्थेऽण् स्यादित्यर्थः । पशुपतिर्देवताऽस्य, बृहस्पतिर्देवताऽस्येति विग्रहो,
अणि, आदिवृद्धिः ।

१—क + अ (ण्) ईकारादेशे 'की + अ' आदिवृद्धौ, आयादेशे कायम् ।

२—अण्, आदिवृद्धौ, आयादेशः, श्रायम् । ३—शुक्रो देवताऽस्येति—शुक्रियम् ।

= हविः, घस्य 'इय्' । नित्वं स्वरार्थम् (= स्वरितार्थम्) । ४—सोमो देवता-

स्येति विग्रहः । ५—'साऽस्य देवता' इत्यर्थे इति शेषः । ६—वायुर्देवता-

स्येति विग्रहः, ओर्गुणः, 'वान्तो यि' इत्यवादेशः । एवं ऋतुर्देवताऽस्येति—ऋत-

व्यम् । ७—पितरो देवता अस्येति विग्रहः, पितृयम् । उपा देवताऽस्येति

१७६७—'क' शब्द को ईकारादेश होता है प्रत्यय सन्धियोग में ।

१७६८—प्रथमान्त शुक्रशब्द से 'अस्य' अर्थ में 'घन्' प्रत्यय होता है ।

१७६९—सोम से अस्य अर्थ में 'टचण्' प्रत्यय होता है ।

१७७०—देवतावाचक वायु आदि शब्दों से अस्य अर्थ में यत् प्रत्यय
होता है ।

१७७१—अकृद् यकार, असार्वधातुक यकार और च्वि परे रहते ऋदन्त
अङ्ग को 'रीड्' आदेश होता है ।

१७७२ द्यावापृथिवी-शुनासीर-मरुत्त्वदग्नीषोम-वास्तोष्पति-गृह-
मेवाञ्छ च ४।२।३२ ॥

चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम्, द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम्, शुनासीर्यम् ।

१७७३ महाराज-प्रोष्ठपदाहुज् ४।२।३५ ॥

‘महाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ।

१७७४ देवताद्वन्द्वे च ७।३।२१ ॥

अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचोः वृद्धिर्जिति णिति किति च । अग्निमारुतम् ।

१७७५ नेन्द्रस्य परस्य ७।३।२२ ॥

सौमेन्द्रः । परस्य किम्—ऐन्द्राग्नः ।

१७७६ दीर्घाच्च वरुणस्य ७।३।२३ ॥

न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम्—आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत ।

१७७७ पितृव्य-मातुल-मातामह-पितामहाः ४।२।३६ ॥

‘उषस्य’ हविः ।

१—द्यावापृथिव्यौ देवते अस्येति विग्रहः । एवं शुनासीरो देवताज्येत्यादि-
विग्रहः । २—महाराजो = वैश्रवणः (कुबेरः) स देवताज्येति विग्रहः ।
एवं प्रोष्ठपदो देवताज्येति विग्रहः । ठञ्, ठस्येकः । आदिवृद्धिः । ३—अग्ना-
मरुतो देवते अस्येति विग्रहः, अण्, उभयपदवृद्धिः । ४—तेन पूर्वस्य स्यादेवेति ।
देवताद्वन्द्वे चेत्यानङ् दीर्घात्परत्वाद् वरुणस्य न वृद्धिः । ५—‘पितुर्भातिरि व्यत्’
पितृव्यः । ‘मातुः’ (भ्रातरि) डुलच् । मातुलः । ‘मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्’
इति डामहच्, डिति टिलोपः, मातामहः, पितामहः ।

१७७२—द्यावापृथिवी आदि प्रथमान्त शब्दों से ‘अस्य देवता’ अर्थ में ‘छ’
प्रत्यय होता है और ‘यत्’ प्रत्यय भी होता है ।

१७७३—महाराज और प्रोष्ठपद शब्द से ‘अस्य देवता’ अर्थ में ‘ठञ्’ प्रत्यय
होता है ।

१७७४—देवता द्वन्द्व में पूर्वपद और उत्तरपद के आदि अच् को वृद्धि
होता है जित् णित् और कित् परे रहते ।

१७७५—पर पदार्थ इन्द्र शब्द को वृद्धि नहीं होती ।

१७७६—दीर्घ से परे वरुण को वृद्धि नहीं होती ।

१७७७—पितृव्य आदि शब्द निपापित हैं ।

एते निपात्यन्ते । पितुर्भ्राता—पितृव्यः । मातुर्भ्राता—मातुलः । मातुः पिता—मातामहः । पितुः पिता—पितामहः ।

१७७८ तस्य समूहः^१ ४ । २ । ३७ ॥

काकानां समूह—काकम् । वकानां समूहः—वाकम् ।

१७७९ भिक्षादिभ्योऽण् ४ । २ । ३८ ॥

भैक्षम् । गभिणीनां समूहो—गाभिणम् । इह^२ भस्याढे इति पुं वद्भावे कृते—

१७८० इनपत्यनपत्ये ६ । ४ । १६४ ॥

अनपत्यार्थेऽणि इन्प्रकृत्या । तेन नस्तद्धिते इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो—यौवत्तम्^३ । यौवत्तम्

१७८१ गोत्रोक्षोष्टोरभ्र-राज-राजन्य-राजपुत्र-वत्स-मनुष्याजाद्वुज ४ । ५ । ३६ ॥

ग्लुचुकायनीनां समूहो—ग्लौचुकायनम्^४ । औचकमित्यादि । आपत्यस्य चेति यलोपे प्राप्ते । (प्रकृत्या^५ अके राजन्य-मनुष्य-युवानः) । राजन्यकम् ।

१—पष्ठ्यन्तात् 'समूहः' इत्यर्थेऽण् । २—वार्तिकमिदम्, भसंज्ञाप्रयोजके ढभिन्ने तद्धिते पुं वद्भावे इत्यर्थः । ३—'यूनस्तिः' इति तिप्रत्ययान्तात् युवतिशब्दाद् समूहेऽर्थे ऽण्प्रत्यये पुं वद्भावे च 'अन्' इति सूत्रेण प्रकृतिभावे 'यौवनम्' इति सिद्धचेति । शत्रन्ताद्गुणितश्चेति डीप्प्रत्यये अनुदात्तादेर्युवतीति दीर्घान्तात् समूहेऽणि तु "यौव-तम्" । ४—ग्लुचुकशब्दादपत्ये प्राचामवृद्धादिति फिन्, तत "इतो मनुष्यजातेः" इति स्त्रियां डीष्, ततः समूहे बुज्, "युवोरनाकौ" इत्यकादेशः आदिवृद्धिः, यस्येति चेतीकारलोपः, "ग्लौचुकायनकम्" । ५—राजन्य-मनुष्य-युवन् शब्दा अके परतः प्रकृत्या=प्रकृतिभावेन भवन्तीत्यर्थः । तेन राजन्यमनुष्ययोर्ललोपो, युवन्शब्दस्य टिलं पश्च नेति भावः ।

१७७८—पष्ठ्यन्त समर्थ से 'समूहः' अर्थ में अणादि प्रत्यय होते हैं ।

१७७९—भिच्चादि शब्दों से समूह अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

१७८०—अनपत्यार्थ अण् परे रहते 'इन्' को प्रकृतिभाव होता है ।

१७८१—पष्ठ्यन्त गोत्र से और उक्ष आदि शब्दों से 'बुज् प्रत्यय होता है समूह अर्थ में ('अक' परे रहते राजन्यादि को प्रकृतिभाव होता है ।) (पष्ठ्यन्त वृद्धशब्द से भी 'बुज्' प्रत्यय होता है ।)

४९६

मध्यकोमुद्याम्—

मानुष्यकम् । (वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्) । वाद्धकम् ।

१७८२ केदाराद्यञ्च ४ । २ । ४० ॥

चाद्वुञ् । कैदार्यम् । कैदारकम् । (गणिकाया यञ् वक्तव्यः) ।
गणिक्यम् ।

१७८३ ठञ् कवचिनश्च ४ । २ । ४१ ॥

चाक्केदारादपि । कवचिनां समूहः—कावचिकम् । कैदारिकम् ।

१७८४ ग्राम-जन-बन्धुभ्यस्तल् ४ । २ । ४३ ॥

ग्रामता । जनता । बन्धुता तलन्तं स्त्रियाम् । (गजसहायाम्यां चेति वक्तव्यम्) गजता । सहायता । (अहन् 'खः' क्रतोः) । अहीनः क्रतुः ।

१७८५ अचित्तहस्तिघेनोष्ठक् ४ । २ । ४७ ॥

१७८६ इसुसुक्तान्तात्कः ७ । २ । ५१ ॥

१—राजन्यानां समूहः । मनुष्याणां समूह इत्यर्थः । २—वृद्धानां समूह इति विग्रहः, वुञ् अकादेशः, आदिवृद्धिः । ३—केदाराणां समूह इति विग्रहः । ४—गणिकानां समूहः । ५—ठस्येकादेशः, कित्वादादिवृद्धिः । ६—समूहेर्ष्ये इति शेषः । ७—ग्रामाणां समूह इत्यादिविग्रहाः । ८—गजानां समूहो गजता । सहायानां समूहः सहायता । ९—‘अहन्’ शब्दात् समूहेर्ष्ये ‘ख’ प्रत्ययः स्याद्यज्ञे वाच्ये इत्यर्थः । सस्य ‘ईन्’ नस्तद्धिते इति टिलोपः । अहीनः=अनेक-दिनसाध्यः क्रतुविशेषः । १०—पष्ठ्यन्तात् अचित्तात् (चित्तरहितवाचकात्) तथा

१७८२—पष्ठ्यन्त केदार शब्द से समूह अर्थ में ‘यञ्’ होता है, ‘वुञ्’ भी होता है । (गणिका शब्द से समूह अर्थ में ‘यञ्’ होता है) ।

१७८३ पष्ठ्यन्त कवचिन् शब्द से ‘ठञ्’ प्रत्यय होता है । चात् केदार शब्द से भी ।

१७८४—ग्राम’ जन और बन्धु शब्द से समूह अर्थ में ‘तल्’ प्रत्यय होता है । (गज और सहाय शब्द से भी ‘तल्’ वक्तव्य है) । (अहन् शब्द से समूह अर्थ में ‘ख’ प्रत्यय होता है यज्ञ वाच्य रहते) ।

१७८५—पष्ठ्यन्त अचित्तवाचक तथा हस्ती और घेनु शब्द से समूह अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

१७८६—इस् उस् उक् त ये जिसके अन्त में हों उससे परे ‘ठ’ को क आदेश होता है ।

ॐ इस् उस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य ^१कः । साक्तुकम्^२ । हास्तिकम्^३ । धेनुकम् ।

१७८७ केशादिवाभ्यां यच्छादन्यतरस्याम् ४ । २ । ५८ ॥

पक्षे ठगणौ । केश्यम्, कैशिकम् । अश्रीयम्; आश्रयम् ।

१७८८ पाशादिभ्यो^४ यः ४ । २ । ४६ ॥

पाश्या । तृष्या । घूम्या । वन्या । वात्या ।

१७८९ खल-गो-रथात्^५ ४ । २ । ५० ॥

खल्या । गव्या । रथ्या ।

१७९० इनित्रकट्यचच्च ४ । २ । ५१ ॥

^६खलादिभ्यः क्रमात्सुः । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या । (खलादिभ्य इनि-वक्तव्यः) डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् ।

१७९१ तदस्यां प्रहरणमिति ^७क्रीडायां णः ४ । २ । ५७ ॥

हस्तिशब्दात् धेनुशब्दाच्च समूहेऽर्थे ठक् स्यादिति सूत्रार्थः ।

१—इकादेशापवादोऽयम् । २—सक्तूनां समूहः साक्तुकम् । ३—

हस्तिनां समूहो हास्तिकम् (ठस्य—इकः, टिलोप आदिवृद्धिः) । हस्तिनीनां समूह इति विग्रहेऽपि (भस्याऽष्ठे) इति पुंवद्भावे तदेव रूपम् । एवं धेनूनां धेनुकम्, ठक्, ठस्य कः, आदिवृद्धिः । ४—समूहे इत्येव । पाशानां समूह इत्यादिविग्रहाः ।

५—समूहे यप्रत्यय इति शेषः । ६—खलात् इनिः, गोशब्दात् त्रः, रथात् कट्यच् समूह एव । स्त्रीत्वं लोकात् । खलानां समूहः खलिनी । गवां समूहो गोत्रा । रथानां समूहो रथकट्या । ७—तदस्यां क्रीडायां प्रहरणमित्यर्थे प्रथमान्तात्

१७८७—केश और अश्र शब्द से विकल्प से 'यञ्' और 'छ' प्रत्यय होते हैं ।

१७८८—पाशादि शब्दों से समूह अर्थ में 'य' प्रत्यय होता है ।

१७८९—खल आदि शब्दों से समूह अर्थ में 'य' प्रत्यय होता है ।

१७९०—समूह अर्थ में खल से 'इनि' । गो से 'त्र' । और रथ से 'कट्यच्' प्रत्यय भी होते हैं । (खलादि सभी से 'इनि' वक्तव्य है) ।

१७९१—प्रहरणवाचक प्रथमान्त समर्थ से 'अस्यां क्रीडायां' अर्थ में 'ण' प्रत्यय होता है ।

ॐ इस् उस च औणादिकौ प्रत्ययौ गृह्येते, प्रतिपदोक्तत्वात्, तदुदाहरणम्—
सार्पिष्कः, धानुष्कः । उक् प्रत्याहारः, तेन पैतृकम् इत्यादि सिद्धयति ।

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां—दाण्डा । मीष्टा^१ ।

१७९२ घञः सास्यां क्रियेति जः ४ । २ । ५८ ॥

घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे स्त्रीलिङ्गे अप्रत्ययः ।

४७९३ श्येनतिलस्य पाते जे ६ । ३ । ७१ ॥

अनयोर्मुम् स्यात् अप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे । श्यैनम्पाता मृगया ।
तैलम्पाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् - दण्डपातोऽस्यां दाण्डपाता^१ तिथिः ।

१७९४ तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९ ॥

१७९५ न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामेच् ७ । ३ । ३ ॥

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्याचो न वृद्धिः, किन्तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमा-
देवावागमी स्तः । व्याकरणमधीते वेत्ति वा - वैयाकरणः^१ ।

१७९६ क्रमादिभ्यो वुन ४ । २ । ६१ ॥

प्रहरणवाचकाद् णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

१ - मुष्टिः प्रहरणमस्यां क्रीडायामिति विग्रहः । जे, आदिवृद्धिः । २—
श्येनपातोऽस्यां वर्तते इति श्यैनम्पाता । तैलपातोऽस्यां वर्तते इति तैलम्पाता,
अप्रत्यये, आदिवृद्धिः, पूर्वपदयोर्मुम् । ३—दण्डपातोऽस्यामिति विग्रहः, नात्र मुम् ।
४—द्वितीयान्ताद् एतस्मिन्नर्थेणादयः प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । ५—यकारात् पूर्वम्
'ऐ' वकारात्पूर्वम् 'औ' इत्यर्थः । ६—व्याकरणशब्दादण् प्रत्ययः वृद्धचभावे,
यकारात्पूर्वम्—ऐकारागमः, वैयाकरणः । ७ तदधीते तद् वेदेत्यर्थे क्रमादिभ्यो
वुन् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः, 'वु' इत्यस्य अकादेशः ।

१७९२ घञन्त क्रियावाची प्रथमान्त से 'अस्याम्' अर्थ में 'अ' प्रत्यय होता है स्त्रीलिङ्ग में ।

१७९३—श्येन और तिल शब्द को मुम् आगम होता है 'अ' प्रत्यय परे रहते, पातशब्द उत्तरपद हो तो ।

१७९४—द्वितीयान्त समर्थ से 'अधीते' और 'वेद' अर्थ में अणादि प्रत्यय होते हैं ।

१७९५—पदान्त यकार वकार से परे स्थित अक् को वृद्धि नहीं होती, किन्तु उनसे पूर्व क्रमशः ऐ और औ आगम होते हैं ।

१७९६—द्वितीयान्त क्रमादि शब्दों से 'वुन्' प्रत्यय होता है 'अधीते' 'वेद' अर्थ में ।

क्रमकः^१ । पदकः । शिक्षकः । मीमांसकः ।

१७९७ ऋतूक्त्वादि^२—सूत्रान्ताट्ठक् ४ । २ । ६० ॥

ऋतुविशेषवाचिनामेव ग्रहणम् । तेभ्यो^३ मुख्याभ्यम् वेदितरि, तत्प्रतिपादक-
ग्रन्थपरमेयस्त्वध्येतर् । अग्निष्टोमिकः^४ । वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषः, तल्लक्षणपरो
ग्रन्थविशेषो लक्षणयोजकम् । तदधीते^५ वेद वा औक्थिकः । ('मुख्यार्थात्तूक्थ-
शब्दाट्टगणौ नेष्येते' नैयायिकः^६ । वार्तिकः । लौकायतिकः^७ । (सूत्रान्तात्तु अकल्पा-
देरेवेष्यते) । सांग्रहसूत्रिकः^{१०} । अकल्पादेः किम्—काल्पसूत्रः^{११} । (विद्यालक्षण-

१—क्रमम् अधीते वेद वा = क्रमकः । एवं पदम् अधीते वेद वा =
पदकः । शिक्षाम् अधीते वेद वा = शिक्षकः । मीमांसाम् अधीते वेद
वा = मीमांसकः । २—तदधीते तद्वेदेत्यर्थयोः ऋतु-उक्त्वादि-सूत्रान्तशब्देभ्यः
ठक् स्यादित्यर्थः । ३—ननु ऋतुविशेषाणां कथमध्ययनम्, तेषाम् अक्षरात्मकत्वा-
भावादित्यत आह—तेभ्य इति अग्निष्टोमादिशब्दाः ऋतुविशेषेषु मुख्याः, तत्प्रति-
पादकग्रन्थेषु तु गौणाः । तत्र ऋतुविशेषात्मकमुख्यार्थकेभ्यः—अग्निष्टोमादिशब्देभ्यो
वेदितरि प्रत्ययाः अग्निष्टोमादिऋतुप्रतिपादकग्रन्थेषु लक्षणया विद्यमानेभ्यस्तु तेभ्यो-
ऽध्येतर् प्रत्यया इत्यर्थः । ४—अग्निष्टोमं ऋतुं वेदिति विग्रहः, अग्निष्टोमं=तत्प्रति-
पादकग्रन्थम् अधीते, इति वा विग्रहः । ठक्, ठस्येकः, आदिवृद्धिः आग्निष्टो-
मिकः । ५—तत् = उक्थम् = सामविशेषलक्षणपरग्रन्थम् इत्यर्थः, औक्थिकः ।
६—सामवाचिनः उक्थशब्दात्तु न ठक्, तस्मिन्निषिद्धे 'तदधीते' इत्यण् च न
भवतीत्यर्थः । ७—न्यायम् अधीते वेद वा = नैयायिकः । ठकि, ठस्येकादेशे,
यकारात्पूर्वम् ऐकारादेशः । एवम्—वृत्तिम् अधीते वेद वा वार्तिकः, ठक्, ठस्ये-
कादेशः, आदिवृद्धिः । रपरत्वम् । ८—लोके आयतं = विस्तीर्णमिव यत्प्रसिद्धम्
प्रत्यक्षप्रमाणं तद् लोकायतं, तत्प्रतिपादकं चार्वाकशास्त्रमपि (लक्षणया) लोका-
यतम्, तदधीते वेद वा लौकायतिकः । ठक्, ठस्येकः, आदिवृद्धिः । ९—
कल्पभिन्नादेरेवेत्यर्थः । १०—संग्रहाख्यं सूत्रम् अधीते वेद वा = साङ्ग्रहसूत्रिकः ।
११—कल्पसूत्रम् अधीते वेद वा = काल्पसूत्रः । 'तदधीते तद् वेदे' त्यण्
१२—विद्या-लक्षण-कल्पान्ताच्चापिशब्दात् ठक् स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः ।

१७९७—तदधीते और तद्वेद अर्थ में ऋतूक्त्वादि और सूत्रादि शब्दों से
'ठक्' प्रत्यय होता है । (मुख्यार्थक उक्थ शब्द से ठक् और अण् प्रत्यय इष्ट
नहीं हैं) । (सूत्रान्त से विहित ठक् अकल्पादि से ही इष्ट है) । (विद्या लक्षण

कल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्) वायसविद्यिकः^१ । गौलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः ।
(अङ्ग-क्षत्र-धर्म-विपूर्वाद् विद्यान्तान्तेति वक्तव्यम्) । अङ्गविद्यः^१ । छात्रविद्यः ।
धर्मविद्यः । त्रिविधा विद्या = त्रिविद्या^१, तामघीते वेति वा त्रैविद्यः ।

॥ इति रक्ताद्यर्थकाः ॥

अथ चातुरर्थिकाः ।

१७६८ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि^१ ४ । २ । ६७ ॥

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्दे-ओदुम्बरो^१ देशः ।

१७६९ तेन निर्वृत्तम्^१ ४ । २ । ६८ ॥

कुशाम्बेन^१ निर्वृत्ता—कौशाम्बी नागरी ।

१८०० तस्य निवासः^१ ४ । २ । ६९ ॥

१—वायसविद्याम् अघीते वेद वेति विग्रहः । एवं गोलक्षणम् (गवां लक्षणप्रति-
पादकं ग्रन्थम्) अघीते वेद वा गौलक्षणिकः पराशरकल्पम् अघीते वेद वा—
पाराशरकल्पिकः । २—अङ्ग-क्षत्र-धर्म-त्रिशब्दपूर्वकाद् विद्यान्तात् समासात्
ठक् नेत्यर्थः, ततरचाणेवेति । ३—अङ्गविद्याम् अघीते वेद वा = अङ्गविद्यः, अण्
आदिवृद्धिः । एवम् क्षत्रविद्याम् अघीते वेद वा=क्षत्रविद्यः । धर्मविद्याम् अघीते वेद
वा=धर्मविद्यः । ४—शाकपायिवादित्वाद् विद्याशब्दस्य लोपः । इति रक्ताद्यर्थकाः ।

अथ चातुरर्थिकाः

५—तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे प्रथमान्तादणादयः प्रत्ययाः स्युः, प्रत्ययान्तेन तन्नामके
देशे गम्ये इति सूत्रार्थः । ६—अण्, आदिवृद्धिः । ७—तृतीयान्ताद् निर्वृत्त-
मित्यर्थेऽणायः स्युरित्यर्थः । ८—कुशाम्बो नाम कश्चिद्राजा तेन निर्वृत्ता =
निमिता, कौशाम्बी, अण्, आदिवृद्धिः, स्त्रियां टिड्ढेति डीप् । ९—तस्य निवास
इत्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः स्युः तन्नाम्नि देशे गम्ये इत्यर्थः ।

और कल्प है अन्त में जिनके उनसे भी ठक् होता है) । (अङ्गादिपूर्वक विद्यान्त
से 'ठक्' नहीं होता) ॥ इति रक्ताद्यर्थकाः ॥

अथ चातुरर्थिकाः ।

१७६८—प्रथमान्त से “तदस्मिन्नस्ति” (वह इसमें है) अर्थ में यथाविहित
अण् आदि प्रत्यय होते हैं, प्रत्ययान्त से यदि तन्नामक देश गम्य हो ।

१७६९—तृतीयान्त से ‘उसने बनाया’ अर्थ में अण् आदि प्रत्यय होते हैं ।

१८००—षष्ठ्यन्त से निवास अर्थ में अण् आदि प्रत्यय होते हैं ।

शिवीनां निवासो देशः— शैवः^१ ।

१८०१ अदूरभवश्च^३ ४ । २ । ७० ॥

विदिशाया^१ अदूरभवं-वैदिशम् ।

१८०२ बुञ्-छण्-फ-ठनिल-सेमि-र-ढञ्-पथ-य-फक्-फिजि-
ञ्ज्य कक्-ठकोऽरोहण-कृशाश्वश्यं-कुमुद-काश-तृण प्रेक्षाश्म सखि-
संकाश-बल-पक्ष-कर्ण-सुतंगम-प्रगदिन्-कुमुदादिभ्यः ४ । १ । ८० ॥

सप्तदशम्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चातुर्य्याम्^१ । अरीहणादिभ्यो बुञ्-अरीहणेन
निर्वृत्तमारीहणकम् । कृशाश्वदिभ्यश्छण्-काशाश्वीयः । ऋश्यादिभ्यः कः—
ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यश्छच्-कुमुदिकम् । काशादिभ्यः इलः—काशिलः । तृणा-
दिभ्यः सः—तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः—प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः—अश्मरः ।
सख्यादिभ्यो ढञ्-साखेयम् । संकाशादिभ्यो एयः—सांकाश्यम् । बलादिभ्यो यः—
बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक्-पाक्षायणः । (पथः पन्थ च) । पाथ्यायनः^६ । कर्णा-
दिभ्यः फिज्-कार्णायिनः । सुतंगमादिभ्यः इञ्-सौतंगमिः । प्रगदिनादिभ्यो
ज्यः—प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक्-वाराहकः । कुमुदादिभ्यक्-कौमुदिकः

१—शिवयः=क्षत्रियविशेषाः । शैवः । अण् आदिवृद्धिः । २—तस्येति
तन्नाम्नि देशे इति चानुवर्तते । तस्यु अदूरभव इत्यर्थे पष्ठचन्तादणादयः स्युस्त-
न्नाम्नि देशे इत्यर्थः । ३—विदिशा नाम नगरी, वैदिशम्, अण्, आदिवृद्धिः ।
४—चतुर्णाम् अर्थानां समाहारः—चतुरर्थी, तस्यामित्यर्थः । 'तदस्मिन्नस्ति देशे'
'तेन निर्वृत्तम्' 'तस्य निवासः' 'अदूरभवश्च' इति चतुर्ष्वर्थेषु प्रथमोच्चारिततत्तद्-
विभक्त्यन्ताद् यथायोगं वृणादयः प्रत्ययाः स्युरिति समस्तसूत्रार्थः । ५—
कृशाश्वेन निर्वृत्तः इति विग्रहः । ६—ऋश्यकेन निर्वृत्तम् इत्यर्थः । ७—कुमुदे-
निर्वृत्तम्=कुमुदिकम् । ठस्येकः एवमग्रेऽपि यथायोगमर्था बोध्याः । ८—पथो-
ऽदूरभव इत्यर्थः । पक्षादित्वात्फक्, फस्थायन्, पथः पन्थादेशश्च ।

१८०१—पष्ठचन्त से अदूरभव अर्थ में अण् आदि प्रत्यय होते हैं, प्रत्ययान्त से
देश गम्य रहते ।

१८०२—पूर्वोक्त चार अर्थों में प्रथमा, तृतीया तथा षष्ठी विभक्त्यन्त अरी-
हण-आदि १७ शब्द-गणों से क्रमशः बुञ्, छण् आदि १७ प्रत्यय होते हैं ।
(जैसे अरीहणादिभ्यो से बुञ् इत्यादि) ।

१८०३ जनपदे लुप् ४।२।८१॥

जनपदे वाच्ये चातुरथिकस्य^१ लुप् ।

१८०४ लुपि युञ्जतवद्धचित्तवचने १।२।५१॥

लुपि सति^१ प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः-पञ्चालः^१ ।
कुरवः । अङ्गानां । वङ्गानां । कलिङ्गानां ।

१८०५ वरणादिभ्यश्च^१ ४।२।२॥ १८०॥ १८०॥ १८०॥

अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं-वरणाः^१ ।

१८०६ शर्कराया वा ४।२।८३॥

अस्मान्चातुरथिकस्य लुप्स्याद् वा ।

१ चतुरर्थ्या भवंश्चातुरथिकः, अध्यात्मादित्वात् ठञ्, तस्य लुवित्यर्थः । पूर्वोक्तेषु चतुर्ष्वर्थेषु विहितस्य प्रत्ययस्य लुविति भावः । २-लुपः प्रवृत्तेः प्राक् प्रत्यय-प्रकृतेर्यल्लिङ्गं यद्वचनं च, ते एव लुपि सत्यपि भवतः, न तु प्रत्ययार्थविशेष्यमनुसृत्येत्यर्थः । ३-'तस्य निवासः' इति विहितस्याणो लुपि प्रकृतिवल्लिङ्गवचने (पञ्चालानां निवास इति विग्रह-वाक्येण प्रकृतौ 'पञ्चालानाम्' इत्यत्र यथा पुलिङ्गो बहुवचनं च तथाज्जापीति) एवमन्यत्र-कुरुणां निवासी जनपदः कुरवः । अङ्गानां निवासो जनपदः अङ्गानां । वङ्गानां निवासो जनपदो वङ्गानां । कलिङ्गानां निवासो जनपदः कलिङ्गानां । प्रत्ययलुपि देशवाचकेषु सर्वत्रापि बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति सिद्धयति । ४-वरणादिभ्यः परस्य चातुरथिकप्रत्ययस्य लुप् स्यादित्यर्थः । पूर्वैव सिद्धे किमर्थोऽयमारम्भ इत्यत आह अजनपदार्थ इति । ५-वरणा नाम नदी काश्या उत्तरतः प्रसिद्धा, अवयवाभिप्रायं पूजार्थं वा बहुवचनं वरणानाम् इति, वरणाः, अत्र लुप्तप्रत्ययान्तस्य वरणाशब्दस्य नगरे

१८०३-जनपद वाच्य रहते पूर्वोक्त चार अर्थों में विहित प्रत्यय का लुप् होता है ।

१८०४-प्रत्यय का लुप् होने पर प्रकृतिवत् लिङ्ग वचन होते हैं, अर्थात् प्रत्यय करने से पहले जो लिङ्ग और वचन उस शब्द के थे वे ही रहते हैं ।

१८०५ वरणादि शब्दों से परे विहित चातुरथिक प्रत्यय का लुप् होता है । (जहाँ जनपद अर्थ नहीं है वहाँ के लिए इस सूत्र का आरम्भ है ।)

१८०६-शर्करा शब्द से विहित चातुरथिक प्रत्यय का लुप् होता है विकल्प से ।

१८०७ ठक्छौ च ४ । २ । ८४ ॥

शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठक्—कको वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण्, तस्य लुन्विकल्पः । पङ् रूपाणि । शर्करा^१ । शार्करिकम् । शार्करम् । शर्करीयम् । शर्करिकम् । शार्करकम् ।

१८०८ नद्या मतुप् ४ । २ । ८५ ॥

चातुर्यिकः । इक्षुमती ।

१८०९ कुमुद^२ नड—वेतसेभ्यो ड् मतुप् ४ । २ । ८७ ॥

१८१० भ्रयः ८ । २ । १० ॥

मतोर्मस्य वः । कुमुद्वान् । नड्वान् ।

१८११ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ८ । २ । ९ ॥

मवर्णविर्णान्तान्मवर्णविर्णोपधायाश्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः । वेतस्वान्^३ ।

वाच्ये प्रकृतिवत्स्त्रीलिङ्गं बहुवचनञ्च ।

१—अणो लुपि युक्तवद्भावे रूपम् शर्करा । अणि रूपम्—शार्करम् । ठकि रूपम्—शार्करिकम् छे रूपम्—शर्करीयम् । टचि रूपम्—शर्करिकम् । ककि रूपम्—शार्करकम् । सर्वत्र शर्कराः सन्त्यस्मिन्निति—शर्कराभिनिर्वृत्तमिति वा विग्रहः । २—नद्यां वाच्यायां चातुर्यिको मतुप् स्यादित्यर्थः । ३—इक्षवः सन्त्यस्यामिति विग्रहः । उगितश्चेति डीप् । ४—एभ्यो 'ड् मतुप्' प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अयमपि चातुर्यिकः । डित्वं टिलोपार्थम् । ५—अयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यादित्यर्थः । ६—कुमुदाः सन्त्यस्मिन्निति कुमुद्वान्, डित्वाट्टिलोपे मस्य वत्वम् । एवं नडाः सन्त्यस्मिन्निति—नड्वान् । ७ वेतसाः सन्त्यत्रेति—वेतस्वान् ।

१८०७ - शर्करां शब्द से 'ठक्' और 'छ' प्रत्यय भी होते हैं । (पक्ष में औत्सर्गिक अण् भी होगा ।)

१८०८—नदी वाच्य रहते चातुर्यिक मतुप् प्रत्यय होता है ।

१८०९—कुमुद नड वेतस इन तीन शब्दों से 'ड् मतुप्' प्रत्यय होता है । (यह भी चातुर्यिक है) ।

१८१०—अयन्त से मतुप् के 'म' को 'व' होता है ।

१८११—यवादि शब्दों को छोड़कर मकारान्त तथा अकारान्त और मकारोपघ तथा अकारोपघ शब्दों से मतुप् के 'म' को 'व' होता है ।

५०४

मध्यकीमुद्राम्—

१८१२ नड-शादाद् ड्वलच् ४।२।८८॥

नड्वलः^१ । शाद्वलः ।

१८१३ शिखाया वलच् ४।२।८९॥

शिखावलः^२ ।१८१४ उत्कारादिभ्यश्छः^३ ४।२।९०॥

उत्करीयः ।

१८१५ नडादीनां कुक् च ४।२।९१॥

नडकीयम् । (क्रुञ्चा 'ह्रस्वत्वं च') । क्रुञ्चकीयः । ('तच्चन्नलोपश्च' तच्चकीयः ।

॥ इति चातुरर्थिकाः ॥

१— नडाः सन्त्यत्रेति—नड्वलः, डित्वाट्टिलोपः । एवं शादा = घासाः सन्त्यस्मिन्निति स देशः शाद्वलः । २—शिखास्त्यस्मिन्निति—शिखावलः = मयूरः । ३—चातुरर्थिक इति शेषः । उत्कराः 'सन्त्यस्मिन् देशे इति विग्रहे, उत्करेण निवृत्तमिति विग्रहे वा उत्करीयः = देशविशेषः । ४—नडादिभ्यः छः स्यान्चातुरर्थिकः प्रकृतेः कुक् चेत्यर्थः । नडाः सन्त्यत्रेति—नडकीयम् । छस्य—ईय् । ५—नडादिगणसूत्रमिदम्, क्रुञ्चाशब्दाच्छः प्रकृतेः कुक्, अकारस्य ह्रस्वश्चेत्यर्थः । क्रुञ्चाः सन्त्यस्मिन्निति—क्रुञ्चकीयः । ६—इदमपि गणसूत्रम् । तच्चन् शब्दाच्छः, कुक्, नकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । तक्षाणः सन्त्यस्मिन्निति तक्षकीयः ।

॥ इति चातुरर्थिकाः ॥

१८१२—नड और शाद शब्द से ड्वलच् प्रत्यय होता है मतुबर्ध में ।

१८१३—शिखा शब्द से वलच् प्रत्यय होता है मतुबर्ध में ।

१८१४—उत्करादि शब्दों से चातुरर्थिक छ प्रत्यय होता है ।

१८१५—नडादि शब्दों से चातुरर्थिक 'कुक्' प्रत्यय होता है और प्रकृति को कुक् आगम होता है । (नडादि गण पठित क्रुञ्चा शब्द को ह्रस्व भी होता है) । (तच्चन्-शब्द नकार का लोप भी होता है) । ये दोनों गण सूत्र हैं ।

इति चातुरर्थिकाः ।

अथ शैषिकाः ।

१८१६ शेषे ४ । २ । ६२ ॥

अपत्यादिचातुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते-चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः^३ पुरुषः । दृषदि^३ पिष्टा दार्षदाः सत्तत्रः । उलूखले क्षुण्णः-औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते-आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते-चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं^५ रक्षः । तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ।

१८१७ राष्ट्रवारपाराद् घ-खौ ४ । २ । ९३ ॥

आभ्यां घ-^५खौ स्तः । राष्ट्रे जातादि-राष्ट्रियः^५ । अवारपारोणः^५ । (अवारपाराद्विगृहीतादपि^५ विपरीताच्चेति वक्तव्यम्) अवारीणः^५ । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद् घादयष्ट्युत्थुलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषां जातादयोऽर्थ-विशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ।

अथ शैषिकाः ।

१—अण्, आदिवृद्धिः । एवं श्रवणेन=करणेन गृह्यते श्रावणः=शब्दः । २—उपनिषद्भिः प्रतिपादितः औपनिषदः, अण् आदिवृद्धिः । ३—दृषदि=शिला-यामित्यर्थः ४—कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ रक्षांसि दृश्यन्ते इत्यागमप्रसिद्धम् । ५—राष्ट्राद् घप्रत्ययः, अवारपारात् खप्रत्यय इत्यर्थः । ६—राष्ट्रे जातो भवो वा=राष्ट्रियः, घप्रत्यये, घस्य इय्, 'यस्येति' इत्यकारलोप । ७—अवारपारे जातोऽवारपारीणः, खप्रत्ययः, खस्य ईनादेशः, एत्वम् । ८ विगृहीतात्=पृथग्भूतात्, अवार-शब्दात्, पारशब्दाच्चापि पृथक् पृथक् प्रत्यय इत्यर्थः । विपरीतात्=पारावार-शब्दादपीत्यर्थः । ९—अवारे जातः=अवारीणः । पारे जातः=पारीणः । पारावारे जातः=पारावारीणः । तत्र भव इति वा ।

अथ शैषिकाः ।

१८१६—शेष अर्थ में अण् आदि प्रत्यय होते हैं । अपत्य से लेकर चातु-रर्थिकों तक कहे गये अर्थों से अन्य अर्थों की शेष संज्ञा है ।

१८१७—राष्ट्र और अवारपार शब्द से क्रमशः 'घ' और 'ख' प्रत्यय होते हैं । (विगृहीत अर्थात् पृथक्कृत अवार और पार शब्द से भी 'ख' प्रत्यय होता है) ।

✓ १८१८ ग्रामाद्य-खजौ ४ । २ । ६४ ॥

ग्राम्यः^१ । ग्रामीणः ।

✓ १८१९ नद्यादिभ्यो^२ ढक् ४ । २ । ६७ ॥

नादेयम्^३ । माहेयम्^४ । वाराणसेयम् ।

१८२० दक्षिणा-पश्चात्-पुरस्त्यक् ४ । २ । ६८ ॥

दाक्षिणात्यः^५ । पश्चात्यः पौरस्त्यः ।

✓ १८१ छु-प्रागपागुदक् प्रतीचो यत्^६ ४ । २ । १०१ ॥

दिव्यम्^७ । प्राच्यम् । अवाच्यम् । उदीच्यम् ।

✓ १८२२ अव्ययात्त्यप् ४ । २ । १०४ ॥

१-ग्रागे जातो भवो वा-ग्राम्यः, यप्रत्यये यस्येति च^१ इत्यकारलोपः ग्रामीणः, खप्रत्यये ईनादेशः, एत्वम् । २-नदी मही वाराणसी श्रावस्ती-इत्यादि (नद्यादिगणः) । ३-नद्यां जातं भवमित्यादिरर्थः । ढस्य 'एय्' आदिवृद्धिश्च, नादेयम् । ४-मह्यं जातम्, भवं वा माहेयम् । वाराणस्यां जातं भवं वा वाराणसेयम् । ढक् प्रत्यये ढस्य 'एय्' 'किति च' इत्यादिवृद्धिः । 'यस्येति च इति-ईकारलोपः । ५--दक्षिणा=दक्षिणस्यां भवो जात इति वा दाक्षिणात्यः । त्यक् प्रत्ययः 'किति च' इत्यादिवृद्धिः । एवं पश्चात्-जातो भवो वा-पश्चात्यः । पुरः-भवो जातो वा पौरस्त्यः । ६-भवार्थेऽयं यत् । ७--दिवि भवम् दिव्यम्, प्राचि भयं-प्राच्यम्, अवाचि भवम्--अवाच्यम्, उदीचि भवम्, प्रतीचि भवमित्यादिविग्रहः ।

१८१८—ग्राम शब्द से 'य' और 'खज्' प्रत्यय होते हैं ।

१८१९—नद्यादिगण पठित शब्द से ढक् प्रत्यय होता है ।

१८२०—दक्षिणा पश्चात् और पुरस् शब्द से त्यक् प्रत्यय होता है ।

१८२१--भव आदि शैषिक अर्थों में दिव प्राच् अवाच् उदच् और प्रतीच् शब्दों से यत् प्रत्यय होता है ।

१८२२--अव्यय से भव आदि अर्थों में त्यप् प्रत्यय होता है । (अमा, इह, क्व, तसन्त और त्रान्त अव्ययों से ही त्यप् होता है—यह परिगणन है) । ('नि' अव्यय से ध्रुव अर्थ में त्यप् प्रत्यय होता है) । ('निस्' अव्यय से त्यप् प्रत्यय होता है 'गत' अर्थ गम्य रहते) ।

(अमेह^१-क्व-तसि-त्रेभ्य एव) । अमात्यः^२ । इहत्यः । क्वत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । (^३त्यच् नेध्रुव इति वाच्यम्) नित्यः^४ । (निसो गते) ।

१८२३ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ८ । ३ । १०१ ॥

ह्रस्वादिणः, सस्य पस्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ठयश्चाण्डालादिः^६ । (अरण्याणः) । ^७आरण्याः सुमनसः । (दूरादेत्यः) दूरेत्यः^८ । (उत्तरादाहः) औत्तराहः^९ ।

१=२४ ऐषमी-ह्यः-^{१०}श्वसोऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १० ॥

एष्यस्त्यच्वा । पक्षे वक्ष्यमाणी ट्यु-ट्युलौ । ऐषमस्त्यम्^{११} । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्तनम्, ^{१२}पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते ।

१—अमा-इह-क्व-तसि-त्र-इत्येभ्य एव अव्ययेभ्यः त्यप् प्रत्यय इति परिगणन-वार्तिकमिदम् । २—अमा-सह तमीपे वा भवतीति-अमात्यः=(मन्त्री) । इह जातो भवो वा=इहत्यः । क्व भवः=क्वत्रत्यः । ततो भवो जातो वा=ततस्त्यः । तत्र जातो भवो वा=तत्रत्यः । ३—‘नि’ इत्यस्मात् ध्रुवेऽर्थे ‘त्यप्’-प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ४—नियतं भवो = नित्यः । ५—‘निस्’-इत्यव्ययात् ‘त्यप्’ वक्तव्यो गते = गम्ये-इत्यर्थः । निस् + त्य इति स्थिते सकारस्य पदान्तत्वादादेशप्रत्ययावयवत्वा-ऽभावाच्च पत्वेऽप्राप्ते आह—ह्रस्वात्तादाविति । ६—निष्ठयः, त्यप् सस्य पत्वम्, तकारस्य ष्टुत्वेन टः । ७—अरण्ये भवाः=आरण्याः, एप्रत्ययः, आदि-वृद्धिः । सुमनसः = पुष्पाणि । ८—दूरादागतो दूरे भवो वा दूरेत्यः, ‘दूरात्’ शब्दादव्ययात् एत्यप्रत्ययः ‘अव्ययानां भमात्रे टिलोपः’ इति टिलोपः, (‘आत्’ इत्यस्य लोपः) । ९—उत्तरस्मादागतः, उत्तरस्मिन् भवो वा=औत्तराहः, आहन् प्रत्ययः, आदिवृद्धिः । १०—ऐषमस्-ह्यस्-श्वस्-इत्येतेभ्य इत्यर्थः । ११—ऐषमस् इत्यव्ययम्, वर्तमाने संवत्सरेऽर्थे वर्तते, तत्र भवं जातं वा-ऐषम-स्त्यम् । त्यप्-प्रत्ययाभावे ट्युप्रत्ययः, ट्युलप्रत्ययो वा उभयत्र टकार इत्, लित्वं लिट्स्वरितमिति स्वरभेदार्थम् । ‘यु’ इत्यस्य “युवोरनाको” इत्यनादेशः तस्य तुडागमश्चेति-गणनस्तनम् । एवम--ह्यो जातं भवं वा ह्यस्तत्यं, ह्यस्तनम् । श्वो भवं जातं वा श्वस्त्यम्, श्वस्तनम् । १२—पक्षे ‘श्वसस्तुट् च’ इति ठिति तस्य इकादेशे तुडागमे ‘द्वारादीनां च’ इत्यैजागमे च सति शौवस्तिकम्

१८२३—ह्रस्व इण् से स को ष होता है तकारादि तद्धित परे रहते ।

१८२४—ऐषमस् ह्यस् और श्वस् से त्यप् प्रत्यय विकल्प से होता है ।

१८२५ वृद्धाच्छः^१ ४।२।११४ ॥

^२शालीयः ।

१८२६ त्यदादीनि च १।१।७४ ॥

वृद्धसंज्ञानि स्युः । तदीयः^३ । (वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा) । ^४देवदत्तीयः दैवदत्तः ।

१८२७ भवतच्छकृत्सौ ४।२।११५ ॥

वृद्धाद् भवत एतो स्तः । ^५भावत्कः । (सिति च) सिति तद्धिते पूर्व पदं स्यात् । जश्त्वम् । भवदीयः^६ । वृद्धादित्यनुवृत्तेः^७ शत्रन्तादणोव—भावतः ।

१८२८ काश्यादिभ्यश्छञ्—जिठौ ४।२।११६ ॥

इकार उच्चारणार्थः । ^८काशिकी काशिका । ^९वैदिकी, वैदिका । (आपदादि-

इति रूपम् ।

१—वृद्धसंज्ञकात् छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । २—शालायां भवो जातो वा शालीयः, छप्रत्ययः, छस्य ईय् । एवं मालीयः । ३—तस्यायं तदीयः, तद् शब्दात् छः, छस्य ईयादेशः । ४—देवदत्तशब्दस्य नामधेयत्वाद् वृद्धसंज्ञा, तत्तच्छप्रत्ययः, छस्य ईयादेशः, देवदत्तस्याज्यं देवदत्तीयः । वृद्धसंज्ञाभावपक्षेण, आदिवृद्धिः, दैवदत्तः । ५—भातेर्भवतुप्रत्यये निष्पन्नस्य “भवत्”—शब्दस्य त्यदादित्वात्, वृद्धसंज्ञायां छप्रत्यये प्राप्ते छकृत्सौ तदपवादी विधीयेते । तत्र भवतोऽयम् भावत्कः, छक् प्रत्ययः, छस्य ‘इसुमुकान्तात्कः’ इति कादेशः, कित्वादादिवृद्धिः । ६ छस् प्रत्यये, ‘सिति चे’ति पदत्वात् जश्त्वम्=तकारस्य दकारः, छस्य ईय्, भवदीयः । ७—भूधातोः शतृप्रत्यये निष्पन्नस्य ‘भवत्’—शब्दस्य त्यदादित्वाभावाद् न वृद्धसंज्ञा, ‘भवतच्छकृत्सावि’ति सूत्रे च वृद्धादित्यनुवृत्तेर्न छकृत्सौ, किन्तु अण् एव इति भावतः । ८—छञ् जिठ् च प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । जिठ् इत्यत्र इकार उच्चारणार्थः । ९—काश्यां जाता भवा वा=काशिकी, छन्तात् डोप् । जिठ्प्रत्यये छस्य इकादेशे टाप् काशिका । १०—वैदिः=देशविशेषः, वेद्यां

१८२५—वृद्ध संज्ञक से ‘छ’ प्रत्यय होता है ।

१८२६—त्यदादि शब्दों की भी वृद्ध संज्ञा होती है । (नामधेय को विकल्प से वृद्ध संज्ञा होती है) ।

१८२७—वृद्धसंज्ञक भवत् शब्द से छक् और छस् प्रत्यय होते हैं ।

१८२८—काश्यादिगण पठित शब्दों से छञ् और जिठ् प्रत्यय होते हैं । (आपदादि पूर्वपद कालान्त शब्दों से छञ् और जिठ् प्रत्यय होते हैं) ।

पूर्वपदात्कालान्तात्^१) । आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी^२, आपत्कालिका ।

१८२६ घन्व-योपधाद्बुन् । ४ । २ । १२१ ॥

घन्वविशेषवाचिनो यकारोपघान्च देवशाचिनो वृद्धाद्बुन् स्यात् । 'ऐरावतं घन्व—ऐरावतकः । 'साङ्काश्य—काम्पित्यशब्दौ बुञ्छणादिसूत्रेण ण्यान्तौ । साङ्काश्यकः । काम्पित्यकः ।

१८३० नगरात्कुत्सित-प्रावीण्ययोः ४ । २ । १२८ ॥

कुत्सिते प्रावीण्ये च नगरशब्दाद्बुन् स्यात् । 'नागरकश्चौरः शिल्पी वा । एतयोः किम्—नागरा^३ ब्राह्मणाः ।

१८३१ अरण्यान्मनुष्ये ४ । २ । १२६ ॥

बुन् स्यात् औपसंख्यानिक-णस्यापवादः^४ । (पथ्यध्याय-न्याय-विहार—मनुष्य-हस्तिष्विति वाच्यम्) । आरण्यकः^५ पन्थाः, अध्यायो, न्यायो, विहारी मनुष्यो, हस्ती वा ।

भवा जाता वा=वैदिकी, वैदिका । आदिवृद्धिः । पूर्ववत् डीप्तापी ।

१-ठन्—निठौ स्याताम् इति शेषः । २-आपत्काले भवा जाता वेति विग्रहः । ३-ऐरावताख्यं घन्वेत्यर्थः, घन्व=मरुप्रदेशः, आष्टकं नाम घन्वेति भाष्यान्नुपसंक्तत्वमपि 'घन्वन्' शब्दस्येति बोध्यम् । ऐरावताख्ये मरुप्रदेशे भवम्—ऐरावतकम्, बुन् प्रत्ययः, 'वु' इत्यस्य अकादेशः, नित्वादादिवृद्धिः । ४-साङ्काश्ये भवः=साङ्काश्यकः, काम्पित्ये भवः=काम्पित्यकः, ण्यप्रत्ययान्ताभ्यां योपघत्वाद् बुन् प्रत्ययः, 'वु' इत्यस्य अकादेशः । ५-नगरे कुत्सितः प्रवीणो वा नागरकः, 'बुन्' अकादेश आदिवृद्धिः । ६-नगरे भवा जाता इत्यर्थः । अण् प्रत्ययः, आदिवृद्धिः । ७-'अरण्याणः' इति विहितस्य णस्येत्यर्थः । ८-भवो जातो वा=आरण्यकः, बुन्, अकादेशः, आदिवृद्धिः ।

१८२६--घन्व विशेषवाची और यकारोपघ देशवाची वृद्ध संज्ञक शब्द से बुन् प्रत्यय होता है । (घन्व, मरुप्रदेश को कहते हैं) ।

१८३०--कुत्सित और प्रावीण्य अर्थ गम्य रहते नगर शब्द से बुन् प्रत्यय होता है ।

१८३१--अरण्य शब्द से बुन् होता है । मनुष्य वाच्य रहते । (पन्था, अध्याय, न्याय, विहार, मनुष्य और हस्ती गम्य रहते बुन् होता है ऐसा कहना चाहिये) ।

१८३२ गतोत्तरपदाच्छः ४ । २ । १३७ ॥

देश इत्येव । वृकगतीयम्^१ ।

१८३३ गहादिभ्यश्च ४ । २ । १३८ ॥

गहीयः ।

१८३४ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ४ । ३ । १ ॥

चाच्छः । पक्षेण । युवयोर्युष्माकं वाज्यं युष्मदीयः^४ । अस्मदीयः ।

१८३५ तस्मिन्नणि च^५ युष्माकास्माकौ ४ । ३ । २ ॥

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च । यौष्माकीणः^६ । आस्माकीनः ।

यौष्माकः । आस्माकः ।

१—वृकगर्तो नाम देशः, वृकगर्ते भवं जातं वा=वृकगर्तीयम् छः, छस्य ईय् । २—छ स्यादिति शेषः । गहो देशविशेषः, गहे भवो—गहीयः । ३—युष्मच्छब्दादस्मच्छब्दाच्च जाताद्यर्थेषु खञ् स्यादित्यर्थः । चाच्छप्रत्ययोऽपि, पक्षेण, अन्यतरस्यां—ग्रहणसामर्थ्यादिति भावः । ४—युष्मदीयः, अस्मदीयः, द्विवचनान्ताद् बहुवचनान्तञ्च छः, ईयादेशः, 'सुपो घातु' इति सुब्लुकि युवावादेशयोनिवृत्तिः, तयोर्विभक्ती परतो विधानात् । एकवचनान्ताभ्यां छादिप्रत्यये तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमादेशौ वक्ष्येते, तत्र त्वदीयः, मदीयः, इति स्यात् । ५—अयं खञ् प्रत्ययेऽणप्रत्यये च विशेषमाह—तस्मिन्नित्यादि, इह तच्छब्देन पूर्वसूत्रनिर्दिष्टः खञ्, परामुच्यते; तदाह वृत्तौ-खञि-अणि चेति । ६—युवयोर्युष्माकं वाज्यम्=यौष्माकीणः, आवयोरस्माकं वाज्यम्=आस्माकीनः खञ्, ईनादेशः खस्य, युष्माकास्माकादेशौ, आदिवृद्धिः, पूर्वत्र गत्वं, अणप्रत्यये च युष्माकास्माकादेशयोः सतीरादिवृद्धौ यौष्माकः आस्माकः ।

१८३२—गतोत्तरपद शब्द से 'छ' प्रत्यय होता है देश गम्य रहते ।

१८३३—गहादिगण पठित शब्दों से 'छ' प्रत्यय होता है ।

१८३४—युष्मद् और अस्मद् शब्द से शेष अर्थों में खञ् प्रत्यय होता है । और 'छ' प्रत्यय भी होता है ।

१८३५—खञ् और अण् परे रहते युष्मद् और अस्मद् शब्द को क्रमशः युष्माक और अस्माक आदेश होते हैं ।

१८३६ तवक-ममकावेकवचने^१ ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवक-ममकी स्तः खञि अणि च । तावकीनः^२, तावकः । मामकीनः, मामकः । छे तु^३—

१८३७ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७ । २ । ६८ ॥

मपर्यन्तयोरेकार्थवाचिनोस्त्व-मी स्तः प्रत्यये, उत्तरपदे^४ च । त्वदीयः^५ । मदीयः । त्वत्पुत्रः^६ । मत्पुत्रः ।

१८३८ मध्यान्मः ४ । ३ । ८ ॥

मध्यमः^७ ।

१८३९ 'अ साम्प्रतिके ४ । ३ । ९ ॥

१—सूत्रे 'एकवचने' इति युष्मदस्मदोः प्रकृत्योर्विशेषणम्, एकस्य वचनम्=उक्तिः, =एकवचनम्, एकवचने = एकस्योक्तौ व्याप्रियमाणयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थः । तदेवोक्तं वृत्तौ—एकार्थवाचिनोरिति । २—तवायं = तावकीनः, ममायं=मामकीनः खञि, खस्य—ईनादेशे, प्रकृत्योः तवकममकादेशयोः सतोरादिवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । अणि प्रत्यये च तावकः, मामकः । ३—छप्रत्यये तु, इत्यर्थः । ४—उत्तरपदशब्दः समासस्य चरमावयवे रूढः, तस्मिन् परे—इत्यर्थः । ५—तवायं=त्वदीयः, ममायं=मदीयः । छप्रत्ययः, छस्य ईयादेशः, सुव-लुकि प्रकृत्योर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तयोस्त्वमादेशौ । ६—उदाहरणद्वयमिदम्—उत्तरपदे परतस्त्वमादेशयोः, तव पुत्रः = त्वत्पुत्रः, मम पुत्रः=मत्पुत्रः । ७—मध्ये भवो जातो वा मध्यमः । ८—'अ' इति लुप्तप्रथमाकम् । मध्यादित्यनुवर्तते । साम्प्रतिशब्दोऽप्ययम् उत्कर्षापकर्षहीनत्वात्मकसाम्येऽर्थे वर्तते । स्वार्थे ठञि 'साम्प्रतिकम्' इति, तस्मिन् साम्प्रतिके=साम्ये गम्यमाने मध्यशब्दात् 'अ' प्रत्ययः स्याद् इत्यर्थः ।

१८३६—एकार्थवाची युष्मद् और अस्मद् को क्रमशः तवक और ममक आदेश होते हैं खञ् और अण् परे रहते ।

१८३७—एकार्थवाची युष्मद् और अस्मद् को क्रमशः 'त्व' और 'म' आदेश होते हैं प्रत्यय अथवा उत्तरपद परे रहते ।

१८३८—मध्य शब्द से 'म' प्रत्यय होता है ।

१८३९—साम्प्रतिक अर्थात् साम्य गम्यमान होने पर मध्य शब्द से 'अ' प्रत्यय होता है ।

मध्यशब्दादप्रत्ययः सांप्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो^१ वैयाकरणः । मध्यं दारु—नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः ।

१८४० द्वीपादनुसम्ब्रं यञ् ४ । ३ । १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद् द्वीपशब्दाच्चञ् स्यात् द्वैप्यम्^२, द्वैप्या ।

१८४१ कालाट्टञ्^३ ४ । ३ । ११ ॥

कालिकम्^४ । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । (अव्ययानां भमात्रे टिलोपः) सायं-प्रातिकः^५ । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि 'शार्वरस्य' तमसो निषिद्धये' इति कालिदासः । 'अनुदितोपसरागः' इति भारविः । समानकालीनं^६ प्राक्कालीनमित्यादि च । अप-भ्रंशा एव इति प्रामाणिकाः । तत्र जातं^७ इति यावत्कालाधिकारः ।

१८४२^१ श्राद्धे शरदः ४ । ३ । १२ ॥

१—मध्ये भवः (समः)=मध्यः नोत्कृष्टो नाप्यपकृष्ट इत्यर्थः, 'अ' प्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । एवं नपुंसके मध्यं दारु । स्त्रियाम् मध्या कोमुदी, नातिमहती, नातिलघ्वी । २—द्वीपे भवं जातं वा=द्वैप्यम्, यत्रि, आदिवृद्धिः, यस्येति चेत्यलोपः । स्त्रियां टाप् द्वैप्या । ३—न केवलं कालशब्दस्य ग्रहणम्, किन्तु कालशब्दस्य कालविशेषवाचकानां च ग्रहणम् इति भाष्ये स्पष्टम् । तथा च काल-वाचिभ्यश्चञ् स्यादित्यर्थः । ४—काले भवं जातं वा=कालिकम्, संवत्सरे भवं=सांवत्सरिकम् इत्यादि । ५—सायम्प्रातर्भवः=सायम्प्रातिकः, पुनः पुनर्भवः=पौनःपुनिकः, ठञि, ठस्य इकादेशे टिलोपः । ६—शार्वरीशब्दस्यापि कालवाचकत्वात् शार्वरिकस्येति भाव्यमिति भावः, कथमणप्रत्यये शार्वरस्येति प्रश्नः । ७—'उपस्' शब्दस्यापि कालवाचित्वेन ठञि प्रत्यये औपसिकेति भाव्यमिति प्रश्नाशयः । ८—सामानकालिकम्, प्राक्कालिकम् इति भाव्यम् इति भावः । ९—अपशब्दा इत्यर्थः । तादृशसिद्धौ प्रमाणाभावादिति तदाशयः । कचिच्च—“अमुकः पुरतः परेद्यु रित्यादिवद् एतेऽपि शब्दा अव्युत्पन्नाः, पृषोदरादयो वा साधवः” इत्याहुः, इति बालमनोरमा । १०—व्याख्यानादिति भावः । ११—शरदि भवं श्राद्धम् इत्यर्थे

१८४०—समुद्र समीपवर्ती द्वीप विषयक=वाचक द्वीप शब्द से अञ् प्रत्यय होता है ।

१८४१—कालवाचक शब्दों में ठञ् प्रत्यय होता है । (भसञ्ज्ञक अव्ययों की टि का लोप होता है ।

१८४२—श्राद्ध अर्थ वाच्य रहते शरद् शब्द से ठञ् प्रत्यय होता है । (यह ऋत्वण् का अपवाद है) ।

ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः । शरदि भवं—'शारदिकं' श्राद्धम् ।

१८४२ निभाषा रोगातपयोः^१ ३ । ५ । १३ ॥

'शारदिकः' शारदो वा, रोग आतपो वा ।

१=४४ निशा-प्रदोषाभ्यां^२ च ४ । १ । १४ ॥

ठञ् वा । नैशिकम्^३, नैशम् । प्रादोषिकम्, प्रादोषम् ।

१८४३ श्वस-तुट् च ४ । ३ । १५ ॥

श्वसष्टञ् वा तुट् च ।

१८४६ द्वादीनां च ७ । १ । ४ ॥

एषां न वृद्धिरैजागमश्च^४ । शौवस्तिकम्^५ ।

'शरद्' शब्दात् 'कालाठुञ्' इत्यस्य बाधकः 'सन्धिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽणि'ति—अण् प्राप्नोति, तद्वाधनाय ठञ् विधिरयम् । तदेवाह—ऋत्त्रणाऽपवाद इति ।

१—ठञ्, ठस्येकः । २—श्रद्धया क्रियमाणं पित्र्यं कर्म = श्रद्धम् 'प्रजाश्रद्धा-ज्वादिभ्यो णः' इति मत्वर्थीये णप्रत्यये सिद्धचतीदम् । श्रद्धावान् पुरुषस्तु न गृह्यते-ज्जभिधानात् । ३—रोगे आतपे च वाच्ये 'शरद्' शब्दात् वा ठञ् स्यादित्यर्थः । पक्षे ऋत्वण् । ४—शरदि भवः = शारदिकः, ठञ्, ठस्य इकादेशे आदिवृद्धिः, अणि शारदः । ५—कालाठुमिति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । पक्षेऽण् । ६—निशायां भवम् = नैशिकम् नैशम् तमः । प्रदोषे भवं = प्रादोषिकम्, प्रादोषम् । ७—अत्र 'न ख्याम्यामि'ति सूत्रं पदान्ताभ्यामिति वर्जमनुवर्तते—मृजेवृद्धि-रित्यतो वृद्धिरिति च, द्वार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्प्यकृत्, स्वादु, मृदु, श्वस्, श्वन्, स्व इति द्वारादयः । ८—वृद्धिर्न स्यात्, यकारवकाराभ्यां पूर्वक्रमेण ऐकारागमः, औकारागमश्च स्यादिति भावः । अत्र यकारवकारयोरपदान्तत्वाद् 'न ख्याम्यामि'त्यप्राप्ते 'द्वारादीनां चे'ति सूत्रारम्भः । ९—श्वो भवं = शौवस्तिकम् । श्वस्—शब्दात् ठञ्, ठस्येकादेशः, तुडागमः, वकारात्पूर्वम् औकारागमः, आदि-

१८४३—रोग और आतप वाच्य रहते शरद् शब्द से विकल्प करके ठञ् प्रत्यय होता है ।

१८४४—निशा और प्रदोष शब्द से भी ठञ् विकल्प करके होता है ।

१८४५—श्वस् शब्द से ठञ् विकल्प से होता है और तुट् आगम होता है ।

१८४६—द्वारादि गण पठित शब्दों की वृद्धि नहीं होती, यकार वकार से पूर्व क्रमशः 'ऐ' और 'औ' आगम होता है ।

५१४

मध्यकोमुद्याम्—

१८४७ सन्धिवेलाद्यनु-^१नक्षत्रेभ्योऽण् ४ । ३ । १६ ॥

सन्धिवेलायां भवं—सन्धिवेलम् । ग्रैष्मम्^२ । सन्धिवेला । सन्ध्या । अमा-
वास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पौर्णमासी । प्रतिपद् ।

१८४८ प्रावृष एण्यः ४ । ३ । १७ ॥

प्रावृषेण्यः^३ ।

१८४९ वर्षाभ्यष्टक् ४ । ३ । १८ ॥

वर्षासु सावु-^४वर्षिकं वासः ।१८५० सर्वत्राण्^५ च तलोपश्च ४ । ३ । २२ ॥

हेमान्तादण् तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हेमन्ते भवं—
हैमनम्^६ हैमन्तं वा वसनम् ।

१८५१ सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगे-^७अव्ययेभ्यष्टक्-ट्ठुलो तुट् च ४ । ३ । २३ ॥

सायमित्यादिभ्यश्चतुर्म्यः अव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यश्चट्ठुलो स्तस्तयोस्तुट् च ।

वृद्धचभावः ।

१—‘कालाटुब्’ इत्यस्यापवादोऽयमण् । २—गीष्मे भवमित्यर्थः, अण्,
आदिवृद्धिः, ‘यस्येति च’ इत्यलोपः । ३—सन्धिवेलादिगणनिर्देशोऽयम्, तथा च
सन्ध्यायां भवं सान्ध्यम्, अमावास्याम्, त्रयोदशम्, पौर्णमासम्, प्रतिपदम् इत्यादि ।
४ ऋत्वणोऽपवादोऽयम् । ५—प्रवर्षतीति प्रावृट् = वर्पतुः, नहिवृषी’त्यादिना
दीर्घः तत्र भवः = प्रावृषेण्यः । ६—ठक्, ठस्येकः, कित्वादादिवृद्धिः । वासः
= वस्त्रम् । ७—सर्वत्रेति लोके वेदे च, हेमान्तादित्यनुवर्तते, तदाह-वृत्ती-हैमन्ता-
दित्यादि । ८—अण्, तलोपः ‘अन्’ इति सूत्रेण प्रकृतिभावान्न टिलोपः, हैमनम्,
आदिवृद्धिः । ऋत्वणि तु न तलोपः, सन्नियोगशिष्टत्वात्—हैमन्तम् ।

१८४७—सन्धिवेलादि और ऋतुवाचक तथा नक्षत्रवाचक शब्दों से अण्
प्रत्यय होता है ।

१८४८—प्रावृष् शब्द से एण्य प्रत्यय होता है । (यह ऋत्वण् का अप-
वाद है) ।

१८४९—वर्षा शब्द से षैषिक अर्थों में ठक् प्रत्यय होता है ।

१८५०—हैमन्त शब्द से अण् प्रत्यय होता है और तकार का लोप होता है ।
चकार पढ़ने से पक्ष में ऋत्वण् भी होगा ।

१८५१—सायम्, चिरम्, प्राह्णे, प्रगे इन चार कालवाची अव्ययों से

सायं भवं-^१सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राल्लप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राल्ले तनम् । प्रगेतनम् । दोपातनम् । दिवातनम् । (चिर-परुत्-परारिभ्यस्तो वक्तव्यः) । चिर-^२लम् । परुतनम् । परारितनम् (^३अग्रादिपश्चाद्धिमच्) । अग्रिमम्^४ । आदिमम् । पश्चिमम् । (अन्ताच्च) अन्तिमम् ।

१८५२ विभाषा पूर्वाह्लपराल्लाभ्याम् ४ । ३ । २४ ॥

आभ्यां ट्यु ट्यु ली वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्ले तनम्^५, पौर्वाह्लिकम् । अपराल्ले तनम्, आपराल्लिकम् ।

१८५३ तत्र जातः ४ । ३ २५ ॥

सप्तमीसमर्थज्जात^६ इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । स्रुघ्ने जातः स्त्रीघ्नः^७ । औत्सः । राष्ट्रियः^८ । अवारपारीणः, इत्यादि ।

१—सायम्-शब्दात् ट्यु प्रत्यये ट्युल् प्रत्यये वा, (लित्वं स्वरभेदमात्रार्थम्) 'यु' इत्यस्य अनादेशे तुडागमे-सायन्तनम् । एवमग्रेऽपि । २—चिरं भवम्=चिरतनम् । परुत्, परारि, इति चाव्ययं पूर्वस्मिन् पूर्वतरे च वत्सरे क्रमाद् वतते (तथा च पञ्चनदभाषायामुच्यते 'परं परार' इति) । ३—अग्र-आदि-पश्चात्-शब्देभ्यो डिमच् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ४—अग्रे भवम्=अग्रिमम्, डित्वाट्टिलोपे सिद्धम् । एवम् आदौ भवम्=आदिमम्, पश्चाद् भवम्=पश्चिमम् । ५—अन्ते भवम्=अन्तिमम्, डिमच् प्रत्ययः इचावितौ, टिलोपः । ६—पूर्वाह्ले भवं—पूर्वाह्ले तनम्, 'घ-काल-तनेषु' इति सप्तम्या अलुक् । पक्षे ठञ् ठस्येकः, आदि-वृद्धिः पौर्वाह्लिकम् । एवमग्रेऽपि । ७—सप्तम्यन्तात्समर्थमित्यर्थः । ८—अण् आदिवृद्धिः । एवम् औत्सः, उत्सो देशविशेषः, तत्र जात इत्यर्थः । ९—राष्ट्रे जातः—राष्ट्रियः, घप्रत्ययः घस्य=इयादेशः । अवारपारे जातः=अवारपारीणः,

'ट्यु' और 'ट्युल्' प्रत्यय होते हैं और 'तुट्' आगम होता है । (चिर, परुत् और परारि इन तीन कालवाची अव्ययों से पूर्वोक्त अर्थों में 'ल' प्रत्यय होता है) । (अग्र, आदि और पश्चात् शब्द से भव आदि अर्थों में डिमच् प्रत्यय होता है) । ('अन्त' शब्द से भी डिमच् प्रत्यय होता है) ।

१८५२—पूर्वाह्ल और अपराल्ल शब्द से 'ट्यु' और 'ट्युल्' प्रत्यय विकल्प करके होते हैं और तुट् आगम होता है । पक्ष में ठञ् होगा ।

१८५३—सप्तम्यन्त समर्थ से 'जातः' अर्थ में अण् आदि और घ आदि प्रत्यय होते हैं ।

१८५४ प्रावृषठप्^१ ४ । ३ । २६ ॥

एण्यस्यापवादः । ^१प्रावृषिकः ।

१८५५ प्रायभवः^३ ४ । ३ । ३६ ॥

तत्रेत्येव । स्रुघ्ने प्रायेण=बाहुल्येन भवति—स्रीघ्नः^४ ।

१८५६ सम्भूते^५ ४ । ३ । ४१ ॥

स्रुघ्ने सम्भवति—स्रीघ्नः^५ ।

१८५७ कोशाड्ढञ् ४ । ३ । ४२ ॥

कौशेयं^६ वस्त्रम् ।

१८५८ तत्र भवः ४ । ३ । ५३ ॥

स्रुघ्ने भवः स्रीघ्नः^७ । औत्सः । राष्ट्रियः^{१०} ।

१८५९ दिगादिभ्यो यत् ४ । ३ । ५४ ॥

दिश्यम्^{११} । वग्यम् ।

खप्रत्ययः खस्य ईनादेशः, एत्वम् ।

१—तत्र जात इत्यर्थे एण्यापवादः ठप् स्यादिति भावः । २—प्रावृषि जातः=प्रावृषिकः, ठप्, ठस्येकः । ३—प्रायभव इत्यर्थे सप्तम्यन्तादणादयो घादयश्च स्युरित्यर्थः । ४—अण्प्रत्ययः । ५—सप्तम्यन्तात्सम्भूतेऽर्थेऽण्णादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः, सम्भवः=सम्भावना । ६—अत्राप्यण्वेव । ७—(कृमि)—कोशस्य विकारः=कौशेयम्, वस्त्रम् । “विकारे कोशाड्ढञ्” इति ङञ् प्रत्ययः ङस्य एयादेशः, त्रित्वादादिवृद्धिः । ८—सप्तम्यन्ताद्भव इत्यर्थेऽण्णादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः । ९—अण्प्रत्ययः । एवम् औत्सः इत्यत्राप्यण् । १०—राष्ट्रे भवः=राष्ट्रियः, घप्रत्ययः, घस्य इयादेशः । ११—दिशि भवम्=दिश्यम्, वगो भवम्=वग्यम् ।

१८५४—प्रावृष् शब्द से ठप् प्रत्यय होता है तत्र जातः अर्थ में । यह एण्य प्रत्यय का अपवाद है ।

१८५५—सप्तम्यन्त समर्थ से प्रायभव अर्थ में अण् आदि प्रत्यय होते हैं ।

१८५६—सप्तम्यन्त से सम्भूत अर्थ में अण् आदि प्रत्यय होते हैं ।

१८५७—कोश शब्द से विकार अर्थ में ङञ् प्रत्यय होता है ।

१८५८—सप्तम्यन्त समर्थ से भव अर्थ में अणादि और घादि होते हैं ।

१८५९—दिगादिगण पठित शब्दों से भव अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

१८६० शरीरावयवाच्च^१ ४ । ३ । ५५ ॥

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् ।

१८६१ दृति^१-कुक्षि-कलशि-वस्तिस्त्यहेर्दञ् ४ । ३ । ५६ ॥

दार्तेयम्^१ । कलशिर्घटः, तत्र भवं—कालशेयम् ।

१८६२ ग्रीवाभ्योऽण्^१ च ४ । ३ । ५७ ॥

चाङ्ढञ् । ग्रैवेयम्, ग्रैवम्^१ ।

१८६३ गम्भीराञ्ज्यः ४ । ३ । ५८ ॥

गम्भीरे भवं-गाम्भीर्यम्^१ ।

१८६४ अव्ययीभावाच्च^१ ४ । ३ । ५९ ॥

परिमुखे भवं-परिमुख्यम् । (परिमुखादिभ्य^१ एवेष्प्यते) । नेह-औपकूलः^१ ।

१—यत्स्यादिति शेषः । २—दन्तेषु भवम् = दन्त्यम्, कण्ठे भवम् = कण्ठ्यम् । ३—दृति-कुक्षि-कलशि-वस्ति-अस्ति-अहि-इत्येतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो भव इत्यर्थे ढञ् स्यादित्यर्थः । ४—दृती = चर्मभस्त्रिकायां भवं = दार्तेयम् । ढञ् सुब्लुक्, ढस्य एयादेशः, आदिवृद्धिः-रपरा । एवं कौत्सेयम्, कालशेयम्, वास्तेयम्, (वस्तिः = नाभेरधः स्थानम्), आस्तेयम् (अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपक-मव्ययम्, यथा-अस्तिमान् = धनवान् इति,) आह्वेयम् । ५—शरीरावयवाच्चेति यतोऽपवादोऽयम् । ग्रीवाशब्दोऽयं धमनीसङ्घे वर्तते, उद्भूतावयवभेदसङ्घविषयायां बहुवचनान्तात्प्रत्यय इति सूचयितुं बहुवचनम् । तिरोहितावयवभेदविवक्षायां तु एकवचनान्तादपि अण्-ढञौ स्यातामेव । ६—ग्रीवासु ग्रीवायां वा भवम् = ग्रैवेयम्, ढञ्, ढस्य एयादेशः, आदिवृद्धिः, पक्षेऽणि, आदिवृद्धौ, ग्रैवम् । ७—ज्यप्रत्यये, जित्वादादिवृद्धिः, यस्येति चेत्यकारलोपः, गाम्भीर्यम् । ८—ज्य इति शेषः । ९—ज्यप्रत्यये, आदिवृद्धिः, अकारलोपः, परिमुख्यम् । १०—उपकूलं भवः = औपकूलः । अव्ययीभावत्वेऽपि परिमुखादिगणानन्तर्भावात् न ज्यः, किन्तु

१८६०—शरीरावयववाची शब्द से भी भव अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

१८६१—सप्तम्यन्त दृति, कुक्षि, कलशि, वस्ति, अस्ति और अहि शब्द से भव अर्थ में ढञ् प्रत्यय होता है ।

१८६२—ग्रीवा शब्द से अण् प्रत्यय होता है और ढञ् प्रत्यय भी ।

१८६३—गम्भीर शब्द से भव अर्थ में ज्य प्रत्यय होता है ।

१८६४—अव्ययीभाव से भव अर्थ में ज्य प्रत्यय होता है । (परिमुखादि-

१८६५ अन्तः पूर्वपदाट्ठञ् ४।३।६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि इति-अन्तर्वेश्मम्,^१ तत्र भवम् आन्तर्वेश्म-
कम् । आन्तर्गणिकम् । (अघ्यात्मादेष्टनिष्पत्ते) । अध्यात्मं भवम् आध्यात्मिकम्^२ ।

१८६६ अनुशक्तिकादीनां च ७।३।२० ॥

एषामुभयपदवृद्धिर्नास्ति इति किति च । आधिदैविकम्^३ । आधिभौतिकम् ।
ऐहलौकिकम् । आकृतिगणोऽयम्^४ ।

१८६७ जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः ४।३।६२ ॥

जिह्वामूलीयम्^५ । अङ्गुलीयम् ।

१८६८ वर्गान्ताच्च^६ ४।३।६३ ॥

कवर्गीयम्^७ ।

अण्, आदिवृद्धिः ।

१—अत्र अव्ययीभावसमासे जाते 'नपुंसकादन्यतरस्याम्', इति समासान्तष्टच्, टिलोपे 'अन्तर्वेश्मम्' इति, ततो भवार्थे ठञि ठस्येकादेशे, आदिवृद्धिः, आन्त-
र्वेश्मिकम् । एवम्-अन्तर्गणे भवम्-आन्तर्गणिकम् । २—आत्मनि इत्यध्यात्मम्,
तत्र भवम् = आध्यात्मिकम्, ठञ्, इक्, आदिवृद्धिः । ३—देवेषु
इत्याधिदेवम्, तत्र भवम् = आधिदैविकम् । अध्यात्मादित्वात् ठञि, इकादेशे,
अनुशक्तिकादित्वाद् उभयपदवृद्धिः । एवम्-भूतेषु इत्यधिभूतम्, तत्र भवम् =
आधिभौतिकम् । इह लोके भवम् = ऐहलौकिकम् । ४—अनुशक्तिकादिगण
आकृतिगण इत्यर्थः तेन पारलौकिकम् इत्यादावपि ठञि उभयपदवृद्धिः । ५—
शरीरावयवान्चेति यतोऽपवादोऽयम् । ६—जिह्वामूले भवम्-जिह्वामूलीयम्,
छः, छस्य ईयादेशः । अङ्गुल्यां भवम् = अङ्गुलीयम् । ७—छ इति शेषः ।
८—कादिः वर्गः कवर्गस्तत्र भवम् = कवर्गीयम्, एवम्-चवर्गीयम् इत्यादि ।

शब्दों से ही इष्ट है) ।

१८६५—अन्तः पूर्व पद अव्ययीभाव से भव अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।
(अध्यात्मादि गण पठित शब्दों से ठञ् प्रत्यय होता है भव अर्थ में) ।

१८६६—जित् जित् और कित् प्रत्यय परे रहते अनुशक्तिकादिगणपठित
शब्दों में उभय पद वृद्धि होती है ।

१८६७—जिह्वामूल और अङ्गुलि शब्द से भव अर्थ में 'छ' प्रत्यय होता है ।

१८६८—वर्गान्त शब्दों से 'छ' प्रत्यय होता है ।

१८६९ तत् आगतः^१ ४ । ३ । ७४ ॥

सृज्नादागतः—स्रोध्नः^३ ।

१८७० ठगायस्थानेभ्यः ४ । ३ । ७५ ॥

शौल्कशालिकः^३ ।

१८७१ विद्या-योनि-सम्बन्धेभ्यो वुञ् ४ । ३ । ७७ ॥

ओपाध्यायकः । पैतामहकः ।

१८७२ ऋतष्ठञ् ४ । ३ । ७८ ॥

बुजोऽपवादः । होतृकम्^५ । मातृकम् । भ्रातृकम् ।

१८७३ पितुर्यच्च ४ । ३ । ७९ ॥

चाटुञ् । रीडृतः । यस्येति लोपः । पित्र्यम्^७ । पैतृकम् ।

१—तत् आगत इत्यर्थे पञ्चम्यन्ताद् यथायथं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । २—अण्, आदिवृद्धिः । ३—शुल्कशालाया आगतः = शौल्कशालिकः, ठकि, कित्वादादिवृद्धिः । ४—तत् आगत इत्यर्थे एव, उपाध्यायादागतः = औपाध्यायकः, पितामहादागतः = पैतामहकः । वुञ्, 'वु' इत्यस्य अकादेशः, आदिवृद्धिः । ५—ऋदन्ताद् विद्यायोनि-सम्बन्धवाचिनष्टञ् स्यादित्यर्थः । ६—होतुरागतम् = होतृकम्, आदिवृद्धिः । उकः परत्वात् 'इसुसुक्तादि'ति सूत्रेण ठस्य कादेशः, एवं मातुरागतम् = मातृकम्, भ्रातुरागतम् = भ्रातृकम् । ७—पितुरागतम् =

१८६९—पञ्चम्यन्त समर्थसे (तत् आगतः) इस अर्थ में अणादि प्रत्यय होते हैं ।

१८७०—आयस्थान वाची पञ्चम्यन्त समर्थ से आगत अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

१८७१—विद्या और योनि सम्बन्धवाची पञ्चम्यन्त शब्दों से 'तत् आगतः' इस अर्थ में वुञ् प्रत्यय होता है ।

१८७२—ऋकारान्त विद्या—योनि सम्बन्धवाची शब्दों से ठञ् होता है । वुञ् का यह अपवाद है ।

१८७३—पितृ शब्द से आगत अर्थ में यत् प्रत्यय होता है और ठक् प्रत्यय भी ।

१८७४ गोत्रादङ्कुवत् ४ । ३ । ८० ॥

विदेभ्य आगतं—वैदम्^१ । गार्गम्^२ । दाक्षकम् । औपगवकम्^३ ।

✓ १८७५ हेतु—मनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ४ । ३ । ८१ ॥

समादागतं समरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः, समीयम्^४ । देवदत्तीयम् । देव-
दत्तरूप्यम् ।

✓ १८७६ मयद् च ४ । ३ । ८२ ॥

सममयम् ।

✓ १८७७ प्रभवति ४ । ३ । ८३ ॥

हिमवतः प्रभवति हिमवती^५ गङ्गा ।

१८७८ विदूराज्यः ४ । ३ । ८४ ॥

पित्र्यम् । यत्प्रत्ययः, ऋकारस्य रीडादेशः पित्री + य (म्), इत्यत्र 'यस्येति च'
इतीकारलोपः । पक्षे ठञि पैतृकम्, उक्तः परत्वात् ठस्य कादेशः ।

१—अङ्के ये प्रत्ययास्ते तत आगत इत्यर्थेऽपि भवन्तीत्यर्थः । २—अत्र यत्-
बोश्चेति बहुत्वेऽगो ऋकि, विदेभ्य इति निर्देशः । (सङ्घाङ्क-इत्यादिविहितोऽणिहापि)
वैदशब्दादब्रन्तादणि—वैदम् । ३—यत्प्रत्ययाणां, गर्गस्य आगपम् = गार्गम् । एवं
दाक्षम्, इब्रन्तादण् । ४—उपगोरपत्यम्=औपगवः, तस्मादागतम्=औपगवकम्,
'गोत्रचरणाद् बुञ् । (अङ्केदृष्ट इतीहाप्यणन्ताद् बुञ्) अकादेशः, आदिवृद्धिः ।
५—मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । तत आगत इत्यर्थे एव । हेतुभ्य उदाहरति—समरू-
प्यम् । ६—छस्य ईयादेशः । मनुष्येभ्य उदाहरति—देवदत्तादागतम्, देवदत्त-
रूप्यम्, देवदत्तीयम् । ७—ततः आगत इत्येव । ८—ततः प्रभवतीत्यर्थे
पञ्चम्यन्ताद् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । ९—अण् प्रत्ययः, स्त्रियाम्, 'टिड्ढेति'

१८७४—गोत्रसंज्ञक शब्दों से अङ्क अर्थ के समान आगत अर्थ में भी
अणादि प्रत्यय होते हैं ।

१८७५—हेतुवाची और मनुष्यवाची शब्दों से 'तत आगतः' अर्थ में रूप्य
प्रत्यय विकल्प से होता है । पक्ष में यदाप्राप्त अन्य प्रत्यय भी होंगे ।

१८७६—उक्त विषय में मयद् प्रत्यय भी होता है ।

१८७७ 'ततः प्रभवति' अर्थ में पञ्चम्यन्त समर्थ से यथाविहित अणादि
प्रत्यय होते हैं ।

१८७८—देशविशेषवाची विदूर शब्द से 'प्रभवति अर्थ' में ज्य प्रत्यय
होता है ।

विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो^१ मणिः ।

१८७९ तद्गच्छति^२ पथिदूतयोः ४ । ३ । ८५ ॥

सुघ्नं गच्छति—सौघ्नः^३ पन्था दूतो वा ।

१८८० अभिनिष्क्रामति द्वारम् ४ । ३ । ८६ ॥

सुघ्नमभिगच्छति—सौघ्नं^४ कान्यकुब्जद्वारम् ।

१८८१ अधिकृत्य^५ कृते ग्रन्थे ४ । ३ । ८७ ॥

शारीरकमधिकृत्य^६ कृतो ग्रन्थः—शारीरकीयः । शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् ।

१८८२ सोऽस्य निवासः^७ ४ । ३ । ८९ ॥

सुघ्नो निवासोऽस्य सौघ्नः^८ ॥

डीप्, आदिवृद्धिः ।

१—विदूरशब्दो देशविशेषवाचकः । ततो ज्यप्रत्यये आदिवृद्धौ 'यस्येति चे'त्यलोपे वैदूर्यः । २—द्वितीयान्तात् गच्छतीत्यर्थे यथायथं प्रत्ययाः, स चेद् गन्ता पन्था दूतो वा स्यादित्यर्थः । ३—अण् । ४—अस्मिन्नर्थेऽणादयः स्युरित्यर्थः । ५—अण् प्रत्ययः । ६—अधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थेऽणादयः प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । ७—शारीरस्याऽयं शारीरः=जीवात्मा, स एव शारीरकः, तस्येदमित्यणन्तात्स्वार्थे कः, शारीरकम्=जीवात्मानम् अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः, 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः, छस्य ईयादेशः । ८—प्रतिपादके भाष्ये शारीरकस्य जीवात्मनः प्रतिपाद्यस्य अभेदोपचार इत्यर्थः । प्रतिपाद्यबोधकशब्देनैव प्रतिपादकप्रतिपादनमुपचारादिति भावः । ९—प्रथमान्तस्य निवास इत्यर्थेऽणादयः प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । १०—अण्प्रत्ययः ।

१८७९—द्वितीयान्त समर्थ से 'गच्छति' अर्थ में अणादि प्रत्यय होते हैं यदि जाने वाला पन्था अथवा दूत हो ।

१८८०—द्वितीयान्त समर्थ से द्वारकर्ता रहते 'अभिनिष्क्रामति' अर्थ में अणादि प्रत्यय होते हैं ।

१८८१—'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' अर्थ में द्वितीयान्त समर्थ से अणादि प्रत्यय होते हैं ।

१८८२—प्रथमान्त समर्थ से 'सोऽस्य निवासः' अर्थ में अणादि प्रत्यय होते हैं ।

१८८३ तेन प्रोक्तम्^१ ४।३।१०१॥

पाणिनिना 'प्रोक्तं'—पाणिनीयम् ॥

१८८४ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ४।३।११०॥

णिनिः स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्तम् भिक्षुसूत्रमधीयते—पाराशरिणो भिच्चवः ।
शैलालिनो नटाः ।

१८८५ कर्मन्द-कृशाश्वदिनिः ४।३।१११॥

कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते—कर्मन्दिनो^५ भिच्चवः । कृशाश्विनो नटाः ।

१८८६ उपज्ञाते ४।३।११५॥

पाणिनिना उपज्ञातं^७—पाणिनीयम् ।

१८८७ तस्येदम्^९ ४।३।१२०॥

१—तृतीयान्तात् प्रोक्तेर्ज्येष्ठादयो घादयश्च स्युरित्यर्थः । २—प्रोक्तम्=प्रथमं प्रकाशितम् = पाणिनीयम् = व्याकरणम्, छप्रत्ययो वृद्धत्वात्, छस्य ईयादेशः । ३—पराशरशब्दाद् गर्गादित्वाद् गोत्रे यञ्, पराशर्यः, तेन प्रोक्ते भिक्षु-सूत्रेर्ज्ये णिनिः, ततोऽप्येतृप्रत्ययस्याणो लुक्, पाराशरिणः (बहुवचनान्तम्) । ४—शिलालिन्शब्दाद् नटसूत्रे प्रोक्ते णिनि-प्रत्यये टिलोपे शैलालिन्शब्दाद् अध्येतृप्रत्ययस्याणो लुकि, 'शैलालिनः' इति जसि रूपम् । ५—कर्मन्दशब्दा-दिनिः, ततोऽप्येत्त्रणो लुक् कर्मन्दिनः; जसि रूपम् । एवम्—कृशाश्वेन प्रोक्तम-धीयते—कृशाश्विनः । ६—तेनोपज्ञातमित्यर्थे तृतीयान्ताद् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरि-त्यर्थः । ७—उपज्ञातम्=प्रथमज्ञातम् । 'उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादि'—त्यमरः । उपदेशं विना ज्ञातम्=उपज्ञातम्, इति मनोरमा । ८—छः, छस्य ईयादेशः । ९—षष्ठ्यन्तादिदमित्यर्थेज्येष्ठादयो घादयश्च स्युरिति सूत्रार्थः ।

१८८३—तृतीयान्त समर्थं से 'तेन प्रोक्तम्' अर्थं से पूर्वोक्त अणादि प्रत्यय होते हैं ।

१८८४—भिक्षुसूत्र और नटसूत्र वाच्य रहते, पाराशर्य और शैलालिन् शब्द से 'प्रोक्त' अर्थ में णिनि प्रत्यय होता है ।

१८८५—कर्मन्द और कृशाश्व शब्द से क्रमशः भिक्षुसूत्र और नटसूत्र वाच्य रहते इनि प्रत्यय होता है ।

१८८६—तृतीयान्त से 'उपज्ञात अर्थ' में पूर्वोक्त अणादि प्रत्यय होते हैं ।
(उपज्ञात का अर्थ है प्रथमज्ञात) ।

उपगोरिदमीपगवम्^१ । (समिधामाधाने षेण्यण्^२ सामिधेन्यो^३ मन्त्रः ।

१८८८ 'रथाद्यत् ४ । ३ । १२१ ॥

रथ्यं चक्रम् ।

१८८९ 'पत्रपूर्वादिब् ४ । ३ । १२२ ॥

अश्वरथस्येदम् आश्वरथम् ।

१८९० हल-सीराट्ठक्^४ ४ । ३ । १२४ ॥

हालिकम् । सैरिकम् ।

१८९१ गोत्रचरणाद्बुज्^५ ४ । ३ । १२६ ॥

औपगवकम् । ('चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम्) काठकम्^६ ।

१८९२ '० संघाङ्गलक्षणेष्वञ्यत्रिजामण ४ । ३ । १२७ ॥

सार = जाली, हलान्तो

१—अण्प्रत्ययः । २—आधीयतेऽनेनेत्याधानो मन्त्रः, आधानो मन्त्रः—इत्यर्थे समिध्-शब्दात् षेण्यण्प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । ३—समिधाम् आधानो मन्त्रः=सामिधेन्यः, प्रत्ययस्य ष इत्, णित्त्वादादिवृद्धिः । ४—तस्येदमित्येव रथस्येदं = रथ्यम् । ५ एवं वाहन-पक्षयोः । ६—तस्येदमित्येव हलस्येदं=हालिकम्, ठस्येकादेशः आदिवृद्धिः । एवं-सीरस्येदं = सैरिकम् । ७—तस्येदमित्येव, उपगोरिदम् = औपगवकम्, बुज् 'बु' इत्यस्याकादेशः, आदिवृद्धिः, 'ओगुणः' अवादेशः । ८—चरणाद् यो बुज् विहितः स धर्मो आम्नायो च वाच्ये भवति नान्यत्रेति वार्तिकार्यः । ९—कठेन प्रोक्तमधीयते इति-कठाः, तेषां धर्मो आम्नायो वा=काठकः । आम्नायो=वेदाम्नासः । १०—अवन्तात्-यवन्तात्—इवन्ताच्च-सङ्घे-अङ्गे-लक्षणे च इदन्त्वेन विवक्षितेऽण् स्यादित्यर्थः ।

१८८७—पष्ठयन्त समर्थ से 'तस्येदम्' अर्थ में अणादि प्रत्यय होते हैं ।

१८८८—रथ शब्द से 'तस्येदम्' अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

१८८९—वाहन पूर्वक शब्द से 'यस्येदम्' अर्थ में अब् प्रत्यय होता है ।

१८९०—हल और सीर शब्द से 'तस्येदम्' अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

१८९१—गोत्रवाची और चरणावाची शब्दों से 'तस्येदम्' अर्थ में बुज् प्रत्यय होता है । (चरणावाची से धर्म और आम्नाय वाच्य रहते ही बुज् होता है ऐसा कहना चाहिये) ।

१८९२—अवन्त यवन्त और इवन्त पष्ठयन्त समर्थ से 'तस्येदम्' अर्थ में

(घोषग्रहणमपि^१ कर्तव्यम्) । अञ्-दैदः^२=सङ्घोऽङ्को घोषो वा । वैद^३ लक्षणम् । यञ्-गार्गः, गार्गम् । इञ्-दाक्षः^४, दाक्षम् । 'परम्परासम्बन्धोऽङ्कः, साक्षात् लक्षणम् । ॥ इति शैषिकाः ॥

अथ प्राग्दीव्यतीयाः ।

१८६३ तस्य^० विकारः ४ । ३ । १३४ ॥

(अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः) अश्मनो विकारः—आश्मः^५ । *अश्मः-दुःशः*

१-घोषेऽपि इदन्त्वेन विवक्षितेऽणित्यर्थः । तथा च नात्र यथासङ्ख्यं समसङ्ख्यत्वाभावात् । २-अबन्तादणमुदाहरति-वैदस्याऽङ्कः सङ्घो घोषो वा=वैदः, विदादिभ्योऽणित्यबन्तादण् । ३-विदस्य लक्षणं=वैदम् । विशेष्यस्य क्लीबत्वेन वैदशब्दस्यापि क्लीबत्वम् । ४-'गर्गादिभ्यो यञि'ति यञन्तादण् गार्ग्यस्य सङ्घः-अङ्कः-घोषो वा = गार्गः, 'आपत्यस्य'-इति यलोपः । लक्षणं चेद् विशेष्यं तदा गार्गम् । ५--'अत इति' इबन्तादण्, दाक्षः सङ्घोऽङ्को घोषो वा=दाक्षः, लक्षणं चेद् दाक्षम्, 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' । सङ्घः=समुदायः । ६-ननु अङ्कलक्षणशब्दयोः पर्यायत्वात् पृथग्रहणं व्यर्थमित्यत आह-परम्परेति, तथा गवादिनिष्ठस्तत्तमुद्राविशेषोऽङ्कः, तस्य हि गोद्वारा (परम्परया) स्वामिसम्बन्धः । विद्यादिविशेषस्तु देवदत्तादौ साक्षाद् विद्यमानत्वाद् लक्षणम् ॥ इति शैषिकाः ॥

अथ प्राग्दीव्यतीयाः

७-षष्ठ्यन्ताद् विकार इत्यर्थे प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । ८-अण्प्रत्ययः, टिलोपः । आदिवृद्धिः ।

अण् प्रत्यय होता है संघ, अङ्क और लक्षण वाच्य रहते । (घोष ग्रहण भी करना चाहिये, अर्थात् घोष वाच्य रहते भी उक्त प्रत्यय होता है) । अङ्क और लक्षण का भेद यह है—जिसका परम्परया सम्बन्ध हो वह अङ्क कहलाता है और जिसका साक्षात्सम्बन्ध हो वह लक्षण कहलाता है । (संस्कृत टीका में स्पष्ट देखिये ।) इति शैषिकाः ।

अथ प्राग्दीव्यतीयाः ।

१८६३-षष्ठ्यन्त समर्थ से 'विकार अर्थ' में अणादि प्रत्यय होते हैं । (अश्मन् शब्द की 'टि' का लोप वक्तव्य है विकारार्थक प्रत्यय परे रहते) ।

भास्मनः^१ ॥ मारुतिकः ॥

१८९४ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षोभ्यः ४ । ३ । १३५ ॥

चाद्विकारे । मयूरस्य विकारोऽवयवो वा = मायूरः^३ । ^१मौर्वम्-काण्डं भस्म वा । पैप्पलम्^५ ।

१८९५ त्रपुजतुनोः षुक् ४ । ३ । १३८ ॥

आभ्यामण् एतयोः पुक् च । त्रापुषम्^५ । जातुषम् ।

१८९६ ओरञ् ४ । ३ । १३९ ॥

दैवदारवम्^७ ।

१८९७ अनुदात्तादेश्च ४ । ३ । १४० ॥

१—भस्मनो विकारः = भास्मनः, अण्प्रत्ययः, 'अन्' इति प्रकृतिभावाद् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न । मृत्तिकाया विकारः = मारुतिकः, अण्, आदिवृद्धिः, स्पर्शत्वम् । २—मायूरः प्राण्युदाहरणमिदम्, अण् । ३—मूर्वाया अवयवो विकारो वा = मौर्वम्, मूर्वा = ओषधिविशेषः ओषध्यादाहरणमिदम् । अण्प्रत्ययः, आदिवृद्धिः । ४—वृक्षस्योदाहरति पिप्पलस्य=अश्वत्थस्यावयवो विकारो वा—पैप्पलम् । ५—त्रपुणः (रङ्गस्य) विकारः = त्रापुषम्, अण्, षुक्, आदिवृद्धिः । एवं जतुनः (लाक्षायाः) = जातुषम् । ६—उवर्णान्ताद् विकारेऽञ् स्यादित्यर्थः । प्राण्योषधिवृक्षोभ्योऽवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे । ७—देवदारोऽवयवो विकारो वा = दैवदारवम्, अण् आदिवृद्धिः, 'ओर्गुणः' अवादेशः । देवदारुर्वृक्षविशेषः ।

१८९४—प्राणी ओषधी और वृक्ष वाचक षष्ठ्यन्त शब्दों से अवयव और विकार अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

१८९५—त्रपु और जतु शब्द से विकार अर्थ में अण् प्रत्यय होता है और पुक् आगम होता है ।

१८९६—उकारान्त शब्द से विकार अर्थ में अण् प्रत्यय होता है । (उकारान्त शब्द यदि प्राणी, ओषधी, वृक्ष वाचक हों तो विकार और अवयव दोनों अर्थों में होगा, इतरों से केवल विकार अर्थ में होगा) ।

१८९७—अनुदात्तादि शब्द से भी विकार अर्थ में प्राण्यादि वाचक हो तो अवयव अर्थ में भी अण् प्रत्यय होता है ।

अञ् । 'कापित्यम् ।

१८९८ पलाशादिभ्यो वा ४ । ३ । १४१ ॥

अञ् । पालाशम्^१ । खादिरम् ।

१८९९ शम्याः प्लज् ४ । ३ । १४२ ॥

शामीलम्^२ ।

१९०० मयट्^३ वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ४ । ३ । १४३ ॥

प्रकृतिमात्रान्मयड्^४ वा स्याद्विकारावयवयोः । 'अश्ममयम्, आश्मनम् । अभक्षे-
त्वादि किम् — मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् ।

१९०१ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः^५ ४ । ३ । १४४ ॥

आम्रमयम्^६ । शरमयम् । [एकाचो नित्यम् — वाङ्मयम्^७] ।

१—कपित्यस्याज्वयवो विकारो वेत्यर्थः । २—पलाशस्यावयवो विकारो वा= पालाशम्, एवम् — खादिरस्यावयवो विकारो वा=खादिरम्, अञ्, आदिवृद्धिः । ३—अवयवे विकारे चेति शेषः । ४—शम्या विकारोज्वयवो वा=शामीलम्, प्लज्, ष इत् त्रित्वादादिवृद्धिः । ५—एतयोः=विकारावयवयोरर्थयोरित्यर्थः । ६—सर्वस्याः प्रकृतेरित्यर्थः । ७—अश्मनो विकारोज्वयवो वा=अश्ममयम्, मयटि-अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वात्, 'न लोपः प्रातिपदिके'ति नलोपः । अश्मनोज्वयवः= आश्मनम्, अणि, 'अन्' इति प्रकृतिभावान्नटिलोपः । ८—'मयट्' इति शेषः । उक्त-
विकल्पापवादोऽयम् । ९—आम्रस्यावयवो विकारो वा = आम्रमयम्, वृद्धोदाह-
रणमिदम्, 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्' । एवम्—शरस्य विकारोज्वयवो वा =
शरमयम् । १०—नित्यमिति योगविभागाल्लब्धमिदम्, वाचो विकारो=वाङ्-
मयम्=शास्त्रम् (साहित्यम्) ।

१८९८—पलाशादिगण पठित शब्दों से उक्त अर्थ में अञ् प्रत्यय विकल्प करके होता है ।

१८९९—शमी शब्द से पूर्वोक्त अर्थों में प्लज् प्रत्यय होता है ।

१९००—सभी शब्दों से विकार और अवयव अर्थ में विकल्प करके मयट् प्रत्यय होता है । (पृष्ठ में यथाप्राप्त अण् आदि प्रत्यय भी होते हैं) ।

१९०१—वृद्धसंज्ञक और शरादिगण पठित शब्दों से नित्य मयट् प्रत्यय होता है । (एकाच् से नित्य मयट् होता है) ।

तद्धितेषु प्राग्दीव्यतीयाः ।

५२७

१६०२ गोशब्दे पुरीषे । ४ । ३ । १४५ ॥ "गोशब्दपुरीषे"

गोमयम् ।

१६०३ एण्यो ढञ् ४ । ३ । १५६ ॥

एणेयम् । एणस्य तु-एणम् ।

१६०४ गोपयसोर्यत् ४ । ३ । १६० ॥

गव्यम् । पयस्यम् ।

१६०५ फले लुक ४ । ३ । १६३ ॥

विकारावयवप्रत्ययस्य ।

१६०६ लुक् तद्धितलुकि ६ । ५ । ७ ॥

उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य । आमलक्याः फलम् = आमलकम् ।

१६०७ प्लक्षादिभ्योऽण् ४ । ३ । १६४ ॥

१ गोशब्दात् पुरीषेयं नित्यं मयट् इत्यर्थः । गोः पुरीषम् = गोमयम् ।

२—एणीशब्दात् ढञ् स्यादवयवे विकारे चार्थे । एण्या अवयवो विकारो वा = एणेयम्, ढस्य एयादेशः, भित्त्वादादिवृद्धिः 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । सूत्रे स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुलिङ्गे न ढङित्याह—एणस्य तु, एषमित्यत्र, अण् प्रत्ययः ।

३—गोशब्दात्पयःशब्दाच्च यत् स्यादवयवे विकारे चार्थे । गोविकारोऽवयवो वा = गव्यम्, यति, 'वान्तो यी' ति अवादेशः, एवं पयसो विकारः = पयस्यम् । ४—वृक्षस्य विकारः फलं, तस्मिन् = फलरूपे विकारोऽवयवे वा वाच्ये प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । ५—तद्धितलुकि—उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यादित्यर्थः । ६—विकारार्थस्य मयटो लुकि, उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य डीपो लुक् ।

१६०२ गो शब्द से पुरीष अर्थ में नित्य मयट् होता है ।

१६०३ एणी शब्द से ढञ् नित्य होता है अवयव और विकार अर्थ में ।

१६०४—गोशब्द और पयस् शब्द से विकार और अवयव अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

१६०५—फल अर्थ में विकारार्थक और अवयवार्थक प्रत्यय का लुक होता है ।

१६०६—तद्धित प्रत्यय का लुक् होने पर उपसर्जन स्त्री प्रत्यय का लुक् होता है ।

१६०७—प्लक्षादिगणपठित शब्दों से अण् होता है विकार और अवयव

विधानसामर्थ्यात् लुक् । प्लुत्तम्^३ ।

१६०८ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ७ । ३ । ५ ॥

अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम्^३ ।

१९०९ जम्बवावा । ४ । ३ । १६५ ॥

अण् फले । जाम्बवम्^४ । पक्षे ओरञ्, तस्य^५ लुक्-जम्बु ।

१९१० लुप् च ४ । ३ । १६६ ॥

जम्बवाः फलप्रत्ययस्य लुच्चा स्यात् ।^६ लुपि युक्तवत्-जम्बूः । (फलपाकशुषा-
मुपसंख्यानम्) ब्रीहयः^७ । मुद्गाः । (पुष्पमूलेषु बहुलम्) । मल्लिकायाः पुष्पं

१- अन्यथा अण् विधानं व्यर्थं स्यात् । २- प्लुत्तस्य फलम् = प्लुत्तम् । २-
न्यग्रोधस्य फलम् = नैयग्रोधम् । प्लुत्तादित्वादण्, वृद्धयभावे, यकारात् पूर्वम् ऐका-
रागमः । ४- जम्बवाः फलम् = जाम्बवम्, अण्, ओर्गुणः, अवादेशः । ५-
फले लुगिति सूत्रेणेत्यर्थः । अत्रो लुकि विशेष्यानुसारेण नपुंसकत्वाद् ह्रस्वे जम्बु ।
६- लुक्च सिद्धे लुक्विधेः फलं दर्शयति-लुपि युक्तवदिति फलप्रत्ययस्य लुपि
युक्तवत्त्वेन विशेष्यलिङ्गवचने बाधित्वा स्त्रीत्वमेकवचनं चेत्यर्थः, जम्बूः, जम्बवाः
फलानीति विग्रहेऽपि जम्बूरेव । ७- फलपाकेन शुष्यन्ति-इति फलपाकशुष ओष-
धयः, तद्वाचिभ्यः परस्य फलप्रत्ययस्य लुप् उपसंख्यानमित्यर्थः । फले लुकोऽप-
वादोऽयम् । ८- ब्रीहीणां फलानि ब्रीहयः, मुद्गानां फलानि = मुद्गाः । विल्वा-
द्यणो लुप्, 'लुपि युक्तवदि' ति युक्तवद्भावात् पुंस्त्वं बहुवचनं च । ९- विकारा-
वयवप्रत्ययस्य लुप् स्यादिति शेषः । मल्लिकायाः पुष्पं = मल्लिका, अनुदात्तादेशच्चे-
त्यत्रो लुप् । 'लुपि युक्तवदि' ति स्त्रीत्वम् । एवं जात्याः पुष्पं जातः । अत्रा-
प्यत्रो लुप्, पूर्ववद् युक्तवद्भावेन स्त्रीत्वम् ।

अर्थं मे विधानसामर्थ्यात् इसका लुक् नहीं होता) ।

१६०८- पदान्त रहित न्यग्रोध शब्द को वृद्धि नहीं होती, किन्तु ऐच्
आगम होता है । (अर्थात् यकार से पूर्व 'ऐ' आगम होता है) ।

१६०९-जम्बू शब्द से फल अर्थ में विकल्प करके अण् होता है, (पक्ष में
अण् होगा) ।

१६१०-जम्बू शब्द से फलार्थक प्रत्यय का लुप् होता है । (लुपि युक्तवत्
अर्थात् फलार्थक प्रत्यय का लुप् होने पर युक्तवत्त्वेन प्राप्त लिङ्ग वचन को बाधकर
स्त्रीत्व और एकवचन होगा) ।

अल्लिका । जात्याः पुष्पं—जातिः । विदार्या मूलं—विदारी^१ । बहुलग्रहणाग्नेह—
^१पाटलानि पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि । बाहुलकात्क्वचिल्लुक् । अशोकम्^२ ।
 करवीरम् ।

१६११ हरितक्यादिभ्यश्च ४ । ३ । १६७ ॥

फलप्रत्ययस्य लुप् । ('हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत्) । 'हरीतक्याः
 फलानि—हरीतक्यः । ॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः ॥

अथ ठगधिकारः ।

१६१२ प्राग्वहतेष्ठक् ३ । ४ । १ ॥

तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते । (तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्^३) ।
 माशब्दं कार्षीरिति य आह स—'माशब्दिकः । ('आहो प्रभूतादिभ्यः) प्रभूतमाह—

१—जातिडीषन्तमिदम्, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम्, अनुदात्तादित्वादब्, तस्या-
 नेन लुप्, युक्तवत्त्वात् स्त्रीत्वम् । २—पाटलायाः पुष्पाणि=पाटलानि, बिल्वा-
 वण्, तस्य न लुप्, एवम् साल्वस्य मूलानि = साल्वानि । ३—अशोकस्य
 पुष्पम् = अशोकम् । करवीरस्य पुष्पम् = करवीरम् । इत्यत्रापि 'पुष्पमूलेषु
 बहुलमि'ति लुपि युक्तवत्त्वात् पुंस्त्वे, अशोकः पुष्पम्, इति स्यादित्यत उक्तम्—
 बहुलग्रहणात्क्वचिल्लुक्, इति तथा च युक्तवत्त्वस्याप्रवृत्तेः विशेष्यनिघ्नत्वमेव,
 (नपुंसकत्वमेव) । ४—लुपि युक्तवदिति वचनेन लिङ्गवचनयोरुभयोः प्रकृतिवत्त्वे
 प्राप्ते, वचनातिदेशनिषेधार्थमिदं वार्तिकम् । ५—अनुदात्तादेशचेति—अण्, तस्य
 लुप्, युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम्, बहुवचनविशेष्यानुरोधात् ॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः ॥

अथ ठगधिकारः ।

६—ठक्—इति शेषः । ७—ठक्, ठस्येकादेशः । ८—आहेत्यर्थे-

(फलपाकशुष्प ओषधीवाची से विहित फलार्थक प्रत्यय का लुप् होता है) ।
 (पुरुष और मूल अर्थ में विकारार्थक और अवयवार्थक प्रत्यय का प्रायः लुप्
 होता है ।)

१९११—हरीतक्यादि गणपठित शब्दों से फलार्थक प्रत्यय का लुप् होता है ।
 (हरीतक्यादि का लिङ्ग ही प्रकृतिवत् होता है) । इति प्राग्दीव्यतीयाः ।

१९१२—'प्राग्वहति' इससे पहले ठक् का अधिकार है । (तदाह अर्थ में
 माशब्दादि शब्दों से द्वितीयान्तों से ठक् प्रत्यय होता है) (आह अर्थ में द्वितीयान्त
 प्रभूतादि शब्दों से ठक् प्रत्यय होता है) । (पृच्छति अर्थ में द्वितीयान्त सुस्नातादि

प्राभूतिकः । 'पार्याप्तिकः । ('पृच्छती सुस्नातादिभ्यः) सुस्नातं पृच्छति-सौस्ना-
तिकः । सौखशायनिकः^३ । अनुशतिकादिः । ('गच्छती परदारादिभ्यः) । 'पार-
दारिकः । गुरुतल्पिकः ।

१९१३ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ४ । ४ । २ ॥

अचैर्दीव्यति खनति जयति जितं वा—आक्षिकः ।

१९१४ संस्कृतम् ४ । ४ । ३ ॥

दध्ना संस्कृतं—द्राघिकम् । मारीचिकम्

१९१५ तरति ४ । ४ । ५ ॥

उडुपेन तरति—औडुपिकः ।

१९१६ गोपुच्छादृज् ४ । ४ । ६ ॥

१० गोपुच्छिकः ।

१९१७ नोद्वचच्छठ् ११ ४ । ४ । ७ ॥

द्वितीयान्तेभ्यः प्रभूतादिभ्यश्च वाच्य इत्यर्थः ।

१—पर्याप्तमाह = पार्याप्तिकः, ठक्, सुव्लक्, ठस्येकः आदिवृद्धिः । २—
पृच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः ठग् वाच्य इत्यर्थः । ३—सुखशायनं पृच्छति =
सौखशायनिकः, ठक्, इकादेशः, अनुशतिकादित्वादुभयपदयोरादिवृद्धिरिति
स्मारयति—अनुशतिकादिरिति । ४—गच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः परदारादिभ्यो
ठगित्यर्थः । ५—परदारान् गच्छति पारदारिकः, गुरुतल्पं गच्छति=गौरुतल्पिकः,
गुरुतल्पो=गुरुस्त्री । ६—दीव्यतीत्याद्यर्थेषु—(सूत्रोक्तेषु) तृतीयान्तात् ठगित्यर्थः ।
७—संस्कृतमित्यर्थे तृतीयान्तात् ठक् स्यादित्यर्थः । ८—मारीचिभिः संस्कृतं =
मारीचिकम्, ठक् कित्वादादिवृद्धिः । ९—तरतीत्यर्थे तृतीयान्तात् ठगित्यर्थः ।
१० गोपुच्छेन तरति=गौपुच्छिकः । कित्वात् स्वरे भेदः । ११—नौशब्दात्-

शब्दों से ठक् प्रत्यय होता है) । (गच्छति अर्थ से द्वितीयान्त परदारादि शब्दों
से ठक् प्रत्यय होता है) ।

१९१३—तृतीयान्त शब्दों से दीव्यति, खनति, जयति और जितम् अर्थ में
ठक् प्रत्यय होता है ।

१९१४—तृतीयान्त से संस्कृतम् अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

१९१५—तृतीयान्त से तरति अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

१९१६—तृतीयान्त गोपुच्छ शब्द से ठक् प्रत्यय होता है ।

१९१७—तृतीयान्त गोशब्द और द्वचच्छ शब्द से ठक् प्रत्यय होता है ।

नाविकः^१ । घटिकः ।

१११८ चरति^१ ४ । ४ । ८ ॥

हस्तिना चरति हास्तिकः । शंकटेन चरति^१ शाकटिकः । दध्ना चरति^१ दाधिकः ।

१११९ पर्पादिभ्यः^१ ठञ् ४ । ४ । १० ॥

पर्पेण चरति पर्पिकः । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः । अश्विकः,
रथिकः ।

११२० श्वगणाटठञ् च^१ ४ । ४ । ११ ॥

चात् छन् ।

११२१ श्वादेरिञि^१ ७ । ३ । ८ ॥

एज् न । श्वाभस्त्रिः । (इकारादाविति^१ वाच्यम्) । श्वगणेन चरति-श्वगणिकः,

द्वयश्च तृतीयान्तात् ठनित्यर्थः ।

१—नावा तरति = नाविकः, घटेन तरति = घटिकः । २—चरतीत्यर्थे तृतीयान्तात् ठगित्यर्थः । ३—ग छतीत्यर्थः । हास्तिकः, ठकि, इकादेशे, 'नस्त-दिघते' इति टिलोपः, आदिवृद्धिः । ४—भक्षयतीत्यर्थः । चर-गतिभक्षणयोरिति प्रमाणाद्—उभयार्थता । ५—चरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्य इति शेषः । छन् प्रत्ययः, पित्, तत्फलं 'पिद्गौरादिभ्य' इति स्त्रियां डीप्, परिंकी । ६—अश्वेन चरति = अश्विकः । रथेन चरति = रथिकः, छन् ठस्येकः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । ७—श्वगणशब्दात्तृतीयान्ताच्चरतीत्यर्थे ठञ् छन् च स्यादित्यर्थः । ८—श्वन् शब्दस्य द्वारादित्वाद् एजागमे प्राप्ते आह—श्वादेरिञि, श्वभस्त्रस्यापत्यम् = श्वाभस्त्रिः, अत इज्, एजागमाभावे, आदिवृद्धिः । ९—इञि, इति, परित्यज्य

१११८—तृतीयान्त से चरति अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

१११९—तृतीयान्त पर्पादि शब्दों से चरति अर्थ में छन् होता है । (जिस पीठ से पङ्गु लोग चलते हैं उसे पर्प कहते हैं) ।

११२०—तृतीयान्त श्वगण शब्द से चरति अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है । पञ्च में छन् भी होता है ।

११२१—श्वादि शब्द को इज् प्रत्यय परे रहते ऐच् आगम नहीं होता है । (श्वन् शब्द क्योंकि द्वारादिगण पठित था, अतः ऐच् की प्राप्ति थी, तद्वा-गार्थ यह सूत्र है) । (इज् न कहकर 'इकारादि प्रत्यय परे रहते ऐच् नहीं होता' ऐसा कहना चाहिए) ।

श्वगणिकः ।

१९२२ वेतनादिभ्यो जीवति^१ ४ । ४ । १२ ॥

वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः^२ ।

१९२३ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः^३ ४ । ४ । १५ ॥

उत्सङ्गेन हरति-औत्सङ्गिकः^४ ।

१९२४ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्^५ ४ । ४ । १६ ॥

भस्त्रया हरति-भस्त्रिकः । पित्वाद् भस्त्रिकी^६ ।

१९२५ विभाषा विवधात् ४ । ४ । १७ ॥

छन् । विवधेन हरति-विवधिकः^७ । पक्षे ठक् वैवधिकः^८ । एकदेशविकृतत्वा-

द्वीवधादपि-वीवधिकः, वैवधिकः । विवध-वीवधशब्दी उभयतोवद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे^९ वर्तते ।

१९२६ निर्वृत्तेऽश्च्युतादिभ्यः^{१०} ४ । ४ । १९ ॥

‘इकरादौ’ इति वाच्यमित्यर्थः, तेन ‘श्वगणिकः’ इत्यत्रापि न ऐजागमः, किन्तु—आदिवृद्धिः ठक् प्रत्ययः, ठस्येकादेशः । छनि श्वगणिकः ।

१—तृतीयान्तेभ्यो वेतनादिभ्यो जीवतीत्यर्थे ठगित्यर्थः । २—धानुषा जीवति= धानुष्कः, ठन्, ठस्य—‘इसुसुक्तान्तादिति कादेशः, आदिवृद्धिः । ३—हरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्य उत्सङ्गादिभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः । ४—कित्त्वादादिवृद्धिः । ५—हरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो भस्त्रादिभ्यः छन् स्यादित्यर्थः । ६—‘षिद्गौरादिभ्य’ इति स्त्रियां डीप्, भस्त्रिकी । ७—तेन हरतीत्यर्थे तृतीयान्ताद् विवधशब्दात् छन् इत्यर्थः, विवधिकः, ठस्येकः, पित्वात् स्त्रियां डीप् विवधिकी । ८—ठकि कित्त्वादादिवृद्धिः= वैवधिकः । ९—‘वहणी’ इति पञ्चनदभाषाप्रसिद्धे इत्यर्थः । १०—निर्वृत्तम्

१९२२—तृतीयान्त वेतनादि शब्दों से जीवति अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

१९२३—तृतीयान्त उत्सङ्गादि शब्दों से हरति अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

१९२४—तृतीयान्त भस्त्रादि शब्दों से हरति अर्थ में छन् प्रत्यय होता है ।

१९२५—तृतीयान्त विवध शब्द से हरति अर्थ में विकल्प करके छन् प्रत्यय होता है, पक्ष में ठक् होगा । (वीवध शब्द से भी होगा, क्योंकि — एकदेशविकृत-मनन्यवत्) दोनों ओर जिसके शिक्य बाँधे रहते हैं ऐसे काष्ठ को विवध या वीवध कहते हैं । (पञ्जाब में इसे ‘वहणी’ कहते हैं) ।

१९२६—तृतीयान्त अश्च्युतादि शब्दों से निर्वृत्त अर्थ में ठक् प्रत्यय होता

अक्षयूतेन निर्वृत्तम्—आक्षयूतिकं वैरम् ।

१९२७ संसृष्टे^२ ४ । ४ । २२ ॥

दघ्ना संसृष्टं—दाधिकम् ।

१९२८ लवणाल्लुक्^३ ४ । ४ । २४ ॥

लवणेन संसृष्टो—लवणः सूपः ।

१९२९ मुद्गादण्^४ ४ । ४ । २५ ॥

मौद्ग ओदनः ।

१९३० उञ्छति^५ ४ । ४ । ३२ ॥

वदराण्युञ्छति—वादरिकः ।

१९३१ रक्षति^६ ४ । ४ । ३३ ॥

समाजं रक्षति—सामाजिकः ।

१९३२ शब्ददर्दुरं^७ करोति ४ । ४ । ३४ ॥

इत्यर्थे तृतीयान्तेभ्योऽक्षयूतादिभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः ।

१—निवृत्तम् = जातं सम्पन्नं वा । ठकि—किच्चादादिवृद्धिः, ठस्येकादेशः, आक्षयूतिकम् । २—संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तात् ठगित्यर्थः, दाधिकम् । ३—पूर्वसूत्रविहितस्य ठक् इत्यर्थः । ४—तेन संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्ताद् मुद्गाशब्दादण् स्यादिति । मुद्गाः संसृष्टः = मौद्गः, अणि—आदिवृद्धिः । ५—उञ्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तात् ठक् इत्यर्थः । भूम्यां निपतितस्य व्रीह्यादेः कणश आदानम् = उञ्छः, वदराणि = वदरीफलानि उञ्छति—वादरिकः ठक्, ठस्येकः, आदिवृद्धिः । ६—रक्षतीत्यर्थे द्वितीयान्तात् ठक् स्यादित्यर्थः, सामाजिकः । सिद्धिः पूर्ववत् । ७—शब्दं करोतीति विग्रहे द्वितीयान्तात् ठक् शाब्दिकः । दर्दुरं

है । (निवृत्त अर्थात् सम्पन्न) ।

१९२७—तृतीयान्त से संसृष्ट अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

१९२८—लवण शब्द से पूर्व विहित ठक् प्रत्यय का लुक् होता है ।

१९२९—तृतीयान्त मुद्ग शब्द से संसृष्ट अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

१९३०—द्वितीयान्त से 'उञ्छति' अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है (उञ्छति = चुनता है) ।

१९३१—द्वितीयान्त से रक्षति अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

१९३२—द्वितीयान्त शब्द से और दर्दुर शब्द से करोति अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

शब्दं करोति—शाब्दिकः । दार्ढुरिकः ।

१९३३ पक्षिमत्स्यमृगान्^१ ४ । ४ । ३५ ॥

स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम् । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति—पाक्षिकः^१ । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः ।

१९३४ धर्मे^३ चरति ४ । ४ । ४१ ॥

धार्मिकः । ('अधर्माच्चेति वक्तव्यम्) । अधार्मिकः ।

१९३५ तदस्य पण्यम्^५ ४ । ४ । ५१ ॥

करोति = दार्ढुरिकः । सिद्धिः पूर्ववत् ।

१—हन्तीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः पक्षि-मत्स्य-मृगेभ्यः ठक् स्यादिति । स्वरूप-स्येति—पक्षि—मत्स्य—मृगशब्दैः तत्तत्स्वरूपाणां तत्तत्पर्यायाणां तत्तद्विशेष-वाचिनां च ग्रहणमित्यर्थः, 'स्वं रूपम्' इति सूत्रभाष्ये तथैवोक्तेः । मीनस्यैवेति-मत्स्यपर्यायेषु मीनशब्दस्यैव ग्रहणं न त्वन्येषामिति । इदमपि तत्रत्यभाष्ये उक्तम् ।

२—स्वरूपोदाहरणम्—पाक्षिकः, ठक्, आदिवृद्धिः, इकादेशः । पक्षिपर्यायो-दाहरणम्—शकुनीन्-हन्तीति=शाकुनिकः, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । सिद्धिः सरला । पक्षिविशेषोदाहरणम्—मायूरान् हन्ति=मायूरिकः । एवम्—मत्स्यान् हन्ति = मात्स्यिकः, मत्स्यस्य ड्यामित्युक्तेर्न यलोपः । मीनान् हन्ति = मैनिकः । शाकुलान् = मत्स्यविशेषान् हन्ति = शाकुलिकः । मृगान् हन्ति = मार्गिकः, आदिवृद्धी रपरत्वम् । हरिणान् हन्ति = हारिणिकः । सारङ्गान् = मृगविशेषान् हन्ति = सारङ्गिकः । ३—द्वितीयान्ताद् धर्मशब्दात् चरतीत्यर्थे ठक् स्यादिति, धार्मिकः । ४—'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति तदन्ताग्रहणाद-प्राप्ते वचनम्—अधर्माच्चेति, ठगिति शेषः । अधर्म चरति = अधार्मिकः,

५—अस्य पण्यमित्यर्थे प्रथमान्तात् ठक् स्यादित्यर्थः । आपूपिकः, ठक्, ठस्येकः,

१९३३—द्वितीयान्त पक्षी मत्स्य और मृग शब्द से ठक् प्रत्यय होता है ।

(इन शब्दों के पर्यायवाची तथा विशेषवाची शब्दों का भी ग्रहण होगा) ।
(मत्स्य का पर्याय केवल मीन शब्द लिया जायगा) ।

१९३४—द्वितीयान्त धर्म शब्द से आचरण अर्थ में ठक् होता है । (अधर्म शब्द से भी ठक् होता है) ।

१९३५—प्रथमान्त से 'अस्य पण्यम्' अर्थ में ठक् होता है ।

अपूपाः पण्यमस्य-आपूपिकः ।

१९३६ 'लवणाढ्य' ४ । ४ । ५३ ॥

लावणिकः ।

१९३७ शिल्पम् ४ । ४ । ५५ ॥

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य-मार्दङ्गिकः ।

१९३८ 'प्रहरणम्' ४ । ४ । ५७ ॥

असिः प्रहरणमस्य-आसिकः । घानुष्कः ।

१९३९ शक्तियष्टचोरीकम् ४ । ४ । ५९ ॥

शाक्तीकः । याष्टीकः ।

१९४० अस्ति 'नास्ति दिष्टं मतिः' ४ । ४ । ६० ॥

अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः ।

आदिवृद्धिः ।

१—अस्य पण्यमित्यर्थे प्रथमान्ताद् लवणशब्दात् ठक् स्यादिति । लवणं पण्यम् अस्य=लावणिकः, स्त्रियां 'टिड्ढे'ति डीपि लावणिकी । २—अस्य शिल्पम् इत्यर्थे प्रथमान्तात् ठक् स्यादित्यर्थः । ३—मृदङ्गशब्दो लक्षणया मृदङ्ग-वादनार्थकः, तथा च मृदङ्गम्=मृदङ्गवादनं शिल्पम् अस्येति=मार्दङ्गिकः । ४—अस्य प्रहरणम् इत्यर्थः । प्रथमान्ताद् ठक्-इत्यर्थः । आसिकः=खड्गायुधः । घनुः प्रहरणम् अस्य=घानुष्कः, ठक्, ठस्य 'इसुमुक्तान्तात्' इति कादेशः, आदिवृद्धिः । ५—प्रथमान्ताभ्यां शक्ति-यष्टिशब्दाभ्याम् अस्य प्रहरणमित्यर्थे ईकक् प्रत्ययः स्यात्, ठकोऽपवादोऽयम्, शक्तिः प्रहरणम् यस्य=शाक्तीकः, यष्टिः प्रहरणम् यस्य=याष्टीकः, ईककः कित्वादादिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति-इकारलोपः । ६—इति मतिरस्यास्तीत्यर्थे-अस्ति-नास्ति-दिष्टशब्देभ्यः प्रथमान्तेभ्यः

१९३६—पूर्वोक्त अर्थ में लवण शब्द से ठक् प्रत्यय होता है ।

१९३७—'अस्य शिल्पम्' अर्थ में प्रथमान्त से ठक् होता है ।

१९३८—'अस्य प्रहरणम्' अर्थ में प्रथमान्त से ठक् होता है ।

१९३९—उक्त अर्थ में शक्ति और यष्टि शब्द से ईकक् होता है ।

१९४०—'इति मतिरस्य' इस अर्थ में प्रथमान्त अस्ति नास्ति और दिष्ट शब्द से ठक् प्रत्यय होता है ।

५३६

मध्यकौमुद्याम्—

(१९४१ 'शीलम्' ४।४।६१॥

अपूपभक्षणं शीलं यस्य स-आपूपिकः ।

(१९४२ 'छत्रादिभ्यो णः' ४।४।६२॥

गुरोर्दोषाणामावरणं 'छत्रं', तच्छीलमस्येति-उत्रः ।

१९४३ तत्र नियुक्तः ४।४।६९॥

आकरे नियुक्तः-आकरिकः ।

(१९४४ निकटं वसति ८।४।७३॥

नैकटिको भिक्षुः । इति ठगधिकारः ।

अथ यदधिकारः ।

(१९४५ प्राग्घिताद्यत् ४।४।७५॥

तस्मै हितमित्यतः प्राग् यदधिक्रियते ,

१९४६ 'तद्वहति रथ-युग-प्रासङ्गम्' ४।४।७६॥

ठक् स्यादित्यर्थः । अस्ति-नास्तिशब्दौ निपातौ । दिष्टम्=दैवम् । आस्तिकः । नास्तिकः=ईश्वरपरलोकाद्यस्वीकर्ता, दैष्टिकः=दैववादी ।

१—प्रथमान्तदस्य शीलमित्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः । २—अपूपशब्दोऽपूपभक्षणे लाक्षणिक इति भावः । आपूपिकः । ३—अस्य शीलमित्यर्थे प्रथमान्तोऽस्यः छत्रादिभ्यो णप्रत्ययः स्यादिति । ठकोऽपघादोऽयम् । ४—छत्रशब्दो गुरोर्दोषावरणे लाक्षणिक इति भावः, छात्रः णप्रत्ययः, आदिवृद्धिः । ५—सप्तम्यन्ताद् नियुक्त इत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः, आकरिकः । ६—सप्तम्यन्ताद् निकटशब्दाद् वसतीत्यर्थे ठक् स्यादिति । नैकटिकः । इति ठगधिकारः ।

अथ यदधिकारः ।

७—द्वितीयान्तेभ्यो रथ युग-प्रासङ्गशब्देभ्यो बहुतीत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः ।

१९४१—'अस्य शीलम्' अर्थे में प्रथमान्त से ठक् प्रत्यय होता है ।

१९४२—'अस्य शीलम्' अर्थ में छत्रादि शब्दों से ण प्रत्यय होता है ।

१९४३—सप्तम्यन्त से 'नियुक्त' अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

१९४४—सप्तम्यन्त निकट शब्द से 'वसति' अर्थ में ठक् होता है ।

१९४५—'तस्मै हितम्' से पूर्व-पूर्व यत् का अधिकार है ।

१९४६—द्वितीयान्त रथ, युग और प्रासङ्ग शब्द से 'वहति' अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

रयं वहति-रय्यः । 'युग्यः । प्रासङ्ग्यः ।

१६४७ 'धुरो यङ्ठकौ ४ । ४ । ७७ ॥

धुर्यः, धौरेयः ।

१६४८ हलसीराट्ठक् ४ । ४ । ८१ ॥

हलं वहति—हालिकः सैरिकः ।

१६४९ विध्यत्यधनुषा ४ । ४ । ८३ ॥

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्, न चेत्तत्र घनुष्करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः 'अर्कराः ।

१६५० नौ-वयो-धर्म-विष-मूल-सीता-तुलाभ्यस्तार्य-तुल्य-प्राप्य-वध्यानाभ्य-सम-समित-समितेषु ४ । ४ । ८४ ॥

नावा 'तार्य-नाव्यं=जलम् । वयसा तुल्यो=वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं=

१-रथादिवहनकाले वृषादिस्कन्धेषु तिर्यग् यदीषत्प्रोतं काष्ठमासज्यते तद् युगम्, युगं वहति=युग्यः=वृषभोऽश्वो वा । प्रासङ्ग्यं वहति = प्रासङ्ग्यः, अश्वदीनां रथादिवहने शिञ्चितीकरणार्थं युगे यद् युगान्तरमासज्यते तत् प्रासङ्ग्यम् । २-द्वितीयान्ताद् घुरशब्दात्-वहतीत्यर्थे यत्-ठक् च स्यादित्यर्थः । यति-धुरं वहति=धुर्यः, 'हलि चेति' दीर्घः प्राप्नोति, 'न भकुर्धुरामि'ति न भवति । ठकि-धौरेयः, ठस्य एयादेशः, आदिवृद्धिः । ३-वहतीत्यर्थे द्वितीयान्ताभ्यां हल-सीरशब्दाभ्यां ठक् इत्यर्थः, हालिकः । सीरं वहति=सैरिकः । ४-तत्र=वेधने घनुः करसां न चेदित्यर्थः । ५-पद्याः, पादशब्दात् यत्प्रत्यये 'पद्यत्यतदर्थे' इति पदादेशः । अघनुषेति किम् ? घनुषा चोरं विध्यति, नात्र चोरशब्दाद् यत् । ६-नावादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यः क्रमेण तार्यादिष्वर्थेषु यत्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ७-तरीतुं शक्यम्=तार्यम् । नान्वयम्, यति 'वान्तो यीति' अवादेशः । ८-वयस्यः=मित्रम् ।

१६४७-द्वितीयान्त धुर् शब्द से वहति अर्थ में यत् और ठक् प्रत्यय होते हैं ।

१६४८-द्वितीयान्त हल और सीर शब्द से वहति अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

१६४९-घनुष-करणक वेध को छोड़कर द्वितीयान्त से विध्यति अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

१६५०-तृतीयान्त नौ आदि शब्दों से क्रमशः तार्य आदि अर्थों में यत् प्रत्यय होता है । (तार्य = तरने योग्य, तुल्य = समान, प्राप्य = प्रापणीय,

५३८

मध्यकोमुद्याम् -

धर्म्यम् । विषेण वध्यो=विध्यः । मूलेन^१ आनाम्यं=मूल्यम् । मूलेन समो=मूल्यः ।
सीतया^२ समितं=सीत्यं क्षेत्रम् । तुल्या^३ समितं=तुल्यम् ।

१९५१ तत्र 'साधुः ४ । ४ । ९८ ॥

अग्रे साधुः—अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः ।

१९५२ सभाया^४ यः ४ । ४ । १०५ ॥

सम्यः ।

॥ इति यतोऽवधिः ॥

अथ छयतोरधिकारः ।

१९५३ पाक् क्रीताच्छः ५ । १ । १ ॥

तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते ।

१९५४ उ-गवादिभ्यो यत् ५ । १ । २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद् गवादिभ्यश्च यत् स्यात् । छस्यापवादः ।

१—पटादेरुत्पत्त्यर्थे वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यं—मूलम् । तेन सह यदधिकं
द्रव्यम् आनाम्यते=क्रेतुः संमतीकरणेन लभ्यते तन्—मूल्यम्, लोकास्तु क्रेतुर्लब्धं
सर्वमपि द्रव्यं मूल्यमिति व्यवहरन्ति । तत्र लक्षणाया प्रयोगो ज्ञेयः ।

२—सीता=लाङ्गलपद्धतिः, तथा समितं=सङ्गतमित्यर्थः, कृष्टमिति यावत् ।

३—तुला=घटा, तथा उन्मितमित्यर्थः, तुल्यम् । ४—सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे

यत्स्यादित्यर्थः । अग्रे साधुः=अग्र्यः, साधुः=प्रवीणः । सामन्यः 'ये चाभाव-

कर्मणोः' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । एवं कर्मणि साधुः=कर्मण्यः । शरणे=

रक्षणे साधुः=शरण्यः । ५—साधुरित्यर्थे सभाशब्दात् सप्तम्यन्ताद् यप्रत्ययः

स्यान्न तु यत्, ययतोः स्वरे भेदः । सभायां साधुः = सभ्यः । "यस्येति च"
इति श्रालोपः ।

वध्य = मारणीय, आनाम्य = खरीदने योग्य, सम = तुल्य, समित = सङ्गत,
समित = मिना (सदृश) हुआ) ।

१९५१—सप्तम्यन्त से साधु अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

१९५२—सप्तम्यन्त सभा शब्द से साधु अर्थ में 'य' प्रत्यय होता है ।

अथ छयतोरधिकारः ।

१९५३—'तेन क्रीतम्' से पूर्व 'छ' का अधिकार है ।

१९५४—चतुर्थ्यन्त समर्थ उकारान्त और गवादि शब्दों से यत् प्रत्यय होता ।

तद्धितेषु छयतोरधिकारः ।

५३९

('नाभि नभं च) 'नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । 'रथनाभावेवेदम् । ('शुनः
संप्रसारणं वा च दीर्घत्वम्) । शून्यम्, शुन्यम्, ('ऊघसोऽनङ् च) । ऊघन्यः ।

१९५५ कम्बलाच्च संज्ञायाम् ५ । १ । ३ ॥

यत् । कम्बल्यमूर्णापिलशतम् । संज्ञायां किम् । कम्बलीया ऊर्णा ।

१९५६ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ५ । १ । ४ ॥

अथ छयतोरधिकारः

१—नाभिशब्दो नभादेशः, यत्प्रत्ययं च प्राप्नोतीत्यर्थः । गवादिगणसूत्रमिदम् ।
२—यत्र अक्षदण्डः प्रवेश्यते तच्चक्रमध्यगतं छिद्रं नाभिरुच्यते, तस्मै हितो-
ऽक्षदण्डो नभ्यः । स हि-अनुगुणत्वाद् नाभये हितः । नभ्यमञ्जनम्, अञ्जनं=
तैलसेकः नाभेरञ्जने कृते तत्र प्रोतं चक्रं सुपरिवर्तं भवति-इति परिवर्तनात्मक-
कार्यक्षमताऽऽधायकत्वादञ्जनं नाभये हितम् । ३—शरीरावयवविशेषवाचि-नाभि-
शब्दात्तु "शरीरावयवाद्यत्" इति यत् केवलो भवति न तु नभादेशः । ४—
गवादिगणसूत्रमिदम्, श्वन्शब्दात् यत्स्यात्, प्रकृतेः सम्प्रसारणम्, तस्य =
सम्प्रसारणस्य वा दीर्घ इत्यर्थः । शुने हितम् = शून्यम् शुन्यम् । ५—ऊघस्-
शब्दात् यत् स्यात्, प्रकृतेरनङादेशश्चेत्यर्थः । गवादिगणसूत्रमिदमपि । ऊघसे
हितः = ऊघन्यः, छित्त्वादान्तादेशोऽनङ्, डकार इत्, नकारेऽकार उच्चारणार्थः ।
६—कम्बलशब्दात् यत् प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु । कम्बलाय हितम् = कम्बल्यम्,
ऊर्णापिलशतम् । ७—संज्ञातोऽन्यत्र, कम्बलाय हिता = कम्बलीया, छप्रत्ययः,
छस्य ईयादेशः । ८—हविर्विशेषवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो
वा स्यादित्यर्थः, पक्षे छः । आमिक्षायै हितम् = आमिक्षयम् आमिक्षीयम् ।
तप्ते पयसि दध्नि निक्षिप्ते सति यद् धनीभूतं निष्पद्यते सा 'आमिक्षा' इत्युच्यते ।
है । (नाभि शब्द को नभ आदेश भी होता है) । (श्वन् शब्द से यत् होता
है और सम्प्रसारण भो होता है, और सम्प्रसारण को विकल्प से दीर्घ होता है) ।
(ऊघस् शब्द से यत् होता है और अनङ् आदेश होता है)

१९५५—चतुर्थ्यन्त कम्बल शब्द से हित आदि अर्थों में यत् प्रत्यय होता
है संज्ञा हो तो ।

१९५६—चतुर्थ्यन्त हवि विशेषवाची अपूपादि शब्दों से हित आदि अर्थों में
यत् प्रत्यय विकल्प करके होता है । (पक्ष में छ होता है) ।

आमिद्यं दधि, आमिचीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः, पुरोडाशीयाः^१ ।
अपूप्यम्, अपूपीयम् ।

✓ १९५७ तस्मै हितम्^२ ५ । १ । ५ ॥

वत्सेभ्यो हितो-वत्सीयो गोघृक् । शङ्खव्यं^३ दारु । गव्यम् । हविष्यम् ।

✓ १९५८ शरीरावयवाच्चत्^४ ५ । १ । ६ ॥

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस्यम् ।

१९५९ 'अजाविष्यां' ध्यन् ५ । १ । ८ ॥

अजध्या यूयिः । अविष्या ।

✓ १९६० आत्मन्-विश्वजन-भोगोत्तरपदात्त्वः ५ । १ । ९ ॥

१—पुरोडाशाय हिताः पुरोडाश्याः, पुरोडाशीयाः । अपूपेभ्यो हितम् = अपूप्यम्, अपूपीयम् । २—चतुर्थ्यन्ताद् हितम्, इत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्फुरित्यर्थः । वत्सीयः, छप्रत्ययः, छस्य ईय् गोघृक्=वत्सेभ्यः पयः परिशेष्य गवां दोग्धा । ३—शङ्खवे हितम्=शङ्खव्यम्, उवर्णान्तात्वात्, उगवादिभ्य इति यत्, 'ओर्गुणः' इति गुणे 'वान्तो यी' ति-अवादेशः । गोभ्यो हितम् = गव्यम्=तृणादिकम्, गवादिवाद् यत्, वान्तो यीति-अव् । हविषे हितम् = हविष्यम्, 'हविष्' शब्दो गवादिर्गतो यत्, 'विभाषा हवि' रित्यत्र तु हविर्विशेषवाचिन एव ग्रहणं व्याख्यानात् । ४—चतुर्थ्यन्तात् शरीरावयववाचकाद् हितमित्यर्थे । दन्तेभ्यो हितम् दन्त्यम्=मञ्जनम्, कण्ठाय हितम्=कण्ठ्यम्, नासिकायै हितम्=नस्यम् 'पद्भोमासुहृन्निशि' ति सूत्रे प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात्-यत्प्रत्ययेऽपि नासिकाया नसादेशः । ५—हितम् इत्यर्थेऽजशब्दात् अविशब्दाच्च ध्यन् । अजेभ्यो हिता=अजध्या, अविभ्यो हिता=अविध्या, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अजाशब्दादपि स्यात्, तसिलादिषु ध्यन् परिगणनात्पुंवद्भावे रूपं तुल्यम् । यूयिः = ओषधभेदः । ६—चतुर्थ्यन्तेभ्यः आत्मन्-विश्वजन-भोगोत्तर-(मातृभोगादि)-

१९५७—चतुर्थ्यन्त से हित अर्थ में यथाविहित छ आदि प्रत्यय होते हैं ।

१९५८—चतुर्थ्यन्त शरीरावयव वाचक शब्द से हित अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

१९५९—चतुर्थ्यन्त अज और अविशब्द से ध्यन् प्रत्यय होता है ।

१९६०—चतुर्थ्यन्त आत्मन् विश्वजन और भोगोत्तर (मातृभोगादि) शब्दों से हित अर्थ में ख प्रत्यय होता है ।

१९६१ आत्माध्वानो खे ६ । ४ । १६९ ॥

प्रकृत्या^१ स्तः । आत्मने हितम्—आत्मनीनम्^२ । विश्वजनीनम् । ^३कर्मधारयादे-
वेत्यते । अन्यत्र—विश्वजनीयम् । (पञ्चजनादुपसंख्यानम्^४) । पञ्चजनीनम्^५ ।
'कुमति च' इति एः मातृभोगीणः^६ । (^७आचार्यदण्डत्वं च) आचार्यभोगीनः ।

॥ इति छयतोः पूर्णोज्वधिः ॥

अथ ठञधिकारः ।

१९६२ प्राग्वतेष्ठञ् ५ । १ । १८ ॥

तेन तुल्यमित्यतः प्राक् ठञधिक्रियते ।

१९६३ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरमाणादृक् ५ । १ । १६ ॥

तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठओऽपवादछगधिक्रियते । गोपुच्छादीन्
वर्जयित्वा ।

शब्देभ्यो हितमित्यर्थे खप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

१—तेन "नस्तद्धिते" इति टिलोपो न । २—खस्य ईनादेशे, आत्मज-
नीनम्, विश्वस्मै जनाय हितम्=विश्वजनीनम् । ३—कर्मधारयाद् विश्व-
जनशब्दादेवेत्यर्थः, व्याख्यानमेवात्र प्रमाणम् । अन्यत्र तु विश्वजनीयम्, विश्वस्य
जनो विश्वजनः साधारणो वैद्यादिः, तस्मै हितम् इति विग्रहः । छप्रत्ययः ।
छस्य ईयादेशे रूपम् ४—खस्येति शेषः । ५—ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राः
चत्वारो वर्णा रथकारजातिश्चेति पञ्चजनाः, तेभ्यो हितम्=पञ्चजनीनम् ।
६—मातृभोगाय हितः=मातृभोगीणः, खः, खस्य ईनादेशः, 'कुमति
चेति' नस्य णत्वम् । ७—आचार्यशब्दात्परस्मात् भोगशब्दात् खप्रत्ययः, नस्य
णत्वाभावश्च वाच्य इत्यर्थः । आचार्यभोगाय हितः=आचार्यभोगीनः ।

॥ इति छयतोः पूर्णोज्वधिः ॥

१९६१—ख प्रत्यय परे रहते आत्मन् और अध्वन् शब्द को प्रकृतिभाव
होता है । (पञ्चजन शब्द से भी ख प्रत्यय होता है) । (आचार्य शब्द पूर्वक
भोग शब्द से ख प्रत्यय होता है और नकार को णत्व नहीं होता) ।

अथ ठञधिकारः ।

१९६२—'तेन तुल्यम्' सूत्र से पूर्व ठञ् का अधिकार है ।

१९६३—'तदर्हति' सूत्र तक ठञधिकार के मध्य में उसके अपवाद ठक्
का अधिकार है गोपुच्छादि को छोड़कर (अर्थात् गोपुच्छादि में ठञ् हो होगा) ।

१९६४ असमासे निष्कादिभ्यः ५ । १ । २० ॥

आर्हादित्येतत्तेन क्रीतमिति यावदनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठगार्हीयेष्वर्थेषु । निष्केण क्रीतमिति—नैष्किकम्^१ । समासे तु ठञ् ।

१९६५ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशागयोः ७ । २ । १७ ॥

उत्तरपदवृद्धिजिदादी । परमनैष्किकम्^२ ।

१९६६ शताच्च.ठन्—^३ यतावशते ५ । १ । २१ ॥

शतिकम्, शत्यम् । अशते किम्—

१९६७ संख्याया अतिशदन्तायाः^४ कन् ५ । १ । २२ ॥

आर्हीयेऽर्थे । शतं परिमाणमस्य—शतकः सङ्घः^५ बहुकः ।

त्यन्तायास्तु^६ सामतिकः । शदन्तायाः—चात्वारिंशत्कः ।

१९६८ बतोरिड्वा ५ । १ । २३ ॥

१—ठक् कित्वादादिवृद्धिः । ठस्येकादेशः । २—परमनिष्केण क्रीतम्= परमनैष्किकम्, समासत्वात् ठञ्, उत्तरपदादेवृद्धिः । ठक्-ठञोः स्वरे भेदः । ३—आर्हीयेष्वर्थेषु शतशब्दात् ठन्-यतौ स्तः, न तु शतेऽर्थे इत्यर्थः । शतेन क्रीतम्=शतिकम्, शत्यम्, पूर्वत्र ठन्, उत्तरत्र यत् । ४—तिशदन्तभिन्नायाः सङ्ख्यायाः कन्प्रत्ययः स्यात्, इत्यर्थः । ५—बहुपरिमाणम्—अस्य बहुभिः क्रीतो वा = बहुकः । ६—ति श्रन्ते यस्यास्तथायभूतायाः—इत्यर्थः । समतिः परिमाणम् अस्य, समत्या क्रीतो वा=सामतिकः ठञ् ठस्येकः, शत्-अन्ते यस्यास्तस्याः शदन्तायाः=चात्वारिंशता क्रीतः=चात्वारिंशत्कः, ठञ् ठस्य 'इसुमुक्तान्तात्' इति कादेशः ।

१९६४—('अर्हात्' यत् 'तेन क्रीतम्' तक चलता है) तृतीयान्त निष्कादि शब्दों से आर्हीय अर्थों में ठक् प्रत्यय होता है ।

१९६५—परिमाणान्त शब्दों में उत्तरपद वृद्धि होती है जिदादि परे रहते संज्ञा और शाण को छोड़कर ।

१९६६—आर्हीय अर्थों में शत शब्द से ठन् और यत् प्रत्यय होते हैं शत वाच्य न हो तो ।

१९६७—ति प्रत्ययान्त और शत् प्रत्ययान्त से भिन्न संख्यावाचक शब्द से आर्हीय अर्थों में कन् प्रत्यय होता है ।

१९६८—वत्त्वन्त से परे कन् को इट् विकल्प से होता है ।

वत्वन्तात्कन इड् वा । 'तावत्तिक', तावत्कः :

१९६९ कंसाट्टिठन् ५ । १ । २५ ॥

कंसिकः । (अर्धाच्च) । अर्धिकः ।

१९७० अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोलुगसंज्ञायाम् ५ । १ । २८ ॥

अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् । अध्यर्धकंसम् । संज्ञायां तु-पाञ्च-
कलापिकम् ।

१९७१ तेन क्रीतम् ५ । १ । ७ ॥

ठञ् गोपुच्छेन क्रीतं-गोपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । ठक्-नैष्किकम् ।

१९७२ तस्येश्वरः ५ । १ । ४२ ॥

सर्वभूमिपृथिवीम्यामणौ स्तः । अनुशतिकादीनां चेति वृद्धिः । सर्व-

१—तावता क्रीतः = तावत्तिकः, तावत्कः, कन्, इट् । पूर्वत्र भत्वा-
त्पदत्वाभावेन जश्त्वं न । २—टिठन्, टकारः टिट्त्वात् स्त्रियां डीवर्थः । इकार
उच्चारणार्थः । 'ठन्' इत्येव शिष्यते । कंसेन क्रीतः = कंसिकः, अर्धेन क्रीतः =
अर्धिकः । ३—अध्यारूढम् अर्धं यस्मिन् तदध्यर्धम् 'प्रादिभ्यो धातुजस्ये' ति
बहुव्रीहौ पूर्वखण्डे उत्तरपदस्य लोपः । सार्धमित्यर्थः । अध्यर्धेन कंसेन क्रीतमिति
विग्रहः, तद्धितार्थे द्विगुः । कंसाट्टिठन्, इति टिठन्, तस्यानेन लुक्,—अध्यर्ध-
कंसम् । ४—पाञ्चकलापाः परिमाणम् अस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थे' इति द्विगुः,
'तदस्येति ठञ्, ठस्येकादेशः, आदिवृद्धिः, पाञ्चकलापिकम् । ५—तृतीयान्तात्
क्रीतेर्ज्ञे ठञादयः स्युरिति । ६—सप्तत्या क्रीतम् = साप्ततिकम् । प्रस्थेन क्रीतम् =
प्रास्थिकम्, ठञ्, ठस्येकः, आदिवृद्धिः । ७—निष्केण क्रीतमित्यर्थः । ८ षष्ठ्य-
न्ताभ्याम् ईश्वर इत्यर्थे इति शेषः । ९ उभयपदादेर्वृद्धिरित्यर्थः ।

१९६९—तृतीयान्त कंस शब्द से क्रीत अर्थ में टिठन् प्रत्यय होता है ।
(अर्ध शब्द से भी टिठन् प्रत्यय होता है ।)

१९७०—अध्यर्धपूर्वक और द्विगु से परे आर्हीय प्रत्यय का लुक् होता है,
संज्ञा में नहीं ।

१९७१—तृतीयान्त से क्रीत अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।

१९७२—षष्ठ्यन्त सर्वभूमि और पृथिवी शब्द से ईश्वर अर्थ में अण् तथा
अञ् प्रत्यय होते हैं ।

भूमेरीश्वरः—सार्वभौमः^१ । पार्थिवः^२ ।

१९७३—तदस्य परिमाणम्^३ ५ । १ । ५७ ॥

प्रत्ययः परिमाणमस्य—प्रास्थिको^४ राशिः । (स्तोमे डविधिः) । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः^५ । सप्तदशः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः = स्तोमः ।

१९७४ षड्वित-विंशति=त्रिंशच्चत्वारिंशत्-पञ्चाशत्-षष्टि-सप्तत्य-शोति-नवति-शतम् ५ । १ । ५९ ॥

एते रुडिशब्दा निपात्यन्ते^६ ।

१—अणुप्रत्ययः । २—पृथिव्या ईश्वरः = पार्थिवः, अणु प्रत्ययः । ३—अस्य परिमाणमित्यर्थे प्रथमान्ताद् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । ४—प्रास्थिकः ठञ्, इकादेशः, आदिवृद्धिः । ५—पञ्चदशः = स्तोमः, उप्रत्यये टिलोपः (अणु-इत्यस्य टेलोप इत्यर्थः) । एवं सप्तदश मन्त्राः परिमाणमस्येति—सप्तदशः । ६—तदस्य परिमाणम् इत्यर्थे इति शेषः । पञ्च पादाः परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चनृशब्दात् तिप्रत्ययः, प्रकृतेष्टिलोपः, चकारस्य कुत्वम् अनुस्वारपरसवर्णौ पङ्क्तिः = दशा-क्षरपादविशिष्टछन्दोविशेषः । दशानां वर्गो दशत्, 'पञ्चदशतौ वर्ग' इत्युक्तेः, द्वौ दशतौ परिमाणमस्य सङ्घस्येति=विंशतिः, शतिच् प्रत्ययः, प्रकृतेर्विन्भावः, नस्यानुस्वारः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्येति=त्रिंशत्, शत् प्रत्ययः, प्रकृतः त्रिन्भावः । चत्वारो दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्येति = चत्वारिंशत्, शत् प्रत्ययः, प्रकृतेः चत्वारिन्भावः । पञ्च दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्येति = पञ्चाशत्, शत् प्रत्ययः प्रकृतेः पञ्चादेशः । षड् दशतः परिमाणमस्य सङ्घ-स्येति=षष्टिः, तिप्रत्ययः, प्रकृतेः, षप्, जश्त्वाऽभावश्च । सप्त दशतः परिमाण-मस्य सङ्घस्येति=सप्ततिः, तिप्रत्ययः, प्रकृतेः सप्तादेशः । अष्टौ दशतः परिमाण-मस्येति = अशीतिः, तिप्रत्ययः प्रकृतेः 'अशी' इत्यादेशः । नव दशतः परिमाण-मस्य सङ्घस्येति=नवतिः, तिप्रत्ययः, प्रकृतेर्नवादेशः । दश दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्येति = शतम् तप्रत्ययः, प्रकृतेः शादेशश्च ।

१९७३—प्रथमान्त से 'अस्य परिमाणम्' अर्थ में यथाविहित ठादि प्रत्यय होते हैं । (स्तोमवाच्य रहते ड प्रत्यय होता है) ।

१९७४—पङ्क्ति आदि शब्द 'अस्य परिमाणम्' अर्थ में निपातित हैं । (टिप्पणी में इनकी सिद्धि देखिये) ।

१६७५ तदहति^१ ५ । १ । ६३ ॥

श्वेतच्छत्रमहति-श्वेतच्छत्रिकः ।

१६७६ दण्डादिभ्यो यत् ५ । १ । ६६ ॥

भ्यो यत् । दण्डमहति-दण्डयः । अर्घ्यः । वध्यः ।

१६७७ तेन निवृत्तम् ५ । १ । ७६ ॥

अह्ना निवृत्तमाह्निकम् । ॥ इति ठठ्ठकोरवधिः ॥

अथ भावकर्मार्थाः ।

१६७८ तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः ५ । १ । ११५ ॥

ब्राह्मणेन तुल्यं-ब्राह्मणवत्^१ बोधते । क्रिया चेत् किं-गुणतुल्ये मा भूत् पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

१६७९ तत्र तस्येव ५ । १ । ११६ ॥

मथुरायामिव = मथुरावत् स्तुप्ते प्राकारः । चैत्रस्येव=चैत्रवत् मैत्रस्य गावः ।

१-अहतीत्यर्थे द्वितीयान्तात् ठादयः स्युरित्यर्थः । श्वेतच्छत्रिकः, ठठ्-प्रत्ययः । २-अहतीत्यर्थे इति शेषः । ३-अर्घम् अहति = अर्घ्यः, वध्यम् अहति=वध्यः । ४-तृतीयान्ताभिर्वृत्तमित्यर्थे ठठ् स्यादित्यर्थः । आह्निकम्, अह्निक-कोरेवेति नियमालं टिलोपः । ॥ इति ठठ्ठकोरवधिः ॥

अथ भावकर्मार्थाः ।

५-तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वति-प्रत्ययः स्यात्, यत्तुल्यं सा चेत्क्रियेत्यर्थः । तुल्या क्रियेत्यर्थे वतिः स्यादिति यावत् । ब्राह्मणवत्, वस्युदाहरणम् । ब्राह्मण-कर्तृकाध्ययनतुल्यं क्षत्रियकर्तृकाध्ययनमिति बोधः । ७-सप्तम्यन्तात् पष्ठमन्ताच्च-इद्वार्ये वतिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

१९७५-द्वितीयान्त से अहति अर्थ में ठक् ठठ् आदि प्रत्यय होते हैं ।

१९७६-द्वितीयान्त दण्डादि शब्दों से यत् होता है ।

१९७७-तृतीयान्त से 'निवृत्तम्' अर्थ में ठठ् होता है ।

अथ भावकर्मार्थाः ।

१९७८-तृतीयान्त से तुल्य अर्थ में 'वति' प्रत्यय होता है, क्रिया तुल्य हो तो ।

१९७९-सप्तम्यन्त से और पष्ठमन्त से इव अर्थ में वति होता है ।

५४६

मध्यकौमुद्याम्—

✓ १६८० तस्य 'भावस्त्वतलौ ५ । १ । ११६ ॥

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावः = गोत्वम्, गोता । त्वान्तं क्लीबम् । तलन्तं स्त्रियाम् ।

✓ १६८१ आ च त्वात् ५ । १ । १२० ॥

'ब्राह्मणस्त्व' इत्यतः प्राक्त्व-तलावधिक्रियेते । 'अपवादः सह समावेशार्थः । स्त्रिया भावः = स्त्रीणम्, स्त्रीत्वम्, स्त्रीता । पौस्तम्, पुंस्त्वम्, पुंस्ता ।

✓ १६८२ पृथ्वादिभ्यः इमनिच्वा ५ । १ । १२२ ॥

वा—'वचनमणादिसमावेशार्थम् ।

✓ १६८३ र ऋतो हलादेर्लघोः ६ । ४ । १६१ ॥

इष्टमेयस्सु ।

१—पष्ठचन्ताद् भाव इत्यर्थे त्व-प्रत्ययः, तल् प्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । २—त्व-तल्-प्रकृतिभूत-गवादिशब्देभ्यो जायमानो गोव्यक्त्यादिबोधे प्रकारो=विशेषणं=जात्यादिकं भावः, भावशब्देन विवक्षित इत्यर्थः, यथा गोशब्दात् व्यक्त्यबोधे जायमाने गोत्वं (जातिः) विशेषणत्वेन भासमानं भावः । ३—लिङ्गानुशासनसूत्रसिद्धमिदं द्वयम् । ४—अनुवृत्त्यैव सिद्धे 'पृथ्वादिभ्यः इमनिच्' इत्यादिविहितः इमनिजादिभिर-पवादैरनयोर्बोधो मा भूदित्येवमर्थोऽधिकारः । तेन तैः सहास्य समुच्चयः सिद्धयति । प्रथिमा, पृथुत्वमिति । पष्ठचन्तेभ्यः पृथ्वादिभ्यो भावेर्धे—इमनिच् प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । ६—पृथु-मृदु-प्रभृतिषु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यणः चण्ड-रवादिषु गुणवचनलक्षणस्य ध्वजः, वाल—वत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्य-अग्रश्च औत्सर्गिकस्य समावेशार्थमित्यर्थः । अन्यथा 'विभाषावशादपवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये पष्ठया वा' इति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिमनिच्-त्व-तलाभावेष्णादीनां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । ७—हलादेर्लघोः ऋकारस्य रः स्यात्, इष्टन् इमनिच्-ईयसुन् प्रत्यययोषु परेषु इत्यर्थः । ८—इष्ट-इम-ईयस् (सु)

१९८०—पष्ठचन्त से भाव अर्थ में त्व और तल् प्रत्यय होते हैं ।

१९८१—'ब्राह्मणस्त्व' इससे पूर्व त्व और तल् का अधिकार है ।

१९८२—पष्ठचन्त पृथु आदि शब्दों से भाव अर्थ में इमनिच् प्रत्यय विकल्प करके होता है ।

१९८३—हलादि लघु ऋकार को 'र' आदेश होता है इष्टन् इमनिच् और ईयसुन् प्रत्यय परे रहते ।

✓ १६८४ टः ६ । ४ । १४३ ॥

भस्य टेलोप इष्टमेयस्सु । पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढानामेव रत्वम् ।
पृथोर्भावः = प्रथिमा^१, पार्थवम् । अदिमा, मार्दवम् ।

✓ १६८५ वर्ण-दृढादिभ्यः^२ ष्यञ् च ५ । १ । १२३ ॥

चादिमनिच् शौक्ल्यम्^३, शुक्लिमा । दाढ्यम्, द्रढिमा ।

✓ १६८६ गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५ । १ । १२४ ॥

चाद्भावे । जडस्य भावः कर्म वा = जाड्यम् । 'ब्राह्मण्यम्' । आकृतिगणोऽयम् ।
(चतुर्वर्णादीनां^४ स्वार्थे उपसंख्यानम्) । 'चातुर्वर्ण्यम्' । चातुराश्रम्यम् । त्रैवर्ग्यम् ।
षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि ।

इति च्छेदः ।

१—पृथुशब्दात्—इमनिच्प्रत्यये ऋकारस्य रेफादेशे टिलोपे प्रथिमन्-
शब्दसिद्धौ पुंसि सी उपधाया दीर्घे, नलोपे, प्रथिमा, इमनिजन्ताः सर्वे पुलिङ्गा
इति वोध्यम् । पक्षे 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यणि 'ओर्गुणः'—आदिवृद्धिः पार्थवम् ।
एवं मृदोर्भावः = अदिमा, मार्दवम्, पृथुत्वं, पृथुता, मृदुत्वं, मृदुता इत्यपि ।
२—पष्ठ्यन्तेभ्यो वर्णवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे ष्यञ् च स्यादित्यर्थः । ३—
शुक्लस्य भावः = शौक्ल्यम्, बित्त्वादादिवृद्धिः, इमनिच्—शुक्लिमा । एवं
दाढ्यम्, द्रढिमा, इमनिच्, रादेशः । ४—पष्ठ्यन्तेभ्यो गुणवाचकेभ्यो
ब्राह्मणादिभ्यश्च कर्मणि भावे चार्थे ष्यञ् स्यादित्यर्थः । ५—ब्राह्मणस्य कर्म भावो
वा = ब्राह्मण्यम् । ६—चतुर्वर्णादिगणपठितानां शब्दानां स्वार्थे ष्यञ् वक्तव्य
इत्यर्थः । ७—चत्वारो वर्णाः = चातुर्वर्ण्यम्, ष्यञ् आदिवृद्धिः, 'यस्येति च'
इत्यलोपः । एवम्—चत्वार आश्रमाः = चातुराश्रम्यम्, त्रयो वगाः = त्रैवर्ग्यम् ।
षड् गुणाः = षाड्गुण्यम् । सेना एव = सैन्यम् । सन्निधिरेव = सान्निध्यम् ।
उपमैव = औपम्यम् । त्रयो लोकाः = त्रैलोक्यम् ।

१९८४—भसंज्ञक टि का लोप होता है इष्ट इम इयस् परे रहते ।

१९८५—पष्ठ्यन्त वर्ण वाचक शब्दों से और दृढादि शब्दों से भाव अर्थ में
ष्यञ् प्रत्यय होता है, और इमनिच् भी ।

१९८६—पष्ठ्यन्त गुणवाचक शब्दों से और ब्राह्मणादि शब्दों से कर्म और
भाव अर्थ में ष्यञ् प्रत्यय होता है । (चतुर्वर्णादि शब्दों से स्वार्थ में ष्यञ् प्रत्यय
होता है) ।

११८७ स्तेनाप्रलोपश्च' ५।१।१२५॥

नेति संघातग्रहणम्' । स्तेनस्य भावः कर्म वा = स्तेयम् ।

✓ ११८८ सख्युर्थः ५।१।१२६॥

सख्यम् ।

✓ ११८९ कपि-ज्ञात्योर्ढक्' ५।१।१२७॥

कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

✓ ११९० पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५।१।१२८॥

सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । (राजाश्वे') । राजन्शब्दोऽसमासे यकं लभते इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा—राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । ऋषिराज्यम्' ।

१—स्तेनशब्दात् षष्ठ्यन्तात्कर्मणि भावे चार्थे यत्स्याद् नकारलोपश्चेत्यर्थः ।

२—नकाराच्चारसमुदायग्रहणमित्यर्थः । तेनाकारसहितो नकारो लुप्यते—इति भावः । ३—षष्ठ्यन्तात् सखिशब्दात् भावे कर्मणि चार्थे य-प्रत्ययः स्यादिति ।

सख्युर्भावः कर्म वा = सख्यम् । ४—षष्ठ्यन्ताभ्यां कपिज्ञातिष्वभ्यां भावे कर्मणि चार्थे ढक् स्यादित्यर्थः । कपेर्भावः कर्म वा = कापेयम्, ढस्य—एय्, कित्वादादिवृद्धिः, एवम्—ज्ञातेर्भावः कर्म वा = ज्ञातेयम् । ५—षष्ठ्यन्तेभ्यः

पत्यन्तशब्देभ्यः पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययः स्याद् भावे कर्मणि चार्थे इत्यर्थः ।

सैनापतेर्भावः कर्म वा = सैनापत्यम्, यकः कित्वादादिवृद्धिः । एवं पुरोहितस्य

भावः कर्म वा = पौरोहित्यम्, ६—'स' इति समासस्य प्राचां संज्ञा, न

खः=असः, तस्मिन्ने, उदाह—राजन्शब्दोऽसमासे—राज्यम्, यकि, टिलोपः ।

७—अधिको राजा—अधिराजा, (प्रादिसमासे ढचि ङ्यप्) अधिराजस्य भावः कर्म वा = अधिराज्यम् ।

११८७—षष्ठ्यन्त स्तेन शब्द से कर्म और भाव वर्णों में यत् प्रत्यय होता है और नकार का लोप होता है ।

११८८—षष्ठ्यन्त सखि शब्द से भाव और कर्म वर्णों में 'य' प्रत्यय होता है ।

११८९—षष्ठ्यन्त कपि और ज्ञाति शब्द से भाव और कर्म वर्णों में ढक् होता है ।

११९०—षष्ठ्यन्त पत्यन्त शब्दों से और पुरोहितादि शब्दों से यक् होता है । (राजन् शब्द से यक् असमासे) ।

१९९१ प्राणभृज्जाति—^१वयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽण् ५ । १ । १२९ ॥

प्राणभृज्जातिः—आश्वम्^२ । वयोवचनम्—कौमारम् । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्ठवम् ।

१९९२ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ५ । १ । १३० ॥

द्विहायनम् । त्रिहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् । (श्रोत्रियस्य^३ यलोपश्च) श्रोत्रम् । कुशल—निपुण—चपल—पिशुन—कुतूहल—क्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते^४ । कौशलम्, कौशल्यमित्यादि ।

१९९३ इगन्ताच्च^५ लघुपूर्वात् ५ । १ । १३१ ॥

१—प्राणिजातिवाचिभ्यो वयोविशेषवाचिभ्य उद्गात्रादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावे कर्मणि चार्थेऽण्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । २—अश्वस्य भावः कर्म वा=आश्वम् । एवं कुमारस्य भावः कर्म वा=कौमारम् । उद्गात्रस्य भावः कर्म वा=औद्गात्रम् । उन्नेतुर्भावः कर्म वा=औन्नेत्रम्, ऋकारस्य यण् रेफः । सुष्ठु—भावः कर्म वा=सौष्ठवम् । ३—हायनान्तेभ्यो युवादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावे कर्मणि चार्थेऽण् स्यादित्यर्थः । द्विहायनस्य भावः कर्म वा=द्विहायनम्, त्रिहायनस्य भावः कर्म वा=त्रिहायनम्, यूनो भावः कर्म वा=यौवनम्, 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । स्थविरस्य भावः कर्म वा स्थाविरम् । ४—श्रोत्रियशब्दात् षष्ठ्यन्ताद् भावे कर्मणि चार्थेऽण्, प्रकृतेर्यलोपश्चेत्यर्थः । येति सङ्घातग्रहणम्, तेन अकारसहितस्य यकारस्य लोपः । श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा=श्रोत्रम्, अण्प्रत्ययः, आदिवृद्धिः, यकारलोपः, 'यस्येति च' इति इकारस्य लोपः । ५—तेन युवादित्वादण्, ब्राह्मणादित्वात् ण्यञ् च भवति । कुशलस्य भावः कर्म वा=कौशलम्, कौशल्यम्, एवं नैपुणम्, नैपुण्यम्, इत्यादि । ६—लघुपूर्वो य इक् तदन्तात्प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्ताद् भावे कर्मणि चार्थेऽण् स्यादित्यर्थः ।

१९९१—षष्ठ्यन्त प्राणधारी जातिवाचक शब्दों से अवस्थाविशेषवाची शब्दों से और उद्गात्रादि शब्दों से भाव और कर्म अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

१९९२—षष्ठ्यन्त हायनान्त और युवादि शब्दों से भाव और कर्म अर्थ में अण् प्रत्यय होता है । (श्रोत्रिय शब्द से भाव का लोप होता है) ।

१९९३—लघु पूर्व इक् है अन्त में जिसके ऐसे षष्ठ्यन्त प्रातिपदिक से भाव और कर्म अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

शुचेर्भावि । कर्म वा=शौचम् । मौनम्^१ ।

११९४ योपघात् गुरुपोत्तमाद्वुञ् ५ । १ । १३२ ॥

रामणीयकम् । अभिधानीयकम् । (सहायाद्वा^३) । साहायकम्, साहाय्यम् ।

११९५ द्वन्द्व-मनोज्ञादिभ्यश्च ५ । १ । १३३ ॥

शिष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् । ॥ इति नञ्स्नबोरवधिः ॥

अथ पाञ्चमिकेषु भवनाद्यर्थकाः ।

११९६ धान्यानां^५ भवने क्षेत्रे खञ् ५ । २ । १ ॥

मुद्गानां भवनं क्षेत्रं=मौद्गीनम्^६ ।

१—मुनेर्भावः कर्म वा = मौनम् । २—योपघात् गुरुपोत्तमात्प्राति-
पदिकात्पष्ठयन्ताद् भावे कर्मणि चार्थे वुञ् स्यादित्यर्थः । रामणीयस्य भावः
कर्म वा=रामणीयकम्, वुञ् 'वु' इत्यस्य अकादेशः, आदिवृद्धिः । एवम्—
अभिधानीयस्य भावः कर्म वा=अभिधानीयकम् । ३—वुञ् इति शेषः, पक्षे
ब्राह्मणादित्वात् प्यञ्, सहायस्य भावः कर्म वा=साहायकम्, वुञ् । साहा-
य्यम्, प्यञ्-प्रत्ययः । ४—द्वन्द्वात्-मनोज्ञादिभ्यश्च पष्ठयन्तेभ्यो वुञ् स्यादि-
त्यर्थः । शिष्यश्चोपाध्यायश्चेति शिष्योपाध्यायौ, तयोर्भावः कर्म वा=शिष्योपाध्या-
यिका, वुञ्, अकादेशे आदिवृद्धौ, स्त्रियां टापि, प्रत्ययस्थादिति इत्वम् (स्त्रीत्वं
लोकात्) । मनोज्ञस्य भावः कर्म वा=मानोज्ञकम् । इति भावकर्मायाः । (इति
नञ्स्नबोरवधिः) ।

अथ पाञ्चमिकेषु भवनाद्यर्थकाः ।

५—भवन्त्यस्मिन्निति भवनम्=उत्पत्तिस्थानम् । पष्ठयन्तात् धान्यवाचकात्
शब्दाद्भवनं क्षेत्रमित्यर्थे खञ् स्यादिति सूत्रार्थः । ६—मौद्गीनम् खञ्, खस्य
ईनादेशः, आदिवृद्धिः ।

११९४—गुरुपोत्तम यकारोपघ पष्ठयन्त शब्द से भाव और कर्म अर्थ में
वुञ् प्रत्यय होता है । (सहाय शब्द से वुञ् विकल्प करके होता है) ।

११९५—पष्ठयन्त द्वन्द्व और मनोज्ञादि शब्दों से वुञ् प्रत्यय होता है ।

अथ पाञ्चमिकेषु भवनाद्यर्थकाः ।

११९६—पष्ठयन्त धान्यवाचक शब्दों से 'भवनं क्षेत्रम्' अर्थ में खञ् प्रत्यय
होता है ।

१६६७ व्रीहिशाल्योर्ढक् ५ । २ । २ ॥

व्रैहेयम् । शालेयम् ।

१६६८ यव-यवक-षष्टिकाद्यत् ५ । २ । ३ ॥

यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ।

१९६६ विभाषा तिल-माषोमा-भङ्गाणुभ्यः ५ । २ । ४ ॥

यत् । पक्षे खञ् । तिल्यम्, तैलीनम् । माष्यम्, माषीणम् । उम्यम्, औमीनम् । भङ्ग्यम्, भाङ्गीनम् । अणव्यम्, आणवीनम् ।

२००० तत्सर्वादिः पथ्यङ्ग-कर्म-पत्र-पात्रं व्याप्नोति ५ । २ । ७ ॥

सर्वादिः पथ्यन्तात् द्वितीयान्तत्त्वः^५ । सर्वपथान् व्याप्नोति^६ सर्वपथीनः^५ । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मिणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः ।

१—खञोऽपवादोऽयम् । व्रीहि-शालिम्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे ढक् स्यात् । व्रीहीणां भवनं क्षेत्रम्=व्रैहेयम्' शालीनां भवनं क्षेत्रम्=शालेयम्, ढक् ढस्य एय्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति-इलोपः । २—एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो यत्स्याद्भवनं क्षेत्रमित्यर्थे । यवानां भवनं क्षेत्रम्=यव्यम्, यति, यस्येति चेति-अलोपः । एवम्-यवकानां भवनं क्षेत्रम्=यवक्यम् । षष्टिकानां भवनं क्षेत्रं=षष्टिक्यम् । ३—तिल-माष-उमा-भङ्ग-अणु-इत्येतेभ्यो धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो यत्प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । उमा=अतसी (अलसी), भङ्गः, अणुश्च धान्यविशेषौ । तिलानां भवनं क्षेत्रम्=तिल्यम्, तैलीनम्, पक्षे खञि खस्य ईनादेशः, आदिवृद्धिः । एवम्=माष्यम्, माषीण-मित्यादि । अणूनां भवनं क्षेत्रम्=अणव्यम्, आणवीनम्, "अणुणः" इति गुणेश्वादेशः । ४—तद् व्याप्नोतीत्यर्थे इति शेषः । ५—सर्वपथीनः, खप्रत्यये,

१९९७ षष्ठ्यन्त व्रीहि और शालि शब्द से भवन क्षेत्र अर्थ में ढक् प्रत्यय होता है ।

१९६८— षष्ठ्यन्त यव, यवक और षष्टिक शब्द से भवन क्षेत्र अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

१९९६—षष्ठ्यन्त तिल, माष, उमा' भङ्गा और अणु शब्द से भवन क्षेत्र अर्थ में यत् प्रत्यय विकल्प करके होता है । पक्ष में खञ् होगा ।

२०००—सर्व है आदि में जिसके ऐसे पथ्याद्यन्त द्वितीयान्त शब्द से व्याप्नोति अर्थ में ख प्रत्यय होता है ।

२००१ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ५।२।२३॥

ह्योगोदोहशब्दस्य ह्रियङ्गुरादेशो विकारेऽयं खन् प्रत्ययश्च निपात्यते संज्ञायामित्यर्थः। दुहते-इति दोहः = चीरम्, ह्योगोदोहस्य^१ विकारः-हैयङ्गवीनम् = नवनीतम्।

२००२तस्य पाकमूले पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यः कुणब्-जाहचौ ५।२।२४॥

पीलूनां पाकः-पीलुकुणः। कर्णस्य मूलं=कर्णजाहम्।

२००३ पक्षात्तिः^१ ५।२।२५॥

मूले इत्यनुवर्तते। पक्षस्य मूलं-पक्षातिः।

२००४ तेन वित्तञ्चुप्-चणपौ ५।२।२६॥

यकारः^२ प्रत्यययोरादौ लुप्तनिदिष्टः तेन चस्य नेत्वम्। विद्यया वित्तो=विद्या-चुञ्चुः, विद्याचरणः।

खस्य ईनादेशः, नस्तद्धिते' इति टिलोपः। एवम्-सर्वाङ्गाणि व्याप्नोति=सर्वाङ्गीणः-इत्यादि।

१-‘ह्यस्’ इत्यव्ययम्, पूर्वद्युरित्यर्थः, तत्रोत्पन्नो गोदोहः=गोपयः-ह्योगोदोहः। स्पष्टमन्यत्, खनि ईनादेशे ह्रियङ्गुशब्दस्य-‘ओर्गुणः’ इति गुणोच्चादेशे, आदिवृद्धो-हैयङ्गवीनम्। ‘तत्तु हैयङ्गवीनं स्याद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम्’ इत्यमरः। २-पष्ठयन्तेभ्यः पील्वादिभ्यः पाकेऽयं ‘कुणप् प्रत्ययः, कर्णादिभ्यस्तु मूलेऽयं ‘जाहच्’ प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। २-पष्ठयन्तात्पक्षशब्दाद् मूलेऽयं ‘ति’ प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ४-तृतीयान्तात्समर्थ्यात् वित्त इत्यर्थे चुञ्चुप्-चणपौ भवतः, इत्यर्थः। वित्तः=प्रसिद्धः। ५-ननु ‘चुञ्चुप्’-प्रत्ययस्य, ‘चणप्’-प्रत्ययस्य चादिश्चकारः ‘चूट्’ इति सूत्रेण इत्संज्ञः स्यादिति चेदत्रोच्यते-यकारः प्रत्यययोरादौ, इति, अयमर्थः-उभयत्रादौ यकारोऽस्तीति, ‘य्चुञ्चु’ ‘य्चणप्’-

२००१-विकार अर्थ में ह्योगोदोह शब्द को ह्रियङ्गु आदेश और खन् प्रत्यय होता है निपातन से संज्ञा में।

२००२-पष्ठयन्त पीलु आदि शब्दों से पाक अर्थ में कुणप् प्रत्यय होता है, कर्णादि शब्दों से मूल अर्थ में जाहच् प्रत्यय होता है।

२००३-पष्ठयन्त पक्ष शब्द से मूल अर्थ में ‘ति’ प्रत्यय होता है।

२००४-तृतीयान्त समर्थ से वित्त अर्थ में चुञ्चुप् और चणप् प्रत्यय होते हैं (वित्त अर्थात् प्रसिद्ध)।

तद्विधेषु पाश्चमिकेषु भवनाद्यर्थकाः ।

५५३

२००५ वेः शालच्छंकटचौ^१ ५ । २ । २८ ॥

क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे । (विस्तृतम्)-विशालम्, विशङ्कटम् ।

२००६ संप्रोदश्च कटच् ५ । २ । २६ ॥

सङ्कटम्^२ । प्रकटम् । उत्कटम् । चाद् विकटम् । (अलावूतिलोमाभङ्गाभ्यो^३ रजस्युपसंख्यानम्) अलावूनां रजोऽलावूकटम् । तिलकटम् । (गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः) गवां=स्थानं=गोगोष्ठम् । (सङ्घाते कटच्) । अवीनां सङ्घातोऽविकटः । (विस्तारे पटच्) अविपटः^४ । (द्वित्वे गोयुगच्^५) । द्वावुष्ट्रौ=उष्ट्रगोयुगम् (षट्त्वे षङ्गवच्^६) अश्वषङ्गवम् । (स्नेहे तैलच्^७) तिलतैलम् । सर्षपतैलम् ।

प्रत्ययो स्तः, यकारस्य च तस्य 'लोपो व्योर्वली' ति लोपो जातः । तेन चकारस्य प्रत्ययादित्वाभावान्नेत्वं लोपश्चेति ।

१—क्रियाविशिष्टकारकवाचकाद् विशिष्टात् शालच्-शङ्कटच्-प्रत्ययो स्तः स्वार्थे । विस्तृतं क्रियासाधनम् = विशालम्-विशङ्कटम् । २—सम्-प्र-उद् इत्येतेभ्यः क्रियाविशिष्टसाधनवाचकेभ्यः स्वार्थे कटच् स्यादित्यर्थः । संहतं क्रियासाधनं = सङ्कटम् । प्रज्ञातं क्रियासाधनं = प्रकटम् । उन्नतं साधनम् = उत्कटम् । ३—अलावू-तिल-उमा-भङ्गा-इत्येतेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो रजसि वाच्ये कटच्-वक्तव्यमित्यर्थः । ४—पशुवाचकेभ्यः स्थानादिष्वर्थेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थः । ५—अवीनां = मेषीणां विस्तारः = अविपटः । ६—प्रकृत्यर्थगते द्वित्वे वाच्ये 'गोयुगच्' प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ७—प्रकृत्यर्थगते षट्त्वे वाच्ये 'षङ्गवच्' प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । षड् अश्वाः = अश्वषङ्गवम् । ८—स्नेहे

२००५—क्रिया विशिष्ट कारकवाची 'वि' शब्द से शालच् और शङ्कटच् प्रत्यय होता है ।

२००६—क्रिया विशिष्ट साधन वाचक सम्, प्र, उद् शब्दों से स्वार्थ में कटच् प्रत्यय होता है । (अलावू, तिल, उमा और भङ्गा शब्द से 'रजस्' अर्थ में कटच् प्रत्यय होता है) । (षष्ठ्यन्त पशु वाचक शब्दों से स्थान आदि अर्थों में 'गोष्ठे' आदि प्रत्यय होते हैं) । (सङ्घात अर्थ में कटच् होता है) । (विस्तार अर्थ में पटच् प्रत्यय होता है) । (द्वित्व वाच्य रहते 'षङ्गवच्' से 'गोयुगच्' प्रत्यय होता है) । (प्रकृत्यर्थगतपट् संख्या वाच्य रहते 'षङ्गवच्' प्रत्यय होता है) । (स्नेह वाच्य रहते तैलच् प्रत्यय होता है) ।

२००७ अवात्कुटारच्च' ५।२।३० ॥

चात्कटच् । अवकुटारः, अवकटः ।

२००८ नते नासिकायाः संज्ञायां टोटञ्नाटञ्भ्रटच्चः ५।२।३१ ॥

अवादित्येव । नतं = नमनम् । नासिकाया नतम्-अवटोटम्, अवनाटम्, अवभ्रटम् । तद्योगान्ननासिकावटोट^३ । पुरुषोज्वटोटः ।

२००९ उपाधिभ्यां^४ त्यक्त्वासन्नारूढयोः ५।२।३४ ॥

पर्वतस्यासन्नं स्थलम्=उपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका ।

२०१० कर्मणि घटोऽठच् ५।२।३५ ॥

कर्मणि घटते=कर्मठः ।

२०११ तदस्य सञ्ज्ञातं तारकादिभ्य इतच् ५।२।३१ ॥

वाच्ये 'तैलच' प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । तिलानां स्नेहः = तिलतैलम्, सर्षपाणां स्नेहः = सर्षपतैलम् ।

१—क्रियाविशिष्टसाधनवाचकाद् अवशब्दात् कुटारच् प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे, चकारात् कटच्प्रत्ययोऽपि । अवाचीन इति = अवकुटारः, अवकटः । २—अवशब्दाद् नासिकाया अवनते गम्ये टोटच्-नाटच्-भ्रटच्, इत्येते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । ३—नतत्वयोगाद् गोण्या वृत्त्या नासिकापि तयोच्यते-अवटोटः, नतीभूतनासिकायोगात्परम्परया पुरुषोऽप्युच्यते-अवटोटः । ४—उप-अधिशब्दाभ्यां यथाक्रमम आसन्ने आरूढे चार्थे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे त्यक्न्-प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । आसन्नम्=समीपम्, आरूढम्=उच्चम् । ५—सप्तम्यन्तात् कर्मन्शब्दाद् घटे = घटमानेऽर्थे अठच्-प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ६—घटते = चेष्टते = व्याप्रियते । ७—प्रथमान्त्येस्तारकादिभ्यः तदस्य सञ्ज्ञातमित्यर्थे इतच्-प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

२००७—क्रिया विशिष्ट साधन वाचक अव शब्द से स्वार्थ में कटारच् प्रत्यय होता है, च से कटच् भी होगा ।

२००८—नासिका के नमन अर्थ में अव शब्द से टोटच् नाटच् और भ्रटच् प्रत्यय होता है ।

२००९—उप और अधि शब्द से क्रमशः आसन्न = समीप और आरूढ = उच्च अर्थ में त्यक्न् प्रत्यय होता है ।

२०१०—सप्तम्यन्त कर्मन् शब्द से घटमान अर्थ में अठच् प्रत्यय होता है ।

२०११—प्रथमान्त तारकादि शब्दों से 'अस्य सञ्ज्ञातम्' इस अर्थ में इतच् प्रत्यय होता है ।

तद्विधेषु पाञ्चमिकेषु भवनाद्यर्थकाः ।

५५५

तारकाः सञ्ज्ञाता अस्य=तारकितं नभः । पण्डितः^१ । आकृतिगणोऽयम् ।

२०१२ प्रमाणे द्वयसज्-दधनञ्-मात्रचः^२ ५ । २ । ३७ ॥

ऊरु प्रमाणमित्यर्थः=ऊरुद्वयसम्, ऊरुमात्रम् ।

प्रथमश्च^३ द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मती मम ।

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

२०१३ पुरुषहस्तिभ्यामण्^४ च ५ । २ । ३८ ॥

पुरुषः प्रमाणमित्यर्थः=पौरुषम्, पुरुषद्वयसम्, हस्तिद्वयसम् ।

२०१४ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे^५ वतुष् ५ । २ । ३९ ॥

१—सदसद्विवेकिनी बुद्धिः पण्डा, सा सञ्ज्ञाता अस्याति=पण्डितः । २—
प्रथमान्तादस्य प्रमाणमित्यर्थः द्वयसच्-दधनच्-मात्रच् इति त्रयः प्रत्ययाः स्युरि-
त्यर्थः । ३—ऊर्ध्वमानरूपं परिमाणमित्यर्थः । ४—विशेषं दर्शयितुमाह—प्रथम-
श्चेति, प्रथमः=द्वयसच्-प्रत्ययः, द्वितीयश्च=दधनच्-प्रत्ययश्चेति द्वौ प्रत्ययौ ऊर्ध्व-
माने मती । तत्र किम् ऊर्ध्वमानमित्याह—ऊर्ध्वमानं किल उन्मानम्=ऊर्ध्वप्रमा-
णमित्यर्थः । सर्वतो मानं परिमाणम् उच्यते । आयामः—दैर्घ्यं तु प्रमाणम्
उच्यते । सङ्ख्या तु सर्वपरिमाणेभ्यो बाह्या बोध्या इत्यर्थः । सूत्रे प्रमाणशब्दस्तु
परिच्छेदमात्रपर इति ध्येयम् । ५—पुरुष-हस्तिशब्दाभ्यां प्रथमान्ताभ्यां तदस्य
प्रमाणमित्यर्थः—अण् स्यात्, चात्—द्वयसजादयोऽपि । अणि पौरुषम्, हास्तिनम्,
हस्ती प्रमाणमित्येति विग्रहः, 'इनएयनपत्य' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । ६—
अस्य परिमाणमित्यर्थः परिमाणवाचिन्यः प्रथमान्तेभ्यः यद्-तद्-एतद्-इत्येतेभ्यः

२०१२—प्रथमान्त से 'अस्य प्रमाणम्' अर्थ में द्वयसच्, दधनच् और मात्रच् प्रत्यय होते हैं ।

प्रथमश्चेति—द्वयसच् और दधनच् ये दोनों प्रत्यय ऊर्ध्वमान में होते हैं, ऊपर की ओर मिनती को उन्मान कहते हैं । चारों ओर की मिनती को परिमाण कहते हैं । आयाम=दीर्घता (लम्बाई) को प्रमाण कहते हैं । किन्तु संख्या सब परिमाणों से बाहिर है=पृथक् है ।

२०१३—प्रथमान्त पुरुष और हस्तिन् शब्द से 'अस्य प्रमाणम्' अर्थ में अण् प्रत्यय भी होता है (पक्ष में द्वयसच् आदि भी होंगे) ।

२०१४—प्रथमान्त यत् तत् और एतत् शब्द से परिमाण अर्थ में वतुष् प्रत्यय होता है ।

५५६

भय्यकीमुद्गाम्—

यत्परिमाणमस्य—यावान् । तावान् । एतावान् ।

२०१५ किमिदंभ्यां^१ वो घः ५ । २ । ४० ॥

ग्राम्यां वतुव्वस्य च घः ।

२०१६ इदंकिमोरोश्—की ६ । ३ । ६० ॥

दृग्दृशवतुषु । कियान्^३ । इयान् ।२०१७ किमः संख्यापरिमाणे^४ डति च ५ । २ । ४१ ॥चाद्वतुप् तस्य च घः । का संख्या येषां ते—कति^५, कियन्तः ।२०१८ संख्यायां^६ अवयवे तयप् ५ । २ । ४२ ॥

वतुप् स्यादित्यर्थः । यावान्, वतुप्, उपाविती 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम्, सी अत्वसन्तस्येति—उपवादीर्घे उगिदचामिति नुमि, संयोगान्तत्वेन तकारस्य लोपः । एवं 'तावान्' 'एतावान्' ।

१—प्रथमान्ताभ्यां किमिदम्-शब्दाभ्यामस्य परिमाणमित्यर्थे, वतुप्, वतुपो वस्य च घादेशः स्यादित्यर्थः । २—दृग्दृशवतुषु-इदम् ईश्, किमः की स्यादित्यर्थः । ३—कियान्, किम्परिमाणमस्येति विग्रहः । वतुपेप्रत्यये वस्य घकारे भ्रस्य 'इय्' आदेशे, किम् + इयत् इति स्थिते किमः की-भावे "यस्येति च" इत्ती-कारलोपे—सी विभक्तौ 'अत्वसन्तस्ये' ति दीर्घे 'उगिदचामि'ति नुमि रूपम् । इदम्परिमाणमस्य—'इयान्' । अत्र सर्वस्य इदम् ईशादेशे ईकारलोपे च "इयम्" इति प्रत्ययमात्रमेवावशिष्यते सी नुमादि पूर्ववत् । ४—का सङ्ख्यैषामित्येवं सङ्ख्यापरिच्छेदविषयकप्रश्ने विद्यमानात् किम्-शब्दात्प्रथमान्तात् डतिप्रत्ययाद् वतुप् च स्यात् । ५—"पङ्म्यो लुक्" इति जशश्सोलुक् । न द्व्येकयोः प्रश्नोऽस्तीति भाष्यात् नित्यबहुवचनान्तोऽयं = कतिशब्दः । ६—द्वित्र्यादिसङ्ख्याकावयवा

२०१५—प्रथमान्त किम् और इदम् शब्द से परिमाण अर्थ में वतुप् प्रत्यय होता है उसके 'व' को 'घ' आदेश होता है ।

२०१६—दृग् दृश और वतु पर रहते इदम् को 'ईश्' और किम् को 'की' आदेश होता है ।

२०१७—प्रथमान्त किम् शब्द से संख्या विषयक प्रश्न में विद्यमान हो त डति प्रत्यय होता है, वतुप् भी होता है ।

२०१८—प्रथमान्त अवयवार्थक संख्यावाचक-शब्दों से 'अस्यावयविनः' इस अर्थ में 'तयप्' प्रत्यय होता है ।

तद्धितेषु मत्वर्थीयाः ।

पञ्च अवयवा-पञ्चतयम् ।

२०१९ द्वित्रिभ्यां तयस्याज्वा^१ ५ । २ । ४४ ॥

द्वयम्, द्वितयम्, त्रितयम् ।

२०२० उभादुदात्तो नित्यम् ५ । २ । ४४ ॥

उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात् स चाद्युदात्तः । उभेभ्यः ।

इति भवनाद्यर्थकाः ।

अथ मत्वर्थीयाः ।

२०२१ तदस्मिन्नधिकमिति^३ दशान्ताड्डः ५ । २ । ४५ ॥

एकादश अधिक अस्मिन्नेकादशम् । ('शतसहस्रयोरेवेष्पते) । नेह एका-
दशाऽधिका अस्यां विंशत्याम् । 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वे

अस्यावयविन इति विग्रहे, अवयवीभूतसङ्ख्यावाचिनः प्रथमान्ताद् अस्या-
ज्यविन इत्यर्थे तयप् स्यादित्यर्थः । पञ्चतयम्=पञ्चावयवकः समुदाय इत्यर्थः ।

१—द्वित्रिभ्यां परस्य तयपोऽयच्-वा स्यादित्यर्थः । द्वौ अवयवौ अस्म्येति=
द्वयम् । तयपोऽयचिं यस्येति चेतीकारलोपः । पक्षे=द्वितयम् । एवम्-त्रयोऽवयवा
यस्य=त्रयम्, त्रितयम् । २—उभौ अवयवौ अस्य=उभयम्, तयपोऽयचि
अकारलोपः ।

॥ इति भवनाद्यर्थकाः ॥

अथ मत्वर्थीयाः ।

३—तदधिकमस्मिन्निति विग्रहे प्रथमान्ताद् दशान्शब्दात् समासान्तादस्मि-
न्नित्यर्थे डः स्यादित्यर्थः । एकादशम्, डित्वाट्टिलोपः, एकादशाधिकं शतं सहस्रं
वा । ४—शते सहस्रे एव विशेष्येऽयं डः प्रत्यय इष्यत इत्यर्थः । तेन विंशत्यां
विशेष्यायां न ।

२०१९—द्वि और त्रि शब्द से परे तयप् को अयच् विकल्प करके होता है ।

२०२०—उभ शब्द से तयप् को अयच् नित्य होता है और यह उदात्त
रहता है ।

॥ इति भवनाद्यर्थकाः ॥

अथ मत्वर्थीयाः

२०२१—प्रथमान्त समासान्त दशन् शब्द से 'अस्मिन् अधिकम्' अर्थ में
ड प्रत्यय होता है । (शत और सहस्र विशेष्य रहते ही होते हैं) ।

५५८

मध्यकोमुखात्—

‘एवेप्यते’ । नेह एकादश माषा अघिका अस्मिन् सुवर्णशते ।

२०२२ शदन्तविशतेइच्च ५ । २ । ४६ ॥

डः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिशदधिका अस्मिन्-त्रिशम्^३ । विशम् ।

२०२३^३ त्रस्य पूरणे डट् ५ । २ । ४८ ॥

संख्याया इत्थेव । एकादशानां पूरणः=एकादशः ।

२०२४ नान्तादसंख्यादेर्मट् ५ । २ । ४९ ॥

डटो मडागमः पञ्चानां पूरणः-पञ्चमः^४ । नान्तात्किम्-विशः । असंख्यादेः किम्-एकादशः ।

२०२५ षट्-कतिपय-चतुरां^५ थुक् ५ । २ । ५१ ॥

डटि । पण्णां पूरणः=पष्ठः^६ । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽपि अत एव ज्ञापकात् डट् । कतिपयः चतुर्यः । (‘चतुरश्छयतावाचचरलोपश्च’) । तुरीयः, तुर्यः ।

१ डप्रत्यय इति शेषः । २-त्रिशम् त्रिशदधिकं शतमित्यर्थः, विशतिरधिकाऽस्मिन्निति = विशम् ‘१५३६ ति विशतेडिति’ इति तिलोपः विशत्यधिकं शतमित्यर्थः । ३-सह्येयार्थकसह्यथावाचिनः पष्ठयन्तात् प्रवृत्ति-निमित्तसह्यथायाः पूरणे वाच्ये डट् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । डटः टित्वात्स्त्रियाम् एकादशी । ४-पञ्चमः पञ्चन्-शब्दात् डटि तस्य मडागमे नलोपे रूपम् । ५-डटि परतः-एषां थुगागमः स्यादित्यर्थः । ६-पष्ठशब्दात् डटि थुगागमे ‘ष्टुना ष्टु’ रिति थस्य ठकारः पष्ठः । ७-चतुरशब्दात् पष्ठयन्तात्पूरणे छयतौ स्तः, आद्यचरलोपश्चेत्यर्थः । तुरीयः, छस्य इयादेशे चलोपः । यत्प्रयये तुर्यः ।

२०२२-प्रथमान्त शदन्त और विशति शब्द से ‘ड’ प्रत्यय होता है । ‘अस्मिन्नधिकम्’ अर्थ में ।

२०२३-संख्येयार्थक संख्यावाची पष्ठयन्त शब्द से पूरण अर्थ में डट् प्रत्यय होता है ।

२०२४-असंख्यादि नान्त संख्यावाची से विद्यमान डट् को मट् आगम होता है ।

२०२५ - इन शब्दों को डट् परे रहते थुक् आगम होता है । (पष्ठयन्त चतुर शब्द से पूरण अर्थ में छ और यत् प्रत्यय होते हैं और आदि अक्षर का लोप होता है)

२०२६ बहु-पूग-गण^१-सङ्घस्य तिथुक् ५ । २ । ५२ ॥

डटि । बहुतिथः ।

२०२७ वतोरिथुक्^३ ५ । २ । ५३ ॥

डटि । यावतिथः ।

२०२८ द्वेस्तोयः^३ ५ । २ । ५४ ॥

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो=द्वितीयः ।

२०२९ त्रै सम्प्रसारणं^५ च ५ । २ । ५५ ॥

तृतीयः । इह 'हल'^५ इति दीर्घो न । तृतीयेति निर्देशात् ।

२०३० 'विशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्' ५ । २ । ५६ ॥

डटः, विशतितमः, विशः, एकविशतितमः, एकविशः ।

२०३१ नित्यं शतादिमासार्धमास^७-संवत्सराच्च ५ । २ । ५७ ॥

१—बहु-पूग-गण-सङ्घ-एषां डटि तिथुगागमः स्यादित्यर्थः । बहूनां पूरणो =बहुतिथः । १—वतुवन्तस्य इथुगागमः स्याडुटि इत्यर्थः । यावतां पूरणो=याव-
तिथः । ३—षष्ठ्यन्ताद् द्विशब्दात्पूरणे तीयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ४—त्रिशब्दात्
तीय-प्रत्ययः स्यात्प्रकृतेः सम्प्रसारणञ्चेत्यर्थः, त्रयाणां पूरणः=तृतीयः । तीयप्रत्यये
रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः । ५—'हलः' इति सूत्रेण 'तृतीय' इत्यत्र सम्प्रसार-
णस्य दीर्घो नेत्यर्थः । दीर्घाभावे प्रमाणं "विभाषा तृतीयादिष्वचि" इति सूत्रे
तृतीयेति-ग्रहणम् । ६—विशत्यादिभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यादित्यर्थः । ७—
शतादिभ्यो मासादर्धमासात्संवत्सराच्च नित्यं तमडादेशः स्यादित्यर्थः ।

२०२६—बहु, पूग, और सङ्घ शब्द को डट् परे रहते तिथुक् आगम होता है ।

२०२७—वतुप् प्रत्ययान्त को डट् परे रहते इथुक् आगम होता है ।

२०२८—षष्ठ्यन्त द्विशब्द से पूरण अर्थ में तीय प्रत्यय होता है ।

२०२९—त्रि शब्द से पूरण अर्थ में तीय प्रत्यय होता है, और त्रि को सम्प्रसारण होता है ।

२०३०—विशति आदि शब्दों से डट् को तमट् आगम होता है विकल्प करके ।

२०३१—शत आदि शब्दों से और मास, अर्ध मास, संवत्सर शब्द से पूरण अर्थ में डट् को तमट् आगम होता है ।

शतस्य पूरणः = शततमः । मासादेरत एव ज्ञापकात्^१ डट् । मासतमः ।

२०३२ षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः^२ ५ । २ । ५८ ॥

षष्ठितमः । सख्यादेस्तु विशत्यादिभ्य इति विकल्प एव । एकषष्ठेः, एकषष्ठितमः ।

२०३३ मतो च्छः सूक्तसाम्नोः ५ । २ । ५९ ॥

मत्वर्थे । अच्छावाक-शब्दोऽस्त्यस्मिन्नच्छावाकीयं=सूक्तम् । वारवन्तीयं=साम ।

२०३४ श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते ५ । २ । ८४ ॥

श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेः छान्दसः ।

२०३५ श्राद्धमनेन भुक्तमिति ठनौ ५ । २ । ८५ ॥

श्राद्धो, श्राद्धिकः ।

२०३६ पूर्वदिनिः ५ । २ । ८६ ॥

१—अन्यथा = डटोऽभावे कथं तमडादेशविधानं स्यात् । मासस्य पूरणो = मासतमः । अर्धमासस्य पूरणोऽर्धमासतमः । २—असंख्यापूर्वपदान्तषष्ठ्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यादित्यर्थः । ३—मनुशब्दो मत्वर्थे लाक्षणिकः, तथैवाह—मत्वर्थे छः सूक्ते साम्नि च वाच्ये । अच्छावाकशब्दात् छप्रत्यये रूपम् अच्छावाकीयम् । वारवन्तशब्दो विद्यतेऽस्मिन्निति = वारवन्तीयं = साम । ४—छन्दोऽधीते इति वाक्यार्थे—श्रोत्रियन् इति पदं निपात्यते इति भाष्यम् । द्वितीयान्ताच्छन्दशब्दावधीते इत्यर्थे घन् प्रकृतेः श्रोत्रादेशश्चेति सूत्रार्थः । घस्य 'इय्' । अध्येत्रणोऽपवाबोऽयं घन् । अत्र 'वां' इत्यनुवर्तते, तेन पक्षे छन्दोऽधीते—छान्दसः, इत्यणपि । ५—श्राद्धं भुक्तमनेनेति प्रथमान्तात् श्राद्धशब्दादिनि—ठनौ स्तः । श्राद्धशब्दः श्राद्धसाधनद्रव्ये लाक्षणिकः । ६—पूर्वशब्दात् कृतमने-

२०३२—असंख्यादि षष्टि आदि शब्दों से डट् को तमट् आगम नित्य होता है ।

२०३३—मत्वर्थ में छ प्रत्यय होता है सूक्त और साम वाच्य रहते ।

२०३४—द्वितीयान्त 'छन्दस्' शब्द से अधीते अर्थ में घन् प्रत्यय होता है और छन्दस् को श्रोत्र आदेश होता है ।

२०३५—प्रथमान्त श्राद्ध शब्द से 'अनेन भुक्तम्' अर्थ में इनि और ठन् प्रत्यय होते हैं ।

२०३६—पूर्व शब्द से 'कृतमनेन' अर्थ में इनि प्रत्यय होता है ।

पूर्वं कृतमनेन = पूर्वी ।

२०३७ सपूर्वाच्चि^१ ५ । २ । ८७ ॥

कृतपूर्वी ।

२०३८ इष्टादिभ्यश्च^३ ५ । २ । ८८ ॥

इष्टमनेन । इष्टी । अधीती ।

२०३९ अनुपदन्वेष्टा^३ ५ । २ । ९० ॥

अनुपदमन्वेष्टा = अनुपदी गवाम् ।

२०४० साक्षाद्द्रष्टरि^१ संज्ञायाम् ५ । २ । ९१ ॥

साक्षाद् द्रष्टा = साक्षी ।

२०४१ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ५ । २ । ९४ ॥

गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति-गोमान् ।

नेत्यर्थे इनि—प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

१—विद्यमानपूर्वात् पूर्वशब्दात्कृतमनेनेत्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः, कृतं पूर्वमनेनेति = कृतपूर्वी । २—प्रथमान्तेभ्य इष्टादिभ्योऽनेनेत्यर्थे इनिप्रत्ययः । इष्टमनेनेति = इष्टी, अधीतमनेनेति = अधीती । ३—अन्वेष्ट्यर्थे इनिप्रत्ययान्तोऽनुपदी इति निपात्यते । ४—‘साक्षात्’ इत्यव्ययात् द्रष्ट्यर्थे इनिः स्यात् सञ्ज्ञायाम् । क्रियमाणं कर्म यः पश्यति स साक्षी इत्युच्यते । ‘अव्ययानां भमात्रे’ इति टिलोपः । ५—तदस्यास्तीति तदस्मिन्नस्तीति च विग्रहेऽस्ति समानाधिकरणात् प्रथमान्तादस्याऽस्मिन्निति चार्थे मतुप् स्यादित्यर्थः । उपाविती । इतिशब्दो विषय-विशेषलाभार्थः, तदुक्तं श्लोकवार्तिके—

२०३७—सपूर्वं पूर्व शब्द से भी इन प्रत्यय होता है ।

२०३८—प्रथमान्त इष्ट आदि शब्दों से ‘अनेन’ अर्थ में इनि प्रत्यय होता है ।

२०३९—अन्वेष्टा (अन्वेषणकर्ता) अर्थ में अनुपद शब्द से इनि प्रत्यय निपातित है ।

२०४०—द्रष्टा अर्थ में ‘साक्षात्’ शब्द से इनि प्रत्यय होता है संज्ञा वाच्य रहते ।

२०४१—प्रथमान्त से ‘अस्य’ और ‘अस्मिन्’ अर्थ में मतुप् प्रत्यय होता है ।

२०४२ तसौ मत्वर्थे १।४।१९॥

तान्तसान्ती भसंज्ञी स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । सम्प्रसारणम् । विदुष्मान्^१ । गुण-
वचनेभ्यो मनुपो लुगिष्टः) शुक्लो गुणोऽस्यास्ति = शुक्लः^३ पटः । कृष्णः ।

२०४३ प्राणिस्यादातो लजन्यतरस्याम्^५ ५।२।१६॥

चूडालः, चूडावान् । प्राणिस्यात्किम्—शिक्षावान्दीपः । (प्राण्यङ्गादेव) ।
नेह मेघावान्^५ ।

२०४४ सिध्मादिभ्यश्च ५।२।१७॥

लज्वा^१ । सिध्मलः, सिध्मवान् । (वात-दन्त-वल-ललाटानामुङ् च)
वातूल । दन्तूलः । वलूलः । ललाटूलः ।

भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥

भूमा = बहुत्वम्-यया गोमान्, यवमान् । निन्दायाम्—ककुदावर्तिनी कन्या ।
प्रशंसायाम-रूपवान् । नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशयने—उदरिणी कन्या ।
संसर्गे—दण्डी, छत्री ।

१ विद्वांसः सन्त्यस्मिन्निति = विदुष्मान् देश । विद्वच्छब्दान्मनुपि भ-
सञ्ज्ञायां 'वसोः सम्प्रसारणमि'ति सम्प्रसारणम् । २ गुणवाचकेभ्यो मनुप्रत्ययस्य
लुग् भवतीत्यर्थः । ३ शुक्लः पटः, शुक्लगुणवानित्यर्थः । एवं कृष्णः, कृष्ण-
वानित्यर्थः । ४—अदन्तात्प्राणिस्थवाचिनः शब्दान्मत्वर्थे 'लच्' वा स्यादित्यर्थः ।
चूडास्यास्तीति = चूडालः, पक्षे मनुपि = चूडावान् । 'मादुपघायाः' इति मस्य
वः । ५—मेघा नहि प्राण्यङ्गम् । तस्मान्न लच् । ६—मत्वर्थे इति शेषः । ७—
एभ्यो लचप्रत्ययोऽन्तस्य ऊङादेशश्च । वातोऽस्यास्तीति = वातूलः । एवं दन्ता
अस्य सन्तीति = दन्तूल इत्यादि ।

२०४२—तकारान्त और सकारान्त की भ संज्ञा होती है मत्वर्थ प्रत्यय परे
रहते । (गुण वाचकों से मनुप् का लुक् होता है) ।

२०४३—प्राणिस्थ वाचक आकारान्त शब्द से मत्वर्थ में लच् प्रत्यय होता है
विकल्प करके । (प्राण्यङ्ग से ही होता है) ।

२०४४—सिध्मादि गण पठित शब्दों से मत्वर्थ में लच् प्रत्यय विकल्प करके
होता है । (वात, दन्त, वल और ललाट शब्द से मत्वर्थ में लच् प्रत्यय और
अन्त को ऊङ् आदेश होता है) ।

२०४५ वत्सांसाभ्यां कामबले ५ । २ । ६८ ॥

लज्वा यथासंख्यं कामवति वलवति चार्थे । वत्सलः^१ । अंसलः ।

२०४६ फेनादिलच्च ५ । ८ । ६९ ॥

चाल्लच् । अन्यतरस्याग्रहणं मनुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः^२, फेनलः, फेनवान् ।

२०४७ लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः शनेलचः ५ । २ । १०० ॥

लोमादिभ्यः शः लोमशः^३, लोमवान् । रोमशः, रोमवान् । पामादिभ्यो नः । पामनः^४ । (अङ्गात्कल्याणो) अङ्गना^५ । (लक्ष्म्या^६ अच्च) लक्ष्मणः । पिच्छादिभ्यः इलच्-पिच्छिलः^७, पिच्छवान् । उरसिलः, उरस्वान् ।

२०४८ प्रज्ञा-‘श्रद्धार्चाभ्यो णः ५ । २ । १०१ ॥

प्राज्ञो—व्याकरणे । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः । (वृत्तेश्च^८) वार्त्तः ।

१—वत्सोऽस्यास्तीति वत्सलः=वत्सकामः । अंसी अस्यस्त इति अंसलः=वलवान् । २—फेनोऽस्यास्तीति=फेनिलः । पक्षे लचि = फेनलः । ३—लोमान्यस्य सन्तीति = लोमशः । ४—पामाऽस्यास्तीति = पामनः, पदत्वान्नलोपः । ५—अङ्गान्यस्याः सन्तीति = अङ्गना = कल्याणाङ्गा । ६—लक्ष्मीशब्दान्मत्वर्थे नप्रत्ययोऽकारोन्तादेशश्च । लक्ष्मीरस्यास्तीति = लक्ष्मणः, नप्रत्यये प्रकृतेरकारा-ज्जादेशे णत्वम् । ७—पिच्छान्यस्य सन्तीति = पिच्छिलः । ८—प्रज्ञा श्रद्धा-र्चाशब्देभ्यो णः स्याद् मनुवर्थे । प्रज्ञाऽस्यास्तीति = प्राज्ञः । श्राद्धः = श्रद्धावान् । आर्चः = अर्चावान् । ९—वृत्तिशब्दान्मत्वर्थे णप्रत्ययः । वृत्तिरस्यास्तीति=वार्त्तः, आदिवृद्धिः ।

२०४५—वत्स और अंस शब्द से मत्वर्थ में लच् होता है कामवान् और वलवान् अर्थ गम्य रहते ।

२०४६—फेन शब्द से मत्वर्थ में इलच् होता है, (लच् भी) ।

२०४७—लोभादि शब्दों से मत्वर्थ में ‘श’ प्रत्यय होता है विकल्प करके । एवं पामादि शब्दों से ‘न’ प्रत्यय होता है । और पिच्छादि शब्दों से इलच् प्रत्यय होता है । (अंग से क याण अर्थ में ‘न’ प्रत्यय होता है) । (लक्ष्मी शब्द से मत्वर्थ में ‘न’ प्रत्यय होता है और अकार अन्तादेश है) ।

२०४८—प्रज्ञा श्रद्धा और अर्चा शब्द से मत्वर्थ में ‘ण’ प्रत्यय होता है । (वृत्ति शब्द से भी ‘ण’ प्रत्यय होता है) ।

२०४९ तपः^१—सहस्राभ्यां विनीनी ५।२।१०२ ॥

विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः^२ । तपस्वी । सहस्री ।

२०५० अण् च^३ ५।२।१०३ ॥

तापसः । साहस्रः । (ज्योत्स्नादिभ्य^४ उपसंख्यानम्) ज्यौत्सनः । तामिस्रः ।

२०५१ सिकता—शर्कराभ्यां च^५ ५।२।१०४ ॥

सैकतो घटः । शर्करः ।

२०५२ देशे लुविलचौ^६ च ५।२।१०५ ॥

चादण् मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे—सिकता, सिकतिलः, सैकतः, सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ।

२०५३ दन्त^७ उन्नत उरच ५।२।१०६ ॥

उन्नता दन्ता अस्य—दन्तुरः ।

१—तपः सहस्रशब्दाभ्यां क्रमशो मत्वर्थे विनिप्रत्यय इति प्रत्ययश्च भवति इत्यर्थः । २—अन्यथा 'हलन्त्यमि'ति नकारस्येतसञ्जालोपी स्याताम् । तपो-ऽस्यास्तीति = तपस्वी, विनिप्रत्ययः । सहस्रमस्यास्तीति = सहस्री, इतिप्रत्ययः । ३—तपःसहस्राभ्यां मत्वर्थे इति शेषः । ४—अण् इति शेषः । ज्योत्स्ना-ऽस्यास्तीति = ज्यौत्सनः = शुक्लपक्षः । तमिस्रमस्यास्तीति=तामिस्रः=कृष्णपक्षः । तमः समूहस्तमिस्रम् । ज्योत्स्नातमिस्रेति निपातनाद् रः । ५—मत्वर्थे अण् इति शेषः । सिकता अस्मिन् सन्ति इति = सैकतः, एवम्—शर्करः । ६—पूर्वसूत्र-विहितस्याणो लुप् इलच् च स्यादित्यर्थः । लुपि = सिकता इति रूपम् । ७—दन्तशब्दान्मत्वर्थे उरच् स्याद् दन्तानामोन्नत्ये ।

२०४९—तपः शब्द से मत्वर्थ में विनि प्रत्यय होता है और सहस्र शब्द से इनि प्रत्यय होता है ।

२०५०—तपस् और सहस्र शब्द से मत्वर्थ में अण् प्रत्यय भी होता है । (ज्योत्स्ना आदि शब्दों से मत्वर्थ में अण् प्रत्यय होता है) ।

२०५१—सिकता और शर्करा शब्द से मत्वर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

२०५२—सिकता और शर्करा से पूर्व विहित अण् का लुप् होता है, पक्ष में इलच् होता है । (चात्—पक्षे अण् और मतुप् भी होंगे) ।

२०५३—दन्त शब्द से मत्वर्थ में 'उरच्' प्रत्यय होता है दन्तोन्नत्य गम्य रहते ।

२०५४ ऊष-सुषि-मुष्क-मधो रः ५ । २ । १०७ ॥

ऊपरः । मुष्कोऽण्डः । मुष्करः । (रप्रकरणे ख-मुख-कुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्)
खरः^१ । मुखरः । कुञ्जो=हस्तिहनुः, कुञ्जरः । (नग-पांसु-पाण्डुभ्यश्च^३) नगरम् ।
पांसुरः, । पाण्डुरः । (कच्छ्वा^४ ह्रस्वत्वं च) कच्छुरः ।

२०५५ द्यु-द्रुभ्या^५ मः ५ । २ । १०८ ॥

द्युमः । द्रुमः ।

२०५६ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ५ । २ । १०९ ॥

प्रकृतेनान्यतरस्याग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणं इनि-ठनोः समावेशार्थम् ।
केशवः, केशी, केशिकः, केशवान् । ('अन्येभ्योऽपि दृश्यते') । मणिवो नाग-
विशेषः । हिरण्यवो निधिविशेषः । ('अर्णसो लोपश्च') अर्णवः ।

१—एभ्यो मत्वर्थे रप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ऊपः = चारमृत्तिकाविशेषोऽस्या-
स्तीति=ऊपरः । सुपिरस्यास्तीति = सुषिरः । सुषिः = विलम् । मुष्कः=अण्ड-
कोशोऽस्यास्तीति=मुष्करः । मधुः = माधुर्यमस्यास्तीति = मधुरः । २—खं=
मुखविलमस्यास्तीति खरः=गर्दभः । मुखरः=शब्दवान् । कुञ्जरः=हस्ती । ३—
रप्रत्यय इति शेषः । नगाः=प्रासादाः अत्र सन्ति इति=नगरम् । पांसुः=दोषः
सोऽस्यास्तीति = पांसुरः । पाण्डुः = शुक्लवर्णः सोऽस्यास्तीति = पाण्डुरः ।
४—कच्छ्शब्दाद् रप्रत्ययः प्रकृतेर्ह्रस्वश्चान्तादेश इत्यर्थः । कच्छूः=शुनां त्वग्रोगः ।
५—दिव्शब्दाद् द्रुशब्दाच्च मत्वर्थे मप्रत्ययः । द्युगः द्रुमः, रूढशब्दावेतो । ६—
केशशब्दान्मत्वर्थे वप्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । केशाः सन्त्यस्मिन्निति=केशवः,
इनिप्रत्यये -- केशी, ठनि-केशिकः, मतुपि-केशवान् । ७ - वप्रत्ययः इति शेषः ।
मणयः सन्त्यस्येति = मणिवः । हिरण्यमस्यास्तीति = हिरण्यवः । ८—अर्णसु
इत्यस्माद् वप्रत्ययोऽन्तलोपश्चेत्यर्थः । अर्णासि=जलानि सन्त्यत्रेति=अर्णवः ।

२०५४—ऊप, सुषि, मुष्क और मधु शब्द से मत्वर्थ में 'र' प्रत्यय होता है । (ख, मुख और कुञ्ज शब्द से मत्वर्थ से 'र' प्रत्यय होता है ।) । (नग, पांसु और पाण्डु शब्द से भी मत्वर्थ में 'र' प्रत्यय होता है) । (कच्छू शब्द से 'र' प्रत्यय होता है और अन्त को ह्रस्व होता है) । कुत्तों को जो त्वचारोग होता है उसे कच्छू कहते हैं) ।

२०५५—दिव् और द्रु शब्द से मत्वर्थ में 'म' प्रत्यय होता है ।

२०५६—केश शब्द से मत्वर्थ में 'व' प्रत्यय होता है विकल्प करके । (अन्य शब्दों से भी मत्वर्थ में 'व' प्रत्यय होता है और अर्णस सकार का लोप होता है) ।

२०५७ 'गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' ५ । २ । ११० ॥

'ह्रस्वदीर्घयोर्णया तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डीवम्,=अर्जुनस्य यनुः ।

अजगवं=पिनाकः^१ ।

२०५८ 'काण्डाण्डादोरन्नोरचौ' ५ । २ । १११ ॥

काण्डीरः । आण्डीरः ।

२०५९ रजः--कृष्यासुति-'परिषदो वलच्' ५ । २ । ११२ ॥

रजस्वला=स्त्री । कृषीवलः । 'वले' इति दीर्घः । आसुतीवलः=शौण्डिकः । परिषद्वलः । पर्षदिति पाठान्तरम् । पर्षद्वलः । (अन्येभ्योऽपि दृश्यते^२) । भ्रातृ-वलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः ।

२०६० दन्त-शिखात्संज्ञायाम्' ५ । २ । ११३ ॥

१—गाण्डिशब्दाद् गाण्डीशब्दाद् अजगशब्दाच्च मत्वर्थे वप्रत्ययः स्यात् संज्ञायाम् । २—गाण्डिशब्दस्य गाण्डीशब्दस्य च कृतयणोगाण्ड्य इति युगपन्निर्देशः । ३—शिवधनुरित्यर्थः । ४—काण्ड-आण्डशब्दाम्याम् ईरन्-ईरच्प्रत्ययौ स्तो मत्वर्थे । ५—एभ्यो वलच् स्यान्मत्वर्थ-इत्यर्थः । रजोऽस्या अस्तीति=रजस्वला, कृषिरस्यास्तीति=कृषीवलः । २—वलच् इति शेषः । भ्राताऽस्यास्तीति=भ्रातृवलः 'द्वलोपो' इत्यतोऽण् इत्यनुवृत्तेः 'वले' इति न दीर्घः । पुत्रोऽस्यास्तीति=पुत्रवलः । शत्रुरस्यास्तीति=शत्रुवलः । 'वले' इत्यत्र सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नह दीर्घः । ७—दन्तशब्दात् शिखाशब्दाच्च वलच्प्रत्ययः स्यात् सञ्ज्ञायां मत्वर्थे । दन्ता अस्य सन्तीति=दन्तावलः=हस्ती । शिखाऽस्यास्तीति—शिखावलः=मयूरः । 'वले' इति दीर्घः ।

२०५७—गाण्डी शब्द से तथा ह्रस्व घटित गाण्डि शब्द से और अजग शब्द से मत्वर्थ में 'व' प्रत्यय होता है संज्ञा गम्य रहते ।

२०५८—काण्ड और आण्ड शब्द से मत्वर्थ में ईरन् और ईरच् प्रत्यय होते हैं ।

२०५९—रजस् कृषि आसुति और परिषद् शब्द से मत्वर्थ में वलच् प्रत्यय होता है । (इनके अतिरिक्त अन्य शब्दों से भी मत्वर्थ में वलच् होता है) ।

२०६०—दन्त शब्द से और शिखा शब्द से मत्वर्थ में वलच् होता है संज्ञा गम्य रहते ।

दन्तावलो = हस्त्री । शिखावलः = केकी ।

२०६१ 'अत इनि-ठनौ । २ । ११५ ॥

दण्डी, दण्डिकः ।

२०६२ ब्रीह्यादिभ्यश्च ५ । २ । ११६ ॥

ब्रीही, ब्रीहिकः ।

२०६३ तुन्दादिभ्य इलच्च ५ । २ । ११७ ॥

चादिनि-ठनौ मतुप च । तुन्दिलः, तुन्दी, तुन्दिकः, तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, ब्रीहिः इति तुन्दादिः ।

२०६४ 'रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ५ । २ । १२० ॥

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः = कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । (अन्येभ्योऽपि दृश्यते) । हिम्याः—पार्वताः । गुण्याः—ब्राह्मणाः ।

२०६५ अस्माया—मेघा स्रजो विनिः ५ । २ । १२१ ॥

यशस्वी, यशस्वान् । मायावी, मायावान् । ब्रीह्यादिपाठान्मायी, मायिकः ।

१—अदन्तान्मत्वर्थे इनि-ठनौ स्तः । दण्डोऽस्यास्तीति = दण्डी, इनिप्रत्ययः । ठन् प्रत्यये ठस्येकः, दण्डिकः । २—इनि-ठनौ मत्वर्थ—इति शेषः । ३—मतुबर्थे इति शेषः । तुन्दम् = वृद्धा नाभिरस्यास्तीति = तुन्दिलः । ४—आहते प्रशंसायाञ्च गम्ये मतुबर्थे रूपशब्दाद् यप् । ५—आहतं हिमम् एषु इति = हिम्याः = पर्वताः । गुणाः सन्त्येषु इति = गुण्याः । ६—अस् = असन्तात् माया-मेघा-स्रज्-शब्देभ्यश्च विनिः स्यान्मतुबर्थे । अन्यतरस्यां ग्रहणमिह सम्बद्धघते 'यशस्वान्' इति भाष्योदाहरणात् । यशोऽस्यास्तीति "यशस्वी", यशस्वान् इति मतुप् "तसौ मत्वर्थे" इति भत्वात्पदत्वाभावेन रुत्वन् । ७—इति-ठनाविति शेषः ।

२०६१—अदन्त शब्द से मत्वर्थ में इनि और ठन् प्रत्यय होते हैं ।

१०६२—ब्रीहि आदि शब्दों से मत्वर्थ में इनि और ठन् प्रत्यय होते हैं ।

२०६३—तुन्दादि गणपठित शब्दों से मत्वर्थ में इलच् प्रत्यय होता है, इनि ठन् और मतुप् भी होते हैं ।

२०६४—आहत और प्रशंसा गम्य रहते रूप शब्द से मत्वर्थ में यप् प्रत्यय होता है । (अन्य शब्दों से भी यप् प्रत्यय होता है ।

२०६५—असन्त शब्दों से तथा माया मेघा और स्रज् शब्दों से मत्वर्थ में

५६८

मध्यकौमुद्याम्—

‘सम्बी । (शृङ्ग-वृन्दाम्यामारकन्^१) । शृङ्गारकः । वृन्दारकः । (फल-^३वर्हाम्या-
मिनच्) फलिनः । वर्हिणः । (‘हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्) हृदयालुः, हृदयी, हृद-
यिकः, हृदयवान् (शीतोष्ण-तृप्तेस्तदसहने^४) शीतं न सहते=शीतालुः । उष्णालुः॥
तृप्ते=पुरोडाशस्तत्र सहते=तृप्तालुः । (तप्पर्व-मरुद्भ्याम्^५) पर्वतः । मरुतः ।

२०६६ ऊर्णायुः ५ । २ । १२३॥

ऊर्णायुः ।

२०६७ वाचो गिमनिः^६ ५ । २ । १२४ ॥

वाग्मी ।

२०६८ ‘आलजाटचो बहुभाषिणि ५ । २ । १२५ ॥

(कुत्सिते इति वक्तव्यम्) । कुत्सितं बहु भाषते = वाचालः, वाचाटः । यस्तु

१—स्रजोऽस्य सन्तीति—स्रग्वी । क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् । २—मनुवर्थे इति
शेषः । ३—आम्यां मनुवर्थे इनच् स्यात् । फलान्यस्य सन्तीति=फलिनो=वृक्षाः ।
वर्हा अस्य सन्ति = वर्हिणः = मयूरः । ४—हृदयशब्दान्मनुवर्थे आलुप्रत्ययो
वा स्यात्पक्षे मनुप्, चकारादिनिठनी । हृदयमस्यास्तीति=हृदयालुः । ५—शीत
—उष्ण—तृप्प्रशब्देभ्यो न सहते इत्यर्थे आलुप्रत्ययः स्यात् । ६—पर्व—मरुत् शब्दाभ्यां
तप्प्रत्ययः स्यान्मत्वर्थे । पर्वाणि सन्त्यस्येति=पर्वतः । मरुतः सन्त्यस्य (आरा-
ध्याः) इति = मरुत्तो = नाम राजा । ७—मत्वर्थे इति शेषः । ऊर्णा अस्त्य-
स्येति = ऊर्णायुः । ८—मत्वर्थे इति शेषः । वाचः सन्त्यस्येति = वाग्मी । ९—
वाक्शब्दाद् आलच्, आटच्, च बहुभाषित्वे गम्ये ।

विनि प्रत्यय होता है । (शृङ्ग और वृन्दारक शब्द से मत्वर्थ में आरकन् प्रत्यय
होता है) (फल और वर्ह शब्द से मत्वर्थ में इनच् प्रत्यय होता है) । (हृदय
शब्द से मत्वर्थ में आलु प्रत्यय होता है विकल्प से, पक्ष में इनि, ठन्, मनुप्
भी होंगे) ।

(शीत, उष्ण और तृप् शब्द से असहने अर्थ में आलु प्रत्यय होता है) ।
(पर्व और मरुत् शब्द से मत्वर्थ में तप् होता है) ।

२०६६—ऊर्णा शब्द से मत्वर्थ में युस् प्रत्यय होता है ।

२०६७—वाच् शब्द से मत्वर्थ में गिमनि प्रत्यय होता है ।

२०६८—कुत्सित बहुभाषित्व गम्य रहते मत्वर्थ में वाच् शब्द से आलच्
और आटच् प्रत्यय होते हैं ।

सम्यग्बहु वदति तत्र वागमीत्येव ।

२०६६ स्वामिन्नैश्वर्ये ५ । २ । १२६ ॥

ऐश्वर्यवाचकात् स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी ।

२०७० अर्शादिभ्योऽच् ५ । २ । १२७ ॥

अर्शासि अस्य विद्यन्ते=अर्शासः । आकृतिगणोऽयम् ।

२०७१ वातातीसाराभ्यां कुक् च ५ । २ । १२९ ॥

चादिनिः । वातकी । अतिसारकी । (पिशाचाच्च^३) । पिशाचकी ।

२०७२ हस्ताज्जातौ ५ । २ । १३३ ॥

हस्ती ।

२०७३ वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ५ । २ । १३४ ॥

वर्णी ।

२०७४ कं-शंभ्यां व-भ-युस्ति-तु-त-यस् ५ । २ । १३८ ॥

१—मतुवर्ये इति शेषः । अर्शः=“ववासीर” इति प्रसिद्धो रोगः । २—वातातिसारशब्दाभ्याम् इतिप्रत्ययः कुगागमश्च । वातः=वातव्याधिरस्यास्तीति-वातकी । अतिसारोऽस्यास्तीति-अतिसारकी । ३—पिशाचशब्दाच्च इतिप्रत्ययः कुक् च स्यात् । पिशाचोऽस्यास्ति=पिशाचकी । ४—हस्ताद् मत्वर्थे इतिरेव समुदायेन जातौ गम्यायाम् । हस्ती=गजः । ५—वर्णशब्दान्मत्वर्थे इतिरेव ब्रह्मचारिणि गम्ये । वर्णी=ब्रह्मचारी । ६—कंशब्दात् शंशब्दाच्च व-भ-युस्-ति-तु-त-यस्-एते सात प्रत्ययाः स्युर्मत्वर्थे । कम्बः, शम्बः, इत्याद्युदाहरणानि ।

२०६९—ऐश्वर्य वाचक ‘स्व’ शब्द से मत्वर्थ में आमिनच् प्रत्यय होता है ।

२०७०—अर्शस् गण पठित शब्दों से मत्वर्थ में अच् प्रत्यय होता है ।

२०७१—वात और अतिसार शब्द से मत्वर्थ में इति प्रत्यय होता है और कुक् आगम होता है । (पिशाच शब्द से इति प्रत्यय और कुक् आगम होता है) ।

२०७२—जाति गम्य रहते हस्त शब्द से मत्वर्थ में इति प्रत्यय होता है ।

२०७३—वर्ण शब्द से ब्रह्मचारी गम्य रहते मत्वर्थ में इति प्रत्यय होता है ।

२०७४—उदक और सुख वाचक ‘कम्’ शब्द से तथा सुखवाचक ‘शम्’ शब्द से मत्वर्थ में ‘व, भ, युस्, ति, तु, त और यस्’ ये सात प्रत्यय होते हैं ।

कमित्युदकसुखयोः, शमिति सुखे ! आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः । कम्बः, कम्भः, कंयुः, कन्तिः, कन्तुः, कन्त, कंयुः । एवं शम्ब इत्यादि ।

२०७५ तुन्ति-^१वलि-वटभः ५ । २ । १३६ ॥

तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः ।

२०७६ अहं-^२शुभमोयुस् ५ । २ । १४० ॥

अहंयुः=अहङ्कारवान् । शुभंयुः=शुभान्वितः ॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

अथ प्राग्दिशीयाः ।

२०७७ प्राग्दिशो विभक्तिः ५ । ३ । १॥

दिक्शब्देभ्यः—इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः^३ स्युः । अथ स्वार्थिकाः ।

२०७८ कि-सर्वनाम-बहुभ्योऽद्वयादिभ्यः^४ ५ । ३ । २ ॥

अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णाः, पदत्वात् 'त्रादिष्वसर्वनामस्थाने' ।

१—तुन्दि-वलि-वटि-एभ्यो भप्रत्ययः स्यान्मत्वर्थे । वृद्धा नाभिः = तुन्दिः, साज्यास्ति-तुन्दिभः । वलिरस्यातीति=वलिभः । वट- (वेष्टे) वटनं=वटिः, सास्यास्तीति=वटिभः । २—अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे शुभमिति शुभे ताभ्यां मत्वर्थे युस् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अहम्=अहङ्कारः सोऽस्यास्तीति=अहंयुः शुभमस्यास्तीति=शुभंयुः ।

अथ प्राग्दिशीयाः ।

३—विभक्तिसंज्ञाफलं तु 'न विभक्तौ तुस्माः, इति निषेधः । त्यदाद्यत्वं चेत्यादि । ४—सर्वनामत्वेष्वपि द्वयादिनिषेधात् किमः पृथग् ग्रहणम् ।

२०७५—तुन्दि वलि और वटि शब्द से मत्वर्थी में 'भ' प्रत्यय होता है ।

२०७६—मकारान्त अहम् और शुभम् शब्द से मत्वर्थी में युस् प्रत्यय होता है । ('अहम्' अहङ्कार अर्थ में 'शुभम्' यह शुभ अर्थ में अव्यय है) ।

इति मत्वर्थीयाः ॥

अथ प्राग्दिशीयाः ।

२०७७—'दिक्शब्देभ्यः.....' इत्यादि सूत्र से पूर्व कहे जाने वाले प्रत्यय विभक्तिसंज्ञक हैं ।

२०७८ 'दिक्शब्देभ्यः' से पूर्व पूर्व 'किमः' 'सर्वनाम्नः' 'बहुभ्यः' 'अद्वयादिभ्यः' यह अधिकार है ।

किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दान्वेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ।

२०७६ पञ्चम्यास्तसिल् ५ । ३ । ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् वा ।

२०८० कु ति-होः ७ । २ । १०४ ॥

किमः कुस्तादौ हादौ च विभक्तौ । कुतः^१ कस्मात् ।

२०८१ इदम् इश् ५ । ३ । ३ ॥

प्राग्दिशीये । इतः ।

२०८२ एतदोऽन् ५ । ३ । ५ ॥

एतदः प्राग्दिशीये । अनेकलृत्वात्सर्वादेशः । ^१अतः । ^२अमुतः । यतः । ततः ।
बहुतः । द्वाद्यादेस्तु द्वाम्याम् ।

२०८३ पर्यभिभ्यां च ५ । ३ । ६ ॥

तसिल् (सर्वोभयार्थाम्यामेव) परितः=सर्वत इत्यर्थः । अभितः=उभयत इत्यर्थः ।

२०८४ सप्तम्यात्त्रल् ५ । ३ । १० ॥

१—पञ्चम्यन्तात्किम्—शब्दात् वा तसिल्प्रत्यये 'सुपो घातु प्राति.....' इति लुकि, कियः 'कु' इत्यादेशे, कुतः । 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इत्युक्तेरव्ययत्वम्, पक्षे कस्मात् । २—शित्वात्सर्वादेशः । पञ्चम्यन्तात् इदमः—तसिल्प्रत्यये सुब्लुकि, सर्वादेशे इशि, इतः । ३—एतद्—शब्दात्पञ्चम्यन्तात् तसिल्, सुब्लुक्, एतदोऽन् सर्वादेशः, 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपः = अतः । पक्षे—एतस्मात् । ४—अदसस्तसिल् विभक्तिवाहुत्वमत्वे अमुतः । पक्षे अमुष्मात् । एवम् यद्-शब्दात्तसिल् त्यदाद्यत्वं यतः, तद्—शब्दात् तसिल् ततः, बहुशब्दात् बहुतः । ५—किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्योऽद्वादिभ्यः त्रल्—प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

२०७९ पञ्चम्यन्त किमादि शब्दों से स्वार्थ में तसिल् प्रत्यय होता है विकल्प से ।

२०८०—तकरादि और इकारादि विभक्तिसंज्ञक प्रत्यय परे रहते 'किम्' को 'कु' आदेश होता है ।

२०८१—प्राग्दिशीय प्रत्यय परे रहते 'इदम्' को इश् आदेश होता है ।

२०८२—प्राग्दिशीय प्रत्यय परे रहते 'एतत्' को 'अन' आदेश होता है ।

२०८३—सर्वार्थक परिशब्द से और उभयार्थक अभिशब्द से तसिल् प्रत्यय होता है ।

२०८४—सप्तम्यन्त किमादि से स्वार्थ में 'त्रल्' प्रत्यय होता है ।

कुत्र^१ । यत्र । तत्र । बहुत्र ।

२०८५ इदमो हः^२ ५ । ३ । ११ ॥

त्रलोऽपवादः । इह ।

२०८६ किमोऽत्^३ ५ । ३ । १२ ॥

वा स्यात् ।

२०८७ क्वाति^४ ७ । १ । २ । १०५ ॥

किमः । क्व, कुत्र ।

२०८८ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ५ । ३ । १४ ॥

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादिपि^५ तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशि-ग्रहणाद्भवदादि-
योग एव) स भवान्, ततो भवान्, तत्र भवान् । तं भवन्तम्, ततो भवन्तम्,
तत्र भवन्तम् । एव-दीर्घायुः ।^६ । देवानांप्रियः । आयुष्मान् ।

२०८९ सर्वेकान्य-कि-यत्तदः काले दा ५ । ३ । १५ ॥

१—किमः त्रलि, 'कुति होः' इति 'कु' इत्यादेशो कुत्र यत्र, तत्र-यत्तच्छब्दयोः
रूपे, त्रलो विभक्तिसंज्ञात्वेन त्यदाद्यत्वम् । बहुशब्दात्त्रलि=बहुत्र । २—सप्तम्यन्ताद्
इदम्-शब्दाद् ह-प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । 'इदम् इश्' इति इशः सवदिशः=इह ।
३—वाग्रहणमपकृष्यते, सप्तम्यन्तात् । किमोऽप्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । पक्षे त्रल् ।
४—किमः 'क्व आदेशः स्याद् अत्-प्रत्यये इत्यर्थः । क्व कुत्र । ५—किमादि-
प्रातिपदिकादिति शेषः । ६—स भवान् इत्यर्थे = ततो भवान्, तत्र भवान्
इतीत्यर्थः । एवं 'तं भवन्तम्' इत्यर्थे = ततो भवन्तम्, तत्र भवन्तम् इति । ७—
इत्यादियोगेऽपि तथेत्यर्थः । ततो दीर्घायुः, तत्र दीर्घायुः । ततो देवानां प्रियः, तत्र

२०८५—सप्तम्यन्त इदम् शब्द से 'ह' प्रत्यय होता है स्वार्थ में ।

२०८६—सप्तम्यन्त किम् शब्द से अत् प्रत्यय विकल्प से होता है । (पक्ष में त्रल् होगा) ।

२०८७—किम् को क्व आदेश होता है अत् प्रत्यय परे रहते ।

२०८८—पञ्चमी और सप्तमी से इतर विभक्ति अन्त में हो तो भी किम्
आदि शब्दों से तसिल् आदि प्रत्यय होते हैं । (दृशि ग्रहण से भवदादि शब्दों
के योग में ही होते हैं ।)

२०८९—कालवाचक सप्तम्यन्त सर्व, एक, अन्य, किम्, यत् और तत् शब्द
से स्वार्थ में दा प्रत्यय होता है ।

सप्तम्यन्तेभ्यः एभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् ।

२०६० सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ५ । ३ । ६ ॥

दादौ प्राग्दिशीये सर्वस्य सो वा । सर्वस्मिन् काले—सदा । सर्वदा । एकदा^१ ।
अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम्—सर्वत्र देशे ।

२०६१ इदमोहिल् ५ । ३ । १६ ॥

सप्तम्यन्तात् ।

२०६२ एतेतौ र-थोः ५ । ३ । ४ ॥

इदम् 'एत-इत्'^२ एतौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । अस्मिन्
काले एतहि । काले किम्—इह देशे ।

२०६३ अधुना^३ ५ । ३ । १७ ॥

इदमो निपातोऽयम् ।

२०६४ दानीं च ५ । ३ । १८ ॥

देवानां प्रियः । स दीर्घायुः, स देवानां प्रिय इत्यर्थः ।

१—एकस्मिद् काले—एकदा । अन्यस्मिन् काले—अन्यदा । कस्मिन् काले
कदा । यस्मिन् काले यदा । तस्मिन् काले = तदा । २—रेफादौ एतः यादौ
इत् इति विवेकः । ३—इदम्शब्दात्सप्तम्यन्तकालवाचकात् स्वार्थे 'अधुना' प्रत्ययः
स्यात् । इदम् इश्, यस्येति चेतीकारलोपः । प्रत्ययमात्रमवशिष्यत अस्मिन्
(काले) = अधुना ।

२०६०—दकारादि प्राग्दिशीय प्रत्यय परे रहते सर्वं को स आदेश होता है
विकल्प से ।

२०६१—सप्तम्यन्त इदम् शब्द से हिल् प्रत्यय होता है काल में ।

२०६२—इदम् शब्द को रेफादि और थकारादि प्राग्दिशीय प्रत्यय परे रहते
क्रमशः एत और इत् आदेश होता है ।

२०६३—काल अर्थ में इदम् शब्द का 'अधुना' यह निपात है अर्थात् काल-
वाचक सप्तम्यन्त इदम् शब्द से अधुना प्रत्यय होता है । (इदम् को इश् होगा और
इकार का लोप होगा प्रत्ययमात्र शेष रहेगा—अस्मिन् काले = अधुना) ।

२०६४—इदम् शब्द से काल अर्थ में दानीम् प्रत्यय होता है । (इदानीम् =
अस्मिन् काले) ।

इदमो दानीं प्रत्ययः काले । इदानीम् ।

२०९५ तदो^३ दा च ५ । ३ । १९ ॥

तदा, तदानीम् ।

२०९६ अनद्यतने हिलन्यतरस्याम्^३ ५ । ३ । २१ ॥

कहि, कदा । यहि, यदा । तहि, तदा ।

२०९७ एतदः ५ । ३ । ५ ॥

एतद् शब्दस्य । एतस्मिन्काले—एतहि ।

२०९८ सद्यः^३—परुत्—परायैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरि-
तरेद्युरपरेद्युरधरेद्युत्तरेद्युः ५ । ३ । २२ ॥

१—अस्मिन् काले = इदानीम् । इदमो दानीम्प्रत्यये इशादेशः । २—
तच्छब्दाद् दानीम्प्रत्ययो दाप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । तस्मिन् काले = तदा,
तदानीम् । तदाद्यत्वम् । ३—अनद्यतनकालवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो
हिल्प्रत्ययो वा स्यात् पक्षे दाप्रत्ययश्च । कस्मिन् काले—कहि, कदा । विभक्ति-
त्वात् किमः कादेशः । यस्मिन् काले—यहि, यदा । तस्मिन् काले—तहि, तदा ।
४—सद्यः । समानस्य सभावो द्यस् प्रत्ययश्च । 'समानोद्यश्चाहनि' इति वार्तिकम् ।
पूर्वस्मिन् वत्सरे = परुत्, पूर्वतरे वत्सरे=परारि 'पूर्वपूर्वतरयोः परादेश उदारिच्
प्रत्ययो संवत्सरे' । 'इदम इश समसण्' इति वार्तिकेन एषमः =अस्मिन् संवत्सरे
इत्यर्थः । 'परस्मादेद्यव्यहनि' इति वार्तिकेन = परेद्यवि । 'इदमोऽशभावो द्यश्च'
इति वार्तिकेन = अद्य, अस्मिन्नहनि इत्यर्थः । 'पूर्वान्यान्यतरतरापराधरोभयो-
त्तरेभ्य एद्युस् च' इति वार्तिकेन एभ्य एद्युस्प्रत्यये एतेऽग्निमाः सिद्धयन्ति ।
पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वैद्युः । इतरस्मिन्नहनि = अन्येद्युः । अन्यतरस्मिन्नहनि =

२०९५ कालवाचक तद् शब्द से दा और दानीम् प्रत्यय होते हैं ।

२०९६—अनद्यतन काल में सप्तम्यन्त किम् आदि शब्दों से हिल् प्रत्यय
विकल्प से होता है (पक्ष में दा होगा) ।

२०९७—एतद् शब्द से काल अर्थ में हिल् होता है ।

२०९८—'सद्यः' 'परुत्' आदि शब्द निपातन से सिद्ध होते हैं अर्थात्—
समान को स आदेश और द्यस् प्रत्यय होकर 'अहनि' अर्थ में 'सद्यः' सिद्ध
होता है ।

पूर्व शब्द से उत्प्रत्यय (संवत्सर अर्थ में) होकर और पूर्व को पर आदेश

एते निपात्यन्ते (द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः) उभयद्यः ।

२०९९ प्रकारवचने थाल् ५ । ३ । २३ ॥

प्रकारवृत्तिभ्यः^१ किमादिभ्यस्थाल् । तेन प्रकारेण—तथा यथा ।

२१० इदमस्थमुः^२ ५ । ३ । २४ ॥

थालोऽपवादः । (एतदोऽपि वाच्यः) अनेन एतेन वा प्रकारेण—इत्थम् ।

२१०४ किमश्च ५ ३ । २५ ॥

केन प्रकारेण—कथम् ।

॥ इति प्राग्दिशीयाः ॥

अन्यतरेद्युः । इतरस्मिन्नहनि=इतरेद्युः । अपरस्मिन्नहनि=अपरेद्युः । अघर
स्मिन्नहनि=अधरेद्युः । उभयोरहो=उभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि=उत्तरेद्युः ।

१--सामान्यस्य भेदको विशेषः=प्रकारस्तद्वृत्तिभ्य इत्यर्थः । तच्छब्दात्
थाल्प्रत्यये त्यदाद्यत्वं=तथा । एवम्-यच्छब्दात् यथा=येन प्रकारेणेत्यर्थः ।
२--इदमशब्दात्प्रकारवृत्तेस्थमुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । उकार इत् । इदमशब्दाद्
एतच्छब्दाच्च थमुप्रत्यये=इत्थम् इति रूपम् । “एतैतोरथोः” इतीदम् इदादेशः ।
एतद् इति योगविभागाद् एतच्छब्दस्यापीदादेशे तदेव रूपम् । ३--प्रकारवृत्तेस्थ-
मुरिति शेषः । कथं थमुप्रत्यये किमः कादेशः ।

॥ इति प्राग्दिशीयाः ॥

होकर ‘परुत्’ सिद्ध होता है । एवं पूर्वतर शब्द से आरि प्रत्यय और पद आदेश
होकर परारि शब्द सिद्ध होता है, (परु=पूर्व संबद्, परारि=पूर्वतर संबद्) ।

ऐपमः=अस्मिन् संवत्सरे, इदम् शब्द से समसण् प्रत्यय और इदम् को इष्
आदेश होकर ‘ऐपमः’ सिद्ध होता है ।

पर शब्द से ‘अहनि’ अर्थ में एद्यवि प्रत्यय होता है--परेद्यवि ।

इदम् शब्द से ‘द्य’ प्रत्यय और इदम् को अश् आदेश होकर ‘अद्य’ शब्द
सिद्ध होता है । और पूर्वादि शब्दों से अहनि अर्थ में एद्यस् प्रत्यय होकर ‘पूर्वेद्युः’
इत्यादि आठ शब्द सिद्ध होता है । (उभय शब्द से ‘द्युस्’ प्रत्यय होकर ‘उभयद्युः’,
भी सिद्ध होता है) ।

२०९९--प्रकार वाचक किमादि शब्दों से थाल् प्रत्यय होता है ।

२१००--प्रकार वचन इदम् शब्द से थमु प्रत्यय होता है । यह थाल् का
अपवाद है । (एतद् शब्द से भी थमु होता है) ।

२१०१--प्रकारवचन किम् शब्द से भी थमु प्रत्यय होता है ।

॥ इति प्राग्दिशीयाः ॥

अथ प्राग्वीयाः ।

२१०२ दिक्शब्देभ्यः सप्तमी-पञ्चमी-प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्व-
स्तातिः ५ । ३ । २७ ॥

सप्तम्याद्यन्ते दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिः ।

२१०३ पूर्वाधरावराणामसिपुर्धवश्चैषाम् ५ । ३ । ३९ ॥

एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिस्तद्योगे चैषां पुर् अघ् अक् इत्यादेशाः स्युः ।

२१०४ अस्ताति च ५ । ३ । ४० ॥

पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्याम् पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक्-पुरः, पुरस्तात् ।
अघः, अघस्तात् । अक्वः ।

२१०५ विभाषाऽवरस्य ५ । ३ । ४१ ॥

अस्ताती अक् वा स्यात् । अघस्तात्, अवरस्तात् । एवं देशे काले च दिशि-
रूढेभ्यः किम्--'ऐन्द्र्यां' वसति । सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम्--पूर्वं ग्रामं गतः । दिगा-
दिवृत्तिभ्यः किम्--पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । 'अस्ताति चेति ज्ञापकादसिरस्ताति
न बाधते ।

अथ प्राग्वीयाः

१--ऐन्द्रीशब्दो न केवलं दिशि रूढः किन्तु इन्द्रदेवताके पदार्थे । २--
दिक्शब्देभ्य इति सामान्यविहितस्य परादिशब्देषु सावकाशस्य अस्तातेः पूर्वाध-
रावरशब्देषु असिना विशेषविहितेन बाधः स्यादित्याह--अस्ताति चेति, अर्थात्
अस्तातेर्बाधे तस्मिन् परे अस्ताति चेति पुराद्यादेशविधानं व्यर्थं स्यात्, तज्ज्ञा-
पयति असिरस्ताति न बाधते ।

अथ प्राग्वीयाः

२१०२--सप्तम्यन्त, पञ्चम्यन्त और प्रथमान्त जो दिशा अर्थ में रूढ़ दिग्
वाचक शब्द वे यदि दिशा देश और कला अर्थ में वर्तमान हो तो उनसे स्वार्थ
में अस्ताति प्रत्यय होता है ।

२१०३--पूर्व अघर और अवर शब्द से अस्ताति प्रत्यय के अर्थ में असि
प्रत्यय होता है तथा पूर्व को पुर् अघर को अघ् और अवर को अक् आदेश
होता है असि प्रत्यय के योग में ।

२१०४--अस्ताति प्रत्यय के योग में भी पुर् अघ् अक् आदेश होते हैं ।

२१०५--अस्ताति के योग में अक् को अक् विकल्प से होता है ।

२१०६ दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच् ५ । ३ । २८ ॥

अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः^१ । उत्तरतः ।

२१०७ विभाषा परावराभ्याम्^१ ५ । ३ । २९ ॥

परतः, परस्तात् । अवरतः, अवरस्तात् ।

२१०८ अञ्चेलुक् ५ । ३ । ३० ॥

अञ्चत्यन्तादिक्शब्दादस्तातेलुक् स्यात् ।^१ प्राक् उदक् ।

२१०९ उपयु^१परिष्ठात् ५ । ३ । ३२ ॥

निपातावेतौ ।

२११० षड्चात् ५ । ३ । ३३ ॥

तथा ।

२१११^१ उत्तराधरदक्षिणादातिः ५ । ३ । ३४ ॥

१—दक्षिणतः = दक्षिणस्याम् । उत्तरतः = उत्तरस्यामित्यर्थः । २—अतमु-
जिति शेषः । पक्षेऽस्तातिः । ३—प्राक् = प्राच्यां, प्राच्याः, प्राची वेत्यर्थः ।
उदक् = उदीच्याम्, उदीच्याः, उदीची वा । ४—अस्तातेविषये ऊर्ध्वशब्दस्य
उपादेशः स्यात्, रिल्, रिष्ठातिल् च प्रत्ययौ स्याताम् । उपरि, उपरिष्ठात् ।
५—अवरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेविषये । ६—आतिप्रत्ययोज्यम्

२१०६—अस्ताति के अर्थ में दक्षिण और उत्तर शब्द से अतमुच् प्रत्यय
होता है । (यह अस्ताति का अपवाद है) ।

२१०७—पर और अवर शब्द से अतमुच् विकल्प से होता है । (पक्ष में
अस्ताति होगा) ।

२१०८—अञ्चति जिसके अन्त में है ऐसे शब्द दिक् शब्द से अस्ताति का
लुक् होता है ।

२१०९—उपरि और उपरिष्ठात् निपातन से सिद्ध होते हैं । अर्थात्—
अस्ताति के विषय में ऊर्ध्व शब्द से रिल् और रिष्ठातिल् प्रत्यय होते हैं और ऊर्ध्व
शब्द को उप आदेश होता है ।

२११०—अस्ताति के विषय में अवर शब्द से आति प्रत्यय और अवर को
पश्च आदेश होकर पश्चात् सिद्ध होता है ।

२१११—उत्तर अधर और दक्षिण शब्द से आति प्रत्यय होता है । (यह
अस्ताति का अपवाद है) ।

उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

२११२ एनबन्धनतरस्यामदूरेऽप्यञ्चभ्याः ५ । ३ । ३५ ॥

उत्तरादिभ्य एनच्चा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये । पञ्चम्यन्तात् न । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे—यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिद्दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् ।

२११३ दक्षिणादाच् ५ । ३ । ३६ ॥

अस्तातेविषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या^१ इत्येव । दक्षिणादागतः ।

२११४ आहि च^२ दूरे ५ । ३ । ३७ ॥

चादाच् । दक्षिणाहि, दक्षिणा ।

२११५ उत्तराच्च ५ । ३ । ३८ ॥

^३उत्तराहि, उत्तरा ।

२११६ संख्याया विधार्थे^४ घा ५ । ३ । ४२ ॥

क्रियाप्रकारे वर्तमानात् संख्याशब्दात्स्वार्थे^५ घा स्यात् । चतुर्धा ।

अस्तातेरपवादः ।

१—पञ्चम्यन्तान्नेत्यर्थः । २—दक्षिणाद् दूरेऽर्थे आहिप्रत्ययः स्याच्चादाच् । दक्षिणाहि, दक्षिणा = दक्षिणस्यां दिशि दूरे इत्यर्थः । ३—उत्तराहि, उत्तरा = उत्तरस्यां दिशि दूरे इत्यर्थः । ४—विधा = विधार्थः प्रकारः स चात्राभिधान-स्वभावात् क्रियाविषयक एव गृह्यते । तदाह वृत्तौ = क्रियाप्रकारे इत्यादि । ५—गच्छतीति क्रियापदमध्याहार्यम् । चतुष्प्रकारा गमनादिक्रिया इत्यादिवोधः ।

२११२—उत्तर आदि शब्दों से एनप् प्रत्यय विकल्प से होता है अवधि और अवधिमान् का सामीप्य गम्य हो तो । पञ्चम्यन्त से एनप् नहीं होता (पक्ष में पूर्व प्राप्त प्रत्यय होंगे) । (कोई आचार्य समस्त दिक् शब्दों से एनप् प्रत्यय मानते हैं) ।

२११३—अस्ताति के विषय में दक्षिण शब्द से आच् प्रत्यय होता है (पञ्चम्यन्त से यह भी नहीं होता) ।

२११४—दक्षिण शब्द से दूर अर्थ में आहि प्रत्यय भी होता है ।

२११५—उत्तर शब्द से भी आच् और आदि प्रत्यय होते हैं दूर अर्थ में ।

२११६—क्रिया विषयक प्रकार अर्थ में वर्तमान संख्या वाचक शब्द से स्वार्थ में घा प्रत्यय होता है ।

२११७ एकाद्धो ध्यमुज्जन्यतरस्याम्^१ ५ । ३ । ४४ ॥

एकध्यम्, एकधा ।

२११८ द्वित्र्योश्च धमुन् ५ । ३ । ४५ ॥

आभ्यां घा इत्यस्य धमुन् वा । द्वैषम्, द्विधा । त्रैषम्, त्रिधा ।

२११९ एधाच्च^२ ५ । ३ । ४६ ॥

द्वेधा । त्रेधा ।

२१२० याप्ये पाशप्^३ ५ । २ । ४७ ॥

कुत्सितो भिषग्-भिषक्पाशः । ('तीयादीकस्वार्थे वाच्यः') । द्वितीयकः, द्वितीयः । तार्तीयकः, तृतीयः । (न विद्यायाः^४) द्वितीया विद्येत्येव ।

२१२१ 'एकादाकिनिच्चासहाये ५ । ३ । ५२ ॥

चात्कन्लुको । एकः, एकाकी, एककः ।

२१२२ 'भूतपूर्वे चरट् ५ । ३ । ५३ ॥

१—एकशब्दात्परस्य घाप्रत्ययस्य ध्यमुनादेशः स्याद्विकल्पेनेत्यर्थः । कित्वादादिवृद्धिः=एकध्यम् । पक्षे-एकधा । २—द्वित्रिभ्यां परस्य घाप्रत्ययस्य "एधाच्" इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ३—याप्यः=कुत्सितः । कुत्सित विद्यमानात्स्वार्थे पाशप् स्यादित्यर्थः । ४—तीयप्रत्ययान्तात्स्वार्थे ईकक् वा स्यात् । पक्षे 'पूरणाद्भागे तीयादन्' इति अनुप्रत्ययः । द्वितीय एव=द्वैतीयकः, कित्वादादिवृद्धिः । एवं=तार्तीयकः । ५—विद्यावृत्तेस्तीयप्रत्ययान्तादीकस्वार्थे नेत्यर्थः । ६—असहाय-वाचकादेकशब्दात्स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः, चकारात्पक्षे—कन् प्रत्ययः । कनो लुक् च । ७—भूतपूर्वे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे चरट् प्रत्ययः स्यात् ।

२११७—एक शब्द से परे विद्यमान घा को 'ध्यमुन्' आदेश होता है विकल्प करके ।

२११८—द्वि और त्रि शब्द से घा को धमुन् आदेश होता है विकल्प करके ।

२११९—द्वि त्रि शब्द से घा को एधाच् आदेश भी होता है ।

२१२०—कुत्सित अर्थ में पाशप् प्रत्यय होता है । (तीय प्रत्ययान्त से स्वार्थ में ईकक प्रत्यय होता है) । (विद्या अर्थ में वर्तमान तीयप्रत्ययान्त से ईकक् नहीं होता) ।

२१२१—असहाय अर्थ में वर्तमान एक शब्द से स्वार्थ में आकिनिच् प्रत्यय होता है, (चकार पढ़ने से पक्ष से कन् का लुक् भी होगा) ।

२१२२—भूतपूर्व अर्थ में वर्तमान प्रातिपदिक से स्वार्थ में चरट् प्रत्यय होता है ।

आढ्यो भूतपूर्वः—प्राढ्यचरः ।

२१२३ षष्ठ्या रूप्य च ५ । ३ । ५४ ॥

षष्ठ्यन्ताद् भूतपूर्वं रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः=कृष्णरूप्यः,
कृष्णचरः ।

२१२४ अतिशयने तमद्विष्ठनौ ५ । ३ । ५५ ॥

अतिशयविशिष्टार्थे एतौ स्तः । अयमेवामतिशयेनाढ्यः=आढ्यतमः । लघु-
तमो, लघिष्ठः^१ ।

२१२५ तिङ्ङच्च ५ । ३ । ५६ ॥

तिङ्न्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ।

२१२६ तरप्तमपो^२ घः १ । १ । २२ ॥

२१२७ किनेत्तिङ्ङ्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ५ । ४ । ११ ॥

किम् एदन्तात्तिङ्ङ्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे । किन्त-
माम् । प्राह्लेतमाम् । प्रगेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु
उच्चैस्तमस्तरः ।

२१२८ द्विचचन-विभव्योपपदे तरवीयसुनौ ५ । ३ । ५७ ॥

१—अतिशयेन लघुलघिष्ठः, इष्टन्प्रत्यये ओगुणे प्राप्ते इष्टमेयस्सु—इत्य-
नुवृत्तौ ढेरिति टिलोपः । २—एतौ घसञ्ज्ञौ स्त इत्यर्थः ।

२१२३—भूतपूर्वं अर्थ में वर्तमान षष्ठ्यन्त से 'रूप्य' प्रत्यय होता है और
चरट् भी ।

२१२४—अतिशय विशिष्ट अर्थ में वर्तमान प्रातिपदिक से स्वार्थ में तमप्
और इष्टन् प्रत्यय होता है ।

२१२५—तिङ्न्त से अतिशय द्योत्य रहते तमप् प्रत्यय होता है ।

२१२६—तरप् और तमप् प्रत्यय की 'घ' संज्ञा होती है ।

२१२७—तरप् और तमप् प्रत्ययान्त किम् शब्द से, एकारान्त शब्द से,
और अव्यय से अम्मु प्रत्यय होता है । द्रव्यप्रकर्ष गम्य हो तो नहीं होता ।

२१२८—दो में से एक का अतिशय द्योत्य हो अथवा विभक्तव्य उपपद हो
तो सुबन्त और तिङन्त शब्दों से तरप् तथा ईयसुन् प्रत्यय होते हैं ।

द्वयोरेकस्याऽतिशये विभक्त्ये चोपपदे सुसिङ्गन्तादेतौ^१ स्तः । पूर्वयोरुपवादः^२ । अयमनयोरतिशयेन लघुः—लघुतरः, लघीयान्^३ । उदीच्याः^४ प्राच्येभ्यः पटवः—पटु-तराः, पटीयांसः ।

२१२६ 'अजादी गुणवचनादेव ५ । ३ । ५८ ॥

इष्टनीयसुनौ । नेह । पाचकतरः, पाचकतमः ।

२१३० प्रशस्यस्य^५ श्रः ५ । ३ । ६० ॥

इष्टेयसोः परतः ।

२१३१ प्रकृत्येकाच् ६ । ४ । ६३ ॥

इष्टादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । (श्रेष्ठः, श्रेयान् ।

२१३२ ज्य च ५ । ३ । ६१ ॥

प्रशस्यस्य ज्यादेश इष्टेयसोः । ज्येष्ठः^६ ।

२१३३ ज्यादादीयसः^७ ६ । ४ । १६० ॥

१—एतौ=तरप्-ईयसुन्प्रत्ययावित्यर्थः । २—पूर्वयोः=तरप्-तमपोरित्यर्थः । ३—अतिशयेन लघुरिति=लघीयान् । ईयसुन्प्रत्यय उगित्वान्नुम्, सान्तेति दीर्घो हल्ङादिसंयोगान्तलोपो । ४—विभज्योपपदे उदाहरति—उदीच्याः प्राच्येभ्यः इत्यादि । ५—तरप्-तमपी—इष्टनीयसुनाविति चत्वारः प्रत्यया अनुक्रान्ताः, तेषां मध्ये यौ अजादी इष्टनीयसुनौ तौ गुणवाचकादेव स्त इत्यर्थः । ६—प्रशस्यशब्दस्य श्रादेशः । इष्टे—ईयसुनि च परतः । अतिशयेन प्रशस्यः=श्रेष्ठः श्रेयान् । टेरिति टिलोपे प्राप्ते 'प्रकृत्येकाच्' इति प्रकृतिभावः । ७—अतिशयेन प्रशस्यो=ज्येष्ठः । ८—ज्यात् आत् इति छेदः । ज्यात्परस्य ईयस आकारादेशः स्यादित्यर्थः । अन्ता-

२१२९—(पूर्वोक्त तरप् तमप् ईष्टन् इयसुन् इत्त चार प्रत्ययों में से अजादि प्रत्यय अर्थात् —) इष्टन् और ईयसुन् प्रत्यय केवल गुणवाचक शब्दों से ही होते हैं ।

२१३०—इष्टन् और ईयसुन् परे रहते 'प्रशस्य' शब्द को 'श्र' आदेश होता है ।

२१३१—इष्टन् आदि प्रत्यय परे रहते एकाच् को प्रकृतिभाव होता है ।

२१३२—'प्रशस्य' शब्द को 'ज्य' आदेश भी होता है इष्टन् और ईयसुन् परे रहते ।

२१३३—'ज्य' से परे ईयस् को आकार आदेश होता है, ('आदेः परस्य' नियम से ईकार को हटा) ।

‘आदेः परस्य’ । ज्यायान् ।

२१३४ वृद्धस्य च ५ । ३ । ६२ ॥

ज्यादेशः ^१अजाद्योः । ज्येष्ठः, ज्यायान् ।

२१३५ अन्तिक^२—वाढयोर्नेद—साधौ ५ । ३ । ६३ ॥

अजाद्योरिष्टेयसोः । नेदिष्ठः, नेदीयान् । साधिष्ठः, साधीयान् ।

२१३६ स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः
६ । ४ । १५६ ॥

एषां ^३यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुण इष्टादिषु । स्यविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः ।
ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमीयसुन् । ह्रस्वचिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वाद्—
ह्रसिमा^४ । क्षेपिमा । क्षोदिमा ।

देशत्वे प्राप्ते—आह—आदेः परस्येति । अतिशयेन प्रशस्यो=ज्यायान्, ईयस
ईकारस्याऽऽकारादेशः ।

१—इष्टेयसोरिति भावः । अतिशयेन वृद्धो=ज्येष्ठः, ज्यायान् । सिद्धिः
पूर्ववत् । २—अन्तिकवाढशब्दयोः क्रमेण नेद—साध—एतावादेशौ स्त इष्टेयसोः
परतः । अतिशयेन अन्तिको=नेदीष्ठः, नेदीयान् । अतिशयेन वाढः=भृशः=
साधिष्ठः, साधीयान् । ३—यण् आदिर्यस्येति विग्रहः । परमिति यणादीत्यस्य
विशेषणम्, परभूतं यणादि इत्यर्थः । पूर्वस्येति, पूर्वत्वं यणपेक्षया बोद्धव्यम् ।
अतिशयेन स्थूलः=स्थविष्ठः । इष्टनि ल इत्यस्य लोपे ऊकारस्य गुणावादेशौ ।
एवमग्रेऽपि । अतिशयेन दूरो=दविष्ठः । अतिशयितो युवा=यविष्ठः । अति-
ह्रस्वो = ह्रसिष्ठः । अतिचिप्रः = क्षेपिष्ठः, अतिक्षुद्रः = क्षोदिष्ठः । एवम्—
ईयसुनि = स्थवायान् इत्यादि । ४—‘पृथ्वादिभ्य इमनिच्’—इति इमनिच्
प्रत्यये रूपाणि—ह्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा । इमनिजित्यस्यापि ‘स्थूलदूरेति’
सूत्रेऽनुवृत्तेर्यणादिलोपो गुणश्च तत्रापि ।

२१३४—‘वृद्ध’ शब्द को भी ‘ज्य’ आदेश होता है इष्टन् और ईयसुन्
परे रहते ।

२१३५—इष्टन् और ईयसुन् परे रहते अन्तिक और वाढ शब्द को नेद और
साध आदेश होता है ।

२१३६—ईष्टन्, ईयसुन् और इमनिच् प्रत्यय परे रहते स्थूल आदि शब्दों
में यणादि रूप पर भाग का लोप होता है और पूर्व भाग को गुण होता है ।

२१३७ प्रिय^१-स्थिर-स्फिरोर-बहुल-गुरु-वृद्ध-तृप्र-दीर्घ-वृन्दारकाणां
!प्र-स्थ-स्फ-वर्बहि-गर्बधि-त्रप-द्राघि वृन्दाः ६ । ४ । १५७ ॥

प्रियादीना प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्वेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः ।
गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुन् । प्रियोरुबहुलगुरु-
दीर्घाणां पृथ्वादित्वाप्रेमेत्यादि^१ ।

२१३८ बहोर्लोपो भू च बहोः ६ । ४ । १५८ ॥

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः^३ स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा भूयान् ।

२१३९ इष्ठस्य यिट् च ६ । ४ । १५९ ॥

बहोः परस्त इष्ठस्य लोपो यिडागमश्च । भूयिष्ठः^५ ।

२१४० विन्मतोलुक्^५ ५ । ३ । ६५ ॥

इष्टेयसोः परतः । अतिशयेन स्रग्वी-स्रजिष्ठः^६ । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः,
त्वचीयान् ।

१—प्रियस्य प्रः । स्थिरस्य स्थः । स्फिरस्य स्फः । उरोर्वर् । बहुलस्य
बंहिः । गुरोर्गर् । वृद्धस्य वर्षिरादेशः । इकार उच्चारणार्थः । तृप्रस्य त्रप् । दीर्घस्य
द्राघिः, इकार उच्चारणार्थः । वृन्दारकस्य वृन्दः, इति विवेकः । २—इमनिच्
प्रत्यये प्रादेशे प्रेमः इत्यादिरूपाणि । ३—आदेः परस्येति प्रत्यययोरादिलोपः
भूमा पृथ्वादित्वादिमनिच् प्रकृतेर्भूभावः प्रत्ययादेरिकारस्य लोपः बहुत्वमित्यर्थः ।
ईयसुनि=भूयान् । ४—बहुशब्दादिष्ठनि इलोपे यिडागमे भूरादेशे च भूयिष्ठः ।
५—विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्टेयसोः परतः । ६—स्रजिष्ठः इत्यत्र विनौ

२१३७—इष्टन्, ईयसुन् और इमनिच् प्रत्यय परे रहते प्रिय को प्र, स्थिर को
स्य, स्फिर को स्फ, उरु को वर्, बहुल को बंह, गुरु को गर्, वृद्ध को वर्षि, तृप्र
को त्रप दीर्घ को द्राघ् और वृन्दारक को वन्द आदेश होता है । (प्रिय, उरु,
बहुल, गुरु और दीर्घ-क्योंकि पृथ्वादिगण पठित हैं, इसलिए इमनिच् प्रत्यय होकर
प्रेमा आदि शब्द भी बनेंगे) ।

२१३८—बहु शब्द से परे इम् और ईयस् का लोप होता है । और बहु शब्द
को 'भू' आदेश होता है । ('आदेः परस्य' नियम से आदि का लोप होगा) ।

२१३९—बहु से परे इष्ठ का लोप होता है और यिट् आगम होता है, और
बहु को भू आदेश भी होता है ।

२१४०—इष्ट और ईयस् परे रहते विन् और मतुप् का लुक् होता है ।

२१४१ प्रशंसायां रूपम् ५।३।६६॥

सुवन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः—पटुरूपः । पचतिरूपम्^१ ।

२१४२ ईषदसमाप्तौ^२ कल्पब्—देश्य—देशीयरः ५।३।६७॥

ईषद्वनो विद्वान्—विद्वत्कल्पः, विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ।

२१४३ विभाषा^३ सुपो बहुच् पुरस्तात् ५।३।६८॥

ईषद्वनः पटुर्बहुपटुः, पटुकल्पः । सुपः किम्—यजतिकल्पम् ।

२१४४ प्रागिवात्कः ५।३।७०॥

इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक्काधिकारः ।

२१४५ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ५।३।७१॥

कापवादः । तिङश्चेत्यनुवर्तते ।

२१४६ कस्य च दः ५।३।७२॥

कान्ताव्ययस्य दादेशोऽकच्च ।

लोपः त्वचिष्ठ इत्यत्र मतुपो लुक् ।

१—प्रशस्ता पाकक्रियेत्यर्थः । २—ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे विद्यमानात्सुवन्तात्तिङन्ताच्च स्वार्थे कल्पप्—देश्य—देशीयर् इत्येते प्रत्ययाः स्युः । पचतिकल्पम्=असम्पूर्णा पाकक्रियेत्यर्थः । ३—ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुवन्ताद् बहुच्प्रत्ययो वा स्यात् स च प्रागेव न तु परत इत्यर्थः । बहुपटुः, पटुशब्दात्सुवन्तात्प्राग् बहुचि कृते प्रातिपदिकावयवत्वात्सुपो लुकि समुदायात्पुनः, सुवुत्पत्तिः । ४—अव्यय-सर्वनाम्नां तिङन्ताच्च टेः प्रागकच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

२१४१—सुवन्त और तिङन्त से प्रशंसा में रूपप प्रत्यय होता है ।

२१४२—किञ्चित् अपूर्णता अर्थ में विद्यमान सुवन्त और तिङन्त शब्द से कल्पप्, देश्य और देशीयर् प्रत्यय होते हैं ।

२१४३—किञ्चित् अपूर्णता अर्थ में विद्यमान सुवन्त शब्द से बहुच् प्रत्यय विकल्प करके होता है, यह बहुच् प्रत्यय प्रकृति से पूर्व होता है, न कि परे ।

२१४४—‘इवे प्रतिकृतौ’ सूत्र से पूर्व पूर्व ‘क’ प्रत्यय का अधिकार है ।

२१४५—अव्यय, सर्वनाम और तिङन्त की ‘टि’ से पूर्व अकच् प्रत्यय होता है ।

२१४६—ककारान्त अव्यय को दकार आदेश होता है और टि से पूर्व अकच् प्रत्यय भी होता है ।

२१४७ अज्ञाते^१ ५ । ३ । ७३ ॥

कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । पचतकि । धकित् ।

२१४८ कुत्सिते ५ । ३ । ७४ ॥

कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः ।

२१४९ अल्पे ५ । ३ । ८५ ॥

अल्पं तैलं—तैलकम् । ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः । (अस्मिन् प्रकरणे हलादौ प्रत्यये द्वितीयादचः परस्य लोपो वा वाच्यः) । देवदत्तकः, देवकः, (लोपः पूर्वपदस्य च) दत्तकः । विनाऽपि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वा वाच्यः) । सत्यभामा, भामा, सत्या ।

२१५० कुटी शमी-शुण्डाभ्यो^२ रः ५ । ३ । ८८ ॥

ह्रस्वा कुटी-कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ।

२१५१ कुत्वा डुपच्^३ ५ । ३ । ८९ ॥

१—अज्ञातेऽर्थे विद्यमानात्सुवन्तात्स्वार्थे 'क' प्रत्ययः स्याद् अव्ययसर्वनाम्नां तिङन्तानाञ्च टेः प्रागकच् । अश्वकः, इत्यत्र कप्रत्ययः । अव्ययेभ्योऽकचमुदाहरति=उच्चकैः, नीचकैः, सर्वकैः=सर्वे । तिङन्तादकचमुदाहरति=पचतकि=पचति अव्ययादकचमुदाहरति—धकित्=विक्रि । २—एभ्यो रप्रत्ययः स्याद् ह्रस्वार्थे । ३—ह्रस्वार्थे इति शेषः ।

२१४७—अज्ञात अर्थ में सुवन्त से 'क' प्रत्यय होता है और अव्यय सर्वनाम तथा तिङत से अकच् (टि से पूर्व) होता है ।

२१४८—कुत्सित अर्थ में कः प्रत्यय होता है ।

२१४९—अल्प अर्थ में क प्रत्यय होता है । (इस प्रकरण में हलादि प्रत्यय परे रहते द्वितीय अच् से पर भाग का विकल्प करके लोप होता है—ऐसा कहना चाहिए) । कहीं पर पूर्व पद का लोप होता है) । क्वचित् प्रत्यय के बिना भी पूर्व अथवा पर पद का लोप होता है) ।

२१५०—अल्प (ह्रस्व) अर्थ में कुटी, शमी और शुण्डा शब्द से 'र' प्रत्यय होता है ।

२१५१—ह्रस्व अर्थ में कुत् शब्द से डुपच् प्रत्यय होता है (चर्मभय स्नेहपात्र को कुत् कहते हैं) ।

ह्रस्वा कुतूः=कुतुपः । 'कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं, ह्रस्वा सा कुतुपः पुमाम्' ।

२१५२—कासू-गोणीभ्यां ष्टरच् ५ । ३ । ९० ॥

आयुषविशेषः कासूः^१ । ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी ।

२१५३—वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे^२ ५ । ३ । ९१ ॥

वत्सतरः । उच्चतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः ।

२१५४ किं-यत्तदोर्निर्धारणे^३ द्वयोरेकस्य डतरच् ५ । ३ । ९२ ॥

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः ।

२१५५ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने^४ डतमच्च ५ । ३ । ९३ ॥

जातिपरिप्रश्न इति 'प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः ।

ततमः । वाग्रहणमकज्यर्थम् ।

२१५६ एकाच्च प्राचाम् ५ । ३ । ९४ ॥

डतरच् डतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ।

॥ इति प्रागिवीयाः ॥

१—ह्रस्वार्थे इति शेषः । कासूतरी, ष्टरचः पित्वात् 'षिद्गौरदिभ्यश्च' इति डीष् । २—ष्टरजिति शेषः । तनुर्वत्सो=वत्सतरः । तनुर्वत्ता—उच्चतरः । एवम्—अश्वतरः । ऋषभतरः । ३—द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्ये निर्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यो डतरच् स्यादित्यर्थः । कतरः, डित्वाट्टिलोपः । एवम्—यत्—शब्दाद्=यतरः । तत्शब्दात् ततरः । ४—जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः । जाती परिप्रश्ने च गम्ये बहूनामेकस्य निर्धारणे निर्धार्यमाणवाचिभ्यो वा डतमजित्यर्थः । ५—क्षेपार्थस्य तु अनभिधानान्न ग्रहणमिति तदाशयः ॥ इति प्रागिवीयाः ॥

२१५२—ह्रस्व अर्थ से कासू और गोणी शब्द से ष्टरच् प्रत्यय होता है ।

२१५३—तनु अर्थ में वत्स, उच्चन्, अश्व और ऋषभ शब्द से ष्टरच् प्रत्यय होता है ।

२१५४—दो में से एक का निर्धारण करना हो तो किम्, यत् और तत् शब्द से 'डतरच्' प्रत्यय होता है ।

२१५५—जाति अथवा परिप्रश्न गम्य हो तो बहुतों में से एक के निर्धारण में किम्, यत् और तत् शब्द से 'डतमच्च' प्रत्यय विकल्प से होता है । (पक्ष में अकच् होगा ।

२१५६—प्राचीन आचार्यों के मत में एक शब्द से भी पूर्वोक्त अर्थों में

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

५८७

अथ स्वार्थिकाः ।

२१५७ इवे^१ प्रतिकृतौ ५ । ३ । ६६ ॥कन्स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिरश्वकः । (सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन्)
अश्व एव अश्वकः ।

२१५८ शाखादिभ्यो यः ५ । ३ । १०३ ॥

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । अग्र्यः । शरण्यः ।

२१५९ कुशाग्राच्छः ५ । ३ । १०५ ॥

कुशाग्रीयः^२ ।

२१६० तत्प्रकृतवचने मयट् ५ । ४ । २१ ॥

प्राचुर्येण प्रस्तुतं = प्रकृतं तस्य वचनं = प्रतिपादनम् । भावे अधिकरणे च
ल्युट् ! 'आद्ये-प्रकृतमन्त्रम्=अन्नमयम् । अपूपमयम्^३ । द्वितीये^४-अन्नमयो यज्ञः ।

अथ स्वार्थिकाः ।

१—इवार्थे (सादृश्ये) वर्तमानात्प्रातिपदिकात् कन् स्यात्प्रतिकृतौ । मृदादि-
निर्मिता प्रतिमा = प्रतिकृतिः । २—इवार्थे इति शेषः । मुखमिव = मुख्यः ।
जघनमिव = जघन्यः । अग्रमिव = अग्र्यः । शरणमिव = शरण्यः । सर्वत्र
यस्येति चेत्यकारलोपः । ३ - कुशाग्रमिव = कुशाग्रीयः, छप्रत्यये छस्येय् । ४—
भावार्थे ल्युटि । ५—प्रकृतम् अपूपम् = अपूपमयम् । ६ अधिकरणार्थे ल्युटि ।

डतरच् और डतमच् प्रत्यय होते हैं । ॥ इति प्राग्वीयाः ॥

अथ स्वार्थिकाः ।

२१५७—इवार्थ सादृश्यवान् अर्थात् उपमान अर्थ में विद्यमान प्रातिपदिक
से कन् प्रत्यय स्वार्थ में होता है यदि उपमेय प्रतिकृति अर्थात् चित्र अथवा मूर्ति
हो । सभी प्रातिपदिकों से स्वार्थ में कन् होता है) ।

२१५८—इवार्थ में विद्यमान शाखादिगण पठित शब्दों से स्वार्थ में य
प्रत्यय होता है ।

२१५९—इवार्थ में विद्यमान कुशाग्र शब्द से छ प्रत्यय होता है ।

२१६०—प्राचुर्येण प्रस्तुत अर्थ में वर्तमान प्रथमान्त समर्थ से स्वार्थ में मयट्
प्रत्यय होता है और प्रकृत वचन अर्थात् प्राचुर्येण प्रस्तुत के अधिकरण अर्थ में
वर्तमान शब्द से भी मयट् होता है ।

अपूपमयं—पर्व ।

२१६१ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ५ । ४ । १७ ॥

अभ्यावृत्तिर्जन्म^१, क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्यायाः स्वार्थे कृत्वसुच् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । संख्यायाः किम्—भूरिवारान्भुङ्क्ते ।

२१६२ द्वित्रिचतुर्भ्यः^२ सुच् ५ । ४ । १८ ॥

कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । रात्सस्य^३ । चतुर्भुङ्क्ते ।

२१६३ एकस्य सकृच्च ५ । ४ । १९ ॥

सकृदादेशः चात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते ।

२१६४^४ देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ५ । ४ । २४ ॥

तदर्थ एव तादर्थ्यम्, स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम् । पितृ-
देवत्यम् ।

२१६५ पादार्धाभ्यां च ५ । ४ । २५ ॥

पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् ।

१—अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यते तदा चतुर्वारं पाकप्रवृत्तीं
त्रिः पचतीति स्यात् । इत्थं आह—अभ्यावृत्तिः = जन्म = उत्पत्तिरिति यावत् ।
वृषुधातुरत्रोत्पत्त्यर्थक इति भावः । २—क्रियाभ्यावृत्तिगणने इत्येव । चतुरशब्दा-
त्सुच्प्रत्यये रात्सस्येति सलोपः, तदाह मूले = रात्सस्येति । ३—देवतान्तात्प्राति-
पदिकात् तादर्थ्यं यत्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ४—तादर्थ्यशब्दे स्वार्थे ष्यञ् । ५—
तादर्थ्ये एव यत्स्यादिति शेषः ।

२१६१—क्रियोत्पत्ति के गणन अर्थ में वर्तमान संख्यावाचक शब्द से स्वार्थ
में कृत्वसुच् प्रत्यय होता है ।

२१६२—क्रियोत्पत्ति अर्थ में वर्तमान द्वि, त्रि और चतुर् शब्द से सुच्
प्रत्यय होता है । यह पूर्वोक्त कृत्वसुच् का अपवाद है ।

२१६३—पूर्वोक्त विषय में एक शब्द से सुच् प्रत्यय होता है और एक को
सकृत् आदेश होता है ।

२१६४—देवतान्त शब्द से तादर्थ्य में यत् प्रत्यय होता है ।

२१६५—पाद और अर्घ शब्द से तादर्थ्य में यत् होता है ।

२१६६ अतिथ्येऽर्थः^१ ५ । ४ । २६ ॥

प्रतिथये इदमातिथ्यम् । (नवस्य नू आदेशस्तनपूत्राश्च^२ वक्तव्याः) स्वार्थे ।
नूतनम्, नूतनम्, नवीनम् । (भाग-रूप-नामस्यो घेयः^३) । भागधेयम् । रूपधेयम् ।
नामधेयम् । (अग्नीघ्र-साधारणादब्^४) । अग्निघ्रम् । साधारणम् ।

२१६७ देवात्तल्^५ ५ । ४ । २७ ॥

देव एव-देवता ।

२१६८ अवेः कः ५ । ४ । २८ ॥

अविरेव-अविकः ।

२१६९ यवादिभ्यः कम् ५ । ४ । २९ ॥

यवा एव-यावकः । मणिकः (सर्वप्रातिपादिकेभ्यः स्वार्थे कन्) बहुतरकम्^६ ।

२१७० मृदस्तिक् ५ । ३ । ३९ ॥

मृदेव-मृत्तिका^७ ।

१-अतिथिशब्दात्तादर्थ्ये ज्यः प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । २-नवशब्दात्स्वार्थे लप्, तनप्, खश्चेत्येते प्रत्ययाः स्युः । नवस्य 'नू' आदेशश्च । नव एव नूतनः, नूतनः, नवीनः । ३-स्वार्थे इत्येव । भाग एव = भागधेयम् । रूपमेव = रूपधेयम् । नामैव = नामधेयम् । ४-स्वार्थे इति शेषः । अग्नीघ्रमेव-आग्नीघ्रम् । तित्वादादिवृद्धिः । साधारणमेव-साधारणम् । अत्रि स्वरे भेदः । अग्रन्तत्वात्स्त्रियां ङीष् आग्नीघ्री, साधारणी । ५-स्वार्थे । तलन्तं स्त्रियां-देवता । ६-बहुतरमेव-बहुतरकम् । ७-मृद्-शब्दात्स्वार्थे तिकन्प्रत्यये खरि चेति चत्वे स्त्रियां

२१६६-अतिथि शब्द से तादर्थ्य में ज्य प्रत्यय होता है । (नव शब्द से स्वार्थ से लप् तनप् और ख प्रत्यय होते हैं तथा नव को नू आदेश होता है) (भाग, रूप और नाम शब्द से स्वार्थ में घेय प्रत्यय होता है) (अग्नीघ्र और साधारण शब्द से स्वार्थ में अब् प्रत्यय होता है) ।

२१६७-देव शब्द से स्वार्थ में तल् प्रत्यय होता है ।

२१६८-अवि शब्द से स्वार्थ में क प्रत्यय होता है ।

२१६९-यवादि गण पठित शब्दों से स्वार्थ में कन् प्रत्यय होता है । (सभी प्रातिपदिकों से स्वार्थ में कन् होता है) ।

२१७०-मृद् शब्द में स्वार्थ में तिकन् प्रत्यय होता है ।

२१७१ स-स्तौ प्रशंसायाम्^१ ५।४।४० ॥

रूपोऽपवादः । प्रशस्ता मृन्मृत्सा, मृत्स्ना ।

२१७२ प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८ ॥

^१अण् स्यात् । प्रज्ञ एव एव प्राज्ञः । दैवतः । बान्धवः ।

२१७३ पूगोऽज्योऽग्रामणीपूर्वात् ५।३।११० ॥

स्वार्थे । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः = पूगाः । लौहि-
तध्वज्यः ।

२१७४ ज्यादयस्तद्राजाः^२ ५।३।११९ ॥

‘तद्राजस्ये’-ति लुक् । लौहितध्वजाः । ‘व्राते’ कपोतपाक्यः । कपोतपाकाः ।
चफञ् । कौञ्जायना इत्यादि ।

टापि = मृत्तिका ।

१—मृदः प्रशंसायां सप्रत्ययः स्नप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । २—स्वार्थे एव ।
देव एव—दैवतः । बन्धुरेव—बान्धवः । ओर्गुणः अवादेश आदिवृद्धिः । ३—
पूगवाचकात्स्वार्थे ज्यः प्रत्ययः स्यात् । ग्रामणीवाचकपूर्वाविवकात् न, पूगेति
न स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात् = लौहितध्वज्यः । लोहिता ध्वजाः यस्य पूगस्य
स लौहितध्वजः, स एव लौहितध्वज्यः । ४—एते तद्राजसङ्घाः स्युरित्यर्थः ।
तेन बहुवचने ज्यप्रत्ययस्य लुकि = लौहितध्वजाः । ५—उदाहरणसूचन-
मिदम् व्राते इति कपोतपाक्यः—कपोतान् भक्षणाय पचति, इति कपोतपाकः,
पचेः कर्तरि घञ् ‘चजो’ रिति कुत्वम् । व्रातवाचित्वेन स्वार्थे ‘व्रातचफणोरस्त्रियाम्’
इति ज्यप्रत्यये कपोतपाक्यः, तद्राजत्वात् बहुत्वे लुकि = कपोतपाकाः । ६—
चफञ्—इति उदाहरणसूचनम् । कुञ्जशब्दात् ‘गोत्रे कुञ्जादिभ्यः’ चफञ्,
फस्य—आयन्, ततः स्वार्थे ज्यप्रत्यये कौञ्जायन्यः, बहुत्वे तद्राजत्वान्लुकि =
कुञ्जायनाः ।

२१७१—मृद शब्द से प्रशंसा अर्थ में स और स्न प्रत्यय होता है ।

२१७२—प्रज्ञादि गण पठित शब्दों से स्वार्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

२१७३—पूग वाचक शब्दों से स्वार्थ में ज्य प्रत्यय होता है, ग्रामणी पूर्वक
से नहीं होता । (नाना जाति अनियत वृत्तिवाले और अर्थ काम प्रधान पुरुषों के
सङ्घ पूग कहलाते हैं) ।

२१७४—ज्य आदि प्रत्यय तद्राज संज्ञक होते हैं ।

२१७५ बह्वल्यार्थच्छस्कारकादन्यतरस्याम्^१ ५ । ४ । ४२ ॥

बहूनि ददाति—बहुशः । अल्पशः । (बह्वल्यार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्^२) नेह ।
बहु ददात्यनिष्टेषु^३ । अल्पं ददात्याम्युदयिकेषु ।

२१७६ संख्यफवचनाच्च^४ वीप्सायाम् ५ । ४ । ४३ ॥

द्वौ द्वौ ददाति—द्विशः । माष^५ माषं ददाति—माषशः । परिमाणशब्दाः वृत्तावे-
कार्या एव । संख्यैकवचनात्किम्—घटं घटं ददाति । वीप्सायां किम्—द्वौ ददाति ।
कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः^६ स्वामी ।

२१७७ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ५ । ४ । ४४ ॥

१—बह्वर्थात्—अल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात्स्वार्थे शस्प्रत्ययो वा
स्यादित्यर्थः । बहुशः अव्ययमिदम्, 'शस्प्रभृतयः प्राक् समानान्तेभ्यः' इत्युक्तेः ।
अल्पं ददाति=अल्पशः—ददाति । २—बह्वर्थात्—मङ्गले गम्ये एव, अल्पार्था-
च्चापि—मङ्गले गम्ये एव शस् इति वार्तिकार्थः । इह—अमङ्गलग्रहणं व्यर्थ-
मिति । ३—अनिष्टेषु बहुदानं न मङ्गलमिति न शस् । एवम्—आम्युदयिकेषु
अल्पदानं न मङ्गलमिति न शस् । सूत्रेऽर्थग्रहणात्पर्यायैर्म्योऽपि भूरिशः, स्तोकशः,
इत्यादावपि शस् । ४—सङ्ख्यावाचकाद् अन्यस्माच्चैकत्वविशिष्टवाचकात् कारका-
भिधायिनः प्रातिपदिकाद् वीप्सायां शस् स्यादित्यर्थः । द्वौ द्वौ ददाति, 'नित्य-
वीप्सयो'रिति द्विर्वचनम् । द्विशः, इत्यत्र तु न द्वित्वम्, शस्—प्रत्ययेनैव वीप्साया
उक्तत्वात् । ५—एकार्थोदाहरणम्=माषशः, माषशब्दो परिमाणविशेषवाची,
एकार्थत्वं कथमित्यत्राह—परिमाणशब्दाः इत्यादि । वृत्तौ=समासतद्धितादौ ।
६—नात्र कारकाभिधायिनी सङ्ख्या, किन्तु सम्बन्धाभिधायिनी । अतो
न शस् ।

२१७५—बह्वर्थक और अल्पार्थक कारकाभिधायी शब्दों से विकल्प करके
शस् प्रत्यय होता है । (बह्वर्थक से मङ्गल अर्थ में और अल्प शब्द से अमङ्गल
अर्थ में ही शस् होता है) ।

२१७६—संख्यावाचक तथा एकत्व विशिष्ट वाचक कारकाभिधायी प्राति-
पादिक से वीप्सा में शस् होता है । परिमाण वाचक शब्द समास तद्धित आदि
वृत्ति में एकार्थ ही होते हैं ।

२१७७—कर्मप्रवचनीय प्रति के योग में विहित जो पञ्चमी तदन्त से तसि

५९२

मध्यकौमुद्याम्—

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी^१ विहिता तदन्तात्तसिः । प्रथुम्भः
कृष्णतः प्रति । (आद्यादिभ्यस्तेसेरुपसंख्यानम्^२) आदौ—आदितः । मध्यतः ।
पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोज्यम् । स्वरेण—स्वरतः । वर्णतः ।

२१७८ कृष्वस्तिर्योगे संपद्यकर्तरि^३ च्विः ५ । ४ । ५० ॥

अभूततद्भाव^४ इति वक्तव्यम्) । विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमाना-
द्विकारशब्दात्स्वार्थे^५ च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे^६ ।

२१७९ अस्य^७ च्वौ ७ । ४ । ३२ ॥

इत् । अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते तं करोति—कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति^८ ।

१—‘प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदाने च’ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां “प्रतिः प्रतिनिधि-
प्रतिदाने च यस्मात्” इति सूत्रेण विहिता पञ्चमीति भावः कृष्णतः प्रति, कृष्णा-
दित्यर्थः, कृष्णस्य प्रतिनिधिरिति भावः । २—अयं सार्वविभक्तिकः तसिः । ३
सम्पद्यकर्तरि,—सम्पदनं=सम्पद्यः, निपातनात् पदधातोः शप्रत्यये रूपम् (मध्ये-
श्यन्) । सम्पद्यस्य कर्ता इति पष्ठीसमासः, सम्पद्यमाने वर्तमाने वर्तमानादिति
भावः । केन रूपेण कस्य सम्पद्यमानतेति चेत्, अभूत-तद्भावेति वार्तिकात्
प्रकृतेर्विकाररूपेण सम्पद्यमानतां गृहाण, तथा च योर्ज्ञाः फलति स वृत्तौ स्पष्टः ।
४—अभूतेति, येन रूपेण प्रागभूतं यद्वस्तु, तस्य तद्रूपप्राप्तिः=अभूततद्भावः,
तस्मिन् गम्ये च्विः स्यादित्यर्थः । ५—विकारवाचकशब्दस्य प्रकृतौ विद्यमानत्वं
गोण्या वृत्त्या बोध्यम् । ६—डुकृञ् करणे, भू सत्तायाम्, अस् भुवि—इति धातु-
भिर्योगे इत्यर्थः । ७—अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ—इत्यर्थः । ८—ब्रह्मीभवति=अब्रह्म
ब्रह्म सम्पद्यमानं भवतीत्यर्थः । गङ्गीस्यात्=अगङ्गा गङ्गात्वेन सम्पद्यमाना
स्यादित्यर्थः ।

प्रत्यय होता है । (आद्यादिगण पठित शब्दों से तसि प्रत्यय होता है) यह तसि
सार्वविभक्तिक है ।

२१७८—विकारभाव को प्राप्त हो रही प्रकृति के अर्थ में वर्तमान विकार-
वाचक शब्द से स्वार्थ में च्वि प्रत्यय विकल्प करके होता है यदि कृ, भू और अस्
का योग हो । (यह च्वि प्रत्यय अभूततद्भाव अर्थ गम्य रहते ही होता है
ऐसा कहना चाहिए) जो वस्तु पहले जिस रूप में नहीं थी बाद में वह उस रूप
को प्राप्त हो इसे अभूततद्भाव कहते हैं ।

गङ्गीस्यात् । (अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्) । 'दोषाभूतमहः । दिवा-भूता = रात्रिः ।

२१८७ क्यच्चयोश्च ६ । ४ । १५२ ॥

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः क्ये च्चौ च परतः गार्गोभवति^३ ।

२१८१ च्चौ च^३ ७ । ४ । २६ ॥

दीर्घः । शुचीभवति पटूस्यात् ।

२१८२ अरुर्भनश्चक्षुश्चेतो-रहो-रजसां^४ लोपश्च ५ । ४ । ५१ ॥

चात् च्विः । अरुक्करोति । उन्मनीकरोति । उच्चक्षूकरोति । निचेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति ।

२१८३ विभाषा साति कात्स्न्ये ५ । ४ । ५२ ॥

१—अदोषा दोषा सम्पद्यमानमभूत् = दोषाभूतम्, दोषा—रात्र्यर्थेऽव्ययम् । एवम्—अदिवा दिवा सम्पद्यमानाऽभूत् = दिवाभूता, दिवा—दिवार्थेऽव्ययम् । २—अगार्ग्यो गार्ग्यः सम्पद्यमानो भवति = गार्गोभवति 'गर्गादिभ्यो यञि' ति यञन्तात् च्चौ, यकारलोपः । ३—च्चौ परे पूर्वस्य दीर्घ इत्यर्थः । अशुचिः शुचिः सम्पद्यमानो भवति = शुचीभवति । अपटुः पटुः सम्पद्यमानः स्यात् = पटूस्यात् । ४—अरुप्, मनस्, चक्षुष्, चेतस्, रहस्, रजस् इत्येतेषाम् अन्त्यस्य लोपः । च्विप्रत्ययश्चेत्यर्थः । पूर्वेण सिद्धस्यैव च्वेः चकारेणानुवादः । अनरुः—अरुः सम्पद्यते तत्करोति—अरुक्करोति, अन्त्यलोपे उकारस्य 'च्चौ' इति दीर्घः । एवमग्रेऽपि, अनुन्मनाः—उन्मनाः सम्पद्यते तं करोति—उन्मनीकरोति, च्चौ अन्त्यलोपे अत ईत्वम् । एवं सर्वत्र विग्रहादिकं बोध्यम् ।

२१७९—च्चि परे रहते अकार को ईत् होता है । (च्वि परे रहते अव्यय के आकार को ईत् नहीं होता) ।

२१८०—हल् से परे अपत्यार्थक प्रत्यय के यकार का लोप होता है च्व और च्वि परे रहते ।

२१८१—च्चि परे रहते पूर्व कों दीर्घ होता है ।

२१८२—अरुप्, मनस्, चक्षुष्, चेतस्, रहस् और रजस् शब्द के अन्त्य वर्ण का लोप होता है तथा इनसे च्वि प्रत्यय होता है ।

२१८३—साकल्य अर्थ गम्य हो तो च्वि के विषय में साति प्रत्यय होता है विकल्प करके ।

च्वेविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये । 'सात्पदाद्योः' । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यते-
अग्निसाद्भवति, अग्नीभवति^१ । कात्स्न्ये किम्-एकदेशेन शुक्लीभवति पटः ।

२१८४ अभिविधौ संपदा च ५ । ४ । ५३ ॥

सम्पदा^३ कृम्बस्तिभिश्च योगे सातिर्वा व्याप्ता । पक्षे-कृम्बस्तियोगे च्विः सम्पदा
तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलसा-
त्सम्पद्यते—जलीभवति^४ लवणम् ।

२१८५ तदधीनवचने ५ । ४ । १४ ॥

सातिः, कृम्बस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजसात्करोति । राजाधीनामत्यर्थः ।

२१८६ देये त्रा च ५ । ४ । ५५ ॥

तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च क्र्वादियोगे^५ । विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा-
करोति । विप्रत्रासम्पद्यते । पक्षे-विप्रसात्करोति । देये किम्-राजसाद्भवति^६ राष्ट्रम् ।

२१८७ देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मर्त्येभ्यो द्वितीया-सप्तम्योर्बहुलम्
५ । ४ । ५६ ॥

ऐभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रा^७ वन्दे रमे वा । बहु-
लोक्तेरन्यत्रापि^८ । बहुत्रा^९ जीवतो मनः ।

१—सूत्रेणानेन पत्ननिषेधः । २—पक्षे च्विः, अग्नीभवति 'च्वी' इति दीर्घः ।

३—सम्पदा = सम्पूर्वकपदघातुनेत्यर्थः । ४—सकलं जलमभिव्याप्नोतीति = जली-
भवति । ५—क्र्वादियोगे=कृम्बस्तियोगे । ६—नात्र देयमधीनं क्रियते—इति न त्रा,
किन्तु सातिरेव । ७—देवान् वन्दे, देवेषु रमे इति वार्थः । एवं-मनुष्यान् गच्छति
मनुष्यत्रा । पुरुषत्रा । पुरुषबहुलपर्यायः । पुरुत्रा । मर्त्यत्रा । ८—अन्यत्रापि देवा-
दिभ्योऽन्यत्राप्येत्यर्थः । ९—बहुत्रा = जीवतो मनः = जीवतो जन्तोर्मनो बहुषु
विषयेषु गच्छति । बहून् विषयान् वा व्याप्नोतीत्यर्थः ।

२१८४—अभिव्याप्ति अर्थं गम्य हो तो कृ भू अस् और सम्पूर्वक पद घातु
के योग में च्वि के विषय में साति प्रत्यय विकल्प करके होता है ।

२१८५—तदधीनता बोध्य हो तो कृ भू अस् और सम्पद् के योग में साति
प्रत्यय होता है ।

२१८६—तदधीन देवता अर्थं बोध्य हो तो कृ भू-अस् और सम्पद् के योग
में त्रा प्रत्यय होता है और साति प्रत्यय भी होता है ।

२१८७—द्वितीयान्त देवादि शब्दों से त्रा प्रत्यय बहुलता करके होता है ।

२१८८ अव्यक्तानुकरणाद्वयजवरार्धादितिौ डाच् ५ । ४ । ५७ ॥

द्वयच्-अवरं न्यूनं, न तु ततो न्यूनम्, अनेकाजिति यावत् । तादृशमर्थं यस्य तस्माद् डाच् कृम्वस्तिभिर्योगे । (डाचि बहुलं द्वे भवतः) । डाचि विवचिते द्वित्वम् । (नित्यमात्रेण डाचीति वक्तव्यम्) । डाच्परं यदाम्रेण्डितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति त-पयोः पः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम्-ईषत्करोति । द्वयजवरार्धात्किम्-श्रत्करोति । अवरति किम्-खरटखरटाकरोति । अनितौ किम्-ऋषटिति करोति ।

२१८९ कृञो द्वितीय-तृतीय-शंव-बीजात्कृषौ ५ । ४ । ५८ ॥

द्वितीयादिभ्यो डाच् कृञो योग एव कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति, तृतीयाकरोति । शम्वाकरोति । बीजाकरोति ।

२१९० संख्यायाश्च गुणान्तायाः ५ । ४ । ५९ ॥

१—तस्माद्=अव्यक्तानुकरणादिति शेषः । २—तकारपकारयोः पकार इत्यर्थः । ३—पटपटाकरोति, पटदित्यनुकरणाद् डाचि द्वित्वे पूर्वतकारस्य पररूपे डित्वात् टिलोपे रूपम् । ४—शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं प्रतिलोमं कर्षति = शम्वाकरोति । बीजेन सह कर्षति = बीजाकरोति । ५—कृञो योगे कृषौ गुणान्तात्सङ्ख्यावाचकात् डाच् स्यादित्यर्थः । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् = क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ।

२१८८—द्वयजवरार्धं अर्थात् अनेकाच् अव्यक्तानुकरण (ध्वन्यनुकरण) शब्द से इति शब्द परे न हो तो कृ भू अस् के योग में डाच् होता है । (डाच् विवचित रहते पहले द्वित्व हो जाता है बहुलता करके) । (डाच्परक आम्नेडित परे रहते पूर्व तथा पर वर्ण को पररूप हो जाता है) ।

२१८९—कर्षण बोध्य हो तो कृञ के योग में द्वितीय, तृतीय, शब्द और बीज शब्द से डाच् प्रत्यय होता है ।

२१९०—गुणशब्दान्त संख्या वाचक शब्द से कृञ के योग में डाच् प्रत्यय होता है कृषि बोध्य रहते ।

ऋ पटत् + इति, इत्यत्र “अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ” इति सूत्रेण ‘अत्’ इत्यस्य पररूपम् ।

द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् ।

२१६१ समयाच्च^१ यापनायाम् ५ । ४ । ६० ॥

कृपाविति निवृत्तम् । समयाकरोति=कालं यापयतीत्यर्थः ।

२१९२ सपत्र-^२निष्पत्रादित्यथने ५ । ४ । ६१ ॥

सपत्राकरोति मृगम्=सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्राकरोति =सपुङ्खस्य शरस्याऽपरपाश्वे निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः । अतियथने किम्— सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् ।

२१६३ निष्कुकास्त्रिकोषणे^३ ५ । ४ । ६२ ॥

निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलम्=अन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् ।

२१६४ सुख-प्रियादानुलोम्ये ५ । ४ । ६३ ॥

सुखाकरोति, प्रियाकरोति गुरुम्=अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः ।

२१९५ दुःखात्प्रातिलोम्ये ५ । ४ । ६४ ॥

दुःखाःकरोति स्वामिनम्, पीडयतीत्यर्थः ।

२१९६ शूलात्पाके ५ । ४ । ६५ ॥

शूलाकरोति^४ मांसम्=शूलेन पचतीत्यर्थः ।

१—समयशब्दाद् यापनायां गम्यमानायां डाच् स्यात्कृत्रो योगे ।
२—सपत्र-निष्पत्रशब्दाभ्यामतिव्यथने कृत्रो योगे डाच् स्यादित्यर्थः । ३—
डाजिति शेषः । निष्कोषणम् = अन्तर्गताऽवयवानां वहिष्करणम् । ४—सुख-
शब्दात् प्रियशब्दाच्च डाच् स्यादानुलोम्ये कृत्रो योगे इत्यर्थः । ५—डाजिति शेषः ।
बाराध्यप्रतिकूलाऽऽचरणम्=प्रातिलोम्यम् । ६—अत्र करोतिः पाकेऽर्थे वर्तते ।

२१९१—समय शब्द से यापना गम्य रहते कृत्र के योग में डाच् होता है ।

२१९२—अतियथन अर्थ में वर्तमान सपत्र और निष्पत्र शब्द से डाच् होता है कृत्र के योग में ।

२१९३—निष्कोषण अर्थ में निष्कुल शब्द से कृत्र के योग में डाच् होता है ।

२१९४—आनुलोम्य अर्थ में सुख और प्रिय शब्द से डाच् होता है कृत्र के योग में ।

२१९५—प्रातिलोम्य अर्थ में दुःख शब्द से डाच् होता है कृत्र के योग में ।

२१९६—शूल शब्द से पाक अर्थ में कृत्र का योग हो तो डाच् होता है ।

२१९७ सत्यादशपथे ५ । ४ । ६६ ॥

सत्याकरोति^१ भाण्डं वणिक् क्रतव्यमिति^२ तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं^३ करोति विप्रः ।

२१९८ मद्रात्परिवापणे^४ ५ । ४ । ६७ ॥

मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं = मुण्डनम् । मद्राकरोति कुमारम् = माङ्गल्य-
मुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । (भद्राच्चेति^५ वक्तव्यम्) भद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत्^६ ।
परिवापणे किम्—मद्रं करोति, भद्रं करोति । ॥ इति तद्धितप्रक्रिया ॥

अथ द्विरुक्तप्रक्रिया ।

२१९९ सर्वस्य द्वे ८ । १ । १ ॥

इत्यधिकृत्य ।

२२०० परेर्वर्जने ८ । १ ५ ॥

परेर्वर्जनेऽर्थे द्वे स्तः । परि परि वङ्गेभ्यो^७ वृष्टो देवः ।

२२०१ उपर्यघघसः^८ सामीप्ये ८ । १ । ७ ॥

१—अत्र सत्यशब्दस्तथ्ये वर्तते । २—एतावतैव मूल्येन क्रतव्यमिति नातो-
ऽधिकमूल्येनेत्येवं यथाभूतायं वदतीत्यर्थः । ३—शपथं करोतीत्यर्थः । ४—डाच्
स्यादिति शेषः । ५—भद्रशब्दाच्च डाजित्यर्थः । ६—माङ्गल्यमुण्डनेन (चौलेन)
संस्करोतीत्यर्थः । भद्र-मद्रशब्दो मङ्गलार्थो पर्यायी । ७—क्षेमं करोतीत्यर्थः ।
परिवापणस्य—(मुण्डनस्य)—अप्रतीतेन डाच् । ॥ इति तद्धितप्रक्रिया ॥

अथ द्विरुक्तप्रक्रिया ।

८—‘अपपरी वर्जने’ इति परीत्यस्य कर्मप्रवचनीयता, ‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’
इति पञ्चमी । वङ्गान् परित्यज्य = (अन्यत्र) वृष्ट इत्यर्थः । ९—उपरि-अधि-

२१९७—सत्य शब्द से शपथ से अन्य अर्थ में डाच् होता है कृन् के योग में ।

२१९८—मुण्डन अर्थ में मद्र शब्द से कृन् के योग में डाच् होता है । (मद्र
के समान भद्र शब्द से भी डाच् होता है) ।

अथ द्विरुक्तप्रक्रिया

२१९९—यह अधिकार सूत्र है । (जहाँ इसका अधिकार जाएगा वहाँ
‘सूत्रोक्त शब्द से समस्त भाग को द्वित्व होता है’ इतना अर्थ यह सूत्र देगा) ।

२२००—वर्जन अर्थ में परि शब्द को द्वित्व होता है ।

२२०१—सामीप्य अर्थ में उपरि, अधि और अघस् शब्द को द्वित्व होता है ।

५९८

मध्यकोमुद्याम्—

उपर्युपरि ग्रामम्^१ ग्रामस्योपरिष्ठात् समीपदेशे इत्यर्थः । अघ्यधि—सुखम्, सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अघोऽघो—लोकम्, लोकस्याघस्तात् समीपदेशे इत्यर्थः ।

२२०२ 'वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूया-सम्मति-कोप-कुत्सन-भर्त्सनेषु
८।१८॥

सुन्दर^१ ! सुन्दर !! वृथा ते सौन्दर्यम् । देव^१ ! देव !! वद्योऽसि । दुर्विनीति ! दुर्विनीत !! इदानीं ज्ञास्यसि । घानुष्क ! घानुष्क !! वृथा ते घनुः । चोर ! चोर । घातयिष्यामि त्वाम् ।

२२०३ एकं बहुव्रीहिवत् ८।१।९॥

द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावी । एकैकमक्षरम्^१ । इह द्वयोरपि सुपोलुकि सति बहुव्रीहिवद्भावादेव^१ प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप्^१ एकैकयाऽऽहुत्या ।

२२०४ आवाधे च ८।१।१०॥

अघः, इत्येतेषां सामीप्ये (देशकृते कालकृते वा) गम्ये द्वे स्तः, इत्यर्थः ।

१—धिगुपर्यादिष्विति द्वितीया । एवमग्रेऽपि । २—सम्बोधनप्रथमान्तस्य 'साऽऽमन्त्रितम्' इत्यनेन—आमन्त्रितसञ्ज्ञा । वाक्यादौ प्रयुज्यमानस्य आमन्त्रितस्य असूया सम्मति-कोप-कुत्सन-भर्त्सनेषु द्वे स्तः, इत्यर्थः । ३—असूयोदाहरणम् । ४—सम्पत्तौ देव देवेति । कोपे दुर्विनीतेत्यादि । कुत्सने—धानुष्केति । भर्त्सने—चोर चोरेति । ५—एकम्—इत्यस्य द्वित्वे—एकम्-एकम् इति स्थिते 'सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति' सुपो लुकि पुनः प्रातिपदिकत्वेन समुदायात् सुप् एकैकम् । ६—कृतद्धितसमासाश्चेत्यनेन प्रातिपदिकत्वम् । सुब्लुक् उदाहरणमेतत् । ७—पुंवद्भावी-दाहरणमिदम्—'एकया' इत्यस्य द्वित्वे सति—'एकया एकया' इति स्थिते बहुव्रीहिवद्भावेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात् द्वयोरपि सुपोलुकि पुंवद्भावे समुदायात् पुनस्तृतीयोत्पत्तौ रूपम्, एकैकया ।

२२०२—वाक्य के आदि में प्रयुज्यमान आमन्त्रित को द्वित्व होता है असूया, सम्मति, कोप, कुत्सन और भर्त्सन गम्य रहते ।

२२०३—द्वित्व करने पर एक शब्द बहुव्रीहिवत् होता है ।

२२०४—पीडा गम्य हो तो द्वित्व होता है और बहुव्रीहिवद्भाव भी होता है ।

पीडायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । गतगता^१ ।

२२०५ प्रकारे गुणवचनस्य ८ । १ । १२ ॥

सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत्^१ । पटुपट्वी । ^१पटुपटुः = पटुसदृशः, ईषत्पटुरिति यावत् । (आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये) । मूले 'मूले स्थूलः । (संभ्रमेण' प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः^१) । सर्प २ बुध्यस्व २ । सर्प ३ बुध्यस्व ३ । (कर्मव्यतिहारः^२ सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये । समासवच्च बहुलम्) । बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न^३ समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम्^४ । (असमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सुपः सुर्वक्तव्यः) ^{१०}अन्योन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्योन्येन

१—बहुव्रीहिवत्त्वेन सुपो लुक = गतगतः, पुंवद्भावे—गतगता । २—तेन कर्मधारयवद्भावेन ('पट्वी पट्वी' इति द्वित्वे) पटुपट्वी, इत्यत्र पूर्वभागस्य 'पुंवत्कर्मधारय' इत्यनेन पुंवद्भावः । ३—पुंसि, डीषभावे द्विवचने रूपं = पटुपटुः कर्मधारयत्वफलं सुपो लुक । ३—पूर्वपूर्वो भाग उत्तरोत्तरमूल-भागापेक्षया स्थूल इत्यर्थः । ५—संभ्रमेण = (भयादिकृतया त्वरया) प्रवृत्तौ गम्यमानायां, यथेष्टम्—इच्छानुसारेण, अनेकधा = बहुवारं शब्दः प्रयोक्तव्यः, इति वक्तव्यमित्यर्थः । ६—न्यायसिद्ध इति, यावद्द्वारं प्रयोगे सति बोद्धा अर्थं प्रत्येति तावद्द्वारं प्रयोगः इत्यर्थः । न तु यथेष्टमित्युक्तेरसकृत्त्वेऽपि—एकस्य प्रयोगो विधेय इति भावः । ७—कर्मव्यतिहार = क्रियाविनिमयः, तस्मिन् गम्ये सर्वनाम्नो द्वे स्तः, ते द्विरुक्ते पदे बहुलं समासवत् । ८—अन्यशब्द—पर-शब्दयोर्बहुलग्रहणात्समासवद्भावो नेत्यर्थः । ९—समासवद्भाव इति शेषः । १०—द्वितीयान्तस्य "अन्य" शब्दस्य द्वित्वे, 'अन्यम्-अन्यम्' इति बाहुलकत्वेन समासवत्त्वाभावे, 'असमासवद्' इति वार्तिकेन पूर्वखण्डे द्वितीयैकवचनस्य 'अम्' इत्यस्य सुरादेशः, रुत्वम्, 'अतो रो' रिति उत्त्वे पूर्वरूपे अन्योऽन्यम् एवमप्रेऽपि ।

२२०५—सादृश्य द्योत्य हो तो गुणवाचक शब्द को द्वित्व होता है और वह द्विरुक्त शब्द कर्मधारयवत् होता है । (आनुपूर्व्य अर्थ गम्य हो तो द्वित्व होता है) (संभ्रम से प्रवृत्ति हो तो यथेष्ट अनेकधा प्रयोग न्यायसिद्ध है) । (क्रिया विनिमय द्योत्य हो तो सर्वनाम को द्वित्व होता है और वह द्विरुक्त शब्द समास वत् होता है बहुलता करके) । (जहाँ अन्य और पर शब्द को समासवद्भाव नहीं होता वहाँ पूर्वपदस्य सुप् को (सभी विभक्तियों को) सु आदेश होता है) ।

कृतम् । अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि । (स्त्रीनपुंसकयोस्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावा
वाच्यः) । अन्योन्याम् । अन्योन्यम् । परस्पराम्, परस्परम् । इतरेतराम्, इतरे-
तरम्—वा इमे ब्राह्मण्ये कुले वा भोजयत ।

‘दलद्वये टावभावः क्लीवे चाद्विविरहः स्वमोः ।

समासे सोरलुक् चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम् ॥

अन्योन्यमित्यादौ दलद्वये टाप् । अद्वितरेत्यद् च प्राप्तः । ‘अन्योन्यसंसक्त-
महस्त्रियाम्’ । अन्योन्याश्रयः । परस्पराक्षिसादृश्यम् । अद्वृष्टपरस्परैरित्यादौ सोलुक्
च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकात्समाधेयम् । इति द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययाः ।

२२०६ स्त्रियाम् ४ । १ । ३ ॥

अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् ।

१—दलद्वये इति । अयमर्थः—इमे ब्राह्मण्यो कुले वा अन्योन्यम्, परस्परं
वा भोजयतः, इत्यत्र स्त्रियाम् अन्योन्यम् इत्यादौ ‘टाप्’ दलद्वये = खण्डद्वयेऽपि
प्राप्तौ बाहुलकान्न भवति । ततश्च द्वितीयैकवचने प्रथमखण्डस्यस्य—‘अमः’
स्वादेशे, उत्तरखण्डे च आम्—भावे अन्योन्याम्, आमभावपक्षे—अन्योन्य-
मिति । अथ क्लीवे-अद्वुतरादिभ्यश्चेति स्वमोरद्वादेशः प्राप्नोति, स चापि बाहुल-
कान्न भवति । ततश्च पूर्ववत् अन्योन्यम् अन्योन्याम् इति रूपद्वयम् । तथा च—
‘अन्योन्यसंसक्त’ मित्यादौ ‘परस्पराक्षिसादृश्य’ मित्यादौ च समासे ‘सुपो घातु-
प्रातिपदिकयो’ रिति सुलुक् प्राप्तौ बाहुलकान्न भवति । तदुक्तम्—सिद्धं बाहुल-
कात्त्रयम् इति । परस्परमित्यत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सत्त्वं बोध्यम्, आमभावे
परस्परात् ।

इति श्रीप्रभाकरविवृतौ म० कौ० टीकायां तद्धितप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

(स्त्री और नपुंसक लिङ्ग में अन्य और पर शब्द की उत्तर पदस्थ विभक्तिकी
आम् आदेश होता है बहुलता करके) दलद्वये इति स्त्रीलिङ्ग में पूर्वोत्तर दोनों
दलों में टाप् का अभाव, नपुंसक में सु तथा अम् को अद् का अभाव और
समास में सु का अलुक् ये तीनों बहुल ग्रहण से सिद्ध होते हैं ।

अथ स्त्रीप्रत्ययाः

२२०६—“स्त्रियाम्” यह अधिकार सूत्र है (“समर्थानां प्रथमाद् वा” इस
सूत्र तक यह अधिकार जाता है) ।

२२०७ 'अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४ ॥

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् । ^१अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह—पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । ^२अतः—खट्वा । ^३अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिकां । बाला । वत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । (सं—भस्त्राजिन—शण—पिण्डेभ्यः ^४ फलात्) । संफला । भस्त्र-फला, इत्यादि । (सदच्—काण्ड—प्रान्तशतैकेभ्यः ^५ पुष्पात्) । सत्पुष्पा ।

१—'अज' आदिर्यस्य सोऽजादिर्गणः, अजादिश्च अच्चेति तयोः समाहारः= अजाद्यत्, तस्य अजाद्यतः, वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तस्मिन्=स्त्रीत्वे द्योत्ये अजादि-गणपठितात् अकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् टाप् स्यादित्यर्थः । अजादिगणपठितानां अजादिशब्दानाम्, अदन्तत्वात्सिद्धं टापि—अजाद्युक्तिः बाला, वत्सा, इत्यादौ "वयसि प्रथमे" इति डोषः, अजा, एडका इत्यादौ 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति डोषश्च बाधनायेति । २—'अजाद्यत' इति षष्ठ्याश्रयणाद् अजादीनाम् अदन्तस्य च वाच्ये स्त्रीत्वे टावित्येवम् अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणाद् इत्यर्थः । पञ्चा-जोति—पञ्चानामजानां समाहारः, इति विग्रहे 'तद्वितार्थ' इति द्विगुः । 'अका-रान्तोत्तरपदे द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीत्वे 'द्विगो' रिति डोप्, 'यस्येति चे'ति अकारलोपे, पञ्चाजी । नात्र अजशब्दवाच्यं स्त्रीत्वम्, किन्तु पञ्चाजशब्दे समा-सार्थभूतो यः समाहारः, तन्निष्ठं स्त्रीत्वम्, अतो न टाप्, तदेवाह—अत्र समा-सार्थेति । ३—अतः=अकारान्तात् टाप्—उदाह्रियते इत्यर्थः, खट्वेति । ४—अजादिगणाष्टाबुदाह्रियते, अजा, इत्यादि । ५—सम्भस्त्रादिपूर्वात् फलशब्दात् टाप् स्यान्न तु पाककर्णेति डोप् इत्यर्थः । समृद्धानि फलानि यस्याः सा=सम्फला । भस्त्रेव फलानि यस्याः सा=भस्त्रफला, उद्यापोरिति ह्रस्वः । ६—सदादिशब्दात् पुष्पशब्दात् टाप् स्यान्न तु पाककर्णेति डोप्, इत्यर्थः । सत्पुष्पा, प्राञ्चि पुष्पाणि यस्याः=प्राक्पुष्पा, इत्यादि ।

२२०७—अजादिगणपठित शब्दों से और अदन्त शब्दों से तद्वाच्य स्त्रीत्व द्योत्य रहते टाप् प्रत्यय होता है ।

अजादिभिरिति, अजादि वाच्यं स्त्रीत्व द्योत्य रहते टाप् होता है ऐसा कहने से 'पञ्चाजी' में टाप् नहीं हुआ, क्योंकि—यहाँ स्त्रीत्व अज शब्द वाच्य नहीं है, किन्तु समासार्थ समाहार से बोध्य है । (सम्, भस्त्रा, अजिन, शण और पिण्ड शब्द पूर्वक फल शब्द से टाप् होता है) । (सत्, अश्व, काण्ड, प्रान्त, शत और

प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । ('शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः) । पुंयोगे तु शूद्री । अम-
हत्पूर्वा किम्—महाशूद्री । क्रुञ्चा^१ । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा ।
मध्यमेति पुंयोगेऽपि^३ । कोकिला^४ जातावपि । (मूलान्नः) । अमूला^५ ।

२२०४ उगितश्च^६ ४ । १ । ६ ॥

डीप् । भवन्ती । पचन्ती ।

२२०९ वनो र च ४ । १ । ७ ॥

वन्नन्तात्तदन्ताच्च डीप् स्याद्रश्चान्तादेशः । सुत्वानमतिक्रान्ता अतिमुत्तरी^१
प्रतिधीवरी । (वनो न हश् इति वक्तव्यम्) । अवावा^२ ब्राह्मणी । राजयुध्वा ।

१—शूद्रा जातिवाच्या चेत् अमहत्पूर्वः शूद्रशब्दः स्त्रियां टाप् लभते-इत्यर्थः,
जातिलक्षणडीपोऽपवादः । शूद्रा=शूद्रजातीया स्त्रीत्यर्थः । पुंयोगे शूद्री । २—क्रुञ्चा-
दीनाम् अजादित्वेन टाप् । ३—ज्येष्ठादिभ्यः 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति प्राप्तो डीषण्यनेन
(अजाद्यत इत्यनेन) वाच्यते इत्यर्थः । ४—काकिलशब्दस्य जातावपि जातिलक्षणडीपं
वाधित्वा टावर्थम् इह पाठ इत्यर्थः । ५—न विद्यमानं मूलं यस्या इति विग्रहः ।
६—उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यादित्यर्थः । भवन्ती पचन्ती-दीव्यन्ती,
इति शतृप्रत्ययान्तेभ्यो डीप् । "शप्श्यनोऽनित्यम्" इति मुम्, (भा-घातोर्ड-
वतुप्रत्यये भवत्शब्दात् उगित्वेन डीपि तु 'भवती' इति रूपम्) । ७—'सुयजो-
र्ध्वनिप्' इति सुधातोः ड्वनिप्, तुक्, 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः,
'अतिमुत्तरी' शब्दात् डीप्, नकारस्य रेफादेशे=अतिमुत्तरी, एवम्—घाघातोः
'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति व्वनिपि 'धुमास्ये'ति ईत्वे, समासे, अतिधीवन् इत्यतो
डीपि रेफादेशे—अतिधीवरी । शूधातोः—अन्येभ्योऽपीति वनिपि, गुणे शर्वन्-
शब्दात् डीप्, रेफादेशे = शर्वरी । ८—हशन्ताद् घाताः विहितो यो 'वन्'
तदन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् डीप् रश्च नेत्यर्थः । ९—ओण् अपनयने इत्य-
स्मात्, अन्येभ्योऽपीति वनिप, (ओण्+वन्) 'विड्वनोरनुनासिकस्ये'ति

एक शब्द पूर्व रहते पुष्प शब्द से टाप् होता है) । (जाति वाच्य हो और
महत् शब्द पूर्व में न हो तो शूद्र शब्द से टाप् होता है स्त्रीत्व द्यात्य रहते) ।

(नञ्-पूर्वक मूल शब्द से टाप् होता है) ।

२२०८—उगितप्रत्ययान्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में डीप् प्रत्यय होता है ।

२२०९—वन्नन्त और वन्नन्तान्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में डीप् प्रत्यय
होता है और न का रेफ आदेश होता है । (हशन्त धातु से विहित जो वन्

(बहुव्रीही वा) बहुवीवा । बहुवीवरी ।

२२१० पादोऽन्यतरस्याम् ४ । १ । ८ ॥ ५.५

द्विपदी । द्विपात् ।

२२११ टावृचि ४ । १ । ९ ॥

द्विपदा ऋक् । एकपदा ।

२२१२ मनः ४ । १ । ११ ॥

मन्नन्तान्न डीप् । सीमानौ ।

२२१३ अनो बहुव्रीहेः ४ । १ । १२ ॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न डीप् । बहुयज्वा, बहुयज्वानौ ।

२२१४ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ४ । १ । १३ ॥

एकारस्याऽऽत्वे ओकारस्य श्रवादेशे, अवावन्-शब्दात् 'वनो र चे'ति डीपि 'वनो न हश्' इति निषेधे नान्तोपधादीर्घादौ, अवावा । एवं-राजयुध्वा 'राजनि-युधि कृञ' इति क्वनिप् डीव्निषेधे उपधादीर्घादि, राजयुध्वा ।

१—डीप् रश्चेति शेषः । २—बहवो धीवानो यस्यां नगर्याम्, इति विग्रहः ।

सिद्धिः पूर्ववत् । ३—पाद्-शब्दः कृतसमासान्तः तदन्तात्प्रातिपदिकात् डीव् वा स्या-दित्यर्थः । ४—द्वौ पादौ यस्या इति बहुव्रीहौ 'सह्य्यासुपूर्वस्य इति पादशब्दस्यान्त-

लोपः, डीपि भत्वात् 'पादः पद्' इति पदादेशे द्विपदी, पक्षे-द्विपात् । ५—ऋचि वाच्यायां पादान्ताट्टाप् स्यादित्यर्थः—द्विपदा । ६—'न षड्'ित्यतो नेत्यनुवर्तते,

ऋन्नेम्य इत्यतो डीविति चानुवर्तते । 'ऋन्नेम्य' इति प्राप्ते डीप् निषिध्यते, सीमा इति षिञ् वन्धने-इत्यस्माद् औणादिको मनिन् प्रत्ययः, प्रकृतेर्दीर्घश्च सीमन्शब्दात् डीपि निषिद्धे राजशब्दवद् रूपाणि । ७—बहवो-यज्वानो यस्यां नगर्यामिति

और तदन्त को डीप् और रेफादेश नहीं होगा) । (बहुव्रीहि में पूर्वोक्त कार्य विकल्प से होता है) ।

२२१०—कृति समासान्त पाद् शब्द से स्त्रीत्व द्योत्य रहते डीप् विकल्प करके होता है ।

२२११—ऋचा वाच्य हो तो पद शब्दान्त से टाप् होता है ।

२२१२—मन् प्रत्ययान्त से डीप् नहीं होता ।

२२१३—अन्नन्त बहुव्रीहि से डीप् नहीं होता ।

२२१४—मन्नन्त और अन्नन्तों से विकल्प करके डाप् होता है ।

‘सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब् वा । सीमा । सीमे सीमानौ । दामे, दामानौ ।

२२१५ अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ४ । १ । २८ ॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा^३ डीप् । पचे डाब् निषेधौ । ^१बहुराज्ञी । बहुराज्ञ्यौ । बहुराजा । बहुराजानौ ।

२२१६ प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्थात् इदाप्यसुपः ७ । ३ । ४४ ॥

प्रत्ययस्थात् ककारात्पूर्वस्वाङ्कारस्येकारः स्यादापि परे स आप् सुपः परो न चेत् । सर्वि^४का^५ । कारिका । अतः किम्—नौका^५ । प्रत्ययस्थात्किम्—शक्नोतीति ^१शका । असुपः किम्—बहुपरिव्राजका^७ नगरी । (मामक-नरकयोरुपसंख्यानम्)

विग्रहः । ‘वनो र चे’ति प्राप्ता डीप् निषिद्धचते ।

१—‘मनः’ ‘अनो बहुव्रीहेः’ इति सूत्रद्वयोपात्ताभ्यामित्यर्थः । २—डाप्प्रत्यये डित्वाट्टिलोपे सीमा, सीमे, सीमाः, इत्यादि रमावत् । अन्यत्र पक्षे सीमानौ राजवत् । एवं दामा, दामे, दामानौ । ३ बहवो राजानो यस्याम् इति बहुव्रीही बहुराजन्शब्दात् ‘अनो बहुव्रीहेः’ इति डीव्निषेधे ‘डाबुभाम्याम्’ इति डापि च प्राप्ते—‘अन उपधालोपिन’ इति वैकल्पिको डीप् ततश्च—अल्लोपे श्चुत्वे सोर्हल्ङ्याविति लोपे बहुराज्ञी, नदीवत्, पक्षे डापि रमावत्—बहुराजा बहु-राजे, डीव्निषेधे च राजवत्—बहुराजा, बहुराजानौ इत्यादि । ४—सर्व-शब्दात् स्त्रियां टापि सवर्णदीर्घे, ‘अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः’ इति टेः प्रागकच्, अकचः ‘अक्, इत्यवशिष्यते, (सर्ग + अक् + आ) सर्गाकाशब्दे ककारात्पूर्वस्य अकार इत्वे ‘सर्विका’ इति रूपम् । एवं—कारिका, कृणो रबुल् अकादेशः, ऋकारस्य—‘अचो जिणिति’ वृद्धिः, रपरत्वं कारक-शब्दात् स्त्रियां टापि सवर्णदीर्घे, कात्पूर्वस्य—अकारस्य इत्वम् । ५—नौशब्दात्स्वार्थे कः ततः स्त्रियां टाप्, कात्पूर्वम्, औकारो नत्वकार इति न इत्वम्, नौका । ६—शक्ल-घातोः पचाद्यच्, ततः स्त्रियां टाप्, नात्र ककारः प्रत्ययस्थः, किन्तु प्रकृतिस्थः, अतो न इत्वम्, शका । ६—परिपूर्वात् व्रजघातोः ण्वुलि—‘परिव्राजक’ इति । बहवः परिव्राजका यस्याम् इति बहुव्रीही ‘सुपो घातु’ इति सुपो लुकि, बहुपरिव्राजक-शब्दात् टापि=बहुपरिव्राजका, अत्राङ्कारस्य कात्पूर्वस्य इत्वं न समासे लुप्तस्य सुपः प्रत्ययलक्षणेनाश्रयणात्—आपः सुवपेक्षया परत्वात् । ८—अनयोः ककारात्

२२१५—उपधा लोपी अन्नन्त बहुव्रीहि से विकल्प करके डीप् होता है ।

२२१६—प्रत्ययस्थ ककार से पूर्ववर्ती अकार को इकार होता है आप् परे रहते, यदि यह आप् सुप् से परे न हो । मामक और नरक शब्द में ककार से

मामिका' । नरिका (त्यक्-त्यपोश्च') । दाक्षिणात्यिका' । इहृत्यिका ।

२२१७ यासयोः' ७ । ३ । ४५ ॥

यत्तदोरस्येन्न । यका' । सका । यकाम्' । तकाम् । (त्यकनश्च' निषेधः) उ-

पूर्वस्याङ्कारस्य इत्वं वक्तव्यम् इत्यर्थः । ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाऽभावादप्राप्ते वचनम् ।

१—ममेयम् इति विग्रहे, अस्मद्-शब्दात् 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्' इति अण् प्रत्यये, "तवकममकावेकवचने" इति ममकादेशः, आदिवृद्धिः, टाप्, इत्वे मामिका । (अण्णन्तत्वात् 'टिड्ढे' ति डीप् तु न केवलमामकेत्यत्र संज्ञाच्छन्द-सोरेवेति नियमात्), नरान् कायतीति नरिका 'कै' शब्दे' इत्यस्मात्, (आदेच उपदेशे) इत्यात्वे 'आतोऽनुपसर्गे' इति क प्रत्ययः, 'आतो लोप' इत्यालोपः, उपपदसमासः, सुपो लुक् टाप् । २—त्यगन्ते त्यवन्ते च प्रत्ययस्यात् कात् पूर्व-स्याङ्कारस्य इत्वं वक्तव्यम् इत्यर्थः । उदीचामातः स्थाने' इति विकल्पापवा-दोऽयम् । ३—'दक्षिणस्यां दिशि अदूरे'—इति विग्रहे 'दक्षिणादाच्' इत्याचप्रत्यये, दक्षिणाशब्दः, तस्य तद्वितरचासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वम् । ततो भवार्थे—दक्षिणा भवा इति विग्रहे 'दक्षिणा-पश्चात्-पुरसस्त्यक्' इति त्यक् । 'किति चे'ति—आदि-वृद्धिः, टाप्,—दक्षिणात्या-शब्दात् स्वार्थे कः, "केज्णः" इति ह्रस्वः, पुनः—दाक्षिणात्यक-शब्दात् टाप्, इत्वम्—दाक्षिणात्यिका इति सिद्धचति । एवम् "इह" इत्यव्ययात् 'अव्ययात्त्यप्' इति त्यपि, टापि, स्वार्थिके के, अणो ह्रस्वे, पुनष्टापि इत्वे—इहृत्यिका । ४—प्रत्ययस्यादिति प्राप्ते निषेधोऽयम् । यासेति यत्तदोरूपलक्षणम्, न तु प्रथमान्तानुकरणम्, तथात्वे—यकाम् इत्यत्र निषेधो न स्यात् । ५—यत्-तत्-शब्दयोः 'अव्ययसर्वनाम्नामकच' इति टेः प्रागकचि सौ त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, टाप्, हल्ङ्याबिति सुलोपः, तच्छब्दे 'तदोः सः' इति तका-रस्य सत्वम्, प्रत्ययस्यादिति प्राप्तस्य इत्वस्य निषेधः, यका, सका । ६—सूत्रे यासेति प्रथमान्तानुकरणत्वाभावेन द्वितीयादावपीत्वनिषेधः—इति ध्वनयून द्विती-यान्तमुदाहरति—यकाम्, तकाम् । ७—त्यकन् प्रत्ययन्तस्यापि प्रत्ययस्यादित्व-प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।

पूर्ववर्ती अकार मो इत्व होता है) । (त्यक् और त्यप् प्रत्ययान्त शब्द में प्रत्ययस्य ककार के पूर्ववर्ती अकार को इत्व होता है) ।

२२१७—यत् और तत् शब्द के आकार को इत्व नहीं होता । (त्यकन्

त्यका^१ । अवित्यका । (आशिपि वुन्श्च न^१) । जीवका । भवका । (उत्तरपदलोपे^१ न) । देवका^१ । देवदत्तिका । (क्षिपकादीनां च^१) । क्षिपका । ध्रुवका । चटका । कन्यका । (तारका^१ ज्योतिपि) । (वर्णका^१ तान्तवे) । (वर्तका^१ शकुनौ प्राचाम्) (अष्टका पितृदेवत्ये^१) । (सूतका-पुत्रिका-वृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्) । एषां

१—उप-अधि-शब्दाम्याम्—‘उपाधिभ्यां त्यक्त्वासन्नारूढयोः’ इति त्यक्न्, टाप्, सुलोपे, इत्वनिषेधे—उपत्यका, अधित्यका । ‘उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका’ इत्यमरः । २—आशिपि यो वुन् तस्य योज्यमकादेशः तदकारस्य ‘प्रत्ययस्थादि’ति—इत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । जीवतादिति—जीवका, भवतादिति—भवका । जीवघातोः भूघातोश्च, ‘आशिपि च’ इपि वुन् ‘युवोरनाकौ’ इत्याका-देशः । भूघातोः सार्वघातुकेति गुणः । अवादेशः, टाप् । ३—उत्तरपदलोपेऽपि इत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । ४—देवदत्तशब्दात् स्वार्थे कः, उत्तरपदलोपः, इत्वनिषेधे—देवका, ‘देवदत्तिका’ इति तु दत्तपदस्य लोपाभिर्व्यक्तये—उपन्यस्तम् । ५—इत्वं नेत्यर्थः । उदीचाम् इति प्राप्ते निषेधः । क्षिप् प्रेरणे—इत्यस्मात् ‘इगुप-धेति’ कः, कित्त्वान्न गुणः, टाप्, क्षिपा-शब्दात् स्वार्थे कः, पुनष्टाप्, केषः इति ह्रस्वः, क्षिपका, इत्यादि । ६—ज्योतिपि वाच्ये तारका इत्यत्र इत्वं न भवतीति यावत् । अन्यत्र तारिका इति । ७—तान्तवे=तन्तुविकारे गम्ये—वर्णका इत्यत्र इत्वं न भवतीत्यर्थः । वर्णका=प्रावारविशेषः । अन्यत्र वर्णिका=ग्रन्थविशेषस्य व्याख्यायाः संज्ञेयम् । ८—शकुनौ वाच्ये—वर्तका इत्यत्र इत्वं न भवतीति यावत् । प्राचामित्युक्तेः, उदीचां वर्तिका इति नित्यमेवेत्वम् । ९—पितृदेवत्ये कर्मणि वाच्ये, अश्नन्ति पितृथे ब्राह्मणा यस्याम्, इति विग्रहे अश-घातोः ‘इष्यशिभ्यां तकन्’

प्रत्ययान्त में भी इत्व नहीं होता) । (आशीर्वाद अर्थ में जो वुन् प्रत्यय तदादेश अक के अकार को भी इत्व नहीं होता) । (उत्तरपद लोप में भी इत्व नहीं होता) (क्षिपकादि शब्दों में भी इत्व नहीं होता) ।

(ज्योति वाच्य हो तो ‘तारका’ ही बनता है अर्थात् इत्व नहीं होता) । (तन्तु विकार बोध्य हो तो वर्ण का शब्द में इत्व नहीं होता) । (शकुनि वाच्य हो तो वर्तका शब्द में इत्व नहीं होता प्राच्यों के मत में) । (पितृदेवत्य कर्म वाच्य हो तो अष्टका शब्द से इत्व नहीं होता) (सूतका पुत्रिका और वृन्दारका शब्द में इत्व विकल्प करके होता है) ।

वा अकारो भवतीत्यर्थः । सूतिका, सूतकेत्यादि ^१ ।

२२१८ उदोचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ७ । ३ । ४६ ॥

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययस्यातः स्थाने योज्यं तस्य कात्पूर्वस्येद्वाऽऽपि परे । केऽण इति ह्रस्वः । आर्यिका,^२ आर्यका । चटका, चटकिका । आतः किम्-साङ्का-श्ये भवा=सांकाश्रियका^३ । यकेति किम्-अश्विका^४ । स्त्रीप्रत्ययस्य किम्-शुभंयिका^५ ।

२२१९ अभाषितपुंस्काच्च ७ । ३ । ४८ ॥

इति तक्प्रत्ययः, व्रश्चेति शस्य पत्वम्, तकारस्य षटुत्वेन टः, अष्टकशब्दाट्टापि, इत्वनिषेधे-अष्टका । अन्यत्र अष्टी-अध्यायाः परिमाणम् अस्या इति-अष्टिका=अष्टाध्यायी ।

१—सूतकाशब्दे अकारस्याऽकारविधानम् इत्ववाधनार्थम्, पक्षे सूतिका । एवम्-वृन्दारका । पुत्रीशब्दे कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे, इकारस्याऽकारादेशो वा-पुत्रका, पुत्रिका । २—आर्यी-शब्दात् कप्रत्यये, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनः आर्यकशब्दात् टापि, वैकल्पिके इत्वे-आर्यिका, आर्यका । एवम्-चटकाशब्दात् कप्रत्यये ह्रस्वे पुनष्टापि इत्वविकल्पः, चटकिका, चटका । ३—साङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यम्, 'बुद्धिणि' ति ण्यप्रत्यये, आदिवृद्धिः, यस्येति च' इत्यलोपे, साङ्काश्यम् इति, तत्र भव इत्यर्थे तस्माद् 'धन्वयोपधे' ति बुञ्, अकारादेशः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपे टापि, प्रत्ययस्येति नित्यमित्वे साङ्काश्रियका । इह यकारात् परस्याऽकारस्याऽऽकारस्यानिकत्वाऽभावाद् इत्वविकल्पो न भवतीति भावः । ४—अश्वैव-अश्विका । अश्व-शब्दात् कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे पुनष्टापि रूपमिदम्, प्रत्ययस्येति नित्यम् इत्वमिति । अत्राऽकारस्याऽऽकारस्यानिकत्वेऽपि यक-पूर्वकत्वाऽभावादित्वविकल्पो नेत्यर्थः । ५—शुभम्-इति मान्तेऽव्यये पूर्वपदे याघातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विच्प्रत्यये, शुभंया-शब्दात् अज्ञातार्थे कः, 'केऽण' इति ह्रस्वः, टाप्, प्रत्ययस्येति नित्यम् इत्वे शुभंयिका । अत्र यकारात्परस्याकारस्य धात्ववयस्य स्त्रीवाचकत्वाऽभावादित्वविकल्पो नेत्यर्थः । ६—न भाषितः पुमान् येन सोऽभाषितपुंस्कः, उपलक्षणमेतत् । नपुंसकलिङ्गाभावस्या-

२२१८—यकार ककार पूर्वक स्त्री प्रत्यय के आकार के स्थान में हुआ जो अकार उसको यदि वह ककार से पूर्व हो तो इत्व विकल्प से होता है आप् परे रहते ।

२२१९—अभाषितपुंस्क शब्द से विहित आकारस्थानिक अकार को इत्व

एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इद्वा । गङ्गाका' । गङ्गिका ।

२२२० आदाचार्याणाम् ७ । ३ । ४६ ॥

पूर्वविषये । गङ्गाका ।

२२२१ अनुपसर्जनात् ४ । १ । १४ ॥

अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिव्याप्य ।

२२२२ टिङ्-ढाणञ्-द्वयसज्-दधन्ञ्-मात्रच्-तयप्-ठक्-ठञ्-कञ्-
ववरपः ४ । १ । १५ ॥

अनुपसर्जनं यद्विदादि' तदन्तं यददन्तं ततो ङीप् । कुरुचरी' । उपसर्जनत्वान्नेह
बहुकुरुचरा' । नदट्'—'नदी । देवट्—देवी । सौपर्ण्यी' । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरु-

पीति, तेन नित्यस्त्रीलिङ्गस्येति लभ्यते । अयक—पूर्वायं वचनम् ।

१—गङ्गाशब्दात् कप्रत्यये ह्रस्वे पुनष्टापि, इत्वविकल्पः । २—पूर्वसूत्र-
विषये 'आद्' वा स्यादित्यर्थः । गङ्गाका । ३—न उपसर्जनम् अनुपसर्जनम्,
उपसर्जनत्वं च समासादौ गुणीभूतत्वम् । ४—टिङ्ढादि = टित्-ढ-अण्-
अञ्-द्वयसज्-दधन्वादि, तदन्ताद् अकारान्तात् स्त्रियां ङीप् स्यादित्यर्थः ।
५—कुरुषु चरतीति—कुरुचरी, 'चरेष्टः' इति टप्रत्ययः, तस्य टित्वात्तदन्तात्
'कुरुचर' इत्यदन्तात् स्त्रियां ङीप् 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । ६—वहवः
कुरुचरा यस्यां नगर्या सा बहुकुरुचरा । बहुव्रीहिसमासोऽयम्, अन्यपदार्थ-
प्रधानत्वात् टिदन्तस्य 'कुरुचर' इत्यस्य गुणीभूतत्वेनोपसर्जनत्वात् न ङीप्,
इत्यर्थः । ७—पचादिपु टित एव पठिता इमे शब्दाः, अतः स्वत एव टित
एते । ८—सुपर्ण्या अपत्यं स्त्रीति सौपर्ण्यी, 'स्त्रोम्यो ढक्' इति ढक् प्रत्ययः,
ढस्य—एय् 'किति चे'ति—आदिवृद्धिः, स्त्रियां सौपर्ण्यशब्दात् ढान्तत्वेन ङीपि,
'यस्येति च' इत्यकारलोपः इन्द्रस्येयम् इति—ऐन्द्री, 'तस्येदमि'ति अणि, आदि-
वृद्धिः, अण्णन्ताद् ऐन्द्र-शब्दात् ङीपि, अकारलोपे रूपम् । उत्सस्येयमिति औत्सी,

विकल्प से होता है ।

२२२०—पूर्व सूत्र के विषय में आत्व होता है । विकल्प करके ।

२२२१—यह अधिकार सूत्र है युनस्ति सूत्र पर्यन्त ।

२२२२—अनुपसर्जन अर्थात् जो गौण नहीं है ऐसा जो टिदाद्यन्त अदन्त
प्रातिपदिक, उससे स्त्रीलिङ्ग में ङीप् होता है ।

द्वयसी । ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी ।
इत्वरी । (नञ्-स्त्रीकक्-ह्युन्-स्तृण-^१तलुनानामुपसंख्यानम्) । स्त्रीणी । पौंस्त्री ।
शाक्तीकी । आढयंकरणी । तरुणी । तलुनी ।

२२२३ यमश्च ४ । १ । १६ ॥

‘उत्सादिभ्योञ्’ इत्यञ् आदिवृद्धिः, अमन्ताद् औत्स—शब्दात् डीपि, अकार-
लोपः । उत्सस्याऽपत्यं स्त्रीति विग्रहे तु जातेरित्यनुवृत्तौ ‘शार्ङ्गस्वाद्यञः’ डीन्
भवति, स्वरे भेदः । ऊरु प्रमाणम् अस्याः, इति विग्रहे ‘प्रमाणे द्वयसञ्-दघ्नञ्-
मात्रञः’ इति प्रत्ययत्रये डीपि अकारलोपे ऊरुद्वयसी, ऊरुदघ्नी, ऊरुमात्री =
सरसी नदी वा । पञ्च अवयवा अस्या इति पञ्चतयी, ‘सङ्ख्याया अवयवे तयप्’
डीप् । अक्षौर्दीव्यतीति विग्रहः, ‘तेन दीव्यती’ त्यादिसूत्रेण ठक्, ठस्येकः, आदि-
वृद्धिः ततो डीप् आक्षिकी । लवणं पण्यम् अस्या इति विग्रहे ‘लवणाठुञ्’ इति
ठञ् आदिवृद्धिः, ठस्येकः, यस्येत्यकारलोपे, लावणिक-शब्दात् डीपि, अकारलोपे
लावणिकी । ‘यद्’—शब्दे उपपदे ‘त्यदादिपु दृशौ’ इति कञ् ‘आ सर्वनाम्नः’
इति दकारस्याऽऽवे डीप्—अकारलोपः, यादृशी । एति तच्छीला इत्वरी, ‘इण्
गती’ इत्यस्मात् ‘इण्—नश्—जिसर्तिभ्यः’ इति क्वरप् प्रत्ययः, ह्रस्वस्येति तुक्
‘इत्वर’ शब्दात् डीपि अकारलोपे इत्वरी ।

१—नञ् स्तञ् ईकक्-ह्युन्-इत्येतत्प्रत्ययान्तानां तरुण—तलुनशब्दयोश्च डीपो
विधिवचनं कर्तव्यमित्यर्थः । २—स्त्रिय इयं स्त्रीणी ‘स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्-स्तञौ’ इति
नञ् प्रत्यये, आदिवृद्धौ, णत्वे, ‘स्त्रैण’ इत्यस्मात् डीपि—अकारलोपे रूपमिदम् ।
एवं पुंस—शब्दात् स्तञि, आदिवृद्धिः, डीप् अकारलोपः—पौंस्त्री । शक्तिः प्रह-
रणम् अस्या इति विग्रहे ‘शक्तियष्टचोरीकक’ इति ईकक्प्रत्यये किति चेति वृद्धिः,
ततो डीप्, इलोपः, शाक्तीकी । अनाढयः आढयः क्रियतेजया इति विग्रहे
‘आढयमुभगे’ति—ह्युन्प्रत्ययः, खनावितौ, अनादेशः, ‘अरुद्विपदि’ति मुम्, आढय-
पूर्वस्य कृञो गुणः, रपरत्वम्, णत्वम्, ततो डीप्, अकारलोपः आढयङ्करणी ।

(नञ् स्तञ् ईकक् और ह्युन् प्रत्ययान्त से तथा तरुण तलुन शब्द से स्त्रीत्व
द्योत्य रहते डीप् प्रत्यय होता है) ।

२२२३—यञ् प्रत्ययान्त प्रातिपादिक से स्त्रीत्व द्योत्य रहते डीप् प्रत्यय
होता है ।

यन्नन्तात्प्रातिपदिकाद् डीप् । ^१अकारलोपे कृते ।

२२२१ हलस्तद्धितस्य ६ । ४ । १५० ॥

हल उत्तरस्योपधाभूतस्य तद्धितयकारस्य लोप इति । गार्गी ।

२२२५ प्राचां ष्फ तद्धितः ५ । १ । १७ ॥

यन्नन्तात्को वा ।

२२२६ षः प्रत्ययस्य १ । ३ । ६ ॥

प्रत्यादिः ष इत्स्यात् । आयनेयीनीत्यायनादेशः । पितृवसामर्थ्यातिषद्गौरेति डीप् । गार्ग्ययिणी ।

२२२७ न्यसि प्रयमे ४ । १ । २० ॥

प्रथम वयोवाचिनोऽदन्तात् डीप् स्यात् । कुमारी । (वयस्यचरम^३ इति वाच्यम्) । वधूटी । चिरण्टी ।

२२२८ द्विगोः ४ । १ । २१ ॥

अदन्तात् द्विगोर्डीप् ^१त्रिलोकी । अजादित्वात्^२—त्रिफला, त्र्यनीका = सेना ।

तरुणी, लु १ = युवतिरित्यर्थः । गौरादिपाठात् डीपि प्राप्ते डीवर्थमिह वचनम् । डीप्—डीपोः स्वरे विशेषः ।

१ गार्गादिभ्यो यन्निति यन्न प्रत्ययान्ताद् गार्ग्य-शब्दात् डीपि, 'यस्येति च' इति सूत्रेणाङ्कारलोपे कृते यलोपे गार्गी गर्गस्य गोत्राऽपत्यं स्त्रीति विग्रहः । २—गार्ग्य-शब्दात्, ष्फप्रत्यये, फस्याऽऽयन्, णत्वम्, पितृवाद् डीप्, अकारलोपः, गार्ग्याऽर्णा । ३—चरमम् = अन्तिमम्, तद्धितम् अचरमम्, चरमवयोभिन्न-वयोवाचिनोत्यर्थः । 'प्रथमे' इत्यपनीय, 'अचरमे' इति वक्तव्यमित्यर्थः । तेन यौवनवाचिन्यपि स्यादेव यथा वधूटी चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । ४—त्रयाणां लोकानां समाहारः इति विग्रहे 'तद्धितार्थो-त्तरपदसमाहारे च इति द्विगुसमासः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीत्वम्, टापोऽपवादो डीप्, त्रिलोकी । ५—ननु त्रिलोकीवत् त्रिफला, त्र्यनीका,

२२२४—हल् से परवर्ती उपधा स्वरूप तद्धित यकार का लोप होता है ।

२२२५—यन्नन्त से ष्फ प्रत्यय (तद्धित) होता है विकल्प करके ।

२२२६—प्रत्यय का आदि पकार इत् होता है ।

२२२७—प्रथम अवस्था वाचक अदन्त शब्द से डीप् प्रत्यय होता है । (अन्तिम वय से भिन्न वयोवाची शब्द से डीप् होता है ऐसा कहना चाहिये) ।

२२२८—अदन्त द्विगु से डीप् होता है ।

२२२९ अपरिमाण-विस्ताचित-कम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि
४।१।२२॥

अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्न डीप् तद्धितलुकि । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाशवा आर्हीयष्ठक्, अध्यर्धेति लुक् । द्वौ विस्ती पचति द्विविस्ता^१ । द्वयाचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तु^२ द्वाढकी । तद्धितलुकि किम्—समाहारे—पञ्चाश्वी^३ ।

२२३० काण्डाः तात्क्षेत्रे ४।१।२३॥

क्षेत्रे यः काण्डान्तो^४ द्विगुस्ततो न डीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाणमस्या^५ 'द्विकाण्डा=क्षेत्रभक्तिः । मात्रचः—प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । क्षेत्रे किम्—द्विकाण्डी=रज्जुः ।

२२३१ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ४।१।२४॥

इत्यत्रापि डीप् स्यादित्यत आह—अजादित्वादिति, अजादिगणपाठादनयोः 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप् तस्य डीपोऽपवादत्वात् ।

१—'तद्धितार्थे'ति द्विगुः, अर्हादिगोपुच्छेत्यधिकारे 'तेन क्रीत'—मिति ठक् इत्यर्थः । 'अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' इति ठको लुक्, अत्र—अपरिमाणान्त-द्विगुत्वाद् द्विगोरिति प्राप्तस्य डीपो निषेधः, टाप् पञ्चाशवा । २—तद्धितार्थेति द्विगुः 'सम्भवत्यवहरति पचतीत्यादिना ठक्, तस्य अध्यर्धेति लुक्, द्विविस्ता । एवम् । अग्रेऽपि । ३—द्वौ आढकौ पचतीति विग्रहः, प्राग्वतीयष्ठञ् तस्य अध्यर्धेति लुक् द्विगोरिति डीप् द्वाढकी । ४—पञ्चानाम् अश्वानां समाहारः पञ्चाश्वी, नात्र तद्धितलुक्, इति न डीबन्निषेधः । ५—षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः=काण्डम् । ६—द्वे काण्डे प्रमाणम् अस्या इति विग्रहे 'तद्धितार्थेति' द्विगुसमासे, 'प्रमाणे द्वयसजिति' विहितस्य मात्रचप्रत्ययस्य 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमि' ति लुक्, द्विगोरिति प्राप्तस्य निषेधः, द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः=क्षेत्रभागः ।

२२२९—अपरिमाणान्त और विस्ताद्यन्त द्विगु से डीप् नहीं होता, तद्धित प्रत्यय का लुक् हुआ हो तो ।

२२३०—क्षेत्र के विषय में काण्ड शब्दान्त द्विगु से डीप् नहीं होता, तद्धित का लुक् हुआ हो तो ।

२२३१—प्रमाण वाचक पुरुष शब्दान्त द्विगु से डीप् विकल्प करके होता है तद्धित लुक् हुआ हो तो ।

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्तात्^१ द्विगोर्डीन्वा स्यात्तद्वितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाण-
मस्याः द्विपुरुषी^२ द्विपुरुषा वा परिखा ।

२२३२ ऊघसोऽनङ् ५ । ४ । १३ ॥

ऊघोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङ् स्त्रियाम् ।

२२३३ बहुव्रीहेरुघसो^३ डीष् ४ । १ । २५ ॥

ऊघोऽन्ताद्वहुव्रीहेः । कुण्डोऽन्ती । स्त्रियाम् किम्-कुण्डोघो धेनुकम्^४ ।

२२३४ दामहायनान्ताच्च ४ । १ । २७ ॥

संख्यादेर्वहुव्रीहेर्दामान्ताद्वायनान्ताच्च डीप् । द्विदाम्नी^५ । द्विहायनी वाला ।
(त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य^६ णत्वं वाच्यम्) । (वयो-वाचकहायनस्य डीप् णत्वं चेप्यते)
त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र-त्रिहायना^७ । चतुर्हायना शाला ।

२२३५ अन्तर्वत्पतिवतोनृक् ४ । १ । ३२ ॥

१—प्रमाणवाची 'पुरुष'-शब्दः इत्यर्थः । २—पुरुषौ प्रमाणम् अस्या
इति विग्रहे 'तद्वितार्थ' इति द्विगुसमासः, प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य मात्रच्
प्रत्ययस्य प्रमाणे लो द्विगोरिति लुक्, डीप् वा, द्विपुरुषी, द्विपुरुषा । ३—
कुण्डमिव-ऊघो यस्या इति बहुव्रीहौ कुण्डोघस् शब्दस्याऽनङ्, कुण्डोघन्, इत्य-
स्मात् पूर्वसूत्रैर्डाव्-डीव्-निषेधेषु प्राप्तेषु, बहुव्रीहेरुघसो डीष् इति डीप् ।
'अल्लोपोऽनः', इत्यकारलोपे, कुण्डोऽन्ती-धेनुः । ४—धेनूनां समूहो=धेनुकम् ।
कुण्डमिवोघो यस्य तत्, कुण्डोघः, स्त्रीलिङ्गाभावात् न-अनङ् इत्यर्थः । ५—
द्वे दामनी यस्या इति विग्रहे द्विदामन्-शब्दात् डीप्, 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपः,
द्विदाम्नी, एवं द्विहायनी । दामान्ते डाप्रतिषेधयोः, हायनान्ते टापि च प्राप्ते
वचनम्-दामहायनेति । ६—त्रिहायणीत्यादौ भिन्नपदत्वाण्णत्वाऽप्राप्ती वचनम् ।
त्रयो हायना (वय) यस्येति विग्रहः, एवम् अग्रेऽपि । ७—(प्राणभृतो) जीवन-
कालो वयस्तेन त्रिहायना शाला इत्यादौ न डीप् णत्वं चेति । ८—गर्भिन्याम्,

२२३२—स्त्री लिङ्ग में ऊघोऽन्त बहुव्रीहि को अनङ् होता है ।

२२३३—ऊघोऽन्त बहुव्रीहि से डीप् प्रत्यय होता है स्त्री लिङ्ग में ।

२२३४—संख्यादि दामान्त और हायनान्त बहुव्रीहि से डीप् प्रत्यय होता है ।

(त्रि और चतुर् शब्द से परे हायन के नकार को णत्व होता है) । (अवस्था-
वाचक हायन शब्द को ही णत्व और डीप् होता है ।

२२३५—गर्भिणी और जीवद्भर्तृका अर्थ में अन्तर्वत् और पतिवत् इन

नान्तत्वान्डीप् । अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । गर्भभर्तृसंयोग' एवेष्यते । अन्यत्र तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी ।

२२३६ पत्युर्नो^१ यज्ञसंयोगे ४ । १ । ३३ ॥

वसिष्ठस्य पत्नी ।

२२३७ विभाषा सपूर्वस्य^१ ४ । १ । ३४ ॥

पतिशब्दान्तस्य नो वा । गृहपत्नी, गृहपतिः । दृढपत्नी, दृढपतिः ।

२२३८ नित्यं सपत्न्यादिषु^१ ४ । १ । ३५ ॥

सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ।

२२३९ पूतक्रतोरै^१ च ४ । १ । ३६ ॥

जीवद्भर्तृकायां च—'अन्तर्वत्' 'पतिवत्' इति प्रकृतिभावो निपात्यते, तयोश्च नुक् स्यादित्यर्थः । तत्रान्तरस्यां गर्भं इति विग्रहेऽस्तिसामानाधिकरण्याऽभावेऽपि मतुप् निपात्यते वत्वे अन्तर्वत् इति । पतिरस्या अस्तीति पतिशब्दात् 'तदस्यास्त्य-स्मिन्नि'ति मतुपि वत्त्वनिपातने, पतिवद् इति । नुकि सति अन्तर्वत्-पतिवत् इति शब्दाभ्यां 'ऋन्नेभ्यो डीप्' अन्तर्वत्नी ।

१—गर्भसंयोगे एव—अन्तर्वत्नीति, भर्तृसंयोगे एव—पतिवत्नीति, इष्यते भाष्यकारेणेति भावः । तेन अन्तरस्त्यस्यां शालायां घट इति वाक्यमेव । पतिमती पृथिवीत्यत्र नुक् च न । २—पतिशब्दस्य सकारोऽन्तादेशः स्यात् यज्ञेन सम्बन्धे, इत्यर्थः । सम्बन्धो=यज्ञेन सह स्वामितया सम्बन्धः, यज्ञफलभोक्तृत्वमिति यावत् । यथा—वसिष्ठस्य पत्नो वसिष्ठकर्तृकयज्ञफलभोक्त्रीत्यर्थः । नान्तादेशे 'ऋन्नेभ्यो' डीपि पत्नीति रूपम् । ३—सपूर्वस्य विद्यमानपूर्वस्य तदेवाह—पतिशब्दान्तस्येति । ४—पूर्वविकल्पापवादः, समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी, समानस्य सभावो निपात्यते, एवम्—एकपत्नी, वीरपत्नी । ५—पूतक्रतुशब्दात् स्त्रियां डीप् स्यात् प्रकृतेः

दोनों निपातित शब्दों को तुक् आगम होता है । (गर्भ संयोग और भर्तृ संयोग में ही होता है) ।

२२३६—यज्ञ संयोग में पति शब्द को नकार अन्तादेश होता है स्त्रीत्व द्योत्य रहते ।

२२३७—सपूर्व अर्थात् पति शब्दान्त को नकार अन्तादेश विकल्प से होता है ।

२२३८—सपत्न्यादि गण पठित शब्दों में नकार अन्तादेश नित्य होता है ।

२२३९—पूतक्रतु शब्द के उकार को 'ऐ' आदेश होता है और डीप्

६१४

मध्यकोमुद्याम्—

पूतक्रतोः^१ स्त्री पूतक्रतायी ।

२२४० वृषाकप्यग्नि-कुसित-कुसिदानामुदात्तः ४ । १ । ३७ ॥

एषामुदात्त ऐ-आदेशो डीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी^२ । अग्नयायी^३ कुसितायी । कुसिदायी ।

२२४१ मनोरौ वा ४ । १ । ३८ ॥

मनुशब्दस्योकारादेशः स्यादुदात्तेकारश्च वा डीप् । "मनायी, मनावी, मनुः ।

२२४२ वर्णद्विनुदात्तात्तोपधात्तो नः ४ । १ । ३९ ॥

वर्णवाची योजुदात्तान्तस्योपधस्तदन्ताद्वा डीप् तकारस्य नः । एता^४, एनी । रोहिता, रोहिणी ।२२४३ पिद्गौरादिभ्यश्च^५ ४ । १ । ४१ ॥

ऐकारादेशश्चान्तस्येत्यर्थः ।

१—पूतः क्रतुर्येन स पूतक्रतुः, तस्य स्त्रीति विग्रहे डीपि, उकारस्य ऐकारः, पूतक्रतायी । २—'हरविष्णू वृषाकपी, वृषाकपायी श्रीगौर्योः' इत्यमरः । ३—अग्नेः स्त्रीति विग्रहः । इकारस्य-ऐकारः, डीप् च । कुसित-कुसिदशब्दौ देवता-विशेषस्य वाचका । ४—मनोः स्त्रीति विग्रहे डीपि, ऐकारे-मनायी, औकारे-मनावी, डीवभावे-मनुः । ५—एतशब्दः चित्रवर्णवाची, डीप्सन्नियोगशिष्टो सकारो डीवभावे न प्रवर्तते-एता । डीपि नत्वे-एनी । एवम्-रोहिता, रोहिणी । ६—पिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च डीप् स्यादित्यर्थः ।

प्रत्यय होता है ।

२२४०—वृषाकपि, अग्नि, कुसित और कुसिद शब्द को उदात्त ऐकार अन्तादेश होता है और डीप् प्रत्यय होता है ।

२२४१—मनु शब्द को स्त्री लिङ्ग में औकारादेश होता है । पक्ष में विकल्प करके उदात्त ऐकारादेश भी होता है । औ तथा ऐ आदेश के साथ डीप् भी होता है ।

२२४२—अनुदात्तान्त तकारोपध जो वर्णवाची शब्द तदन्त प्रातिपदिक से विकल्प करके डीप् होता है । डीप् के साथ तकार भी होता है ।

२२४३—पित तथा गौरादिगण पठित शब्दों से डीप् होता है ।

डीप् । 'नर्तकी । गौरी । अनडुही, अनड्वाही । ^१(पिप्पल्यादयश्च) ।
आकृतिगणोऽयम् । (मत्स्यस्य ड्याम्) यलोपः । 'मत्सी ।

२२४४ 'जानपद-कुण्ड-गोण-स्थल-भाज-नाग-काल-नील-कुश-कामुक-
कवराद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमा-श्राणा-स्थौल्य-वर्णानाच्छादनाऽयोवि-
कार-मैथुनेच्छा-केशवेशेषु ४ । १ । ४२ ॥

एकादशम्यः क्रमाद् वृत्त्यादिष्वर्थेषु डीप् । जानपदी 'वृत्तिश्चेत् । अन्या जान-
पदी, अजन्तत्वात् डीप् आद्युदात्तः । कुण्डो 'अमत्रं चेत् । कुण्डाज्या ।
गोणी 'आवपनं चेत् । गोणाज्या । स्थली अकृत्रिमा चेत् । 'स्थलाज्या । भाजी
श्राणा 'चेत् । 'भाजाज्या । 'यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा' इत्य-
मरः । 'नागी स्थूला चेत् । नागाज्या । 'काली वर्णश्चेत् । 'कालाज्या । नीली

१—नृती गात्रविक्षेपे, 'शिल्पिनि ध्वन्' पनावितो, अकादेशः, लघूपधगुणः,
स्परत्वम्, डीप्-नर्तकी गौरी, गौरादिगणीदाहरणमिदम् । २—गौरादिगण-
पठितत्वात् डीपि, 'अनडुहः स्त्रियाम् आम् वा' इति वार्तिकेन विभाषया आम्,
अनडुही, अनड्वाही । ३—पिप्पल्यादयश्च गौरादय इत्यर्थः । तेन पिप्पली
हरीतकी इत्यादिसिद्धिः । ४—मत्स्य-शब्दात् गौरादित्वात् डीपि, यलोपः यस्येति
चेति श्रलोपः, मत्सी । ५—कवरादन्तेभ्य एकादशम्यः क्रमाद् वृत्त्यादिष्वर्थेषु डीप्
स्यादित्यर्थः । ६—वृत्तिः = जीविका वर्ततेऽनयेति व्युत्पत्तेः । ७—अनुदात्तो
सुप्तिताविति सूत्रेणाद्युदात्तत्वम् । डीपि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति भेदः ।
८—अमत्रं=पात्रम् । 'पात्रामत्रे च भाजनम्'-इत्यमरः । ९—दहनीया; इत्यर्थः ।
१०—आवपनम् = धान्याद्याधानी, आ-उप्यते धान्याद्यत्रेति व्युत्पत्तेः । ११—
यादृच्छिकेयं संज्ञा कस्याश्चित् । १२—कृत्रिमा-इत्यर्थः, इदानीन्तनपुरुषसंस्कृता
भूमिरिति यावत् । १३—पक्वा-यवागूरुश्चेद् इत्यर्थः । १४—अपक्वयवागूभिन्ना ।
१५—गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगात् कस्याञ्चित् स्थूलस्त्रियां वर्तमानः, ततो
डीप् नागी । १६—सर्पवाची नागशब्दो दैर्घ्यगुणयोगाद् दीर्घस्त्रियां वर्तते, ततो
न डीप्-नागा । १७—कृष्णवर्णयुक्ता-इत्यर्थः । १८—'क्रूरा' इत्यर्थः ।

(पिप्पल्यादि शब्द भां गौरादिगण में समझे जाएँ) । (मत्स्य शब्द से डी परे
रहते यकार का लोप होता है ।

२२४४—स्त्रीलिङ्ग में जानपद आदि शब्दों से क्रमशः वृत्ति आदि अर्थों में
डीप् प्रत्यय होता है ।

अनाच्छादनं^१ चेत् । नीलाज्या, नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । कुशी^२ अयोविकार-
श्चेत् ।^३ कुशाज्या । कामुकी मैथुनेच्छावती चेत् । कामुकाज्या^४ । कवरी केशानां
सन्निवेशविशेषश्चेत् ।^५ कवराज्या ।

२२४५ शोणात्माचाम् ४ । १ । ४४ ॥

शोणी, शोणा ।

२२४६ वोतो गुणवचनात् ४ । १ । ४४ ॥

उदन्तात् गुणवाचिनो वा डीप् । मृद्वी, मृदुः । उतः किम्-शुचिः^१ ।
गुणेति किम्-आखुः^२ । (खरु-संयोगोपघात^३) खरुः^४ । पाण्डुः ।

२२४७ बह्वादिभ्यश्च^१ ४ । १ । ४५ ॥

वा डीप् । बह्वी, बहुः । (कृदिकारादक्तिनः^२) रात्री, रात्रिः । (^३ सर्वतोऽ-

१—वस्त्रभिन्नं गवादिकम् इत्यर्थः । २—फाल इत्यर्थः । ३—यज्ञसाधनविशेषस्य
संज्ञेयम् । ४—घनमदीच्छावतीत्यर्थः । ५—चित्रवर्णा, इत्यर्थः । ६—शोणशब्दो
वर्णवाची, 'अन्यतो डीप्' इत्यनेन नित्यं डीषि प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।
७—वर्णवाचित्वेऽपि-उदन्तत्वाभावात् न डीप् । ८—उदन्तत्वेऽपि गुणवाचित्वा-
भावात् न डीप् । ९—गुणवाचित्वेन पूर्वेण प्राप्ते निषेधोऽयम् । १०—खरुः =
पतिवरा कन्या, पाण्डुः = श्वेता इत्यर्थः । ११—आकडारसूत्रभाष्यरीत्या सङ्ख्या-
शब्दानां गुणवाचित्वाऽनम्युपगमाद् बहुशब्दग्रहणमिति बोध्यम् । १२—बह्वाद्यन्त-
र्गणसूत्रमिदम्, कृत्प्रत्ययस्य य इकारः तदन्तात्प्रातिपदिकात् डीप् वा स्यात्; न
तु क्तिन्नन्तादित्यर्थः । 'राशादिभ्यां त्रिप्' इति रा-घातोः औणादिकत्रिप्प्रत्यया-
न्तात् डीषि-रात्री । पक्षे डीषभावे-रात्रिः । १३—इदमपि बह्वाद्यन्तर्गणसूत्रमेव,
सर्वतः कृत्प्रत्ययेकारान्ताद् अकृत्प्रत्ययेकारान्ताच्च सर्वेभ्योऽपीकारान्तेभ्यः डीषि-

२२४५—शोण शब्द से स्त्री लिङ्ग में डीप् विकल्प करके होता है ।

२२४६—गुणवाचक उदन्त शब्द से विकल्प करके डीप् होता है । (खरु-
शब्द और संयोगोपघ से नहीं होता) ।

२२४७—बह्वादिगण पठित शब्दों से डीप् विकल्प करके होता है । (कृत्-
प्रत्यय का जो इकार तदन्त से डीप् विकल्प करके होता है, किन्तु क्तिन्नन्त से
नहीं होता) (कोई यह मानते हैं कि क्तिन्नर्थ से भिन्न कृत् अथवा अकृत् जो
इकार तदन्त से डीप् विकल्प करके होता है) ।

क्तिन्नर्यादित्येके । शकटी, शकटिः ।

२२४८ पुंयोगादाख्यायाम् ४ । १ । ४८ ॥

या पुमाख्या पुंयोगादिस्त्रियां वर्तते ततो डीप् । गोपस्य स्त्री=गोपी । (पालकान्तान्न) गोपालिका^१ । अश्वपालिका (सूर्यादेवतायां चाप्) । सूर्यस्य स्त्री देवता = सूर्या । देवतायां किम्-सूरी^२ कुन्ती, मानुषीयम् ।

२२४९ इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मृड-हिमारण्य-यव-यवन-मातुलाचार्याणिमानुक्^३ ४ । १ । ४९ ॥

डीप् च । इन्द्राणी^४ । (हिमारण्ययोर्महत्त्वे) । महद्विमं=हिमानी । (यवा-दोषे) । दुष्टो यवो-यवानी । (यवनाल्लिप्याम्) । यवनानां लिपियवनानी । (मातुलोपाध्याययोरानुग्वा) मातुलानी, मातुली । उपाध्यायानी, उपाध्यायी । (आचार्या-दणत्वं च^५) । आचार्याणी । (अर्य-क्षत्रियाम्यां^६ वा स्वार्थे) । अर्याणी, अर्या । क्षत्रियाणी, क्षत्रिया । पुंयोगे तु-अर्यी । क्षत्रियी ।

त्यर्थः, क्तिन्नर्यान्तात् नेत्येके । शकटिशब्दस्याऽन्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वेन कृदन्तत्वा-ऽभावात् पूर्वणाऽप्राप्ते वचनम् ।

१—गोपालकस्य स्त्री, अश्वपालकस्य स्त्रीति विग्रहौ । २—पुंयोगादिति डीषि, सूर्यतिष्येति यलोपः । ३—मनुष्यजातीया, इत्यर्थः । ४ एषाम् आनुगागमो डीप् चेत्यर्थः । ५—इन्द्रस्य स्त्रीति विग्रहः डीप्, कित्वादन्त्यावयव आनुक् 'आनु' इत्यवशिष्यते, सवर्णदीर्घः, णत्वम्—इन्द्राणी । ६—आनुकि डीषि च णत्वं न भवतीत्यर्थः । ७—आनुग्—डीषाविति शेषः । अर्याणी, अर्या = स्वामिनी वैश्यजातीया वा पुंयोगे तु डीप् ।

२२४८—कोई भी पुरुषवाचक शब्द पुंयोग से स्त्रीलिङ्ग में जाता है तो उससे डीप् प्रत्यय होता है । (पालकान्त से प्रयोग में डीप् नहीं होता) । (सूर्य शब्द से पुंयोग में देवता वाच्य रहते चाप् प्रत्यय होता है) ।

२२४९—इन्द्र आदि शब्दों को आनुक् आगम होता है और डीप् प्रत्यय होता है पुंयोग में, (किन्तु हिम और अरण्य शब्द से महत्त्व अर्थ में आनुक और डीप् होता है) । यव शब्द से दोष अर्थ में (यवन शब्द से लिपि अर्थ में) । (मातुल और उपाध्याय शब्द से आनुक् विकल्प करके होता है) (आचार्य शब्द से डीप् और आनुक् होने पर णत्व नहीं होता) । (अर्य और क्षत्रिय शब्द से स्वार्थ में डीप् और आनुक् विकल्प करके होता है) ।

२२५० क्रीतात्करणपूर्वात् ४ । १ । ५० ॥

क्रीतान्ताददन्तात्करणादेर्डीप् । 'वस्त्रक्रीती । क्वचिन्न — घनक्रीता ।

२२५१ बहुव्रीहेऽचान्तोदात्तात् ४ । १ । ५२ ॥

कान्ताद् डीप् । ऊरुभिन्नी^३ ।

२२५२ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ४ । १ । ५३ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । 'सुरापीती, सुरापीता ।

२२५३ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ४ । १ । ५४ ॥

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ताद् वा डीप् । 'अतिकेशी अतिकेशा ।

चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्—सुगुल्फा^४ ।

अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्यमविकारजम् ।

अतत्स्यं तत्र दुष्टं च तेन चेतत्तथा युतम् ॥

१—वस्त्रेण क्रीता इत्यर्थः । २—बहुव्रीहेः कान्तादन्तोदात्ताददन्तात् स्त्रियां डीप् स्यादित्यर्थः । ३—ऊरु भिन्नी=असंयुक्ती यस्याः सा ऊरुभिन्नी । 'जातिकालमुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति वार्तिकात् न पूर्वनिपातो निष्ठायाः । ४—न स्वाङ्गम् = अस्वाङ्गम्, अस्वाङ्गं यत्पूर्वपदं तस्मात्परं यत् कान्तं, तदन्ताद् बहुव्रीहेः डीप् वा स्यादिति सूत्रार्थः । ५—सुरा पीता यया सा सुरापीती, सुरापीता वा, निष्ठायाः 'निष्ठा' इति सूत्रेण पूर्वनिपातस्तु न, 'जातिकालमुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति वार्तिकात् । ६—केशानतिक्रान्ता इति विग्रहः, 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः, 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति केशशब्दस्योपसर्जनत्वम् । ७—चन्द्र इव मुखं यस्याः, इति विग्रहः । ८—सु = शोभनी गुल्फी = घुटिके यस्याः । सा=सुगुल्फा, अत्र गुल्फशब्दस्य संयोगोपधत्वात् न डीप् । ९—भाष्ये त्रिधा

२२५०—करणादि क्रीतान्त अदन्त शब्दसे डीप् प्रत्यय होता है स्त्रीलिङ्ग में ।

२२५१—अन्तोदात्तान्त कान्तान्त अदन्त बहुव्रीहि से स्त्रीलिङ्ग में डीप् होता है ।

२२५२—स्वाङ्ग भिन्न पूर्व पद हो तो पूर्व विषय में डीप् विकल्प करके होता है ।

२२५३—असंयोगोपध और उपसर्जन जो स्वाङ्गाच्चाक शब्द तदन्त से स्त्रीलिङ्ग में डीप् होता है विकल्प करके ।

अद्रवमिति, (१) जो अद्रव है और मूर्तिमान् है, प्राणि में स्थित है किन्तु विकारजात नहीं है, वह स्वाङ्ग है (यथा—अतिकेशी वाला) ।

सुस्वेदा^१, द्रवत्वात् । सुज्ञाना, अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला, अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा, विकारजत्वात् । सुकेशी, सुकेशा वा रथ्या, अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा, प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ।

२२५४ नासिकोदरौष्ठ-जडघा-दन्त-कर्ण-शृङ्गच ४ । १ । ५५॥

निरुक्तं पारिभाषिकं स्वाङ्गमिह विवक्षितं दर्शयति अद्रवम् इति, न विद्यते द्रवो यस्य तत्-अद्रवम्, मूर्तिः=अवयवसंयोगोऽस्यास्तीति मूर्तिमत्, मूर्त्तं द्रव्यमिति भावः । किञ्च प्राणिस्थं=प्राणधारिजन्तो विद्यमानम्, अविकारजम्=रोगादिविकाराज्जन्यं द्रव्यं स्वाङ्गम् इति प्रथमं स्वाङ्गलक्षणम्, उदाहरणम्—अतिकेशी-त्यादि । अतत्स्थम्=अप्राणिस्थं तत्र=प्राणिनि दृष्टं यत् तदपि स्वाङ्गमिति द्वितीयं स्वाङ्गलक्षणम्, उदाहरणम् यथा—सुकेशी, सुकेशा वा रथ्या । इह केशानां सम्प्रत्यप्राणिस्थत्वेऽपि प्राणिनि दृष्टत्वमस्तीति स्वाङ्गत्वम् । तेन=प्राणि-स्थेन स्तनाद्यङ्गाकृतिकावयवविशेषेण, तत्=अप्राणिद्रव्यं प्रतिमादि, चेत=यदि, तथा=प्राणिद्रव्यवत्, युतं=सम्बद्धं स्यात्, तदा तत्=स्तनाद्याकृतिकं वस्तु (अप्राणिनोऽपि) स्वाङ्गम्, इति तृतीयं स्वाङ्गलक्षणम् । उदाहरणं यथा—सुस्तनी, सुस्तना वा प्रतिमा ।

१—स्वाङ्गलक्षणस्य पदकृत्यं दर्शयति-सुस्वेदा इति, स्वेदो हि द्रवः, इति न स्वाङ्गम् । सुज्ञाना ज्ञानं हि न मूर्तिमदिति न स्वाङ्गम् । सुमुखा शाला, इत्यत्र मुखं न प्राणिस्थम् इति न स्वाङ्गम् । सुशोफा, शोफस्य=शोथस्य, रोगादिविकार-जन्यत्वान्न स्वाङ्गत्वम् । २—द्वितीयलक्षणम् उदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं सङ्गमयति—सुकेशी, सुकेशा वेति । ३—तृतीयलक्षणम् उदाहरणे सङ्गमय्य दर्शयति—सुस्तनी, सुस्तना वेति । ४—आद्ययोः=नासिकोदरशब्दयोः बह्वृक्त्वात् 'न क्रोडादिवह्वचः' इति डीप्निषेधः प्राप्तः, सोऽनेन डीप्विक पेन 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् ब्राधन्ते नोत्तरानि'ति न्यायाद् बाध्यते, सह नञ्-विद्यमानेति निषेधस्तु परत्वादस्य बाधकः । ओष्ठादिपञ्चानां तु, असंयोगोपधादिति पर्युदासे प्राप्तेऽत्र वचनम् । अतस्तेषामपि वा डीप् स्यादेव ।

(२) जो इस समय यद्यपि प्राणि में स्थित नहीं है पर पहले कभी प्राणि में स्थित रहा है, वह स्वाङ्ग है (यथा—सुकेशी रथ्या) ।

(३) और वह भी स्वाङ्ग है जो प्राण्यङ्ग के समान आकृति वाला होकर अप्राणि को प्राणि के समान शोभित करता है (यथा—सुस्तनी प्रतिमा)

२२५४—नासिकाद्यन्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में डीप् विकल्प करके होता
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वा डीप् । ^१तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका (पुच्छाच्च^१) । सुपुच्छी, सुपुच्छा ।
(कवर-मणि-विष-शरेभ्यो^२ नित्यम्) कवरपुच्छी । (^३उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च)
उलूकपक्षी^४ शाला । उलूकपुच्छी सेना ।

२२५५ न क्रोडादिबह्वचः ४ । १ । ५६ ॥

‘क्रोडादेर्वह्वचश्च स्वाङ्गान्न डीप् । कल्याणक्रोडा^५ । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना ।

२२५६ सह-नञ्-विद्यमानपूर्वाच्च ४ । १ । ५७ ॥

‘न डीप् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका ।

२२५७ नख-मुखान् संज्ञायाम्^६ ४ । १ । ५८ ॥

डीप् न । शूर्पणखा^७ । गौरमुखा^८ । संज्ञायां किम्-ताम्रमुखी^९ कन्या ।

१—तुङ्गा=उन्नता नासिका यस्या इति विग्रहः । एवं कृशोदरी, कृशोदरा ।
विम्बोष्ठी, विम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी, दीर्घजङ्घा—इत्यादयः । २—वा डीप् इति शेषः ।
३—कवरादिभ्यः परो यः पुच्छशब्दः, तदन्तान्नित्यं डीषिति वक्तव्यम् इत्यर्थः ।
कवरं=चित्रं पुच्छं यस्याः सा=कवरपुच्छी, एवं मणिपुच्छी, विषपुच्छी=
वृश्चिकी, शरपुच्छी । ४—उपमानवाचकात्परो यो पक्षपुच्छशब्दो तदन्तादपि डीप्
इत्यर्थः । ५—उलूकस्य पक्षाविव पक्षी यस्याः सा उलूकपक्षी=शाला । एवम्-
उलूकपुच्छी । ६—क्रोडादिगणपठितादित्यर्थः । ७—कल्याणी क्रोडा=उरःस्थलं
यस्याः सा=कल्याणक्रोडा वडवा, पूर्वपदे पुंवद्भावः । सुजघना अत्र स्वाङ्गवाची
जघनशब्दो बह्वचकः । ८—सहेत्यादि त्रिकपूर्वान्न डीप् इत्यर्थः । सह केशा यस्याः
इति विग्रहः । “वोपसर्जनस्य” इति सह-शब्दस्य स-भावः । ९—स्वाङ्गाच्चेति
प्राप्तस्य निषेधोऽयम् । १०—शूर्पाणीव नखानि यस्याः सा रान्धसी=रावणभगिनी=
शूर्पणखा । ‘पूर्वपदात्संज्ञायाम्’ इति णत्वम् । ११—इदमपि कस्याश्चिन्नाम् । १२-
ताम्र=रक्तं मुखं यस्याः सा=ताम्रमुखी, यौगिकमिदं नाम स्वाङ्गाच्चेति डीप्

है । (पुच्छान्त प्रातिपदिक से भी डीप् विकल्प करके होता है) । (कवराद्यादि
पुच्छ शब्द से नित्य डीप् होता है) । (उपमान वाचक से परे जो पक्ष और
पुच्छ शब्द तदन्त से भी डीप् होता है) ।

२२५५—स्वाङ्गवाचक जो क्रोडादिगण पठित शब्द और बह्वचक शब्द तदन्त
प्रातिपदिक से डीप् प्रत्यय नहीं होता ।

२२५६—सह नञ् और विद्यमान शब्द पूर्वक स्वाङ्गवाची शब्द से डीप्
नहीं होता ।

२२५७—संज्ञा द्योत्य रहते नखान्त और मुखान्त प्रातिपदिक से स्त्रीलिङ्ग में
Nepal Sanskrit University, BalmeeKi Campus, Kathmandu

२२५८ वाहः । १ । ६१ ॥

वाहन्ताद् डीप् । दित्यौही^१ ।

२२५९ सख्यशिश्वीति^२ भाषायाम् ४ । १ । ६२ ॥

सखी^३ । अशिश्वी ।

२२६० जातेरस्त्रीविषयादयोपघात् ४ । १ । ६३ ॥

जातिवाचि यत्न च स्त्रियां नियतमयोपघं^४ ततो डीप् ।

आकृतिग्रहणा^५ जातिलिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणः सह ॥

१—दित्यं—वेदप्रसिद्धं गवां वयोविशेषं वहति, इति विग्रहे, वहश्चेति एवः उपधावृद्धिः, उपपदसमासः, दित्यवह-शब्दात् डीप्, 'वाह ऊठ्' इत्यूठ् 'एत्येवत्यूठ्सु' दित्यौही । २—सखिशब्दात् अशिशु-शब्दाच्च स्त्रियां डीप् निपात्यते भाषायाम्, लौकिकप्रयोगो भाषा । अत्र सूत्रे 'इति शब्दः प्रकारे' प्रकारः=सजातीयता, ततो भाषायां वेदे चेति फलितम्, भाषायाम् इति वचनं तु भाषायां सर्वत्र भवति, वेदे तु क्वचिदिति बोधनार्थम्, ३—सखिशब्दात् डीप्, यस्येति च इतीकारलोपे सखी । न विद्यते शिशुर्यस्याः सा=अशिश्वी, डीप्-उकारस्य यण् । ४—यः=यकार उपधायां यस्य तद् योपघं, न योपघम्=अयापघम् । ५—भाष्याभिमतां त्रिविधां जातिं प्रकृतोपयोगिनीं सखयति-आकृतिग्रहणा जातिरिति, आकृतिः=अवयव-सन्निवेशविशेषः, ग्रहणं=व्यञ्जकं यस्याः सा जातिरिति प्रथमं जातिलक्षणम्, उदाहरणं यथा-घटी । द्वितीयं जातिलक्षणा-

डीप् नहो होता है ।

२२५८—वाह शब्दान्त प्रातिपादिक से डीप् होता है स्त्रीलिङ्ग में ।

२२५९—सखि शब्द से और अशिशु शब्द से स्त्रीलिङ्ग में डीप् निपातन से सिद्ध है भाषा में ।

२२६०—जो नित्य स्त्रीलिङ्ग नहीं है और यकारोपच नहीं है ऐसे जाति-वाचक शब्द से स्त्रीत्व द्योत्य रहते डीप् प्रत्यय होता है ।

आकृतिग्रहणेति, (१) आकृति अर्थात् अवयव संस्थान विशेष से जिसका ज्ञान होता है वह जाति है (यथा-घटी)

जिसे सब लिङ्ग न हों और एकत्र एक बार ग्रहण हा जाने पर अन्यत्र अर्थात् तत्पुत्र आदि में बिना कहे जिसका ज्ञान हो जाता हो वह भी

घटी । वृषली । औपगवी । कठी । जातेः किम्-मुण्डा^१ । अस्त्रीविषयात्किम्-बलाका^२ । अयोपधात्किम्-क्षत्रिया^३ । (योपधप्रतिषेधे ह्य^४-गवय-मुकय-मनुष्य-मत्स्यानामप्रतिषेधः) ह्यो^५ । गवयी । मुकयी । मनुषी । मत्सी ।

२२६१ पाक-कर्ण-पर्ण-पुष्प-फल-मूल-चालोत्तरपदाच्च ४ । १ । ६४ ॥

माह-लिङ्गानां च न सर्वभाक्=या सर्वाणि लिङ्गानि न भजते इत्यर्थः । सकृ-दित्यतः, पूर्वम् एकस्यां व्यक्तौ इति शेषः, आख्यातः=उपदेशः निर्ग्राह्य=सुग्रहा, असर्वलिङ्गत्वे सति एकस्यां व्यक्तौ कथनाद् व्यक्त्यन्तरे कथनं त्रिनापि सुग्रहा जातिरित्यर्थः, यथा वृषली शूद्री, वृषलत्वं हि-असर्वलिङ्गं नपुंसकत्वाऽ-भावात्, एकस्यां व्यक्तौ वृषलत्वे उपदिष्टे व्यक्त्यन्तरे-तदपत्यादौ तदुपदेशं विनापि तस्य सुग्रहत्वात् जातिः । तृतीयां जातिमाह-गोत्रं चेति, जात्यतिदेशोऽयम्-गोत्रम्=अपत्यप्रत्ययान्तः, चरणः = शाखाद्येतृवाचिभिः सह जातिः=जातिकार्यं लभते इत्यर्थः । गोत्रं यथा-औपगवी, उपगोरपत्यं स्त्रीति विग्रहेऽपत्यार्थेऽणि 'टिड्ढेति' डीपं वाधित्वा डीप् । डीप्-डीपोः स्वरे विशेषः चरणं यथा - कठी, कठेन प्रोक्तमधीते वेद वा, अण्, ततो जातिलक्षणो डीप् प्रत्ययः ।

१—मुण्डा=मुण्डिता, नायं जातिशब्दः, किन्तु मुण्डत्वगुणयोगात् गुणशब्दः । तेन न डीप् । २—पक्षिविशेषस्य संज्ञेयम्, जातित्वेऽपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वान्न डीपिति भावः । ३—जातित्वेऽपि योपधत्वान्न डीपित्यर्थः । ४ - ह्यादीनां योपधत्वेऽपि डीप् वाच्य इत्यर्थः ५—ह्यो=वडवा, गवयी=गवयजातीया, मुकयी=चतुष्पा-ज्जातिविशेषः । मनुष्यशब्दात् डीपि 'मनुष्य=ई' इति स्थिते । 'हलस्तद्धितस्येति' यलोपे, यस्येति च इत्यलोपे मनुषी इति रूपम् । मत्सी 'मत्स्यस्य' उच्यते इति यलोपे साधु ।

जाति है (यथा=वृषली) ।

(३) गोत्र प्रत्ययान्त शब्द और शाखाद्येतृवाची शब्द भी जाति-कार्य को प्राप्त करते हैं, यथा-औपगवी, कठी । यह तीसरा जातिलक्षण नहीं है अपितु जात्यतिदेश है) । (योपध के प्रतिषेध में ह्य गवय, मुकय, मनुष्य और मत्स्य शब्द का प्रतिषेध वक्तव्य है अर्थात् इनसे जातिलक्षण डीप् हो जाता है) ।

२२६१ पाक कर्ण आदि उत्तर पद हो तो जातिवाची नित्य स्त्रीलिङ्ग शब्द से भी डीप् हो जाता है ।

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि^१ डीप् । श्रोदनपाकी । शङ्कुकर्णी ।
शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । श्रोपधिविशेषे रुद्धाः^३ ।

२२६२ इतो मनुष्यजातेः^३ ४ । १ । ६५ ॥

डीप् । दाक्षी^४ ।

२२६३ ऊङुतः ४ । १ । ६६ ॥

उकारान्तादयोपधानमनुष्यजातिवाचिन ऊङ् । 'कुरुः ।

२२६४ पङ्गोश्च^५ ४ । १ । ६८ ॥

पङ्गुः । (श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च^६) चादूङ् । पुंयोगलक्षणडीपोऽपवादः ।
श्वश्रूः^७ ।

२२६५ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ४ । १ । ६९ ॥

१-नियतस्त्रीलिङ्गत्वाद् 'जातेरस्त्रीविषयाद्' इत्यप्राप्ती वचनमिति भावः ।
२-न सन्त्येषाम् अवयवव्युत्पत्तयः, इत्यर्थः । ३-इदन्ताद् मनुष्यजातिवाचिनो
डीप् इत्यर्थः । ४-दक्षस्याऽपत्यम् इत्यर्थे 'अत इन्' इति इन्, आदिवृद्धौ,
स्त्रियां दाक्षिशब्दात् डीषि, 'यस्येति च' इतीकारलोपे दाक्षी । ५-अयोपधा-
दिति, 'मनुष्यजातेः' इति चानुवर्तते, उत इति तद्विशेषणम्, तदन्तविधिः ।
तदाह-वृत्तौ उकारान्तादित्यादि । ६-कुरुक्षेत्रस्य राजा कुरुः, तस्याऽपत्यं
स्त्रीति विग्रहेऽणं वाधित्वा 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति ण्यप्रत्ययः, तस्य च 'स्त्रिया-
मवन्ति' इत्यादिना लुक्, अपत्यप्रत्ययान्तत्वेन जातित्वम् । 'ऊङ्' प्रत्यये-कुरुः ।
७-भग्नपादत्वं=पङ्गुत्वं न जातिरिति 'ऊङुत' इत्यप्राप्ती वचनम् । ८-श्वशु-
रस्य स्त्रीति विग्रहे पुंयोगलक्षणे डीषि प्राप्ते तदपवाद ऊङ् तत्सन्नियोगेन रेफात्पर-
स्याऽकारस्य, शकारात्परस्य 'उ'-कारस्य लोपश्चेत्यर्थः । ९-ऊङन्तेषु 'प्रातिपदिक-

२२६२—इदन्त मनुष्य जाति वाचक शब्द से डीप् होता है ।

२२६३—उकारान्त मनुष्य जातिवाची से स्त्री लिङ्ग में ऊङ् प्रत्यय होता
है, यदि वह योपध न हो ।

२२६४—पङ्गु शब्द से स्त्री लिङ्ग में ऊङ् होता है । (श्वशुर शब्द के
उकार और अकार का लोप होता है, तथा डीप् प्रत्यय होता है स्त्री लिङ्ग में)

२२६५—उपमानवाची पूर्व पद हो और ऊरु जिसके उत्तर पद में हो ऐसे
प्रातिपदिक से ऊङ् प्रत्यय होता है ।

६२४

मध्यकौमुद्याम्—

उपमानवाचि-पूर्वपदमूर्त्तरपदं यस्माद् ऊङ् । करभोरुः^१ ।२२६६ संहित^१-शफ लक्षण-वामादेश्च ४ । १ । ७० ॥संहितोरुः । (सहित-^३सहाम्यां च) सहितोरुः ।

२२६७ शाङ्करवाद्यजो डीन् ४ । १ । ७३ ॥

शाङ्करवादेरजो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो डीन् स्यात् । ^१शाङ्करवी ।
वैदी । (नृनरयोर्वृद्धिश्च^५) । नारी ।

२२६८ यङ् इचाप् ४ । १ । ७४ ॥

यङन्ताच्चाप् । आम्बष्ठ्या^१ । कारीपगन्ध्या^२ । (पाद्यवश्चाव्वाच्यः) ।ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्^३ इति स्वादयो भवन्ति ।

१-करभौ-इव-ऊरु यस्या इति विग्रहः । 'मणिबन्वादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः'
इत्यमरः । २-अनीपम्यार्यं वचनम् । संहितौ=संश्लिष्टौ ऊरु यस्याः सा संहितोरुः ।
एवं शफोरुः, लक्षणोरुः, वामोरुः । ३-एतान्यामुत्तरस्माद् ऊरुशब्दात् 'ऊङ्'-
इत्यर्थः । हितेन सह, सहितौ ऊरु यस्याः सा संहितोरुः । सहेते इति सही,
तौ-ऊरु यस्याः सा सहोरुः । ४-शृङ्गशब्दाद् अपत्यार्थेऽणि, आदिवृद्धौ;
'ओर्गुणः' इति गुणे, शाङ्करशब्दात् स्त्रियां डीन्-शाङ्करवी, नित्वादाद्युदात्तम् ।
वैदी-विदाद्यबन्तात् डीन्, आदिवृद्धिः । ५-गणसूत्रमिदम् । नृ-शब्दस्य
नर-शब्दस्य च डीन्, वृद्धिश्चेत्यर्थः, द्वयोरपि नारी इति रूपम् । ६-अम्ब-
ष्ठस्याऽपत्यं स्त्रीति, 'वृद्धेत्कोसल' इति व्यङ्ग्य आदिवृद्धौ आम्बष्ठ्यशब्दात् चाप्
आम्बष्ठ्या । करीषः = गवादिपशु-पुरीषम्, तस्येव गन्धो यस्य-स करीष-
गन्धिः, उपमानाच्चेति गन्धस्य-इत् तस्मादपत्यार्थेऽणि, 'अणिजोरनार्पयोः' इति-
अणः व्यङ्ग्यदेशः, कारीषगन्ध्यशब्दात् चाप् कारीषगन्ध्या । ८-पकारात्
परो यो यञ् तदन्तादपि चाप् इत्यर्थः । पूतिमापस्याऽपत्यमित्यर्थे 'गर्गादिभ्यो यञ्'

२२६६-संहित शफ लक्षण और वाम शब्द पूर्वपद हों तो ऊरु शब्द सै
ऊङ् प्रत्यय होता है स्त्रीलिङ्ग में (सहित और सह शब्द पूर्व रहते भी ऊरु शब्द
सै ऊङ् होता है) ।

२२६७-शाङ्करवादि गण पठित शब्दों से तथा अञ् प्रत्यय का अकार
जिनके अन्त में है उन जातिवाची शब्दों से स्त्रीलिङ्ग में डीन् प्रत्यय होता है ।

(नृ शब्द और नर शब्द को वृद्धि होती है तथा डीन् प्रत्यय होता है ।

२२६८-यङन्त स्त्रीलिङ्ग में आप् प्रत्यय होता है । (पकार से परे जो

पौतिमाष्या ।

२२६९ आवटद्याच्च ४ । १ । ७५ ॥

अस्माच्चाप् । यञश्चेति डीपोऽपवादः । अष्टशब्दो गर्गादिः । आवटद्या^१ ।

२२७० यून्स्तिः ४ । १ । ७७ ॥

युवन्-शब्दात्तिप्रत्ययः । 'युवतिः' । अनुपसर्जनादित्येव—बहुवो युवानो यस्यां बहुयुवा^३ । 'युवतीति तु योतेः शत्रन्तान् डीपि बोध्यम् । इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

अथ वैदिकप्रक्रिया ।

२२७१ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि^४ वा ४ । १ । ९ ॥

पतिशब्दो घिसंज्ञः । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह^५ वेति योगं विभज्य छन्द-

इति यञन्तात् पौतिमाष्य-शब्दात् स्त्रियां चाप्, पौतिमाष्या ।

१—अष्टस्याऽपत्यं स्त्री-आवट्या गर्गादित्वाद् यञि, चाप्, आवट्या ।

२- युवन्-शब्दात् 'ऋन्नेम्यो डीप्' इति डीपोऽपवादः, तिप्रत्ययः, स्वादिष्वसर्वेति पदत्वान्नकारलोपः, युवतिः । ३—अत्र हि युवन्-शब्दः उपसर्जनम् । बहुयुवा,

नान्तलक्षणस्य डीपोऽजो बहुव्रीहे^६रिति निषेधे 'डाबुभाभ्याम्' इति डापि रूपमिदम् । ४—दीर्घान्तस्तु इत्यर्थः । यु-मिश्रणे इत्यस्मात् 'लटः शतृ' आदेशेऽदादित्वेन

शपो लुकि, उवङि युवत्-शब्दात्-उगितश्चेति डीप्प्रत्यये 'युवती' शब्दो व्युत्पन्नो बोध्यः, इत्यर्थः ।

इति श्रीप्रभाकरीविवृत्तौ म० कौ० टीकायां स्त्रीप्रत्ययाः सम्पूर्णाः ।

अथ वैदिकप्रक्रिया ।

५—पष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यादित्यर्थः, 'पतिः समास एव' इति नियमात् समासाऽभावेऽप्राप्तौ विकल्पोऽयं छन्दसि । तेन 'क्षेत्रस्य पतिना, घिसंज्ञात्वेन 'आडो नाऽस्त्रियाम्' 'ना'-भावः । ६—इह 'षष्ठीयुक्त' इति सूत्रे 'वा' इति पृथक् सूत्रं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्त्य 'यावदिह शास्त्रे

यञ् तदन्त से भी स्त्रीलिंग में चाप् होता है) ।

२२६९—यञन्त आवट्य शब्द से भी चाप् होता है ।

२२७०—युवन् शब्द से स्त्रीलिंग में 'ति' प्रत्यय होता है । (यह 'ति' प्रत्यय अनुपसर्जन युवन् शब्द से ही होता है) ।

अथ वैदिकप्रकरणम् ।

२२७१—पष्ठ्यन्त से युक्त पति शब्द विकल्प से 'घि' संज्ञक होता है छन्द में ।

६२६

मध्यकौमुद्याम्—

सीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । बहुलं छन्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ।

२२७२ 'अयस्मयादीनि च्छन्दसि १ । ४ । २० ॥

साधूनि । भ-पदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम् (उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति) । ससुष्टुभा स ऋक्वता^२ गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वाभावः । नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु^३ । अत्र पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वाभावः । 'ते प्राग्घातोः' ।

२२७३ छन्दसि परेऽपि १ । ४ । ८२ ॥

२२७४ व्यवहिताश्च १ । ४ । ८१ ॥

हरिभ्यां 'याह्योक आ । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि ।

२२७५ तृतीया^४ च होश्छन्दसि २ । ३ । ३ ॥

जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्यात् द्वितीया च । 'यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति ।

कार्यं तत्सर्वं छन्दसि वा भवति' इत्यर्थो लभ्यते तदेवाह—तेन सर्वे इत्यादि । तथा च स्थाने स्थाने बहुलं छन्दसीति सूत्रमेतस्यैव वैकल्पिकत्वस्य प्रपञ्चमात्रम् ।

१—लोके 'आकङारादेका संज्ञा' इति नियमाद् भ-पदसंज्ञयोर्मध्यत एकैव संज्ञा भवति छन्दस्युभयसिद्धये निपातनमिदम् । २—ऋच्+वता, इत्यत्र पदत्वेन चस्य, कुत्वम्, भसंज्ञात्वेन च पदत्ववाधात् न जश्त्वम्, ऋक्वता । ३—वाच्+इनेषु, इति छेदः, पदत्वेन 'झलां जश्' इति चस्य जत्वम्, जस्य चोः कुरिति कुत्वं तु न, भसंज्ञया पदसंज्ञाया वाधात्, वाचाम्+इनाः = वाजिनः, तेषु वाजिनेषु = वाग्मिषु । ३—लोके गतिसंज्ञका उपसर्गाश्च 'ते प्राग्घातोः' इति घातोः प्रागेव प्रयुज्यन्ते, छन्दसि तदपवादमाह—छन्दसि परेऽपीति । व्यवहिताश्चेति । ५—आयाहीति प्राप्ते, याहि ओक आ, इति परप्रयोगः, आ मन्द्रैरित्यत्र व्यवहितः पूर्वप्रयोगः । ६—कर्मणि द्वितीयायां प्राप्तायां छन्दसि तृतीयाविधानार्थमिदम् । चकाराद् द्वितीयाऽपि । ७—अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषु

२२७२—अयस्मयादि शब्द छन्द में निपातन से सिद्ध है (छन्द में 'भ' और 'पद' दोनों संज्ञाएँ एक साथ होती हैं) ।

२२७३-२२७४—छन्द में उपसर्ग और गति संज्ञक प्रादियों का घातु से पर प्रयोग भी होता है और व्यवहित प्रयोग भी होता है ।

२२७५—वेद में जुहोति के कर्म में तृतीया होती है; द्वितीया भी होती है ।

२२७६ मन्त्रे 'श्वेतवहोक्थशपुरोडाशो ण्विन् ३ । २ । ७१ ॥

(श्वेतवहादीनां डस् 'पदस्येति वक्तव्यम्) । तत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस्वक्तव्य इत्यर्थः । 'श्वेतवाः । श्वेतवाही । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशाः=यजमानः । उक्थशासौ, पुरो दाश्यते=दीयते पुरोडाः ।

२२७७ अवे यजः ३ । २ । ७२ ॥

अवयाः^५ । अवयाजौ । अवयाजः ।

२२७८ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च^६ ८ । २ । ६७ ॥

वर्तते, अग्नी हूयत इति व्युत्पत्तेः । 'यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन प्रक्षिपति' इत्यर्थः ।

१—श्वेतादिपूर्वम्यो वहादिम्यो ण्विन् स्यादिति सूत्रार्थः । श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहः कर्मणि कारके ण्विन् प्रत्ययः । उक्थ-शब्दे कर्मवाचिनि करणवाचिनि चोपपदे शंस-धातोः ण्विन् नलोपश्च, पुरःशब्दपूर्वकात् दाश्रु-दाने इत्यस्मात् ण्विन् प्रत्ययः, धातोर्दकारस्य डत्वं चेति विवेकः । डस्पदस्येति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । २—यत्र डसन्तस्य पदत्वम्=(पदसञ्ज्ञा) भावि=भविष्यत्-तत्रेत्यर्थः । ३—श्वेता एव यं वहन्ति स-श्वेतवाः=इन्द्रः, 'श्वेत-वह्' इत्यस्मात् भावि-पदत्वेन ण्विनोऽपवादे डसि प्रत्यये, डित्वाट्टिलोपे 'श्वेतवस्' शब्दः, अत्वसन्तस्येति दीर्घः । पदत्वाभावे ण्विन्प्रत्ययस्य सर्वापहारे श्वेतवाह्-शब्दः, तथा च श्वेतवाः श्वेतवाही, श्वेतवाहः, इत्यादिरूपाणि, हलादौ-पदत्वेन डसन्तत्वेन श्वेतवोम्याम् इत्यादि, वेधोवत् । एवम्-उक्थशाः । उक्थशासौ । उक्थशोम्याम् । पुरोडाः, पुरोडासौ, पुरोडोम्याम् इत्यादि । ४—अव-पूर्वकाद् यजेः ण्विन्, पदत्वे भाविनि तदपवादो डस् इत्यर्थः । ५—सौ ण्विनोऽपवादे डसि, टिलोपे, अवयस् शब्दः, अत्वसन्तस्येति दीर्घे अवयाः, अन्यत्र ण्विनि-उपधादीर्घे अवयाजौ अवयाजः, म्यामादौ अवयोम्याम्, इत्यादि । ६—सम्बुद्धौ-'अत्वसन्तस्य' इत्यप्राप्तौ दीर्घो निपात्यते ।

२२७६—मन्त्र में श्वेतवहादि से ण्विन् प्रत्यय होता है । (किन्तु जहाँ पदत्व भावी हो वहाँ ण्विन् का अपवाद डस् होता है) ।

२२७७—अव पूर्वक यज् से ण्विन् होता है जहाँ पदत्व भावी हो वहाँ ण्विन् का अपवाद डस् होता है ।

२२७८—'अवयाः श्वेतवाः और पुरोडाः' ये तीनों सम्बुद्धि में कृतदीर्घ निपातित हैं ।

एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्त्यशाः ।

२२७९ लिङ्गर्थे^१ लेट् ३ । ४ । ७ ॥

२२८०^१ सिब्वहुलं लेटि ३ । १ । ३४ ॥

२२८१ इतश्च लोपः^१ परस्मैपदेषु ३ । ४ । ९७ ॥

लेट्स्तिङां वा ।

२२८२ लेटोऽडाटो^१ ३ । ४ । ६४ ॥

स्तो वा । ती च पितौ । (सिब्वहुलं णिद्वक्तव्यः) वृद्धिः । प्र ण आर्यंषि तारिषत्^१ । सुपेशस्करति जौषिषद्धिं^१ । आसाविषदर्शसानाम^१ । सिप इलोपस्य चाभावे-पताति^१ विद्युत् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति ।

२२८३ स उत्तमस्य ३ । ४ । ९८ ॥

१—विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादी च घातोर्लेट् स्याच्छन्दसि, इत्यर्थः । 'लः' कर्मणि, इति सूत्रे पञ्चमो लकारः (लेट्) छन्दोमात्रगोचर इत्युक्तं तदिदानीं प्रदर्श्यते । २—लेटि बहुलं सिप् स्यादित्यर्थः । ३—लेट्स्थानिकानां तिङाम् इतो लोपः परस्मैपदेष्वित्यर्थः । ४—लेटः 'अट्' 'आट्' एतावागमौ स्तः, ती च पितौ स्यातामित्यर्थः । ५—तृधातोर्लेटि, तिवादेशे इकारलोपे, सिपि, वलादिलक्षणे इति सिपो णित्वाद् वृद्धौ, रपरत्वे, पत्वे, अटि रूपम् — तारिषत् । ६—जुषी—प्रीति-सेवनयोः, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, लेटि, तिपि, इकारलोपे, सिपि, इति, पत्वे, उपधा-गुणे, अटि—रूपम् जोषिषत् । ७—आङ्पूर्वात् पु-प्रसवैश्वर्ययोः इत्यस्य लेटि रूपम् । सिद्धिः पूर्ववत्, आसाविषत्^१ । ८—पत्-घातोर्लेटि तिपि, इकारलोपा-भावे सिपोऽभावे च आडागमे, पताति = पतेदित्यर्थः । ९—भूघातोः लेट्, तिप्, इलोपाभावः, सिपोऽभावश्च, आट् गुणोऽवादेशः, भवाति ।

२२७९—लेट् लकार लिङ् के अर्थों में होता है ।

२२८०—लेट् में सिप् होता है बहुलता करके ।

२२८१—लेट् स्थानिक तिङों के इकार का लोप होता है परस्मैपद में विकल्प करके ।

२२८२—लेट् को विकल्प करके 'अट् आट् आगम होते हैं और वे पित् माने जाते हैं । (सिप् को णिद्वद्भाव होता है बहुलता करके) ।

२२८३—लेट् के उत्तम पुरुष के सकार का लोप होता है ।

लेट उत्तमस्य^१ वा लोपः । करवावः^२, करवाव । टेरेत्वम्^३ ।

२२८४ आत ऐ ३ । ४ । ६५ ॥

लेट ऐ स्यात् । सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते ।

२२८५ वैतोऽन्यत्र ३ । ४ । ९६ ॥

लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा, आत ऐ इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशै^४ । ग्रहा गृह्यान्तै । अन्यत्र किम्-सुप्रयसा 'मादयैते' ।

२२८६ उपसंवादाशङ्कयोश्च ३ । ४ । ८ ॥

पणवन्धे आशङ्कायां च लेट् । अहमेव^५ पशूनामीशै । नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम^६ ।

१—लेट्स्थानिकयोर्वस्-मसोः सस्य, इत्यर्थः । २—कृबो लेटो वस्, 'तनादिकृब्यः' इति उः, गुणः, रपरत्वम्, 'लेटोऽडाटौ' इत्याट्, तस्य पित्वेनाऽडित्त्वात् विकरणस्य गुणः, 'अत उदिति' उत्वाऽभावश्च—करवावः, पक्षे सलोपे—करवाव । ३—मदी-हर्षे इत्यस्माद् णिजन्ताद् 'मादि' इत्यस्माद् लेट् आत्मनेपदे प्रथमपुरुषद्विवचने 'आताम्' इत्यादेशे कृते 'मादि + आताम्' इति स्थितौ आह-टेरेत्वम् इति, 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्यनेन आताम् इत्यस्य टेः = 'आम्'—इत्यस्य एकार इत्यर्थः । प्रथमस्य च आकारस्य 'आत ऐ' इत्यनेन ऐकारादेशः 'मादि + ऐते' इत्यवस्थायां गुणाऽयादेशयोः सतोः, मादयैते इति । ४—ईशै, ईश्-ऐश्वर्ये, आत्मनेपदे उत्तमपुरुषैकवचनम्, इट्, इट इकारस्य 'इतश्च लोप' इति लोपस्तु न परस्मैपदेष्वित्युक्तेः । टेरेत्वे ईश् + ए, इति स्थिते एकारस्य ऐकारः । ५—ग्रह धातोः कर्मणि लेटो ङि अन्तादेशः, यकि, ग्रहिज्येति सम्प्रसारणे, आडागमे, टेरेत्वे 'गृह्यान्तै' इति एकारस्य ऐकारे, गृह्यान्तै । पक्षे गृह्यान्ते । ६—अयं हि 'आत ऐ' इत्यस्य विषयः, अतो न विकल्पः । ७—ईशै—अत्र पणवन्धे लेट्, सिद्धिः पूर्ववत् । पणवन्धः = समयकरणम् । ८—आश-ङ्कोदाहरणमिदम् । पतधातोर्लेटि उत्तमपुरुषबहुवचने आडागमे, स-लोपे—पताम इति ।

२२८४—लेट् के आत को ऐ होता है ।

२२८५—'आत ऐ' के विषय को छोड़कर लेट् के एकार को ऐ विकल्प करके होता है ।

२२८६—पणवन्ध और आशङ्का अर्थ में भी लेट् होता है ।

२२८७ व्यत्ययो बहुलम् ३ । १ । ८५ ॥

विकरणानां^१ छन्दसि । आण्डा शुष्मस्य भेदति^२ । भिनत्तीति प्राप्ते । जरसा^३ मरते पतिः । त्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेषतु^४ । नयतेल्लोष्ट् । शप्सिपौ द्वौ विकरणी । इन्द्रेण युजा तरुषेम^५ वृत्रम् । तरेमेत्यर्थः । तरतेविध्यादौ लिङ् । उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः ।

‘सुमिडुपग्रह—लिङ्ग—नराणां काल—हलच्—स्वर—कर्तृ—यडां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृद्देवां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

१—विकरणानां = शवादीनां बहुलं व्यत्ययः स्याच्छन्दसि, इत्यर्थः ।
२—रुधादित्वात् शनमि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् उपधागुणः, भेदति । ३—मृड्—घातोस्तुदादित्वाद् शे प्राप्ते व्यत्ययेन शप्, गुणे रपरे—मरते इति ।
४—‘नयतु’ इति प्राप्ते नेषतु, णीब्—प्रापणे इत्यस्माल्लोटि व्यत्ययेन शप्—सिपौ द्वौ विकरणी गुणे रूपसिद्धिः । ५—तृघातोः लिङि उत्तमपुरुषबहुवचने व्यत्ययेन उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः, गुणे पत्वे ‘तरुष + मस्’ इति जाते यासुट्, उटावितौ ‘लिङः सलोप’ इति यासः सलोपे, ‘नित्यं नितः’ इति मसः सकारलोपे च ‘अतो येया’ इति ‘या’ इत्यस्य ‘इय्’ ‘लोपो व्यौरि’ ति यलोपे ‘आद्गुणः’ इति गुणे—तरुषेम । ६—सुप्तिङिति, शास्त्रकृत्=पाणिनिराचार्यः, एषां = सुप्तिङ्प्रभृतीनां व्यत्ययं = विपर्ययम् इच्छति । सोऽपि = व्यत्ययो बाहुलकेन = बहुलतया सिद्धयति । च शब्दो हेतौ । तथा चायमर्थः, यस्मादेवंविधो व्यत्ययो बहुलग्रहणेन सिद्धयति, तस्माद् बहुलग्रहणं कृतम् आचार्येणेति, तत्र क्रमेणोदाहरणानि—सुव्यत्ययो यथा—‘घुरि’ दक्षिणायाः डिस्थाने व्यत्ययेन डस्, तदुक्तं—दक्षिणस्याम् इति प्राप्ते । तिङ्यव्यत्ययः—‘चपाल’—‘तक्षति’ झिस्थाने व्यत्ययेन तिप्, तदाह—तक्षन्ति, इति प्राप्ते । उपग्रहः = परस्मैपदात्मनेपदे तदुदाहरणम् यथा ब्रह्मचारिणमिच्छते, परस्मैपदस्थाने व्यत्ययेनात्मनेपदम्, तदाह—इच्छतीति प्राप्ते । तथा च प्रतीप—‘युध्यति, युव्यति इत्यत्र व्यत्ययेन परस्मै-

२२८७—छन्द में विकरणों का बहुलता करके व्यत्यय होता है ।

सुमिडुपग्रहेति, शास्त्रकृत् आचार्य पाणिनि, सुप् तिङ्, उपग्रह अर्थात् परस्मैपद आत्मनेपद, लिङ्ग, नर=पुरुष, काल, हल्, अच् उदात्तादिस्वर, कर्तृ अर्थात् सभी कारक तथा तद्वाचक कृत्तद्धित, और यङ् इन सबका वेद में व्यत्यय चाहते हैं, किन्तु यह सब बहुल ग्रहण से सिद्ध है ।

धुरि दक्षिणायाः, दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चषालं ये अश्वयूपाया तच्चति, तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः=परस्मैपदात्मनेपदे, ब्रह्मचारिणमिच्छते, इच्छतीति प्राप्ते प्रतीपमन्य ऊर्मियुध्यति, युध्यत इति प्राप्ते । मघोस्तृप्ता इवासते, मघुन इति प्राप्ते नरः=पुरुषः, अघा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः, वियूयादिति प्राप्ते । कालः=कालवाची प्रत्ययः, श्वोजनीनाधास्यमानेन लुटो विषये लृट् । तमसो मा अदुक्षत्, अधुचदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः, मित्रावयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः, तथा च तद्वाचिनां कृतद्वितानां व्यत्ययस्तु—अन्नादाय, अणिवषये अच् । यङो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङिति डकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ।

२२८८ छन्दस्युभयथा ३ । ४ । ११७ ॥

धात्वधिकारोक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकोभयसंज्ञः स्यात् । वर्धन्तु^१

पदम् । लिङ्गव्यत्यया यथा—मघोस्तृप्ता इवासते, मघोरिति नपुंसकस्थाने पुंल्लिङ्गम्, तदाह—मघुन इति प्राप्ते । नरः = पुरुषः, तद्व्यत्ययो यथा—अघा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः, विपूर्वको यु-धातुः आशिषि लिङः—प्रथमपुरुषस्य व्यत्ययेन मध्यमपुरुषः, तदाह—‘वियूयात्’ इति प्राप्ते । कालः=कालवाची प्रत्ययः, तद्व्यत्ययो यथा श्वोजनीनाधास्यमानेन, अत्र व्यत्ययेन लुटो विषये लृट्, तस्य शानचि रूपम् । हल्व्यत्ययो यथा—तमसो मा अदुक्षत् व्यत्ययेन धकारस्य दकारः । तदुक्तम् “अधुचत्” इति प्राप्ते । अच् व्यत्ययो यथा—मित्र वयं च सूरयः, अत्र दीर्घस्य ह्रस्वव्यत्ययः, तदाह मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरः=उदात्तादिस्तद्व्यत्ययस्तु स्वरप्रक्रियायां स्पष्टः । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरस्तथा च कारकवाचिनां कृतां तद्वितानां च व्यत्ययः=कर्तृव्यत्ययः, तद् यथा—अन्नादाय, इत्यत्राणविषयेऽच्प्रत्ययः । यद्यपि रूपसिद्धौ अणि, अचि न कश्चिद् विशेषः, तथाप्यवग्रहेऽस्ति विशेषः, अणि कृते, ‘अन्न-आदायेति’—अवग्रहः । अचि तु ‘अन्न अदाय’ इति । यङ् प्रत्याहारः, तेन तदन्तर्वर्तिप्रत्ययाः गृह्यन्ते, तेषां व्यत्ययश्च भेदतीत्यादावुदाहृत एव इति ।

१ णिजन्ताद् वृध्-धातोर्लोङि प्रथमपुरुषबहुवचने रूपम्, आर्धधातुक्त्वेन ‘शेरनिटि’ णिलोपे = वर्धन्तु ।

२२८८—छन्द में धात्वधिकारोक्त प्रत्यय की सार्वधातुक और आर्धधातुक में दोनों सञ्ज्ञाएँ होती हैं ।

त्वा सुष्टुतयः, वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकत्वाणिलोपः । विशृण्विरे । सार्वधातु-
कत्वात् श्नुः शृभावरच । हुश्रुवोरिति यण् ।

२२८९ तुमर्थे से^१—सेनसे—असेन्—वसे—कसेनध्यै—अध्यैन्—कध्यै—
कध्यैन्—शध्यै—शध्यैन्—तवै—तवेङ्—तवेनः ३ । ४ । ९ ॥

से^२ वच्चे रायः । सेन्-ता^३ वामेपे । असे-शरदो जीवसे^४ घाः । असन्
नित्वादाद्युदात्तः । क्से-प्रेषे^५ । कसेन्-गवामिव श्रियसे^६ । अध्यै, अध्यैन्—जठरं
पृणध्यै, पच्चे—आद्युदात्तम् । कध्यै, कध्यैन्—आहुवध्यै । शध्यै-राघसः सह माद-
यध्यै, शध्यैन्-वायवे पिवध्यै^७ तवै-दातवा^८ उ तलेङ्-सूतवे^९ तवेन्-
कर्तवे^{१०} ।

२२९० प्रयै रोहिष्यै अव्यधिष्यै^{११} ३ । ४ । १० ॥

१—धातोरेते पञ्चदश प्रत्ययास्तुमर्थे भवन्तीत्यर्थः । २—वच् घातोः सेप्रत्यये,
चोः कुरिति, कुत्वम्, सस्य पत्वम्, कपसंयोगे क्षः, वक्षे=वक्तुम् इत्यर्थः ।
३—इण् घातोः से-प्रत्यये, इणो गुणः, पत्वम्, एषे । ४—जीव् घातोः असे-
प्रत्ययः, जीवसे=जीवितुमित्यर्थः, । ५—प्रपूर्वकात् इण्-घातोः क्से प्रत्यये
कित्वाद् गुणाभावे, पत्वे इपे, 'प्र+इपे' आद्गुणः, प्रेषे । ६—श्रिब् सेवायाम्,
इत्यस्मात् कसेन् प्रत्ययः, 'असे' इति शिष्यते कित्वाद् गुणाभावे, इयङ् श्रियसे=
श्रियितुम्, इत्यर्थः । ७—ऋचादेः । पृ—घातोः अध्यै-अध्यैन्प्रत्ययी, श्नाविकरणः,
प्वादीनां ह्रस्वः, इति ह्रस्वे, आलोपे णत्वे-पृणध्यै, नित्वात् स्वरे भेदः । ८—
आङ् पूर्वकाद् हुधातोः कध्यैप्रत्ययः कित्वाद् गुणाभावे, उवङ् आहुवध्यै । ९—
एयन्ताद् मद्घातोः शध्यैन्प्रत्ययः, शपि, गुणेऽयादेशे मादयध्यै । १०—पा-पाने
इत्यस्मात् शध्यैन्प्रत्ययः, शित्वात्सार्वधातुकत्वेन शप पिवदेशः—पिवध्यै । ११—
दाघातोः तवैप्रत्ययः, दातवे + उ, इति संहितायाम् एकारस्य 'आय' आदेशः, लोपः
शाकल्यस्येति यलोपे, दातवाउ । १२—सूधातो तवेङ्—प्रत्ययः, कित्वाद् गुणा-
भावः, सूतवे । १३—कृब्-घातोः तवेन्प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकेति गुणो रपरः
कर्तवे । १४—एते तुमर्थे निपात्यन्ते इत्यर्थः । प्रपूर्वात् या—घातोः कैप्रत्यये,

२२८९ तुमुन् के अर्थे मे—से सेन इत्यादि १५ प्रत्यय प्रत्येक धातु से होते
हैं वेद में ।

२२९०—प्रयै, रोहिष्यै, अव्यधिष्यै ये तीनों तुमर्थे मे निपातनसे सिद्ध
होते हैं ।

एते निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढुम् अव्यथितुमित्यर्थः ।

२२९१ दृशे^१ विख्ये च ३ । ४ । ११ ॥

निपातौ । द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ।

२२९२ कृत्यार्थे^२ तवै-केन-केन्य-त्वनः ३ । ४ । १४ ॥

धातोरेते स्युः । तवै-^३अन्वेतवै । केन्-अवगाहे^४ । केन्य-^५दिदृक्षेण्यः । त्वन्-^६कर्त्वम् ।

२२९३ सृषितृदोः कसुन् ६ । ४ । १७ ॥

तुमर्थे । पुरा क्रूरस्य विसृपो^७ विरप्सिन् । पुरा जन्मुम्य आतृदः^८ ।

२२९४ प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे ६ । १ । ११५ ॥

ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या^९ स्यान्त तु वकारयकारपरे अति । ^{१०}उपप्रयन्तो

आलोपे, प्रयै । रुह्-धातोः 'इष्यै'-प्रत्यये, उपधागुणे रोहिष्ये । नब्पूर्वाद् व्यथ्-धातोः 'इष्यै' प्रत्यये, अव्यथिष्यै ।

१-दृशधातोः, विपूर्वात् ख्याधातोश्च के-प्रत्ययान्ती निपातावित्यर्थः । कित्वाद् दृशेर्नोपधागुणः, दृशे = द्रष्टुम् । कित्वाद् आलोपः, विख्ये = विख्यातुम् । २-कृत्यानां = तव्यदादीनाम् अर्थे (भावकर्मणोः) इत्यर्थः । ३-अनुपूर्वा-दिण्-धातोस्तवै-प्रत्ययः, गुणः, अन्वेतवै = अन्वेतव्यम् । ४-गाहू विलोडने इत्यस्मात् केन्-प्रत्यये रूपम्, अवगाहे = अवगाह्यम् । ५-दृशेः सन्नन्ताद् 'दिदृक्ष' इत्यस्मात् केन्यप्रत्ययः, 'अतो लोपः' इत्यलोपे, णत्वम् दिदृक्षेण्यः = द्रष्टव्यः । ६ कृब्-धातोः त्वन्=प्रत्यये गुणो रपरः, कर्त्वम् = कार्यम् । ७-विपूर्वकात्सृप्-धातोः कसुन्-प्रत्ययः, 'अस्' इत्यवशिष्यते, कित्त्वान्नोपधागुणः, विसृपः । ८-आङ्-तृद-धातोः कसुन्, गुणाभावे, आतृदः । ९-सन्धिरूपं विकारं न लभते इत्यर्थः । १०-'एङः पदान्ता'दिति प्राप्तं पूर्वरूपं न भवति ।

२२९१-दृशे, विख्ये ये दोनों तुमर्थ में निपातन से सिद्ध होते हैं (के प्रत्यय होकर) ।

२२९२-कृत्य प्रत्यय तव्यादि के अर्थ में धातु से तवै, केन्, केन्य, और त्वन् प्रत्यय होते हैं, वेद में ।

२२९३-सृप् और तृद धातु से तुमर्थ में कसुन् प्रत्यय होता है ।

२२९४-ऋक्पाद मध्यस्थ एङ् को प्रकृतिभाव होता है, किन्तु वकार यकार परक अत् परे रहते नहीं होता ।

अध्वरम् । सुजाते अश्वसूनुते । अन्तःपादं किम्-एतास एतेऽर्चन्ति । अव्यपरे किम्-
त्रेऽवदन् ।

२२९५ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायभवन्त्ववस्युषु^१ च ६ । १ । ११६ ॥

एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् ।
मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रत । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु ।
कुशिकासो अवस्यवः ।

२२९६ सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः^३ ७ । १ । ३९ ॥

ऋजवः सन्तु पन्थाः^१, पन्थान इति प्राप्ते । परमे व्योमन्^२, व्योमनीति प्राप्ते ।
धीती^३, मती सुष्टुती, धीत्या, मत्या, सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णः । या सुरथा^४ ।
रथीतमा, यौ सुरथाविति प्राप्ते आ । नताद्^५ ब्राह्मणम्, नतमिति प्राप्ते आत् ।
या देव विद्य ता त्वा, यमिति प्राप्ते । न युष्मे^६ वाजवन्धवः, अस्मे इन्द्रा बृहस्पती,
युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे ।^{१०} उरूया, वृष्णुया, उरूणा वृष्णुनेति प्राप्ते या ।
नामा^{११} पृथिव्याः, नामाविति प्राप्ते डा । ता अनुष्ठयोच्यावयतात्^{१२}, आडो
एवमग्नेऽपि ।

१—अव्यात्, अवद्यात्, अवक्रमुः, अव्रत, अयम्, अवन्तु, अवस्युः, इत्येतेषु
परत एङ् प्रकृतिभावः स्यादित्यर्थः । एषु व्यपरेऽति-अप्राप्तः प्रकृतिभावो निपात्यते ।
स्पष्टान्युदाहरणानि । २—सुपां स्थाने सु-लुक्-पूर्वसवर्ण-आ-आत्-शे-या-डा-
ड्या-याच्-आल् इत्येते आदेशाः स्युश्छन्दसि-इत्यर्थः । ३—जसः सुरादेशः ।
४—डेलुक् । ५—धीति-मति-सुष्टुति-शब्देभ्यः टापि, यणि-प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः ।
६—‘ओ’ इत्यस्य ‘आ’ । ७—अमः-आत् । ८—अमः-आत् । एवं ‘ता’
इत्यत्रापि । ९—युष्मे-अस्मे, इति पूर्वत्र सुपः शेः, उत्तरस्य भ्यमः शे । १०—
उभयत्र टापः स्थाने ‘या’ आदेशः । ११—डेडदिशः । १२—अनुष्ठानम्=अनुष्ठा,
तया-अनुष्ठया, आडोड्या ।

२२९५—अव्यात्, अवद्यात्, अवक्रमु, अव्रत, अयम्, अवन्तु, और अवस्यु
शब्द परे रहते एङ् को प्रकृतिभाव होता है । (इनमें वकार यकार परक अत् परे
होने से प्रकृति भाव प्राप्त नहीं था, इस सूत्र से निपातित किया है) ।

२२९६—वेद में सुपां के स्थान में सु, लुक्, पूर्वसवर्ण, आ, आत्, डा, ड्या,
याच्, आल् ये आदेश होते हैं बहुलता करके ।

ड्या । साधुया^१, साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता^१ यजेत, वसन्ते इति प्राप्ते आल् (इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्) । उर्विया, उरुणेति प्राप्ते इया^१ । सुक्षेत्रिया^१, सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् । 'वृति न शुष्कं सरसी' शयानम्^१, शरस्यामिति प्राप्ते ई ।

२२६७ आज्ञसेरसुक्^१ ७ । १ । ५० ॥

ब्राह्मणासः^१ । (तन्वादीनां वेयङ्गुवडौ^१ ।) ^१ तन्वं पुपेम्, तनुवं पुपेम् । विष्वं पश्य, विषुवं पश्य । स्वर्गो लोकः, सुवर्गो लोकः । त्र्यम्बकम्, त्रियम्बकम् । वरेण्यम्, वरेणियम् । 'अतो भिस् ऐस्'—

२२९८—बहुलं छन्दसि^१ ७ । १ । १० ॥

अग्निदेवेभिः ।

२२९९ मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ६ । ४ । १४१ ॥

१—सोर्याच् । २—डे—आल् । ३—सुपां स्थाने, इया-डियाच्-ई, इत्येतेषु भवन्तीति वक्तव्यमित्यर्थः । ४—टा' इत्यस्य—'इया' आदेशः । ५—आङो-डियाच्, डित्वाट्टिलोपः । ६—'डि' इत्यस्य 'ई' इत्यादेशः । ७—अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यादित्यर्थः । ८— ब्राह्मण-शब्दाज्जसोऽसुक्-आगमः, कित्वा-दन्ते, (ब्राह्मण+जस् असुक्) ब्राह्मण=जस्-अस्, पूर्णसवर्णदीर्घे अन्त्यस्य सस्य विसर्गः ब्राह्मणासः । ९—'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् इति वार्तिकं संचिप्य पठितम् । तन्वादिगस्थानां शब्दानाम् इयङ्—उवङ्गो वा स्यातां छन्दसि । पच्चे-यण् इत्यर्थः । १०—तनु+अम्, इति छेदः, उवङ्, पक्षे-यण्, तनुवम्, तन्वम् । एवम्, विपु+अम्, सु+अर्गः, त्रि+अम्बक (म्), इत्यादि छेदाः । ११—छन्दसि बहुलं भिस् ऐस् कुत्रचित् प्राप्तावपि न भवतीत्यर्थः । यया—देवेभिः ऐसादेशाभावे "बहुवचने भ्रूयत् इत्येतत् ।

२२६७—वेद में अवर्णान्त अङ्ग से परे विद्यमान जस् को असुक् आगम होता है बहुलता करके । (तन्वादि शब्दों में इयङ् उवङ् विकल्प से होते हैं) ।

२२६८—वेद में भिस् को ऐस् बहुलता करके होता है ।

२२९९—मन्त्रों में 'टा' विभक्ति परे रहते आत्मन् शब्द के आदि का लोप होता है ।

आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः^१ आङि । त्मना देवेषु । 'अपोभि' । (^२मासरच्छन्दसीति वक्तव्यम्) । ^३माङ्गिः । शरङ्गिः ।

२३०० प्र-समुपोदः पादपूरणे ८ । १ । ६ ॥

एपां द्वे स्तः । प्रप्रायमग्निः । संसमिद्युवसे । उपोप मे परामृश । किन्नो दुदुहपसे ।

२३०१ षष्ठ्याः पति-पुत्र-पृष्ठ-पार-पद-पयस्पोषेषु^४ ८ । ३।१५३॥

विसर्गस्य सः स्यात् । वाचस्पति विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय दिव-
स्पष्टं भन्दमानः तमसस्सारमस्य । परिवीत इलस्पदे । दिवस्पयो दिधिषाणाः ।
रायस्पोपं यजमानेषु घत्तम् । ॥ इति वैदिकप्रक्रिया ॥

अथ स्वरप्रक्रिया ।

२३०२ घातोः ६ । १ । १६२ ॥

अन्त उदात्तः स्यात् ।

२३०३ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ६ । १ । १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविषया । यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं

१—'टा'-विभक्तौ इत्यर्थः, 'आङिति टा-संज्ञा' इत्युक्तेः । त्मना देवेषु 'आत्मना' इति प्राप्ते । २—छन्दसि मास्-शब्दावयवस्य सकारस्य तकारादेशो (भादिविभक्तौ) वक्तव्य इत्यर्थः । ३—मास्-शब्दस्य 'पद्मोमास्' इति सूत्रेण सकारान्तो 'मास्' इत्यादेशो, सस्य तकारे, जश्त्वम्-मादिभः । ४—उपध्मानीये विसर्गे च (विकल्पेन) प्राप्ते वचनम् पष्ठयन्तविसर्गस्य पति-पुत्रादिषु परतः सकारादेशः स्याच्छन्दसीत्यर्थः । उदाहरणानि स्पष्टानि ।

इति श्रीप्रभाकरीविवृतौ मध्यकौमुदीटीकायां वैदिकप्रक्रिया सम्पूर्णा ।

(छन्द में मास् शब्द के सकार को तकार आदेश होता है) ।

२३००—वेद में प्र, सम्, उप और उद् को द्वित्व होता है यदि पादपूर्ति होती हो ।

२३०१—पति, पुत्र, पृष्ठ, पार, पद, पयस् और पोप शब्द परे रहते षष्ठी के विसर्ग को सकार होता है ।

अथ स्वरप्रक्रिया ।

२३०२—घातु का अन्त उदात्त होता है ।

२३०३—जिस पद में जिस अच् को उदात्त अथवा स्वरित विधान किया हो उस एक अच् को छोड़कर उस पद के शेष सभी अच् अनुदात्त होते हैं ।

स्वरप्रक्रिया ।

६३७

वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्चं स्यात् गोपुयत्^१ नः । अत्र 'सनाद्यन्ता घातवः'
इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः, शिष्टमनुदात्तम् ।

२३०४ उदात्तादनुदात्तस्य^२ स्वरितः ८ । ४ । ६६ ॥

इति तकाराकारः^३ स्वरितः ।

२३०५^४ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् १ । २ । ३९ ॥

एकश्रुतिः स्यात् । इति नकाराकारः^५ प्रचयः ।

२३०६ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ६ । १ । १६१ ॥

यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः । देवी^६ वाचम्, अत्र डीबुदात्तः ।

२३०७ आद्युदात्तश्च ३ । १ । ३ ॥

प्रत्ययस्याद्युदात्तः स्यात् । कर्तव्यम् ।

२३०८ अनुदात्तौ सुप्पितौ^७ ३ । १ । ४ ॥

पूर्वस्यापवादः ।^८ यज्ञस्य । न यो^९ युच्छति । शिसिपोरनुदात्तत्वे स्वरितिप्रचयो ।

२३०९ विचः ६ । १ । १६३ ॥

अन्तः उदात्तः स्यात् । (चितः सप्रकृतेर्वृत्तकजयम्) । चिति प्रत्यये सति

अथ स्वरप्रक्रिया

१—उदात्तात्परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यर्थः । २—'गोपुयत्'^१ इत्यत्र तकारः, इत्यर्थः । ३—स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायाम् एकश्रुतिः स्यादित्यर्थः । ४—'गोपुयत्' 'नः' इत्यत्रेत्यर्थः । प्रचयः=एकश्रुतिः । ५—अत्र देव-शब्दोऽ-चप्रत्ययान्तत्वात् 'चितः' इत्यन्योदात्तः, पचादिषु 'देवट्' इति पाठात् ठिडढेति डीप्, तस्य अनुदात्तौ सुप्पितौ, इति-अनुदात्तत्वे, तस्मिन् परे 'यस्येति च' इति उदात्तस्याकारस्य लोपे 'ई'कार उदात्तः । ६—सुपः पितश्च प्रत्यया आद्यनुदात्ता इत्यर्थः । ७—सुबुदाहरणमिदम् । ८—अत्र तिप्, पित् (पिबुदाहरणमिदमिति) ।

२३०४—उदात्त से परे अनुदात्त को स्वरित होता है ।

२३०५—स्वरित से परे अनुदात्तों को संहिता में एक श्रुति स्वर होता है ।

२३०६—जिस अनुदात्त के परे रहते उदात्त का लोप हो जाय तो वह अनुदात्त उदात्त हो जाता है ।

२३०७—प्रत्यय का आदि उदात्त होता है ।

२३०८—सुप् और पित् प्रत्यय का आदि अनुदात्त होता है ।

२३०९—चित् प्रत्यय का अन्त उदात्त होता है (चित् प्रत्यय परे रहते

६३८

मध्यकौमुद्याम्—

प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । नभन्तामन्यके^१ स मे । यके सर-
स्वतीम् । त्कस्सुते^१ ।

२३१० तद्धितस्य ६ । १ । १६४ ॥

चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे तित्स्वरवाधनार्थम् । कौञ्जायनः^३ ।

२३११ कितः ६ । १ । १६५ ॥

कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । यदाग्नेयः^३ ।

२३१२ तित्स्वरितम् ६ । १ । १६५ ॥

^१क्व नूनम् ।

२३१३ उपोत्तमं रिति ६ । १ । २१७ ॥

रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममनुदात्तं स्यात् । यदाहवनीये^५ ।

२३१४ जित्यादिर्नित्यम् ६ । १ । १९७ ॥

विदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या । पुंसःकर्मणि
ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । सुतेदधिष्व नश्चनः^१ । चायतेरसुन् । चायतेरन्ने ह्रस्वश्चेति
चकारादसुनो नुडागमः ।

२३१५ लिति ६ । १ । १९३ ॥

१—अत्र 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः' इत्यकच् एकार उदात्तः, एवं
यके-तके, इत्यत्रापि यत्तच्छब्दाम्यामकच् एकार उदात्तः । २—अत्र च्छञ्—
प्रत्ययः, कुञ्जस्याप्त्यमिति विग्रहः । ३—अग्नेर्ढक्, ढस्य 'एय्' । ४—'किमोऽत्'
इत्यत्-प्रत्ययः 'क्वाति' इति क्वादेशः । ५—आङ्पूर्वकाद् हुधातोर्नीयर् । उपो-
त्तमम् = उपान्त्यम्, इत्यर्थः । ततो गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरः ।

प्रकृति प्रत्यय समुदाय का अन्त उदात्त होता है ऐसा कहना चाहिए ।

२३१०—चित् तद्धित प्रत्यय का अन्त उदात्त होता है ।

२३११—कित् तद्धित का अन्त उदात्त होता है ।

२३१२—तित् प्रत्यय का अन्त स्वरित होता है ।

२३१३—रित् प्रत्यय का उपोत्तम (अन्त से पूर्व अच्) अनुदात्त होता है ।

२३१४—विदन्त और निदन्त का आदि उदात्त होता है ।

२३१५—लित् प्रत्यय परे रहते पूर्व उदात्त होता है ।

लिङ्गानुशासनम् ।

६३६

प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । चिकीर्षकः^१ अत्र ईकारस्योदात्तता । इत्यादिप्रयोग-
मनुसृत्यान्वाख्यातव्यम् । इति स्वरप्रक्रिया ॥

एषा वरदराजेन बालानामुपकारिका ॥

अकारि पाणिनीयानां मध्यसिद्धान्तकौमुदी ॥ १ ॥

कृतिर्वरदराजस्य मध्यसिद्धान्तकौमुदी ॥

तस्याः संख्या तु विज्ञेया ख-वाण-कर-वृत्तिभिः । (३२५०) ॥ २ ॥

अथ लिङ्गानुशासनम् ।

१ लिङ्गम्^१ ।

अथ स्त्रीलिङ्गाधिकारः ।

२ स्त्री^२ ।

अधिकारसूत्रे एते ।

३ ऋकारान्ता मातृ-दुहितृ-स्वसृ-यातृ-ननान्दरः । १ ।

एते^४ पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः ।

४ अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः । २ ।

१—सन्नान्ताद् ण्वुलि रूपम् ।

इति श्रीप्रभाकरीविवृतौ मध्यकौमुदीटीकायां स्वरप्रक्रिया सम्पूर्णा ।

२—लिङ्गानुशासनसमाप्तिपर्यन्तमधिकारोऽयम् । ३—‘तारा धारा’ इत्यादि-
सूत्रपर्यन्तमधिकारः । ४—ऋकारान्तेषु एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः, तेन एतदन्ये ऋका-

एषा वरदराजेनेति—पाणिनि प्रणीत व्याकरण पढ़ने वाले बालकों के लिए परम उपकारिका यह मध्यसिद्धान्तकौमुदी वरदराज ने बनाई है ॥ कृति-
रित्यादि—वरदराज की कृति है, इसकी संख्या अनुष्टुप् शब्द के प्रमाण से ३२५० है । (यद्यपि इसमें सूत्र संख्या २३१५ है) ।

अथ लिङ्गानुशासनम्

२—“लिङ्गम्” यह अधिकार सूत्र है ।

२—“स्त्री” यह भी अधिकार सूत्र है ।

३—ऋकारान्तों में ये पांच शब्द स्त्रीलिङ्ग हैं—मातृ, दुहितृ, स्वसृ, यातृ और ननान्दृ ।

४—अनि प्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्त धातु स्त्रीलिङ्ग में होता है ।

अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च घातुः स्त्रियां स्यात् । ^१अवनिः । ^२चमूः ।

५ मिन्यन्तः । ३ ।

मि-निप्रत्ययान्तः स्त्रियाम् । ^३भूमिः, ^४ग्लानिः ।

६ क्तिन्नन्तः । ४ ।

कृतिरित्यादि^५ ।

७ ईप्रत्ययान्तश्च । ५ ।

^६लक्ष्मीः ।

८ ऊडावन्तश्च^७ । ६ ।

कुरुः । अजा ।

९ 'यवन्तमेकाक्षरम् । ७ ।

स्त्रीः^९ । ^{१०}भूः ।

१० विशत्यादिरानन्तेः^{११} । ८ ।

रान्ताः सर्वेऽपि पुंसि नपुंसके वा ।

१—अव्—घातोः 'अतिसृष्टृ' इत्यादिनोणादिसूत्रेण 'अनि' प्रत्ययः । अवनिः = पृथिवी । २—चम्—घातोः, 'कृपिचमि' इत्यादि ऊप्रत्ययः औणादिकः, चमूः = सेना । ३—भू—घातोः, मीत्यनुवर्तमाने 'भुवः कित्' इति मिप्रत्ययः, भूमिः = पृथिवी । ४—'वहिश्चिश्च' इत्यादिना 'नि' प्रत्यये ग्लानिः । ५—कृ—घातोः क्तिन्-प्रत्यये कृतिः । ६—'लक्ष्मुट्च' इति 'ई' प्रत्यये मुडागमे च, लक्ष्मीः । ७—ऊडन्त आबन्तश्च स्त्रियां स्यादित्यर्थः कुरुः, 'ऊडुतः' इत्यनेन ऊड्-प्रत्ययः । आव् ग्रहणेन टाप्-डाप्-चापां त्रयाणामपि ग्रहणम्-अजा टावन्तोऽयम् । ८—ईकारोकार-रूपप्रत्ययान्तम् एकाक्षरं स्त्रियां स्यादित्यर्थः । ९—स्त्यायतोऽस्यां शुक्रशोणिते—इति स्त्री. 'स्त्यायतेर्ङ्' लोपो व्योरिति यलोपः टित्त्वात् डीप् । १०—भ्रमतीति भ्रूः 'भ्रमेश्च' इति भ्रम्घातोर्ङ्-प्रत्ययः, डित्त्वाट्टिलोपः । ११—विशत्यादयः=

५—मि और न प्रत्ययान्त शब्द स्त्री लिङ्ग में होते हैं ।

६—क्तिन् प्रत्ययान्त शब्द स्त्री लिङ्ग में होता है ।

७—ई प्रत्ययान्त शब्द स्त्री लिङ्ग में होता है ।

८—ऊडन्त और आबन्त शब्द स्त्रीलिङ्ग में होते हैं ।

९—ईकारान्त और ऊकारान्त एकाक्षर शब्द स्त्रीलिङ्ग में होते हैं ।

१०—विशति से नवति तक शब्द स्त्रीलिङ्ग में होते हैं ।

४१

लिङ्गानुशासनम् ।

६४१

इयं विशतिः ।

११ तलन्तः^१ । ९ ।

शुक्लता ।

१२ भाः स्रुक्-स्रग्दिगुष्णिगुपानहः^३ । १० ।

इयं भाः ।

१३ स्थूणोर्णो^३ नपुंसके च । ११ ।

स्थूणा, स्थूणम् ।

१४ शष्कुलि-राजि-कुटचशनि-वर्ति-भूकुटि-त्रुटि-वर्लि-पङ्क्तयः । १२ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः ।

१५ अप्-सुमनस्-समा-सिकता-वर्षाणां बहुत्वं च । १३ ।

अवादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वं^४ च । आप इमाः ।

१६ तारा-धारा-ज्योत्स्नादयश्च । १४ ।

इयं तारा ।

॥ इति स्त्र्यधिकारः ॥

अथ पुंलिङ्गाधिकारः ।

१७ पुमान् ।

‘पंक्तिविशति’ इत्यादिसूत्रनिर्दिष्टाः, नवतिपर्यन्ताः स्त्रियामित्यर्थः ।

१—तल् प्रत्ययान्तः, स्त्रियाम्, इत्यर्थः । २—एते स्त्रियाम् इत्यर्थः । ३—स्थूणा-ऊर्णशब्दो स्त्रियां नपुंसके चेत्यर्थः । ४—बहुवचनान्तत्वम् इति भावः । इति स्त्र्यधिकारः ।

११—तल् प्रत्ययान्त शब्द स्त्रीलिङ्ग में हैं ।

१२—भास्, स्रुक्, स्रज्, दिश्, उष्णिह्, और उपानह् ये शब्द स्त्री लिङ्ग में हैं ।

१३—स्थूणा और ऊर्णा शब्द स्त्री तथा नपुंसक में हैं ।

१४—शष्कुलि आदि शब्द स्त्रीलिङ्ग में हैं ।

१५—अप्, सुमनस्, समा, सिकता और वर्षा ये शब्द स्त्रीलिङ्ग में हैं । और नित्य बहुवचनान्त हैं ।

१६—तारा धारा और ज्योत्स्नादि शब्द स्त्रीलिङ्ग में हैं ।

अथ पुंलिङ्गाधिकारः ।

१७ —“पुमान्” (पुंलिङ्ग) यह अधिकार सूत्र है ।

अयमधिकारः ।

१८ घञबन्तः^१ । १ ।

पाकः । करः । भावार्थ एवेदम् ।

१९ घाजन्तश्च^२ । २ ।

विस्तरः । चयः ।

२० भय-^३लिङ्ग-भग-पदानि नपुंसके । ३ ।

भयमित्यादि ।

२१ नङन्तः । ४ ।

पुंसि स्यात् । यज्ञ^४ इत्यादि ।

२२ याच्ञा^५ स्त्रियाम् । ५ ।

पूर्वस्यापवादः ।

२३ 'वयन्तो घुः । ६ ।

आधिः । प्रधिः ।

२४ 'इषुधिः स्त्री च । ७ ।

चात्पुंसि । इयमयं वा इषुधिः ।

अथ पुलिङ्गाधिकारः ।

१—भावे घञ्-प्रत्ययान्तः, अप्-प्रत्ययान्तश्च पुंसि स्यादित्यर्थः । पाकः, भावे घञ् । करः—'ऋदोरप्' इत्यप् । २—घ-प्रत्ययान्तः, अच्-प्रत्ययान्तश्च पुमानित्यर्थः । विस्तरः, घप्रत्ययः । चयः "एरच्" । ३—पूर्वसूत्रापवादोऽयम् । ४—यज्ञघातोः 'यज्ञ-याच-विच्छे'ति नङ् प्रत्ययः, यज्ञः । ५—नङन्तोऽयम् । ६—किप्रत्ययान्तो घुसंज्ञः पुंसि स्यादित्यर्थः । आधिः, प्रधिः 'उपसर्गे घोः किः' इति कि-प्रत्ययः । ७—पूर्वसूत्रस्यापवादोऽयम् ।

१८—घञ् प्रत्ययान्त और अप् प्रत्ययान्त शब्द पुलिङ्ग में होते हैं ।

१९—घ प्रत्ययान्त और अच् प्रत्ययान्त शब्द पुलिङ्ग होते हैं ।

२०—किन्तु भय, लिङ्ग, भग और पद शब्द नपुंसक में हैं ।

२१—नङ् प्रत्ययान्त पुलिङ्ग में होते हैं ।

२२—याच्ञा शब्द नङ् प्रत्ययान्त होता हुआ भी स्त्रीलिङ्ग में होता है ।

२३—कि प्रत्ययान्त घुसंज्ञक पुलिङ्ग में होता है ।

२४—किन्तु इषुधि शब्द पुलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग दोनों में है ।

२५ द्यौः^१ स्त्रियाम् । ८ ।

२६ क्रतु-पुरुष-कपोल-गुल्फ-मेघाभिधानानि^२ । ९ ।

क्रतुरध्वरः ।

२७ अभ्रं नपुंसकम् । १० ।

पूर्वस्यापवादः ।

२८ उदन्तः । ११ ।

अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः, विभुः ।

२९ घेनु-रज्जु-कुहु-सरयु-तनु-रेणु-प्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १२ ।

इयं घेनुः ।

३० रुत्वन्तः^३ । १३ ।

मेरुः । सेतुः ।

३१ दारु-कसेरु-जतु-वस्तु-मस्तूनि नपुंसके च । १४ ।

इदं दारु । अयं दारुः ।

३२ सक्तुर्नपुंसके च । १५ ।

सक्तुः । सक्तुः । अदन्त इत्यधिकृत्य—

१—अस्य स्वर्गनामत्वात् 'देवासुरात्मस्वर्गत्यादि' सूत्रेण पुल्लिङ्गे प्राप्तेऽयम् आरम्भः । २—पुंसीति शेषः । ३—रु-प्रत्ययान्तः, तुप्रत्ययान्तश्च पुंसीत्यर्थः ।

२५—'द्यौः' शब्द स्त्रीलिङ्ग में है (स्वर्गवाचक होता हुआ भी) ।

२६—क्रतु, पुरुष, कपोल, गुल्फ और मेघ के वाचक सभी शब्द पुल्लिङ्ग में होते हैं ।

२७—किन्तु अभ्रशब्द (मेघ वाचक होता हुआ भी नपुंसक है) ।

२८—उदन्त शब्द पुल्लिङ्ग में होते हैं ।

२९—किन्तु-घेनु, रज्जु, कुहु, सरयु, तनु, रेणु और प्रियङ्गु शब्द स्त्रीलिङ्ग हैं (उदन्त होते हुए भी) ।

३०—'रु' अथवा 'तु' जिनके अन्त में हो वे पुल्लिङ्ग में होते हैं ।

३१—किन्तु-दारु, कसेरु, जतु, वस्तु और मस्तु शब्द पुल्लिङ्ग और नपुंसक दोनों में होते हैं ।

३२—एवम्-सक्तु शब्द भी दोनों लिङ्गों में है ।

३३ कोपघः । १६ ।

कोपघोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तवकः । कल्कः ।

३४ चिबुकादीनि नपुंसके । १७ ।

चिबुकम् ।

३५ टोपघः । १८ ।

अदन्तः पुंसि । घटः । पटः ।

३६ किरीटादीनि नपुंसके^१ च । १९ ।

किरीटम् । किरीटः ।

३७ णोपघः । २० ।

अदन्तः पुंसि । गणः । पाषाणः ।

३८ ऋणादीनि^२ नपुंसके । २१ ।

ऋणम् ।

३९ कार्षापणादीनि नपुंसके च । २२

चात्पुंसि ।

४० थोपघः । २३ ।

अदन्तः पुंसि । रयः । यूयः ।

४१ नोपघः । २४ ।

अदन्तः पुंसि । इनः । फेनः ।

१—पूर्वापवादोऽयम् । २—पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ।

३३—कोपघ अकारान्त शब्द पुलिङ्ग होते हैं ।

३४—किन्तु-चिबुकादि शब्द नपुंसक लिङ्ग में हैं ।

३५—टकारोपघ अकारान्त शब्द पुलिङ्ग में होते हैं ।

३६—किन्तु-किरीट शब्द पुंनपुंसक दोनों में होते हैं ।

३७—णकारोपघ अकारान्त शब्द पुलिङ्ग होते हैं ।

३८—किन्तु-ऋणादि शब्द नपुंसक में हैं ।

३९—और कार्षापणादि शब्द पुलिङ्ग नपुंसक दोनों में हैं ।

४०—थकारोपघ अकारान्त शब्द पुलिङ्ग हैं ।

४१—नकारोपघ अकारान्त शब्द पुलिङ्ग हैं ।

४२ 'जघनादीनि नपुंसके । २५ ।

जघनम् ।

४३ पोपघः । २६ ॥

अदन्तः पुंसि । दीपः । पर्पः । सर्पः ।

४४ 'पापादीनि नपुंसके । २७ ।

पापम् ।

४५ शूर्प—कुतप—कुणप—द्वीप—विटपानि नपुंसके च । २८ ।

चात्पुंसि ।

४६ भोपघः^१ । २९ ।

कुम्भः । सरभः ।

४७ तलभं नपुंसकम्^२ । ३० ।

४८ जृम्भं नपुंसके च^३ । ३१ ।

४९ मोपघः^४ । ३२ ।

होमः । घर्मः ।

५० 'रुक्मादीनि नपुंसके । ३३ ।

१—'नोपघः' इत्यस्याऽपवादोऽयम् । २—'पोपघः' इत्यस्याऽपवादोऽयम् ।

३—भकारोपघोऽदन्तः पुंसि । ४—पूर्वसूत्रापवादः । ५—चात् पुंस्यपि । जृम्भः ।

६—मकारोपघोऽदन्तः पुंसित्यर्थः । ७—पूर्वसूत्रापवादः ।

४२—किन्तु—जघनादि शब्द नपुंसक में हैं ।

४३—यकारोपघ अकारान्त पुलिङ्ग होते हैं ।

४४—किन्तु पाप आदि शब्द नपुंसक में हैं ।

४५—और शूर्प, कुतप, कुणप, द्वीप, विटप, ये शब्द पुलिङ्ग और नपुंसक दोनों में हैं ।

४६—भकारोपघ अदन्त शब्द पुलिङ्ग में होते हैं ।

४७—किन्तु—तलभ शब्द नपुंसक है ।

४८—और जृम्भ शब्द पुंनपुंसक दोनों में है ।

४९—मकारोपघ अदन्त शब्द पुलिङ्ग होते हैं ।

५०—किन्तु—रुक्म आदि शब्द नपुंसक में हैं ।

इदं स्वममित्यादि ।

५१ संग्रामादीनि नपुंसके च । ३४ ।

चात्सुं सि । संग्रामः । संग्रामम् ।

५२ योषधः । ३५ ।

हयः । समयः ।

५३ किसलयादीनि नपुंसके । ३६ ।

५४ गोमयादीनि नपुंसके च^१ । ३७ ।

५५ रोषधः । ३८ ।

क्षुरः । खुरः । अङ्कुरः ।

५६ द्वारादीनि नपुंसके^२ च । ३९ ।

इदं द्वारम् ।

५७^३ शुक्रमदेवतायाम् । ४० ।

देवतायां तु शुक्रः ।

५८ षोषधः । ४१ ।

वृषः । वृक्षः ।

५९ शिरोषादीनि नपुंसके । ४२ ।

इदं शिरीषम् ।

१—चात् पुंस्यपि । २—पूर्वस्यापवादः । ३—शुक्रम् = वीर्यम् । शुक्रो = भागवः । ४—पूर्वापवादः ।

५१—संग्राम आदि शब्द पुंनपुंसक दोनों में हैं ।

५२—यकारोषध शब्द पुल्लिङ्ग होते हैं ।

५३—किन्तु—किसलय आदि शब्द नपुंसक में हैं ।

५४—और गोमय आदि शब्द पुंनपुंसक दोनों में हैं ।

५५—रेषोषध अदन्त शब्द पुल्लिङ्ग हैं ।

५६—किन्तु द्वार आदि शब्द पुंनपुंसक दोनों में हैं ।

५७—अदेवतार्थक शुक्र शब्द नपुंसक होता है ।

५८—पकारोषध अदन्त शब्द पुल्लिङ्ग होते हैं ।

५९—किन्तु शिरीषादि शब्द नपुंसक में हैं ।

६० सोपघः । ४३ ।

वायसः । महानसः ।

६१ पनस-बिस-बुस-साहसानि^१ नपुंसके । ४४ ।

६२ चमसादीनि नपुंसके च । ४५ ।

चात्पुंसि ।

६३ कंसं^३ चाप्राणिनि । ४६ ।

कंसम् । प्राणिनि तु कंस औग्रसेनिः^३ ।

६४ रश्मि^४-दिवाभिधानानि । ४७ ।

अत इति निवृत्तम् ।

६५ दीधितिः^५ स्त्रियाम् । ४८ ।

६६ 'दिनाहनी नपुंसके । ४९ ।

दिनम् । अहः ।

६७ मानाभिधानानि^६ । ५० ।

कुडवः ।

६८ द्रोणाढकौ नपुंसके च । ५१ ।

चात्पुंसि ।

१—पूर्वापवादः । २—कंसोज्ज्वरी पानभाजनम् । ३—उग्रसेनपुत्रः श्रीकृष्ण-
मातुलः । ४—रश्मिनामानि, दिवानामानि च पुंसि । ५—पूर्वापवादोऽयम् ।
रश्मिनामेदम् । ६—अयमपि पूर्वापवादः । ७—परिमाणनामानि पुंसीत्यर्थः ।

६०—सकारोपघ अदन्त शब्द पुलिङ्ग होते हैं ।

६१—किन्तु—पनस, बिस, बुस और साहस ये शब्द नपुंसक लिङ्ग में हैं ।

६२—और चमस आदि शब्द पुंनपुंसक दोनों में हैं ।

६३—अप्राणि वाचक कंस शब्द नपुंसक में हैं ।

६४—रश्मि और दित के नाम पुलिङ्ग में होते हैं ।

६५—किन्तु दीधिति शब्द स्त्रीलिङ्ग में है ।

६६—और दिन तथा अहन् शब्द नपुंसक में हैं ।

६७—परिमाण वाचक शब्द पुलिङ्ग होते हैं ।

६८—किन्तु द्रोण और आढक नपुंसक में भी हैं ।

६९ खारी-मानिके स्त्रियाम् । ५२ ।

इयं खारी ।

७० दाराक्षत'-लाजासूनां बहुत्वं च । ५३ ।

इमे दाराः ।

७१ 'मरुद्रुक्षत्स्त्वितिजः । ५४ ।

अयं मरुत् ।

७२ ध्वज-गज-मुञ्ज-पुञ्जाः । ५५ ।

एते पुंस्ति ।

७३ वंशांशपुरोडाशाः । ५६ ।

अयं वंशः ।

७४ ह्रद-कन्द-कुन्द-बुद्बुद-शब्दाः । ५७ ।

अयं ह्रदः ।

७५ अर्घ-पथि-मथ्यभुक्षि-स्तम्ब-नितम्ब-पूगाः । ५८ ।

अयमर्घः ।

७६ ३ सारथ्यतिथि-कुक्षि-वस्ति-पाण्यञ्जलयः । ५९ ।

७७ पल्लव-पल्लव-य फ-रेफ-कटाह-निव्यूह-मठ-मणि-तरङ्ग-तुरङ्ग-गंध-

१—दार-अक्षत-लाज-असु-इत्येतेषां पुंस्त्वं नित्यबहुवचनान्तत्वं च बोध्यम् ।

२—मरुत्-गरुत्-ऋत्विक् इत्येते पुंसीत्यर्थः । ३—एते पुंसीत्यर्थः ।

६९—और खारी तथा मानिका स्त्रीलिङ्ग में हैं ।

७०—दार, अक्षत, लाजा और असु शब्द पुलिङ्ग में नित्य बहुवचनान्त हैं ।

७१—मरुत्, गरुत्, ऋत्विज् ये शब्द पुलिङ्ग हैं ।

७२—ध्वज, गज, मुञ्ज और पुञ्ज पुलिङ्ग हैं ।

७३—वंश, अंश और पुरोडाश पुलिङ्ग में हैं ।

७४—ह्रद, कन्द, कुन्द और बुद्बुद शब्द पुलिङ्ग में हैं ।

७५—अर्घ, पथिन्, मथिन्, ऋभुक्षिन्, स्तम्ब नितम्ब और पूग ये शब्द पुलिङ्ग में हैं ।

७६—सारथि, अतिथि, कुक्षि, वस्ति, पाणि और अञ्जलि ये शब्द पुलिङ्ग में हैं ।

७७—सूत्रोक्त पल्लवादि शब्द पुलिङ्ग हैं ।

स्कन्ध-मृदङ्ग-सङ्ग-समुद्र-पुङ्खाः^१ । ६० ।

अयं पल्लव इत्यादि ।

७८ ऋषि-राशि-वृत्ति-ग्रन्थि-कृमि-ध्वनि-बलि-कौलि-मौलि-रवि-
कवि-कपि-मुनयः । ६१ ।

एते पुंसि स्युः । अयमृषिः ।

७९ हस्त-कृन्तान्त-घ्रात-जात-दूत-धूर्त-सूत-चूत-मुहूर्ताः । ६२ ।

एते पुंसि । अयं हस्त इत्यादि । इति पुल्लिङ्गाधिकारः ।

अथ नपुंसकाधिकारः ।

८० नपुंसकम् ।

अयमाधिकारः ।

८१ भावे ल्युङन्तः । १ ।

ज्ञानम् । हसनम् । भावे किम्—पचनः^१ ।

८२ निष्ठा च । २ ।

भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीवं स्यात् । गीतम् ।

८३ त्व-ष्यञौ तद्धितौ । ३ ।

शुक्लत्वम्, शौक्यम् । ^१षित्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वे ङीप् । चातुर्यम्, चातुरी ।

१—इमे पुंसीत्यर्थः इति पुल्लिङ्गाधिकारः ।

अथ नपुंसकाधिकारः ।

२—नपुंसक इति शेषः । ३—अत्र कर्तरि ल्युट् बाहुलकात् । ४—ष्यञः
षित्करणसामर्थ्यात् पिद्गोरादिभ्यश्च इति ङीष्, 'हलस्तद्धितस्येति' यलोपः,
चातुरी ।

७८—सूत्रोक्त ऋषि आदि शब्द पुल्लिङ्ग हैं ।

७९—सूत्रोक्त हस्त आदि शब्द पुल्लिङ्ग हैं ।

अथ नपुंसकाधिकारः ।

८०—यह अधिकार है ।

८१—भाव अर्थ में ल्युट् प्रत्ययान्त नपुंसक होता है ।

८२—भाव अर्थ में निष्ठान्त (क्त प्रत्ययान्त) नपुंसक होता है ।

८३—भाव अर्थ में त्व और ष्यञ् तद्धित प्रत्ययान्त नपुंसक होता है ।

८४ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेऽप्यः^१ । ४ ।

ब्राह्मण्यम् ।

८५ यद्यद्व्यगजण्वुच्छाश्च भावकर्मणि । ५ ।

एतानि क्लीवानि । स्तेयम्^३ । सख्यम्^४ । कापेयम्^५ । सैनापत्यम्^६ । औष्ट्रम्^७ ।

द्वैहायनम्^८ । पितापुत्रकम्^९ । आच्छावाकीयम्^{१०} ।

८६ अव्ययीभावः^{११} । ६ ।

अधिहरि ।

८७ द्वन्द्वकत्वम्^{१२} । ७ ।

पाणिपादम् ।

८८ अनल्पे छाया । ८ ।

शरच्छायम् ।

८९ इसुसन्तः । ९ ।

१—ब्राह्मणादिभ्यः गुणवाचिभ्यश्च कर्मण्यर्थे त्वष्यञौ नपुंसके, इत्यर्थः । चाद्भावे । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा = ब्राह्मण्यम् । २—भावकर्मणि यत्-य-ठक्-यक्-अन्-अण्-वृन्-छ-प्रत्ययान्ताः क्लीवे स्युरित्यर्थः । ३—‘स्तेनायन्नलोपश्चे’ति यत्प्रत्यये नलोपे-स्तेयम् । ४—‘सख्युर्यः’ इति भावे यत्प्रत्यये-सख्यम् । ५—‘कपिज्ञात्योर्ढक्’ इति ढक्प्रत्यये, एयादेशे, आदिवृद्धौ-कापेयम् । ६—‘पत्यन्तपुरोहितेभ्यो यक्’ इति यक्प्रत्यये, आदिवृद्धौ-सैनापत्यम् । ७—‘प्राणभृज्जाती’ त्यादिनाञ्ज्-औष्ट्रम् । ८—‘हायनान्तयुवादिभ्योऽण्’ इत्यण्-द्वैहायनम् । ९—‘द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुन्’ इति वुन्, अकादेशः-पितापुत्रकम् । १०—‘होत्रादिभ्यश्छः’ इति छः, तस्य ‘ईय्’ अच्छावाकीयम् । ११—नपुंसके इत्यर्थः । १२—‘द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्’ इति येषां द्वन्द्वानाम् एकवद्भावो भवति ते द्वन्द्वा नपुंसकत्वाभिधायका इत्यर्थः ।

८४—ब्राह्मणादि और गुणवाची शब्द कर्म अर्थ में भी नपुंसक होते हैं ।

८५—भाव कर्म में सूत्रोक्त प्रत्ययान्त शब्द नपुंसक होते हैं ।

८६—अव्ययीभाव नपुंसक होता है ।

८७—एकवद्भाव को प्राप्त द्वन्द्व नपुंसक होता है ।

८८—अनल्प विषय से छाया शब्द नपुंसक होता है ।

८९—इस् और उस् जिसके अन्त में हो वह नपुंसक होता है ।

हविः । सर्पिः । घनुः ।

६० ^१ अचिः स्त्रियां च । १० ।

इदमियं वाचिः ।

६१ छदिः स्त्रियामेव । ११ ।

इयं छदिः ।

९२ मुख-नयन-लोह-वन-मांस-हृदिर-कार्मुक-विवर-जल-हल-
घनास्त्राभिधानानि । १२ ।

एषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननं वक्त्रम् इत्यादि ।

६३ सारार्थादिनाः ^३ पुंसि । १३ ।

६४ वक्त्र-नेत्रारण्य-गाण्डीवानि पुंसि च । १४ ।

चात् क्लीबे ।

६५ ^३ टवो स्त्रियाम् । १५ ।

पूर्वस्येयं त्रिसूत्री वाचिका ।

९६ लोपघः । १६ ।

कुशलम् ।

९७ शीलादीनि पुंसि च । १७ ।

चात् क्लीबे-शीलम् ।

९८ शतादि संख्या । १८ ।

१—षकारान्तोऽयं शब्दः । २—पूर्वापवादोऽयम् । ३—वनवाचकोऽयम् ।

९०—किन्तु—अचिप् शब्द स्त्रीलिङ्ग भी है ।

६१—छदिप् स्त्रीलिङ्ग में ही है ।

९२—सूत्रोक्त सुखादि के वाचक शब्द नपुंसक से होते हैं ।

९३—किन्तु—सीर, अर्य और ओदन शब्द पुलिङ्ग में हैं ।

९४—वक्त्रादि शब्द (सूत्रोक्त) पुंनपुंसक हैं ।

९५—वनार्थक होते हुए भी अटवी शब्द स्त्रीलिङ्ग है ।

९६—लकारोपघ अदन्त नपुंसक होता है ।

९७—शीलादि शब्द पुलिङ्ग में भी होते हैं ।

९८—शतादि संख्या नपुंसक है ।

शतम् । सहस्रम् ।

६६ शतायुत-प्रयुताः पुंसि च^१ । १९ ।

१०० लक्षा कोटिः स्त्रियाम् । २० ।

इयं लक्षा । 'वा लक्षा' इत्यमरात् क्लीबेऽपि, लक्षम् ।

१०१ सहस्रः पुंसि । २१ ।

१०२ मन् द्व्यच्कोऽकर्तरि । २२ ।

मन्प्रत्ययान्तो द्व्यच्कः पुंसि स्यात् चात् क्लीबे न तु कर्तरि । वर्मा ।
वर्म । अकर्तरि किम्—ददातीति दामा ।

१०३ ब्रह्मण्युंसि च । २३ ।

अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म ।

१०४ साम-रोमणी क्लीबे । २४ ।

पूर्वस्यापवादः

१०५ असन्तो द्व्यच्कः^३ । २५ ।

यशः । मनः । तपः ।

१०६ अप्सराः स्त्रियाम् । २६ ।

एता अप्सरसः^३ ।

१०७ व्रजतः । २७ ।

पत्नम् । छत्रम् ।

१—चात् क्लीबे । २—क्लीबे इति शेषः । ३—प्रायेणायं बहुवचनान्तः ।

१९—किन्तु—शत, और अयुत और प्रयुत पुलिङ्ग भी हैं ।

१००—लक्षा और कोटि शब्द स्त्रीलिङ्ग हैं (लक्ष नपुंसक भी है) ।

१०१—सहस्र शब्द पुलिङ्ग है ।

१०२—मन् प्रत्ययान्त द्व्यच्क शब्द पुंनपुंसक होता है (कर्ता में नहीं) ।

१०३—ब्रह्मन् शब्द पुंनपुंसक है ।

१०४—सामन् और रोमन् नपुंसक हैं ।

१०५—अस् जिसके अन्त में है ऐसा द्व्यच्क शब्द नपुंसक होता है ।

१०६—किन्तु अप्सरस् शब्द स्त्रीलिङ्ग में है । (यह प्रायः बहुवचनान्त है) ।

१०७—व्रम् प्रत्ययान्त नपुंसक होता है ।

१०८ यात्रा-मात्रा-भस्त्रा-वण्टा-वरत्राः^१ स्त्रियामेव । २८ ।

इति नपुंसकाधिकारः ।

अथ स्त्रीपुंसाधिकारः ।

१०९ स्त्रीपुंसयोः ।

अयमधिकारः ।

११० गो-मणि-यष्टि-मुष्टि-पाटलि-वस्ति-शात्मलि-त्रुटि-मसि-
अरोचयः^२ । २ ।

इयमयं वा गोः ।

१११ अपत्यार्थतद्धिते^३ । ३ ।

ओपगवः । ओपगवी ।

इति स्त्रीपुंसाधिकारः ।

अथ पुंनपुंसकाधिकारः ।

११२ पुंनपुंसकयोः ।

अधिकारोऽयम् ।

११३ घृत-भूत-मुस्त-क्षेलितैरावत-पुस्तक-वुस्त-लोहिताः^४ । १ ।

अयं घृतः, इदं घृतम् ।

११४ कबन्धौषघायुधान्ताः^५ । २ ।

स्पष्टम् ।

१—पूर्वापवादोऽयम् । इति नपुंसकाधिकारः ।

२—एते स्त्रियां पुंसि च स्युरित्यर्थः । ३—स्त्रियां पुंसि चेति शेषः ।

४—इमे पुंसि नपुंसके चेत्यर्थः । ५—एते पुंसि नपुंसके चेत्यर्थः ।

१०८—किन्तु—यात्रा, मात्रा आदि पूर्वोक्त शब्द स्त्रीलिङ्ग ही हैं ।

१०९—यह अधिकार सूत्र है ।

११०—सूत्रोक्त गो-मणि आदि शब्द स्त्रीलिङ्ग पुलिङ्ग दोनों हैं ।

१११—अपत्यार्थ तद्धितान्त शब्द स्त्रीलिङ्ग पुलिङ्ग होते हैं ।

११२—यह अधिकार सूत्र है ।

११३—सूत्रोक्त घृतादि शब्द पुंनपुंसक हैं ।

११४—सूत्रोक्त कबन्धादि शब्द पुंनपुंसक हैं ।

११५ दण्ड-मण्ड-खण्ड-शब-सैन्धव-पाश्व-काश-कुश-कुलिशः^३ । ३।
दण्डः, दण्डम् । इति पुंनपुंसकाधिकारः ।

अथाऽविशिष्टलिङ्गाधिकारः ।

- ११६ अविशिष्टलिङ्गम्^१ । १ ।
११७ अव्ययं कतियुष्मदस्मदः^२ । २ ।
११८ णान्ता^३ संख्या ।
११९ शिष्टा^४ परवत् । ३ ।
एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् ।
१२० गुणवचनम्^५ । ४ ।
शुक्लः पटः । शुक्ला पटी । शुक्लं वस्त्रम् ।
१२१ कृत्यादच^६ । ५ ।

१—इमेऽपि पुंसि नपुंसके च स्युरित्यर्थः ।

२—तत्तल्लिङ्गवाचकताप्रयुक्तकार्यविशेषशून्यम्=अविशिष्टलिङ्गम् । ३—अव्ययानि कति-युष्मद्-अस्मद्-शब्दाश्च अविशिष्टलिङ्गा इत्यर्थः । ४—पान्ता नान्ताश्च सङ्ख्यावाचकाः शब्दा अविशिष्टलिङ्गा इत्यर्थः । यथा—षट् पुमांसः, पट् स्त्रियः, षट् कुलानि । एवं—पञ्च । ५—पान्तनान्तभिन्ना सङ्ख्या परवल्लिङ्गा इत्यर्थः । ६—परवल्लिङ्गमिति शेषः । ७—परवल्लिङ्गाः इति शेषः । यथा धार्यः पटः, धार्या शाटी, धार्य वस्त्रम् ।

११५—सूत्रोक्त दण्ड मण्डादि शब्द पुंनपुंसक हैं ।

११६—यह अधिकारसूत्र है (लिंग विशेष कार्य से शून्य अविशिष्ट लिंग कहलाता है) ।

११७—अव्यय, कति, युष्मद् और अस्मद् अविशिष्ट लिंग हैं ।

११८ पान्त और नान्त संख्यावाचक शब्द अविशिष्ट लिंग हैं ।

११९—पान्त नान्त भिन्न संख्यावाचक परवल्लिङ्ग होते हैं ।

१२०—गुणवाचक शब्द परवल्लिङ्ग होते हैं ।

१२१—कृत्य प्रत्ययान्त शब्द भी परवल्लिङ्ग होते हैं ।

१२२ करणाधिकरणोऽत्युत्तमं च । ६ ।

१२३ सर्वादीनि सर्वनामानि । ७ ।

स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ।

इति श्रीवरदराजदीक्षितविरचितपाणिनीर्यलिङ्गानुशासन-

सारभूता लिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥

॥ इति श्रीमध्यसिद्धान्तकौमुदी समाप्ता ॥

टीकाकर्तुः परिचयः ।

पञ्चाम्बुदेश इह सुन्दरवीरभूमौ होश्यार^१—पूर्वपुर—मण्डलमध्यगोयम् ।

‘द्वीपोत्तमांगमणिमध्यविराजमाना ‘जेधों’—पुरी परमसुन्दरतानिधाना ॥ १ ॥

यासीदियं वृटिशशासनतः पुरस्तात् श्रीसिक्खशासनमये समये विशाला ।

जस्वालवंशनृपतेः^२ किल राजधानी सेव्या गुणैरतिवरैः परमा प्रशस्ता ॥ २ ॥

अत्रास्ति पण्डितकुलं परमं प्रसिद्धमाचारशुद्धमतिभक्तिपरायणं च ।

तत्पूर्वजः समभवत् प्रवरो महात्मा श्रीकेशवो^३ विबुधमण्डलमण्डनोऽसौ ॥ ३ ॥

१—करणोऽधिकरणे चार्थे विहितो वो ल्युट् तदन्तः परवर्ल्लिगः, इत्यर्थः । २—सर्वनामसंज्ञकानि सर्वादीनि परवर्ल्लिगानि बोध्यानीत्यर्थः । ३—स्पष्टार्थेति, लोकव्युत्पत्त्यैव तत्तल्लिगाभिधानस्य सिद्धत्वात् । अत एव लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिगस्य, इत्युक्तं भगवता भाष्यकृता । तेन योगिकेषु शब्देषु लोकव्युत्पत्तिरेव लिङ्गाभिधाने प्रमाणमिति सिद्धम् ।

इति श्रीप्रभाकरीवृतौ मध्यकौमुदीटीकायां लिङ्गानुशासनम् ।

४—होश्यारपुर—मण्डलमध्यगता । ५—द्वावाप्रान्तशिरोमणिमध्यविराजमाना । ६—जस्वालजातीयानां राजपूतराजानां राजधानी, अत्र तेषामन्तिमो राजा श्रीरणसिंहाभिधान आसीत्, स च वृटिशशासनेन विग्रहमाचरन्निगृहीतः, साम्प्रतं चैतद्वंश्या ‘अम्ब’ नगरे वसन्ति । ७—विद्यासागरो भगवद्भक्त आदर्शमहात्मा श्रद्धेयचरणः पण्डितश्रीकेशवरामशर्मा प्रभाकरः (अस्य जन्मसंवत् १८०० वैक्रमः, विलयकालश्च १८९० वैक्रमः) ।

१२२—करण अधिकरण अर्थ में ल्युट् हो तो तदन्त शब्द भी परवर्ल्लिग होते हैं ।

१२३—सर्वनाम संज्ञक सर्वादि शब्द परवर्ल्लिग हैं ।

काश्यां स्वधीत्य मुचिरं 'भवदेवमिश्राद् ग्रामे' मद्दूद^१ वरनाम्नि विधाय शालाम् ।
 प्राचारयत्स खलु पाणिनिशासनं^२ यत् प्रायो विलुप्तमिह पञ्चनदे प्रदेशे ॥ ४ ॥
 तस्यात्मजोऽयं रघुनाथ उदारचेता जातस्ततोऽपि हरिभक्त—मुकुन्दलालः^३ ।
 श्रीरामचन्द्रबुध^४-धूर्जटि-शर्म^५-रामनारायणाः समभवन्स्तनयास्ततोऽपि ॥ ५ ॥

‘रामाच्छ्रीनीलकण्ठ’ उपेन्द्रनाथ^६ स्तथा विश्वमित्रः^७ ।

तुर्योऽस्ति विश्वनाथो दामोदरीगर्भजातश्च ॥ ६ ॥

रचिता विवृतिस्तेन मया छात्रोपकारिणी ।

प्रभाकरीयं सरला भूयात् केशवतोषिणी ॥ ७ ॥

इति श्रीपञ्चाम्बु—प्रान्तोत्तरदिग्विभागस्थ—होशियारपुरमण्डलान्तर्गत—‘जेजो’

नगरनिवासि—सुप्रसिद्धपण्डितकुलप्रसूत—पण्डितश्रीरामनारा-

यणात्मज—‘खन्ना’—नगरस्थश्रीसरस्वतीसंस्कृतमहाविद्या-

लयाचार्य—पण्डित—श्रीविश्वनाथशास्त्रिप्रभाकरेण

स्वान्तेवासि—कविकान्तनिगमानन्दशास्त्रि-

सहयोगेन सङ्कलिता प्रभाकरी नाम

मध्यसिद्धान्तकौमुदीविवृतिः

हिन्दीभावार्यसहिता

सम्पूर्णा ।

॥ ॐ तत्सत् ॥

१—वाराणस्यां तत्काले प्रथितमहिम्ना भैरव्यादिटीकाकृद्भैरवमिश्रपितुः श्री-
 पूज्यपादपण्डित—भवदेवमिश्रयात् । २—‘जेजो’ नगरनिकटवर्तिनि ‘मद्दूद’ ग्रामे-
 इत्यर्थः । ३—पाणिनीयं व्याकरणम् । ४—पूज्यपादो भक्त्येकनिष्ठः श्रीपण्डित-
 मुकुन्दलालजीमहाराजः । ५ पं० रामचन्द्रशर्मणः पं० श्रीपरमानन्दशर्मा कर्म-
 काण्डप्रकाण्डः । ६—पं० धूर्जटिशर्मणश्च पं० रामप्रपन्नशास्त्री काव्य-व्याकरण-
 दर्शनतीर्थः (मम विद्यागुरुः), पं० युगलकिशोरशास्त्री व्याकरणाचार्यः, पं०
 जयगोपालशर्मा वैद्यपञ्चाननः, इति त्रयः पं० अमरनाथपरशुरामौ च) । ७—
 श्रीमुकुन्दलालात् । ८—रामात् = पं० रामनारायणात् । ९—वेदान्तसार्वभौमस्ता-
 किकचक्रचूडामणिगर्भगवद्भक्तो महात्मा पं० नीलकण्ठशास्त्री । १०—वैयाकरण-
 भूषणो दर्शनलङ्कारः श्री पं० उपेन्द्रनाथशास्त्री । ११—श्री पं० विश्वमित्रशर्मा
 ज्योतिर्विद्यालङ्कारः ।

ॐ श्रीसधाकृष्णाम्यां नमः ॐ

अथ मध्यकौमुदीपरिशिष्टम् ।

अधरमधुरिमाणं वार्धिजाया विहाय
 निरवधि विधिवन्धं माधवः पादपद्मम् ॥
 वदनशशधरेणाऽऽस्वादयन्नस्ति यत्स्वम्
 अनुभवतु भृशं तन्मानसं षट्पदो मे ॥ १ ॥
 वन्दे स्वयंप्रकाशानन्द-श्रौतमुनि-पादपद्मं तत् ।
 यद् भवसागरतरणे परमालम्बनमलम्बानाम् ॥ २ ॥

विरम्यते यत्कृपयाऽत्र काक-
 श्वकर्मवृत्त्याः पुरुषेण, भावि ।
 नाभासते कष्टशतं, न शंका
 यप्रज्ञमास्तौमि गुरुं तमन्तः ॥ ३ ॥

एषोहं कविकान्तो निगमानन्दः परमहंसः ।
 विदधे बालबोधाय 'परिशिष्टं' कौतुकादेव ॥ ४ ॥

अथ किमिदं व्याकरणम् ?

व्याक्रियन्ते=व्युत्पाद्यन्ते (संसाध्यन्ते) शब्दा अनेनेति व्याकरणम्=सूत्र-
 वार्तिकभाष्यव्याख्यानादिस्वरूपं शब्दानुशासनं नाम शास्त्रम् ।

तत्र सूत्रम्—

अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
 अस्तोभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

तद्भूदाश्च—

सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
 अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते ॥

तत्र १—सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धबोधकं सूत्रम् = सञ्ज्ञासूत्रम् । यथा—“वृद्धि-
 रादेच्” “अदेङ्गुणः” “शेषो घ्यसखि” ।

२—अव्यवस्थायां व्यवस्थाऽऽपादकं सूत्रम्=परिभाषासूत्रम् । यथा—“तस्मा-
दित्युत्तरस्य” “मिदचोऽन्त्यात्परः” ।

३—आदेशादिविधायकं सूत्रम्=विधिसूत्रम् ।

यथा—“इको यणचि” “ह्रस्वनद्यापो नुट्” “एरच्” ।

४—प्राप्तस्य विधेर्नियामकं सूत्रम्=नियमसूत्रम् । यथा—“रात्सस्य” ।

५—अतस्मिन् तद्धर्माऽऽपादकं सूत्रम् = अतिदेशसूत्रम् । यथा—“सह्युर-
सम्बुद्धौ” “गोतो णित्” “लोढो लङ्वत्” ।

६—उत्तरोत्तरस्वार्थसमर्पकं सूत्रम्=अधिकारसूत्रम् । यथा—

“ह्याप्प्रातिपदिकात्” “आर्धधातुके” “पूर्वत्रासिद्धम्” ।

वार्तिकलक्षणम्—

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।

तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा विचक्षणाः ॥

यथा—‘ओतो णिदिति वाच्यम्’ ‘द्वत्वममीति वाच्यम्’ ‘यणः प्रतिषेधो
वाच्यः’ ।

भाष्यलक्षणम्—

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वर्णैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

तच्च प्रकृते महामुनि-यतञ्जलि-विरचितं व्याकरणमहाभाष्यं सर्वप्रसिद्धमेव ।

व्याख्यानलक्षणम्—

पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।

आक्षेपश्च समाधानं व्याख्यानं पङ्क्तिविधं मतम् ॥

तच्च पूर्वाचार्यविरचितं काशिकाप्रक्रियाकौमुदीसिद्धान्तकौमुद्यादिरूपं प्रथितमेव ।

तदेवं सूत्रवार्तिकभाष्यव्याख्यानादिविधया सर्वविध-लौकिक-वैदिकशब्दसाधु-
त्वप्रतिपादनपरं पाणिनीयं व्याकरणं सर्वेष्वपि व्याकरणेषु प्रातिशाख्येषु च मूर्धन्य-
तममिति नाविदितं विदुषाम् । तस्येयं मध्यमशिक्षास्थानीया मध्यसिद्धान्तकौमुदी ।

व्याकरणस्याऽनुबन्धचतुष्टयम्—

सकलपुरुषार्थासाधनं वेदः, स च मन्त्रब्राह्मणात्मक-शब्दराशिरूपः, तदनु
सर्वाण्यपि शास्त्राणि शब्दराशिरूपाण्येवेति वेदशास्त्रादिज्ञानाय प्रवृत्तमिदं शब्द-
शास्त्रम्=व्याकरणं सर्वेषामध्येयतामापद्यत इति सिद्धमस्यानुबन्धचतुष्टयम्—

- १—शब्दज्ञानं प्रयोजनम् ।
- २—शब्दसाधनं विषयः ।
- ३—शब्दज्ञानार्थी-अधिकारी ।
- ४—प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिः सम्बन्धः ।

पञ्च सन्धयः—

सन्धयः पञ्च, पञ्चसन्धिप्रकरणमिति च परम्पराप्रवादः । तत्र जायते जिज्ञासा के ते पञ्च सन्धयः ? यानाश्रित्य प्रवृत्तोऽयम्प्रवादः । लघुकौमुद्याम् अच्-सन्धिः, ह्रस्वसन्धिः, विसर्गसन्धिः, इति सन्धित्रयमेव समुपलभ्यते, मध्यकौमुदी-सिद्धान्तकौमुद्युक्तस्वादिसन्धिसम्मेलनेऽपि चत्वार एव सम्पद्यन्ते । अत्र केचित्-प्रकृतिभावं चतुर्षु पञ्चमं सन्धिमाचक्षते । वर्णसन्धानं सन्धिरिति व्याकुर्वाणा अन्ये प्रकृतिभावस्य सन्धित्वे न सन्तुष्यन्ति, तत्र वर्णसन्धानाभावात् । ते हि सिद्धान्त-कौमुद्युक्तचतुःसन्धिषु पञ्चमम्—अनुस्वारसन्धिं परसवर्णरूपं ब्रुवते ।

अपरे^१ पुनः सञ्ज्ञाप्रकरणं प्रकृतिभावप्रकरणञ्चापि लघुकौमुद्युक्तसन्धित्रये सम्मेल्य प्रकरणपञ्चकमिदं पञ्चसन्धिप्रकरणमुच्यते इति समादधति । सञ्ज्ञा-प्रकरणस्य सन्धित्वाभावेऽपि तदुपोद्धातत्वेन तदन्तःपातः । प्रकृतिभावस्यचाऽञ्स-न्धयपवादत्वेन तत्समानदेशत्वमुत्सर्गपवादयोरिति समानदेशत्वनियमाद् विधिपूर्वको निषेध इति नियमाच्च । सन्धिसम्बन्धित्वेन सन्धित्वमेवेति छत्रिणो यान्तीतिवत् पञ्चसन्धिव्यवहारो भाक्त इति तदाशयः ।

यद्वा पञ्चानां परस्परसापेक्षाणां सञ्ज्ञाद्यवयवानां सन्धिः = समुच्चयो यस्मिन्न-वयविनि (प्रकरणे) तत्पञ्चसन्धिप्रकरणमित्युच्यते परम्परया ।

पाणिनीयव्याकरणाचार्यकालविचारः ।

(विषयोऽयं हिन्दीभूमिकायां विस्तरेण विवेचितः)

पाणिनिः

एतद्व्याकरणमूलभूतसूत्राणां कर्त्ता 'परशुपुर' [पेशावर] प्रान्ता-न्तर्वर्ति 'शालातुर' [लाहुर] ग्रामाभिजनो दाक्षिण्यो भगवान् पाणिनिः कलेरष्टम्यां शताब्द्यां समभूदिति पूर्वविद्वत्समाजसिद्धान्तः ।

कात्यायनः

पाणिनीयव्याकरणे वार्तिककर्त्ता वररुच्यपरनामाऽयं कात्यायनो

१—अपरे = कर्मकाण्डप्रभाकराः पं० रविदत्तशर्माणिः 'खन्ना'-स्थाः ।

मुनिः कलैर्विंशशताब्द्यां प्रादुरभवदिति पं० श्रीरामप्रपन्नशास्त्रिकृतनिरुक्त-
भूमिकातोऽवगम्यते । केचित्तु पाणिनिसमकालत्वमेवास्य प्रतिपादयन्ति ।

पतञ्जलिः

गोनर्ददेशीयः [अयञ्च गोनर्ददेशः कश्मीरेष्वति प्राञ्चः, अयोध्या-
प्रान्ते इति पौरस्त्याः] महाभाष्यकारः शेषावतारत्वेन विख्यातो भगवान्
पतञ्जलिः कलेः सप्तविंशशताब्द्यां ख्रीष्टजन्मतश्च ४५० वर्षाणि पूर्वं सम-
जायतेति निरुक्तभूमिकायां पं० श्रीरामप्रपन्नशास्त्रिणः । कलेश्चतुर्विंशशता-
ब्द्यामभूदिति श्रीदाधिमथाः ।

भट्टोजिदीक्षित-वरदराजौ

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीकर्त्ता श्रीभट्टोजिदीक्षितः श्रीलक्ष्मी-
धरभट्टसूनुः कान्यकुब्जेश्वरस्य गोविन्दचन्द्रदेवस्य समानकालिकस्तेन
ख्रीष्टीयद्वादशशताब्दीशेषभागे त्रयोदशे शतके समभूदिति महता प्रया-
सेन-साधितं श्रीपण्डितब्बालाप्रसादमिश्रेण भाषाटीकासहितसिद्धान्त-
कौमुदीभूमिकायाम् ।

प्रो० वेवर-डाक्टरजलिमतानुसारञ्च ख्रीष्टीयसप्तदशशताब्दी श्रीभट्टो-
जिदीक्षितस्य समयः । मध्यसिद्धान्तकौमुदीकर्त्ता श्रीवरदराजश्च भट्टोजि-
दीक्षितस्य शिष्य इति तस्य समानकालिक एवाऽतस्तस्य कालनिर्णयो न
पृथक् क्रियते ।

बालानां लेखोपयोगिनो नियमाः प्रदर्शयन्ते

१—अक्षराणि सुवाच्यानि सुन्दराणि सन्देहरहितानि च स्युः ।

२—पदं पदं पृथक्कृत्य (समुचितव्यवधानं कृत्वा) लेखो लिखितः स्यात् ।

३—लेखे विरामादिचिह्ननियमाः सर्वथा पालिता भवेयुः ।

४—लेखे प्रसंगसमाप्तौ प्रघट्टकः परिवर्त्तनीयोज्ञश्यमेव ।

५—प्रघट्टकस्य प्रथमा पङ्क्तिद्वर्धङ्गलं स्थानं रिक्तं परित्यज्य लेखनीया ।

शिष्टाश्च पङ्क्तयः समानरेखायां सरलाः = ऋजवो विरलाश्च लेखनीयाः ।

लेखोपयोगचिह्नानि ।

अवान्तरविरामचिह्नम्	...	...	...
अर्धविरामचिह्नम्	...	...	...

अशुद्धिप्रदर्शनम्

६६१

पूर्णविरामचिह्नम्				।
प्रसङ्गसमाप्तिचिह्नम्		...	...	॥
प्रश्नचिह्नं काकुचिह्नञ्च				?
सम्बोधनखेदाऽऽश्चर्यचिह्नम्		...		!
उद्धरणचिह्नम्	...	...		"...."
पर्यायचिह्नं संयोगचिह्नञ्च		...	...	=
सन्धिच्छेदचिह्नम्	...	...		+
निर्देशचिह्नम्	...		...	—
पाठान्तरचिह्नम्	...	}	...	
मध्ये भावादिप्रदर्शकचिह्नञ्च		}	...	()
त्रुटिपूर्तिचिह्नम्	...		...	Δ
अपूर्णपाठचिह्नम्		...	...	
समासे पदविभागसौकर्यचिह्नम्	...			—

बालोपयोगि अशुद्धिप्रदर्शनम् ।

परीक्षायामब्धौ तरुणतरुणिया ननु भुवि
जडानां जाड्येन प्रखरकिरणो या युवरविः ।
अशुद्धयद्वीणां या सततदलने दारुणपविः
भृशं सद्यः सेयं विशातु शिशुकर्णे कविगवी ॥
(बालानां संस्कृतानुवादे प्रायो जायमाना अशुद्धयः)
ते 'भ्रातोऽनेन 'कर्मणाऽभिलाषा' जायते मम ।
'एकामुपाधिमद्य त्वां' दद्यां किन्तु 'पतेर्भयं' ॥ १ ॥

अशुद्धिसंशोधनम् ।

- १—सब, पदादौ स्थितत्वान्न 'ते' आदेशः ।
- २—भ्रातरनेन, रोरेवोत्वविधानादुत्वं न ।
- ३—कर्मणा, नान्तत्वेनादन्तत्वाभावादिनादेशो न ।
- ४—अभिलाषः... "धनवन्तः" इति पुंस्त्वम् ।
- ५—एकम्, "क्यन्तो घुः" इति सूत्रेण, उपाधिशब्दस्य पुंस्त्वम्, तद्वि शेषणत्वाद् एकशब्दस्यापि ।
- ६—तुभ्यम्, सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
- ७—पत्युः, पतिशब्दस्य समास एव घिसंज्ञाविधानान्न गुणादिकम् ।
- ८—भयम्, हल्परत्वाभावादनुस्वारो न ।

पश्यत्वा^१ युवतीभार्या^२ भवान्नद्य^३ गृहाद्गतः ।
 तस्या^४ भर्तुर्विद्विष्यते किं विहित्वा^५ त्वमागतः ॥ २ ॥
 कुतस्त्वं शंकरसे^६ भ्रातो^७ ! नेत्रकाणोऽस्ति तत्सुतः ।
 तस्य^८ सार्धं^९ मदीयाऽस्ति सन्धिवै^{१०} दीर्घकालतः ॥ ३ ॥
 कोपं^{११} मा कुरु तात ! त्वं धर्मं^{१२} तव ब्रवीम्यहम् ।
 इमे^{१३} ऽतिमधुरे नीय^{१४} फल^{१५} आश्वादय प्रिय ! ॥ ४ ॥
 यश्च लग्नो^{१६} महत्प्रेम्णा दयालोः^{१७} कृष्णपादयोः ।
 सो^{१८} जगतस्य^{१९} सर्वस्य सेव्यस्तस्य^{२०} नमस्ततः ॥ ५ ॥

१—दृष्ट्वा, इत्संज्ञकशकारादिप्रत्यये परे पिवादीनां विधानात्पश्यादेशो न ।

२—युवभार्याम्, “पुं वत्कर्मधारय” इत्यादिना पुं वद्भावः ।

३—भवान्नद्य, ह्रस्वाभावात् इमुण् ।

४—भर्त्तरि, “यस्य च भावेन भावलक्षणम्” इत्यनेन ‘भर्त्तरि’ इति कर्त्तरि सप्तमी कर्तृपदसम्बन्धेन क्रियापदेऽपि सप्तमी तद्विशेषणत्वात् ।

५—विधाय, “समासेऽनञ्पूर्वे क्तवो ल्यप्” इति ल्यप् ।

६—शङ्करसे, “अनुस्वारस्य” इति नित्यपरसवर्णः ।

७ } —भ्रातर्नेत्रेण काणः, रोरेवोत्वाविधानान्नोत्वम् ।

८ } तत्कृतगुणवचनाभावान्न समासः ।

९—तेन, सहादियोगे तृतीया ।

१० मदीयः, ‘क्यन्तो घुः’ इति सन्विशब्दस्य पुंस्त्वम्, तद्विशेषणत्वाद् मदीय इत्यस्यापि ।

११—माकार्षीः, “माङि लुङ्” इति लुङ् । निषेधार्थक-माशब्दयोगे तु तदपि साधु ।

१२—त्वाम्, द्विकर्मकत्वात् कर्मणि द्वितीया ।

१३—इमे अति, “ईद्वदे” इति प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावः ।

१४—नीत्वा, असमस्तत्वान्न ल्यप् ।

१५—फले आश्वादय, अत्रापि ‘ईद्वदे’ इति प्रकृतिभावः ।

१६—महाप्रेम्णा, “आन्महत” इत्यात्वम् ।

१७—कृष्णस्य, सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य च न विशेषणम् ।

१८—स, ‘एतत्तदोः’, इति सुलोपः ।

१९—जगतः, हलन्तत्वान्न ‘स्यः’ ।

२०—तस्मै, “नमः स्वस्ति” इति चतुर्थी ।

अस्माकं भोजनं ^१पक्तं गृहं गच्छे^२ यथागतिः^३ ।
 अहोरात्रं^४ विना^५ क्रीडे^६ छत्रोपानद्भिरातुरः^७ ॥ ६ ॥
 विश्वे^८ विश्वे मनुष्या ये^९ कर्म^{१०} जहन्ति नो निजम् ।
 नीचापि^{११} ते न बिभ्यन्ति^{१२} शमनात्तस्य सेवया ॥ ७ ॥
 हे कृष्ण ! वनखेलाया अभिलाषोऽद्य जायते ।
 तत्राऽमृतसरो^{१३} दीर्घं सुन्दरश्चास्ति तन्महत् ॥ ८ ॥
 वङ्गे^{१४} कलिङ्गे^{१५} विख्यातं वृक्षादीनां तमोवृतम्^{१६} ।

१—पक्वम्, “पचो वः” इति कस्य वकारः ।

२—गच्छामि, गमेः परस्मैपदत्वात् ।

३—यथागति, ‘अव्ययीभावश्च’ इत्यव्ययत्वाद् “अव्ययादाप्सुपः” इति सुपो लुक् ।

४—अहोरात्रः, “रात्राह्नाहाः पुंसि” इति पुंस्त्वम् । यद्वा क्रियाविशेषणत्वात्साधु ।

५—विना ।

६—क्रीडामि, परस्मैपदत्वात् ।

७—छत्रोपानहेन, “द्वन्द्वाच्चुदपहान्ताद्” इति टच्, समाहारवादेकवचनम् ।

८—विश्वस्मिन्, सर्वनामत्वात्स्मिन्नादेशः ।

९—कर्म, “स्वमोर्नपुंसकात्” इत्यमो लुक् ।

१०—जहति, “अदभ्यस्तात्” इत्यत् ।

११—नीचा अपि, यलोपस्याऽसिद्धत्वान्न दीर्घः ।

१२—बिभ्यति, अभ्यस्तत्वाद् ।

१३—अमृतसरसम्—‘अनोरमायःसरसां जातिसंज्ञयोः ।’ इति टच्, एवं ‘महानसम्’ ‘कालायसम्’ पिण्डाश्मः’ इत्यपि बोध्यम् ।

१४— { वङ्गेषु, कलिङ्गेषु, वङ्गानां कलिङ्गानां वा निवासो जनपद
 इत्यर्थेऽण् प्रत्ययः, तस्य च ‘जनपदे लुप्’ इति लुप्, तथा
 १५— { च “लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने” इति सूत्रेण बहुवचनमेव साधु ।

१६—तमसा वृतम्, ‘ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः’ इति तृतीयाया

क्रोशप्रयन्तविस्तीर्ण^१ विधातं^२ ब्रह्मणा पुरा ॥ ६ ॥
 साधूनाञ्च गृहस्थानां द्वयेषां^३ शान्तिदायकम् ।
 'जागृतिस्तत्र भावानां' प्रणष्टानाम्प्रजायते ॥ १० ॥
 अवश्यं पादपद्मं न सनाथं तद्विधीयताम् ।
 'अहश्चानुगृहीतव्यो मद्गां'^४ पालयता त्वया ॥ ११ ॥
 'अलङ्कृता स वाचां स्यात्' पथभ्रष्टोऽपि जागृतः^५ ।
 पुनीतं^{११} खलु^{१२} सप्रेम्णा स्थानं सेवति^{१३} यः सदा ॥ १२ ॥

अलुक् । षष्ठीसमासाश्रयणे तु ययाकथञ्चित् समाधेयम् ।

१—पर्यन्त, परि + अन्त, यणि रेफस्योर्ध्वगमनम् ।

२—विहितम्, तादिकित्वाद् "दघातेर्हिः" इति हिरादेशः ।

३—द्वयानाम्, द्वयशब्दस्य सर्वनामसञ्ज्ञाभावान्न सुट् ।

४—जागर्तिः, "जाग्रोऽविचिण्णलङ्गित्सु" इति गुणः । केचित्तु 'ओर्गुणः' इत्यत्र गुणस्याऽनित्यतामाश्रित्य 'जा गृति' रित्येव साधु मन्यन्ते । वस्तुतस्तु उभयमपि न विचारसहम् । 'जागर्तेरकारो वा' इति क्तिन्-वाघकेऽकारप्रत्यये 'जागरा' पक्षे शः 'जागर्या' इति रूपद्वयं सिद्धयति ।

५—प्रनष्टानाम्, "नशेः पान्तस्य" इति णत्वनिषेधः ।

६—अनुग्रहीतव्यः, कित्वाभावान्न सम्प्रसारणम् ।

७—मद्गवीम्, "गोरतद्धितलुकि" इति टच्, टित्वाद् डीप् ।

८—अलङ्करिष्णुः, 'अलङ्कृन् निराकृन्, ...' इत्यादिना इष्णुच् प्रत्ययः । अताच्छील्यार्थे तु ययाकथञ्चित्समाधेयम् । लुटि तु—'अलङ्कृता' इति स्यादेव ।

९—पथिभ्रष्टः, पथिन्-शब्दस्य समासादौ स्थितत्वाद् 'ऋक्पूरब्बूःपथा-मानक्षे' इति समासान्तो नाञ् ।

१०—जागरितः, जागर्तेः सेट्कत्वादिङ्गुणौ ।

११—पूतम्, पून्घातोः क्तप्रत्यये, तस्याऽसार्वधातुकत्वात् "क्रयादिभ्यः श्ना" इति न भवति । लोटि मध्यमपुरुषद्विवचने तु सिद्धयति ।

१२—सप्रेम, प्रेम्णा सह वर्तते यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणत्वेन द्वितीयैकवचनान्तत्वमेव साधु ।

१३—सेवते, अनुदात्तत्वादात्मनेपदम् ।

तथोपरितने^१ भागे अप्सरा^२ नृत्यति मुदा ।
 सखीकास्तत्र सिद्धाश्च सन्ति विंशतयो^३ जनाः ॥ १३ ॥
 कृपालो^४ ! ते^५ दुग्धमूषि^६ वपुंसि^७ 'स्पृष्टुमिच्छति ।
 नास्मि शक्नोम्यहं पोदुं^८ किन्तु चेक्रियते^९ मया ॥ १४ ॥
 एकत्रितं^{१०} मया भद्रं कतमश्चास्ति^{११} कर्म मे ।

१ - उपरितनमिति तु न कथमपि सिद्धयति 'सायंचिरं....' इत्यादिना सूत्रेण तु कालवाचिभ्य एव व्युत्थ्यलौ विधीयते तयोस्तुट् च । तेन—इदानीन्तनमिति निष्पन्नम् ।

२—अप्सरसः, अप्सरःशब्दस्य बहुवचनत्वात् । एवमेव "दाराः" 'गृहाः' 'वर्षाः' इत्यादयोऽपि बोद्धव्याः ।

३—विंशतिः, 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे' इति नियमेनैकवचनमेव साधु ।

४—'स्पृह्गृहि....' इति सूत्रे कृपालुशब्दस्यान्तःपाताभावान्नाञ्जलुच् प्रत्ययः सिद्धयति । अथवा—कृपां लाति—इति विगृह्य मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये साधु । एवं स्पर्धालुरपि सिद्धयति ।

५—तव, 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानवद्भावेन पादादौ स्थितत्वात् 'ते' आदेशः ।

६—दुग्धमुंषि, सान्तसंयोगाभावात् दीर्घः । अत्र हि प्रकृतिस्यः पकारो न तु सकारः ।

७—वपुंसि, पत्वस्याऽसिद्धत्वात् "सान्तमहत्...." इति दीर्घः ।

८—स्पृष्टुम् (स्पृष्टुम्) "अनुदात्तस्य चर्दुपधस्याज्यतरस्याम्" इति अत्रागमविकल्पेन रूपद्वयम् ।

९—अपोदुम्, अवाप्योरेवोपसर्गयोरल्लोपविधानात् अपोपसर्गस्य नाऽकारलोपः ।

१०—चेक्रीयते, यङन्तात्कर्मणि यकि "रीङ् ऋतः" इति रीङ् ।

११—'इतच्' प्रत्ययो हि प्रथमान्तात् अस्य सञ्जातमित्यर्थे विधीयते, 'एकत्र' इति तु—अधिकरणशक्तिप्रधानमव्ययम् ।

१२—कतमत्, "अद्भुततरादिभ्यः पञ्चम्यः" इत्यद्भुतदेशः ।

मृण्मयञ्च^१ शरीरं मे राधिकाजाय^२ ! पश्यताम्^३ ॥ १५ ॥
 पश्चिमस्यां^४ न मे वाचि कदाऽप्रकटयद्^५ मृषा ॥
 पृच्छकेन^६ सता नाथ ! प्रोक्तुं कामेन^७ सर्वथा ॥ १६ ॥
 प्रष्टव्येयं कथा कृष्ण ! मया त्वत्तो^८ निरोगिणा^९ ॥
 कर्णाभ्यामथ नेत्राभ्यां श्रोतुं द्रष्टुं न शक्यते ॥ १७ ॥
 जायते हा ! गवां हत्या^{१०} ग्रामस्य^{११} परितो विभो ! ॥
 कञ्चिन्नानुगृहीतारं^{१२} पश्यामि जगतीतले ॥ १८ ॥
 कुर्वन्ती^{१३} न कथं पीडा कथेयं हृदयन्तुदा ॥

१—मृण्मयम्, पदान्तस्य नस्य णत्वन्न भवति ।

२—राधिकाजाने ! “जायाया निङ्” इति निङ् ।

३—पश्यताम्, यगादौ शित्वाभावान्न पश्यादेशः ।

४—पश्चिमायाम्, सर्वनामसंज्ञाभावान्न स्याडागमः ।

५—प्राकटयत्, घातोरेव पूर्वमडागमो (आडागमो वा) भवति ।

६—पृच्छकेन, कित्वाभावान्न सम्प्रसारणावसरः ।

७—प्रवक्तुं कामेन, तुमुन्प्रत्ययस्याऽकित्त्वान्न सम्प्रसारणम्, कामपरत्वाद् मकारलोपः ।

लुप्तेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनंसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युङ्घ्नोः ॥ [इत्यभियुक्तोक्तेः] ।

८—त्वम् “गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृक्ष्वहाम्” इति नियमेन गौणे कर्मणि प्रत्ययविधानात् । पञ्चमी तु भवत्येव न । कर्मणश्चोक्तत्वात् न द्वितीया किन्तु प्रथमा । तस्मात्समस्तमेव पदमनया दिशा परिवर्तनीयम् [त्वं कथां प्रष्टव्यः] इति । एवं—‘स प्रणामं वाच्यः’ न तु (तस्मै प्रणामो वाच्यः) । इयं कारिका बहूपयोगिनी विद्यते । तस्माद्विद्यार्थिभिर्गुरुमुखादेव मनसिकृत्याग्रे गम्यताम् ।

९—नीरोगेण, न विद्यते रोगो यस्येति निर् + रोगः इत्यत्र “रो री”ति रेफलोपे “ढ्रलोपे” इति दीर्घः, नीरोगः । नात्र मतुवर्थिक इन् भवितुमर्हति ‘न कर्मधारयवद् मतुवर्थिको बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः’ इति नियमात् ।

१०—गोहत्या असमासे सुप उपपदाभावान्न क्यप् तकारान्तादेशश्च ।

११—ग्रामम्, “अभितः परितः....” इति द्वितीया ।

१२—अनुग्रहीतारम्, कित्वाभावान्न सम्प्रसारणम् ।

१३—कुर्वन्ती, अवर्णान्ताङ्गाभावाद् ‘आच्छीनद्योर्नुम्’ इति सूत्रेण ङीप् नुम्

उक्तोऽपि न समायातः शतेन^१ पुरुषायुषा ॥ १९ ॥
 सर्वे विनष्टमर्हन्ति^२ जगत्यां मन्दमेघसः^३ ॥
 कुर्वन्ति ये प्रजानां दध्ना विषमयेन^४ तु ॥ २० ॥
 कथं रक्ष्या इमे चेति सद्यः स्यादुत्तरेलिमम्^५ ॥
 इयमेव कथा ज्ञेया सर्वेषामार्यधर्मिणाम्^६ ॥ २१ ॥

['रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकाथ—

विक्रीणीते यो नरः तच्च धिक् धिक् ।

अस्मिन् पद्ये योऽपशब्दान्न वेत्ति

व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तच्च धिक् धिक् ॥]

(कस्यचित्)

अपशब्दाँश्च सङ्गृह्य व्यलेखि यत्र 'कुत्रतः ॥
 कण्ठीकुर्वन्ति बालाश्चेत् सिद्ध्येन्मे मनोकामना' ॥ २२ ॥

न भवति ।

१—शतं पुरुषायुषम्, फलप्राप्त्यभावाद् 'अपवर्गे तृतीया' इति न तृतीया ।
 'अचतुरविचतुर' इति सूत्रेण 'पुरुषायुषम्' इति निपात्यते ।

२—विनष्टम्, 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुम् ।

३—मन्दमेघाः, नन्-दुः-सुम् एव 'नित्यमसिच् प्रजामेघयोः' इति असिच्
 विधीयते तेनात्र न ।

४—विषमयेण, 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति णत्वम् ।

५—उत्तिरेलिमम्, 'ऋत इद्धातो' रिति इर् ।

६—आर्यधर्मिणाम् 'धर्मादिनिच् केवलात्' इति अनिच् । एवमेव 'सनातनधर्मी'
 इत्यप्यशुद्धम् । 'सनातनधर्मा' इति साधु ।

७—अत्र सर्वत्र 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य कनः 'जीविकार्थे चापण्ये'
 इति लुपोऽभावात् 'हस्तिकान् विक्रीणीते' इतिवत् रामकं-सीतिकां लक्ष्मणकमित्येव
 प्रयोगाः साधवः ।

८—कुतः, कुत्रेति सप्तम्यन्तात्त्रल्, ततः पञ्चम्यन्तत्वाभावात् तसिल् भवितु-
 मर्हति ।

९—मनःकामना, हृत्परत्वाभावाद् रोरुत्वं न भवति ।

पाण्डित्य-विडम्बनम्^१

रे क्रोष्टः ! परुषं विरौषि बहुधा बालोऽयमस्या वधोः,

सोऽयं सप्तदिनान्तरं निजगृहं यास्यत्यहो ! सुन्दरः ।

पूर्वं सोऽत्र परिश्रकार सदनं, श्लोको विरच्याऽप्यते,

उष्णीभूत उदेति भानुरनिशं, मञ्जिष्ठवह्नोहितः ॥ १ ॥

शिष्यो बोधयितव्य एव गुरुणा पृच्छन् विनीतः सुधीः,

रात्रौ नाशयतस्ततान्धतमसं दीप्ताऽग्निसोमौ सदा ।

श्रूयन्ते च पुरातनाः खलु चतुर्मूर्ध्ना त्रिमूर्ध्ना वधाः,

तत्त्वं नैव विदन्ति केचन चतुःकृत्वोऽष्टकृत्वोऽथवा ॥ २ ॥

आस्यं तस्य करश्च शोभनतरौ, भूमिस्थ एवास्म्यहम्,

वायुः कम्पयते तरुनतिलसङ्ग्यां प्रैक्षि दृग्भ्यां तथा ।

मामाराध्य भविष्यति प्रकटितो विद्योदयस्ते महान्,

दूये हन्त ! मृगीपदेन दलितः सिहीपदेनाऽपि नो ॥ ३ ॥

अङ्घ्रिर्नैव समुच्छलद्भिरपि यः खिन्नोऽन्वहासीत्पुनः,

सोऽयञ्चाद्य रुरोदिषत्यतितरां, बाहू महालम्बिते ।

चित्रा ते महिमा, न वा कलयसि ? प्रीतिः स्थिरा ते च मे,

लग्नं चक्षुरिदञ्च सम्प्रति भुजायां, वा ध्वजायामथ ॥ ४ ॥

प्रतिवाक्यमिहैकैकाऽशुद्धिर्निष्टङ्किता मया ॥

पाण्डितानां विडम्बाय महाकौतुकिनां कृते ॥ ५ ॥

१—अत्रत्या अशुद्धयो निजनिजाऽध्यापकानां सकाशादेव परिशोधनीयाः ।

उपसर्गयोगेन धातूनामर्थविपरिणामः

६६९

अनुवादोपयोगाय उपसर्गयोगेन केषांचिद् धातूनामर्थ-

विपरिणामः प्रदर्श्यते ।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहार-संहार-विहार-परिहारवत् ॥ १ ॥

(दिङ्मात्रमुदाह्रियते)

धातुरूपम्

भाषार्थः

धातुरूपम्

भाषार्थः

भू^१-सत्तायाम्

आक्रमते=आक्रमण करता है ।

भवति=होता है ।

निष्कामति=निकलता है ।

प्रभवति=समर्थ होता है, या उत्पन्न होता है ।

अतिक्रामति=अतिक्रमण (उल्लङ्घन) करता है ।

अनुभवति=अनुभव करता है ।

परिक्रामति=परिक्रमा करता है ।

आविर्भवति=प्रकट होता है ।

पराक्रमते=पराक्रम दिखाता है ।

उद्भवति=उत्पन्न होता है ।

अपक्रमति=हटता है ।

प्रादुर्भवति= „

गम्लु-गती

परिभवति=तिरस्कार करता है ।

गच्छति=जाता है ।

पराभवति= „

प्रतिगच्छति=लौटता है ।

अभिभवति= „

अवगच्छति=जानता है ।

सम्भवति=पैदा होता है, या सम्भव है ।

अनुगच्छति=पीछे जाता है ।

क्रमु-पादविक्षेपे

निगच्छति=बाहर जाता है ।

क्रामति=चलता है ।

अधिगच्छति==प्राप्त करता है ।

उपक्रमते=आरम्भ करता है ।

आगच्छति=आता है ।

प्रक्रमते= „ „

संगच्छते=मिलता है

संक्रामति=संक्रान्त होता है ।

उद्गच्छति=उपर जाता है ।

विक्रमते=विक्रम दिखाता है ।

१—दीधी-वेवी-दरिद्राणामूणुओ

जागरेस्तथा ।

एकाचामपि धातूनां नाऽनुबन्धोऽज् विलुप्यते ॥

तेन ऋकारानुबन्धलोपो न ।

६७०

मध्यकोमुदीपरिशिष्टे

धातुरूपम्

अय-गती

अयते=जाता है ।

पलायते=दौड़ता है ।

वृत्तु-वर्तने

वर्तते=है ।

प्रवर्तते=(कार्य में) लगता है ।

निवर्तते=लौटता है ।

अनुवर्तते=अनुसरण करता है ।

परिवर्तते=घूमता है ।

हृन्-हरणे

हरति=चुराता है ।

उपहरति=भेंट देता है ।

प्रहरति=प्रहार करता है ।

विहरति=विहार करता है ।

संहरति=संहार करता है ।

परिहरति=दूर करता है ।

उद्धरति=उद्धार करता है । निका-
लता है ।

उदाहरति=उदाहरण देता है ।

उपसंहरति=उपसंहार-(संकोच)
करता है ।

प्रत्युदाहरति=प्रत्युदाहरण देता है ।

व्यवहरति=व्यवहार करता है ।

आहरति=लाता है ।

अभ्यवहरति=खाता है ।

अपहरति=खोसता है

छीनता है ।

वह-प्रापणे

वहति=ले जाता है । (ढोता है)

उद्वहति=विवाहता है ।

भाषार्थः

धातुरूपम्

आवहति=देता है ।

णीञ्-प्रापणे

नयति=ले जाता है ।

प्रणयति=बनाता है ।

अपनयति=हटाता है ।

आनयति=लाता है ।

परिणयति=विवाहता है ।

निर्णयति=निर्णय=करता है ।

अनुनयति=मानता है ।

उपनयति=उपनयन करता है ।

ईक्ष-दर्शने

प्रतीक्षते=इन्तजार करता है ।

अपेक्षते=चाहता है ।

परीक्षते=परीक्षा लेता है ।

उपेक्षते=उपेक्षा (लापरवाही)
करता है ।

अन्वीक्षते=जाँच करता है ।

रुह-बीजजन्मनि

रोहति=जमता है ।

प्ररोहति=

अधिरोहति=चढ़ता है ।

संरोहति=मिलता है ।

तिरोहति=छिपता है ।

आरोहति=चढ़ता है ।

अवरोहति=उतरता है ।

लप-लपने

लपति=बोलाता है ।

आलपति=

विलपति=रोता है ।

भाषार्थः

उपसर्गयोगेन धातूनामर्थविपरिणामः

६७१

धातुरूपम्	भाषार्थः	धातुरूपम्	भाषार्थः
संलपति=वार्तालाप करता है ।		अनुसरति=पीछे चलता है ।	
प्रलपति = वक्ता करता है ।		निःसरति=निकलता है ।	
अपलपति=छिपाता है ।		अभिसरति= „	
वद-व्यक्तायां वाचि		अपसरति=हटता है ।	
वदति=कहता है ।		परिसरति=धूमता है ।	
अनुवदति=अनुवाद करता है ।		चर-गती	
विवदते=भगड़ता है ।		चरति=धूमता है ।	
प्रतिवदति=जवाब देता है ।		दुराचरति=दुराचरण करता है ।	
वस-निवासे		आचरति=व्यवहार करता है ।	
वसति = निवास करता है ।		उपचरति=सेवा करता है ।	
प्रवसति=विदेश जाता है ।		अनुचरति=पीछे चलता है ।	
उपवसति=उपवास (व्रत) करता है ।		परिचरति=सेवा करता है ।	
षट्-विशरणगत्यवसादनेषु		संचरति=धूमता है ।	
सीदति=ठहरता है ।		त-प्लवनतरणयोः	
प्रसीदति=प्रसन्न होता है ।		तरति=तरता है ।	
पर्यवसीदति=समाप्त होता है ।		अवतरति=उतरता है ।	
विपीदति=दुःखी होता है ।		वितरति=देता है । बाँटता है ।	
निपीदति=बैठता है ।		द्रु-गती	
अवसीदति=दुःखी होता है ।		द्रवति=पिघलता है ।	
स्था-गतिनिवृत्ती		उपद्रवति=उपद्रव करता है ।	
तिष्ठति=ठहरता है ।		विद्रवति=भागता है ।	
प्रतिष्ठते=जाता है ।		पत-गती	
अनुतिष्ठति=करता है ।		पतति=गिरता है ।	
संतिष्ठते=मरता है ।		प्रणिपतति=प्रणाम करता है ।	
उत्तिष्ठति=उठता है ।		आपतति=आ पड़ता है ।	
उपतिष्ठते=उपस्थित होता है ।		उत्पतति=उड़ता है ।	
सु गती		रमु-क्रीडायाम्	
सरति=जाता है ।		रमते=खेलता है ।	
प्रसरति=फैलता है ।		विरमति=हटता है । आराम लेता है ।	

६७२

मध्यकोमुदीपरिशिष्टे

धातुरूपम्

उपरमति=उपरत होता है ।

असु-क्षेपणे

अस्यति=फेंकता है ।

अभ्यस्यति=अभ्यास

करता है ।

निरस्यति = निकालता है ।

आस्-उपवेशने

आस्ते=बैठता है ।

अध्यास्ते=अधिकार करता है ।

उपास्ते=पूजा करता है ।

इण-गतौ

एति=जाता है ।

अपैति=दूर होता है ।

अवैति=समझता है ।

प्रत्येति=विश्वास करता है ।

उदेति=उगता है ।

उपैति=प्राप्त करता है ।

अभ्येति=आगे आता है ।

अन्वेति=पीछे आता है या सम्बद्ध होता है ।

‘डुधाब्-धारणपोषणयोः

दधाति=धारण करता है ।

संदधाति=मेल करता है ।

विदधाति=करता है ।

परिघत्ते=पहनता है ।

भाषार्थः

धातुरूपम्

भाषार्थः

(अ) पिदधाति=ढकता है ।

निदधाति=रखता है ।

अवघत्ते=ध्यान देता है ।

अभिदधाति=बोलता है ।

पद्-गतौ

पद्यते=जाता है ।

प्रपद्यते=प्राप्त करता है या भजता है ।

उत्पद्यते=पैदा होता है ।

विपद्यते=दुःखी होता है ।

उपपद्यते=योग्य होता है ।

मन-ज्ञाने

मन्यते=मानता है ।

अवमन्यते=अनादर करता है ।

अनुमन्यते=सलाह देता है ।

संमन्यते=सम्मान करता है ।

चिब्-चयने

चिनोति=चुनता है ।

उपचिनोति=बढ़ाता है ।

सञ्चिनोति=इकट्ठा करता है ।

अपचिनोति=घटाता है ।

आप्ल-व्याप्तौ

आप्नोति=प्राप्त करता है ।

व्याप्नोति=फैलाता है ।

समाप्नोति=समाप्त करता है ।

क्षिप-प्रेरणे—

क्षिपति=फेंकता है ।

१—विपूर्वो धा करोत्यर्थे ह्यभिपूर्वस्तु भाषणे ।

मेळने चापि सम्पूर्वो निपूर्वः स्थापने मतः ॥

धातुरूपम्

भाषार्थः

धातुरूपम्

भाषार्थः

संचिपति=छोटा करता है ।

उत्चिपति=ऊँचा फेंकता है ।

आचिपति=दोष देता है ।

अवचिपति=नीचे फेंकता है ।

दिश अतिसर्जने—

दिशति=देता है ।

उपदिशति=उपदेश देता है ।

सदिशति=संदेश कहता है ।

रुधिर-आवरणे—

रुणद्धि=रोकता है ।

अनुरुणद्धि=अनुरोध (सिफारिश) करता है ।

विरुणद्धि=विरोध करता है ।

डुकृष् करणे—

करोति=करता है ।

आविष्करोति=प्रकट करता है ।

अनुकरोति=नकल करता है ।

अलंकरोति=भूषण पहनाता है ।

सजाता है ।

प्रतिकरोति=प्रतीकार करता है ।

अधिकरोति=अधिकार करता है ।

उपकरोति=उपकार करता है ।

निराकरोति=हटाता है ।

अपकरोति=अपकार (बुराई) करता है ।

परिष्करोति=शोधता है ।

ग्रह-उपादाने—

गृह्णाति=लेता है ।

अनुगृह्णाति=कृपा करता है ।

प्रतिगृह्णाति=दान लेता है ।

विगृह्णाति=लड़ता है ।

निगृह्णाति=दण्ड देता है ।

बन्ध-बन्धने—

बध्नाति=बाँधता है ।

संबध्नाति=जोड़ता है ।

उद्बध्नाति=फाँसी देता है ।

निबध्नाति=आग्रह करता है ।

मंत्रि-गुप्तभाषणे—

मन्त्रयते=सलाह करता है ।

निमन्त्रयते=न्योता देता है ।

आमन्त्रयते=बुलाता है ।

अभिमन्त्रयते=संस्कार करता है ।

अर्थ उपयाच्यायाम्—

अर्थयते=माँगता है ।

अभ्यर्थयते=प्रार्थना करता है ।

प्रार्थयते= " "

श्वस-प्राणने—

श्वसिति=श्वास लेता है ।

विश्वसिति=विश्वास करता है ।

६७४

मध्यकीमुदीपरिशिष्टे

अथ अव्ययसंग्रहो भाषार्थसहितः ।

अव्ययानि

भाषार्थाः

अव्ययानि

भाषार्थाः

पृष्ठम् १०१

स्वर्=स्वर्ग ।

अन्तर्=बीच में ।

प्रातर्=प्रातःकाल ।

पुनर्=फिर् ।

सनुतर=अन्तर्धान ।

उच्चस्=ऊँचा ।

नीचस्=नीचे ।

शनैस्=धीरे ।

अथक्=सचमुच ।

ऋते=विना ।

युगपत्=एकदम ।

आरात्=दूर या समीप ।

पृथक्=भिन्न (अलहदा) ।

ह्यस्=बीता हुआ दिन (कल) ।

श्वस्=आगामि दिन ।

दिवा=दिन ।

रात्रौ=रात ।

सायम्=सायंकाल ।

चिरम्=देर ।

मनाक्=किञ्चित्, थोड़ा ।

शेषत्=

अथक्=रूप होना ।

वृत्तम्=

बहिस्=बाहर ।

अथक्=

अथक्=समीप ।

समया=समीप ।

निकषा = समीप ।

स्वयम्=अपने आप ।

वृथा=व्यर्थ ।

नक्तम्=रात ।

न=नहीं ।

नञ्= "

हेतौ=निमित्त ।

इद्धा=प्रकाश (जाहिर) ।

बद्धा=स्फुट या निश्चय ।

सामि=आधा ।

वत्=समान ।

ब्राह्मणवत्=ब्राह्मण के समान ।

क्षत्रियवत्=क्षत्रिय के समान ।

सना=नित्य (सदा रहनेवाला) ।

सनत्= " " " "

सनात्= " " " "

उपधा=भेद ।

तिरस्=टेढ़ा या तिरस्कार ।

अन्तरा=मध्य या विना ।

अन्तरेण=विना ।

ज्योक्=शीघ्र ।

कम्=जल सिर सुख ।

शम्=कल्याण ।

सहसा=एकदम (अकस्मात्) ।

विना=विना ।

नाना=अनेक ।

स्मरित्=कल्याण ।

अव्ययानि

भाषार्थाः

स्वधा=पितृहविर्दान ।

अलम्=वस ।

वषट्=देवदान ।

श्रौषट्=,,

वौषट्=,,

अन्यत्=और ।

अस्ति=है ।

उपांशु = अप्रकाश ।

क्षमा=क्षमा (माफ) ।

विहायसा=आकाश ।

दोषा=रात्रि ।

मृषा=झूठ ।

मिथ्या=,,

मुघा=व्यर्थ ।

पुरा=पहिले समय में ।

मिथो=एकान्त में, आपस में ।

मिथस्=,, ,,

प्रायस्=प्रायः (अक्सर) ।

मुहुस्=बार-बार ।

प्रवाहुकम्=समानकाल ।

(प्रवाहिका) =,, ,,

आर्य्यहलम्=बलात्कार (जबरदस्ती) ।

अभीक्ष्णम्=बार-बार ।

साकम्=साथ ।

सार्धम्=,,

नमस्=नमस्कार ।

हिरूक्=विना ।

घिक्=निन्दा (शिङ्कना) ।

अथ=अनन्तर ।

अव्ययानि

भाषार्थाः

अम्=शीघ्र ।

आम्=स्वीकार ।

प्रताम्=ग्लानि ।

प्रशान्=समान ।

मा=नहीं ।

माङ्=,,

च=और ।

वा = विकल्प ।

ह=प्रसिद्धि ।

अह=स्पष्ट ।

एव=निश्चय (ही) ।

एवम्=ऐसे ।

नूनम्=निश्चय ।

शश्वत्=सदा ।

युगपत् = सहसा ।

भूयस् = फिर और बहुत ।

कूपत्=प्रश्न, प्रशंसा ।

सूपत्=,, ,,

कुवित्=बहुत ।

नेत्=शंका ।

चेत्=यदि ।

चण्=,,

यत्र=जिसमें ।

कच्चित्=अनुकूल प्रश्न

नह=प्रत्यारम्भ ।

हन्त=हर्ष, विषाद ।

माकिः=वर्जन ।

माकिम्=,,

नकिः=,,

६७६

मध्यकीमुद्याम्—

अव्ययानि	भाषार्थाः	अव्ययानि	भाषार्थाः
नकिम्=वर्जन ।		ए=सम्बोधन ।	
नन्=नहीं ।		ऐ= „ ।	
यावत्=जितना ।		ओ= „ ।	
तावत्=उतना ।		औ= „ ।	
त्वं=वितर्क ।		पशु=सम्यक्, ठीक ।	
(न्वं)= „ ।		शुकम्=शीघ्र ।	
द्वै=वितर्क ।		यथाकथाच=अनादर ।	
रै=दान ।		पाट्=सम्बोधन ।	
स्वाहा=देवहविर्दान ।		प्याट्= „ ।	
स्वधा=पितृहविर्दान ।		अङ्ग= „ ।	
वषट्=देवहविर्दान ।		हे=सम्बोधन ।	
तुम्=तू ।		है= „ ।	
तथाहि=जैसे कि— ।		भो:= „ ।	
खलु=निश्चय ।		अये= „ ।	
किल=ऐतिह्य ।		द्य=हिंसा ।	
अथो=अनन्तर ।		विपु=नाना (अनेक) ।	
अथ= „ ।		एकपदे=अकस्मात् ।	
मुष्टु=शोभन ।		युत्=निन्दा ।	
स्म=अतीत काल ।		आतः=इससे भी ।	
आदह=निन्दा ।		अतः=इस कारण ।	
अवदत्तम्=दत्त=दिया ।		स्मारं स्मारम्=बार बार स्मरण करके ।	
अहंयुः=अहंकारी ।		जीवसे=जीने के लिये ।	
अस्तिक्षीरा=विद्यमानदुग्धा ।		पिवर्ध्यै=पीने के लिये ।	
अ=सम्बोधन ।		कृत्वा=करके ।	
आ=स्मरण ।		उदेतोः=उदय होकर ।	
इ=सम्बोधन ।		विसृपः=जाकर ।	
ई= „		अधिहरि=हरि में ।	
उ= „		वाचा=वाणी ।	
ऊ= „		निशा=रात्रि ।	

पाणिनीयशिक्षा

६७७

अव्ययानि

दिशा=दिशा ।

वगाह=स्नान ।

भाषार्थः

अव्ययानि

पिधानम्=ढकना ।

भाषार्थः

इति अव्ययसंग्रहः ॥

अथ पाणिनीयशिक्षा ॥ १ ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ।

शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥ १ ॥

प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।

पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः ।

प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३ ॥

स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ।

यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ^३ चत्वारश्च यमाः^४ स्मृताः ॥ ४ ॥अनुस्वारो विसर्गश्च —क— पौ^५ चापि पराश्रितौ ।दुःस्पृष्टश्चेति^६ विज्ञेयो^७ लृकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥

आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥

टि. (१) एकविंशतिस्वराश्च—अ इ उ ऋ इत्येते ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत-भेदाद् द्वादश, 'ए ओ ऐ औ' इत्येते दीर्घ-प्लुतभेदाद् अष्टौ लृकारो ह्रस्व इत्येव, तदेवं संकलनया बोध्याः ।

(२) कादयो मावसानाः पञ्चविंशतिः स्पर्शाः ।

(३) य र ल व श ष स हा अष्टौ यादयः ।

(४) 'पलिकक्ष्णी' इत्यादौ पञ्चमे परे पूर्वसदृशाः क ख ग घाः चत्वारो यमाः ।

(५) जिह्वामूलीयोपध्मानौ ।

(६) द्वयोः स्वरयोर्मध्ये वर्तमानो लृकारो दुःस्पृष्ट इत्युच्यते (स च अधो विन्दुदानेन लिख्यते 'ल' इति ।) सम्प्रति पञ्चनदभाषायाम् उच्चार्यते (आला) (रलाराम) इत्यादौ । वैदिकभाषायां च—'अग्निमीले' इत्यादौ ।

(७) प्लुत लृकारोऽपि पृथग् वर्ण इति मते चतुःषष्टिः ।

मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ।

प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥

कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ।

तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥

सोदीर्णो मूर्धन्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।

वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥

स्वरतः कालतः स्थानाप्रत्यत्नानुप्रदानतः ।

इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥ १० ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥

उदात्तो निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवती ।

स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥

ओभावश्च विवृत्तिश्च शपसा रेफ एव च ।

जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥

यद्योभावप्रसंधानमुकारादिपरं पदम् ।

स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद् व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ ॥

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।

औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥

कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।

स्युमूर्धन्या ऋटुरपा दन्त्या लतुलसाः स्मृताः ॥ १७ ॥

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठयो वः स्मृतौ बुधैः ।

एते तु कण्ठतालव्या ओमी कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥ १८ ॥

अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् ।

ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९ ॥

संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।

घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥ २० ॥

स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।

तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताम्यामैचौ तथैव च ॥ २१ ॥

अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते ।
 अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥
 अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यः स्वरानुगः ।
 अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्योः^१ शषसेषु च ॥ २३ ॥
 अनुस्वारे विवृत्या तु विरामे चाक्षरद्वये ।
 द्विरोष्ठ्यो तु विगृह्णीयाद्यत्रोकारवकारयोः ॥ २४ ॥
 व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राम्यां न च पीडयेत् ।
 भीता पतनभेदाम्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥
 यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रं इत्यभिभाषते ।
 एवं रङ्गाः^२ प्रयोक्तव्याः 'ख अराँ इव खेदया' ॥ २६ ॥
 रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् ।
 दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥
 हृदये चैकमात्रस्तु अर्धमात्रस्तु मूर्धनि ।
 नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥
 हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्थेन समनुस्वरन् ।
 मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥
 मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् ।
 सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥
 एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ।
 सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥
 गीतो शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
 अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥
 माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।
 धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥ ३३ ॥
 शङ्कितं भीतमुदृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।
 काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥

(१) ह्योः=हकाररेफयोः, उदाहरणं यथा बृंहणम्, कुण्डं रथेन ।

(२) रुत्वे जाते योऽनुनासिको विधीयते स रङ्गः । तत्रोदाहरणम्-
 "खे अराँ इव खेदया" इति वेदवाक्यम् ।

उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् ।
 निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥
 प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलस्तोपमेन ।
 मध्यदिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ॥ ३६ ॥
 सारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।
 मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥
 अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वोपन्नेमिस्पृष्टाः शलः स्मृताः ।
 शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥
 ब्रमोज्जुनासिका नहो^१ नादिनो ह्रस्वः स्मृताः ।
 ईपन्नादा यणौ जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥ ३९ ॥
 ईपच्छ्वासांश्चरो विद्याद् गोर्धामितत्प्रचक्षते ।
 दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥ ४० ॥
 छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽप्य पठ्यते ।
 ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥
 शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
 तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महोयते ॥ ४२ ॥
 उदात्तमाख्याति^२ वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा ।
 उपान्त्यमध्ये स्वरितं घृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥
 उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् ।
 निहतं तु कनिष्ठिकायां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥
 अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् ।
 मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या^३ ॥ ४५ ॥
 अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्वृहस्पतिरिन्द्रावृहस्पती ।
 अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं
 नीचस्वरितम् ॥ ४६ ॥

-
- (१) न हौ=रेफहकारौ नानुनासिकौ इत्यर्थः ।
 (२) व्यापितम्=विशेषेण प्रदर्शितमित्यर्थः (इति प्रा० व्या०)
 (३) अङ्गुलीनां वृषः=श्रेष्ठोऽङ्गुष्ट इत्यर्थः ।
 (४) नवपदशय्या=नवसु पदेषु स्थितिर्भवतीत्यर्थः ।

हविषां मध्योदात्त स्वरिति स्वरितम् ।

वृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिन्द्रावृहस्पती इति त्र्युदात्तम् ॥ ४७ ॥

अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्च्युदात्त उदाहृतः ।

स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४८ ॥

चापस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः ।

शिखी रीति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥ ४९ ॥

कुतीर्यादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ।

न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ५० ॥

सुतीर्यादागतं व्यक्तं स्वाम्नायं सुव्यवस्थितम् ।

सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ५२ ॥

श्रवचरमनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् ।

अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५३ ॥

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।

ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।

ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५५ ॥

शंकरः शांकरीं प्रादाद्वाचीपुत्राय धीमते ।

वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥ ५६ ॥

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५७ ॥

येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।

तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५८ ॥

अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९ ॥

त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः ।

स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते

दिवीति दिवीति ॥ ६० ॥

(१) कुतीर्य आचारहीनो गुरुः ।

अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं स्वराणां यथागीत्यचोस्पृष्टोदात्तं चाषस्तु
शंकर एकादश ॥ ६१ ॥

इति पाणिनीयशिखा समाप्ता ।

अथ मध्यसिद्धान्तकौमुद्युपयोगिगणपाठः ॥ २ ॥

१३९८ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २ । १ । १७ ॥ तिष्ठद्गु, आयतीगवम्, खलेयवम्, खलेबुसम्, लूनयवम्, लूयमानयवम्, पूतयवम्, पूयमानयवम्, संहृतयवम्, संह्रियमाणयवम्, संहृतबुसम्, संह्रियमाणबुसम्, समभूमि, सम-पदाति, सुषमम्, विषमम्, दुःषमम्, निःषमम्, अपसमम्, आयतीसमम्, पापसमम्, पुण्यसमम्, प्राह्वम्, प्ररथम्, प्रमृगम्, प्रदक्षिणम्, संप्रति, असंप्रति, इच्छप्रत्ययः समासान्तः । इति तिष्ठद्गवादिः ।

१४५२ उभमितं व्याघ्रादिभिः सामान्यप्रयोगे २ । १ । ५६ ॥ व्याघ्र, सिंह, ऋक्ष, ऋषभ, चन्दन, वृक, वृष, वराह, हस्तिन्, तरु, कुञ्जर, रुरु, पृषत्, पुण्डरीक, पलाश, कितव, इति व्याघ्रादिराकृतिगणः ।

१४५४ मयूरव्यंसकादयश्च २ । १ । ७२ ॥ मयूरव्यंसक, छात्रव्यंसक, कम्बोजमुण्ड, यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तगृह्य, पादेगृह्य, लाङ्गूलेगृह्य, पुनर्दाय, (एहीडादयोऽन्यपदार्थे) एहीडम्, एहिपचम्, एहिवणिजा क्रिया, अपेहि-वणिजा, प्रेहिवणिजां, एहिस्वागता, अपेहिस्वागता, एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया, प्रेहिद्वितीया, एहिकटा, अपेहिकटा, प्रेहिकटा, अपहरकरटा, प्रोहिकरटा, प्रोहकर्दमा, प्रेहिकर्दमा, विषमचूडा, उद्धमचूडा, आहरचेली, आहरवनिता, आहरवसना, कृन्तविचक्षणा, उद्धरोत्सृजा, उद्धरावसृजा, उद्धमविषमा, उत्पतनिपचा, उत्पत-निपता, उच्चावचम्, उच्चनीचम्, आचोपचम्, आचपराचम्, निश्वप्रचम्, अकिचनः, स्नात्वाकालकः, पीत्वास्थिरकः, भुक्त्वासुहितः, प्रोष्यपापीयान्, उत्प-त्यपालका, निपत्यरोहिणी, निषण्णश्यामा, अपेहिप्रघसा, एहिविघसा, इहपञ्चमी, इहद्वितीया, (जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति) जहजोडः, जहि-

१—इयं शिक्षा एकादश खण्डात्मिका यथा—अथशिक्षाम् १ । आत्मा २ । उदात्तश्च २ । हकारं ४ । स्वराणां ५ । यथा । ६ । गीती ७ । अचोऽ-स्पृष्टाः ८ । उदात्तम् । ९ । चाषस्तु १० । शङ्करः ११ । इत्येकादश ।

२—मूलानुक्तानामेव गणानां सङ्ग्रहोऽत्र गणपाठे ।

स्तम्बः, (आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये) अग्नीतपिदता, पचतभृजता, खादत-
मोदता, खादतवमता, आहरनिववा, आहरविष्करा, भिन्धिलवणा, कृन्धिविचक्षणा,
पचलवणा, पचप्रकूटा । आकृतिगणोऽयम् । तेन अकुतोभय, कान्दिशीक, आहो-
पुरुषिका, ग्रहमहमिका, यदृच्छा, एहिरेयाहिरा, उन्मृजविमृजा, द्रव्यान्तरम्,
अवश्यकार्यम्, इत्यादि सिद्धम् ।

१४५९ ऊर्यादिचवडाचश्च । १ । ४ । ६१ । ऊरी, उररी, तन्यी, ताली,
अताली, वताली, धूली, धूसी, शकला, शंसकला, ध्वंसकला, भ्रंसकला, गुलु-
गुधा, सजूः, फल, फलो, विकली, आक्ली, आलोष्टी, केवली, केवासी, सेवाली,
पर्याली, शेवाली, वर्षाली, अत्यूमशा, वशमशा, मस्मसा, मसमसा, वौपट्,
वषट्, श्रोपट्, स्वाहा, स्वधा, पाम्पी, प्रादुस्, श्रत्, आविस्, इत्यूर्यादिः ।

१४७३ साक्षात्प्रभृतीनि च १ । ४ । ७४ । साक्षात्, मिथ्या, चिन्ता,
भद्रा, रोचना, आस्था, अमा, अद्वा, प्राजर्या, प्राजरहा, बीजर्या, बीजरहा, सचर्या,
अर्ये, लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आर्द्रम्, अग्नौ, वशे, विकसने, विहसने,
प्रहसने, प्रतपने, प्रादुस्, नमस्, आकृतिगणोऽयम् ।

१५१७ अर्धर्चाः पुंसि च २ । ४ । ३१ । अर्धर्च, गोमय, कपाय, कार्पा-
पण, कुतप, कुसप, कुणप, कपाट, शङ्ख, गूय, यूय, ध्वज, कवन्ध, पद्म, गृह,
सरक, कंस, दिवस, यूष, अन्धकार, दण्ड, कमण्डलु, मण्ड, भूत, द्वीप, धूत,
चक्र, धर्म, कर्म, मोदक, शतमान, यान, नख, नखर, चरण, पुच्छ, दाडिम,
हिम, रजत, सक्तु, पिघान, सार, पात्र, घृत, सैन्धव, ओषध, आढक, चषक,
द्रोण, खलीन, पात्रीव, पष्टिक, वारबाण, प्रोय, कपित्थ, शुष्क, शाल, शील,
शुक्ल, (शुल्क) शीघ्र, कवच, रेणु, ऋण, कपट, शीकर, मुसल, सुवर्ण, वर्ण,
पूर्व, चमस, क्षीर, कर्प, आकाश, अष्टापद, मङ्गल, निघन, निर्यासु, जृम्भ, वृत्,
पुस्त, वुस्त, क्ष्वेडित, शृंग, निगड, खल, मधु, मूल, स्थूल, शराव, नाल,
वप्र, विमान, मुख, प्रगीव, शूल, वज्र, कटक, कण्टक, कपेट, शिखर, कल्क,
वल्कल, नटमस्तक, नाटमस्तक, वलय, कुसुम, तृण, पङ्क, कुण्डल, किरीट,
(कुमुद), अर्बुद, अंकुश, तिमिर, आश्रय, भूषण, इक्कस, इश्वास, मुकुल,
वसन्त, तडाग, पिटक, विटङ्क, पिण्याक, माप, कोश, फलक, दिन, दैवत,
पिनाक, समर, स्थाणु, अनीक, उपवास, शाक, कर्पास, विसाल, चपाल,
खण्ड, दर, विपट, रण, बल, मृणाल, हस्त, आर्द्र, हल, सूत्र, ताण्डव, गाण्डीव,

मण्डप, पटह, सौध, बोध, पार्श्व, शरीर, देह, फल, ँल, पुर, राष्ट्र, विम्ब, अम्बर, कुट्टिम, मण्डल, कुक्कुट, ककुद, खण्डल, तोमर, तोरण, मञ्चक, पञ्चक, पुङ्ख, बाल, छाल, बल्मीक, वर्ष, वस्त्र, वसु, देह, उद्यान उद्योग, स्नेह, स्तेन, संगम, निष्क, क्षेम, शूक, छत्र, पवित्र, यौवन, कलह, पालक, बल्कल, कुञ्च, विहार, लोहित, विपाण, भवन, अरण्य, पुलिन, हल, दृढ, आसन, ऐरावत, शूर्प, तीर्थ लोमश, तमाल, लोह, दण्डक, शपथ, प्रतिसर, दारु, धनुष्, मान, वर्चस्क, कूर्च, तण्डक, मठ, सहस्र, ओदन, प्रवाल, शकट, अपराह्ल, नोड, शकल, तण्डुल, मस्तक, इत्यर्घर्चादिः ।

१५२७ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु । (वा) कुक्कुटी, मृगी, काकी । अण्ड, पद, शाव, भ्रकुंस, भृकुटी, इति कुक्कुट्यादिरण्डादिश्च ।

१५४७ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ५ । ४ । १३८ । हस्तिन्, कुहाल, अश्व, कशिक, कस्त, कटोलक, गण्डोल, कण्डोल, कण्डोलक, अज, कपोत, जाल, गण्ड, महेला; दासी, गणिका, कुसूल, हति हस्त्यादिः ।

१५६९ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५ । ४ । १५१ । उरस्, सर्पिस्, उपानह्, पुमान्, अनङ्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः, दधि, मधु, शाली, शालि, अर्थान्नवः । इत्युरःप्रभृतयः ।

१५७७ बाहिताग्न्यादिषु २ । २ । ३७ । आहिताग्निः, जातपुत्रः, जात-दन्तः, जातश्मश्रुः, तैलपीतः, घृतपीतः, ऊढभार्यः, गतार्थः, आकृतिगणोऽयम् । तेन गडुकण्ठ, अस्युद्यत, दण्डपाणि, इत्यादि ज्ञेयम् । इत्याहिताग्न्यादयः ।

१५७९ राजदन्तादिषु परम् २ । २ । ३१ । राजदन्तः, अग्नेवणम्, लिप्तवासितम्, नग्नमुषितम्, सिक्तसंमृष्टम्, मृष्टलुञ्जितम्, अवक्लिन्नपक्वम्, अतितोषम्, उत्तगाढम्, उलूखलमुसलम्, तडुण्लकिण्वम्, दृपदुपलम्, आरङ्गवायानि (नी), आरगवायनबन्धकी, चित्ररथवाह्लीकम्, अवन्त्यश्मकम्, शूद्रार्यम्, स्नात-कराजानौ, विष्वक्सेनार्जुनौ, अक्षिभ्रुवम्, दारगवम् । (धर्मादिपूभयम्) । अर्थधर्मा, धर्मार्थौ, अर्थशब्दौ, शब्दार्थौ, अर्थकामौ, कामार्थौ, वैकारिमतम्, गाजवाजम्, गोजवाजम्, गोपालधानीपुलासम्, पुलासककरण्डम्, स्थूलपुलासम्, उशीरबीजम्, सिञ्जास्थम्, चित्रास्वाती, भार्यापती, दम्पती, जम्पती, जायापती, पुत्रपती, पुत्रपशु, केशश्मश्रु, शिरोबीजम्, शिरोजानु, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिणी, आद्यन्तौ, अन्तादी, गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ । आकृतिगणोऽयं राजदन्तादिः ।

१५९० गवाश्वप्रभृतीनि च २ । ४ । ११ । गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैडकम्, अजाविकम्, अजैडकम्, कुब्जावामनम्, कुब्जकिरातम्, पुत्रपौत्रम्, श्वचण्डालम्, स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्, शाटीपटीकम्, शाटीप्रच्छदम्, शाटीपट्टिकम्, उष्ट्रखरम्, उष्ट्रशशम्, मूत्रशकृत्, मूत्रपुरीषम्, यक्न्मेदः, मांस-शोणितम्, दर्भशरम्, दर्भपूतीकम्, अर्जुनशिरीषम्, अर्जुनपुरुषम्, तृणोपलम्, दासीदासम्, कुटीकुटम्, भागवतीभागवतम्; एते गवाश्वप्रभृतयः ।

१५९२ न दधिपयआदीनि २ । ४ । १४ । दधिपयसो सर्पिर्मधुनी, मधु-सर्पिणी, ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवणौ, स्कन्दविशाखौ परित्राजककौशिकौ, प्रवर्ग्यो-पसदौ, शुक्लकृष्णौ, इक्ष्मावर्हिणौ, दीक्षातपसौ, अध्ययनतपसौ, उलूखलमुसले, आद्यवसाने, श्रद्धामेधे, ऋक्सामे, वाङ्मनसे, इति दधिपयआदयः ।

१५९४ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ६ । ३ । १०९ । पृषोदर पृषोत्थान, बलाहक, जीमूत, उलूखल, पिशाच, वृसी, मयूर, इति पृषोदरादिः ।

१६७० मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ६ । ३ । १०९ । अजिर, खदिर, पुलिन, हंस, कारण्डव, चक्रवाक, इत्यजिरादिः ।

१६७१ शरादीनां च ६ । ३ । १२० । शर, वंश, घूम, अहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, हनु, इति शरादिः ।

१६८६ अश्वपत्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८४ । अश्वपति, स्थानपति, ज्ञानपति, यज्ञपति, बन्धुपति, शतपति, धनपति, गणपति, राष्ट्रपति, कुलपति, गृहपति, पशु-पति, धान्यपति, धर्मपति, धन्वपति, सभापति, प्राणपति, क्षेत्रपति, इत्यश्व-पत्यादिः ।

१६९० उत्सादिभ्योऽब् ४ । १ । ८६ । उत्स, उदपान, विकिर, विनद, महानद, महानस, महाप्राण, तरुण, तलुन, वष्क, यास, धेनु, पृथ्वी, पङ्क्ति, जगती, त्रिष्टुप, अनुष्टुप, जनपद, भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलु, कुण, उदस्थान, देशे, पृषदंश, भल्लकीय, रथन्तर, मध्यन्दिन, बृहत्, महत्, सत्त्वत्, कुरु, पञ्चाल, इन्द्रावसान, उष्णिह्, ककुभ्, सुवर्ण, देव, ग्रीष्माच्छन्दसि, इत्युत्सादिः ।

१६९६ गर्गादिभ्यो यब् ४ । १ । १०५ । गर्ग, वत्स, वाजासे, संस्कृति, अज, व्याघ्रपात्, विदभृत्, प्राचीनयोग, अगस्ति, पुलस्ति, चमस, रेभ, अग्निवेश, शङ्ख, शट, शक, एक, घूम, अवट्, मनस्, घनंजय, वृक्ष, विश्वावसु, जरमाण,

लोहित, शंसित, वभ्रु, वल्गु, मण्डु, गण्डु, शंकु, लिगु, गुहलु, मन्तु, मङ्क्षु, आलिगु, जिगीषु, मनु, तन्तु, मनायी, सूनु, कथक, कन्थक, ऋक्ष, तृक्ष, (वृक्ष) तनु, तरुच, तलुच, तण्ड, वतण्ड, कपि, कत, कुरुकत अनडुह, कण्व, शकल, गोकक्ष, अगस्त्य, कण्डिनी, यज्ञवल्क, पर्णवल्क, अभयजात, विरोहित, वृषगण, रूहगण, शण्डिल (चणक) वर्णक, चुलुक, मुद्गल, मुसल, जमदग्नि, पराशर, जातुकर्ण, महित, मन्त्रित, अश्मरय, शर्कराक्ष, पूतिमाष, स्थूरा, अदरक, (अररक), एलाक, पिङ्गल, कृष्ण, गोलन्द, उलूक, तितिक्ष, मिषज्, मिष्णज्, भडित, भण्डित, दल्भ, चेकित, चिकित्सित, देवहू, इन्द्रहू, एकलू, पिप्पलू, बृहदग्नि, सुलोहिन्, उक्थ, कुटीगु, इति गर्गादिः ।

१७०५ बाह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ९६ । बाहु, उपबाहु, उपवाकु, निवाकु, शिवाकु, वटाकु, उपनिन्दु, वृषली, वृकला, चूडा, बलाका, मूषिका, कुशला, भगला, (छगला) ध्रुवका, ध्रुवका; सुमित्रा, दुर्मित्रा, पुष्करसद्, अनुहरद्, देव-शर्मन्, अग्निशर्मन्, भद्रशर्मन्, सुशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, अमितीजसः सलोपश्च । सुधावत्, उदञ्चु, माष, शिरस्, शराविन्, मरीचिन्, क्षेमवृद्धिन्, शृङ्खलतोदिन्, स्वरनादिन्, नगरमदिन्, प्राकारमदिन्, लोमन्, अजीगर्त, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, साम्भ, गद, प्रद्युम्न, राम, उदङ्क । उदकः संज्ञायाम् । संभूयोऽम्भसः सलोपश्च । आकृतिगणोऽयम् । तेन सात्यकिः, जाडिघ्नः, ऐन्द्रशर्मिः, आजघेनविः, इति बाह्वादिः ।

१७०६ अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽच ४ । १ । १०४ । विद, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, किदर्म, विश्वानर, (ऋषिपेण) ऋषिवेढ, ऋतभाग, हर्यश्च, प्रियक, आपस्तम्ब, कूचवार, शरद्वत्, शुनक, धेनु, गोपवन, शिग्रु, बिन्दु, (भोगक) भाजन (शमिक) अश्ववतान, श्यामक, श्यामाक, श्यावलि, श्यापर्ण, हरित, किदास, बह्यस्क, अर्कजूप, बध्योग, विष्णु-वृद्ध, प्रतिबोध, (रथीतर) रचित, रथन्तर, गविष्ठिर, निपाद, शवर, अलस, मठर, (मृडाकु) सृपाकु, मृदु, पुनर्भू, पुत्र, दुहितृ, ननान्द, परस्त्री, परशुं च । इति विदादिः ।

१७०७ शिवादिभ्योऽण ४ । १ । ११२ । शिव, प्रोष्ठ, प्रोष्ठिक, चण्ड, जम्भ, भूरि, दण्ड, कुठार, ककुभ, अनभिम्लान, कोह्लित, सुख, सन्धि, मुनि, ककुत्स्थ, कहोड, कोहड, कहूय, कहय, रोष, कपिञ्जल, खञ्जन, वतण्ड, तृणकर्ण, Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

चीरहृद, जलहृद, परिल, (पथक) पिष्ठ, हैहय, गोपिका, कपालिका, जटिलिका, वधिरिका, मञ्जिष्ठा, वृष्णिण, खञ्जार, खञ्जा, रेख, लेख, रिख, आलेखन, विश्रवण, रवण, वर्तनाक्ष, ग्रीवाक्ष, पिटाक, ऋक्षाक, नभाक, ऊर्णनाभ, जरत्कार, पुरोहितिका, सुरोहितिका, आर्यश्वेत, सुपिष्ठ, मसुरकर्णा, मयूरकर्ण, खजुरक, तच्चन्, ऋष्टिषेण, गङ्गा, विपाश, यस्क, लह्य, द्रुह्य, अयस्थूण, तृणकर्णा, पर्णा, भलन्दन, विरूपाक्ष, भूमि, इला, सपत्नी । द्वयचो नद्याः । त्रिवेणी, त्रिवर्णं च । इति शिवादिः ।

१७१६ रेवत्यादिभ्यष्टक् ४ । १ । १४६ । रेवती, अश्वपाली, मणिपाली द्वारापाली, वृकवञ्चिन्, वृकवन्वु, वृकग्राह, कर्णाग्राह, दण्डग्राह, ककुदाक्ष, चामरग्राह, कुक्कुटाक्ष, इति रेवत्यादिः ।

१७१८ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफब् ४ । १ । ९८ । कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, भस्मक, गण, लोमन्, शठ, शाक, शुण्डा, शुभ, विपाश, स्कन्द, स्कम्भ, इति कुञ्जादिः ।

१७२० नडादिभ्यः फक् ४ । १ । ९९ । नड, चर, वक, मुञ्ज, इतिकं, इतिश, उपक, एक, लमक, शलङ्कु, कलङ्कं च' ससल, वाजप्य, तिक, अग्नि-शर्मन्, वृषगणो, प्राण, नर, सायक, दास, मित्र, द्वीप, पिङ्गर, पिङ्गल, किङ्कर, किङ्कल, काश्यप, कातर, गातल, काश्य, काव्य, अज, अमुष्य, कृष्णरणी, ब्राह्मणवासिष्ठे, अमित्र, लिगु, चित्र, कुमार, कोष्टु, क्रोष्टं च लोह, दुर्ग स्तम्भ, शिशपा, अग्रतृण, शकट, सुमजस्, सुमत, निमत, ऋच, जलधर, अघ्वर, युगंधर, हंसक, दण्डिन्, हस्तिन्, पिण्ड, पञ्चाल, चमसिन्, सुकृत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक, बदर, अश्वल, खरप, लङ्क, इन्व, अस्त्र, कामुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, शोण, अलोह, दण्डप, इति नडादिः ।

१७२१ अश्वादिभ्यः फब् ४ । १ । ११० । अश्व अश्वन्, शंख, शूद्रक, विद, पट, रोहिण, खजूर, पिञ्जूल, भडिल भण्डिल, भडित, भण्डित, प्रकृत, रामोद, क्षान्त, काश, काण, गोलाङ्क, अर्क, स्वर, वन, पाद, चक्र, कुल, पूल, श्रविष्ठ, वीक्ष, पविन्द, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वा-नर, कुट, शपात्रये, जन, जड, खड्ग, ग्रीष्म, अर्ह, केत विशप, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दास, बैत्य, प्राच्य, आनङ्गु, पुंसि, जाते । अर्जुन, सुमनस्,

६८८

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

दुर्मनस्, नम, प्रान्त, ध्वान, आत्रेयभारद्वाजे, भारद्वाजात्रेये, उत्स, आतव, कितव, शिव, खदिर, इत्यश्वादिः ।

१७२४ शुभ्रादिभ्यश्च ४ । १ । १२३ । शुभ्र, विष्ट, पुर, ब्रह्मकृत, शत-
द्वार, शलाथल, शलाकाभ्रू, लेखाभ्रू विकास, रोहिणी, रुक्मिणी, घामिणी, दिश,
शालुक, अजवस्ति, शकन्धि, विमातृ, विधवा, शुक्र, विश, देवतर, शकुनि, शुक्र,
उग्र, शवल, बन्धकी, सुकण्डु, विश्व, अतिथि, गोदन्त, कुशाम्बु, मकण्डु, शान्ता
हर, पवटुरिक, सुनामन्, लक्षणश्यामयोर्वसिष्ठे, गोघा, कृकलास, अग्रीव,
प्रवाहण, भरत, भरम, मृकण्डु, कर्पूर, इतर, अन्यतर, आलीढ, सुदन्न, सुदक्ष,
सुवक्षस्, सुदामन्, कद्रु, तुद्रु, अकशाय, कुमारिका, कुठारिका, किशोरिका,
अम्बिका, जिह्माशिन्, परिधि, वायुदत्त, शकल, शलाका, खडूर, कुबेरिका,
अशोका, गन्धपिङ्गला, खण्डोन्मत्ता, अनुवृष्टिन्, जरतिन्, बलीवर्दिन्, विप्र,
बीज, जीव, श्वन्, अश्वन्, अश्व, अजिर, इति शुभादिराकृतिगणः ।

१७२५ कल्याण्यादीनामिन् ४ । १ । १२६ । कल्याणी, सुभगा,
दुर्भगा, बन्धकी, अनुवृष्टि, अनुसृति, जरती, बलीवर्दी, ज्येष्ठा, कृतिष्ठा, मध्यमा,
परस्त्री, इति कल्याण्यादिः ।

१७४१ तिकादिभ्यः फिन् ४ । १ । १५४ । तिक, तिकव, संज्ञा, वाला,
शिखा, उरस्, शाठ्य, सैन्धव, यमुन्द, रूप्य, ग्राम्य, नील, अमित्र, गोकक्ष,
कुरु, देवरथ, तैतिल, औरस, कौरव्य, भैरिकी, भौलिकी, मौलिकी, चौपयत्,
चैटयत्, शकियत्, क्षैतयत्, वाजयत्, चन्द्रमस्, शुभ, गङ्गा, वरेण्य, सुपायन्,
आरव्य, बाह्यक, स्वल्प, धृष, लोमक, उदन्य, यज्ञ, इति तिकादिः ।

१७५१ कम्बोजाल्लुक् ४ । १ । १७४ । कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम् ।
कम्बोज, चोल, केरल, शक, यवन । इति कम्बोजादिः ।

१७७६ भिक्षादिभ्योऽण् ४ । २ । ३२ । भिक्षा, गर्भिणी, क्षेत्र, करीष,
अङ्गार, चर्मिन्, धर्मिन्, सहस्र, युवति, पदाति, पद्धति, अर्थवत्, दक्षिणा,
भरत, विषय, श्रोत्र, इति भिक्षादिः ।

१७८८ पाशादिभ्यो यः ४ । २ । ४९ । पाश, तूण, धूप, वात, अङ्गार,
पाटल, पोत, गल, पिटक, पिटाक, शटक, हल, नट, वन, इति पाशादिः ।

१७९० खलादिभ्य इनिवर्क्यः (वा) खल, डाक, कुटुम्ब, शाक,
कुडलिनी, इति खलादिराकृतिगणः ।

१७९७ क्रतूक्थादिसूत्रान्ताठ्ठक् ४ । २ । ६० । उक्थ, लोकायत, न्याय, न्यास, पुनरुक्त, निरुक्त, निमित्त, द्विपद, ज्योतिष, अनुपद, अनुकल्प, यज्ञ, धर्म, चर्चा, क्रमेतर, श्लक्ष, (श्लक्ष्ण), संहिता, पदक्रम, संघट्ट, परिपद्, वृत्ति, संग्रह, गण, गुण, आयुर्वेद । इत्युक्थादिः ।

१८०२ वुब्धण्ठजिलसेनिरढञ्णय्यफक्फिविञ्ज्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वश्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षश्मसखिसंकाशत्रलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः । ४ । २ । ८० । अरीहण, द्रुघण, द्रुहण, भगल, उलन्द, किरण, सांपरायण, क्रौष्टायण, औष्ट्रायण, त्रैगर्तायन, मैत्रायण, भास्त्रायण, वैमतायन, गौमतायन, सौमतायन, सौसायन, धौमतायन, ऐन्द्रायण, कौन्द्रायण, खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्योप, विपथ, विपाश, उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, काशकृत्स्न, जान्ववत्, शिशपा, रेवत, वित्व, सुयज्ञ, शिरीष, वधिर, जम्बु, खदिर, सुशर्मन्, भलत्, भलन्दन, खण्डु, कलन, यज्ञदत्त, इत्यरीहणादिः ।

२ कृशाश्व, अरिष्ट, करिश्म, विशाल, लोमश, रोमश, रोमक, शबल, कूटवर्चल, वर्चल, सुकर, सूकर, प्रतर, अदृश, पुराग, पुरग, मुख, धूम, अजिन, विनत, श्रवन्त, विकुट्यास, पराशर, अरुस्, मौद्गल्याकर, इति कृशाश्वदिः ।

३ ऋश्य, न्यग्रोध, शर, निलीन, निवास, निवात, विधान, निवद्ध, विबद्ध, परिगूढ, उपगूढ, असनि, सित, मद, वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्, स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, अनडुह, अरडु, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड, परीवृत्त, कर्दम, अंश, इत्यृश्यादिः ।

४ कुमुद, शर्करा, न्यग्रोध, इक्कट, कंकट, सङ्कट, गर्त, बीज, परिवाप, निर्यास, शकट, कच, मधु, शिरीष, अश्व, अश्वत्थ, बल्वज, यवास, कूप, विकङ्कट, दशग्राम, इति कुमुदादिः ।

५ काश, पाश, अश्वत्थ, पलाश, पीयूषा, चरण, वास, नड, वन, कर्दम, कच्छूल, कङ्कट, गुहा, विसतृण, कर्पूर, वर्वर, मधुर, ग्रह, कपित्थ, जतु, सीपाल, इति काशादिः ।

६ तृण, नड, मूल, वन, पर्ण, वराण, विल, पुल, फल, अर्जुन, अर्ण, सुवर्ण, बल, चरण, वुस, इति तृणादिः ।

७ प्रेक्षा, हलका, वन्धुका, ध्रुवका, चिपका, न्यग्रोध, इक्कट, कङ्कट, सकट, कट, कूप, वुक, पुट, मह परिवाप, यवाप, ध्रुवका, गर्त, कूपक, हिरण्य, इति प्रेक्षादिः ।

८ अश्मन्, यूथ, ऊप, मीन, नद, दर्भ, वृन्द, गुद, खण्ड, नग, शिखा, कीट, पाम, कन्द, कान्द, कुल, गह्व, गुण, कुण्डल, पीन, गुह, इत्यश्मादिः ।

९ सखि, अग्निदत्त, वायुदत्त, सखिदत्त, गोपिल, भल्ल, पाल, चक्र, चक्र-वाक, छगल, अशोक, करवीर, वासव, वीर, पूर, वज्र, कुसीरक, सीहर, सरक, सरस, समर, समल, सुरस, सेह, तमाल, कदल, सप्तल, इति सख्यादिः ।

१० संकाश, कपिल, काश्मीर, समीर, शूरसेन, सरक, शूर, सुपन्य-पन्य च, यूथ, अंश, अङ्ग, नासा, पलित, अनुनाश, अश्मन्, कूट, मलिन, दश, कुम्भ, शीर्ष, वितर, समल, सीर, पञ्जर, मन्य, नल, रोमन्, पुलिन, सुपरि, कटिप, सकर्णक, वृष्टि, तीर्थ, अगस्ति, विकर, नासिका, इति संकाशादिः ।

११ बल, चुल, नल, दल, वट, लकुल, उरल, पुस, मूल, उल, डुल, वन, कुल, इति बलादिः ।

१२ पच्च, तुच्च, तुप, कण्ड, अण्ड, कम्बलिका, वलिक, चित्र, अस्ति, सुप-थिन्पन्य च, कुम्भ, सीरक, सरक, सकल, सरस, समल, अतिश्वन्, रोमन्, लोमन्, हस्तिन्, मकर, लोमक, शीर्ष, निवात, पाक, सिंहक, अंकुश, सुवर्णक, हंसक, हिंसक, कुत्स, विल, खिल, यमल, हस्तकला, सकर्णक, इति पक्षादिः ।

१३ कर्ण, वसिष्ठ, अर्क, अर्कलूपः द्रुपद, आनडुह्य, पाञ्चजन्य, स्फिच्, कुम्भी, कुन्ती, जित्वन्, जीवन्त, कुलिश, आण्डीवत्, जव, जैत्र, आनक, इति कर्णादिः ।

१४ सुतङ्गम, मुनिचित्त, विप्रचित्त, महाचित्त, महापुत्र, स्वप्न, श्वेत, खडिक, शुक, विप्र, वीजवापिन्, अर्जुन, श्वन्, अजिर, जीव, खण्डिन्, कर्ण, विग्रह, इति सुतङ्गमादिः ।

१५ प्रगदिन्, मगदिन्, मददिन्, कविल, खण्डित, गदित, चूडार, मन्दार, मडार, कोविदार, इति प्रगद्यादिः ।

१६ वराह, पलाश, शिरीष, पिनद्ध, निवद्ध, बलाह, स्थूल, विदग्ध, विजग्ध, विमग्न, निमग्न, बाहु, खदिर, शर्करा, इति वराहादिः ।

१७ कुमुद, गोमथ, रथकार, दशग्राम, अश्वत्थ, शाल्मलि, शिरीष, मुनि-स्थल, कुण्डल, कूट, मधुकर्ण, घासकुन्द, शुचि, कर्ण, इति कुमुदादिः ।

१८०५ वरणादिभ्यश्च ४ । २ । ८२ । वरणा, शृङ्गी, शाल्मलि, मुण्डी, शयाण्डी, पर्णी, ताम्रपर्णी, गोद, आलिङ्गचायन, जानपदी, जम्बू, पुष्कर, चम्पा, पम्पा, वल्गु, उज्जयिनी, गया, मथुरा, तक्षशिला, उरसा. गोमती, बलभी, इति वरणादिः ।

१८११ मादुपधायाश्च गतोर्वोऽयवादिभ्यः ८ । २ । ९ । यव, दल्मि, ऊर्मि, भूमि, कृमि, कुञ्जा, वशा, द्राक्षा, घ्राक्षा, घ्वजि, निजि सजि, हरित्, ककुद्, मरुत्, गरुत्, इक्षु, द्रु, मधु, आकृतिगणोऽयम् ।

१८१९ नद्यादिभ्यो ढक् ४ । २ । ९७ । नदी, मही, वाराणसी, श्रावस्तो, कौशाम्बी, वनकौशाम्बी, काशपरी, काशफरी, खादरी, पूर्वचरी, पाठा, माया, शाल्वा, दार्वी, सेतकी, वडवाया वृषे, इति नद्यादिः ।

१८२४ उत्करादिभ्यश्छः ४ । २ । ९८ । उत्कर, संफल, शफर, विप्पल, पिप्पलीमूल, अश्मन्, सुवर्ण, खलाजिन, तिक, कितव, अणक, त्रैवण, पिचुक, अश्वत्थ, काश, क्षुद्र, भस्त्रा, शाल, जन्वा, अजिर, चर्मन्, उत्कोश, चान्त, खदिर, शूदणाय, श्यावनाय, नैवाकव, तृण, वृत्त, शाक, पलाश, विजिगीषा, अनेक, आतप, फल, संपर, अर्क, गर्ग, अग्नि, वैराणक, इडा, अरण्य, निशान्त, पर्ण, नीचावक, शङ्कर, अवरोहित, क्षार, विशाल, वेत्र, अरीहण, खण्ड, वाता-गर, मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष, नितान्तवृक्ष, आर्द्रवृक्ष, इत्युत्करादिः ।

१८२८ काश्यादिभ्यश्चञ्चिठौ ४ । २ । ११६ । काशि, वेदि, चेदि, सांयाति, संवाह, अच्युत, मोदमान, शकुलाद, हस्तिकर्पु, कुनाम, हिरण्य, कारण, गोवासन, भारङ्गी, अरिन्दम, अरित्र, देवदत्त, दशग्राम, शौवावतान, युवराज, उपराज, देवराज, मोदन, सिन्धुमित्र, दासमित्र, सुधामित्र, सोममित्र, छागमित्र, साधामित्र, सधमित्र । आपदादिपूर्वपदात् कालान्तात् । आपद्, ऊर्ध्व, तत् । इति काश्यादिः ।

१८३३ गहादिभ्यश्च ४ । २ । १३८ । गह, अन्तस्य, सम, विषम, मध्य, मध्यंदिन चरणे, उत्तम, अङ्ग, वङ्ग, मगध, पूर्वपक्ष, अपरपक्ष, अधमशाख, उत्तमशाख, एकशाख, समानशाख, एकग्राम, समानग्राम, एकवृत्त, एकपलाश; इष्वग्र, इष्वनीक, अवस्यन्दन, कामप्रस्थ, खाडायन, काठेरणि, लावेरणि, सोमित्रि, शैशिरि, असुत, दैवशमि, श्रौती, आर्हिसि, आमित्रि, व्याडि, वैजि, आध्यश्वि; आनुशंसि, शौङ्गि, आग्निशमि, भौजि, वाराटकि, वाल्मीकि, क्षेमवृद्धि, आश्वत्थि, औद्गाहमानि, एकविन्दवि, दन्ताग्र, हंस, तन्त्रग्र, उत्तर, अनन्तर, मुखपाश्व-तसोलोपः । जनपरयोः कुक् च देवस्य च । इति गहादिराकृतिगणः ।

१८४६ द्वारादीनां च ७ । ३ । ४ । द्वार, स्वर, स्वग्राम, स्वाध्याय, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्पष्टकृत्, स्वादु, मृदु, श्वस्, श्वन्, स्व । इति द्वारादिः ।

६९२

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

१८४७ सन्धिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽण् ४ । ३ । १६ । सन्धिवेला, सन्ध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पूर्णमासी, प्रतिपत्, इति सन्धिवेलादिः ।

१८५९ दिगादिभ्यो यत् ४ । ३ । ५४ । दिश्, वर्ग, पूग, गण, पक्ष, घाय्य, मित्र, मेवा, अन्तर, पथिन्, रहस्, अलोक, उखा, साक्षिन्, देश, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, यूय, उदकात्संज्ञायाम्, न्याय, वंश, वेश, काल, आकाश, इति दिगादिः ।

१८६४ परिमुखादिभ्यश्च ४ । ३ । ५९ । परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युल्लखल, परिसीर, उपसीर, उपस्यूण, उपकलाप, अनुपथ, अनुपद, अनुगङ्ग, अनुतिल, अनुसीत, अनुसाय, अनुसीर, अनुमाप, अनुयव, अनुवंश प्रतिशाख । इति परिमुखादिः ।

१८६५ अध्यात्मादेऽठबिभ्यते ४ । ३ । ६० । अध्यात्म, अधिदेव, अधिभूत, इहलोक, इत्यध्यात्मादिराकृतिगणः ।

१८६६ अनुशक्तिकादीनां च ७ । ३ । २० । अनुशक्तिक, अनुहोड, अनुसंवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिहत्य, अस्यहेति, वध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कुरुक्त, कुरुपञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, राजपुरुषात्, प्यत्रि, सूत्रनड, आकृतिगणोऽयम् । तेन अधिगम, अधिभूत, अधिदेव, चतुर्विद्या, इत्यादि, इत्यनुशक्तिकादिः ।

१८९८ पलाशादिभ्यो वा ४ । ३ । १४१ । पलाश, खदिर, शिशपा, स्यन्दन, पुलाक, करीर, शिरीष, यवास, विकङ्कत, इति पलाशादिः ।

१९०१ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४ । ३ । ११४ । शर, दर्भ, मृग, कुटी, तूण, सोम, बल्वज, इति शरादिः ।

१९०७ प्लक्षादिभ्योऽण् ४ । ३ । १६४ । प्लक्ष, न्यग्रोध, इङ्गदी, अश्वत्थ, शिग्रु, रू, कचतु, वृहती, इति प्लक्षादिः ।

१९११ हरीतक्यादिभ्यश्च ४ । ३ । १६७ । हरीतकी, कोशातकी, नख-रञ्जनी, शष्कण्डो, दाडी, दोडी, श्वेतपाकी, अर्जुनपाकी, द्राक्षा, काला, ध्वाङ्क्षा, गभीका, कण्टकारिका, पिप्पली, चिञ्चा, शेफालिका, इति हरीतक्यादिः ।

माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् । माशब्द, नित्यशब्द, कार्यशब्द, इति माशब्दादिः ।

आहौ प्रभूतादिभ्यः । प्रभूत, पर्याप्त, इति प्रभूतादिः ।

पृच्छतो सुस्नातादिभ्यः । सुस्नात, सुखरात्रि, सुखशयन, इति सुस्नातादिः ।

गच्छतौ परदारादिभ्यः । परदार, गुरुत्त्व । इति परदारादिः ।

१९१९ पर्पादिभ्यश्छन् ४ । ४ । १० । पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, व्याल, न्यास । पादः पच्च । इति पर्पादिः ।

१९२२ वेतनादिभ्यो जीवति ४ । ४ । १२ । वेतन, वाहन, अर्धवाहन, घनुर्दण्ड, जाल, वेश, उपवेश, प्रेषण, उपवस्ति, सुख, शय्या, शक्ति, उपनिषत्, उपदेश, स्फिच्, पाद, उपस्थ, उपस्थान, उपहस्त । इति वेतनादिः ।

१९२४ भस्त्रादिभ्यश्छन् ४ । ४ । १६ । भस्त्रा, भरट, भरण, शीर्षभार, शीर्षभार अंसभार, अंसभार । इति भस्त्रादिः ।

१९२९ निर्वृत्तेऽक्षद्युतादिभ्यः ४ । ४ । १९ । अक्षद्युत, जानुप्रहत, जङ्घाप्रहत, जङ्घाप्रहत, पादस्वेदन, कण्टकमर्दन, गतानुगत, गतागत, यातोपयात, अनुगत, इत्यक्षद्युतादिः ।

१९४२ छत्रादिभ्यो णः ४ । ४ । ६२ । छत्र, शिञ्जा, प्ररोहस्था, बुभुक्षा, चुरा, तितिक्षा उपस्थान, कृषिकर्मन्, विश्वधा, तपस्, सत्य, अनृत, विशिखा, विशिका, भञ्जा, उदस्थान, पुरोडा, विक्षा, चुञ्चा, मन्द्र, इति छत्रादिः ।

१९५४ उगवादिभ्यो यन् ५ । १ । २ । गो, हविस् अचर विप, वहिस्, अष्टका, स्वदा, युग, मेधा, सुच् । नाभि नभं च । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं, तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । ऊध्रसोऽनङ् । कूप, खद, दर, खर, असुर, अघ्वन् क्षर, वेद, बीज, दीप्त, इति उगवादिः ।

१९५६ विभाषा हविरपूनादिभ्यः ५ । १ । ४ । अपूप, तण्डुल, अम्यूप, अम्योप, अयोप, अम्येव, पृथुक, ओदन, सूप, पूष, कृष्ण, प्रदीप, मुसल, कटक, कर्णवेष्टक, इर्गल, अर्गल । अन्नविकारेभ्यश्च । यूप, स्यूणा, द्वीप, अश्व, पत्र, इत्यपूपादिः ।

१९६४ असमासे निष्कादिभ्यः ५ । १ । २० । निष्क, पण, पाद, मास, वाह, द्रोण, पष्टि, इति निष्कादिः ।

१९७६ दण्डादिभ्यो यत् ५ । १ । ६६ । दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, मेघ, अर्ध, मेघा, सुवर्ण, उदक; वध, युग, गुहा, भाग, इभ, भङ्ग, इति दण्डादिः ।

१९८२ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ५ । १ । १२२ । पृथु, मृदु, महत्, पटु, तनु, लघु, बहु, साधु, आशु, उरु, गुरु, बहुल, खण्ड, दण्ड, चण्ड, अकिचन, बाल, वत्स, होड, पाक, मन्द, स्वाडु, ह्रस्व, दीर्घ, प्रिय, वृष, ऋजु, क्षिप्र, क्षुद्र, अणु । इति पृथ्वादिः ।

६९४

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

१९८५ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ५ । १ । १२३ । दृढ, वृढ, परिवृढ, भृश, कृश, वक्र, शुक्र, चुक्र, आम्र, कृष्ट, लवण, ताम्र, शीत, उष्ण, जड, वधिर, पण्डित, मधुर, मूर्ख, मूक, स्थिर । वेर्यातिलातमतिमनःशारदानाम् । समो मतिमनसोः । जवन । इति दृढादिः ।

१९८६ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मेणि च ५ । १ । १२४ । ब्राह्मण, वाडव, माणव । अर्हतो नुम् च । चोर, घूर्त आराधय, विराधय, अपराधय, उपराधय, एकभाव, द्विभाव, त्रिभाव, अन्यभाव, अक्षत्रज्ञ, संवादिन्, संवेशिन्, संभापिन्, बहुभापिन्, शीर्षघातिन्, विघातिन्, समस्य, विषमस्य, परमस्य, मध्यमस्य, अनीश्वर, कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, विज्ञ, वालिश, अलस, दुःपुरुषः कापुरुष, राजन्, गणपति, अधिपति, गडुल, दायद, विशस्ति, विषम, विपात, निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । शौटीर । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ।

१९८६ चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यांनम् (वा) । चतुर्वर्ण, चतुराश्रम, सर्वविद्य, त्रिलोक, त्रिस्वर, पङ्गुण, सेना, अनन्तर, सन्निधि, समीप, उपमा, सुख, तदर्थ, इतिह, मणिक, इति चतुर्वर्णादिः ।

१९९० पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५ । १ । १२८ । पुरोहित, राजासे, ग्रामिक, पिण्डित, सुहित, बाल, मन्द, खण्डिक, दण्डिक, वर्मिक, कर्मिक, धर्मिक, शिलिक, सूतिक, मूलिक, तिलक, अञ्जलिक, अञ्जनिक, रूपिक, ऋषिक, पुत्रिक, अधिक, छत्रिक, पणिक, पथिक, चर्मिक, प्रतिक, सारथि, आस्तिक, सूचिक, संरक्षक, सूचक, नास्तिक, अजानिक, शाकर, शाक्वर, नागर, चूडिक, इति पुरोहितादिः ।

१९९१ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्च् ५ । १ । १२९ । उद्गातृ, उन्नेतृ, प्रतिहर्तृ, प्रशास्तृ, होतृ, पोतृ, हर्तृ, रथगणिक, पत्तिगणिक, सुष्ठु, दुष्ठु, अध्वर्यु, वधू, सुभग, मन्त्रे । इत्युद्गात्रादिः ।

१९९२ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ५ । १ । १३० । युवन्, स्थविर, होतृ, यजमान, पुरुषासे, भ्रातृ, कुतुक, श्रमण, (श्रवण), कटुक, कमण्डलु, कुस्त्री, सुस्त्री, दुःस्त्री, सुहृदय, दुर्हृदय, सुहृद्, दुर्हृद्, सुभ्रातृ, वृषल, परिव्राजक, सन्नह्यचारिन्, अनृशंस, हृदयासे, कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ । श्रोत्रियस्य यलोपश्च । इति युवादिः ।

१९९५ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ५ । १ । १३३ । मनोज्ञ, प्रियरूप, अभिरूप, कल्याण, मेवाविन्, आञ्च, कुलपुत्र, छान्दस, छात्र, श्रोत्रिय, चोर, घूर्त, विश्व-

देव, युवन्, कुपुत्र, ग्रामपुत्र, ग्रामकुलाल, ग्रामण, ग्रामपण्ड, ग्रामकुमार, सुकुमार, बहुल, अवश्यपुत्र, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, सारपत्र, शतपत्र, इति मनोज्ञादिः ।

२०८२ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुण्गव्जाहचौ ५ । २ । २४ । पीलु, कर्कन्धू, कर्कन्धु, शमी, करीर, बल, कुवल, बदर, अश्वत्थ, खदिर । इति पील्वादः । कर्ण, अत्ति, नख, मुख, केश, पाद, गुल्फ, भ्रू, शृङ्ग, दन्त, ओष्ठ, पृष्ठ । इति कर्णादिः ।

२०९१ तदस्य सञ्ज्ञातं तारकादिभ्य इतच् ५ । २ । ३६ । तारका, पुष्प, कर्णक, मञ्जरी, ऋजीष, चण, सूत्र, मूत्र, निष्कमण, पुरीष, उच्चार, प्रचार, विचार, कुड्मल, कण्टक, मुसल, मुकुल, कुसुम, कुतूहल, स्तवक, (स्तवक) किसलय, पल्लव, खण्ड, वेग, निद्रा, मुद्रा, बुभुक्षा, घेनुष्या, पिपासा, श्रद्धा, अन्न, पुलक, अङ्गारक, वर्णक, द्रोह, दोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, व्याधि, वर्मन्, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक, अन्धकार, गर्व, कुमुर, मुकुर, हर्ष, उत्कर्ष, रण, कुवलय, गर्घ, क्षुध, सीमन्त, ज्वर, गर, रोग, रोमाञ्च, पण्डा, कज्जल, तृष, कोरक, कल्लोल, स्थपुट, फल, कञ्चुक, शृङ्गार, अङ्कुर, शैवल, वकुल, श्वभ्र, आराल, कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूर्च्छा, अङ्गार, हस्तक, प्रतिविम्ब, विघ्नतन्त्र, प्रत्यय, दाक्षा, गर्ज । गर्भादिभ्राणिनि । इति तारकादिः । आकृतिगणः ।

२०३८ इष्टादिभ्यश्च ५ । २ । ८८ । इष्ट, पूर्त, उपसादित, निगदित, परिगदित, परिवादित, निकथित, निषादित, निपठित, संकलित, परिकलित, संरक्षित, परिरक्षित, अर्चित, गणित, अवकीर्ण, आयुक्त, गृहीत, आम्नात, श्रुत, अधीत, अवधान, असेवित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उपकृत, उपाकृत, अनुयुक्त, अनुगणित, अनुपठित, व्याकुलित, इतीष्टादिः ।

२०४४ सिध्मादिभ्यश्च ५ । २ । ९७ । सिध्म, गडु, मणि, नाभि, बीज, वीणा, कृष्ण, निष्पाव, पांसु, पार्श्व, पशु, हनु, सक्तु, मास, मांस । पार्लिणघमन्योर्दीर्घश्च । वातदन्तबलललाटानामूह्च । जटा, घटा, कटा । कालाः क्षेपे । पर्ण, उदक, प्रज्ञा, सक्विय, कर्ण, स्नेह, शीत, श्याम, पिङ्ग, पित्त, पुष्क, पृथु, मृदु, मण्ड, पत्र, चटु, कपि, गण्डु, ग्रन्थि, श्री, कुश, घारा, वर्मन्, श्लेष्मन्, पक्ष्मन्, पेश, निष्पाद् कुण्ड । क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च । इति सिध्मादिः ।

२०४७ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५ । २ । १०० ।

१ लोमन्, रोमन्, वभ्रू, अरि, गिरि, कर्क, कपि, मुनि, तरु । इति लोमादिः ।

२ पामन्, वामन्, वेमन्, हेमन्, श्लेष्मन्, कद्रु, कद्रू, वलि, सामन् ऊष्मन्, कृमि । अङ्गात्कल्याणे । शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चा-
कृतसन्धेः । लक्ष्म्या अच्च । इति पामादिः ।

३ पिच्छा, उरस् ध्रुवक, ध्रुवक । जटाघटाकालाः क्षेपे । पर्ण, उदक, पङ्क, प्रज्ञा । इति पिच्छादिः ।

२०५० ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् (ग) ५ । २ । १०३ । ज्योत्स्ना, तमिस्रा, कुण्डल, कुतप, विसर्प, विपादिका, इति ज्योत्स्नादिः ।

२०६२ व्रीह्यादिभ्योऽच् ५ । २ । ११६ । व्रीहि, माया, शाला, शिखा, माला, मेखला, केका, अष्टका, पताका, चर्मन्, कर्मन्, वर्मन्, दंष्ट्रा संज्ञा, वडवा, कुमारी, नौ, वीणा, बलाका, यव, खद । शीर्षान्नवः । इति व्रीह्यादिः ।

२०७० अर्शआदिभ्योऽच् ५ । २ । १२७ । अर्शस्, उरस्, तुन्द, चतुर, पलित, जटा, घटा, घाटा, अच, कर्दम, अम्ल, लवण । स्वाङ्गाद्वीनात् । वर्णात्, अर्शआदिराकृतिगणः ।

२१५८ शाखादिभ्यो यः ५ । ३ । १०३ । शाखा, मुख, शृङ्ग, जघन, मेघ, अभ्र, चरण, स्कन्ध, स्कद, स्कन्द, उरस, शिरस, अग्र, शरण । इति शाखादिः ।

२१६९ यावादिभ्यः कन् ५ । २ । २९ । याव, मणि, अस्थि, तालु जानु सान्द्र, पीप, स्तम्ब । ऋता उष्णशीते । पशौ लूनविपाते । अणु निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । स्नात वेदसमाप्ती । शून्य रिक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे । ईयसश्च । ज्ञात । अज्ञात । कुमारीक्रीडनकानि च । इति यावादिः ।

२१७२ प्रज्ञादिभ्यश्च ५ । ४ । ३८ । प्रज्ञ, वणिज्, उशिज्, उष्णिज्, प्रत्यक्ष, विद्वस्, वेदन्, पोडन्, विद्या, मनस्, श्रोत्र, शरीरे, जुह्वत्, कृष्ण मृगे, चिकीर्षत्, चोर, शत्रु, योधं, चक्षुस्, वसु, एनस्, मरुत्, क्रुञ्च, सत्वत् दशार्ह, वयस्, व्याकृत, असुर, रक्षस, पिशाच, अशनि, कार्पापिण, देवता, बन्धु । इति प्रज्ञादिः ।

मध्यकौमुदीस्थ-सूत्राणामकारादिवर्णक्रमेण सूची ।

अइउण् १ ऋलृक् २ एओङ् ३ ऐऔच् ४ हयवरट् ५ लण् ६ ञमङणनम्
७ झभञ् ८ घढघप् ९ जवगडदश् १० खफछठथचटतव् ११ कपय् १२ शषसर्
१३ हल् १४ । इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । (प्रथमपृष्ठे)

पृष्ठम् सूत्रम्

अ

३७७ अकथितं च

३६२ अकर्तरि च०

२५२ अकर्मकाच्च

२० अकः सव०

१३४ अकृतसार्व०

३६५ अकेनोर्भवि०

१४४ अचोऽन्यतर०

४५६ अक्ष्णोऽदर्श०

४५४ अग्नेःस्तुत्स्तो०

३१० अग्नी चैः

२८४ अग्नी परि०

४२६ अग्राख्या०

४४६ अग्रान्तशुद्ध०

४६० अचतुरवि०

१३३ अचस्तास्व०

४८६ अचित्तहस्ति०

६७ अचि र०

२०१ अचि विभा०

५६ अचि श्नुधातु०

५६ अचो ङिण०

१६ अचोऽन्त्या०

पृष्ठम् सूत्रम्

२७७ अचो यत्

१८ अचो रहा०

९१ अचः

२६५ अचः कर्म०

२१५ अचः पर०

५४ अच्च घेः

४२२ अच्छगत्यर्थ०

४५६ अच्छत्यन्व०

२७६ अजर्य संग०

५८१ अजादी गुण०

४५० अजाद्यदन्त०

६०१ अजाद्यतष्टाप्

५४० अजाविभ्यां०

२२५ अज्जनगमां०

५८५ अज्ञाते

४४२ अज्ञासि०

३१६ अञ्चेः पूजायाम्

५७७ अञ्चेलुक्

३१४ अञ्चोऽनपा०

२०४ अञ्जेः सिचि

४५ अट् कुप्वाड्०

१६६ अड् गार्ग्य०

पृष्ठम् सूत्रम्

२६० अणावकर्म०

४८६ अणिञोरना०

६ अणुदित्सव०

५६४ अण् च

१२१ अत आदेः

४८० अत इञ्

५६७ अत इनिठ०

१२६ अत उपधा०

१६५ अत उत्सा०

१२७ अत एकह०

५८६ अतिथेऽर्थ्यः

३८४ अतिरतिक्र०

५८० अतिशायने०

४२९ अतेः शूनः

७८ अतो गुणे

११० अतो दीर्घो०

४५ अतो भिस् ऐस्

६९ अतोऽम्

११७ अतो येयः

३७ अतो रोर०

१३० अतो लोपः

१३६ अतो ल्रान्तस्य

६९८

मध्यकोमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्

- १२६ अतो ह्लादे०
 ११५ अतो हेः
 २६४ अतः कृकमि०
 ८१ अत्पूर्वस्य
 २२६ अत्र लोपो०
 ३३ अत्रानुनासिक०
 ४८३ अत्रिभृगु०
 ६३ अत्वसन्तस्य
 २१३ अत्स्मृदत्वर०
 १७० अदभ्यस्तात्
 ४ अदर्शनं लोपः
 ९६ अदस औ०
 २२ अदसो मात्
 ६६ अदसोऽप्ते०
 १६१ अदिप्रभृति०
 ५०१ अदूरभवश्च
 १४ अदेङ्गुणः
 ३१२ अदो जग्धि०
 ३०५ अदोऽन्त्रे
 ४२२ अदोऽनुपदेशे
 १६१ अदः सर्वेषाम्
 ७१ अद्दुतरा०
 ४१३ अधिकरण०
 ३६३ अधिकरण०
 २६३ अधिकरणो
 ५२१ अधिकृत्यक०
 ३६६ अधिरोश्चरे
 ३८१ अधिशीङ्०
 ५७३ अधुना

पृष्ठम् सूत्रम्

- ४५१ अध्ययनतो०
 ५४३ अध्यर्घपूर्व०
 ६०४ अन उपधा०
 ५५ अनङ् सौ
 ११ अनचि च
 ४२३ अनत्याधान०
 ११३ अनद्यतने०
 ११६ अनद्यतने०
 ५७४ अनद्यतनेहिल्
 ३४३ अनश्च
 ७८ अनाप्यकः
 १७० अनितेः
 ६१ अनिदिता०
 ४२१ अनुकरण०
 ४६१ अनुगवमाया०
 १०८ अनुदात्तङित०
 ६३६ अनुदात्तं प०
 १४३ अनुदात्तस्य०
 ६३७ अनुदात्तस्य०
 ५२५ अनुदात्ता०
 ३३० अनुदात्ते०
 १६२ अनुदात्तोप०
 ६३७ अनुदात्तो सु०
 २४४ अनुनासिक०
 २६ अनुनासिकात्०
 ५६१ अनुपद्यन्वेष्टा
 २५८ अनुपराम्या०
 २५१ अनुपसर्गाद्वा
 २८६ अनुपसर्गा०

पृष्ठम् सूत्रम्

- ३१६ अनुपसर्गा०
 ६०८ अनुपसर्ज०
 ३८३ अनुलृत्तलो
 १५४ अनुविपर्य०
 ५१८ अनुशक्तिका०
 ३० अनुस्वारस्य
 ४८० अनृष्यान०
 ४३४ अनेकमन्य०
 २० अनेकाल्शि०
 ६०३ अनो बहुव्रीहिः
 ३११ अनौ कर्म०
 ४८२ अन्
 ४०७ अनश्च
 ४२१ अन्तरपरि०
 ५१८ अन्तःपूर्व०
 ६१२ अन्तर्वत्पति०
 ५० अन्तरं वहि०
 ३०६ अन्तः
 ४४२ अन्तर्वहि०
 ३८२ अन्तरान्तरेण०
 १६७ अन्तादिवच्च
 ३०१ अन्तात्यन्ता०
 ५८२ अन्तिकवा०
 ४१० अन्नेन व्यञ्ज०
 ४०६ अन्यपदार्थे०
 ३७२ अन्यर्थवृत्त्य०
 ३६० अन्यारादित०
 ३०५ अन्येभ्योऽपि०
 ४४० अन्येषामपि०

सूत्रवर्णक्रमसूची ।

६९९

पृष्ठम् सूत्रम्

३११ अन्येष्वपि०

४७१ अन्वतसा०

४७८ अपत्यं पौ०

४३२ अपथं नपु०

४०५ अपपरिवहि०

३६० अपपरी वर्जने

६११ अपपरिमाण०

२६७ अपरोक्षे च

३८६ अपवर्गे तृतीया

२५१ अपह्लवे ज्ञः

३८३ अपादाने०

४८५ अपूर्वपदा०

५५ अपृक्त एका०

३०२ अपे क्लेश०

३३० अपे च लपः

६८ अपो मि

६१ अप्रतृच०

४३५ अप्पूणी०

३६५ अप्रत्ययात्

६०७ अभापितपु०

२६६ अभिज्ञावच०

३८१ अभिनिविश०

५२१ अभिनिष्का०

२५८ अभिप्रत्य०

३८४ अभिरभागे

५९४ अभिविधौ सं०

१५९ अभ्यस्तस्य०

१६७ अभ्यासस्या०

१६२ अभ्यासाच्च

पृष्ठम् सूत्रम्

११२ अभ्यासे चर्च

३०२ अमनुष्य०

२८४ अमावस्यद०

४४ अमि पूर्वः

४६४ अमूर्धमस्त०

४२५ अमैवाव्ययेन

७६ अम्संबुद्धौ

२९० अम्बाम्ब०

५८ अम्बार्थन०

६२६ अयस्मया०

२३७ अयङ्यि०

१४६ अयामन्ता०

५०६ अरण्यान्म०

२६५ अरुद्विपद०

५६३ अरुर्मनश्च०

१८० अतिपिपत्यो०

३३४ अतिलूघूसू०

२२० अतिह्रीवली०

४१ अर्थवदधा०

४७१ अर्थे वि०

४३३ अर्धर्चाः पुं०

४१४ अर्धं नपुंस०

४३० अर्धाच्च

२७६ अर्थः स्वाः

८३ अर्धणस्त्र०

५६६ अर्शआ०

२६२ अर्हः

२७० अर्हे कृत्य०

४६२ अलुगुत्तरपदे

पृष्ठम् सूत्रम्

१० अलोऽन्त्यस्य

५५ अलोऽन्त्या०

३२८ अलंकृत०

३६९ अलंखत्वोः

४५० अल्पात्तरम्

५८९ अल्पे०

७३ अल्लोपो०

२१ अवङ्स्फो०

२७८ अवद्यप०

५२५ अवयवे०

६२७ अवयाः श्वेत०

४६१ अवसमन्वे०

१२३ अवाच्चालं०

५५४ अवात्कुटार०

३६७ अवे तृत्रो०

६२७ अवे यजः

५८६ अवेः कः

५९५ अव्यक्तानु०

५८४ अव्ययसर्व०

५०६ अव्यया०

१०५ अव्ययादा०

१०५ अव्ययीभावश्च

४०४ अव्ययीभावे०

४०६ अव्ययीभावे०

४०३ अव्ययीभावश्च

४०२ अव्ययीभाव-

५१७ अव्ययीभावाच्च

४२६ अव्ययेऽप्या०

४०२ अव्ययं विभ०

७००

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्
 ६३४ अव्यादव०
 २४२ अशनायो०
 ४३३ अशाला च
 १६५ अशनोतिश्च
 २४२ अश्वक्षीरवृ०
 ४७६ अश्वपत्या०
 ४८३ अश्वादि०
 ४७० अपष्ठयत्०
 ८४ अष्टन आ०
 ८४ अष्टाम्य औ०
 ५४२ असमासे०
 १२२ असंयोगाल्लि०
 ५११ असांप्रतिके
 १६३ असिद्धवद०
 २६७ असूर्यलला०
 ४२२ अस्तं च
 ५७६ अस्ताति च
 ५३५ अस्तिनास्ति०
 १२१ अस्तिसिचो०
 १६६ अस्तेर्भुः
 ७२ अस्थिदधि०
 ११० अस्मद्युत्त०
 ५६७ अस्याया०
 ५९२ अस्य च्चौ
 १६८ अस्यतिवक्ति०
 १८८ अस्यतेस्थुक्
 ६१७ अस्वाङ्गपूर्व०
 ९९ अहन्
 ५७० अहंशुभमो०

पृष्ठम् सूत्रम्
 ४२७ अहः सर्वकः०
 ४२८ अहोष्टो०
 ४८८ अहोऽह एते०
 ४२८ अहोऽदन्ता०
 आ
 ५३ आकडारा०
 ३२७ आक्वेस्त०
 २५१ आङ उद्गम०
 ३६० आङ्मर्यादा०
 ६५ आङि चा०
 २८२ आङि ता०
 ५४ आङो ना०
 २५३ आङो यम०
 २७८ आङो यि०
 ३५ आङ्माङोश्च
 ५४६ आ च त्वा०
 १८१ आ च ही
 १०० आच्छीनद्यो०
 ६३५ आज्ञसेर०
 ५८ आटश्च
 १२१ आडजादी०
 ११५ आहुत्तमस्य०
 ३०३ आढ्यसुभग०
 ५८ आण्डन्याः
 ६२९ आत ऐ
 १३६ आत औ ण०
 ३३६ आतश्चोपगर्गे
 २८६ आतश्चोप०
 १४६ आतो डितः

पृष्ठम् सूत्रम्
 ५३ आतो धा०
 २६० आतोऽनुप०
 ३६८ आतो युक्००
 २६३ आतो युच्
 १३६ आतो लोप०
 १३७ आतः
 ४६३ आत्मनश्च
 १६० आत्मनेपदेष्वा०
 १४६ आत्मनेपदेष्वा
 २५३ आत्मनेपदे०
 ५४० आत्मन्विश्व०
 ३०८ आत्ममाने०
 ५४१ आत्माध्वा०
 ४२१ आदराना०
 ६०८ आदा चार्था०
 ३२० आदिकर्म०
 ३१६ आदितश्च
 ४ आदिरन्त्येन
 १२८ आदित्रिदुडवः
 १३७ आदेच उप०
 ४७ आदेशप्रत्य०
 २९ आदेः परस्य
 ११ आद्गुणः
 ७६ आद्यन्तव०
 ३१ आद्यन्तौ ट०
 ६३७ आद्युदात्तश्च०
 ३६६ आधारोऽधि०
 ४५३ आनङ्गो०
 ११५ आनि लोट

सूत्रवर्णक्रमसूची ।

७०१

पृष्ठम् सूत्रम्
 ३२६ आने मुक्
 ४२८ आन्महतः
 ४७९ आपत्यस्य०
 ४४७ आपोऽन्यतरस्याम्
 २२८ आपज्जपु०
 ५९८ आवाधे च
 ३७१ आभीक्ष्ण्ये०
 ६१ आमन्त्रितं०
 ४८ आमि सर्व०
 १४८ आमेतः
 १३० आमः
 १४६ आम्रप्रत्यय०
 ४८० आयनेयीनी०
 १३० आयादय०
 ३६८ आयुक्तकुश०
 ११२ आर्धघातु०
 ११३ आर्धघातुकं०
 १६३ आर्धघातुके
 ५४१ आर्हादिगो०
 ५६८ आलजाट०
 ६२५ आवट्याच्च
 ३६८ आवश्यका०
 ३०० आशिते भुवः०
 ११४ आशिपि०
 २८६ आशिपि च
 ३०२ आशिपि हनः
 २६८ आशंसायां०
 २६९ आशंसाव०
 ६४ आ सर्वना०

पृष्ठम् सूत्रम्
 १७७ आहः स्यः
 ५७८ आहि च द्वरे
 इ
 ७१ इकोऽचि०
 २२६ इको झल्
 १० इको यणचि
 २५ इकोऽसव०
 ४६८ इको ह्रस्वो०
 ५४६ इगन्ताच्च०
 २८५ इगुपघज्ञा०
 ७५ इग्यणः सं०
 २२६ इडश्च
 ३०८ इच एकाचो०
 ४४० इच कर्म०
 २६९ इच्छार्थे०
 ३६५ इच्छा०
 १४६ इजादेश्च०
 २७६ इजादेः सनु०
 १२१ इट ईटि
 १४८ इटोऽत्०
 २३१ इट् सनि वा
 १५६ इडत्यर्ति०
 १६८ इणो गा लु०
 १६७ इणो यण्
 ३४ इणः षः
 १४७ इणः षीध्वं०
 ३१८ इण् निष्ठायाम्
 ५७२ इतराम्यो०
 २५० इतरेतरा०

पृष्ठम् सूत्रम्
 ११६ इतश्च
 ६२८ इतश्च लोपः
 ४८२ इतश्चानि०
 ८३ इतोऽस्तर्व०
 ६२३ इतो मनुष्य०
 ३८७ इत्यं भूत०
 ४७० इदंकिमोरी०
 ५७१ इदम इश
 ५७५ इदमस्यमुः
 ७७ इदमो मः
 ५७३ इदमोहिल्
 ५७२ इदमो हः
 १२८ इदितो नुम्०
 ६६ इदुद्भ्याम
 ७८ इदोऽय् पु०
 १७१ इदिरिद्रस्य
 ४५४ इद्वृद्धौ
 ४६५ इनण्यन०
 ४४७ इनः स्त्रि०
 ४६७ इनित्रक्रट्य०
 ६१७ इन्द्रवरुण०
 २१ इन्द्रे च
 ८० इन्हन्पूपा०
 १२७ इरितो वा
 ५८७ इवे प्रतिकृ०
 १४३ इषुगमियमां०
 ४६६ इष्टकेशीका०
 ५६१ इष्टादिभ्यश्च
 ५८३ इष्टस्य यि०

७०२

मन्त्रकौमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्

४६६ इसुसुक्ता०

ई

२३५ ई घ्राष्मोः

२१८ ई च गणः

१७४ ईडजनोर्ध्वे

४५४ ईदग्नेः सोम०

३२६ ईदासः

२२ ईद्वेदद्विवच०

२७७ ईद्यति

४४७ ईयसश्च

१७४ ईशः से

४७१ ईपदर्थे

५८४ ईपदसमा०

३६८ ईपददुःसुपु०

१८१ ई हल्पघोः

उ

५३८ उगवादिभ्यो०

४६७ उगितश्च

६०२ उगितश्च

८२ उगिदचां०

५ उच्चैरुदात्तः

५३३ उच्च्यति

३६० उणादयो बहु०

१४२ उतश्च प्र०

५०४ उत्करादिभ्यः०

१६३ उतो वृद्धि०

४२८ उत्तमैका०

४२६ उत्तरमृग०

५७८ उत्तराच्च

पृष्ठम् सूत्रम्

५७७ उत्तराधर०

२३५ उत्तरस्यातः

४७७ उत्सादिभ्यो०

६२ उत ईत्

४६७ उदकस्योदः०

२५६ उदश्चरः स०

६३७ उदात्तादनु०

२६६ उदिकूले रु०

३७० उदितो वा

६०७ उदीचामा०

४८७ उदीचां वृ०

३२१ उदुपधाद्वा०

२५२ उदोनूर्ध्व०

१८० उदोष्ठ्यपू०

२८ उदःस्थास्त०

४४२ उद्विभ्यां काकुदस्य

२५३ उद्विभ्यां०

५२२ उपजाते

१४ उपदेशेऽज०

१३३ उपदेशेऽज्व०

१४५ उपधायां च

२१३ उपधायाश्च

४२५ उपपदमति०

४४६ उपमाना०

४२९ उपमानाद०

२४३ उपमाना०

४१८ उपमानानि०

४१९ उपमितं व्या०

५७७ उपर्युपरि०

पृष्ठम् सूत्रम्

५६७ उपर्यध्यधसः

१६६ उपसर्गप्रा०

४७३ उपसर्गस्य०

१५२ उपसर्गस्या०

१२७ उपसर्गादस०

४६१ उपसर्गादि०

१८ उपसर्गाद्दु०

२५५ उपसर्गाद्घ्र०

१७ उपसर्गाः क्रि०

१२३ उपसर्गात्सु०

४४३ उपसर्गा०

३११ उपसर्गे च०

३६३ उपसर्गे घोः०

४०२ उपसर्जनं०

२७९ उपसर्गा०

२६९ उपसंवादा०

२५६ उपाच्च

४२३ उपाजेऽन्वा०

२५६ उपाद्यमः

२०८ उपात्प्रति०

१७८ उपात्प्रशंसा०

५५४ उपाधिभ्यां०

२५२ उपान्मत्र०

३८१ उपान्वध्या०

३२६ उपेयिवा०

३८३ उपोऽधिके च

६३८ उपोत्तमम्०

३९२ उभयप्राप्ती०

५५७ उभादुदात्तो०

सूत्रवर्णक्रमसूची ।

७०३

पृष्ठम् सूत्रम्

९३ उभे अभ्य०

२२२ उभौ सा०

१५ उरण् रपरः

१३१ उरत्

४४६ उरःप्रभृतिभ्यः कप्

२१३ उश्चर्त्

१५६ उश्च

१६४ उपविदजा०

१३७ } उष्यपदा

१४२ }

ऊ

४ ऊकालोज्झ०

६२३ ऊडुतः

३६४ ऊतियूति०

४५६ ऊदनोर्देशे०

४४५ } ऊषसोज्झ

६१२ }

६२३ ऊत्तरपदा०

५६८ ऊर्णया यु०

१७७ ऊर्णोर्तिविभा०

१७८ ऊर्णोर्तिविभा०

४४५ ऊर्ध्वादि०

४२० ऊर्यादिच्चि०

५६५ ऊपशुपि०

ऋ

४५८ ऋक्पूरब्धूः०

१८० ऋच्छत्युताम्

३१८ ऋणमाधम०

६१ ऋत उत

पृष्ठम् सूत्रम्

२४१ ऋतश्च

५१६ ऋतष्ठम्०

१४० ऋतश्च सं०

१६३ ऋतश्च सयो०

१६० ऋतेरीयङ्

६० ऋतो डि

१३३ ऋतो भार०

४६५ ऋतो विद्या०

२५ ऋत्यकः

८४ ऋत्विग्दधृ०

२७७ ऋतुपधा०

६० ऋदुशनस्फु०

१४१ ऋदृशोर्जिङि०

१४० ऋद्वनौः स्ये

६८ ऋन्नेभ्यो डीप्

४८१ ऋष्यन्धक०

२८१ ऋहलोर्ण्य०

ऋ

२०१ ऋत इद्वा०

३६२ ऋदोरप्

ए

५६८ एकं बहुव्रीहि०

८८ एकवचनस्य

४४ एकवचनं

४२४ एकविभक्ति०

५८८ एकस्य सकृ०

४६८ एकहलादौ

१३१ एकाच उप०

७४ एकाचो व०

पृष्ठम् सूत्रम्

५८६ एकाच्च प्राचां

५७६ एकादाकि०

५७६ एकाद्वो घ्य०

८१ एकाजुत्तर०

४७८ एको गोत्रे

२० एङः पदा०

१८ एङि पररूपम्

४४ एङ् ह्रस्वात्सं०

७३ एच इग्न०

१२ एचोऽयवा०

२६५ एजेः खश्

५२७ एण्या ढब्

९६ एत ईद्वहु०

१४८ एत ऐ

४० एतत्तदो०

५७१ एतदोज्

५७४ एतदः

२८० एतिस्तु०

५७३ एतेतौ रथोः

१६८ एतेलिङि

१६ एत्येघत्पू०

५७६ एघाच्च

३९६ एनपा द्वि०

५७८ एनवन्यत०

५६ एरनेकाचो०

११४ एरुः

१३६ एलिङि

३६२ एरच्

७०४

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्

ऐ

५०७ ऐपमोह्यः०

ओ

४६३ ओजः सहो०

१८५ ओतः श्यनि

२४ ओत्

३८ ओतो गार्ग्य०

२१४ ओदितश्च०

१६ ओमाडोश्च०

५२५ ओरब्

२८१ ओराव०

४७८ ओर्गुणः

४६ ओसि च

२१७ ओः पुयण्यज्य०

६२ ओः सुपि

औ

६४ औड आपः

६३ औतोऽम्श०

५६ ओत्

क

४१६ कडाराः क०

४२२ कणेमनसी०

२४६ कण्ड्वादि०

४८१ कन्यायाः

५४८ कपिज्ञा०

१४६ कर्मेणिङ्

५३६ कम्बलाच्च०

४८६ कम्बोजा०

३६७ करणाधि०

पृष्ठम् सूत्रम्

३०९ करणे यज्ञः

३७३ करणे हनः

२४६ कर्तरि कर्म

४१३ कर्तरि च

२७४ कर्तरि कृत्

३०४ कर्तरि भुवः

११० कर्तरि शप्

३७६ कर्तुरीप्सि०

२४४ कर्तुः क्यङ्

३८५ कर्तृकरण०

४१० कर्तृकरणे

३६२ कर्तृकर्मणोः

३८७ कर्मणा यम०

५५४ कर्मणि भटो०

४१३ कर्मणि च

३७६ कर्मणि द्विती०

३०९ कर्मणि हनः

३१० कर्मणीनि वि०

२४६ कर्मणो रोम०

३१० कर्मण्यग्न्या०

२८९ कर्मण्यण्०

५२२ कर्मन्दकृ०

३८३ कर्मप्रवचनी०

३८३ कर्मप्रवचनीय यु०

२६४ कर्मव कर्म०

४८४ कल्याण्या०

४७२ कवं चो०

३७२ कषादिपु०

२४६ कष्टाय क्रम०

पृष्ठम् सूत्रम्

५६६ कंशंभ्यां०

५४३ कंसाद्विठन्

३५ कस्कादिपु०

४९३ कस्येत्

५८४ कस्य च दः

५६६ काण्डाण्डा०

६११ काण्डान्तात्०

३५ कानाम्रोडि०

४७१ कापथ्य०

२४३ काम्यच्च

३६१ कालसम०

५१२ कालाठुब्

३८१ कालाघ्वनोर०

४१४ कालाः परि०

५०८ काश्यादि०

५८६ कासूगोणी०

६३८ कितः

४७७ किति च

११७ किदाशि०

५७५ किमश्च

५५६ किमिदंभ्यां०

५८० किमेत्तिङ्०

५७२ किमोत्

७७ किमः कः

४६२ किमः क्षेपे

५५६ किमः संख्या०

२०१ किरती ल०

२२७ किरश्च पञ्च०

५८६ कियत्तदोनि०

पृष्ठम् सूत्रम्

५७० किसर्वनाम

४२० कुगतिप्राद०

५८५ कुटीशमी०

५७१ कुतिहोः

५८५ कुत्वाडुपच्

५८५ कुत्सिते

३४ कुप्नोः कः

४७५ कुमति च

४३१ कुमहद्भा०

३०२ कुमारशीर्ष०

५०३ कुमुदनड०

४८८ कुरुनादि०

४८४ कुलटायाम्

४८५ कुलात्वः

५८७ कुशाग्रा०

२६६ कुपिरजोः

१२६ कुहोश्चुः

३६५ कृबः

५६५ कृबो द्विती०

३६३ कृबो हेतु०

१३१ कृञ्चानु०

४१ कृत्तद्धित०

२७५ कृत्यचः

२७६ कृत्यल्यु०

६३३ कृत्यार्थे त०

२७४ कृत्याः

३६३ कृत्यानां क०

३६८ कृत्याश्च

८४ कृदतिङ्

पृष्ठम् सूत्रम्

१०४ कृन्मेजन्तः

१५४ कृपो रो लः

५६२ कृम्बस्तियो०

१३३ कृसृभृवृ०

४३६ केज्णः

४६६ केदाराद्यञ्च०

५६५ केशाद्बोऽन्यतरस्याम्

४६७ केशाश्चा०

४७१ कोः कत्त०

५१६ कोशाड्ढम्

११८ किङ्गिति च

३१२ क्तत्त्वतू०

३६३ क्तस्य च वर्त०

३६६ क्तिच्क्ती०

४१२ क्तेन च पूजा०

३२८ क्तोऽधिकरण्ये०

३६५ क्वत्रेर्मम्०

८५ क्त्वातोऽसु०

४२६ क्त्वा च

२४२ क्यचि च

४३७ क्यङ्मानि०

५६३ क्यच्च्यो०

२४३ क्यत्य वि०

४६६ क्रतूक्यादि०

२८५ क्रतौ कुण्डपाय्य०

४९८ क्रमादिभ्यो०

१३५ क्रमः परस्मै०

१३ क्रय्यस्तदर्थे

३०५ क्रव्ये च

पृष्ठम् सूत्रम्

२७० क्रियासमभि०

२५९ क्रीड्जीनां

२५० क्रीडोऽनुसंप०

६१८ क्रीतात्करण०

२०६ क्रयादिभ्यः०

३१९ क्लिशः क्त्वा०

३२४ क्वसुश्च

५७२ क्वाति

८४ क्विन्प्रत्यय०

३०६ क्विप् च

४८२ क्षत्राद्धः

१३ क्षय्यज्य्यो०

३१५ क्षायो मः

२६९ क्षिप्रवच०

३१२ क्षियो दीर्घात्

४५२ क्षुद्रजन्तवः

४८५ क्षुद्राम्यो०

१६५ क्षुभ्रादिषु०

३०० क्षेमप्रियम०

१७६ क्षस्याचि०

ख

२६८ खचि ह्रस्वः

३३ खरवसान०

२९ खरि च

४६७ खलगोर०

४३० खार्याः प्रा०

२६६ खित्यनव्य०

५६ ख्यत्यात्परस्य

७०६

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्

ग

- ३७६ गतिबुद्धि०
 ५६ गतिश्च
 ३२२ गत्यर्थकर्म०
 २७८ गदमदच०
 २५७ गन्धनावक्षे०
 ४४५ गन्धस्येदु०
 ३०० गमश्च०
 १४३ गमहनजन०
 १४३ गमेरिट्०
 ३०७ गमः क्वौ
 ५१७ गम्भीराञ्च्यः
 ४७८ गर्गादिभ्यो०
 ५१० गर्तोत्तर०
 ४५२ गवाश्वप्रभृ०
 ४६३ गवियुधि०
 २८६ गः स्थकन्
 ५१० गहादिभ्यः
 १७४ गाङ्कुटा०
 १७३ गाङ् लिति
 ५६६ गाण्ड्यज०
 ११८ गतिस्थापु०
 २६१ गापोष्ठक्
 ४०८ गिरेश्छ से०
 ५४७ गुणवचन०
 १७८ गुणोऽपृक्ते०
 २३३ गुणो यङ्लु०
 १४० गुणोऽर्तिसं०
 १३० गुपूष्प०

पृष्ठम् सूत्रम्

२३२ गुसिज्जिद्भ्यः०

२२ गुरोरनृतो०

३६५ गुरोश्च ह०

२८८ गेहे कः

६३ गोतो णित्

५२३ गोत्रचर०

५२० गोत्रादङ्कु०

४८० गोत्राद्यन्य०

४८२ गोत्रे कुञ्जा०

४७६ गोत्रेऽङ्गु०

४९५ गोत्रोक्षोष्टो०

४८५ गोघाया०

५२७ गोपयसो०

५३० गोपुच्छाट्टन्

४१७ गोरतद्धित०

५२७ गोश्च पु०

४२४ गोस्त्रियोरु०

१५८ ग्रहिज्याव०

२११ ग्रहोऽलिति०

४२८ ग्रामकौटा०

४९६ ग्रामजनव०

५०६ ग्रामाद्यख०

४५७ ग्राम्यपशुसं०

५१७ ग्रीवाम्योऽण्

२३६ ग्री यङि

३२८ ग्लाजिस्थ०

घ

४६८ घ्नः सास्यां०

३६२ घनि च भा०

पृष्ठम् सूत्रम्

४६६ घरूपकल्प०

१७४ घुमास्यागा०

५४ घेडिति०

१६६ घ्वसोरेद्धा०

ङ

३२ ङमो ह्रस्वा०

५४ ङसिङ्सो०

४८ ङसिङ्योः०

२१ ङिच्च

६६ ङिति ह्रस्वश्च

८६ ङे प्रथमयो०

५८ ङेराम्भद्या०

४६ ङेयः

३१ ङ्णोः कुक्०

४२ ङ्याप्प्राति०

च

१७५ चत्तिङः०

१३८ चङि

२८१ चजोः कु०

४८४ चटकाया०

७६ चतुरनडु०

४१० चतुर्थी तद०

३८७ चतुर्थी संप्र०

४६६ चरणे ब्रह्म०

५३१ चरति

२३५ चरफलोश्च

२६३ चरेष्टः

३३० चलनश०

२३ चादयोऽस०

सूत्रवर्णक्रमसूची ।

७०७

पृष्ठम् सूत्रम्
 २३८ चायः की
 ४४६ चार्ये द्वन्द्वः
 १९१ चिणो लु०
 २६३ चिण्णमुलो०
 १६१ चिण् तै पदः
 २६२ चिण्भाव०
 २८५ चित्याग्नि०
 ६३७ चितः
 ४३ चुट्ट
 ८५ चोः कुः
 ६२ चौ
 ११८ चिल लुङि
 ११८ च्लेः सिच्
 ५६३ च्वौ च
 छ
 ३२४ छन्दसि लिट्
 ६२६ छन्दसि परे०
 ६३१ छन्दस्युभयथा
 ५३६ छत्रादिभ्यो०
 ३६७ छादेर्घेऽद्भ्यु०
 ४३३ छायाबाहु०
 ३५ छे च
 २२८ छ्वोः शूडनु०
 ज
 ४६ जक्षित्यादयः०
 ४८७ जनपदश०
 ५०२ जनपदे लुप्०
 २०६ जनसनख०
 ३८९ जनिकर्दुः प्र०

पृष्ठम् सूत्रम्
 १५७ जनिवध्यो०
 २३६ जनजभद०
 ५२८ जम्ब्वा
 ५१ जराया०
 ३३१ जल्पभि०
 ७० जश्शसोः०
 ५४ जसि च
 ४८ जशः शी
 १८१ जहातेश्च
 ३७० जहातेश्च
 १७० जाग्रोऽजि०
 ४५१ जातिरप्राणि०
 ६२१ जातेरस्त्री०
 ४३६ जातेश्च
 ६१५ जानपदकुं०
 ४४५ जायाया०
 २२० जिघ्रतेर्वा०
 ५१८ जिह्वामूला०
 ३२४ जीर्यतेरनु०
 ४७६ जीवति तु०
 ४२४ जीविकोप०
 १७१ जुसि च
 १७६ जुहोत्यादि०
 २१० जृस्तम्भु०
 १६० ज्ञानजोर्जा
 २५६ ज्ञाश्रुस्मृदृ०
 ५८१ ज्य च
 ५८१ ज्यादादी०
 ४६६ ज्योतिर्जन०

पृष्ठम् सूत्रम्
 ३४८ ज्वरत्वर०
 २८७ ज्वलितिकसन्तेभ्यो०
 झ
 ४०७ झयः
 ५०३ झयः
 २६ झयो होज्य०
 २६ झरो झरि०
 ११ झलां जश्०
 २७ झलां जशो०
 १३२ झलो झलि
 १४३ झपस्तयो०
 १४८ झस्य रन्
 ११७ झेर्जुस्
 ११० झोज्न्तः
 ञ
 ३२३ ञीतः कः
 ६३६ झित्या०
 ५६० ज्यादयस्त०
 ट
 ४५ टाङ्सिङसा०
 ६०३ टावृचि
 ६०८ टिङ्ढाणन्०
 १४६ टित आत्म०
 ७१ टेः
 ५४७ टेः
 ३६५ टिवतोऽयुच्
 ठ
 ५०३ ठक्छौ च
 ५१६ ठगायस्थाने

७०८

मध्यकोमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्
 ४९६ ठक्कवचि०
 ४८२ ठस्येकः
 ड
 ५६ डति च
 ३१ डः सि घुट्
 ६०३ डवुभाम्या०
 ३६३ डवितः क्विः
 ढ
 ४८५ ढकि लोपः
 ३६ ढो ढे लोपः
 १५८ ढूलोपे पू०
 ण
 १२६ णलुत्तमो वा
 ५१२ णिचश्च
 १५६ णिश्रिद्भु०
 १५० णेरनिटि
 २७५ णेविभापा
 १२६ णो नः
 २२२ णौ गमिर०
 १५० णौ चङ्युप०
 २१६ णौ संश्च०
 २५९ णौ च संश्चडो
 ३६६ ण्यासश्च०
 २८६ ण्युट् च
 २८५ ण्वलुत्तृचौ
 त
 १०८ तडानावा०
 ५१६ तत आगतः
 ४२६ तत्पुरुषस्या०

पृष्ठम् सूत्रम्
 ४६४ तत्पुरुषे कृ०
 ३११ तत्पुरुषे०
 ४०८ तत्पुरुषः
 ४१८ तत्पुरुषः स०
 ५८७ तत्प्रकृतय०
 २१६ तत्प्रयोजको०
 ५१५ तत्र जातः
 ५४५ तत्र तस्ये०
 ४४० तत्र तेनेद०
 ५३६ तत्र नियुक्तः
 ५१६ तत्र भवः
 ५३८ तत्र साधुः
 ४६२ तत्रोद्घृत०
 ४२५ तत्रोपपदं०
 २८६ तत्रोपपदं सप्तमी०
 ५५१ तत्सवदि०
 ४६८ तदधीते०
 ५९४ तदधीनव०
 ५४५ तदहति
 ५०० तदस्मिन्न०
 ५५७ तदस्मिन्न०
 ५३४ तदस्य पण्यम्
 ५४४ तदस्य परि०
 ५५४ तदस्य संजा०
 ५६१ तदस्यास्त्य०
 ४६७ तदस्यां प्रहर०
 ८६ तदोः स०
 ५७३ तदो दा च
 ५२१ तद्गच्छति०

पृष्ठम् सूत्रम्
 १०४ तद्धितश्चा०
 ६३८ तद्धितस्य
 ४०६ तद्धिताः
 ४१६ तद्धितार्थो०
 ४१६ तद्धितेष्व०
 ४८६ तद्राजस्य०
 ५३६ तद्वहति रथ०
 १६५ } तनादिकृ०
 २०६ }
 २०६ तनादिभ्य०
 १४४ तनूकरणे०
 २६३ तनोतेर्यकि
 २३१ तनोतेर्विभा०
 ५६४ तपःसह०
 १४ तपरस्तत्का०
 २६५ तपस्तपः क०
 २६३ तपोऽनुतद०
 २७४ तयोरेव०
 ५३० तरति
 ५८० तरसमपी०
 ५११ तवकममका०
 ८८ तवममी०
 २७४ तव्यत्तव्या०
 ४३६ तसिलादि०
 ५६२ तसौ मत्वर्थे
 ११४ तस्थस्थ०
 ४५ तस्माच्छ०
 २८ तस्मादित्यु०
 ४२० तस्मान्नुडचि०

सूत्रवर्णक्रमसूची ।

७०६

पृष्ठम् सूत्रम्

- १२८ तस्मान्नुड् द्वि०
 ५१० तस्मिन्नणि च०
 १० तस्मिन्निति०
 ५४० तस्मै हितम्
 ५०० तस्य निवा०
 ३५ तस्य परमा०
 ५५२ तस्य पाक०
 ५५८ तस्य पूरणो०
 ५४६ तस्य भाव०
 ४ तस्य लोपः
 ५१४ तस्य वि०
 ४८५ तस्य समूहः
 ४७८ तस्यापत्यम्
 ५२२ तस्येदम्
 ५४३ तस्येद्वरः
 ३२७ ताच्छील्य०
 १०९ तान्येक०
 ११३ तासस्त्यो०
 १५४ तासि च क्लृ०
 ४८७ तिकादिभ्यः०
 ५८० तिङश्च
 १०६ तिङ्स्त्रीणि०
 ११० तिङ्शित्
 ३१६ ति च
 ३३३ तितुत्रतथ०
 ६३८ तित्स्वरि०
 १०८ तिसस्मि०
 १७२ तिप्यनस्तोः
 ६२ तिरसस्तिर्य०

पृष्ठम् सूत्रम्

- ४२२ तिरसोज्य०
 ४२२ तिरोज्ज्त्तर्घो
 ४४० तिर्विशते०
 ४६१ तिष्यपुष्ययोः०
 २२० तिष्ठतेरित्
 ४०५ तिष्ठद्गुप्त्र०
 ४६६ तीर्थे ये
 १४५ तीपसह०
 १६६ तुदादिभ्यः
 ५६७ तुन्दादिभ्यः०
 २६० तुन्दशोकयोः०
 ५७० तुन्दिबलि०
 ८८ तुभ्यमह्यो०
 ६३२ तुमर्थे सेसे०
 ३६१ तुमुन्पुलौ०
 १६६ तुस्तुशम्य०
 ६ तुल्यास्यप्रय०
 ११४ तुह्योस्तात०
 ४१३ तृजकाम्यां०
 ६० तृजन्त्रोष्टु०
 २०३ तृणह इम्
 ४७१ तृणे च जा०
 ६२६ तृतीया च०
 ४०८ तृतीया त०
 ७२ तृतीयादिषु०
 ४२६ तृतीयाप्रभृ०
 ४०३ तृतीयासप्त०
 ५० तृतीया स०
 ३८३ तृतीयायै

पृष्ठम् सूत्रम्

- ३२७ तृन्
 १५५ तृफलभज०
 ४८८ ते तद्राजाः
 ५४३ तेन क्रीतम्
 ५४५ तेन तुल्यं०
 ५३० तेन दीव्यति०
 ५०० तेन निर्वृत्तम्
 ५४५ तेन निर्वृत्तम्
 ५२२ तेन प्रोक्तम्
 ४६० तेन रक्तं रागात्
 ५५२ तेन वित्त०
 ४४१ तेन सहेति०
 ११५ ते प्राग्घातोः
 ८१ ते मयावेक०
 २८ तोलि
 २७ तोः पि
 ३२७ तो सत्
 ६४ त्यद्रादिषु०
 ५७ त्यदादीनामः
 ५०८ त्यदादीनि०
 ४५७ त्यदादीनि०
 ३२८ त्रसिगृधि०
 ५२५ त्रपुजतुनोः०
 ६७ त्रिचतुरो०
 ५७ त्रैस्त्रयः
 ४३१ त्रैस्त्रयः
 ५५६ त्रैः संप्रसार०
 ८७ त्वमावेक०
 ८९ त्वामी द्विती०

७१०

मध्यकीमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्
८९ त्वाहौ सौ०

थ

१२७ थलि च०

१४६ थासः से

८३ थोज्य

द

५७८ दक्षिणादाच्

५७७ दक्षिणोत्तरा०

५०६ दक्षिणापश्चा०

५४५ दण्डादिभ्यो०

२८७ ददातिद०

१८३ दधस्तथोश्च

३२१ दधातेहिः

५६४ दन्त उन्न०

५६६ दन्तशिखा

४९२ दघ्नष्ठक्

२२६ दम्भ इच्च

१५२ दयायासश्च

७८ दश्च

१६५ दश्च

२५६ दाणश्च सा०

७३ दादेर्घातिर्धः

१३७ दाघाघदा०

५७३ दानीं च

६१२ दामहायना,

३३३ दाम्नीशस०

३६० दाशगोघ्नी०

४१६ दिक्पूर्वप०

५७६ दिक्शब्दे०

पृष्ठम् सूत्रम्
४१६ दिक्संख्ये०

५१६ दिगादिभ्यो०

४४० दिङनामा०

४७६ दित्यदित्या०

७७ दिव उत्

७६ दिव श्रौत्

३६६ दिवस्तदर्थ

३८५ दिवः कर्म०

१८४ दिवादिभ्यः०

२६४ दिवाविभा०

४५४ दिवो द्यावा

३१५ दिवोऽवि०

१६० दीडो युड०

१६१ दीपजन०

१६७ दीर्घ इणः०

४९४ दीर्घाच्च०

५२ दीर्घाज्जि०

३५ दीर्घात्

२३४ दीर्घोऽकितः

१५० दीर्घो लघोः

२२ दीर्घ च

५९६ दुःखात्प्राप्ति०

४८६ दुःकुला०

३०५ दुहः कप् घश्च

२६५ दुहश्च

३६६ दुरान्तिका०

२१ दुराद्घूते च

४७० दृग्दृशवतु०

३२१ दृढः स्थूल०

पृष्ठम् सूत्रम्
५१७ दृतिकुचि०

३१० दृशेः क्वनिप्

६३३ दृशे विख्ये०

४६० दृष्टं साम

५६४ देये त्रा च

४५४ देवताद्वन्द्वे०

४६४ देवताद्वन्द्वे च

५८६ देवात्तल्

३३१ देविक्रुशो०

५६४ देशे लुवि०

५८८ देवतान्ता०

५६४ देवमनुष्य०

३२२ दोदधोः

२२२ दोपो णी

३२२ द्यतिस्यति०

४६४ द्यावापृथि०

१५३ द्युतिस्वाप्योः०

४६५ द्युद्रुम्यां०

१५३ द्युद्भयो लुङि

५०६ द्युप्रागपा०

३१४ द्रवमूर्तिस्प०

५५० द्रवमनो०

४५१ द्रव्दश्च प्राणि०

४५५ द्रव्दाच्चुद०

४५० द्रव्द्वे वि

५० द्रव्द्वे च

५१२ द्वारादीनां च

४१७ द्विगुरेकव०

४०८ द्विगुश्च

सूत्रवर्णक्रमसूची ।

७११

पृष्ठम् सूत्रम्
 ६१० द्विगोः
 ४१४ द्वितीयतृतीय०
 ७६ द्वितीयाटी०
 ८७ द्वितीयायां
 ४०८ द्वितीयाश्रि०
 ५८८ द्वित्रिचतु०
 ५५७ द्वित्रिम्यां०
 ४३० द्वित्रिम्यां०
 ४४१ द्वित्रिम्यां०
 ५७६ द्वित्र्योश्च०
 १३१ द्विर्वचनेऽचि
 १७५ द्विषश्च
 ५८६ द्विषचनवि०
 २६८ द्विषत्परयोस्तापेः
 ५१२ द्वीपादनुस०
 ५५६ द्वेस्तीयः
 ४८८ द्व्यञ्मगव०
 ४३१ द्व्यष्टनः सं०
 ४५८ द्व्यन्तरूप०
 ४२ द्व्येकयोद्वि०
 ध
 ४४५ धनुषश्च
 ५०६ धन्वयोप०
 ४४४ धर्मादिनि०
 ५३४ धर्मं चरति
 २७० धातुसम्बन्धे०
 २३३ धातोरेका०
 १३ धातोस्त०
 २७३ धातोः

पृष्ठम् सूत्रम्
 २२४ धातोः कर्मणः
 २७३ धातोः
 ७५ धात्वादेः षः सः
 ५५० धान्यानां भ०
 १४७ धि च
 ५३७ धुरो यड्ढकी
 ३८८ ध्रुवमपाये०
 न
 ४३६ न कपि
 २३७ न कवतेर्य०
 ४३८ न कोपधा०
 ३६६ न क्त्वा सेट्
 ६२० न क्रोडादि०
 २४३ नः क्ये
 ४६१ नक्षत्रेण युक्तः
 ६२० नखमुखा०
 २४६ न गतिर्हिंसा०
 ५०६ नगरात्कु०
 ७६ न डिसंबुद्धघोः
 ६० न चवाहा०
 ४२० नञ्
 ४६३ नञस्तत्पुरु०
 ४४४ नञ्दुःसु०
 ५०४ नडशादाद्
 ४८३ नडादिम्य०
 ५०४ नडादीनां०
 ६७ न तिसृचतसृ
 ५५४ नते नासिका०
 ४५३ न दधिपय०

पृष्ठम् सूत्रम्
 ४०७ नदीपोर्ण०
 ४०६ नदीमिश्रच
 २६५ न दुहस्तुन०
 १४१ न दृशः
 ५०६ नद्यादिम्यो०
 ४६७ नद्याः शेषः
 ५०३ नद्यां मतुप्
 ४३६ नद्यतश्च
 ३१७ न घ्याख्या०
 ४१२ न निर्धारणं
 ३६७ ननौ पृष्टप्र०
 २८५ नन्दिग्रहि०
 १७८ नन्दाः संयो०
 २६८ नन्वोवि०
 ३३२ न पदान्त०
 ४६ न पदान्ता०
 ३१ नपरे नः
 २६० न पादम्या०
 ४५६ नपुंसकम्०
 ५६ नपुंसकस्य०
 ७० नपुंसकान्च
 ४०७ नपुंसका०
 ३३४ } नपुंसके भा०
 ३६७ }
 ४६२ न पूजनात्
 २०७ न भकुर्छुराम्
 २७६ न भाभूपू०
 ६० न भूसुधि०
 १२६ न माङ्घ्रोगे

७१२

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्

६७ नमुने
 ३८८ नमः स्वस्ति०
 २६६ न यदि
 ६०५ न यासयोः
 ४६८ न व्याम्यां प०
 ४७३ नरे संज्ञा०
 १६४ न लिङि
 ५७ न लुमताङ्ग०
 ३६३ न लोकाव्य०
 ४२० नलोपो नञः
 ५५ नलोपः प्राति०
 ८० नलोपः सुप्
 ३७१ न ल्यपि
 २३८ न वशः
 ४४ न विभक्तौ०
 १५३ न वृद्धयश्चतु०
 १५९ नव्यो लिटि
 २६४ न शब्दश्लो०
 १२९ न शसद०
 ९४ नमेर्वा
 १८६ नशोः पान्त०
 ३२ नश्च
 ३० नश्चापदा०
 ३३ नश्चव्यप्र०
 ६६ त पट्स्वप्ता०
 ४२८ न संख्यादेः०
 ४४७ न संज्ञायाम्
 ८२ न संप्रसा०
 ८० न संयोगा०

पृष्ठम् सूत्रम्

४०७ नस्तद्धिते
 ८७ नहिवृत्ति०
 ६७ नहो घः
 २१४ नागलोपिशा०
 ९२ नाञ्चेः पूजा०
 २६६ नाडीमुष्टयोश्च
 ४३ नादिचि
 २५७ नानोर्ज्ञः
 ५५८ नान्तादसं०
 १८४ नाम्यस्तस्या०
 ६३ नाम्यस्ता०
 ६१ नामन्त्रिते०
 ४० नामि
 ४३० नावो द्विगोः
 ४०३ नाव्ययीभा०
 २६६ नासिकास्त०
 ६१९ नासिकोदरी०
 ५३६ निकटे वस०
 २५९ निगरणचल०
 १८३ निजां त्रया०
 २०७ नित्यं करोतेः
 २३४ नित्यं कौटि०
 ११६ नित्यं डितः
 ४४४ नित्यमसि०
 ३७१ नित्यवीप्स०
 ५२६ नित्यं वृद्ध०
 ५५६ नित्यं शता०
 ६१३ नित्यं सप०
 ४२४ नित्यं हस्ते०

पृष्ठम् सूत्रम्

३३० निन्दहिंस०
 २४ निपात ए०
 ३७२ निमूलसमू०
 २११ निरः कुषः
 ३१५ निर्वर्णोऽवा०
 ५३२ निर्वृत्तेश्चदू०
 ३६२ निवासचि०
 ५१३ निशाप्रदो०
 ५९६ निष्कुला०
 ४४८ निष्ठा
 ३१२ निष्ठा
 ३२० निष्ठाशीङ्०
 ३१२ निष्ठायामन्यदर्थे
 ३२१ निष्ठायां से०
 २५५ निसमुपवि०
 १३५ निसस्तप०
 २३८ निगञ्चु०
 ५ नीचैरनुदात्तः
 २३७ नुगतोऽनु०
 ३१७ नुदविदोन्द०
 ६५ नुम्विसर्ज०
 ६३ वृ च
 ३४ नृन्पे
 १३२ नैटि
 १८७ नेत्यलितिर०
 ३०५ नेड्घशि कृति
 ७६ नेदमदसो०
 ४६४ नेन्द्रस्य पर०
 ६८ नेयड्बुवङ्०
 १२६ नेर्गदनाद०

सूत्रवर्णक्रमसूची ।

७१३

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२५० नेविशः	५२ पद्मोमासु०	६०३ पादोऽन्यतरस्याम्
२६३ नोदात्तोपदे०	४६७ पद्यत्यतदर्थे	४७४ पानं देशे
८३ नोपघायाः	४३२ परवल्लिङ्गं०	५७५ पारस्कर०
५३० नौद्वचचष्टन्०	४२ परश्च	५२२ पाराशर्य०
५३७ नौवयोधर्म०	१११ परस्मैपदा०	४०५ पारमह्ये०
५२८ न्यग्रोधस्य च०	४६३ परस्य च०	४६७ पाशादिभ्यो०
प	१० परःसन्नि०	४५७ पिता मात्रा
५५२ पचातिः	३८८ परिक्रयणे०	५१९ पितुर्यञ्च
५३४ पक्षिमत्स्य०	१२४ परिनिवि०	४६४ पितृव्यमातु०
६२३ पङ्गोश्च	५४२ परिमाणान्त०	४८५ पितृष्वसु०
५४४ पङ्क्तिर्विशति०	२६७ परिमाणे प०	१२२ पुगन्तलघू०
३१५ पचो वः	४६१ परिवृतो०	२४८ पुच्छभाण्ड०
३९९ पञ्चमीवि०	२५० परिव्यवेभ्यः०	३३ पुमः खय्य०
४११ पञ्चमी भयेन	२५८ परेर्मृषः	४५६ पुमान्नित्रया
३६० पञ्चम्यपाङ्०	५६७ परेर्वर्जने	६१७ पुंयोगादा०
८८ पञ्चम्या अत्	१११ परोक्षे लिट्	२६८ पुरि लुङ्०
३१२ पञ्चम्याम०	५३१ पर्पादिभ्यः०	५५५ पुरुषहस्ति०
५७१ पञ्चम्यास्तसिल	५७१ पर्यभिभ्यां०	६११ पुरुषात्प्रमा०
४११ पञ्चम्याः स्तो०	५२६ पलाशादि०	४२२ पुरोऽन्ययम्
५६ पतिः समास०	५७७ पश्चात्	४१८ पुंवत्कर्म०
५४८ पत्यन्तपु०	६० पर्यार्थे०	३३४ पुवः सं०
६१३ पत्युर्नोयज्ञ०	६२२ पाककर्णा०	१४३ पुषादिद्वयुता०
५२२ पत्रपूर्वा०	१३६ पाघ्राघ्मा०	२८३ पुष्यसि०
८३ पथिमथ्यू०	२८६ पाघ्राघ्मा०	३६७ पुंसि सं०
४६२ पथो विभा०	३०३ पाणिघता०	६५ पुंसोऽमुङ्
४७५ पदव्यवाये०	४६७ पादस्य पदा०	५९० पूगाञ्च्यो०
४५ पदान्तस्य	४४२ पादस्य लो०	३१६ पूडश्च
३६ पदान्ताद्वा	९१ पादः पत्	३१६ पूडः क्त्वा०
२८४ पदास्वैरि०	५८८ पादार्धभ्यां०	६१३ पूतक्रतोरै०

७१४

मध्यकोमुदीपरिणिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्

४१२ पूरणगुण०

४४२ पूर्णादि०

१५ पूर्वत्रासिद्धम्

४४३ पूर्वपदात्संज्ञा०

४९ पूर्वपरावर०

४३२ पूर्ववदशववडवौ

२२७ पूर्ववत्सनः

४०६ पूर्वसदृश०

५६० पूर्वादिनिः

५७६ पूर्वाधिराव०

४१३ पूर्वापराधरो०

५० पूर्वादिभ्यो०

११२ पूर्वोऽभ्यासः

२६६ पूःसर्वयो०

३८६ पृथग्विना०

५४६ पृथ्वादि०

४७२ पृषोदरा०

४६८ पेषंवासवा०

२७७ पोरदुपघात्

५७५ प्रकारवचने०

५६६ प्रकारे गुण०

२५२ प्रकाशनस्ये०

६३३ प्रकृत्यान्तः०

५८१ प्रकृत्यैका०

४४१ प्रकृत्याशि०

५६० प्रज्ञादिभ्यश्च

५६३ प्रज्ञाश्रद्धा०

३६१ प्रतिः प्रति०

३६१ प्रतिनिधि०

पृष्ठम् सूत्रम्

५६१ प्रतियोगे०

३१४ प्रतेश्च

४६१ प्रतेश्चरसः

२८३ प्रत्यपि०

४२ प्रत्ययः

५५ प्रत्ययलोपे०

६०४ प्रत्ययस्या०

५७ प्रत्ययस्य

५११ प्रत्ययोत्तर०

५१ प्रथमचरम०

४३ प्रथमयोः०

४०२ प्रथमानिदि०

८७ प्रथमायाश्च०

४७३ प्रनिरन्तः श०

५२० प्रभवति

५५५ प्रमाणे द्वय०

६३२ प्रयै रोहिष्यै०

५८१ प्रशस्यस्य०

५८४ प्रशंसायां०

२६७ प्रश्नेचास०

४४४ प्रसंभ्यां०

६३६ प्रसमुपोदः०

३१६ प्रस्त्योज्य०

५३४ प्रहरणम्

५३८ प्राक्कीताच्छः

४०१ प्राक्कडारा०

१३४ प्राक्सिताद०

५८४ प्रागिवाल्कः

५४१ प्राग्वतेष्टम्

पृष्ठम् सूत्रम्

५२६ प्राग्वहतेष्टम्

५३६ प्राग्विताद्यत्

५७० प्राग्विशो वि

४७६ प्राग्वीव्यतो०

४८७ प्राचामवृ०

६१० प्राचां ष्फ त०

५४६ प्राणभृज्जा०

५६२ प्राणिस्थादा०

३७४ प्रातिपदि०

४७४ प्रातिपदि०

२३ प्रादयः

२४८ प्राद्वहः

४२४ प्राध्वं वन्धने

४१५ प्राप्तापन्ने च०

५१६ प्रायभवः

५१४ प्रावृष एण्यः

५१६ प्रावृषष्टप्

२६८ प्रियवशे०

५८३ प्रियस्थिर०

२८९ प्रसृत्वः स०

२६१ प्रेदाज्ञः

२७० प्रेषातिसर्ग०

२५१ प्रोपाम्यां०

२५७ प्रोपाम्यां यु०

५२७ प्लक्षादिभ्यो०

२१ प्लुतप्रगृह्यां०

१७५ प्लादीनां ह०

फ

१५५ फणां च०

सूत्रदर्शनक्रमसूची

७१५

पृष्ठम् सूत्रम्

२९५ फलेग्रहिरा०

५२७ फले लुक्

५६३ फेनादिलच्च

व

१६४ वभूयाततं०

५६ बहुगणवतु०

५५६ बहुपूगगण०

६३५ बहुलं छन्दसि

४६ बहुवचने०

८६ बहुवचनस्य०

६१२ बहुव्रीहे०

६१८ बहुव्रीहेश्चा०

४३९ बहुव्रीहौ०

४४१ बहुव्रीहौ स

४३ बहुषु बहु०

५८३ बहुलोपो०

५९१ बहुलपार्थच्छ०

६१६ बहुवादिभ्यश्च

२४७ बाष्पोष्म०

४८० बाह्वादि०

२५६ बुधयुघनश०

४३० ब्रह्मणो जा०

३०९ ब्रह्मभूण०

४६० ब्रह्महस्तिभ्यां

१७७ ब्रुव ईट्

१७७ ब्रुवो वचिः

१७६ ब्रुवः पञ्चाना०

भ

४१० भवेद्यसि०

पृष्ठम् सूत्रम्

३०४ भजो ण्विः

२६४ भञ्जेश्च चि०

११२ भवतेरः

५०८ भवतष्ठक्छसौ

२८२ भव्यगेय०

८३ भस्य टेलो०

५३२ भस्त्रादिभ्यः०

२६० भावकर्मणोः

३६१ भावे

३२५ भाषायां०

४६५ भिच्चादि०

२९३ भिच्चासेना०

३१८ भित्तं शकलम्

२८३ भिद्योभ्यां०

१७९ भियोज्य०

१७९ भीहीभृहु०

२०५ भुजोऽनवने

२८० भुवो भावे

१११ भुवो वुल्गु०

५७९ भूतपूर्वे०

३०६ भूते

१८ भूवादयो०

४२१ भूषणोऽलम्

११६ भूसुवोस्तिङि

१८२ भृवामित्

२८२ भोज्यं भक्ष्ये

३८ भोभगोष्म०

८८ भ्यसोऽभ्यम्

१६६ भ्रष्टो रोप०

पृष्ठम् सूत्रम्

२१३ भ्राजमास०

३३२ भ्राजभासघु०

४८६ भ्रातुर्व्यञ्च

४५६ भ्रातृपुत्रो०

भ

८१ मघवावहु०

३२३ मतिबुद्धि०

५६० मतौ च्छः

४७२ मतौ बहुचो०

५६७ मद्रात्परिवापणे

४६४ मध्यादगुरो

५११ मध्यान्मः

४२३ मध्ये पदे०

६१४ मनोरो वा

४८६ मनोर्जाता०

३०८ मनः

६२७ मन्त्रेष्वेत०

६३५ मन्त्रेष्वो०

४६८ मन्योदन०

२५ मय उवो०

५२० मयट् च

५२६ मयङ् वत०

४१६ मयूरव्यंस०

१८६ मस्तिजनशो०

४८६ महाकुलादब्०

४६४ महाराज०

११८ माङि लुङ्

४५४ मातरपित०

४८१ मातुस्तं

७१६

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्
 ४६६ मातुःपितुः
 ४६६ मातृपितृभ्यां
 ४८५ मातृष्वसुश्च
 ५०३ मादुपघायाः
 २३२ मान्वघदान्
 २६७ मितनखे च
 २२३ मितां ह्रस्वः
 ४७३ मित्रे चर्षी
 ७० मिदचोऽन्त्याः
 १८९ मिदेर्गुणः
 १६० मीनातिमिः
 ५ मुखनासिकाः
 २३१ मुचोऽङ्गर्मकः
 २४८ मुण्डमिश्रः
 ५३३ मुद्गादण्
 २८१ मृजैविभाः
 १६८ मृजैर्वृद्धिः
 ५८९ मृदस्तिक्त्
 ३२१ मृपस्तिक्त्
 २६६ मेघर्तिभयेः
 ९३ मेतिः
 ३० मोऽनुस्वारः
 ७७ मो नो घातोः
 ३० मो राजि सः
 २०१ म्रियतेर्लुङ्लिः
 १५० म्वोश्च
 य
 ६२४ यङश्चाप्
 २३६ यङि च

पृष्ठम् सूत्रम्
 २३८ यङोऽचि च
 २३९ यङो वा
 ५३ यचि भम्
 ३६३ यजयाचः
 ४७९ यज्जोश्च
 ६०९ यजश्च
 ४८० यज्जिजोश्च
 ३६६ यतश्च निर्घाः
 ५५५ यत्तदेतेभ्यः
 २७१ यथाविध्यनुः
 १२ यथासंख्यः
 ४०४ यथासादृश्ये
 १३७ यमरमनमाः
 २५३ यमोगन्धः
 २७ यरोऽनुनाः
 ५५१ यवयवकः
 ३३२ यश्च यङः
 १८९ यसोऽनुपः
 ४४ यस्मात्प्रत्ययः
 ४०० यस्मादधिकः
 ३६८ यस्य च भाः
 ३१५ यस्य विभाः
 २३४ यस्य हलः
 ७० यत्येति च
 ४१२ याजकादिः
 ६५ याडापः
 ५७६ याप्ये पाशप्
 ३७२ यावति विन्दः
 २६८ यावत्पुराः

पृष्ठम् सूत्रम्
 ४०४ यावदवधाः
 ५८६ यावादिभ्यः
 ११६ यासुट परः
 २८४ युग्यं च पः
 ८५ युजेरसमासे
 ८७ युवावौ द्विः
 २८५ युवोरनाक्ती
 ८६ युष्मदस्मदोः
 ८८ युस्मदस्मः
 ५१० युष्मदस्मदोरः
 ६०९ युष्मद्युपः
 ८८ युस्मदस्मः
 ६२५ यूनस्तिः
 ८७ यूयवयीः
 ५८ यूय्याख्यौ
 २०७ ये च
 ४८२ ये चाभावः
 ३८६ येनाङ्गविः
 १२६ ये विभाषा
 ४५२ येषां च विरोः
 ८७ योऽचि
 ५५० योपघाद्गुः
 ६८ यः सौ
 र
 ५४६ र ऋतोः
 ५३३ रक्षति
 ५६६ रजःकृः
 ४७१ रथवदयोः
 ५२३ रथ्याद्यत

सूत्रवर्णक्रमसूची ।

७१७

पृष्ठम् सूत्रम्
 ३१३ रदाम्यां०
 १८३ रधादिभ्यश्च
 १५६ } रधिजभोरचि
 १८७ }
 २२३ रभेरशब्दि०
 ३७० रलो व्युपधा०
 ७७ रपाम्यां नो णः०
 ४५० राजदन्ता०
 ३१० राजनि युधि०
 ४८२ राजश्वशुरा०
 २८२ राजसूयसूर्य०
 ४२७ राजाहः स०
 ४२७ रात्राह्लाहाः०
 ६१ रात्सस्य
 १६५ राघो हिंसा०
 ६४ रायो हलि
 ३१७ राल्लोपः
 ५०५ राष्ट्रवारपा०
 १४० रिङ्शय०
 ११३ रि च
 २३४ रीगृदुपघ०
 २३४ रीङ्गतः
 २४० रगिकौ च
 २२६ रुदविदमुष०
 १६६ रुदश्च पञ्च०
 १६६ रुदादिभ्यः०
 २०२ रुधादिभ्यः०
 २२२ रुहः पोज्य०
 ५६७ रूपादाहत०

पृष्ठम् सूत्रम्
 ४८२ रेवत्यादि०
 ३६६ रोगाख्या०
 ३८ रोऽमुपि
 ३६ रो रि
 ७७ रोः सुपि
 ६५ रोरूपघाया०
 ल
 ३०२ लचणे जाया०
 ३८३ लक्षणेत्थंभूत०
 १६४ लङः शाक०
 ३२६ लटः शतृ०
 २६७ लट् स्मे
 २२३ लभश्च
 ५३५ लवणाठुन्
 ५३३ लवणाल्लुक्
 ४४ लशक्वतद्धिते
 ३३१ लपपतपद०
 ४६० लाक्षारोचना०
 ६२८ लिङ्यै लेट्
 ११७ लिङाशि०
 ११७ लिङः सलो०
 १४८ लिङः सी०
 ११६ लिङ्निमि०
 २६६ लिङ् च
 १५५ लिङ्सिचा०
 १६४ लिङ्सिचो०
 १४७ लिटस्तन्नयो०
 १११ लिटि घातो०
 १५८ लिटि वयो०

पृष्ठम् सूत्रम्
 ३२४ लिटः कान०
 ११२ लिट् च
 १६१ लिट्यन्यतर०
 १५७ लिट्यम्यास०
 ६३८ लिति
 १५० लिपि सिचि०
 ५२७ लुक् तद्धितलुकि
 १७६ लुवा दुह०
 १६३ लुङि च
 ११८ लुङ्
 ११६ लुङ्लङ्०
 १६२ लुङ्सनो०
 ११३ लुटः प्रथम०
 १५४ लुटि च क्खपः
 २३५ लुपसदचर०
 ५०२ लुपि युक्तव०
 ५२६ लुप् च
 ४६१ लुबविशेषे
 ३१६ लुभोजविमो०
 ३२७ लुटः सद्वा
 ११३ लुट् शेषे च
 ६२८ लेटोऽडाटी
 ११४ लोटो लङ्वत्
 ११४ लोट् च
 १४२ लोपश्चा०
 १८१ लोपो यि
 १४८ लोपो व्यो०
 २२१ लोपः पिबते०
 १५ लोपः शाक०

७१८

मध्यकोशुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्

५६३ लोमादि०

२४६ लोहितादि०

१०७ लः कर्मणि०

१०८ लः परस्मै०

३६७ ल्युट् च

३१३ त्वादिम्यः

व

९६८ वच उम्

१५७ वचिस्त्वपि०

२८२ वचोऽशब्द०

५४२ वतोरिड्वा

५५६ वतोरियुक्

५८६ वत्सोक्षाश्च०

५६३ वत्सांसाभ्यां

२७६ वदः सुपि०

१२६ वदव्रजहलन्त०

६०२ वनो र च

४४८ वन्दिते भ्रा०

१६२ वमोर्वा

२९२ वयसि च

६१० वयसि प्रथ०

४४६ वयसि द०

५०२ वरणादिभ्यश्च

५१८ वर्गान्ता०

५४७ वर्णदृढा०

६१४ वर्णादिनुदा०

५६६ वर्णादिव्रह्म०

१०८ वर्तमाने लट्

२६८ वर्तमानसा०

सूत्रम्

५१४ वर्षाभ्यष्टक्

६२ वर्षाभ्यश्च

१५९ वश्चास्यान्य०

३१८ वसतिक्षुषो०

७६ वसुसंसुध्वं०

६५ वसोः सं०

३२५ वस्वेकाजा०

२७६ वहाभ्रे लिहः

२७६ वह्यं करणम्

२४६ वा क्यपः

५६८ वाक्यादेरा०

२५४ वा गमः

२२२ वा चित्तवि०

२६६ वाचि यमो०

५६८ वाचो गिम०

२६६ वाचंयमपूर०

१८५ वा जृभ्रमु०

५६६ वाताती०

७५ वा द्रुहमुह०

१०० वा नपुंसक०

२७६ वा निसनि०

१२ वान्तो यि०

१३७ वान्यस्य सं०

३० वा पदान्त०

५८६ वा बहूनां०

४७४ वा भावकर०

१३५ वा भ्राशम्ला०

४६१ वामदेवाङ्

६८ वामि

पृष्ठम् सूत्रम्

६८ वामशसोः

४६३ वाय्वृतुपित्रु०

१७५ वा लिटि

३७१ वा ल्यपि

४६ वावसाने

३६ वा शरि

२७३ वा सरूपो०

१८ वा सुप्या०

४४५ वा संज्ञायाम्

७५ वाह ऊठ्

४७५ वाहनमाहि०

४४६ वाहिताग्न्या०

६२१ वाहः

२०२ विज इट्

३०६ विड्वनोरनु०

३१७ वित्तो भोग०

१६५ विदाङ्कुर्व०

५२० विद्वराञ्जः

३२६ विदेः शतुर्व०

१६४ विदो लटो०

५१६ विद्यायोनि०

११६ विधिनि०

५३७ विध्यत्यघनु०

२९७ विध्यरुषो०

५८३ विन्मतोर्लुक्

२५० विपराभ्यां०

२८३ विपूयवि०

४० विप्रतिषेधे०

४४ विभक्ति०

सूत्रवर्णक्रमसूची ।

७१९

पृष्ठम् सूत्रम्

- ४०५ विभाषा
 २६८ विभाषा कदा०
 २५९ विभाषाऽकर्म०
 २८४ विभाषा कृ०
 ४२३ विभाषा कृ०
 २८८ विभाषा ग्रहः
 ३८६ विभाषा गु०
 १३८ विभाषा घ्रा०
 ७३ विभाषा डि०
 ४३१ विभाषा च
 २६४ विभाषा चि०
 १६३ विभाषा चे
 ५१ विभाषा ज०
 ५५१ विभाषा तिल०
 ६१ विभाषा तृ०
 ६५ विभाषा दि०
 १३८ विभाषा घेट्
 ५७७ विभाषा परा०
 ४७२ विभाषा पुरु०
 ५१५ विभाषा पूर्वा०
 ३२० विभाषा भा०
 ३१४ विभाषाम्य०
 ५१३ विभाषा रो०
 १९१ विभाषा लीय०
 १७३ विभाषा लुङ्
 ५७६ विभाषाऽञ्
 ५३२ विभाषा वि०
 ४५२ विभाषा वृ०
 २५८ विभाषा श्वेः

पृष्ठम् सूत्रम्

- ६१३ विभाषा सपूर्वस्य
 २६७ विभाषा सा०
 ५६३ विभाषा साति०
 ५८५ विभाषा सु०
 १४१ विभाषा सृ०
 ४३३ विभाषा से०
 ४६५ विभाषा स्व०
 ५३६ विभाषा हवि०
 १५२ विभाषेटः
 ४७० विभाषोदरे
 २५६ विभाषोपय०
 ३६६ विभाषोपसर्ग०
 १७८ विभाषोन्मोः
 ४७३ विभाषोपधि०
 ५८३ विन्मतोलुक्
 ४३ विरामोऽञ्
 ४५१ विशिष्टलिङ्गो
 ४१७ विशेषणं वि०
 ८५ विश्वस्य व०
 ५५६ विशत्यादि०
 ३४ } विसर्जनी०
 ३६ }
 ५०१ वृज्छणकठ०
 २५१ वृत्तिसर्ग०
 ५८२ वृद्धस्य च
 ५०८ वृद्धाच्छः
 ४३८ वृद्धिनिमित्त०
 १६ वृद्धिरादैच्
 १६ वृद्धिरेचि

पृष्ठम् सूत्रम्

- ४८७ वृद्धिर्यस्या०
 ४८८ वृद्धेत्कोश०
 ४५५ वृद्धो यूना०
 १५३ वृद्धयः स्यस०
 ६१४ वृषाकप्यग्नि०
 १८० वृत्तो वा
 १५८ वेजो वयिः
 १५९ वेजः
 ५३२ वेतनादिभ्यो०
 २५४ वेत्तेर्विभाषा
 ८४ वेरपृक्तस्य
 १२३ वेश्च स्वन्तो०
 ५५१ वेः पादवि०
 ५५३ वेः शालच्छं०
 ६२९ वैतौज्यत्र
 ४६३ वैयाकरणा०
 २२१ वो विघ्नने जुक्
 ६१६ वोतो गुणव०
 ४४१ वोपसर्जनस्य
 ३२६ वौ कप०
 १५५ व्यथो लिटि
 ६३० व्यत्ययो बहुलम्
 ६२६ व्यवहिताश्च
 २५६ व्याङ्परि०
 ३८ व्योर्लघु०
 ८५ व्रश्चभ्रस्ज०
 ४८३ व्रातच्छ०
 ५५१ व्रीहिशाल्यो०
 ५६७ व्रीह्यादि०

७२०

मध्यकोमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्

श

२७० शकिलिङ् च

२७८ शकिसहोश्च

५३५ शक्तियष्ट्यो०

३०३ शक्ती हस्ति०

३६५ श च

५५८ शदन्तविश०

२२१ शदेरगतौ०

२०० शदेः शितः

१०२ शपश्यनो०

२४७ शब्दवैर०

५३३ शब्ददुर्दुरं

५४२ शताच्च०

१८८ शमामष्टानां०

५२६ शम्याः प्लब्

३२८ शमित्यष्टा०

४६४ शयवासवा०

४७३ शरादीनां च

५१७ शरीरावयवाच्च

५४० शरीरावयवा०

१८ शरोऽचि

५०२ शर्कराया०

३६ शपरि वि०

१२७ शर्पूर्वाः खयः

१५४ शल इगुपघा०

८७ शसो न

२६ शश्छोऽति

५८७ शाखादि०

२२० शाच्छासा०

पृष्ठम् सूत्रम्

२१६ शात्

६२४ शाङ्गैरवा०

१७२ शास इडङ्

१६१ शासिवसि०

१७२ शाही

५०४ शिखाया०

३० शि तुक्

५३५ शिल्पम्

२८८ शिल्पिनि०

४८१ शिवादि०

७० शि सर्वनाम०

५३६ शीलम्

१७३ शीङो रुट्

१७३ शीङः सार्व०

४६३ शुक्रादन्

४८४ शुभ्रादि०

३१५ शुपः कः

३७२ शुष्कचूर्णरू०

४५२ शुद्राणामनि०

५६६ शूलात्पाके

४६२ शूलोखाद्यत्

१८० शृङ्गां ह्रस्वो०

१६७ शे मुचादी०

१०८ शेपात्कर्तरि०

४४७ शेपाद्विभा०

५०५ शेपे

११० शेपे प्रथमः

८६ शेपे लोपः

१११ शेपे विभा०

पृष्ठम् सूत्रम्

५४ शेषो घ्यस०

४३४ शेनो बहुव्री०

६१६ शाणात्प्राचाम्

१६५ शनसोरल्लोपः

१७१ शनाभ्यस्त०

२०४ शनान्नलोपः

२८७ श्याद्वचधा०

४९६ श्येनतिलस्य०

३१४ श्योऽस्पशे

५६० श्राद्धमनेन

५१२ श्राद्धे शरदः

१४१ श्रुवः श्रु च

५६० श्रोत्रियश्छं०

१९३ श्रयुवकः किति

१८८ शिल्प आलि०

१७६ श्लो

५३१ श्वगणाठुब् च

२५८ श्वयतेरः

८२ श्वयुवम०

४५७ श्वशुरः श्व०

५१३ श्वसस्तुट् च

५३१ श्वादेरिति

३१७ श्वीदितो नि०

ष

५५८ षट्कतिक०

७७ षट्चतुर्भ्यश्च

५७ षड्भ्यो लुक्

१४३

१४४

षडोः कः सि

पृष्ठम् सूत्रम्

४८६ षपूर्वहन्०

२८८ षः प्रत्ययस्य

५६० षष्ट्यादेश्चा०

४११ षष्ठी

३८८ षष्ठी चानादरे

६२५ षष्ठीयुक्त०

३९१ षष्ठी-शेषे

३८५ षष्ट्यतसर्थ०

४६५ षष्ट्या आक्रोशे

६३६ षष्ट्याः पति०

५८० षष्ट्या रूप्य च

६१४ षिदगौरादि०

३६५ षिद्धिदा०

२६ ष्टुना ष्टुः

१३५ छिबुक्लमुच०

८३ णान्ता पट्

४६८ षडः संप्रसा०

स

६२१ सख्यशिश्री०

५४८ सख्युर्थः

५५ सख्युरस०

६२८ स उत्तमस्य

४३८ संज्ञापूरण्यो०

५६७ सत्यादशपथे

२१२ सत्यापपाश

३०४ सत्सुद्विष०

१२३ सदिरप्रतेः

५७४ सद्यः परुष०

४१७ स नपुंसकम्

१३० सनाद्यन्ता०

पृष्ठम् सूत्रम्

३३१ सनाशंसभिच्च उ।

२२७ सनि ग्रह०

२२६ सनि च

२३१ सनि मीमा०

२२८ सनीवन्तर्ध०

४१८ सन्महत्पर०

२२४ सन्यङो।

१५० सन्यतः

१४५ सन् लिटोर्जेः

१५० सन्वल्लघुनि०

५६६ सपत्रनिष्पत्र०

५६१ सपूर्वाच्च

६० सपूर्वायाः०

४३४ सप्तमी विशे०

४१५ सप्तमी शौ०

३९७ सप्तम्यधि०

३११ सप्तम्यां ज०

५७१ सप्तम्यास्त्रल्

५३८ सभाया यः।

४३३ सभाराजा०

५६६ समयाच्च

४०१ समर्थः पद०

४७६ समर्थानां प्र०

२५२ समवप्रवि०

२०८ समवाये च

२५६ समस्तृती०

२५७ समः क्षणवः

८२ समः समि

३६६ समानकर्तृक०

पृष्ठम् सूत्रम्

३७० समासेऽनब्०

३७४ समासत्तो

५ समाहारः स्व०

२६१ सभिं ह्यः

२७१ समुच्चयेऽन्य०

२७१ समुच्चये सा०

३७३ समूलाकृत०

२५४ समो गम्भू०

३३ समः सुटि

६५ सम्बुद्धौ च

२५ सम्बुद्धौ शा०

१८६ संयसञ्च

४३ सरूपाणामे०

१७३ सतिशास्त्य०

२६६ सर्वकूलाभ्र०

२० सर्वत्र वि०

५१४ सर्वत्राण च०

५५ सर्वनामस्या०

४८ सर्वनाम्नः स्मै०

६५ सर्वनाम्नः स्या०

५७२ सर्वस्य सोऽन्य०

५६७ सर्वस्य द्वे

४७ सर्वादीनि०

५७२ सर्वैकान्यकि०

१४८ सवाम्यां०

३७ ससजुषो०

५९० सस्त्री प्रशं०

२२५ सस्यार्धधातुके०

६२० सहनञ्चिद्य०

७२२

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्

३८६ सहयुक्तेऽप्र०

४०१ सह सुपा

९२ सहस्य सन्निः

१५८ सहिवहोरोदवर्णस्य

३११ सहे च

७६ सहेः साडः सः

४२२ साचात्प्रभृ०

५६१ साक्षाद्द्रष्टरि०

१२३ सात्पदा०

३८५ साधकतमं०

३६६ साधुनिपुणा०

६३ सान्तमहतः०

८६ साम आकम्

९० सामन्त्रितम्

५१४ सायंचिरं०

१४२ सार्वधातुक०

११० सार्वधातुका०

२६१ सार्वधातुके०

७६ सावनडुहः

४८२ सास्मिन्पी०

४९२ सास्य देवता

५६४ सिकताश०

११८ सिचि च पर०

१३४ सिचि वृद्धिः

२३६ सिचो यङि

१२१ सिजम्य०

५६२ सिष्मादि०

१७२ सिपि घातो०

६२८ सिञ्चहुलं०

पृष्ठम् सूत्रम्

१८४ सिवादीनां०

३०६ सुकर्मपाप०

५६६ सुखप्रिया०

१४६ सुट् तिथोः

५२ सुडनपुं०

१९३ सुनोतेः स्य०

२४२ सुप आत्मनः०

६३४ सुपां सुलुक्०

४५ सुपि च

२६० सुपि स्थः

२४२ सुपो घातु०

४२ सुपः

१० सुप्तिडन्तं०

४०५ सुप्रतिना०

३०७ सुप्रजाती०

३२४ सुयजोङ्र्व०

१६९ सुविनिर्दुर्म्यः०

४४२ सुहृद्दुहृदौ०

३८४ सुः पूजायाम्

१४१ सृजिदृशोः०

६३३ सृपितृदोः०

१२४ सेवतेर्गतौ

१८५ सेऽसिचि०

११५ सेर्हपिञ्च

४० सोऽचि लो०

३४ सोऽपदादौ

४६३ सोमाट्टघण्

३०९ सोमे सुजः

५२१ सोऽस्य नि०

पृष्ठम् सूत्रम्

८१ सौ च

४३६ संख्यायाव्य०

४१७ संख्यापूर्वो०

५७८ संख्याया वि०

५५६ संख्याया अव्य०

५४२ संख्याया अति०

५८८ संख्यायाः क्रि०

५६५ संख्यायाश्च गु०

४०६ संख्या वंश्येन

४४२ संख्यासुप्०

५९१ संख्यैकवच०

५१३ संघांकल०

३०० संज्ञायां भृतृ०

३८७ संज्ञोऽन्यतर०

५१४ संघिवेला०

२०८ संपरिम्यां०

४६६ संप्रसारणस्य

७५ संप्रसारणाच्च

३२६ संपृचानुस्वा०

५५३ संप्रदश्च क०

३७६ संवोधने च

५१६ संभृते

२५५ समाननो०

१८६ संयमश्च

३१३ संयोगादे०

११ संयोगान्त०

२२ संयोगे गुरु

५२३ संसृष्टे

५३० संस्कृतम्

सूत्रवर्णक्रमसूची ।

७२३

पृष्ठम् सूत्रम्
 ४९३ संस्कृतं भक्षाः
 ६२४ संहितशफः
 २२५ सः स्यार्धघा०
 ८६ स्कोः संयो०
 १२३ स्तम्भेः
 २९३ स्तम्बकर्णयो०
 २६५ स्तम्बशकृतोरिन्
 २१९ स्तम्भसिबु०
 २०६ स्तम्भस्तुम्भु०
 १९२ स्तुमुधूञ्म्यः०
 ५४८ स्तेनाद्यन्न०
 ४११ स्तोकान्तिक०
 २६ स्तोः श्चुना श्चुः
 २२८ स्तौतिष्पोरेव०
 ३१६ स्त्यः प्रपूर्वस्य
 ६०० स्त्रियाम्
 ६८ स्त्रियां च
 ३६४ स्त्रियां क्तिन्
 ६७ स्त्रियाः
 ४३५ स्त्रियाः पुंव०
 ४५६ स्त्री पुंवच्च
 ४७७ स्त्री पुंसाभ्यां०
 ४८१ स्त्रीभ्यो ढक्
 ३०७ स्थः क च
 १८३ स्थाच्चोरिच्च
 १२४ स्यादिष्व०
 ४६ स्यानिवदा०
 ११ स्थानेऽन्तर०
 ५८२ स्थूलद्वार०

पृष्ठम् सूत्रम्
 ३३१ स्थेशभास०
 १३५ स्तुक्रमोरना०
 ३७३ स्नेहने पिपः
 २५६ स्पर्धायामा०
 ६५ स्पशोऽनुदके०
 ३२८ स्पृहृगृहि०
 ३१८ स्फायः स्फी०
 १६६ स्फुरतिस्फुल०
 २३२ स्मिपूडुरञ्ज्व०
 ११८ स्मोत्तरे ल०
 ११३ स्यतासी०
 २६१ स्यसिच्०
 २१८ स्रवतिशृणो०
 २१६ स्वतन्त्रः कर्ता
 २३७ स्वपिस्वमि०
 २६३ स्वपो नन्
 ४६ स्वमज्ञाति०
 ७१ स्वमोर्नपुं०
 १३२ स्वरतिसूति०
 १०१ स्वरादिनि
 १०८ स्वरितनितः०
 ६३७ स्वरितात्संहि०
 ४८३ स्वसुश्छः
 ४३६ स्वाङ्गाच्चेतः
 ६१८ स्वाङ्गाच्चोप०
 ३७४ स्वाङ्गे तस्प्र०
 १९२ स्वादिभ्यः०
 ५२ स्वादिष्व०
 २२० स्वापेश्चडि

पृष्ठम् सूत्रम्
 ५६६ स्वामिन्नेश्व०
 ३६८ स्वामीश्वरा०
 ३७३ स्वे पुपः
 ४२ स्वीजसमीट्०
 ह
 १४८ ह एति
 २८० हनस्त च
 २२० हनस्तोऽचि०
 १६३ हनो वध०
 २५३ हनः सिच्
 ८१ हन्तेः
 १६२ हन्तेर्जः
 २६२ हरतेरनुद्य०
 २६५ हरतेर्दृति०
 ५३२ हरत्युत्सङ्गा०
 ५२६ हरीतक्या०
 ४३४ हलदन्तात्सप्तम्या०
 २२७ हलन्ताच्च
 ३ हलन्त्यम्
 ३६८ हलश्च
 २७५ हलश्चेजु०
 ३१३ हलः
 २१० हलः श्नः शा०
 ५३७ हलसीराठ्ठक्
 ५२३ हलसीराठ्ठक्
 ३३४ हलसूकर०
 ६१० हलस्तद्धि०
 ११२ हलादिः शेषः
 १८० हलि च

७२४

मध्यकोमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्

७८ हलि लोपः
 ३८ हलि सर्वेषाम्
 १० हलोऽन्तराः०
 ४७७ हलो यमां य०
 ५५ हल्ङ्याभ्यो०
 ३७ हशि च
 ५६६ हस्ताज्जातो
 ३७३ हस्ते वर्तिग्र०
 ५४६ हायनान्त०
 १६४ हिनुमीना
 २०१ हिंसायां प्र०
 २८३ हीने

पृष्ठम् सूत्रम्

१६१ हुसल्भ्यो०
 १४२ हुस्नुवोः सार्व०
 ३८० ह्रूरोरन्यतर०
 २१७ हेतुमति च
 ५२० हेतुमनुष्ये०
 ६६ हेतुहेतुम०
 ३८६ हेतो
 ३१ हे मपरे वा
 १६४ हेरचङि
 ५५२ हैयङ्गवीनं०
 ७४ हो ङः

पृष्ठम् सूत्रम्

८१ हो हन्तोऽङ्गि०
 १२६ ह्यचन्तक्षण०
 ४७ ह्रस्वनद्यापो०
 २८० ह्रस्वस्य पिति०
 ५०७ ह्रस्वात्तादौ०
 १५६ ह्रस्वादङ्गात्
 ७१ ह्रस्वो नपुंसके०
 २१ ह्रस्वं लघु
 ११२ ह्रस्वः
 २२१ ह्रः संप्रसारणम्

अथोणादिसूत्रसूचिः ।

पृष्ठम् सूत्रम्

३४६ अङ्गे निनलोपश्च
 ३४८ अच इः
 ३५५ आदिभुवो डुतच्
 ३४७ अदिशदिभूशुभि०
 ३३५ अन्दूदृभूजम्बू०
 ३५२ अभिचिमिदिश०
 ३५६ अमेः सन्
 ३५६ अमेस्तुट् च
 ३४२ अचिशुचिहुसृपि०
 ३४३ अतिपृवपियजि०
 ३३७ अतिस्तुस्तुसुहृसृष्ट्०
 ३४६ अर्तेरुच्च
 ३५३ अर्तेरुच्च
 ३३७ अवतेष्टिलोपश्च

पृष्ठम् सूत्रम्

३४६ अवितृस्तृतन्त्रिम्य०
 ३३८ अविसिविशुपि०
 ३३८ अशूप्रपिलटिकणि०
 ३५३ अशेर्देवने युट् च
 ३४५ अशोः सरः
 ४३८ इगुपघात्किट्
 ३५१ इन्देः कमिन्नलोपश्च
 ३४८ इपेः क्सुः
 ३४३ इस्मन् व्रन्
 ३५५ उदि चेडैसिः
 ३५६ उदि दृणातेरजलौ०
 ३४० उन्देर्नलोपश्च
 २५३ उब्जेर्वले बलोपश्च
 ३५४ उपः कित्

पृष्ठम् सूत्रम्

३३९ उपिकुषिगतिभ्य०
 ३५८ ऊर्णोर्तेडः
 ३४६ ऋपिवृषिभ्यां कित्
 ३४३ एतेर्णिच्च
 ३५१ एतेस्तुट् च
 ३३६ कण्ठेष्टः
 ३३६ कनिन् युवृषित०
 ३३५ कमेरठः
 ३५१ कायतेर्दिभिः
 ३४८ कुण्डिकम्प्योर्नलो०
 ३४४ कुयुभ्यां च
 ३५८ कृनः पासः
 ३५७ कृनादिभ्यः सं०
 ३३४ कृवापाजिमिस्त्रदि०

सूत्रवर्णक्रमसूची ।

७२५

पृष्ठम् सूत्रम्
 ३४६ कृषेर्वर्णं
 ३४१ कृपूवृजिमन्दि०
 ३४५ कृमृशालिकलि०
 ३५७ क्लिशेरन् ललोपश्च
 ३४५ खण्पशित्यशष्प०
 ३३७ गन् गम्यद्योः
 ३४० गमेडोः
 ३२० गमेर्गश्च
 ३५१ गिर उडच्
 ३५५ गुघेरूमः
 ३३८ ग्रसेरा च
 ३५६ ग्रहेरणिः
 ३३६ ग्लानुदिम्यां डीः
 ३४४ चक्षोः शिञ्च
 ३५८ चतेरुन्
 ३३४ चन्देरादेश्च छः
 ३५४ चन्द्रे मो डित्
 ३५७ चरेश्च
 ३५७ चीकयतेराद्यन्त०
 ३३९ च्विरव्ययम्
 ३४८ जनिघसिम्यामिण
 ३५८ जनेररछ च
 ३४३ जनेरसिः
 ३४३ जनेर्यक
 ३५७ जनेष्टललोपश्च
 ३३८ ज्वरत्वरलि०
 ३३६ जमन्ताड्डः
 ३५६ डित् स्वेनेर्नुट्०
 ३५६ तरतेडिः

पृष्ठम् सूत्रम्
 ३४१ तृन्तृचौ शंसि०
 ३५५ तृहेः क्नो हलोपश्च
 ३५१ त्यजितनियजि०
 ३५८ दघातेर्यन् नुट् च
 ३५६ दहेर्गोलोपो दश्च
 ३४९ दामाम्यां नुः
 ३०२ दिवेर्ऋः
 ३०३ द्युतेरिसिन्नादे०
 ३४१ धृषेर्धष च सं०
 ३४२ ननि च नन्देः
 ३५४ ननि हन एह च०
 ३४१ नन्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृ०
 ३४० नयतेर्डिञ्च
 ३५६ नहेर्हलोपश्च
 ३५० नामन्सीमन्वयोम०
 ३४२ नियो मिः
 ३५६ नौ दीर्घश्च
 ३५४ पचिवचिम्यां सुट् च
 ३३६ पतिचण्डिम्यामा०
 ३३६ पातृतुदिवचिरि०
 ३४७ पातेर्डितिः
 ३५२ पातेर्डुम्मुन्
 ३४४ पानीविषिम्यः पः
 ३५२ पुवो ह्रस्वः
 ३५६ पूवो यण् णक्०
 ३५६ प्रथेरमच्
 ३५८ प्राततेररन्
 ३५७ फलेरितजादेश्च
 ३४१ बहुलमन्यत्रापि

पृष्ठम् सूत्रम्
 ३४३ वृहेर्नलोपश्च
 ३५० वृहेर्नोच्च
 ३५३ भूरञ्जिम्यां कित्
 ३४६ भुवः कित्
 ३३७ भृजः कित् नुट् च
 ३४० भ्रमेश्च डूः
 ३५६ मङ्गेरलच्
 ३४८ मनेरुच्च
 ३५७ माङ् ऊखो मय च
 ३४७ माद्याससिम्यो यः
 ३४४ मुहेः किञ्च
 ३५६ मुहेः खो मूर्च
 ३४२ यतेर्वृद्धिश्च
 ३४९ यापोः किद् द्वे च
 ३५१ युष्यसिम्यां मदिक्
 ३३६ रमेर्वृद्धिः
 ३४० रातेर्डिः
 ३४६ रासिवल्लिम्यां च
 ३५० लक्षेर्मुट् च
 ३४७ वलिमलितनियम्यः०
 ३५५ वशः कनसिः
 ३५४ वसेर्णिञ्च
 ३५२ वसेस्तिः
 ३४५ वसेश्च
 ३४६ वहिश्चिश्चुयुद्गु०
 ३४६ वातप्रमीः
 ३५४ विघात्रो वेघ च
 ३४६ विपेः किञ्च
 ३५३ वी तसेः

७२६

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३३५ शते च	३४७ सर्वधातुभ्य इन्	३४७ सूडः क्रिः
३३६ शमेः खः	३५० सर्वधातुभ्यो मनिन्	३५२ सूचेः स्मन्
३३५ शमेर्धः	३५२ सर्वधातुभ्यः घृन्	३४५ स्तनिहृषिपुषि०
३५७ शीडो ह्रस्वश्च	३५३ सर्वधातुभ्योऽमुन्	३४४ स्तुवो दीर्घश्च
३३७ शृणातेर्ह्रस्वश्च	३५० सातिभ्यां मनिन्	३५२ स्त्यायतेर्ङ्
२९४ शृदभसोऽदिः	३५२ सावसेः	३५० हनिमशिभ्यां सिकन्
३५३ श्रयतेः स्वाङ्गेशिरः	३४२ सावसेर्ऋन्	३५६ हन्तेरच् घुर च
३४५ संपूर्वाच्च	३४६ सितनिजनिगमि०	३३५ हरिमितयोर्द्रवः
३५५ सत्तेरप्पूर्वादिसिः	३४४ सुशभ्यां निच्च	३५८ हर्यते कन्यन्०

अथ मध्यकौमुदीस्थाशास्त्रादिष्वचिः ।

पृष्ठम् वार्त्तिकादि	पृष्ठम् वार्त्तिकादि
अ	
३७८ अकर्मकधातुभिर्योगे०	५३४ अवर्माच्चैति वाच्यम्
३३० अकर्मकात्	५१८ अव्यात्मादेष्टविष्यते
४३२ अकारान्तोत्तरपदो०	१२ अव्यपरिमाणे च
१७ अच्चादूहिन्ध्यामुपसं०	३४ अनव्ययस्येति वाच्यम्
४४१ अगोवत्सहलेष्विति०	२६४ अनाचमिकमिवमीना०
३०४ अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो०	२७ अनाम्नवतिनगरीणा०
५१५ अग्रादिपञ्चाङ्गिडमच्	४४७ अनिन्स्मन्ग्रहणान्यर्थ०
५०० अङ्गचत्रधर्मात्त्रिपूर्वा	१५२ अनुदात्तत्त्वलक्षणमा० (प.)
५६३ अङ्गात्कल्याणे (ग)	४५८ अनृचवह्वृचा०
४६३ अञ्जस उपसह्वयानम्	४५८ अनेकशफे०
२०१ अडभ्यासव्यवायेऽपि	५० अन्तरमितिगणसूत्रेऽपुरीति०
४७५ अतद्धित इति वक्तव्यम्	११५ अन्तःशब्दस्याङ्गिविधि०
२६७ अत्यन्तापह्नवे लिङ् वक्तव्यः	४६४ अन्ताच्च
४२४ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे०	५१५ अन्ताच्च
२२७ अत्रेटो दीर्घो नेष्टः	३०१ अन्यत्रापि दृश्यन्त०
२६० अदेः प्रतिषेधः	५६५ अन्येभ्योऽपि०
	५६६ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते

वार्त्तिकादिवर्णक्रमसूची ।

७२७

पृष्ठम् वार्त्तिकादि

५६७ अन्येभ्योऽपि दृश्यते

६६ अन्वादेशे नपुंसके०

४१७ अपरस्यार्धे पञ्चभावो०

४७६ अपत्यम्

३६६ अपत्यादिभिरिति०

३८२ अभितः परितः०

३८१ अभिवादिदृशो०

३८२ अभुक्त्यर्थस्य तु न

५६२ अभूततद्भाव इति०

४५१ अर्भ्यहितं च

४३६ अमानिनीति वक्तव्यम्

५०७ अमेऽवतसिन्नेभ्य एव

४३ अयोगवाहानामस्यो०

५०७ अरण्याणः

५६५ अर्णसो लोपश्च

४४६ अर्थान्नमः (ग.)

४४१ अर्थेन नित्यसमासो०

५४३ अर्धाच्च

६१७ अर्थक्षत्रियाम्यां वा०

३८८ अलमिति पर्याप्त्यर्थं०

५५३ अलावूतिलोमाभङ्गाम्यो०

४०९ अवरस्योपसङ्ख्यानम्

४५८ अवर्णान्ताद्वा

४२५ अवादयः क्रुष्टद्यर्थे०

५०५ अवारपाराद् विग्रहीता०

५६३ अव्ययस्य च्वावीत्वं०

५१२ अव्ययानां भमात्रे०

५२४ अश्मनो विकारे टिलोपो०

२४२ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्

पृष्ठम् वार्त्तिकादि

६०६ अष्टक पितृदेवत्ये

५९६ असमासवद्भावे०

२८८ असि अके अने च०

१६९ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे (प.)

६६ अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ्०

५८५ अस्मिन् प्रकरणे०

३९ अहरादीनां पत्यादिषु वा०

४६७ अह्नः खः क्रतौ

आ

४१९ आख्यातमाख्यातेन० (ग.)

२५० आगमेः क्षमायाम्

५८६ आग्नीध्रसाधारणादङ्

२५२ आङः प्रतिज्ञायामुपसं०

१३५ आङि चम इति वक्तव्यम्

२४५ आचारेऽवगल्भक्लीव०

५४१ आचार्यदणत्वं च

६१७ आचार्यदणत्वं च (ग.)

३२० आदिकर्मणि निष्ठा०

३८० आदिखाद्योर्न

५६३ आद्यादिभ्यः०

५६६ आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये

५०८ आपदादिपूर्वपदा० (ग.)

४३३ आबन्तो वा

४६५ आमुष्यायणामुष्य०

२६१ आलस्यसुखाहरण०

२३० आशङ्कायां सन्वक्तव्यः

३०६ आशासः क्वावुपधाया०

१५१ आशिषि नाथ इति०

६०६ आशिषि वुनश्च न

७२८

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् वार्त्तिकादि
५२६ आहौ प्रभूतादिभ्यः
इ
५३१ इकारादाविति वाच्यम्
३६६ इक्षितपौ धातुनिर्देशे
१६८ इण्वदिक इति वक्तव्यम्
२०१ इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी०
६३५ इयाडियाजी०
१२७ इर इत्संज्ञा वाच्या
४७४ इरिकादिभ्यो न
४०१ इवेन समासो विभ०
ई
४७७ ईकक् च
४४८ ईयसो बहुव्रोहर्न
२२३ ईर्णतेस्तृतीयस्येति०
उ
६०६ उत्तरपदलोपे न
४६७ उत्तरपदस्य चेति०
५०७ उत्तरादाह्न
३८८ उत्पादेन ज्ञापिते च
३१६ उत्फुल्लसंफुल्लयोरुप०

पृष्ठम् वार्त्तिकादि
६२० उपमानात्पक्षाच्च०
२५५ उपसर्गादित्युहो०
२५२ उपादेवपूजासंगति०
१६७ उभयत आश्रयणे०
६२६ उभयसंज्ञान्यपीति०
३०१ उरसो लोपश्च
ऊ
३०७ ऊङ् च गमादीनामिति०
१७७ ऊर्णोतेराम् नेति०
३१२ ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः
५३६ ऊषसोऽनङ् च
ऋ
२० ऋति सवर्णे ऋ वा
४५० ऋतुनक्षत्राणां०
१७ ऋते च तृतीयासमासे
१२५ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं०
७ ऋद्धवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं०
३६४ ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठा०
६२ ऋवर्णान्निस्य णत्वं०

पृष्ठम् वार्त्तिकादि
ए
७१ एकतरात्प्रतिषेधः
६० एकतिङ् वाक्यम्
५१ एकदेश० (प)
९० एकवाक्ये निघात०
४१४ एकविभक्तावषष्ठ्य०
५२६ एकाचो नित्यम्
५७५ एतदोऽपि वाच्यः

पृष्ठम् वार्त्तिकादि
६० एतेवां मनावदाय०
१९ एवेचानियोगे
ओ
२४४ ओजसोऽप्सरसो०
१६ ओत्वोष्ठयोः समा०
औ
७० ओङः श्यां प्रति०
६६ ओत्वप्रतिषेधः०

पृष्ठम् वार्त्तिकादि
क
५६५ कङ्वाह्नस्वत्वं च
६२० कवरमणिविषश०
३६४ कमेरनिषेधः
१५० कमेश्चलेश्चङ्०
४८६ कम्ब्रोजादिभ्य इति०
५४१ कर्मधारयादेवेष्ट्यते
५६६ कर्मव्यतिहारे सर्व०

वात्तिकादिषणाक्रमसूची ।

७२६

पृष्ठम् वात्तिकादि
 २२१ काण्यादीनां वा
 २६९ कामप्रवेदन इति०
 ३४ काम्ये रोरेवेति
 ४७० कारके छे च नायं०
 ४२१ कारिकाशब्दस्योप
 १३० कास्यनेकाच आम्
 ४३७ कुक्कुट्यादीनाम्
 ३१० कुत्तिसतग्रहणं क०
 ५६८ कुत्तिसत इति व०
 ६१६ कृन्दिकाराद० (ग)
 ४१० कृद्ग्रहणे ग०(प)
 ४६७ कृत्तद्या न
 ४५६ कृष्णोदकपाण्डुसं०
 २७५ केलिमर उपसं०
 ४३८ कोपघप्रतिषेधे०
 १६६ किडिति रमागमम्०
 १६८ किडित्यजादौ०
 ३६७ क्तस्येन्विषयस्य कर्म
 ३६६ क्रपेः संप्रसा०(ग)
 ३८७ क्रियाया यमभिप्रेति
 २७२ क्रियासमभिहारे०
 ५०४ क्रुश्चा ह्रस्वत्वं च(ग)
 ३३३ क्विचिप्रच्छया०
 ६०६ क्षिपकादीनां च
 २४३ क्षीरलवणयोर्लाल०
 ख
 ६१६ खरुसंयोगोपधात्र
 ३६ खपरे शरि वा
 ४६७ खलादिभ्य इनिर्व०

पृष्ठम् वात्तिकादि
 ४४३ खुरखराभ्यां वा०
 ४४३ ख्यश्च
 ग
 ५३० शच्छतो परदारा०
 ४६६ गजसहायाम्यां
 ४४८ गङ्वादेः परा स०
 ४६६ गणिकाया यन्०
 ५६ गतिकारकेतरपूर्व०
 ४२५ गतिकारकोपपदा०
 ३०७ गमादीनामिति व०
 २६८ गमेः सुपि वा०
 २८७ गवादिषु विन्देः सं०
 ३६२ गुणकर्मणि वेण्यते
 ४१२ गुणात्तरेण तरलो०
 ५६२ गुणवचने
 ४७७ गोरजादिप्रसङ्गे०
 ५५३ गोष्ठजादयः०
 घ
 ५२४ घोषग्रहणमपि क०
 ३६३ घञर्थे कविधानम्
 ङ
 ७६ ङावुत्तरपदे प्रति०
 च
 ४८४ चटकादिति वाच्यम्
 ५५८ चतुरश्रयतावाद्य०
 ५४७ चतुर्वर्णादीनां
 ३२ चयो द्वितीयाः०
 ५२३ चरणाद्वर्माभ्यायो०
 २७८ चरेराडि चागुरो

पृष्ठम् वात्तिकादि
 ३०६ चारौ वा
 ६३७ चितः सप्रकृतेर्वह्निक०
 ५१५ चिरपरूपरारिभ्य०
 २४८ चीवरादजने परि०
 ४२३ च्यर्थ इति वक्तव्यम्
 छ
 २६ छत्वममीति वाच्यम्
 २८३ छन्दसीति वक्तव्यम्
 ज
 ३८० जल्पतिप्रभृतीनां
 ४४८ जातिकालसुखा०
 २५१ ज्योतिरुद्गमन इति०
 ५६४ ज्योत्स्नादिभ्य०
 ड
 ५६५ डाचि बहुलं द्वे भ०
 ३०१ डे च विहायसो वि०
 ण
 २७६ ण्यन्तभादीनामुप०
 २१८ ण्यल्लोपावियङ्०
 त
 ४८६ तच्छेऽणुपस०
 ५०४ तच्चल्लोपश्च
 ५२६ तदाहेति माशब्दा०
 ४७५ तद्वृहतोः करप०
 २३१ तनिपतिदरिद्रा
 १६ तच्च टेः
 ६३५ तन्वादीनां वे०
 २४७ तपसः परस्मैपदं च
 ५६८ तप्पर्वमरुद्भ्यां०

७३०

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् वार्त्तिकादि
 ३८८ तादर्थ्यं चतुर्थी वा०
 ३७६ तारका ज्योतिषि
 ५१ तीयस्य डित्सु वा
 ५७६ तीयादीकक् स्वायें
 ६०५ त्यक्त्यपोश्च
 ६०५ त्यक् नश्च०
 ४५७ त्यदादितः शेषे पुं०
 ४५७ त्यदादीनां मिथः०
 ५०७ त्यन्नेर्ध्रुव इति०
 ६१२ त्रिचतुर्भ्यां हा०
 ४७१ त्रौ च
 ४६० त्र्युपाभ्यां चतुरो०
 ४३७ त्वतलोर्गुणव०
 द
 १६५ दम्भेश्च
 १७१ दरिद्रातेरार्धधातुके०
 ३०१ दारावाहनोऽण०
 ४६५ दिवश्च दासे
 ३१३ दुग्धोर्दीर्घश्च०
 ११५ दुरः पत्वणत्वयो०
 २६५ दुहिपच्योर्वहुलं०
 ५०७ दूरादेत्यः
 ६२ दृन्करपुनःपूर्वस्य०
 ५७२ दृशिग्रहणाद्भव०
 ३८० दृशेश्च
 ४७० दृक्षे च
 ४७० दृक्षे च
 ४७७ देवाद्यजब्री
 ४६५ देवानां प्रिय इतिच०

पृष्ठम् वार्त्तिकादि
 ५७५ दुरचोभयाद्वक्तव्यः
 ४१७ द्वंद्वतत्पुरुषयोस्तत्तर०
 ४४८ द्वन्द्वेऽपि
 ४३२ द्विगुप्तापन्नालं
 ५५३ दित्वे गोयुगच्
 ३६४ द्विपः शतुर्वा
 ४७४ द्व्यच्ञ्म्यामेव
 ध
 ४५० धर्मादिष्वनियमः
 ३६६ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्
 २१४ धूञ्प्रीवोर्नुग्
 २६० धेट उपसंख्यानम्
 ३३३ ध्यायतेः सं०
 न
 ५६५ नगपांसुपाण्डुम्यश्च
 ४३५ नबोऽस्त्यर्थानां वा०
 ६०९ नबस्नर्वाकिक०
 ५८६ नवस्य नू आदेशः०
 ५७६ न विद्यायाः
 २५ न समासे
 ७८ नानर्थके (प)
 ३७१ नान्तानिटां नि०
 ५३९ नामि नभं च (ग)
 ५६५ नित्यमात्रोऽडिते डा०
 ३६४ निमित्तपर्यायप्रयो०
 ३६७ निमित्तात्कर्मयोगे
 ३७६ नियन्तृकर्तृकस्य०
 ४२५ निरादयः क्रान्ताद्य०
 २७५ निर्विणस्योपसं०

पृष्ठम् वार्त्तिकादि
 २१८ निष्ठायामनिट०
 ५०७ निसो गते
 ४९० नील्या अन्
 ३७९ नीवह्योर्न
 १५१ नुड्विधौ ऋकारैक०
 ६१ नुमचिरतृज्वद्भावे०
 २८८ नृतिखनिरञ्जिम्य०
 ६२४ नृनरयोर्वृद्धिश्च (ग)
 ४४३ नेतुर्नशेऽवक्तव्यः
 प
 ५४१ पञ्चजनादुपसं०
 ५०१ पथः पन्थ च (ग)
 ५०६ पथ्यध्याय०
 २५० परस्परौपपदाच्चेति०
 ४८ परिगणनं कर्तव्यम्
 ५१७ परिमुखादिभ्य एवे०
 ८५ परी ब्रजेः षः
 ४२५ पर्वादयो ग्लानाद्य०
 ४६० पत्यराजभ्यां च
 ४८८ पाण्डोड्यर्चण्
 २२१ पातेणौ लुग्वक्तव्यः
 ४३३ पात्राद्यन्तस्य न
 २६३ पाशर्वाद्विपुपसं०
 ३४ पाशक पककाम्ये०
 ६१७ पालकान्तान्न
 ५६३ पिच्छादिभ्य०
 ६१५ पिप्पल्यादयश्च (ग)
 २९१ पिबतेः सुराशीध्वो०
 ५६६ पिशाचाच्च

वार्त्तिकादिवर्णक्रमसूची ।

७३१

पृष्ठम् वार्त्तिकादि
 ४६० पीतात्कन्
 ६२० पुच्छाच्च
 २४८ पुच्छादुदसने०
 ४२८ पुण्यसुदिनाभ्या०
 ५२८ पुष्पमूलेषु बहुलम्
 ३१३ पूजो विनाशे
 ४६३ पूरण इति वक्तव्यम्
 ४८९ पूरोरण्
 १७० पूर्वत्रासिद्धीयमद्वि०
 ४५७ पूर्वशेषोऽपि दृश्यते
 ५३० पृच्छती सुस्नाता०
 ५५७ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः०
 ४१७ प्रकृतेरुकारादेश०
 ४९५ प्रकृत्या अके राज०
 ३८५ प्रकृत्यादिभ्य उप०
 ४०८ प्रतिपरसमनु० (ग)
 २८ प्रत्यये भाषायां नि०
 ५८ प्रथमलिङ्गग्रहणं च
 १७ प्रवत्सतरकम्बल०
 ४३१ प्राक्शताद्०
 ५६२ प्राण्यङ्गादेव
 २४७ प्रातिपदिकाद्वा० (ग)
 ४२४ प्रादयो गत्याद्यर्थे०
 ४३४ प्रादिभ्यो घातु०
 १७ प्राद्वहोढोढ्यपैष्येषु
 ४७५ प्रायस्य चित्तिचि०
 फ
 ५२८ फलपाकशुषामुप०
 ५६८ फलवर्हाम्यामि०

पृष्ठम् वार्त्तिकादि
 ४५३ फलसेनावनस्पति०
 २४८ फेनाच्चेति वक्तव्यम्
 ब
 ४७७ बहिषष्टिलोपो यञ्च
 ६०२ बहुव्रीही वा
 ५६१ बहुल्यार्थान्मङ्गला०
 भ
 ३८० भक्षेरहिंसार्थस्य न
 ५६७ भद्राच्चेति०
 ४३७ भस्याढे तद्धिते
 ५८६ भागरूपनामभ्यो०
 २४८ भाण्डात्समाचयने
 २६४ भाषावाचिनां०
 ४५१ भ्रातुर्ज्यायसः
 म
 ६१५ मत्स्यस्य ड्याम्
 २०० मस्जेरन्त्यात् पू०
 ६१७ मातुलोपाध्याययो०
 ३७३ मान्तानिटां वा
 २४२ मान्तप्रकृतिक०
 ६०४ मामकनरकयोः
 ६३६ मासच्छन्दसि०
 ४६६ मुख्यार्थात्कथश०
 २६० मूलविभुजादि
 ६०२ मूलान्ननः
 य
 ११ यणः प्रतिषेधो वा०
 ४७७ यणो मयो द्वे०
 ६१७ यवनाल्लिप्याम्

पृष्ठम् वार्त्तिकादि
 ३१ यवलपरे यवला वे०
 ६१७ यवाद्दोषे
 ६२२ योषप्रतिषेधे०
 र
 ५६५ रप्रकरणे खमुख०
 ३०३ राजघ उपसंख्यानम्
 ५४८ राजाऽसे (ग)
 ४८२ राज्ञो जातावेव
 ३६७ रादिफः
 २३५ रीगृत्वत इति वा०
 ३६ रूपरात्रिरयन्तरेषु०
 ल
 १३९ लक्षणप्रति (प)
 ५६३ लक्ष्म्या अच्च
 ४५१ लघ्वक्षरं पूर्वम्
 १७१ लुङि वा
 ५८५ लोपः पूर्वपदस्य च
 ४८० लोमोऽपत्येषु बहु०
 ३८९ ल्यब्लोपे कर्म०
 व
 ६०२ वनो न हश इति०
 ६१० वयस्यचरम इति०
 ६१२ वयोवाचक०
 ३३२ वरे लुप्तं न०
 ६०६ वर्णका तान्तवे
 ३६७ वर्णात्कारः
 ४५१ वर्णानामानुपू०
 ६०६ वर्तका शकुनी प्रा०
 २७५ वसेस्तव्यत्कर्तरि०

७३२

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् वार्त्तिकादि

२४८ वस्त्रात्समाच्छादने
 २४ वाक्यस्मरणयो०
 ४६५ वाग्विद्वपश्यद्भ्यो०
 ५६२ वातदन्तवल०
 २६६ वातशुनीतिलशर्वे०
 ५०८ वा नामधेयस्य वृद्ध०
 ४४८ वा प्रियस्य
 ४५४ वायोः प्रयोगे०
 २५३ वा लिप्सायाम्
 २५४ विदिप्रच्छिस्व०
 ४६६ विद्यालक्षणक०
 ५८५ विनापि प्रत्ययं पू०
 ४५५ विरूपाणामपि०
 ४५४ विष्णो न
 ५५३ विस्तारे पटच्
 २६८ विहायसो विह०
 १६० वुग्युटावुवड्यणोः०
 ५६३ वृत्तेश्च
 ४६६ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्
 ७२ वृद्ध्यौत्वतृज्झाव०
 ४४३ वेर्गो वक्तव्यः
 २४८ व्रताद्भोजनतन्निवृ०
 २६५ व्रीहिवत्सयोरिति०
 श
 १६ शकच्च्वादिषु पर०
 ४६० शकलकर्दमाम्या०
 २६२ शक्तिलाङ्गलाङ् कु०
 ५५७ शतसहस्रयोरेवे०
 ३८० शब्दाद्यतेर्न

पृष्ठम् वार्त्तिकादि

४१६ शाकपार्थिवादीनां०
 २३३ शानेनिशाने
 २५० शिक्षेजिज्ञासायाम्
 ३२८ शीडो वाच्यः
 ५६८ शीतोष्णतृप्रेम्य०
 ५३६ शुनः संप्रसारणं
 ४७३ शुनो दन्तदंष्ट्राक०
 ६०२ शूद्रा चामहत्पूर्वा०
 ५६८ शृङ्गवृन्दाम्यामा०
 १६६ शे तृम्फादीनां नुम्०
 ४६५ शेषपुच्छलाङ्गुलेषु०
 १६५ श्रन्थिग्रन्थि०
 ५४९ श्रोत्रियस्य यलोपश्च
 २५८ श्रयतेलित्यम्यास०
 ६२३ श्वशुरस्योकाराकार०
 ६२६ श्वेतवहादीनां ड०
 प
 ५५३ पटत्वे पङ्गवच्
 ६२४ पाद्यमश्रव्वा०
 स
 २६५ सकर्मकाणां प्र०
 ४२७ सख्यापूर्वे०
 ४४८ संख्याया अल्पीय०
 ४५६ संख्याया नदीगो०
 ५० संज्ञोपसर्जनीभू०
 ५५३ सङ्घाते कटच्
 २४६ सत्रकचकष्टकृच्छ०
 ६०१ सदच्चाण्डप्रान्त०
 १७१ सनि प्वलि ल्यटि०

पृष्ठम् वार्त्तिकादि

२४८ सत्यार्थवेदानां०
 २४४ संनियोगशिष्टानां०
 ३६४ संपदादिभ्यः क्विप्
 ३३ संपुंकानां सो व
 २१६ संप्रसारणं तदा०(ग)
 ६६ संबुद्धौ नपुंसकानां०
 ६०१ संभस्त्राजिनशण०
 ५९९ संभ्रमेण प्रवृत्तौ०
 ४०६ समाहारे चाय०
 ५२३ समिधामाधाने०
 २५० समोऽकूजने
 ३६४ सर्वोऽयं कारक०
 ६१६ सर्वतोऽक्तिन्नर्था०
 ३०१ सर्वप्रपन्नयो०
 ४४८ सर्वनामसंख्येय०
 २०४ सर्वप्रातिपदिके०
 ५८७ सर्वप्रातिपदिके०
 २४३ सर्वप्रातिपदिकानां०
 ५७१ सर्वोभयार्था०
 ५५० सहायाद्वा०
 ६२४ सहितसहाम्यां च
 ३६७ साध्वसाधुप्रयोगे च
 ४३३ सामान्ये नपुंसकम्
 १२१ सिज्जलोप एकादे०
 ५०८ सिति च
 ३१३ सिनोतेर्ग्रासकर्म०
 ६२८ सिब्वहुलं णिद्वक्त०
 २४७ सुदिनदुदिननीहारे०
 ३०१ सुद्वारोदधिकारणे

वार्त्तिकादिवर्णक्रमसूची ।

७३३

पृष्ठम् वार्त्तिकादि
 १५१ सुब्धातुष्वुष्व०
 २३६ सूत्रिसूत्रिमूत्र्य०
 ६०६ सूतकापुत्रिका०
 ४८६ सूत्रान्तात्तु अकल्पा०
 ६१७ सूर्याद्देवतायां चाप्
 २६६ स्तने घेटोनासिका०
 ५४४ स्तोमे डविधिः
 ४८४ स्त्रियामपत्ये लु०
 ६०० स्त्रीनपुंसकयोः

पृष्ठम् वार्त्तिकादि
 २९० स्याध्वोरित्वे०
 ५५३ स्नेहे तैलच्
 १८७ स्पृशमृशकृषतृप्
 ४३७ स्वभिन्नां का०
 २५७ स्वराद्यन्तोप०
 २५३ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति०
 १७ स्वादीरेरिणोः
 ह
 २४६ हनुचलन इति वा०

पृष्ठम् वार्त्तिकादि
 २३७ हन्तेहिंसायां यङि०
 २५० हरतेरप्रतिषेधः
 ४१६ हरिद्रामहारज०
 ५२८ हरीतक्या०
 २४८ हल्यादिभ्यो ञ्
 २६३ हस्तिसूचकयो०
 ६१७ हिमारण्ययोर्म०
 ५६८ हृदयाच्चालुरण्य०
 ४६४ हृद्युभ्यां च ०

मध्यकौमुदीस्थानां श्लोकानां कारिकाणां वा सूचिः ।

पृष्ठम् श्लोकादि
 १ नत्वा वरदराजः श्री०
 ३ हकारो द्विरुपात्तो०
 २३ वस्तूपलक्षणां यत्र०
 ३२ बध्नी बचध्ना०
 ६६ स्वसा तिस्रश्च०
 ७२ यन्निमित्तमुपादाय०
 ७२ पीलुवृक्षः फलं
 ८९ श्रीशस्त्वाज्वतु०
 ६० सुखं वां नो ददा०
 ९४ जक्षिजागृद०
 १०० गवाक्षशब्दस्य०
 १०० स्वस्युषु नव, पट०
 १०६ सदृशं त्रिषु लिंगेषु०
 १०६ वष्टि भागुरिरल्लोप०
 ११६ सहितैकपदे नित्या०

पृष्ठम् श्लोकादि
 १२० उपसर्गेण घात्वर्थो०
 १२२ सेक् सृप् सृ स्तु०
 १३० सन् क्यच् का०
 १३१ उद्वदन्तैर्यौति०
 १३३ अजन्तोऽकारवा०
 १३९ नकारजावनुस्वार०
 १५७ यजिर्वपिर्वहिश्चैव०
 १८८ अपितः चाम्यते०
 २२५ शैषिकान्मनुवर्यीया०
 २४० श्तिपा शपानुबन्धे०
 २५४ घातोरर्थान्तरे वृत्ते०
 २७२ पुरीमवस्कन्द लुनी०
 २७६ क्वचित्प्रवृत्तिः क्व०
 २८१ लुप्तेदवश्यमः०
 ३२२ मुकुन्दस्यासित०

पृष्ठम् श्लोकादि
 ३४० गौर्नादित्ये०
 ३४८ हरिर्विष्णा०
 ३६० संज्ञासु घातुरूपाणि
 ३७७ दुह्याच् पच्-दण्ड०
 ३७९ शत्रूनगमयत्०
 ३८२ अभसर्वतसोः कार्या०
 ३९७ चर्मणि द्वीपिनं
 ४७२ भवेदृणांगमाद्०
 ५५५ प्रथमश्च द्वितीयश्च०
 ६०० दलद्वये टावभावः
 ६१६ अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं०
 ६२१ धाकृतिग्रहणा०
 ६३० सुसिद्धुप्रग्रहलिङ्गन०
 ६३९ एषा वरदराजेन०
 ६३६ कृतिर्वरदराजस्य

अकारादिक्रमेण मध्यकौमुदीस्थ-धातुसूचिः ।

पृष्ठम् धातुः	पृष्ठम् धातुः	पृष्ठम् धातुः
अ	१८८ असु क्षेपणे ।	ऋ
१५१ अक्लि लक्षणो ।	आ	१८२ ऋ गती ।
१४४ अक्षू व्याप्ती ।	१६४ आप्लु व्याप्ती ।	१९८ ऋच्छ गतीन्द्रिय- प्रलयमूर्तिभावेपु ।
१६० अञ्च गती पूजने च ।	१७४ आस उपवेशने ।	१५१ ऋज गतिस्थाना- र्जनोपार्जनेपु ।
२०४ अञ्जू व्यक्तिप्रक्ष- णकान्तिगतिपु ।	इ	१५२ ऋजि भर्जने ।
१२० अत सातत्यगमने	१६८ इक् स्मरणे ।	१६० ऋति जुगुप्सायां कृपायां च ।
१२८ अति वन्धने	१७३ इङ् अध्ययने ।	१८६ ऋधु वृद्धौ ।
१६० अद भक्षणे ।	१६७ इण गती ।	ए
१२८ अदि वन्धने ।	२०५ (चि इन्धी दीप्ती	१५२ एजु दीप्ती ।
१७० अन प्राणने ।	१६६ इषु इच्छायाम् ।	१४६ एध वृद्धौ ।
१५२ अय गती ।	ई	क
१२१ अव रक्षणगतिका- न्तिप्रीतितृ- प्त्यादिपु ।	२१३ ईड स्तुती ।	१५१ ककि गत्यर्थे ।
१२८ अर्च पूजायाम् ।	१७४ ईड स्तुती ।	१२६ कटे वर्षाविरणयोः ।
२१४ अर्च पूजायाम् ।	१७४ ईर गती कम्पने च ।	१५१ कथ श्लाघायाम् ।
१२८ अर्द गती याचने च ।	१७४ ईश ऐश्वर्ये ।	२१५ कथ वाक्यप्रबन्धे ।
२१४ अह पूजायाम् ।	१५२ ईह चेष्टायाम् ।	१२८ कर्द आह्वाने रोदने च ।
२११ अश भोजने ।	उ	१५२ कपि चलने ।
१६५ अशू व्याप्ती संघा- ते च ।	१८६ उच समवाये ।	१४९ कमु कान्ती ।
१६५ अस भुवि ।	१६८ उंछि उञ्छे ।	२१५ कल गती संख्याने च ।
१६० अस गतिदीप्त्या- दानेपु ।	१९८ उञ्ज उत्सर्गे ।	१४५ कष हिसार्थे ।
	२०४ उन्दी क्लेदने ।	२४५ काक्षि कांचायाम् ।
	१५१ उर्द माने क्रीडायां च ।	१५२ काश्ट दीप्ती ।
	ऊ	
	२१५ ऊन परिहाणे ।	
	१७७ उणुच् आच्छादने ।	
	१५२ ऊह वितर्के ।	

घातुवर्णक्रमसूची ।

७३५

पृष्ठम् घातुः	पृष्ठम् घातुः	पृष्ठम् घातुः
१६७ कु शब्दे ।	२०८ (डु) क्रीब् द्रव्य- विनिमये ।	१५१ खुदं क्रीडायाम् ।
१६६ कुट कौटिल्ये ।	१८८ क्रुध क्रोधे ।	१३८ खै खदने ।
१२८ कुथि हिसासंक्लेश- नयोः ।	१२८ कं गदि आह्वाने रोदने च ।	१६४ ख्या प्रथकने । ग
११२ कुद्रि अनृतभाषणे ।	१८८ क्लमु क्लान्तौ ।	१२८ गडि वदनैकदेशे ।
२१४ कुय भाषार्थे ।	१२८ किञ्चिद परिदेवने ।	२१५ गण संख्याने ।
१८६ कुय क्रोधे ।	१८९ किलदू आद्रीभावे ।	१२६ गद व्यक्तायां वाचि
२१५ कुमार क्रीडायाम् ।	२११ किलशू विवाधने ।	१४२ गम्ल गती ।
१५१ कुर्द क्रीडायाम् ।	२०६ क्षणु हिसायाम् ।	२१६ गर्व माने ।
२१४ कुशि भाषार्थे ।	१५० क्षमूष सहने ।	१५२ गर्ह कुत्सायाम् ।
२११ कुष निष्कर्षे ।	१८८ क्षमू सहने ।	१५२ गल्ह कुत्सायाम् ।
२१४ कुसि भाषार्थे ।	१३३ क्षि क्षये ।	१५० गाधृ प्रतिष्ठालि- प्तयोर्ग्रन्थे च ।
१६३ कृब् हिसायाम् ।	२०७ क्षिणु हिसायाम् ।	१८६ गुप व्याकुलत्वे ।
२०७ (डु) कृब् करणे ।	१६६ टु) क्षु शब्दे ।	२१४ गुप भाषार्थः ।
१६७ कृती छेदने ।	२०३ क्षुदिर संपेषणे ।	१२६ गुपू रक्षणे ।
२०३ कृती वेष्टने ।	१८८ क्षुध वृभुक्षायाम् ।	१५१ गुद क्रीडायाम् ।
१५४ कृपू सामर्थ्ये ।	१५३ क्षुभ संचलने ।	१५१ गुदं ,,
१८६ कृश तनूकरणे ।	१८९ क्षुभ संचलने ।	१४१ गृ सेचने ।
१६६ कृष विलेखने ।	१३८ क्षे क्षये ।	१८९ गृधु अभिकाङ्- क्षायाम् ।
२०१ कृ विक्षेपे ।	१६६ क्षु तेजने ।	२१६ गृह ग्रहणे ।
२१० कृब् हिसायाम् ।	१८९ (बि) क्षिवदा स्नेहनमोचनयोः ।	२० गृ निगरणे ।
२१३ कृत संशब्दने ।	१४३ बिद्विदा अव्यक्ते शब्दे ।	२३८ गै शब्दे ।
१३८ कै शब्दे ।	ख	१५१ ग्रथि कौटिल्ये ।
२१० कनूच शब्दे ।	१६० खनु अवदारणे ।	२११ ग्रह उपादाने ।
१२८ कदि आह्वाने रोदने च ।	१४५ खष हिसार्थः ।	१३७ ग्लै हर्षक्षये । घ
१५५ क्रप कृपायां गती च	१६७ खिद परिदेवने ।	१५५ घट चेष्टायाम् ।
१३५ क्रमु पादविक्षेपे ।		

पृष्ठम् घातुः

२१४ घट भाषार्थः ।

२१४ घटि ;

१५३ घुट परिवर्तने ।

२१४ घुषिर् विशब्दने ।

१४१ घ सेचने ।

१३६ घ्रा गन्धोपादाने ।

च

१७२ चक्रास् दीप्ती ।

१७५ चक्षिङ् व्यक्तायां
वाचि ।

१२८ चदि आह्लादने ।

१३५ चमु अदने ।

१४५ चर्व अदने ।

१६० चप भक्षणे ।

१४५ चष हिसार्थः ।

१६० चाय पूजानिशा-
मनयोः ।

१६३ चिब् चयने ।

२१२ चिति स्मृत्याम् ।

१२४ चिती संज्ञाने ।

२१४ चीव भाषार्थः ।

१६० चीवृ आदानसं-
वरणयोः ।

२१३ चुद संचोदने ।

२१२ चुर स्तेये ।

१५२ चूष पाने ।

१५२ चेष्ट चेष्टायाम् ।

१२७ च्युतिर् आसेचने ।

पृष्ठम् सूत्रम्

छ

२१४ छद अपवारणे ।

१३५ छमु अदने ।

२१३ छद वमने ।

२०३ छिदिर् द्वैधीकरणे ।

२०३ (३) छदिर् दीप्ति-
देवनयोः ।

१८५ छो छेदने ।

ज

१७० जक्ष भक्षहसनयोः ।

१६० जन्ती प्रादुर्भावे ।

१५६ जभी गात्रविनामे ।

१३५ जम अदने ।

१४५ जष हिसार्थः ।

१८८ जसु मोक्षणे ।

१७० जागृ निद्राक्षये ।

१४५ जि जये ।

१४५ जीव प्राणधारणे ।

१२८ जुगि वर्जने ।

२०२ जुषी प्रीतिसेवनयोः ।

१४५ जूष हिसायाम् ।

१५६ जृभि गात्रविनामे ।

२११ जृ वयोहन्तौ ।

२१४ जृ वयोहानौ ।

१३८ जै क्षये ।

२११ ज्ञा अवबोधने ।

झ

१३५ झमु अदने ।

१४५ झष हिसार्थः ।

पृष्ठम् घातुः

१६० झष आदानसं-

वरणयोः ।

ट

१५१ टिकृ गती ।

१५१ टीकृ गती ।

ड

१६० डीड् विहायसा

गतौ ।

ढ

१५१ ढौकृ गती ।

ण

१२६ णद अव्यक्ते शब्दे ।

२१४ णद भाषायाम् ।

१५३ णम हिसायाम् ।

१४४ णम प्रह्वत्वे शब्दे

च ।

१८६ णश अदर्शने ।

१६२ णह वन्धने ।

१४४ णिक्ष चुम्बने ।

१८३ णिजिर् पीचपो-

पणयोः ।

१७४ णिसि चुम्बने ।

१५६ णीब् प्रापणे

१४५ णीव स्थौल्ये ।

१६६ णु स्तौ ।

१९६ णुद प्रेरणे ।

२०० णू स्तवने ।

त

१२८ तकि कृच्छ्रजीवने ।

पृष्ठम् धातुः
 १४५ तक्ष त्वचने ।
 १४४ तक्ष् तनूकरणे ।
 २१३ तड आघाते ।
 २१२ तत्रि कुटुम्बधारणे
 २०५ तनु विस्तारे ।
 २०४ तञ्चू संकोचने ।
 १३४ तप सन्तापे ।
 २१४ तप दाहे ।
 १८८ तमु कांसायाम् ।
 २१४ तर्क भाषार्थः ।
 १८८ तसु उपक्षये ।
 १५१ तिक् गती ।
 १५१ तीक् गती ।
 १४५ तीव स्यौल्ये ।
 १६६ तु गति वृ० ।
 २१४ तुजि भाषार्थः ।
 १९५ तुद व्यथने ।
 १५३ तुम हिंसायाम् ।
 २१३ तुल उन्माने ।
 १८७ तुष तुष्टी ।
 १४५ तुष तुष्टी ।
 २०७ तृण भदने ।
 २०३ [ठ] तृदिर हिंसा-
 नादरयोः ।
 १६५ तृप प्रीणने ।
 १८७ तृप प्रीणने ।
 १६६ तृप तृप्ती ।
 २१४ तृप तृप्ती ।
 १६६ तृप् तृप्ती ।

पृष्ठम् धातुः
 १८९ [बि] तृषा पिपा-
 सायाम् ।
 २०३ तृह हिंसायाम् ।
 १४४ त्यज हानी ।
 १५१ त्रकि गत्यर्थः ।
 १२८ त्रदि चेष्टायाम् ।
 १५५ त्रपूष् लज्जायाम् ।
 २१४ त्रसि भाषार्थः ।
 १८५ त्रसी उद्वेगे ।
 १५१ त्रौक् गत्यर्थः ।
 १४४ त्वक्ष् तनूकरणे ।
 १५५ [बि] त्वरा स-
 म्भ्रमे ।
 १३६ त्सर छद्मगती
 द
 १५५ दद दाने ।
 १५१ दध धारणे ।
 १८८ दसु उपशमे ।
 १६५ दम्भु दम्भने ।
 १७१ दरिद्रा दुर्गती ।
 १८९ दसु उपचये ।
 २१४ दसि भाषार्थः ।
 १८२ [ड] दाब् दाने ।
 १३६ दाण् दाने ।
 १६४ दाप् लवने ।
 १६० दाश्च दाने ।
 १६० दासु दाने ।
 १८४ दिवु क्रीडादिषु ।
 १७६ दिह उपचये ।

पृष्ठम् धातुः
 १६० दीङ् क्षये ।
 १६१ दीपी दीप्तौ
 १५२ दीक्ष् मोण्ड्यादिषु ।
 १६४ [डु] द उपतापे ।
 १८७ दुष वैकृत्ये ।
 १७५ दुह प्रपूरणे ।
 २१० दृव हिंसायाम् ।
 १५३ दृप हर्षमोहनयोः ।
 १४१ दृशिर् प्रेक्षणे ।
 २११ दृ विदारणे ।
 १३६ दैप् शोधने ।
 १८५ दो अवखण्डने ।
 १५२ द्युत दीप्तौ ।
 १३८ द्यै न्यक्करणे ।
 १६४ द्रा कुत्सायां गती ।
 १४५ द्राक्षि घोर-
 वाशिते च ।
 १८७ द्रुह जिघांसायाम् ।
 २१० द्रुक् हिंसायाम् ।
 १३८ द्रै स्वप्ने ।
 १७५ द्विष अप्रीती ।
 ध
 १८३ [डु] धाब् धार-
 णपोषणयोः ।
 १६० धावु गतिशुद्धयोः ।
 १९३ धुव् कम्पने ।
 १९३ धूव् कम्पने ।
 २११ धूव् कम्पने ।
 २१४ धूव् कम्पने ।

७३८

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् घातुः

२१४ धूय भाषार्थः ।

१५६ धृन् धारणे ।

२१४ धृष प्रहसने ।

१६५ [नि] धृषा
प्रागल्भ्ये ।

१३७ घेट् पाने ।

१३६ ध्या शब्दाग्नि-
संयोगयोः ।

१३८ ध्ये चिन्तायाम् ।

१४५ ध्राक्षि घोर-
वाशिते च ।

१३८ ध्रे तृप्तौ ।

२१६ ध्यवन शब्दने ।

१५३ ध्वंसु अवसंसने
गती च ।१४५ ध्वाक्षि घोरवा-
शिते च ।

१४१ ध्वृ हृच्छने ।

न

१२८ [ड] नदि समृद्धौ

१५१ नाथ याच्चोपता-
पैश्वर्याशिःषु ।

१५१ नाधृ ,,

१६४ निजि शुद्धौ ।

१८४ नृती गात्रविक्षेपे ।

प

१५४ पक्ष परिग्रहे ।

१५६ [डु] पचष् पाके ।

१५१ पचि व्यक्तीकरणे ।

पृष्ठम् घातुः

२१४ पट भाषार्थः ।

२१६ पद गती ।

१६० पद गती ।

१५१ पर्द कुत्सिते शब्दे ।

१४५ पर्व पूरणे ।

१३७ पा पाने ।

१६४ पा रक्षणे ।

२१३ पाल रक्षणे ।

२१३ पिडि संघाते ।

१६७ पिश अत्रयवे ।

२०५ पिष्ट्लु संचूर्णने ।

२१४ पिसि भाषार्थः ।

१६० पीङ् पाने ।

२१२ पीङ् अवगाहे

१४५ पीव स्थूल्ये ।

१६६ पुट संश्लेषणे ।

२१४ पुट भाषार्थः ।

२१४ पुथ भाषार्थः ।

१२८ पुथि हिसासंकले-

शनयोः ।

१४६ पुष पुष्टौ ।

१८६ पुष पुष्टौ ।

२११ पुष पुष्टौ ।

२१० पूव् पवने ।

२१३ पूज पूजयाम् ।

१४५ पूर्व पूरणे ।

१४५ पूष वृद्धौ ।

२०२ पृङ् व्यायामे

२१४ पृच संयमने ।

पृष्ठम् घातुः

१७५ पृची संपर्चने ।

१९६ पृड सुखने ।

२१३ पृथ प्रक्षेपे ।

१८० पृ पालनपूरणयोः ।

२११ ,, ,,

१३६ पै शोषणे ।

२०१ प्रच्छ जीप्तायाम् ।

१५५ प्रथ प्रख्याने ।

२१३ प्रथ प्रख्याने ।

१५५ प्रस विस्तारे ।

२१४ प्रीव् तर्पणे

२०६ प्रीव् तर्पणे ।

१४६ प्रुषु दाहे ।

१४६ प्लुषु दाहे ।

१६४ प्सा भक्षणे ।

व

२११ वन्ध वन्धने ।

२१४ वर्ह भाषार्थः ।

२१४ बल्ह ,, ।

१५१ वाधृ लोडने ।

१२८ विदि अत्रयवे ।

१६१ वुत्र अवगमने ।

१६० बुधिर बोधने ।

१७६ ब्रूव व्यक्तायां वाचि ।

२१४ बृहि भाषार्थः ।

भ

१५७ भज सेवायाम् ।

२१३ भजि भाषार्थः ।

२१३ भडि कल्याणे ।

सूत्रवर्णक्रमसूची ।

७३९

पृष्ठम्	धातुः	पृष्ठम्	धातुः	पृष्ठम्	धातुः
१५१ भदि, सुखे च		१५५ (हु) भ्राज दीप्तौ		१९७ मिळ संगमने ।	
२०५ भञ्जो आमर्दने ।		१५५ (हु) भ्राशृदीप्तौ ।		१९१ 'मीङ्' हिसायाम् ।	
१४५ भष भर्त्सने ।		१५२ भ्रेज ,,		२०६ मीञ् हिसायाम् ।	
१३४ भा दीप्तौ ।		१५५ (हु) भ्लाशृदीप्तौ ।		१४५ मीव स्थीत्ये ।	
१५० भाम क्रोधे ।		म		१९७ मुच्लृ मोक्षणे ।	
१५२ भाष व्यक्ताया		१२८ मघि मण्डने ।		१५१ मुद हर्षे ।	
वाचि ।		२१३ मडि भूषायां हर्षे च		१४५ मुर्वा बन्धने ।	
१५२ भिक्ष भिक्षायाम-		२१२ मति गुप्तभाषणे ।		२११ मुष स्तेये ।	
लाभे लाभे च ।		१२८ मथि हिसासंक्ले-		१८६ मुस खण्डने ।	
१२८ भिदि अवयवे ।		शनयोः ।		१८७ मुह वैचित्ये ।	
२०३ भिदिर विदारणे ।		१५१ मदि स्तुतिमोहम-		१४५ मुष स्तेये ।	
१७६ (बि) भी भये ।		दस्वप्नकान्तिगतित्पु ।		१४५ मृक्ष संपाते ।	
२०५ भुज पालनाऽभ्य-		१८८ मदी हर्षे ।		२१५ मृग अन्वेषणे ।	
वहारयोः ।		२०८ मनु अवबोधने ।		२०१ मृङ् प्राणत्यागे ।	
२०० भुजो कौटिल्ये ।		१२८ मन्य विलोडने ।		१६८ मृजू शुद्धौ ।	
१०८ भू सत्तायाम् ।		१४५ मर्व पूरणे ।		१६६ मृड सुबने ।	
२१४ भू प्राप्ता ।		१४५ मष हिसार्यः ।		२०० मृश आमर्शने ।	
१४५ भूष अलंकारे ।		१८६ मसी परिणामे ।		१६२ मृष तितिक्षायाम् ।	
१५६ भृञ् भरणे ।		१५१ मस्क गत्यर्थः ।		१३६ म्ना अग्न्यासे ।	
१८३ (हु) भृञ् धारण-		२०० (हु) मस्जो शुद्धौ ।		१५५ म्रद मर्दने ।	
पोषणयोः ।		२१५ मह पूजायाम् ।		२१५ म्लेच्छ अव्यक्तायां	
१५२ भृजो भर्जने ।		१४५ माक्षि काङ्क्षायाम्		वाचि ।	
१८६ भृशु अघः पतने ।		१८२ माङ् माने शब्दे		१३७ म्लै हर्षक्षये ।	
१६० भेषृ भये ।		१६० माङ् माने ।		य	
१६६ भ्रह्ज पाके ।		२१४ मान पूजायाम् ।		१५७ यज देवपूजादिषु ।	
१५३ भ्रंसु अवर्त्तने ।		२१५ मगि अन्वेषणे ।		१५१ यती प्रयत्ने ।	
१८६ भ्रंशु अघः पतने ।		२१४ मिजि भाषार्थः ।		२१२ यन्त्रि संकोचे ।	
१८८ भ्रमु अनवस्थाने ।		१५३ (बि) मिदास्तेहने ।		२४३ यभ मैथुने ।	
१५२ भ्राज दीप्तौ ।		१८६ (बि) मिदा स्तेहने ।		१८९ यसु प्रयत्ने ।	

पृष्ठम् घातुः
 १६३ या प्रापणे ।
 १६० (टु) याच् या-
 च्चायाम् ।
 १६३ यु मिश्रणामिश्र-
 णयोः ।
 १२८ युगि वर्जने ।
 २१४ युज संयमने ।
 २०३ युजिर् योगे ।
 ११० युञ् वन्चने ।
 १९१ युध संप्रहारे ।
 १४५ यूष हिंसायाम् ।
 र
 १४४ रक्ष पालने ।
 १५१ रघि गत्यर्थः ।
 २१५ रच प्रतियत्ने ।
 १६२ रञ्ज रागे ।
 १८६ रथ हिंसासंराध्योः ।
 १५५ रसु क्रीडायाम् ।
 १६४ रा दाने ।
 १६० रा जूदीतो ।
 १९५ राध संसिद्धौ ।
 २०३ रिचिर् विरेचने ।
 १४५ रिष हिंसार्थः ।
 १८६ रिष हिंसायाम् ।
 १६१ रीङ् श्रवणे ।
 १६६ रु शब्दे ।
 १५३ रुच दीप्तावशि-
 प्रीतो च ।
 २०० रुजो भङ्गे ।

पृष्ठम् घातुः
 १६६ रुदिर् अश्रुविमो-
 चने ।
 २०२ रुधिर आवरणे ।
 १८६ रुष हिंसायाम् ।
 २१३ रुष रोषे ।
 १४५ रुष हिंसार्थः ।
 १४५ रुष भूषायाम् ।
 १३८ रै शब्दे ।
 ल
 १५१ लघि गत्यर्थः ।
 २१४ लघि भाषार्थः ।
 १६० लष कान्ती ।
 २०२ (ओ) लजी व्री-
 डायाम् ।
 २०२ (ओ) लरुजी,
 १६४ ला आदाने ।
 १६७ लिप उपदेहे ।
 १७६ लिह आस्वादाने
 १९१ लीड् श्लेषणे ।
 २१४ लुजि भाषार्थः ।
 १८९ लुठ विलोडने ।
 २१४ लुट भाषार्थः ।
 २१३ लुण्ठ स्तेये ।
 १२८ लुथि हिंसासंक्ले-
 षणयोः ।
 १६७ लुप्लृ छेदने ।
 १८६ लुभ गार्घ्ये ।
 १९८ लुभ विमोहने ।
 २१० लुघ्य छेदने ।

पृष्ठम् घातुः ।
 १४५ लूष भाषायाम् ।
 २१४ लोक भाषार्थः ।
 २१४ लोक "
 व
 १५१ वकि गत्यर्थः
 १४५ वक्ष रोषे ।
 १६८ वच परिभाषणे ।
 २१४ वच "
 १२९ वज गतौ ।
 १५१ वदि अभिवाद-
 नस्तुत्योः ।
 १२८ वन संभक्तौ ।
 २०८ वनु याचने ।
 १५८ (टु) वप् वीज-
 सन्ताने ।
 १५२ वर्ष स्नेहने ।
 १७४ वस आच्छादने ।
 १८६ वसु स्तम्भे ।
 १५१ वश्क गत्यर्थः ।
 १५७ वह प्रापणे ।
 १६४ वा गतिगन्धनयोः ।
 १४५ वाक्षिकाङ्क्षायाम् ।
 १८४ विचिर् पृथग्भावे ।
 २१३ विचिर् पृथग्भावे ।
 २१४ विच्छ भाषार्थः ।
 २०२ (ओ) विजी भय-
 संचलनयोः ।
 २०५ (ओ) विजी,
 १६४ विद ज्ञाने ।

धातुवर्णक्रमसूची ।

७४१.

पृष्ठम् धातुः

१६१ विद् सत्तायाम् ।

२०५ विद् विचारणे ।

१६७ विद्ल लामे ।

२०० विश प्रवेशने ।

१८४ विस्ल व्याप्ती ।

१८९ विस प्रेरणे ।

१६८ वी गत्यादिपु ।

२१६ वीर विक्रान्ती ।

१२८ बुगि वर्जने ।

१८९ वुस उत्सर्गे ।

२११ वृङ् संभक्ती ।

१४७ वृजी वर्जने ।

१६४ } वृञ् वरणे ।

२१४ }

१५३ वृत्तु वर्तने ।

२१४ वृत्तु भापार्यः ।

१५४ वृ वृद्धौ ।

२१४ वृधु भापार्यः ।

२१० वृञ् वरणे ।

१५८ वेञ् तन्तुसन्ताने ।

१५३ (डु) वेष्टु कम्पने ।

१५२ वेष्ट वेष्टने ।

१३६ (ओ) वै शोषणे ।

१२९ व्रज गती ।

१६८ (ओ) व्रीङ् छेदने ।

१६७ व्रीङ् वृणोत्यर्थे ।

१६८ व्यञ् व्याजीकरणे ।

१५५ व्यथ भयसंचलन-
नयोः ।

मृष्टम् धातुः

१८६ व्यथ ताडने ।

१६० व्यय गती ।

१८६ व्युष विभागे ।

१५६ व्येञ् संवरणे ।

श

१६२ शक् विभाषितो-
ऽमर्षणे ।

१५१ शकि शङ्कायाम् ।

१९४ शक्ल शक्ती ।

२०० शद्ल शातने ।

१८८ शप आक्रोशे ।

१८८ शमु उपशमे ।

१७४ (आ) शासु

इच्छायाम् ।

१७२ शासु अनुशिष्टौ ।

१२८ शिधि आघ्राणे ।

२१४ शिष् असर्वोपयोगे ।

१४२ शिष हिसार्यः ।

२०५ शिष्टल विशेषणे ।

१७३ शीङ् स्वप्ने ✓

१२६ शुच शोके ।

१८८ शुध शोचे ।

१६६ शुन गती ।

१५३ शुभ दीप्ती ।

२१३ शुल्ब माने ।

१८६ शुष शोषणे ।

२१६ शूर विक्रान्ती ।

१४५ शूष प्रसवे ।

१५४ शृधु शब्दकुत्सा-

पृष्ठम् धातुः

याम् ।

२११ शृ हिसायाम् ।

१३६ शौ पाके ।

१८५ शौ तनूकरणे ।

१२७ श्च्युतिर् क्षरणे ।

१५१ श्रथि शैथिल्ये ।

१५३ श्रम्भु विश्वासे ।

१८८ श्रमु तपसि खेदे च ।

१६४ श्रा पाके ।

१५६ श्रिञ् सेवयाम् ।

१४६ श्रिपु दाहे ।

२०६ श्रीञ् पाके ।

१४१ श्रु श्रवणे ✓

१३६ श्रे पाके ।

१५१ शृगृ कत्यने ।

१८७ शिल्प आलिङ्गने ।

१४६ शिल्प दाहे ।

१५१ श्लोक संचाते ।

१५१ श्वकि गत्यर्थः ।

१७० श्वस प्राणने ।

१५३ श्विता वर्णे ।

१५१ श्विदि श्वेत्ये ।

ष

१२८ षण संभक्ती ।

२०६ षणु दाने ।

२०० षद्ल विशरणग-
त्यवसादनेषु ।

२१४ षह मर्षणे ।

१६७ षिच क्षरणे ।

७४२

मध्यकोमुदीपरिशिष्टे

पृष्ठम् वातुः

२१४ षिजि भाषार्थः ।
 १६३ षिञ् वन्वने ।
 २०६ पिञ् वन्वने ।
 १२१ षिध गत्याम् ।
 १८८ षिधु संरादौ ।
 १८४ षिवु तन्तुसन्ताने ।
 १६७ पु प्रसवैश्वर्ययोः ।
 १९२ पुञ् अभिपवे ।
 १७५ पूङ् प्राणिगर्भ-
 विमोचने ।
 १६० पूङ् प्राणिप्रसवे ।
 १५१ पूद चरणे ।
 १३८ पै क्षये ।
 १८५ षो अन्तकर्मणि ।
 १३६ ष्टै वेष्टने ।
 १३८ ष्ट्यै शब्दसंघातयोः
 १३६ ष्टा गतिनिवृत्तौ ।
 १६४ ष्णा शौचे ।
 १८७ ष्णिह प्रीतो ।
 १६७ ष्णु प्रसवणे ।
 १८७ ष्णुह उदिगरणे ।
 १५१ ष्वरुक् गत्यर्थः ।
 १६६ (त्रि) ष्वप् शये ।
 १५३ (त्रि) ष्विदा
 स्नेहनमोचनयोः ।

पृष्ठम् वातुः

स

१६५ साध संसिद्धौ ।
 ११५ सूच पैशुन्ये ।
 २१६ सूत्र वेष्टने ।
 १४५ सूक्ष् आदरे ।
 १४० सू गतौ ।
 १६० सूज विसर्गे ।
 १४२ सूल्ल गतौ ।
 १२० स्कुञ् आप्रवणे ।
 १५१ स्कुदि आप्रवणे ।
 १५५ स्खद स्खदने ।
 १३१ स्खल संचलने ।
 २१० स्तृञ् आच्छादने ।
 १६३ स्तृञ् आच्छादने ।
 १३८ स्तृयै शब्दसंघातयोः ।
 १३६ स्नै वेष्टने ।
 १५१ स्पदि किञ्चिच्चलने ।
 १६० स्पश वाधन-
 स्पर्शयोः ।
 १५२ स्फुट विकसने ।
 १६६ स्फुट विकसने ।
 २१२ स्फुडि परिहासे ।
 १६६ स्फुर संचलने ।
 १६६ स्फुल संचलने ।

पृष्ठम् वातुः

१४० स्मृ चिन्तायाम् ।
 १५४ स्यन्दू प्रसवणे ।
 १५३ संसु अवसंसने ।
 १४० स्त्रु शब्दोपता-
 पयोः ।
 १५१ स्वाद आस्वादने ।
 ह
 १६२ हन् हिंसागत्योः ।
 १८२ (ओ) हाक त्यागे ।
 १८२ (ओ) हाङ् गतौ ।
 १६४ हि गतौ वृद्धौ च ।
 १६० हिक्क अव्यक्ते शब्दे ।
 २०३ हिसि हिंसायाम् ।
 २१४ हिसि हिंसायाम् ।
 १७८ हु दानादनयोः ।
 १५६ हृच् हरणे ।
 १८६ हृष तुष्टौ ।
 १५१ ह्राद अव्यक्ते शब्दे ।
 १७६ ह्री लज्जायाम् ।
 १५१ ह्रादी सुखे ।
 १३९ ह्रु कौटिल्ये ।
 १४० ह्रु संवरणे ।
 १५६ ह्रेच् स्पर्शायां
 शब्दे च ।
 इति वातुसूचिः ।

परीक्षा-शिक्षा-सूत्राणि

शृण्वन्तु प्रियशिशवः ! श्रुत्वा चैवोपधार्यतां हृदये ।
 कथनैरलं गुणानां "स्तुतिवाङ् न रोचते सद्भ्यः" ॥ १ ॥
 श्रीगुरुमुखतो ग्रन्थाः साद्योपान्तं पुरैव पठनीयाः ।
 नो जाने किं पृच्छेद् "भिन्ना रुचिर्हि मनुष्याणाम्" ॥ २ ॥
 अपरिचितदेशकालः सुविदितशास्त्रोऽपि पण्डितो लोके ।
 पूर्णं फलं न लभते "चेष्टेताऽतो यथाकालम्" ॥ ३ ॥
 नेयाऽयोलेखनिका परिचितपूर्वा परीक्षिता सम्यक् ।
 सा चैव भवति साधुः "सुपरिचितो नैव वञ्चयते" ॥ ४ ॥
 आदाय प्रश्नदलं भूयोऽभिदृश्यतां सर्वम् ।
 सञ्चिन्तितं हि सुचिरं "स्मृतिमधिरोहति पुरा दृष्टम्" ॥ ५ ॥

परीक्षा-शिक्षासूत्र-तात्पर्यव्याख्या (हिन्दी में)

१—प्रिय छात्रवर्ग ! ध्यान से सुनो और सुनकर हृदय में निश्चय कर लो । हम अपने मुँह से शिक्षा सूत्रों के गुणों की क्या प्रशंसा करें । सज्जनों को आत्मश्लाघा रुचिकर नहीं हुआ करती । २—परीक्षार्थी के लिये आवश्यक है कि परीक्षा-समय से पहिले समस्त पाठ्य-ग्रन्थों को श्रीगुरुमुख से आदि से अन्त तक पढ़ ले । कोई प्रकरण पढ़ लिया कोई छोड़ दिया यह उचित नहीं । न जाने परीक्षक कहाँ से पूछ ले । सब की रुचि भिन्न-भिन्न होनी स्वाभाविक है । ३—परीक्षार्थी को देश-काल का पूरा ध्यान रखना चाहिये, देश-काल से अपरिचित शास्त्रज्ञ विद्वान् भी पूरा फल नहीं प्राप्त कर सकता । ४—परीक्षाभवन में लेखनी अपनी तो ले जानी ही होती है, किन्तु लेखनी = (कलम या होल्डर) वही साथ रहनी चाहिये जिससे आप पहिले प्रायः लिखा करते हैं और जिसके ठीक चलने में कोई सन्देह नहीं है, पूर्व परिचित से प्रायः वञ्चना का भय नहीं रहता । ५—प्रश्नपत्र मिल जाने पर उसे ध्यान-पूर्वक आदि से अन्त तक पढ़ो, फिर पढ़ो, कुछ देर तक सबका पर्यालोचन कर डालो, ऐसा करने से समस्त पढ़ा हुआ विषय स्मरण आ जाया करता है ।

आद्यं चान्त्यं वा यत् सुगमं संविदितमुत्तरं पूर्वम् ।
 सम्यग् लेख्यं तद् यन् "मुखमेव निरीक्ष्यते प्रथमम्" ॥ ६ ॥
 अङ्कान् पूर्वं पश्येत् तदुत्तरं स्वर्णकारवत् पश्चात् ।
 सन्तोल्येव च लेख्यं "यन् मान-वधारिणी बुद्धिः" ॥ ७ ॥
 जातु न समयात्पूर्वं पत्रं संलिख्य चान्यथाप्येवम् ।
 बहिरागच्छेत् केन्द्रात् "कालोपेक्षी विपन्नः स्यात्" ॥ ८ ॥
 संलेख्यापि समस्तं पौनःपुन्येन दृश्यतां सम्यक् ।
 आत्मस्खलनं शोध्यं "स्खलनं प्रकृतिर्हि लोकानाम्" ॥ ९ ॥
 उपदिष्टो यः पूर्वं सुलेखनियमो विरामादिः ।
 सोऽप्यत्र पालनीयः "सौन्दर्यमवयवसंस्थानम्" ॥ १० ॥
 असुपठवर्णो लेखः स्फुटपाण्डित्योऽपि सारगर्भोऽपि ।
 सन्देहास्पदमखिलो "न वर्णसङ्करविधिं कुर्यात्" ॥ ११ ॥

६—सारे प्रश्नपत्र में जो भी प्रश्न पहिला अन्तिम या और ही कोई ठीक-ठीक या बढ़िया आता हो, उसी को सबसे पहिले अच्छी तरह से लिखो, सब की दृष्टि पहिले मुख पर ही पड़ती है । ७—किसी भी प्रश्न का उत्तर लिखने से पहिले उसके नम्बर देख लो, तब उसका उत्तर नम्बरों के अनुसार चुनार के समान पूरा-पूरा तौलकर संक्षिप्त या विस्तृत लिखो, बुद्धि का यही फल है कि यथोचित परिमाण की जाँच कर ले ('मान-वधारिणी' यहाँ 'अव' के अकार का लोप हुआ है) । ८—सभी प्रश्नों का उत्तर लिख चुकने पर भी समय पूरा होने से पहिले परीक्षा-भवन से बाहर मत आओ, कीमती समय की उपेक्षा करने वाले पुरुष को विपत्ति का सामना करना पड़ता है । ९—सभी प्रश्नों का उत्तर लिख चुकने पर भी समय बाकी हो तो लिखे हुए उत्तरों को बार-बार ध्यान-पूर्वक देखना आरम्भ कर दो, जहाँ भी कोई अशुद्धि रह गई हो उसे ठीक कर लो । अशुद्धि हो जाना मनुष्य के लिये स्वभाव-सुलभ है । १०—परिशिष्ट के ६६० पृष्ठ में लेख-नियम बताये गये हैं, उनका अपने लेख में अभ्यास कर लो, परीक्षा के समय भी उन नियमों का पूर्ण पालन करो । उचित अवयव-विन्यास ही सौन्दर्य का कारण हुआ करता है । ११—लेख में वर्ण=अक्षर ऐसे मत लिखो जो ठीक-ठीक पढ़े न जा सकें, या सन्देह पैदा कर देने वाले हों ।

अयमपि समपादि जनः प्रथमः पञ्चनदीयपरीक्षासु ।
 अमुनैव पथा नूनं "मार्गो हि सतां समालम्ब्यः" ॥ १२ ॥
 न मया लिखितं दृष्ट्यै शिक्षायै किन्तु बालानाम् ।
 विदुषाञ्च विनोदार्थं "सकलजनहितैषिणः -न्तः" ॥ १३ ॥
 रत्नाकरेऽप्यलभ्यं रत्नं चेन्नात्र वाच्यतां यामः ।
 बहुपुण्यैस्तल्लभ्यं "चिन्त्या पुण्याल्पताऽऽत्मीया" ॥ १४ ॥
 सन्नप्यत्र गुणश्चेद् दृष्टचरः स्यान्न कस्यचिज्जन्तोः ।
 नाहमुपालम्भपदं "स्व-दृष्टि-दोषोऽपहर्त्तव्यः" ॥ १५ ॥
 व्याकरणरूपसिद्धौ यद्यपि शक्नोऽस्मि भूरि निर्वक्तुम् ।
 लिखितं तथापि किञ्चित् "भजेत् कालोचितां वृत्तिम्" ॥ १६ ॥
 मम यदि स्खलनं किञ्चित् सम्भाव्येत विबुधैस्तदा कृपया ।
 संसूच्योऽहं 'निगमः' 'सर्वः सर्वं न जानीते' ॥ १७ ॥

हो जाता है । अतः वर्णसङ्कर दोष से सदा बचो ।

१२—लेखक को भी इन्हीं नियमों के पालन करने से पञ्जाब विश्वविद्यालयीय परीक्षाओं की प्रथमश्रेणी में उत्तीर्ण होने के सौभाग्य प्राप्त हुआ है, उचित मार्ग सभी के लिए आश्रयणीय होता है । मैंने यह किसी अभिमान वश नहीं लिखा है, किन्तु बालकों की शिचा के लिए लिखा है, और इससे विद्वानों का विनोद भी हो सकेगा । सज्जन का काम सभी का हित करना है । १४—रत्नाकर में पहुँच कर भी यदि रत्न-प्राप्ति से वञ्चित रह जाय तो इसमें किसी का क्या दोष है, रत्नप्राप्ति भारी पुण्यों का फल है । इससे तो यही कहना होगा कि अपने ही पुण्यों को कमी है । १५ --यदि कोई यहाँ रहते हुए गुणों से भी वञ्चित रह जाय तो इससे मुझे क्या उपालम्भ है । अपनी दृष्टि के दोष को दूर करना उचित होगा । १६—विशेषतः व्याकरण की रूपसिद्धि के विषय में बहुत विस्तार से भी लिखा जा सकता है । परन्तु परीक्षा समय के औचित्य को ध्यान में रखते हुए परिमित लिखना उचित समझा गया है । सबको सर्वज्ञान होना सम्भव नहीं है, इसलिए यदि हमसे कोई अशुद्धि हो गई तो विद्वान् लोग हमें सूचित कर देने की कृपा करेंगे ।

उत्तरमध्यामा

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ

अथ मध्यकौमुदी-प्रश्नावलिः ।

सन् १९३५

वाल्मीकि

~~सूत्र~~ युनिवर्सिटी-प्राज्ञश्रेणि-मध्यकौमुदी-व्याकरणे प्रश्नाः ।

समयः ३ घण्टाः

पूर्णाङ्काः १००

१—अचोहिणी, शिवेहि, आच्छत्, उत्तम्भनम्, भर्त्राज्ञा, राजाश्वः एषु सन्धि-
विश्लेषः कार्यः । ८

२—सन् शम्भुः, सुख ऋतः, चक्रिन् अव, पप् सन्तः, सम् राट्, देवास् एते
एतान् ससूत्रनिर्देशं सन्वेहि । १०

३—सभानाम्, विश्वपः, सख्या, अतिलक्ष्म्याम्, सख्युः, गोः, स्त्रीम्, हे मघो,
सुधिना—एते साधनीयाः । १२

४—नदीसंज्ञा—घिसंज्ञाविधिसूत्रे तदपवादतन्त्रियमसूत्रे च समुल्लिख्य व्याख्येये ।

५—सोऽप्याद्वो नः, शिवं वो नो दद्यात्, सेव्योऽत्र वः स नः, अत्र
प्रतिवाक्यं सार्थनिर्देशं सविभक्तिप्रदर्शनं स्यान्वादेशौ निरूप्य पञ्चन्,
उदक्, तिर्यक्, सुपयिन्, सुपुंस्—शब्दानां षष्ठो बहुवचने रूपाणि
साधन्तुहि । १२

६—भूयासम्, नन्द्यात्, अक्रमीत्, तेपतुः ईजे, आदत, विदाञ्चकार, जहाहि,
अविभरुः, अनात्सीत्, व्यापरिष्यते, मृषीष्ट, अभुनक्, उपस्कृतं भुङ्क्ते,
अशान, अजीगणत्, एषां मध्येऽन्यतमानि दश रूपाणि साधय । १६

७—वरीवृत्यते, घटयति, चिकीर्षति, पुत्रीयति, पथीनति, स्मर्यते, एतानि
सविग्रहप्रदर्शनं साधय ।

८—पचन्ती, यादृशी, कुमारी, क्षत्रियाणी, वामोरुः, एते साधनीयाः । ७

९—समासशब्दार्थे निरूप्य तद्भेदान् सोदाहरणान् ससूत्रनिर्देशं निर्दिश । ७

प्रश्नावलि: (सन् १९२६) ।

७४७

१०—त्वदीयः, श्रेयान्, ब्राह्मण्यम्, गङ्गीभवति-एषु तद्विप्रत्ययसाधकान् प्रदर्श्य, उपपदचतुर्थी-कारकचतुर्थीविधायकसूत्रे सोदाहरणे वक्तव्ये । १०

कालमीकि विद्यापिठ
सन् १९३६

० समयः ३ घण्टाः

पूर्णाङ्कः १००

सूचना—तत्तदुप-साधकसूत्र-विशेषाणां साकल्येन प्रदर्शने एवाङ्क-
लाभो भविता ।

१—मनीषा, गवेन्द्रः, विष्ण इति, विम्बोष्ठः, मणीव, पुना रमते एषु सन्धीन् विश्लेषय ।

२—घन + ऋद्धिः, उप + एति, अमी + ईशाः, सर्पिस् + कल्पम्, शिव + छाया, श्वस् + आगन्ता, एषु साधकसूत्रैः सन्ध्यः प्रदर्शनीयाः । ८

३—पूर्वेषाम्, द्वितीयस्मै, कति, गाम्, तिसृणाम्, अनादिने, प्रराम्याम्, घुग्म्याम्, एतान् प्रसाध्य 'व्यपदेशिवदेकिस्मिन्' 'एकदेशविकृतमन्यवत्' इति परिभाषार्यो वक्तव्यः । १८

४—अनडुह, पूषन्, अर्वन्, अस्मद्, महत्, विद्वस्, अदस्, सुपयिन्, एषां प्रथमाद्विवचने रूपाणि साधय । १४

५—अभूवन्, अशृण्वन्, अपश्यन्, अगमन्, तेरतुः, सस्यन्दे, वोढा, जघान, ब्रुवीत, विभयाञ्चकार, शेमतुः, दुनोति, कीर्यात्, हिनस्ति, अतनीत्, मन्त्रयते, स्तुवः, अधिशय्य, गन्तुम्, घातुकः, एषु ययाभिप्रेतं 'दश रूपाणि साधय । १६

६—"सनाद्यन्ता घातवः" इति सूत्रे सनादयः के ? कैः सूत्रैस्ते विधीयन्ते ? कानि तेषामुदाहरणानि ? इति विशदयत । १२

७—सर्विका, इत्वरी, श्वश्चः, स्यली, इन्द्राणी, एषु स्त्रीप्रत्ययान् प्रदर्श्य, उपकुम्भम्, राजपुरुषः, पीताम्बरः, हरिहरी, पञ्चगवम् एषु समास-
सूत्राणि निर्दिशत । १४

८—सुधां क्षीरनिधिं मय्नाति, शत्रून् स्वर्गे गमयति, अक्षान् दीव्यति, वृक्षमनु,

७४८

अध्यायीमुदीपरिशिष्टे

वृक्षात्पतति, ग्रामात् प्राक्, एषु सप्रमाणं कारकविभक्तिमुपपदविभक्तिं च विवेचयत ।

१०

प्राचीनि विद्यापिठ व्याप्तम्
सन १९४९ पर्यन्तम् ।

तह - उत्तरमध्यमा
समयः ३ घण्टा

पूर्णाङ्काः १००

१—[क] प्रत्याहारसूत्रेषु हकारस्य द्विरूपादानं किमर्थम् ? २

[ख] सवर्ण-पद-उपधा-अवसान-संज्ञाविधायकसूत्राणि उदाहरणानि च प्रतिपादयत ।

२—[क] गो + अक्षः, मनस् + ईपा, कस्मिन् + चित्, निर् + रोगः, कुर्वन् + अपि । एषु ससूत्रं संहिता कार्या । ५

[ख] अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्, विप्रतिषेधे परं कार्यम्, पूर्वत्रा-सिद्धम्, येनाङ्गविकारः, स्वतन्त्रः कर्ता । इयं पञ्चसूत्री सुव्यक्तं सोदाहरणं व्याख्यायताम् । ५

३—अधस्तनवाक्यानि संशोधनीयानि, प्रमाणानि च देयानि ।

(क) हरिः स्वर्गमांसते । (ख) विष्णुः शेषं शेते ।

(ग) भवान् कुत्र गच्छसि । (घ) धिक् मूर्खेभ्यः । ६

४—(क) पति, मति, विद्वस्, अदस्, (पुं०) शब्दानां सप्तसु विभक्तिपुरुषाणि संलिखत ।

(ख) ब्रू, कृ, दृश, ग्रह, सेव—धातूनां लङि लुङि च प्रथमपुरुषरूपाणि यथाशास्त्रं साधयत । एतेषामेव धातूनां लटि सर्वाणि लिखत । २०

५—(क) कारकस्य किं स्वरूपम् ? कतिविधं च तत् ? कानि च तेषां नामानि ? सम्बन्धस्य कथं न कारकत्वं ? निद्वारणशब्दस्य कोऽर्थः ? इति सर्वं सुस्पष्टं लिखत । ५

(ख) ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः, तिलेषु तैलम्, गां दोग्धि पयः, मुक्तये हरिं भजति, एषु कस्मिन्नर्थे का का विभक्तिः समुत्पद्यते ? ५

६—(क) गम्, पा, दा, धा, ब्रू-धातूनां क्तान्त-तुमुन्नन्तप्रयोगान् वाक्येषु व्यवहृत्य दर्शयत ।

प्रश्नावलि:

७४९

- (ख) जीर्णः, क्षीणः, जग्धम्, चिकीर्षुः, शान्तः, प्रयोगपञ्चकं साधयत ।
- ७—(ख) वैयाकरणः, नःविकः, पितामहः, कुलीनः, एतेषु विग्रहवाक्यं निर्दिश्य सप्रमाणं प्रत्ययान् दर्शयत । ७
- (ख) अनश्वः, दम्पती, संप्रबकुलम्, परमराजः, पुरुषव्याघ्रः-एते समासविधायकसूत्राणि विग्रहवाक्यानि च प्रदर्श्य साधनीयाः । ५
- ८—युवतिः, मत्सी, राज्ञी, गोपालिका-एतेषु स्त्रीप्रत्ययान् सप्रमाणं प्रतिपादयत । ५
- ९—(क) संहिता कुत्र नित्या कुत्र चानित्या, कथम् ? २
- (ख) गन्तुमिच्छति, पठितुमिच्छति, एवंविधे विग्रहे किं किं स्वरूपं
- (ग) हन्, इण्, दा, भुज्-एतेषां धातूनां णिचि लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपाणि लिखत । ४

वाल्मीकि विद्यापिठ

सन् १९३३

समयः ३ घण्टाः

पूर्णाङ्काः १००

- १—अच्-हल्-प्रत्याहारयोः नामानि निर्दिश्य बाह्य-प्रयत्नभेदांश्च वर्णयत । ६
- २—लोप-सवर्ण-अव्यय-उपसर्ग-संज्ञाविधायकशास्त्राणि प्रतिप्राच, का च संहिता, कतिविधा सा, किञ्च सम्प्रसारणम् ? इत्यपि सर्वं लिखत ।
- ३—गवाक्षः चिन्मयम्, शिवो बन्धः, नीरसः, शिवच्छाया, राजन्निति, मनोरथः, सच्चित्, बृहस्पतिः, एषु संहिताकार्यं विधाय, प्रकृतिभाव-शब्दार्थं सोदाहरणं दर्शयत ।
- ४—अप्रस्तन-वाक्यानि सप्रमाणं संशोधनीयानि—
- (क) राजा शासति प्रजाम् ।
- (ख) धनिको ब्राह्मणं भोजनं ददति ।
- (ग) बालकानां पठनं रोचते ।
- (घ) नेत्रस्य काणः ।
- (ङ) छात्रा गुरवे नमन्ति । १५

७५०

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

- ५—पितृ-नो-गच्छत्-सखि-सुधी-इदम् (पुं०) शब्दानां सर्वासु विभक्तिषु
रूपाणि लिखत । १२
- ६—श्रु-स्था-वर्ध-प्रच्छ-शाक्-घातूनां लङि लोटि च प्रथमपुरुषरूपाणि स
प्रमाणं साधयत, एतेषामेव लटि लृटि च सर्वाणि रूपाणि लिखत । २०
- ७—कश्च समासः, कतिविधः सः, इति सर्वं नामनिर्देशपूर्वकं विविच्य, अघ-
स्तनपदानि विगृह्य सप्रमाणं समासनामानि निर्ब्रूहि—भूतपूर्वः, प्रत्यक्षम्,
भूतबलिः, देवराजः, पीताम्बरः, केशाकेशि, पितरौ । १०
- ८—पाणिनीयम्, सनातनः, सम्यः, पण्डितः, सामाजिकः, तीर्णः, वाक्,
चक्राणः, आसीनः, अवतारः—एषु यथाभिप्रेतं यथाशास्त्रं केवलं सप्त
रूपाणि प्रकृतिप्रत्ययौ विभज्य साधयत । ७
- ९—(क) स्थानेन्तरतमः । (ख) यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।
(ग) साधकतमं करणम् सूत्रत्रयी सुस्पष्टं व्याख्यायताम् । ६
- १०—(क) कृ-ब्रू-भुज-हन्-सह-घातूनां क्तान्त-तुमुन्नन्तप्रयोगान् वाक्येषु व्यवहरत । १०
(ख) कर्तुमिच्छति, पण्डित इव आचरति, पुनः पुनः गच्छति—एवंविधे
विग्रहे किं किं स्वरूपं जायते ? ३
(ग) तृ-पठ-जन-भू-घातूनां णिचि लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपाणि
लिखत । २
- (घ) वाच्यपरिवर्तनं विधेहि—
(i) छात्राः ग्रन्थान् पठन्ति ।
(ii) मया जलं पीयते ।
(iii) तेन गृहं प्रविष्टम् ।

बाल्मीकि विद्यापिठ
सन् १९६६

समयः ३ घण्टाः

पूर्णाङ्काः १००

- १—कण्ठ्य दन्त्य-नासिकावर्णाः के कति च ते ? तान् क्रमशो लिख । ६
२—सुवर्ण संयोगीपघोषसर्ग-प्रगृह्य-प्रातिपदिक-संज्ञाः कैः कैः सूत्रैः विधीयन्ते । ६
३—(क) तन्मात्रम्, नायकः, राजर्षिः कुर्वन्निह, गवेन्द्रः, एषु सन्धि-
विच्छेदं कुरु । ६

प्रश्नावलि:

७५१

(ख) सम् + करणम्, + निर् + रसः, सत् + चित्, शिव + छाया,
अमी + ईशाः, कः + ते, एषु कैः कैः सूत्रैः सन्धयो भवन्ति ?
कीदृशानि रूपाणि सिध्यन्ति च ?

६

४—गां दोग्धि पयः, धिक् मूर्खान्, अक्ष्णा काणः, ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः, एतेषु
कस्मिन्नर्थे का का विभक्तिः इति सप्रमाणं वर्णय ।

६

५—(क) पति-मति-मातृ-राजन्-शब्दानां सर्वासु विभक्तिषु सिद्धानि रूपाणि
लिखत ।

१२

(ख) गोः, सखा, हरी, नद्याम्, एतानि सप्रमाणं साधयत ।

६—पा-वस्-ब्रू-कथ-धातूनां लटि लङि च प्रथमपुरुषरूपाणि ससूत्रं
साधयत, एतेषामेव धातूनां लटि लोटि च सिद्धानि रूपाणि लिखत ।

१६

७—(क) मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । पूर्वत्रासिद्धम् स्वतन्त्रः कर्ता ।
सूत्रत्रयी सोदाहरणं व्याख्यायताम् ।

६

(ख) यथाशक्ति राजपुत्रः, पितृसमः पञ्चगवम्, सपुत्रः, काकोलूकम्, एषु
पदेषु विग्रहप्रदर्शनपूर्वकं समासा लेख्याः ।

६

८—देयम्, गतिः, वक्तुम्, कुर्वन्, भुक्तम्, शैवः, वैयाकरणः, कुलीनः, पौत्रः,
मातुलः, पत्नी, विदुषी—एषु सप्रमाणं प्रकृतिप्रत्ययौ विभज्य प्रदर्शय ।

१२

९—सप्रमाणं शोधय-वालकः कुत्र शेरते । शिशुः किमर्थं बिभ्यति । ये छात्रः
पाठशाले आगतवा गुर्वे नम्य पुस्तकान् अधीतुम् प्रारभन्ति गुरुना ते
कदापि न ताडयन्ते ।

६

१०—(क) पाठयति, पुत्रीयति, जिगमिपति, पराजयते एतानि साधकसूत्रः
साधय ।

४

(ख) वाच्यपरिवर्तनं विधेहि—

सर्वेः विद्वान् पूज्यते । रामः रावणं हन्ति ।

२

DATE DUE

का: १००

किलः,

१२

अन्वेहि । ४

, मातः,

१४

विदुवचने

आतासि,

: ? कानि

२०

एषां सिद्धि

१०

८

, एषु के समासाः ?

८

एषु तद्धितप्रत्ययस्त्रीप्रत्यय-

५

६

३

७५२ ०२/१२/११

०४५/११/१६

०४३/१२/१५

१-

०४३/३/२३

२-

३-

४-

९-गान्धर्व,

साधकसूत्राणि दर्शय ।

१०-(क) उपसर्गाः क्रियायोगे, लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः, तुमुद्बुली क्रियायां क्रियार्थायाम्, सूत्रत्रयीं सोदाहरणं व्याचक्ष्व ।

(ख) निम्नलिखितपदार्थेषु शुद्धीः संशोधय 'गुरुवे नमति बालो शास्त्रान् शिष्या अधीयन्ति' ।

बाल्मीकि विद्यापीठ पुस्तकालयः

प्रत्यावर्तनतिथिः

201 1110 6

491.25
VAR

17710

महेश्वर संस्कृत विश्वविद्यालय
बाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकालय

७५२

मध्यकौमुदीपरिशिष्टे

सन् १९३४

समयः ३ घण्टाः

पूर्णाङ्काः १००

- १—घात्रंशः, गव्यम्, प्रौढिः, शिवेहि, गङ्गे अम्, उत्थानम्, पुंस्कोकिलः,
स शम्भुः, अहर्षतिः, एषु सन्धीन् सप्रमाणं साधय । १२
- २—देवाः आगताः, सुरभिः ऋतुः, सः अस्ति, अहो अमराः, इमान् सन्वेहि । ४
- ३—रामस्य, विश्वेषाम्, निर्जरसि, हरी, बहुश्रेयस्यां, क्रोष्टरि, राम्यां, मातः,
सुधिना, एषां सिद्धिः प्रदर्शनीया । १४
- ४—लिह राजन्, अनडुहं, अस्मत्, अदस् (पुंसि), एषां सप्तमीबहुवचने
रूपाणि साधय ।
- ५—अभूवन्, एषांचक्रे, अतिष्ठम्, स्वपिति, होष्यामि, तुष्यत, आसासि,
कीर्यात्, अरोत्सीत्, गृल्लीयात्, एषु के लकाराः के पुरुषाः ? कानि
वचनानि ? कथं चैषां सिद्धिः ? २०
- ६—जिगमिषति, बोभूयते, क्रियते, कारकः, कुम्भकारः, भुक्त्वा, एषां सिद्धिं
सम्यक् प्रदर्शय । १०
- ७—घनं करणे विप्राय पात्रात् काश्यां ददात्यसौ ।
अत्र प्रतिपदं कारकविभक्तिसाधकसूत्राणि निर्दिशा । ८
- ८—उपकुम्भम्, नरंपतिः, चित्रगुः, द्वित्राः, धवखदिरो, एषु के समासाः ?
कथं चैषां सिद्धिः ? ८
- ९—गार्ग्यः, घनवान्, मानिनी, मृद्धी, चन्द्रमुखी, एषु तद्धितप्रत्ययस्त्रीप्रत्यय-
साधकसूत्राणि दर्शय । ५
- १०—(क) उपसर्गाः क्रियायोगे, लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः, तुमुद्वुली
क्रियायां क्रियार्थायाम्, सूत्रत्रयीं सोदाहरणं व्याचक्ष्व । ६
- (ख) निम्नलिखितपदार्थेषु शुद्धीः संशोधय 'गुरवे नमति' बालो शास्त्रान्
शिष्या अधीयन्ति । ३

वाल्मीकि विद्यापीठ पुस्तकालयः

प्रत्यावर्तनतिथिः

491.25
VAR

17710

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकालय

हमारे महत्त्वपूर्ण प्रकाशन

अर्थप्रकाशिका—राधारमण पाण्डेय	१५
चन्द्रसंस्कृतव्याकरण—नेमिचन्द्र शास्त्री	१६
त्रित्र-निबंधावली (संस्कृत)—रघुनाथ शर्मा	१०
धातुपाठ—सं० जगदीशलाल शास्त्री	१२
प्रारम्भिक पाणिनीयम् (परमलघुसिद्धान्तकौमुदी) —सं० विश्वनाथ शास्त्री	५
बालनिबंधादर्श (संस्कृत)—विश्वनाथ शास्त्री	१.५०
बृहद् अनुवादचन्द्रिका—चक्रधर हंस (अजिल्द) ५५; (सजिल्द)	६०
मध्यसिद्धान्तकौमुदी (प्रश्नोत्तरी)—रामगोविन्द शुक्ल	१४
लघुसिद्धान्तकौमुदी (सं० हि० टीका)—विश्वनाथ शास्त्री	१८
लघुसिद्धान्तकौमुदी (हिन्दी व्याख्या सहित)—श्रीधरानन्द शास्त्री (अजिल्द) ३५; (सजिल्द)	५०
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (कारकप्रकरण) —राजकिशोरमणि त्रिपाठी (अजिल्द) ४०; (सजिल्द)	६०
वैयाकरण सिद्धान्त कौमुदी (बालमनोरमा तत्त्वबोधिनी टीका) प्रथम भाग : कारक प्रकरण (अजिल्द) ४५; (सजिल्द)	७०
द्वितीय भाग : समास प्रकरण (अजिल्द) ४०; (सजिल्द)	६०
तृतीय भाग : अलंकार प्रकरण (अजिल्द) २५; (सजिल्द)	४०
चतुर्थ भाग : कृदन्त प्रकरण (अजिल्द) १५; (सजिल्द)	२५
संस्कृत व्याकरण का उद्भव और विकास—सत्यकाम वर्मा	३०
संस्कृत-व्याकरण-प्रवेशिका (A Sanskrit Grammar for Students by A.A. Macdonell) हिन्दी अनु०—के० द्विवेदी	१२
सिद्धान्तकौमुदी-कारक (हिन्दी)—श्रीधरानन्द	७
सिद्धान्तकौमुदी (समास) हिन्दी टीका—जगदीशलाल शास्त्री एवं मधुबाला शर्मा (अजिल्द) २५; (सजिल्द)	४०
सिद्धान्तकौमुदी तत्त्वप्रकाश (सोत्तर प्रश्नावली ४ भागों में) —रामगोविन्द शुक्ल	३२
सिद्धान्तकौमुदी तत्त्वप्रकाश (स्वरवैदिक प्रश्नोत्तरी) —रामगोविन्द शुक्ल	३.५०

मो ती ला ल ब नार सी दा स

दिल्ली वाराणसी पटना मद्रास